ए॥ बंधकत्वेनक्लृप्ततयातत्रैवतादात्म्येनस्वस्यतदुभयनाशप्रतिबंधकताकल्पनेन्यत्रादृष्टकल्पनापत्तेःग्रन्थकृतापार्थिवस्यद्रवत्वानं
गीकारेणतदीयद्रवत्वनाशेद्रव्यांतरसंयोगस्यप्रतिबंधकत्वकल्पनाच्चैतन्मतेतत्रापिस्वस्यप्रतिबंधकताकल्पनाधिक्याच्चावगंतव्यःइतिते
जोग्रंथः॥ अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रेति पृथिवीत्ववारणायमात्रपदम् अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्भिन्नेपार्थिवपरमाणौपृथिवीत्व
स्यवृत्तेस्तद्व्युदासः अत्रचतादृशस्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वंनादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वमात्रंनतुतादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपितत्रघटकंप्रयोजन
विरहात्तादात्म्यत्वादेरपिनादृशस्पर्शवद्भिन्नवृत्तित्वादेववारणात् पटत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणायसत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वनिवेशः नचद्रव्य
त्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रंगुणादिवृत्तिजातीनांनादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वदलेनैववारणात्वायुपटद्वित्वमादायातिव्याप्तिवारणायजा
तिपदम् अपाकजस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वनिवेशेनैवपृथिवीत्ववारणसंभवेपिजलत्वादीनामवारणादनुष्णाशीतस्पर्शवदित्युक्तंप्रथम
स्याधिकाभावकूटावच्छिन्नेवृत्तिनाद्व्यघटितत्वेन आधिक्यादेकाधिकरणाधेयत्वघटितंलघुभूतंकल्पांतरमाहपाकजेति पृथिवीत्व।
वारणायावृत्त्यंतंजलत्ववारणायवृत्त्यन्तंस्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नपरमनुष्णाशीतपदमितिलाभायैवात्रस्पर्शपदम् अ
न्यथाउष्णाशीतभिन्नशब्दादिमद्वृत्तिआत्मत्वजातिमादायैव अतिव्याप्तेः पूर्वदलेस्पर्शपदंतुसमवायेनपाकजवत्वलाभायान्यथावा
योरपिकालिकादिनापाकजस्पर्शवत्तयाऽसंभवापत्तेरन्यत्पूर्ववदनुसंधेयं एतेनेति वस्तुतस्तुयद्यपीत्यादिनादर्शिताशंकानिरा
सायैवमूलेएतेनेत्यादिग्रंथः॥ ९॥ ९॥ ९॥

स्पर्शादीनीलिंगानीतिस्पर्शादिपक्षकानुमानानीत्यर्थः॥७॥टि॰स॰॥

का॰मु॰रा॰॥ तथाचविजातीयस्पर्शवत्त्वस्यैववायुलक्षणत्वेनकोपिदोषइतिमूलाभिप्रायइतियुक्तमुत्पश्यामः सिद्धसाधनवारणायेतिइदंचस्पर्शत्वसा

टि॰रा॰ मानाधिकरण्येनद्रव्याश्रितत्वसाधनाभिप्रायेणावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धौसामानाधिकरण्येनसिद्धेरप्रतिबंधकत्वादेवमग्रेपिबोध्यम् शब्द

दि॰॥ तत्रापाकजादिपदानाङ्क्रमेणव्यावृत्तिमाह अनुष्णाशीतस्पर्शेति उक्तमपाकजइतीति यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम्पटादा
वतिव्याप्तन्नयाप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्पाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्ति अनुष्णाशीतस्प
र्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वंवातदर्थोवसेयः एतेनस्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वादिकथनेनतज्जनकतावच्छेदकमितितथाचविजातीय
स्पर्शजनकतावच्छेदकतयावायुत्वजातिसिद्धिरित्यर्थः इदमुपलक्षणम् शब्दविशेषस्यवन्हित्वावच्छिन्नस्यवानिमित्तकारणतावच्छेदक
तयावायुत्वजातिसिद्धिरित्यपिद्रष्टव्यम् मूलेस्पर्शादिलिङ्गकइतिस्पर्शादीनिलिङ्गानियस्यसतथामुक्तावल्यान्धृतीतिधृतिर्गुरुणोद्रव्य

मु॰॥ एतेनवायवीयविजातीयस्पर्शोदर्शितः तज्जनकतावच्छेदकंवायुत्वमितिभावः एषवायुः स्पर्शादिलिङ्गकः वायुर्हिस्प
र्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेनविलक्षणशब्देनतृणादीनान्धृत्याशाखादीनाङ्कम्पनेनचवायोरनुमानात्॥

स्यापतनम् विजातीयस्पर्शेनेतितृतीयान्त चतुष्कमनुमानादित्यनेनान्वितम् अनुमितिप्रकारस्तु योयंरूपवद्द्रव्यासमवेतस्पर्शः
सक्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् अत्रपृथिव्यादिस्पर्शेसिद्धसाधनवारणायरूपवद्द्रव्यासमवेतइतिविशेषणम् एव
मसतिरूपवद्द्रव्याभिघातेयोयम्पर्णादिषुशब्दसन्तानः सस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्तान
त्वात्दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवत् पृथिव्याद्यभिघातजन्यनिसिद्धसाधनवारणायासतीत्यादिपसविशेषणम् विभागजन्यनिशब्देव्य
भिचारवारणायहेतावविभज्यमानेति एवन्नभसितृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनान्धृतिः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका॥ ॥संतानइतियद्यपि

वेगवद्द्रव्यसंयोगस्यैवशब्दजनकतयासाध्येस्पर्शवत्वविशेषणमनर्थकं शब्दजननेस्पर्शानुपयोगात्तथापिउक्तानुमानेनैववायोः स्पर्शस्यापिसिद्ध्यर्थंतदु
पात्तंसाध्येव्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वादितिधेयम् गगनादिसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थांतरतावारणायस्पर्शवदितिनचैवमपितेजस्संयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थां
विजातीयस्पर्शेनेतिअत्रतृतीयायाविशेष्यत्वंतस्यचानुमानेनिरूपकतासंबंधेनान्वयः तथाचविजातीयस्पर्शः किंचिद्द्रव्याश्रितः स्पर्शत्वादित्यनु
मितेः किंचिद्द्रव्याश्रितत्वस्य[illegible]रूपकतानुमानस्यवास्पर्शविशेष्यकत्वादितिभावः॥ ८ टि॰मु॰स॰॥

रा०॥ नत्र वेगपदं चात्रद्रव्यांतरक्रियाजनकवेगपरं तेन तेजस्यपि वेगसत्वेन तदुपादानेति नार्थांतरतापत्तिरेवं च स्पर्शवत्वोपादानं वायोस्पर्शसिद्ध्यर्थमेवे त्यवधेयम् ॥ अस्मदाद्यनधिष्ठितेति प्रयत्नवदात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यधृतित्वादित्यर्थः नौकादौ तज्जलस्य द्रव्यधृतिवदित्यर्थः जलादिगतेति इदं चावच्छेद कावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्नोद्देश्यता किंतु सामानाधिकरण्येनेत्यभिप्रायेण अन्यथा तादृशतृणादिधृतौ साध्यस्य सिद्धावपि वायुमात्राधिष्ठिततृणादिधृतावेव साध्यस्यासिद्धतया अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावात्तादृशानुमितौ बाधकाभावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिंचित्करत्वापातात् सामानाधि करण्येन साध्यसिद्ध्यापि वायुसिद्धिसंभवेनावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे प्रयोजनाभावादिति भावः नभसीति वायुभिन्नस्पर्शवदनधिष्ठितेति तदर्थः नत्वसंयुक्तार्थकत्वं जलस्य तृणाद्यावर्जनासंभवादिति मंतव्यं प्रयत्नवदिति परे स्वरधृतपृथिव्यादिलोकधृत्यादाविन्यर्थः नत्वस्मदादिधृतघटा

दि०॥ अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत् जलादिगततृणादौ सिद्धसाधनवारणाय नभसीति प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुक

मु०॥ यथा च वायुर्नेप्रत्यक्षस्तथाग्रे वक्ष्यते पूर्ववदिति०॥ ६॥

धृत्यादौ व्यभिचारवारणायास्मदादीति एवं रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे कर्मस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यम् विजातीयकर्मत्वा

दि धृत्यादाविति तदर्थः संभवति तत्रास्मदादिहस्तादिरूपतादृशद्रव्यसंयोगहेतुकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेरिति ध्येयं कर्मणा वायुसिद्धि प्रकारमाह एवमित्यादिना पार्थिवाभिघातजन्यतृणादिकर्मणि सिद्धसाधनवारणाय यांतरेण तूक्तं साध्ये स्पर्शवत्वोपादानप्रयोजनं पूर्ववदेव चेष्टात्मकक्रि यायां व्यभिचारवारणाय हेतौ विजातीयेति विलक्षणेति तदर्थः वेगाजन्यत्वे सति चेष्टाभिन्नत्वमेव प्रकृते वैलक्षण्यं न तु जातिविशेषः अवच्छेदकाव॥ च्छिन्नयत्नगतकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया चेष्टायां जातिविशेषसिद्धिसंभवेपि अचेतननिष्ठक्रियासु तत्साधकप्रमाणाभावात् न च स्प र्शवद्द्रव्याभिघातजन्यतावच्छेदकतयापि अचेतनक्रियासु जात्यंतरसिद्धौ बाधकाभावादिति वाच्यम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰॥ तयासतिधूमादिपरामर्श जन्यतावच्छेदकतयापि अनुमितौ जातिविशेषापां सिद्धिप्रसंगात्धूमादिलिंगकानुमितित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकतयासर्वैरूपगमेनेष्टापत्त्यसंभवात्प्रकारांतरेणकार्यकारणभावोपपत्तावतिरिक्तजातिकल्पनानौचित्यात् ततदंततक्रियाव्यक्तिभेदस्यदुर्ज्ञेयतया चेष्टत इति प्रतीतौ विलक्षणतया च चेष्टात्वजातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वादितिविभावनीयं पूरं प्रवाहः तदाहततत्वं तत्संयुक्तत्वमेवकारिकास्य

दि॰॥ नदीपूराहतकाशादिकर्मवदिति अग्रेवक्ष्यतइति अग्रे आत्मनिरूपणावसरे इत्यर्थः मूलेपूर्ववन्नित्यताद्युक्तमिति॰ पूर्ववज्जलवदित्यर्थः नित्यतादीन्यादिनाऽनित्यत्वपरिग्रहः उक्तम्बोध्यमित्यर्थः एतदेवस्पष्टयति मुक्तावल्यां वायुर्द्विविधइति तत्र तेषुमध्ये अयोनिजमयोनिजमेवेत्यर्थः पिशाचादीनामिति मरूतां लोके प्रसिद्धमिति शेषः ननु वायोस्ताल्वादिवाग्व्यापाराभावात् करचर

ण॰॥ वायुर्द्विविधोनित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपोनित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च सोपित्रिविधः शरीरेन्द्रिय॰ विषयभेदात् तत्र शरीरमयोनिजम्पिशाचादीनाम् परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणाम्पार्थिवभागोपष्टम्भा॰ त् उपभोगक्षमत्वञ्जलादीनाम्प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति अत्रयोविशेषस्तमाहदेहव्यापीति॰॥ ५ ॥ १॥

णाद्यभावेन चाहरणविहरणाद्यभावात् कथम्भोगायतनत्वमित्यत आह परन्त्विति जलीयतैजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य॰ तुल्यत्वात् प्रकरणलाघवमभिप्रेत्यसाधारण्येन समाधानमाह जलीयतैजसवायवीयेति ननु कथन्तर्हि जलीयत्वादिव्यपदेशइत्यत आह जलादीनामिति अत्रत्वगिन्द्रियेयोविशेषोऽधिष्ठानादिः॥ १ ॥ १॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

पूर्वपदस्यान्यवहितपूर्वार्थकत्वेतेजसिनित्यत्वादेः कारिकायां कंठतोनुक्तेरित्यतस्तदर्थमाह जलवदितिननूक्तमित्यसंगतंकारिकायांवायो॰ र्नित्यतादीनामनभिधानादित्यतस्तदर्थमाह वोध्यमितीति ॐ तेषामिति लोमादीनामित्यर्थः संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तद्रव्यत्वेनेत्यर्थः द्र॰ व्यद्वयस्यैवसंयोगसंभवाल्लोम्नोनशरीरत्वमितिद्योतनायशरीरसंयुक्तत्वाभिसंधानं॥

रा॰॥ यद्यप्येवमपि पुरीतति शरीरावयवनाडीविशेषे त्वगिंद्रियाभावेन तस्यैवमपि न देहव्यापकतासंभवः वपुषि ज्ञानवारणानुरोधेन पुरीततो तदंगीकारात्तथापि देहव्यापकत्वं यावद्देहावयववृत्तित्वमेव विवक्षितं न तच्च पुरीतति त्वगिंद्रियाभावे जनकमध्यस्य नाडीभागगतविशेषस्यैव पुरीतत्त्वांगीकारेणाक्षतमेव पुरीतत्प्रदेशस्य नाड्यवयवत्वेपि शरीरावयवत्वाभावात् न च शरीरव्यापकत्वं शरीरनिष्ठभेदप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव तथा च पुरीततः शरीरावयवत्वेपि तदवच्छेदेन शरीरवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेपि त्वगिंद्रियस्य न शरीरव्यापकत्वानुपप

दि॰॥ शरीरव्यापकमिति न च नखलोमकेशादीनां त्वगिन्द्रियानाधारत्वादसम्भव इति वाच्यम् तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरत्वाभावात् मूलस्य त्वमिन्द्रियमित्यस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थः एतेन देहसहजावरणं त्वगित्युच्यते तच्च पार्थिवमप्रत्यक्षसि

मु॰॥ शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् तच्च वायवीयं
रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिस
लिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत्॥ ४२॥ ४३॥ ॥

इत्थेति नेन्द्रियत्वं च वायवीयमिति परास्तम् त्वगिन्द्रियलक्षणमाह स्पर्शेति कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शग्राहकमिति त्वक् त्वगिन्द्रियमित्यर्थः॥ ६॥

त्तिरिति वाच्यं तथा सति केशादीनां शरीरावयवत्वेपि क्षतिविरहेण ग्रंथकृतां तेषां द्रव्यांतरताव्यवस्थापनस्य वैकल्यापत्तेः परे तु सिद्धांतेन भोभाग एव पुरीतद्गगने त्वगभावादेव तत्र मनसोवस्थानदशायां ज्ञानानुत्पादः एतदभिप्रायेणैव रेरे मानसपालितं प्रतिजनुर्देहांतरे त्वं सदा तस्मात्कुत्रापदांबुजेक्षणमपि प्रस्थीयतां रे मनः इत्थं प्रार्थितमानसं निजगृहप्रध्वंसशंकाकुलं मिथ्यामध्यवियद्गतं न च गतं तत्पादपंकेरुहं इति प्राचीनपद्यमपि संगच्छत इति प्राहुः सहजावरणं स्वाभाविकावरणं चर्मरूपं कालादाविति यद्यपि स्पार्शनत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेन कालादावतिव्याप्तेः आवश्यकश्च लक्षणे तादृशजन्यतानिवेशः॥ ॥

मिथ्यामध्यवियद्गतमित्यपि पाठो दृश्यते वस्तुतस्तु नाडीमध्यवियद्गतमिति पाठः॥ स्व॰ टि॰।

का॰मु॰ रा॰॥ अन्यथाजन्यमात्रस्यकालोपाधितामतेचक्षुष्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् नचप्रलयेक्रियायैवक्षणघटिकादिव्यवस्थावाच्यानत्रतदंगीकारेपुरा
दि॰रा॰ णप्रसिद्धसृष्टिप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असंभवात् प्रलयेदिक्कालविभागोनास्तीत्यस्यमहाप्रलयपरत्वात् तथाचमहाप्रलयोपाधित्वंध्वंसेस्वीका
८५ रेपितदतिरिक्तक्रियाभिन्नजन्यमात्रेकालोपाधित्वकल्पनेबीजाभावान्मतमेतदसंगतमितिवाच्यंतथासतीदानींतनदिनाद्युपाधित्वस्यानंतक्रियाव्यक्तिषुक
ल्पनेगौरवात् जन्यमात्रस्यतथात्वेतुदिनमात्रस्याप्येकघटादिव्यक्तेरेवतथात्वसंभवेनलाघवस्यैवतन्मूलतासंभवेनताहृशमतस्यसंगतत्वात् यापित्वकं

दि॰॥ तच्चेतित्वगिन्द्रियंचेत्यर्थः पक्षेस्पर्शत्वाभिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणायरूपादिषुमध्यइतिमनसिव्यभिचारवारणायएवकारः त्व
गिन्द्रियसन्निकर्षेव्यभिचारवारणायद्रव्यत्वेसतीत्यपिबोध्यम् अङ्गसङ्गिसलिलंस्वेदः।४२।४३।आकरेप्रशस्तपादभाष्योदेप्राण
स्त्वेकएवेतिकथन्तर्ह्यपानादिव्यवहारइत्यतआह स्थानभेदादितिहृदिप्राणोगुदेऽपानःसमानोनाभिसंस्थितःउदानःकण्ठदेशस्थो।

मु॰॥ विषयन्दर्शयति प्राणादिस्तुमहावायुपर्यन्तोविषयोमतः यद्यप्यनित्योवायुश्चतुर्विधस्तस्यचतुर्थीविधाप्रा
णादिरित्युक्तमाकरेतथापिसंक्षेपादेवत्रैविध्यमुक्तम् प्राणस्त्वेकएवहृदादिनानास्थानभेदान्मुखनिर्गमनादि
नानाक्रियाभेदाच्चनानासञ्ज्ञांल्लभतइति॰॥ ॥ ॥ व्यानःसर्वशरीरगइतिनभेदादित्यर्थःक्रियाभेदाच्चेतिमुखना
सिकाभ्यान्निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणःमलादीनामधोनयनादपानःआहारेषुपाकार्थंवह्नेस्समुन्नयनात्समानःऊर्द्ध्वन्नयनादुदा
नःनाडीमुखेषुवितननाद्व्यानइतिक्रियाभेदाद्धिपञ्चसञ्ज्ञांलभतेनतुसञ्ज्ञाभेदेनसञ्ज्ञिभेदइतिभावः॥ ॥ योगाद्यावतिव्याप्तिवारणा
यैवइंद्रियपदमितिध्येयम् मूलेइंद्रियंत्वगित्यसंगतं त्वचश्चर्मरूपस्यइंद्रियाधिष्ठानत्वा ——— दतइंद्रियपदपूरणेनतस्यत्वचिस्थितमिंद्रियमित्यर्थं
कतामाह त्वगिंद्रियमितिमध्यइतीति तत्सहितैनैवकारेणरूपाद्यव्यंजकत्वस्यैवलाभेनस्पर्शत्वव्यंजकत्वेत्वगिंद्रियस्यनस्वरूपासिद्धिरितिभावःबोध्य
मित्यस्यविशेषणमित्यादिः॥४२।४३॥हृदिप्राणइत्यादेःहृन्मात्रावच्छिन्नइत्यादिरर्थः यथाश्रुतेव्यानस्यापिप्राणत्वापत्तिःसमुन्नयनमुद्दीपनंव। रामः
ह्नेर्वायुसरलत्वेनवायुसहकारेणैवतदभिवृद्धिरितिभावःवितननादन्नरसस्यविस्तारणादित्यर्थः इतिवायुग्रंथः॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ८५

रा॰॥ ननु आकाशनिरूपणावसरे आकाशत्वं न जातिरित्येव वक्तव्यं कालत्वदिक्त्वयोस्तु तन्निरूपणावसर एव जातित्वनिषेधौचित्यात् तत्किं मुक्ता
वल्यामिदानीमेव तयोर्जातित्वनिराकरणमारभत इत्याशंकायामाह कालत्वमित्यादि अग्रे तन्निरूपणावसरे तथा च न जातिरित्यस्य वारत्रय
लेखने ग्रंथगौरवं स्यादिति भावः तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थः ननु तथाप्यसंगताभिधानं दुर्वारमेवेत्यत आह प्रसंगादिति स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसंगः
सकहेतुकानुमितिविषयत्वेन तयोरपि स्मृतत्वादिति भावः तथा च प्रसंगसंगत्या तदभिधानान्नार्थान्तरतापत्तिरिति बोध्यं मूले आकाशादीनामेक
व्यक्तिकत्वादितिहेतुना आकाशत्वादेर्जातित्वाभावे हेतुरुक्तस्तत्र हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमाशंक्य हेतुं पूरयति अनेकेति यद्यपि आकाशादी

दि॰॥ आकाशेति कालत्वन्दिक्त्वन्न जातिरित्यग्रे वक्तव्यम् तल्लाघवेनात्रैव प्रसङ्गाद्युगपदभिदधाति न जातिरिति॥ अनेकसम
वेतत्वाभावादिति शेषः तेनैकव्यक्तित्वस्य जात्यभावहेतुत्वे वैयधिकरण्यमिति प्रत्युक्तम् किन्त्विति आश्रयता चात्र समवाये

मु॰॥ आकाशन्निरूपयति आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः॥४४॥ आकाशकाल
दिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकन्न जातिः॥ किन्तु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम्॰॥ ६ ॥

नविवक्षितानेन कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाश्रयत्वेपि न क्षतिः मूले वैशेषिकपदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह॥ ६ ॥ ६ ॥ ६॥

नामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वान्न जातिरित्यन्वयः तत्र च एकैव व्यक्तिराश्रयो यस्येति बहुव्रीहौ क प्रत्ययः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः आश्रयेरा
कत्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वस्याश्रयत्वोभयसंबंधेन भेदविशिष्टोपस्तदन्यत्वं एतादृशविशिष्टो घटादिर्नत्वाकाशः तदाश्रयक
त्वं तदाश्रितत्वमिति यावत् सर्वरीत्या मूलोक्तहेतुरपि परिष्कर्तुं शक्यस्तथापि एतादृशहेतौ गौरवमालोच्य तत्ताऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिक
त्वेन हेतुः पूरितः अनेकत्वं नैकत्वभिन्नसंख्या तथा सति गुणे गुणानंगीकारेण गुणत्वजातावपि तथाविधसंख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगि
काभावसत्त्वेन व्यभिचारापत्तेः किंतु अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं तच्च यद्यपि अपेक्षाबुद्धीनामननुगतत्वादननुगतं यत्किंचिदेक॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰॥ बुद्धिव्यक्तिविषयानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावस्य घटत्वादिजातिसाधारण्येन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकं तथापि स्वप्रतियोगिसमवेतत्व
स्वाश्रयसमवेतत्वोभयसंबंधेन भेदविशिष्टान्यत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः एतावतापि द्रव्यविभाजकोपाधिघटितमूलोक्तहेत्वपेक्षया लाघवान
पायात् अत्र च लाघवात्समवेतत्वाभावस्यैव हेतुतायुक्तेति नाशंकनीयं शब्दसमवायिकारणत्वापेक्षया लाघवेन शब्दस्यैव आकाशत्वरूपतया
स्वरूपासिद्धिप्रसंगादित्यवधेयम् वैयधिकरण्यमितीति इदं च एकव्यक्तिरेवैकव्यक्तिकं तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या एकव्यक्तिकत्वादित्यर्थे प
र्यवसितं मूलोक्तं तत्र च द्रव्यत्वादेरप्येकव्यक्तिकत्वेन व्यभिचारापत्त्या आकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनान्वितमित्यभिप्रायेणोक्तं यथोक्ता

दि॰॥ वैशेषिक इतीति इत्यत्र शब्द इति मूलं सावधारणं ज्ञेयम् एतेन विशेषगुणत्वकथनेन प्रमाणमित्याकाश इत्यादिः तच्च शब्दः पृ
थिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवंरूपं बोध्यम् दर्शितम् सूचितम् अत्रानुमाने स्वरू

मु॰॥ वैशेषिक इति कथनन्तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् तथाहि शब्दो गुणश्च
क्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् शब्दो द्रव्यसमवेतः॥ ६॥ ६॥

पासिद्धिपरिहर्तुमाह तथाहीति घटादौ व्यभिचारवारणाय चक्षुर्ग्रहणायोग्येति आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियग्राह्ये
निरसत्वादौ व्यभिचारवारणाय जातिमत्त्वादिति एतच्चानुमानमग्निमद्द्रव्यसमवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम्॥

र्थकत्वे वैयधिकरण्याभावात् न चैवमिदानीं तादृशार्थे एकव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसंभवान्मूले तदुक्तिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् हेतुसाधकत्वेनैव
तदुपन्यासादिति भावः इत्थं चेति वैशेषिकपदस्याकाशविशेषगुणांतरव्यवच्छेदपरत्वे चेत्यर्थः सावधारणमिति शब्द एवेत्येवकारसहितमित्यर्थः
तथा सत्येवोक्तार्थलाभसंभवादिति भावः विशेषगुणत्वेनेति विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यनंतरमेव वक्ष्यमाणरीत्याकाशसाधकवक्ष्यमाणहेतोः श
ब्दे सिद्धिसंभवादिति भावः आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता शब्द एवाकाशविशेषगुण इत्यस्य न संभवतीत्यतो दर्शितमित्यस्यार्थमाह सूचितमिति
घटादाविति त्वगिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमतश्चक्षुर्ग्रहणायोग्येत्यस्य॰॥ ६॥

रा·॥ चक्षुर्जन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपायोग्यत्वे सतीत्यर्थः घटः शब्दावच्छेदक इति शब्दांशे अलौकिकविषयताशालि चाक्षुषं प्रति शब्दस्यापि
स्वरूपयोग्यतया स्वरूपासिद्धिवारणाय लौकिकत्वनिवेशः तादृशप्रत्यक्षविषयत्वोक्तौ चक्षुःसंयोगाद्यभावेन तादृशप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभि
चारतादवस्थ्यमतः स्वरूपयोग्यताप्रवेशः सा च उद्भूतरूपं नयनस्य गोचर इत्यादिना परिगणितानामेवेति भावः। वहिरिन्द्रियग्राह्येति वहिरिंद्रिय
ग्राह्यत्वं वहिरिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं व्यभिचारवारणाय लौकिकत्वनिवेशः अथात्मनींद्रियग्राह्यद्रव्यत्वादिजातिसत्वाद्व्यभिचारो दुर्वा
रस्य वचनसत्यंतांज्ञाता वेव विशेषणमस्तु तथा च द्रव्यत्वस्य चक्षुर्ग्रहणयोग्यत्वान्न तदादायात्मनि व्यभिचार इति वाच्यम् तथा सति चाक्षुषाविषय

दि·॥ गुणत्वादिति एतदनुमाने नोक्तपरिशेषानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता विशेषणासिद्ध्युद्धाराय आह शब्दो न स्पर्शवद्विशेष
गुण इति न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुणपूर्व

मु·॥ गुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासम
वायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् ॥ ९ ॥ ९ ॥

कत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः हेतुसत्वम्प्रति पादयति पाकजेति जलपरमाण्विति अनित्यानाम्पार्थिवरूपादीनाङ्केषाञ्चिद
ग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वात् केषाञ्चित्कारणपूर्वकत्वादत्रोपेक्षा न दिक्कालेति शब्द इत्यनुवर्त्तते ॥ ९ ॥ ९ ॥

त्वोक्तौ चैवसामंजस्ये योग्यताविशेषनिवेशनवैयर्थ्यापत्तेः चाक्षुषाविषयवहिरिंद्रियग्राह्यागुणावृत्तिजातौ मानाभावेन तादृशजातिमादाय
व्यभिचाराप्रसक्तेरिति चेन्नैवं वहिरिंद्रियग्राह्यजातिमत्वादित्यस्य वहिरिंद्रियग्राह्यत्वे सति जातिमत्वादित्यर्थकतया आत्मनि व्यभिचारानवका
शात् शब्दध्वंसादौ व्यभिचारवारणायैव जातिमत्वस्य सार्थकत्वाच्च न चैवं भागासिद्धिरिति वाच्यं वहिरिंद्रियग्राह्यशब्दसंभवेपि शब्दत्वसामा
नाधिकरण्येन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्ध्याप्याकाशसिद्धिसंभवेन शब्दत्वावच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिकरण्ये
न गुणत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वात्सामानाधिकरण्येन साध्यः॥

व्यभिचारदोषशून्यत्वम् ७। टि· स·।

का॰मु॰
दि॰रा॰
८७

रा॰॥ सिद्धेरुद्देश्यतायांभागासिद्धेरदोषत्वात् रसत्वादित्यावृत्तयेरसत्वादौहेतोरभावज्ञानायेत्यर्थः अन्यथाचक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वेसतिरसनेन्द्रिय ग्राह्येरसत्वेगुणत्वाभावेनव्यभिचारापत्तेरितिभावः शब्देगुणत्वानुमानस्यप्रकृतोपयोगितांदर्शयति एतच्चेतिद्रव्यसमवेतत्वानुमानस्यफलमा हयेनेदनुमानेनेतिविशेषाभावसहकृतसामान्यहेतुकानुमानंपरिशेषानुमानंस्पर्शवद्द्रव्यविशेषस्यगुणोनेतिसाधनेपृथिव्यादियत्किंचिद्द्रव्य विशेषगुणत्वाभावसिद्धौउद्देश्यभूतस्पर्शवद्द्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वाभावासिद्धिरतोव्याचष्टेनस्पर्शवतइत्यादि अपाकजत्वेसत्यकारणगुण

दि॰॥ वहिरिन्द्रियेतिमनसोऽन्यदिन्द्रियंवहिरिन्द्रियमयोग्यत्वात्अन्यस्पत्वादित्यर्थः एतेनानात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वंवाह्येन्द्रिय त्वन्तच्चमनसस्तिप्रसक्तन्तेनापिरूपादिग्रहणादितिनिरस्तम् इत्यज्ञानेनप्रकारेणपृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौचसिद्ध तोतिपूर्वोक्तपरिशेषानुमानेनसिद्ध्यतीत्यर्थः नन्वेतत्सर्वन्तदोपपद्येतयदिशब्दस्यविशेषगुणत्वेकिञ्चित्प्रमाणंस्यात्तत्रैवमा

मु॰॥ पाकजरूपादौव्यभिचारवारणायसत्यन्तम् पटरूपादौव्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेतिजलपरमाणु रूपादौव्यभिचारवारणायप्रत्यक्षेतिनदिक्कालमनसाङ्गुणःविशेषगुणत्वात् रूपवत्नात्मविशेषगुणःवहिरि न्द्रिययोग्यत्वात् रूपवत् इत्यज्ञशब्दाधिकरणन्नवमन्द्रव्यङ्गगनात्मकंसिध्यति॥ ११नन्वपश्यामइतिचेन्नशब्दोवि शेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वेसतिलौकिकप्रत्यासत्याद्यीन्द्रियग्रहणयोग्यताराहित्येचसतिगुणत्वव्याप्यजातिम त्वादित्यनुमानस्यैवतत्रप्रमाणत्वात्॥ ११पूर्वकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यस्यहेतुत्वेकारणगुणपूर्वकरूपादौव्यभिचारः आत्मनःकारणाभा वेनप्रत्यक्षमात्रस्यैवकारणगुणपूर्वकत्वादतस्तदर्थमाह अकारणेतिपाकजेतीतिपाकजत्वोत्तैवकारणगुणजन्यत्वाभावलाभेनाकारणगु णपूर्वकत्वेसतिप्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसंभवादितिभावः अत्रोपेक्षेतिअत्रप्रत्यक्षत्वदलव्यावृत्तिप्रदर्शनेउपेक्षातेषामग्रहणम् त त्वस्यक्षत्वातज्जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः प्रमाणंस्यादितिशब्दस्यसामान्यगुणत्वेअष्टद्रव्यानाश्रितत्वरूपविशेषणासिद्धिप्रसंगात्कर्मजसंयोगादौ व्यभिचारेणउक्तहेतुनास्पर्शवद्गुणभेदसाधनासंभवेनस्पर्शवद्विशेषगुणभेदसाधनेचस्पर्शवत्तांसामान्य गुणत्वसंभवादितिभावःलौकिकप्रत्यास

दि॰
रामः
८७

रा॰॥ इदं च गुरुत्वत्वादेरणुपनयसन्निकर्षेणेंद्रियग्राह्यत्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयमपि स्ताद्दशपदं शब्दस्पर्शयोरणुपनयसन्निकर्षेण चक्षु
र्ग्राह्यतया असिद्धिवारणाय वहींद्रियेति जातौ तत्तदिंद्रियग्रहणयोग्यत्वं तत्तदिंद्रिययोग्यवृत्तित्वमेव हीन्द्रियपदं तु विजातीयेंद्रियद्वयप
रं बोध्यम् अन्यथा रूपादीनामपि चक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वींद्रियग्रहणयोग्याप्रसिद्धेः यद्यपि संख्यात्वादीनां सर्वासामेव जातीनां
कालभेदेन पुरुषभेदेन च द्वींद्रियग्राह्यतया द्वींद्रियाग्राह्यत्वे सतीत्येव वक्तुमुचितं योग्यतानिवेशे प्रयोजनाभावात्तथापींद्रियद्वयजन्यत्वस्य
काप्यसंभवेनाप्रसिद्ध्यापत्त्या तथा नोक्तं न च स्वात्मकेंद्रियजन्यग्रहविषयत्वस्वजन्यविजातीयेंद्रियजन्यग्रहविषयत्वोभयसंबंधेनेंद्रियवि

दि॰॥ प्रभात्वमादाय व्यभिचारवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुरुत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् संख्यात्वमादाय
व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासु प्रसक्तहेतोरभावेऽपि तत्र हेत्वन्तरेणैव विशेषगुण

मु॰॥ न च वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कार
णगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् ॥ ६

त्वं साधनीयमिति पूर्वोक्तानुमाने वाधः स्वरूपासिद्धिर्वा शङ्कितेन चेति वायाविति तथा च स्पर्शवद्व्युगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तद
भावसाधने वाध इति भावः कारणगुणपूर्वकत्वकथनं त्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् ॥ ६ ॥ ६ ॥

शिष्टत्वरूपं द्वींद्रियग्राह्यत्वमनुगतं निर्वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् जन्यत्वादिप्रवेशेनैतस्य अतिगुरुत्वादित्यभिप्रायात् न चेंद्रिययोग्यत्वमपि तज्जन्य
लौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिमत्त्वमेवेति आधेयत्वमधिकमेव योग्यतानिवेशपक्ष इति वाच्यम् चक्षुर्योग्यत्वमुद्भूतरूपाद्यन्यतमत्वं त्वग्योग्यत्व
मुद्भूतस्पर्शाद्यन्यतमत्वमेवं रूपत्वादीन्द्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वं च भेदकूटावच्छिन्नभेदस्तस्य च तद्व्यक्तित्वेनैव योग्यताघटकतोपगमेन लाघ
वानपायादिति ध्येयं सांसिद्धिकेति तथाविधद्रवत्वत्वस्नेहत्वयोस्त्वक्चक्षुरुभयग्राह्यत्वाद्धर्माधर्मभावनानामतींद्रियत्वान्न तेषु हेतुसत्त्वमिति
भावः हेत्वन्तरेणैवेति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ एतेपंचविशेषगुणाः स्थितिस्थापकान्यत्वे सति विभिन्नद्रव्यविभाजकोपाधिमद्व्यक्तिद्वयवृत्तिता नावच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्वात्सुखव
टि॰रा॰ दित्येवमनुमानं बोध्यं पूर्वोक्तानुमाने स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थमित्यस्य पक्षइत्यादिः चक्षुषइतिनीलं नभइ
८८ तिचाक्षुषभ्रमात्प्रमेत्युक्तं।४४। अतिगौरवमितिविगमनाविरहेण नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणताया अतिरिक्तप्रतिवध्यप्रतिवंधकभाव

दि॰॥ अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगियद्यत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः ननु तथाप्याकाशेप्रत्यक्षमेव प्रमाणाद्भिमि
तिनोपन्यस्तमिति चेन्न चाक्षुषत्वे प्रयोजकस्य महत्वे सत्युद्भूतरूपवत्वस्याकाशेऽसम्भवेन चक्षुषः प्रमाजनकत्वासम्भवात् ननु
यद्याकाशो नचाक्षुषस्तदेहपश्यामीति चाक्षुषाधिकरणत्वेन किंभासनेइतिचेदालोकएवेतिपरिकलप।४४। नन्वाकाशीयशरीर।
विषययोः प्रदर्शनमुझित्वाकथमिन्द्रियप्रदर्शनमिन्द्रियन्तु भवेच्छ्रोत्रमित्यनेनग्रन्थेनक्रियत इत्याशङ्क्याह तत्र चेति आकाशे

मु॰॥ अयावद्द्रव्यभावित्वेनवायोर्विशेषगुणत्वाभावात्।४४। तत्र च शरीरस्य विषयस्य चाभावात् इन्द्रियं दर्शयति इ।
न्द्रियन्तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः नन्वाकाशलाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रमपुरुषभेदाद्भिन्नङ्कथमाकाशंस्यादिति
चेत्तत्राह एकइति आकाश एकः सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कुलीभेदाद्भिन्नश्रोत्रात्मकम्भवतीत्यर्थः॥ १ ॥ १ ॥

चेत्यर्थः कर्णशष्कुलीभेदादिति चैत्रादिकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशञ्चैत्रादिश्रोत्रमिति भावः नव्यास्तु शब्दनिमित्तकारणत्वे
नक्लृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वन्न चेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वञ्जीवस्यवेत्यत्र विनिगमनाविरहः जीवस्य
शब्दसमवायित्वेज्ञानवच्छब्दस्यापि मानसत्वापत्तेः अदृष्टादिवत्प्रतिबन्धककल्पने चातिगौरवम् न चैवङ्कर्णशष्कुलीवि
वरावच्छिन्नाकाशस्य कथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरितिवाच्यम् तथाविधस्येश्वरस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः॥ ॥ कल्पनायाश्चापत्तिरिति

भावः नच कालदिशावादायविनिगमनाविरहइतिवाच्यं नवीनैस्तयोरपीश्वरएव अंतर्भावितत्वादितिमंतव्यं अथस्वतंत्रमतेशब्दग्राहकमि रामः
द्रियंकिंस्वरूपंकर्णशष्कुलीस्वरूपमेव वधिरस्य शब्दप्रत्यक्षवारणाय शरीरस्य दोषविशेषस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबंधकताकल्पनस्य सर्वमत॥ ८८

रा॥ तस्यावश्यकं यां शष्कुलीमात्रस्य श्रोत्रत्वेपितत्कल्पनाधिक्यविरहादिति चेत्तर्हि मृदंगसमवेतशब्दे श्रोत्रस्य कस्सन्निकर्षः स्वसंयोगिसंयु
क्तसमवाय इति चेत्संन्निकर्षांतरकल्पनागौरवादिति मैवं ततद्दात्मन एव तदीय श्रोत्रेंद्रियत्वोपगमात् नच कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात्कथ
मेतदिति वाच्यम् स्वात्मानं वेत्तीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वयोरिव तयोरप्यविरोधादित्थं च केवलसमवायस्य सन्निकर्षत्वाकल्पनेन लाघवान्तरमपि
नच कर्णशष्कुलीपिधानदशायामपि शब्दप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् तथाविधाकाशस्य श्रोत्रतामतेपि केनापि वस्तुनाव्यवधीयमानाकाशेश

दि॥ स्वतन्त्रास्तु मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः शब्दम्प्रति मृदङ्गत्वादिना समवायिकारणतायाः स्वीकारात् प्राचीनैरपि मृदङ्गत्वा
दिना निमित्तकारणतायाः स्वीकारात् मृदङ्गे शब्द इत्यादिप्रतीतेश्च नच तत्त्रावच्छेदकत्वं विषयः मानाभावात् अन्यथात
त्त्रावच्छेदकतारूप स्वरूपसम्बन्धस्यान्यत्र समवायस्य कल्पने गौरवादिति वदन्तीति इत्याकाशग्रन्थः॥ मूले जन्यानाञ्जन

मु॥ जन्यानाञ्जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः॥ ४५ ॥ तत्र प्रमा
णं दर्शयितुमाह जगतामाश्रय इति इदानीम्घट इत्यादिप्रतीतिः॥

क इति कार्यत्वावच्छिन्नम्प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः अत्र च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित
मधिकरणतया निमित्तत्वङ्काललक्षणम्॥ ६॥ ६ ॥

व्दोन्यनैवाधकाभावेन तस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबंधकताकल्पनायां सिद्धांते प्यावश्यकत्वादिति दिक् इत्याकाशग्रंथः कार्यसामान्ये कालस्य सम
वायिकारणत्वासंभवाद्समवायिकारणत्वस्य च द्रव्ये सत्वाज्जनकपदं निमित्तकारणपरतयाव्याचष्टे निमित्तकारणमित्यर्थ इति मूले जग
तामाश्रय इत्यस्य कालप्रमाणप्रदर्शनपरतया व्याख्येयतया जन्यानामित्यादिकं काललक्षणप्रदर्शनपरमेवेति वाच्यं लक्षणप्रामाण्यस्वरूपा
भिधानस्यैव निरूपणाशब्दार्थत्वात्तच्च न संभवति दिगादीनामपि कार्यसामान्ये निमित्तकारणत्वेनातिप्रसंगादित्यत आह अत्रेति॥ ५ ॥ ५॥

का०मु० रा०॥ अधिकरणविधयेति अधिकरणत्वेनेत्यर्थः यद्यपि कार्यमात्रंप्रति कालस्य कालत्वेनैव कारणता युक्ता अधिकरणत्वस्य दिगादावतिप्रस
दि० क्तत्वेन कालनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वासंभवात् तथापि कालत्वस्यैकव्यक्तिकत्वेन जातित्वासंभवात् कालिकसंवन्धावच्छिन्नाधि
८१ करणत्वादतिरिक्तत्वस्य कालत्वस्य निर्वक्तुमशक्यतया अधिकरणविधयेत्युक्तं तथा च निरुक्तकालत्वस्याधिकरणतारूपत्वान्नासंग
तिः एवं दिक्त्वमपि दिक्कृतविशेषणतयाधिकरणत्वमेव नातो दिक्स्यतिव्याप्त्यभिधानासंगतिरिति केचित् तदसत् तथा सति महाकालल
क्षणस्य घटादावतिव्याप्त्यापत्तेरग्रे तत्रैव प्रमाणस्य प्रदर्शनीयतया तस्यैव लक्ष्यत्वावधारणात् परं तु तस्य तादात्म्यसंवंधेनेत्येवार्थः आ

दि०॥ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेति करणादिरित्यधिकरणतयेति करणादृष्टेश्वरयोर्नो
तिव्याप्तिरिति बोध्यम् ननु कार्यमात्रम्प्रति कालस्य निमित्तकारणत्वे किम्मानमिति
चेदत्राहुः अद्य घटो भवति श्वः पटो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययेन तत्तत्कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वे
न कालो विषयीक्रियते तत्तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहारविषयस्य च तत्तदुत्पत्ति
हेतुत्वनियमात् तदुत्पत्तिहेतुत्वस्य तद्धेतुत्वव्याप्यत्वात् ॥ ६ ॥

धारस्य सर्वत्र तेनैव कारणत्वात् निमित्तत्वं कारणत्वं न तु निमित्तकारणत्वं तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति ध्येयम् दिशीत्यस्य नातिव्याप्ति
रित्यग्रेतनेनान्वयः अदृष्टेश्वरयोरित्यत्रेश्वरग्रहणं कार्यमात्रे कर्तुरेव कारणत्वाभिप्रायेण कृतिकारणतामते तु ईश्वरपदं तत्कृतिपरमि
ति द्रष्टव्यं उत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति भूधातोः प्रकृते उत्पत्त्यर्थत्वादिति भावः व्यवहारविषयस्येति कपाले घट उत्पद्यत इत्यादौ तथादर्शनादिति भावः
यद्यपि कपालादेर्न घटोत्पत्तिसाक्षादाधारत्वं तथापि गृहे पचतीत्यादाविव परंपरया तथात्वं बोध्यम् यद्यपि आद्यक्षणसंवंधरूपाया उत्पत्ते एमः
स्तत्तद्विशेषणविशिष्टक्रियाद्यात्मकत्वेन तादृशक्षणासंयोगिककालिकसंवंधस्य तादृशक्षणस्वरूपत्वा०॥ ६ ॥ ८१

रा॰॥ तथा च नादृश्यक्षणाहेतुता तन्न दिवसादौ विप्रतिपन्नैव कपालादिदृष्टांते असंभवदुक्तिकं च उक्तनियमोऽप्यप्रयोजकत्वेन विप्रतिपन्न एव तथापि यदुत्पन्नाधारत्वेन प्रतिपन्नो न तत्कारणमित्येवं नियमस्यैवोपगमसंभवादुत्पत्तिनिवेशे प्रयोजनाभाव एव परं तु उत्पत्तेराकस्मिकत्वापत्तिवारणाय एवं नियमे उत्पत्तेः प्रवेशितत्तया यदि तस्याः क्रियाद्यात्मकता तदा तासां स्वकारणनियम्यतया नाकस्मिकतापत्तिरिति तन्निवेशो व्यर्थ एव एवं च कालविशेषनियतानां फलादौ कालविशेषकारणतया आवश्यकत्वेन यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यसामान्ये कालस्य हेतुता

दि॰॥ एवञ्च तत्तत्कार्यविशेषम्प्रति तत्तत्कालविशेषस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति व्याप्त्या कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासिद्धिरिति सा च हेतुता निमित्तकारणतैव न च कार्यमात्रे कालस्य हेतुत्वन्न सम्भवति स्वसमवेतद्वित्वपृथक्त्वसंयोगविभागम्प्रति कालस्य समवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य तत्राभावादित्याचार्योक्तं शङ्क्यम् समवायसम्बन्धेन द्वित्वादिकम्प्रति तस्य समवायिकारणत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन द्वित्वादिकम्प्रति निमित्तकारणत्वस्यानपायात् एवमेव कार्यमात्रे दिशोऽपि निमित्तकारणत्वम्बोध्यम् मुक्तावल्यान्तत्रेति तत्र काले जगतामाश्रयो मत इति कालः सर्ववानितिप्रतीत्या सर्वाधिकरणत्वेन कालसिद्धिरिति भावः नन्वेतादृशी प्रतीतिर्दिग्विषयिण्येवास्तु अतिरिक्तकालकल्पने गौरवादिति न केवलमनया कालः सिध्यति परन्तु प्रमाणान्तरेण काले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिबलात्सर्वाधारत्वङ्कल्प्यत इत्याह इदानीमित्यादिना॰ ॥ ६ ॥

सिद्धेरिति युक्तमुत्पश्यामः एतदभिप्रायेणैवास्वरससूचनायाहुरित्युक्तं सा चेति इतरकारणतया उक्तरीत्या कालेः संभवादिति भावः इदानीमित्यादिप्रतीतीनां सूर्यपरिस्पंदविषयकत्वं मूले प्रतिपादितं तदुपपादयति इदानीमित्यादिना ❁ प्रतीत्यनुदयापत्तेरिति महाकालस्य सर्वाधारत्वादिति भावः यद्यपि नदानीं न घट इति प्रतीतेरेव बाधितार्थकता नत्विदानीं घट इत्यस्येति इदानीं घट इति भागस्य प्रकृते नोपयोगस्तथापि कालस्य गगनादिवन्नकस्यापि कालिकसंबंधेन॰ ॥

रा॰॥ आधारतेतिनतदानीं घट इत्यस्य नानुपपत्तिरिति यदि ब्रूयात्तदेदानीं घट इत्यपि न स्यादित्यावेदयितुं तदुपादानमितिध्येयं आकाश एवेति स्वाश्रयसंयोगिसंयोगरूपपरंपरासंबंधस्याकाशमादायापि घटयितुं शक्यत्वादितिभावः तथात्वात्संबंधघटकत्वात् यद्यपि स्वसंयोगित्वे नैवाकाशादीनां संबंधघटकतानत्वाकाशत्वादिनेतिनविनिगमनाविरहावकाशस्तज्जन्यरूपेऽक्षप्तविभूनांसर्वेषामेवसंबंधघटकत्वमपीष्टमेवविनिगमनाविरहात् नचानंतव्यक्तीनांतादृशपरंपराघटकत्वकल्पनापेक्षयाएकातिरिक्तव्यक्तिकल्पनमेवलघ्विति वाच्यकालस्य संयोगिसं

दि॰॥ सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति नचेदानीनतदानीमिति प्रतीतिर्महाकालंविषयीकरोतीतिवाच्यम् तथासतीदानीं पटो न तदानीमिति प्रत्ययानुपपत्तेः नचतत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादिप्रत्ययविषयस्तथा चेदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययस्यैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थ इति वाच्यम् तथासति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाका

मु॰॥ सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः
सचसम्बंधः संयोगादिर्नसम्भवतीति काल एव सम्बन्धघटकः कल्प्यते॥ ६॥

लापेक्षया लाघवेन तत्तत्क्रियाया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वस्योचितत्वात् इतीत्यनन्तरं स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव सम्बन्धो वाच्यस्तत्रेति शेषः नचाकाशमेव सम्बन्धघटकमास्तामिति वाच्यम् आकाशदिगात्मनां विनिगमनाविरहेणातिरिक्तैककालस्यैव तथात्वात्॥ ९९ योगघटकताया: स्वसंयोगित्याकाशादिव्यावर्तकविशेषणदुर्वारोपपादत्वादिदमसंगतं तथापि अनंतानामाकाशादिसंयोगव्यक्तीनां घटोपसंसर्गताविनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तकालव्यक्तिकल्पने तु तदीयसंयोगमात्रस्यैव तत्कल्पनमिति लाघवं क्लृप्ताकाशादिसंयोगमादायाक्लृप्तकालसंयोगस्य विनिगमनाविरहो न संभवतीति पूर्वमेवावेदितमिदितात्पर्यमवगंतव्यम्॥ ६ ॥

स्वसंयोगिनाकाशादिनैवाधारताप्रत्ययस्योपगंतव्यतयागौरवापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्यनानाव्यक्तिषु तत्तदनंतपदार्थीयकालिकसंबंधत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवेभ्यस्तत्वादितिध्येयम्॥ स्वसंयोगीत्यारभ्य अवगंतव्यमित्यन्तपर्यंतपाठस्यस्थाने: यं पाठो बोध्यः टि॰॥ १०॥

रा०॥ अतिरिक्तकालेति कालातिरिक्तद्रव्यसत्वे उक्तप्रतीतेर्दिग्विषयकतानयुज्यते दिशो नुल्लेखात्कालपदस्य दिगर्थकता च लक्षणां विना न सं भवतीति तत्स्वीकारे मुख्यार्थपरित्यागापत्तेरिति भावः॥ ४५॥ मूले असाधारणं निमित्तमित्यस्य तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमि त्यर्थो न संभवति तथाविधहेतुतायां मानाभावादतस्तत्पदस्य प्रयोजकार्थकतां स्पष्टयति ज्येष्ठ इत्यादिना भावइत्यंतेन प्रमाणमिति प्रमाणं लक्षण

दि०॥ इत्यत्रेति अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः सम्यगिति कालः सर्वव्यापीति प्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादिति भा वः॥ ४५॥ परत्वापरत्वबुद्धेरिति ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठे चापरत्वप्रत्ययः स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः परत्वापर त्वे च सासमवायिकारणके भावकार्यत्वात् असमवायिकारणञ्च तयोः कालपिण्डसंयोग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवा

मु०॥ इत्यत्र तस्याश्रयत्वमेव सम्यक्॥ ४५॥ प्रमाणान्तरन्दर्शयति परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधि तः परत्वबुद्धेरसाधारणन्निमित्तङ्कालस्व परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो ॥ ६॥

यिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिरिति भावः परत्वापरत्वयोरित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वेपि तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनङ्कालि कपरत्वापरत्वयोः प्रमाणन्दर्शयितुम् न च पिण्डगतरूपादेव परत्वापरत्वसमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायावनुत्पत्त्या व्यभिचारात्॥ ६॥ ६॥

परं इति विलक्षणप्रतीत्यैव कालिकपरत्वापरत्वयोः सिद्धिस्तादृशप्रतीतेः दिक्कृतपरत्वादिविषयकत्वासंभवादिति भावः प्रत्यक्षे विषयस्यका रणतयाविषयप्रयोजकतया ऽस्यतत्प्रत्यक्षप्रयोजकतावसेया व्यभिचारादिति यद्यपि स्पर्शस्य कारणत्वेन वायुपरत्वादौ व्यभिचारस्तथा पि संख्यादिकमादाय विनिगमनाविरहादनंतगुणानां तथात्वापत्त्याक्लृप्तस्य कालसंयोगस्यैव तथात्वमुचितमिति भावः तथात्वेन निरुक्ता समवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः विरुद्धेति अनेकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव व्यवहारगतो विरोधः॥

रा॰॥ नहीतिघटत्वादीनामविरोधोक्तिव्यवहारो नैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वरूपविरोधपरिहारायैव एवमुत्तरत्रापीतिमंतव्यम् एकस्मिन्नित्य नंतरं विरुद्धेतिपूरणीयंद्रष्टव्यमितिइदंत्वनसूलकारसंमतंतथासत्युपाधीनांकालघटितपरंपरासंबंधेनैवआधारताद्यप्रत्ययस्योपगंतव्यत्वगौरवापत्तेःसाक्षादधिकरणत्वोपगमस्यनानाव्यक्तिषुतत्तद्वंनपदार्थोपकालिकसंबंधत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वादितिध्येयम् ॥ नि

दि॰॥ अतएवपृथिवीपिण्डसंयोगस्यनस्यनतत्रकारणत्वम्पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेपिपरत्वापरत्वयोरुत्पादेनव्यभिचारात्ननुतथा प्याकाशदिगात्ममनोभिःपिण्डसंयोगस्यतथात्वंस्यात् किंकालकल्पनयेत्यत आह लाघवादिति आकाशदिग्भ्याम्पिण्डसंयोगस्य तथात्वेजीवात्मभिःप्रत्येकंविनिगमनाविरहादात्ममनसोस्त्वनन्तत्वान्नतथात्वङ्किन्तुलाघवादतिरिक्तःकालएवतथात्वेनकल्प्य तइतिभावः ननुयदिकालएकएवतदाक्षणलवकाष्ठादिनानाव्यवहारस्तत्रनस्यात् नचैकस्मिन्नेवघटेघटःकलशःकुम्भइति व्यवहारवदत्रापिक्षणादिनानाव्यवहारेबाधकाभावइतिवाच्यम् एकस्मिन्विरुद्धनानाव्यवहारायोगात् नहिघटत्वकलशत्वा

मु॰॥ लाघवादतिरिक्तःकालएवकल्प्यतइतिभावः नचैकस्यकालस्यसिद्धौक्षणदिनमासवर्षादिसमयभे दोनस्यादित्यत आह क्षणादिःस्यादुपाधितःकालस्त्वेकोप्युपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषयः॥ ६ ॥

दिकम्मिथोविरुद्धंक्षणत्वदिनत्वादिकन्तुविरुद्धमेवनहिक्षणन्दिनमितिप्रतीतिरस्तीत्याशङ्कतेनन्वेकस्येति समयभेदःसम यभेदव्यवहारःविभिन्नव्यवहारविषयमितियावत् एकस्मिन्विरुद्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादितिभावःउपाधिभेदा दिति तथाचैकस्यकालस्यकिञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यक्षणत्वम् किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यदिनत्वन्नतुकेवलस्येतिभावः इदमु पलक्षणम् तादृशोपाधीनामेवक्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वन्नतुमहाकालस्येत्यपिद्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

रुकेतिस्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थःप्रतिक्षणमितिद्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेषुक्रियांतरोत्पत्तिसंभवात्क्षणनिर्वचनसंभवेपिपंचमस्यो पाधेःक्रियांतरोत्पत्त्यैवनिर्वाहात्प्रतिक्षणमित्युक्तम् स्वजन्येतिस्वपदंपूर्वंततत्क्रियाव्यक्तिपरंस्वजन्यविभागनाश्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह॥

रा०॥ तेनेतित्रिक्षणेति इदं च उत्तरदेशसंयोगेन चतुर्थक्षणे सर्वत्र विभागनाश इत्यभिप्रायेण अन्यथा गगनादिगतविभागस्य ध्वंसादिवद्विनाशि
त्वापत्तेरिति भावः त्रिक्षणवृत्तित्वेपीत्यस्य न क्षतिरित्यग्रतनेनान्वयः विभागे स्वजन्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह यत्किंचिदिति तथात्वेपि त्रिक्षणवृत्ति
त्वेपि जातिप्रसंग इति पूर्वसंयोगनाशे स्वजन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे स्वजन्यत्वाप्रवेशे च पूर्ववदतिप्रसंगो नेत्यर्थः संदर्भेति नन्वत्र तृतीयक्षणे उपाधिद्व

दि०॥ स्वजन्येति स्वं क्रिया घटगते कक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतद्गतक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षण
चतुष्टयावस्थापि नः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति नन्वेवम्प्रथमक्षणे क्षणव्यवहारोपपादनेपि द्वितीयक्षणे कथन्तदुपपादनन्त
त्क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासम्भवात् न च द्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्य तत्र क्षणत्व
मिति वाच्यम् प्रतिक्षणं क्रियोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तत्रापि क्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह पूर्वसंयोगेति स्वजन्यवि
भागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः तेन स्वजन्यविभागस्य यत्किञ्चित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्य द्वित्रिक्षणवृत्तित्वे

मु०॥ उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नङ्कर्म पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्त
रसंयोगप्रागभावो वा॥ ९ पि यत्किञ्चिद्विभागस्य स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथात्वेपि न क्षतिः तृतीयक्ष
णे तदुपपादकमुपाधिमाह पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वेति स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशाव
च्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाव इत्यर्थान्नातिप्रसङ्गः क्वचित्पुस्तके पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागो वेति पाठः स च
प्रामादिकः प्रथमद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वेकैकोपाधेरेवाभिहिततया तृतीयक्षणे उपाधिद्वयाभिधाने सन्दर्भविरोधापत्तेः॥

यस्यापि संभवेन एकमात्राभिधानेन्यूनतासादिति द्वयमप्युक्तं इतरत्र एकैकोपाधेरेव सत्त्वादेकैकमेवोक्तमिति नैतावता संदर्भविरोध इत्यत आह
उत्तरेति एवकारेण पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेदः तथा चोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेपि विभागस्तिष्ठत्येवेति भावः स्वनाशकेति उत्तरसंयोगोत्तरं क्रियानतिष्ठती
ति तदभायैतदभिहितं लाघवेन स्वजन्यत्वस्यैव वक्तुमुचितत्वात् न च पूर्वसंयोगनाशस्यैवोत्तरसंयोगजनकत्वमिति वाच्यम्॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰॥ नयासतिक्रियाविगमेपितदुत्पत्त्यापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्ष्यकारणंकर्मेतिसूत्रविरोधापत्तेश्चेतिताादृशकर्मेतिविभागप्रागभावाद्यवच्छिन्नकर्मेत्यर्थः इतिमुपलक्षणं उत्तरसंयोगप्रागभावादेरप्युपसन्नत्वादित्यपिबोध्यम् तदधिकरणेति तत्परमुत्पत्त्यमानपदार्थपरं अधिकरणत्वमाधेयताद्वयंचकालिकेनव्याप्यत्वंचदैशिकस्वरूपेणवाध्यंतयाचयदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्यव्याप्यायत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगितातस्यतत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः अत्रचयदधिकरणसमयेत्युक्तौनष्टघटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैवतदुत्पत्तिसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टपटादौसत्त्वेनव्याप्तिभंगःस्यादितिक्षणत्वेनैवसमयोनिवेशनीयइतिभावः स्ववृत्तीति अत्रस्वपदद्वयंयत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाभिमतंतत्समयव्यक्तिपरं कालावृत्तित्वंतादृशकालवृत्तित्वसामान्याभावस्तेदि॰॥ उत्तरसंयोगस्यैवविभागनाशकतायाःसिद्धान्तसिद्धतयानिरुक्तोपाधेःक्षणद्वयावस्थायिनःक्षणत्वायोगाच्चयदिचतत्पाठप्रामाण्येप्याग्रहस्तदापूर्वसंयोगनाशस्यैवविभागनाशकत्वाभिप्रायेणसंयोजनीयः चतुर्थक्षणेनमाह उत्तरसंयोगेतिस्वनाशकोत्तरसंयोगइत्यर्थःतेनसर्वस्यैवसंयोगस्योत्तरसंयोगतयानद्विशिष्टकर्मणःक्षणचतुष्टयावस्थायिनःक्षणत्वापत्तिर्निरस्तानन्वेतादृशक्षणलक्षणंमहाप्रलया

मु॰॥ उत्तरसंयोगावच्छिन्नङ्कर्मेवानचोत्तरसंयोगानन्तरङ्क्षणव्यवहारोनस्यादितिवाच्यम् कर्मान्तरस्यापिसत्वात्मकक्षणेऽव्याप्तन्तत्रतादृशकर्माभावात् नचमहाप्रलयस्यक्षणत्वाभावइष्टएवेतिवाच्यम् तत्रापिक्षणव्यवहारस्य ((दिति॥

सत्वात् अन्यथामहाप्रलयोत्पत्तौउत्पत्तिलक्षणस्यतदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वरूपस्याव्याप्त्यापत्तेः॥ ((ननस्वपदेनद्वितीयक्षणाद्युपादानसंभवः अन्यथाद्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिप[illegible]चित्पूर्वेकालावृत्तित्वस्योत्पन्नघटादौसत्वेनतस्यद्वितीयादिक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तित्वप्रसंगात् तादृशाभाववैशिष्ट्यंस्ववृत्तित्वसामानाधिकरण्यसंबंधेनबोध्यम् ननुमूलेमहाप्रलयेध्वंसरूपसमयेनैवक्षणव्यवहारउपपादनीयइत्युक्तंतन्नसंगच्छतेध्वंसस्यक्षणत्वेसृष्टिकालेपिध्वंसरूपस्थूलकालस्यक्षणत्वेनव्यवहारापत्तेः यदिचचरमध्वंसव्यक्तेरेवतद्व्यक्तित्वेनक्षणत्वंनान्यध्वंसस्येत्युच्यतेतदाकुतोनान्यध्वंसस्यतद्व्यक्तित्वेनक्षणव्यवहारविषयताचरमध्वंसस्यैवतथात्वमित्यत्रबीजालाभइत्यतोयथानान्यध्वंसस्यतद्व्यक्तित्वेनक्षणव्यवहारविषयत्वंतथाविशेषणंप्रदर्शयतिस्ववृत्तीतितादृश—समयश्चरमध्वंसएवेतिभा

रा०॥ इति कालग्रंथः कारिकास्थहेतुशब्दस्समूले वीजमिति व्याख्यानं कृतं तन्न संगच्छते कारणेपि क्वचिद्बीजशब्दप्रयोगात् परापरत्वबुद्धेर्दिशोपि
कारणत्वाच्च अतो वीजशब्दस्य प्रकृते प्रयोजकतार्थकतामाह वीजमिति ॥ ननु परत्वापरत्वाभ्यामेव दिशोनुमानसंभवान्न तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनम
फलमित्यत आह अत्रापीति अयमस्मात्सन्निहित इत्यादिप्रयोगात्पुरुषादित्येव प्रयोक्तुमुचितं न तु पूरुषस्येत्यत आह पंचम्यर्थ इति अवधित्वं पंच
म्यर्थः॥ पुरुषावधिकोदयगिरिसान्निध्यवती दिक् तस्य प्राचीत्यर्थः पर्यवसितः अवधित्वं स्वरूपसंबंधविशेषः सेति तन्मूर्त्तावच्छिन्ना महती दिगित्य
र्थः नातः स्त्रीलिंगनिर्देशासंगतिः संयोगापेक्षयेत्यस्यापि तादृशसंयोगावधिकत्वमेवार्थः तस्य च अल्पतरत्वे अन्वयः उदयगिरिसंयुक्तसंयोग

दि०॥ तत्र महाप्रलयाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेरत आह महाप्रलय इति महाप्रलये क्षणव्यवहारो नास्त्येव उत्पत्तिलक्षणस्य क्षणाघटि
तस्यैव स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुत्पत्तौ सम्भवादित्यभिप्रेत्योक्तम् यदीति ध्वंसेनैवेति

मु०॥ महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा अनापत्त्या ध्वंसेनैवोपपादनीय इति दिनादिव्यवहारस्तु
तत्तत्क्षणकूटैरिति दूरान्तिकादिधीहेतुरेकानित्यादिरुच्यते॥४६॥ उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेश
भाक् दूरत्वमन्तिकत्वञ्च दैशिकम्परत्वमपरत्वं च वोध्यम् तद्बुद्धेरसाधारणम्बीजन्दिगेव॥

स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयस्यैव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वादिति भावः इति कालग्रन्थः बीजम्प्रयो

पर्याप्तेत्यस्य तादृशसंयोगादिपर्याप्तेत्यर्थः आदिना तद्व्यक्तसंयुक्तसंयोगादीनां पुरुषनिष्ठविशिष्टसंयोगघटकानां परिग्रहः तेषु पर्याप्तसंख्या अपे
क्षाबुद्धिविशेषविषयरूपैव गुणेषु गुणानंगीकारात् यद्वा मथुरानिष्ठो यः परंपरयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगस्तद्घटका ये मूर्तास्तत्पर्याप्तसंख्ये
त्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः सङ्ख्याव्याप्यत्वं च संख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव न तु व्यापकसामानाधिकरण्यादिकं
तथा सति स्वस्यापि स्वव्याप्यत्वापातात् मूर्तवृत्तिरित्युपाधीनामेव प्राच्यादीनामित्यभिप्रायेण अन्यथा तु तादृशमूर्तावच्छिन्नवृत्तिरिति शाब्दबोधो वर्ण्य

रा॰॥ संख्याव्यापकेति व्यापकत्वमत्र न तादृशसंख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तथा सति स्वस्य व्यापकत्वेनातिप्रसंगात् नापि स्वभिन्नत्वे सति स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विच्छिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यसजातीयसंख्यामादा

दि॰॥ कथन्दिशस्तत्र प्रयोजकत्वं न दर्शयति दैशिकपरत्वापरत्वयोरिति तथा च परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति परत्वापरत्वे निमित्ते तत्र दिक्पिण्डसंयोगस्तत्र दिग्गिति क्रमेण परम्परया दिशस्तद्बुद्धौ निमित्तत्वम्बोध्यम् अत्रापि बुद्धिपर्यन्तानुधावनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणान्दर्शयितुं तादृशपरत्वापरत्वाभ्यामेव न तस्यानुमितेः सम्भवादिति प्रतीच्यादीत्यादिनोदीच्यादिपरिग्रहः उपाधीति वस्तुतो दिशएकत्वेपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसञ्ज्ञाभेद इति भावः प्राच्यादिसञ्ज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह यत्पुरुषस्येति पुरुषस्ये

मु॰॥ दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया लाघवादेकादिक्सिध्यतीति भावः ननु यद्येकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यते इत्यत आह उपाधिभेदादिति यदा यत्पुरुषस्योदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा न तत्पुरुषस्य प्राची एवमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुसन्निहिता या दिक् ((सोदीची॥

ति पदार्थमात्रोपलक्षणम् पञ्चम्यर्थे षष्ठी दिक्मूर्त्तम् एवमग्रेपि तथा च यदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्त्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः तदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितत्वञ्च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षयाऽल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् इत्थञ्च मथुरातः प्राच्यां प्रयाग इत्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयोगवन्मूर्त्तवृत्ति प्रयाग इत्यन्वयबोधः॥ ((यसंख्यान्तरस्यापि व्यापकत्वापत्त्या अतिप्रसंगतादवस्थ्यात् परं तु स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनिरूक्तसंख्याकत्वमेवेति न काशीतः प्राच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः आहुरित्यनेन दीधितिकृन्मतेऽस्वरसस्सूचितः तद्बीजं तु इदानीं तदानीं तदानीमित्यादिप्रयोगानां तत्तदुपाध्यवच्छिन्नेश्वरस्य विषयत्वोपगमे प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहेण

अतिरिक्तकालसिद्धिः॥

रा॰॥ न च कार्यमात्रजनकत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव जन्यमात्रजनककालरूपतायुक्ता न तु जीवस्य तत्र तस्याक्लृप्तत्वादिति विनिगमकमस्तीति वाच्यं कार्यमा
त्रं प्रति ईश्वरीयकृतेरेव हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्कर्तुः कार्यजनकत्वे मानाभावादिति अत एव स तादृशास्वरसं संसूचयन्नेव नवीनमतमुपन्यस्यति नव्यास्त्विति
दिक्कालोपाधीनामिति न चैवं ग्रंथकृदुक्तकाललक्षणमसंभवग्रस्तमिति वाच्यम् नवीनानां ग्रंथकृदननुयायित्वादिति भावः वदंतीत्यनेन अत्राप्यस्व
रसः सूचितस्तद्वीजं तु नानोपाधीनां कारणताकल्पनमपेक्ष्य एकस्य महाकालस्य कारणताकल्पनमेवोचितं लाघवात्कालस्य जगत्कारणत्वे

दि॰॥ एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्यापकसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगि
रिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिः प्रयागः एवमन्यत्रापि बोधाऊहनीयाः तन्निष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकं यन्मूर्त्तं तत्प्राची
त्यपि वदन्ति शिधितिकृतस्तु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते मानाभावात् न तत्कालोपाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेव क्षणदिन
प्राचीप्रतीचीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्याहुः अत्र नव्याः ईश्वरस्य दिक्कालरूपत्वं न तु जीवस्येति विनिगमनाविरहेणातिरिक्त

मु॰॥ तद्व्यवहिता त्ववाची सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति नियमात् ॥ ४६॥ ॥

योस्तयोः स्वीकारः न चात्र जीवस्य जगज्जनकत्वं परापरत्वजनकत्वं च कल्प्यमीश्वरस्य तु क्लृप्तमिति लाघवमिति वाच्यम्
सम्बन्धघटकयोर्दिक्कालयोर्जगज्जनकत्वाकल्पनाद्दिक्कालोपाधीनामेव जगज्जनकत्वकल्पनात्परत्वा परत्वयोस्तु ग
णत्वे एव मानाभावः सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति वदन्ति ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ ४६॥ पि उक्तरीत्या अ
तिरिक्तकालसिद्धिसंभवाच्चेति ध्येयम् ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ ४६॥ नन्वहं सुखीत्यादिप्रतीत्या आत्मत्वेनात्मनो विषयीकरणात् प्रत्यक्षमेवात्मत्वे प्र
माणं संभवति तत्कथं मूले सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया किंचिदवच्छिन्नाकारणतात्वादित्यनुमानं तत्र प्रमाणत्वेन दर्शितमित्याशंकते यद्यपीति
स्वरूपतः स्वांशे किंचिद्धर्माप्रकारकेत्यर्थः सकलात्मसाधारणम् सकलात्मविशेष्यकम् अनुगतप्रत्यक्षम् सकलात्मगतैकात्मत्वप्रकारकप्रत्यक्ष
म् प्रकारकत्वस्य समासलभ्यप्रत्यक्षपर्यत्वात् जातिरूपमिति तथा चात्मत्वस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षत्वेपि तद्गतजातित्वं न प्रत्यक्षसिद्धमिति भावः ॥

रा॰॥ ननु सुखादीनामात्मभिन्ने उत्पादो निमित्तकारणाभावादेव न संभवति किमर्थमात्मनस्तत्र समवायिकारणतेत्याशंकते अथेति कार्यतावच्छेदकनियमादित्यस्य समवायिकारणेत्यादिस्तेन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदकत्वे नापि सुखत्वस्य समवायिकारणजन्यतानवच्छेदकत्वेपि नो क्षतिः

दि॰॥ सुखदुःखादीति आदिना ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिग्रहः यद्यप्यात्मत्वस्यात्मान्यप्रत्यक्षत्वेपि स्वात्मनि स्वरूपतो मानसप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि सकलात्मधारणानुगतप्रत्यक्षासम्भवेन जातिरूपत्वं न सिध्यति अनेकसमवेतत्वघटितजातित्वग्रहे ऽनेकव्यक्तिग्रहहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वादित्यनुमानमेव तत्र प्र— माणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता अथ सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः सुखदुःखद्वेषभावनाधर्माधर्मा न प्रति पथाक्रमम्प्यधर्माधर्मा निष्टसाधनत्वादिज्ञानानुभवविहित— निषिद्धकर्मणां समवायसम्बन्धेन निमित्तकारणत्वावश्यकतया ऽ

मु॰॥ आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति॥

तिप्रसङ्गाभावाद्भावकार्याणां समवायिकारणकत्वनियमस्य तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तिसमवेतं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायिकारणत्वमादायैवोपपन्नत्वादिति चेदत्र प्राञ्चः कार्यमात्रवृत्तिजातेः समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वान् न च तावतापि सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सत्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु अदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वादेवातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् व्याप्यलघुभूतधर्मे कारणतावच्छेदके सम्भवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्याहुः वस्तुतस्तु मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति॥ ६ ॥

यमस्य भंगरूपानुपपत्तिः अन्याय्यत्वादिति अनेकव्यक्तिषु कारणताकल्पने गौरवादिति भावः ननु त्र कारणतानफलोपधायकतारूपा तस्याद्द्रव्यत्वेन कारणतावादिनापि आत्मन्येव स्वीकारान् किंतु स्वरूपयोग्यतारूपैव सा च कारणतावच्छेदकरूपैवेति न वद्द्रव्येषु द्रव्यत्वस्य स्वरूपत्वात् तत्कल्पनागौरवमित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति आवश्यकमितीति॥

रा० ॥ तथा च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकप्रान्तदसिद्धावपि ज्ञानसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः ज्ञानं प्रत्यात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेन घटादौ तदभावान्मनसस्यैव व्यभिचारः प्रदर्शितः एवमिच्छादिकं प्रतिज्ञानादेः कारणत्वेन तदभावादेव मनसि तदापादनासंभवेन ज्ञानमात्रानुसरणं इत्थं च कार्यतावच्छेदकजाते स्तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तिवारणाय किंचित्कारणजन्यतावच्छेदकत्वनियम एवांगीक्रियते न तु समवायिकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियमोपि तदनभ्युपगमे क्षतिविरहादित्यात्मत्वं न पूर्वोक्तयुक्त्या सिद्ध्यतीति पूर्वपक्षोपि निरवकाश इति भावः सुखाद्युत्प

दि० ॥ ननु तथाप्यात्मत्वजातेर्भगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इत्यत आह ईश्वर इति आत्मा वारे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतावात्मपदव्यवहारादिति भावः ननु तर्हीश्वरे सुखाद्युत्पत्तिः कुतो न भवतीत्यत आह अदृष्टादीति आदिना शरीरपरिग्रहः ननु तथापि नित्यस्य

मु० ॥ ईश्वरेपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः ॥
नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियम इत्यस्याप्रयोजकत्वात् ॥ ॥

स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भाव इति नियमेनेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानापत्तिरित्यत आह नित्यस्येति अप्रयोजकत्वादिति जलपरमाणौ स्नेहानुत्पन्यानादृशनियमे मानाभावादिति भावः नन्वीश्वरेऽदृष्टं कुतो नोत्पद्यत इति चेन्न मिथ्याज्ञानरूप

तिरित्यत्र आदिना ज्ञानपरिग्रहः अत एव तदापत्तिवारकशरीरस्यादिपदेन ग्रहणं सार्थकं ज्ञानं प्रति शरीरस्य स्वावच्छिन्नभोगजनकादृष्टवत्त्वसंबंधेन हेतुतानदभावादेव मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः अदृष्टशब्दस्यात्र धर्मोर्थः सुखं प्रति तस्यैव कारणत्वादिति ध्येयं कुतो नोत्पद्यत इतीति ॥ अथेश्वरस्य शरीराभावेन तदीयशुभाशुभकर्माभावादियमापत्तिरयुक्ता नह्यस्मदादिशुभादिकर्मणा ईश्वरेऽदृष्टोत्पत्तिरापादयितुं शक्या चैत्रक्रियया मैत्रात्मन्यदृष्टोत्पत्तिवारणाय क्रियाया अवच्छेदकतासंबंधेन स्वकारणी ॥

का·मु
दि·रा·
१५

रा·॥ मूर्त्ताया कृतिसत्त्वसंबंधेनैवादृष्टकारणतायाः स्वीकरणीयत्वादीश्वरकृतेरस्मदादिशरीरानवच्छिन्नतया अवच्छेदकतासंबंधेन अहेतुत्वात् न च स्वजनककृतिमत्त्वसंबंधेनैव कर्मणोऽदृष्टहेतुत्वमस्तु चैत्रक्रियायां मैत्रीयकृतेरजनकत्वान्न पूर्वोक्तापत्तिरेवं च कार्यमात्रं एवेश्वरकृतेः कारणत्वेन ईश्वरे अदृष्टापत्तिः संभवत्येवेति वाच्यम् कालिकसंबंधावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकालिकसंबंधावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतायाः कृतिमात्रे सत्त्वात् तद्भिन्नायां विशेषकारणतायामीश्वरकृतौ मानाभावादिति चेन्न जीवादृष्टवशेन ईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरचेष्टाया ईश्वरकृतिजन्यत्वमावश्यकं अस्मदीयचेष्टातो विलक्षणत्वात् न च तदीयमुखप्रसादमालिन्याभ्यां सुखदुःखयोरनुमानाद्भोगस्यापीश्वरे प्रसंग इति वाच्यम् ईश्वरशरीरे अहंस्वामित्युपासनया कस्यचित् शरीरमित्युपगमात् परन्तु जीवासा

दि·॥ मिथ्याज्ञानस्याहेतुत्वे च मुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्पत्तिप्रसङ्गः वेदस्यात्मपदादेर्ज्ञानादिमतिलक्षणापत्तिरित्यस्वरस आहुरि

मु·॥ परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः
ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः इन्द्रियाद्यधिष्ठाता इन्द्रियाणां ॥ ६ ॥

त्यनेन सूचितः इन्द्रियाद्यधिष्ठातेति मूलमात्मनि प्रमाणपरतया व्याचष्टे इन्द्रियाणामिति आदिपदसङ्ग्राह्यमाह ॥ ९ ॥

ध्यचेष्टोपपत्तये भूतावेशन्यायेन तच्छरीरे अवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादिति नानुपपत्तिलेशोपीत्यवधेयं मुक्तात्मन्यपीति जीवन्मुक्तात्मन्यपीत्यर्थः परममुक्तस्य शरीराभावेन कर्मण एवाभावात् मिथ्याज्ञानपदमपि शरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरं अन्यथा तादृशज्ञानविरहदशायां अदृष्टानुत्पादप्रसंगात् जीवन्मुक्तस्य आत्मसाक्षात्कारेण तादृशवासनानाशेपि प्रारब्धबलात्तत्कार्यस्य शरीरस्य न नाश इति बोध्यम् मूले इंद्रियाणामधिष्ठातेति अधिष्ठातृशब्दस्य तन्निष्ठक्रियाजनकार्थकत्वे प्रवृत्त्याद्यनुमेयोपमित्यनेन गतार्थता स्यात् तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनक इत्यर्थकत्वे च गौरवमतो तन्निष्ठज्ञानवत्त्वसंपादकतार्थकता इंद्रियाणामित्यादिना मूले दर्शितेति ॥ ६ ॥

रामः
१५

रा०॥ अवच्छेदकतेति यद्यप्यवच्छेदकतासंबंधेन तदीयज्ञानं प्रतितादात्म्यसंबंधेन तदीयशरीरस्य हेतुतायाआवश्यकतयाऽवच्छेदकत्वोपादा
नेप्रयोजनाभावस्तथापि खंडशरीरसमकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेर्हि तीयक्षणोत्पन्नखंडशरीरस्य पूर्वमसत्वेनाकारणतया व्यभिचारेणोक्तकार्यका
रणभावासंभवः परंतु तत्समवेततगुणानां तदीयशरीरेणैवावच्छेदकभावनियमोपगमादेव घटादीनां न ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः तथाचोत्त
रत्र मूलोक्तं ज्ञानोपधानं उक्तान्यतरसंबंधेन ज्ञानवत्वमेवेति पर्यवसितं एतेनेति इंद्रियाणि शरीरं च ज्ञात्राधिष्ठितं अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसं
बंधेन ज्ञानवत्वाद्धास्यादिवदित्यनुमानमात्मनि प्रमाणं दर्शितमित्यर्थः अत्राधिष्ठितत्वं सहकृतत्वं तच्च स्वभिन्नत्वे सति स्वजन्यकार्योपधायकत्वं

दि०॥ शरीरस्येति परम्परयाजनकतासम्बन्धेनावच्छेदकतासम्बन्धेन वा चैतन्यज्ञानवत्वम् एतेनात्मनि प्रमाणमपि दर्शितम्
अचेतनज्वेतनाधिष्ठिततया कार्यङ्करोतीति व्याप्तेः अहं सुखीत्यादीत्यादिनाहं जानाम्यहङ्करोमीत्यादिपरिग्रहः न चात्मानाव

मु०॥ शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः यद्यप्यात्मनि
अहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव०॥॥

च्चप्रत्यक्ष इति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यम् आत्मतत्वविवेके परात्माभिप्रायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात्॥ ६

स्वस्मिन्स्वसहकृतत्वाप्रतीतेः स्वभिन्नत्वनिवेशस्तथा चोक्तानुमानेनेंद्रियादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः ज्ञानोपधायके आत्मनि व्यभिचारवारणाय
हेतौ सत्यंतं न चेश्वरमादाय साध्यसत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं सहकारिताघटितजन्यतायाः कार्यत्वानवच्छिन्नायाएव प्रकृते निवेशितत्वादीश्वर
जन्यत्वस्य ज्ञानेऽसंभवाच्च तदीयकृतेरेव कार्यमात्रे कारणत्वादिति ध्येयं यद्यपि शरीरस्य ज्ञानाकारणत्वेन तत्र चेतनसहकृतत्वं दुर्घटं तथापि चेतन
नाधिष्ठितत्वं उक्तान्यतरसंबंधेन चेतनप्रयोज्यतत्तत्क्रियात्वमेव प्रयोज्यत्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणं तेन विदां प्रति चेतनस्याकारणत्वेपि तत्कार
णत्वेति कारणत्वेन न दृष्टांतस्य न साध्यवैकल्यमिति विभावनीयं ॐ अचेतनमिति यद्यपि करणं हि सकर्तृकमिति व्याप्तिः॥ ६॥

रा॰॥ प्रदर्शिता यद्यत्करणं तत्तत्फलोपहितकरणं तत्सकर्तृकं तदुपधाने तत्कर्तृसहकृतमिति तदर्थोऽत्व्यापारवत्करणस्य करणत्वे चक्षुःसंयो
गेन जानातीति प्रयोगानुपपत्त्या फलोपहितकरणत्वस्यैव तत्त्वात्सहकृतत्वं पूर्वनिरुक्तमेव एतादृशसामान्यमुखव्याप्तिरेवोत्तरत्र मूले वास्या
दीनामित्यादिना दर्शयिष्यते तथापि आत्मनि उक्तनियमस्य व्यभिचारः स्वभिन्नतत्तज्ज्ञानकर्तुरप्रसिद्धेः हेतोर्दृष्टान्तपक्षसाधारण्यानुरोधे
न उक्तनियमसाश्रयत्वानुकूलकृतिमत्त्वतदन्यतररूपतत्क्रियाकर्तृत्वघटितत्वाद्धेरेवं चेत्यालोच्य तादृशव्याप्तेरेवायं परिष्कार आहतः

दि॰॥ विप्रतिपन्नप्रतीतीति अहमिति प्रतीतेः शरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे विप्रतिपन्नप्रतीत्यर्थः॥४७॥ नैयायिकमते यथा मुक्तात्मना

मु॰॥ तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुन्न शक्यते इत्यतः प्रमा
णान्तरन्दर्शयति करणं हि सकर्तृकम्॥४७॥ वास्यादीनां छिदाकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलोपधानन्दृष्टम्।
एवञ्चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामपि फलोपधानं कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यन्यतिरिक्तः कर्त्ता कल्प्यते॥४७॥
ननु शरीरस्य कर्तृत्वमस्त्वत आह शरीरेषु न चैतन्यम्मृतेषु व्यभिचारतः ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्म
नां त्वन्मते इवं मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः॥ ९६॥

ज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकरणत्वरूपञ्चैतन्यम् तथा ममापि मते मृतशरीरस्य न चैतन्यमिति शरीरमेवात्मेति वादी चार्वाकः शङ्कते

यद्यचेतनं यत्करोति यदुपधायकं भवति तत्तदुपधाने चेतनाधिष्ठितं भवतीति तदर्थः चेतनाधिष्ठितत्वं पूर्वं निरुक्तमेवेत्युक्तानुमानेन चक्षुरा
दिभिन्नज्ञातृसिद्धिः चेतनाचेतनयोरेकत्वासिद्धेरिति भावः उक्तानुमाने वास्यादिरेव दृष्टान्तः उत्तरत्र मूलग्रन्थानुसारादिति भावः॥४७॥ श
रीरमेवात्मेति तथा चोक्तहेतोरसिद्धिरिति भावः॥ ९६॥ ९६॥

रा॰॥ ज्ञानाद्यधिकरणत्वमिति कालिकादिना ज्ञानादेः कालादाववपि सत्त्वेन तेषामपि चेतनत्वापत्त्या समवायावच्छिन्नज्ञानाद्याधारत्वमेव चैतन्यमि
तिभावः उत्पद्यतामितीति ननु पूर्वपूर्वशरीरनिष्ठसंस्कारेणोत्तरोत्तरशरीरे संस्कारोत्पत्त्या वपि न स्मरणोपपत्तिः स्थविरशरीरे बालकशरीरगतानु
भवस्य स्वजन्यसंस्कारवत्त्वसंबंधेन विद्यमानत्वादित्यत आह तथा चेति गौरवस्य अनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनरूपगौरवस्य फलमुखत्वादिति फलं विचा

दि॰॥ ज्ञानादिकं ज्ञानाद्यधिकरणत्वं तदभावे ज्ञानाद्यभावे ननु तव मते मृते शरीरे चैतन्याभावः किंनिबन्धनः मन्मते तु प्राणविशि
ष्टात्मनो विरह एव तत्र प्रयोजक इत्यत आह प्राणाभावेनेति तथा च लाघवात्प्राणाभाव एव चैतन्यविरहे प्रयोजक इति भावः चार्वा
कमतमपि विहरति नेति स्मरणानुपपत्तेरिति अनुभवाश्रयस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावादिति भावः ननु बाल्यशरीरनष्टा

मु॰॥ प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थविरे स्मरणानुपप
त्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वि
तीयशरीरे संस्कार उत्पाद्यत इति वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात्॥ ६॥ ६ ॥

त्स्ये वेत्यत आह शरीराणामिति संस्कार उत्पाद्यत इति तथा च स्वप्रयोज्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन बाल्यशरीरसमवेतानुभव
स्य स्थविरशरीरे सत्त्वान्न स्मरणानुपपत्तिरिति भावः गौरवस्य फलमुखत्वाद्दूषणान्तरमाह एवमिति॥

रफलं शरीरस्यात्मत्वनिश्चयः तन्मुखत्वात्तदुत्तरकालीनत्वादित्यर्थः फलं मुखं पूर्वकालीनं यस्येति व्युत्पत्तेः तथा चोत्तरकालीनगौरवज्ञानस्य पूर्व
कालीननिश्चयप्रतिबंधकत्वासंभव इति भावः इष्टसाधनत्वादन्यद्पीत्यर्थ इतीति तथा च सर्वेषां जातिस्मरणत्वापत्तिरिति भावः॥ ६॥ मूले
भनापत्तेत्यस्यानागत्येत्यर्थः अन्यथेष्टसाधनतानुभवाभावेनोद्बोधकाभावेन स्मरणासंभवेन च प्रवृत्त्यसंभवेन बालः शुष्ककंठो म्रियेतेति भावः

का॰मु॰ दि॰रा॰ १८

रा॰॥ अवयवनाशेप्यवयविनो नाशस्यावश्यकत्वात्केवलेत्युक्तंनन्ववयविनाशव्यवच्छेदायनतदुक्तिःएवकारेणैवतत्सिद्धेः उभयत्रेतिइंद्रियाणामित्यस्यत्र यात्वंनाशद्वतुभयोरित्यर्थः घटाद्यनुभवोत्तरंपटादावितिनचघटविषयकस्मरणंप्रतिघटविषयकानुभवत्वेनकारणत्वेनैषदोषइतिवाच्यंतथासतिवि षयभेदेनानंतकार्यकारणभावप्रसंगादितिभावः ॐ नयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति अनुभवस्मरणयोःकार्यकारणभावस्वीकारादित्यर्थःतथाचवि

दि॰॥ चैत्रस्यघटानुभवकालेमैत्रस्यघटस्मरणवारणायतत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशेपुरुषभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनेगौरवात्स मवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यानयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादितिभावइतिध्येयम् इतीन्द्रियवादिमतखण्डनम्॥४८॥इन्द्रि याणाञ्चैतन्यपक्षेयोदोषःसोत्रकल्पेनास्तीतिसूचयितुमाहनित्यस्येति ननुतथेत्यत्रमूलेतच्छब्देनपूर्वोपस्थितचैतन्यस्यै वपरामर्शःस्यात्तथाचासङ्गतिस्स्यादित्यतआह ननतथानचेतनमितिअनध्यक्षत्वात्दाभवेदितिमूलेमनसश्चैतन्येज्ञानादेरप्रत्यक्ष

मु॰॥ ननुचक्षुरादीनाञ्चैतन्यम्मास्तुमनसस्तुनित्यस्यचैतन्यंस्यादतआह मनोपिनतथाज्ञानाद्यनध्यक्षत्वन्तदाभवेत्न तथानचेतनञ्ज्ञानाद्यनध्यक्षत्वन्तदाभवेत् मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षेचमहत्त्वस्यहेतुत्वात् मनसिज्ञानसुखादिसत्वेतत्प्र त्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः यथाचमनसोऽणुत्वन्तथाग्रेवक्ष्यते नन्वस्तुविज्ञानमेवात्मातस्यस्वतःप्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम्॥

त्वमुक्तमततत्रहेतुम्प्रदर्शयन्नाह मनसइति तत्प्रत्यक्षेति ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः ननुमनसोऽणुत्वमेवासिद्धमतआहय थाचेति अग्रेवक्ष्यतइति अयौगपद्याज्ज्ञानानान्तस्याणुत्वमिहेष्यतइतिग्रंथेनसाधयिष्यतइत्यर्थः विज्ञानवादीशङ्कते नन्वि तिविज्ञानमेवेति आत्मनिरूपणस्यप्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तम् वस्तुमात्रस्यैवतन्मतेविज्ञानरूपत्वादितिबोध्यम्॥ १॥ १॥

षयतयैकस्समवायेनचैकःकार्यकारणभावइतिभावः एतच्चापाततःउक्तरीत्याकार्यकारणभावद्वयानंगीकारेपिघटघटत्वसमवायविषय कनिर्विकल्पकादपिघटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेः नचप्रकारत्वविशेष्यत्वसांसर्गिकविषयताभिःकार्यकारणभावत्रयोपगमान्नैषदोषोनिर्वि कल्पकस्यतादृशविषयतानभ्युपगमादितिवाच्यम्॥

रा॰म॰ १८

रा॥ एवमपि घटत्वपटत्वाभ्यां पटघटविषयकानुभवाद्घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकपटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मरणापत्तेः॥
कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकानुभवात्समवायेन घटत्वप्रकारकस्य कालिकेन पटत्वप्रकार
कस्य घटविशेष्यकस्मरणापत्तेरशक्यपरिहारत्वात् अनापत्त्या घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकानुभवस्समवायेन
घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकस्मरणंप्रति समवायेन कारणमिति रीत्या विषयभेदेनानंतकार्यकारणभाव
स्यैव कल्पनीयत्वात् परंतु कालिकविशेषणताप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्मरणानुभवयोः कार्यकारणभा
वाभ्युपगमे एकेंद्रियेणानुभूतस्य इंद्रियांतरेणापि स्मरणोपपत्तेः समवायघटितसामानाधिकरण्यार्थकस्य सामानाधिकर
ण्यप्रत्यासत्त्येत्यस्य मूले ऽभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः॥४८॥ असंगतिः स्यादिति मनसो ज्ञानरूपत्वासंभवादिति भावः साध
यिष्यन इत्यर्थ इति यद्यपि मानसान्यप्रत्यक्षं प्रत्येवमहत्वस्य कारणत्वोपगमेनैष दोषः अत एव माध्वादिमते जीवानामणुत्व
मेव अंगीकृतं तथापि मानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणागुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्
त्या गौरवापत्तेर्नन्तयोपगमसंभवः न च सिद्धांतिमते अनंतजीवानां कल्पनीयतया कारणताद्वयकल्पने गौरवमिति वाच्यं अ
नेकजीवकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वादिति भावः॥ ६ ॥

का॰सु॰रा॰

दि॰रा॰

११

॥ विज्ञानात्मकवादिविचारे तद्रंगविप्रतिपत्तिं दर्शयति अत्रेति सत्वस्यैवेति सामान्यादीनां तन्मते अलीकत्वादिति भावः सत्वमत्रकालसंबंधित्व
मेव वा ग्राह्यं अहं जानामिति अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः तेन सुषुप्तिकाले उत्तरत्र वक्ष्यमाणालयविज्ञानधारानुवृत्तेर्न विरोधः अन्यथा तत्काले

दि॰॥ अत्र विज्ञानत्वस्य प्रमेयत्वस्य सत्वस्य व्यापकत्वं चेति विप्रतिपत्तिः तत्र विधिकोटिर्योगाचारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येति बोध्य
मद्विविधं विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानञ्चेति तत्राद्यं घटइत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानम् अहञ्जानामीत्यालयविज्ञानन्तदेवा
त्मा तस्य विज्ञानस्य नतु सुषुप्तावात्मानसिद्ध्येत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणिकत्वेन नाशाद्विज्ञानान्तरस्य च तदानीमुत्पादकाभावादत

मु॰॥ ज्ञानसुखादिकन्तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वम् पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात् सु
षुप्त्यवस्थायामप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव मृगमदवासनावासितवसनइव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामु
त्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वापत्तिः यत्किञ्चिद्विषयकत्वे वि
निगमनाविरहः सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गश्च ज्ञानस्य सविषयत्वात् तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न त
स्याः प्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वा
च्यम्॥ घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात्॥ ११ आह पूर्वपूर्वेति ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वेन तदाश्रितसंस्कारस्यापि क्ष
णिकत्वात्कालान्तरे स्मरणान्तस्यादित्याशङ्कां परिहरति मृगमदेति विज्ञानस्य जगद्विषयकत्वं यत्किञ्चिद्विषयकत्वं वाभिप्रेतमिति
विकल्प्याद्ये दूषणमाह तस्येति विज्ञानस्य द्वितीये त्वाह यत्किञ्चिदिति आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयत्वे दूषणमाह सुषुप्ताविति
शङ्कते तदानीमिति निराकारा निर्विषया चित्सन्ततिः विज्ञानसन्ततिः प्रकाशत्वे ज्ञानत्वे ज्ञानत्वस्य विषयिताव्याप्यत्वादिति भावः॥ ६

प्रवृत्तिज्ञानविरहेण जानामीत्याकारकज्ञाने च घटः पटइत्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्यैव विषयत्वेन आलयविज्ञानानुवृत्तेस्तदानीमसंभवापत्तेः अहमित्याका
रकज्ञाने च स्वयमेव विषयः घटइत्यादिज्ञानस्य तु हो चर प्रवृत्तिसाधनत्वात् प्रवृत्तिज्ञानमिति बोध्यम् उत्पादकाभावादिति पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्न

मनःसंयोगस्य कारणतावादिनां सर्वेषां सुषुप्तौ ॥

रामः

११

रा॰॥ तदानीं तदालयविज्ञानस्य स्वमात्रविषयकत्वोपगमेपि तस्यैव तदानीं भानप्रसंग इति भावः प्रमाणाभावेपीति विषयिताात्मकज्ञानत्वव्यापकाभावेपी
त्यर्थः तद्भिन्नेति नीलरूपाकारात्मकविज्ञानाभिन्नस्य पीताकारस्य नीलाभिन्नत्वनियमादिति भावः एकत्र समावेश इति एकाधिकरणवृत्तित्वेनावधा

दि॰॥ अन्यथा प्रमाणाभावेपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे आकारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वमनतिरिक्तत्वं वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह तर्हि समायातमि
तिद्वितीयेत्वाह समूहालंबन इति नीलपीते इति समूहालंबन इत्यर्थः स्यादिति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति भावः एतदेवोपपाद
यति स्वरूपतो विज्ञानस्येति विज्ञानस्वरूपस्येत्यर्थः अविशेषात् एकत्वात् ननु नीलाकारः पीताकारश्चाभिन्न एव ज्ञानस्वरूपत्वात् भेदप्रतीतिस्
तु तद्धर्मयोर्नीलत्वपीतत्वयोर्भेदान्न च तयोरेव विज्ञानस्वरूपत्वात् भेदः नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य पारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासम्भवादित्यभिप्रा

यु॰॥ आकारविशेषएवायं विज्ञानस्येति चेन्न किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात् तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन नातिरिच्यते चे
त्तर्हि समूहावलंबने नीलाकारोपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चे
न्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्न समावेशात् इतरथा विरोधावधारणस्यैवदुरुपपादत्वात् न वा वासनासंक्रमः सम्भवति मा
तृपुत्रयोरपि वासनासङ्क्रमप्रसङ्गात् न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यम् वासनायाः सङ्क्रमासम्भवात् उत्तरस्मिन्नुत्पत्ति
रेव सङ्क्रम इति चेन्न तदुत्पादकाभावात् चिताम एवोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः॥ ॥ एवान् शङ्कते अपोहरूप इति अनीलव्यावृत्तिरूप इत्य

र्थः इतरथा विरुद्धनीलत्वादीनामेकत्र समावेशे ननु समूहालंबनेन नीलाकारो न वा पीताकारो युज्यते परन्तु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति वा
सनासङ्क्रमस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या नवेति मातापुत्रयोरिति मात्रनुभूतस्य गर्भस्थेन तनयेन स्मरणप्रसङ्गादिति भावः उपादानेनानुभूतमुपादेयेन
स्मर्यत इत्यपि निरस्यति न चेति शङ्कते उत्तरस्मिन्निति तदुत्पादकेति वासनोत्पादके त्यर्थः चितामेवेति॥ ॥ रणे तेनैकाधिकरणवृत्तीनामपि तथात्वेना

प्रतीतिदशायां भ्रमात्मकविरोधावधारणेपि नासंगतिः उपादानेनेति अत्रोपादानत्वं समवायिकारणत्वं विभिन्नकालीनयोः क्षणिकज्ञानव्यक्त्योरेकव्यक्तिं प्रति
अपरव्यक्तेरुक्तसमवायिकारणत्वासंभवात् नापि तन्मते स्वकारणत्वे सति स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमुपादानत्वं तन्मते वस्तुमात्रस्यैव क्षणिकत्वे

रा॰॥ अत एव नस्वभिन्नासमवेतत्वे सति स्वकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरघटादिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वघटादिव्यक्तीनामुपादानत्वानुपपत्तेस्तन्मते तन्ना
स्युपादानोपादेयभावाभ्युपगमे नेष्टापत्त्यसंभवात् परंतु असहकृतं कारणमुपादानं उत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैव तत्कारणत्वांगीकारान्नभवतु तरव्यक्तौ
पूर्वव्यक्तेरुपादानत्वं मातापित्रोश्च पुत्रं प्रति नासहकृतं कारणं शुक्रशोणितादेरपि पुत्रकारणत्वादिति ध्येयं ॥ शक्तिविशेष इति अयं भावः ज्ञानव्यक्तीनां संस्का
रज्ञानजनकत्वे प्रति ज्ञानं भिन्नसंस्कारव्यक्तिकल्पनागौरवेपि यादृशज्ञानस्यव्यक्त्युत्तरं स्मरणमनुभवसिद्धं तद्ज्ञाननिष्ठसंस्कारानुकूलाकाचित् शक्तिः पू
र्वज्ञानव्यक्तौ स्वीकरणीया न तु सर्वज्ञानव्यक्तावतिशयः कल्प्यते न संस्कारानंत्यक्षणिकेति तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वेपि पदा यत्स्मरणमनुभ
वसिद्धं तदा तज्ज्ञाने वैकैव शक्तिः कल्पनीया नानातोनंतशक्तिकल्पनागौरवमिति यदि प्रक्रिया तदा ज्ञानव्यक्तिभेदेन शक्तिर्भिन्नैवांगीकरणीया दार्थनांत

दि॰॥ ज्ञानानामेव संस्कारोत्पादकत्वे तेषामानन्त्यात् संकारानन्त्यापत्तिः शङ्क्यते क्षणिकेति अतिशयविशेषः शक्तिविशेषः उत्त

मु॰॥ क्षणिकविज्ञानेष्वतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवात् ॥
एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यम्प्रत्युक्तम् गौरवादतिशये मानाभावाच्च ॥

रोत्तरविज्ञानानुकूलतयेति शेषः गौरवादिति सरएवायमित्यापामर्प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६

न्मते क्षणिकत्वादिति समाधानसूचनाय पदार्थमात्रसाधारणक्षणिकत्वस्यापि शक्तावनुवादः अत एव ध्वंसप्रागभावावप्यवश्यकल्प्याविति द्योतनाय
ध्वंसप्रागभावयोरुपादानमपि संगच्छते अनंते नेति अनंतव्यक्तिकल्पनागौरवस्फुरणाय यदा यदा स्मरणमनुभूयते तदा तदा विभिन्नशक्तिव्यक्तिकल्प
नस्यावश्यकत्वादिति भावः इदमुपलक्षणं तत्तदतिशयं प्रति पूर्वकालीनज्ञानव्यक्तीनां कारणताकल्पनेनापि गौरवं बोध्यं अत्र च प्रामाणिकं गौरवं न
दोषायेति न्यायेन नानाशक्तिकल्पनेपि न दोष इत्याशंकानिरासायैव सो यमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्युक्तं अभेदस्यैवानुभवसिद्धत्वया नानाव्यक्तिक
ल्पनं न प्रामाणिकमिति तदभिप्रायः वस्तुतस्तु पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वानुपगमे हेतुरेतत् तथा च क्षणिकपदार्थोपगंतॄणां मते नानाव्यक्तिकल्पना
गौरवमेव हेतुत्वेनाभिमतं तत्रैव प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशंकायामाह सएवायमिति॰ ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॥ तथाचाभेदस्यैव अनुभवसिद्धतया क्वचिद्विभिन्नव्यक्तीनां प्रामाणिकताविंतेतिभावः एतेनप्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेनशक्तीनामतीन्द्रियत्वेनतद्विषयकप्रत्यभिज्ञानंसंभवतीतिदूषणमपिप्रत्युक्तंजातिविशेषइति अंकुरोपधायकक्षणिकवीजव्यक्तिमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः नचायमपोहरूपानुगत

दि॥ क्षणिकानन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनेगौरवादित्यर्थः ननुक्षेत्रस्थवीजादङ्कुरोत्पत्तिर्नकुसूलस्थवीजादतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नंप्रतिकुर्वद्रूपत्वेनहेतुत्वमङ्गीक्रियतेकुर्वद्रूपत्वञ्चाङ्कुरजनकतावच्छेदकतयासिद्धोजातिविशेषः सचफलोपधायकक्षणिकसमर्थवीजमात्रवृत्तिर्वीजत्वव्याप्यः कल्प्यतेएवमात्रापिकुर्वद्रूपत्वेनैवक्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वंवाच्यमतआहवीजादाविति उपपत्तेः कस्माच्चिद्वीजादङ्कुरोत्पत्तिः कस्माच्चिन्नेतिनियमोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनादितिकुसूलस्थवीजादिषुधरणिसलिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावादेवाङ्कुरानुत्पत्तेः कुर्वद्रूपत्वन्तद्रूपेणकार्य्यजनकत्वञ्चनकल्प्यतेप्रमाणाभावादितिभावः अत्रव

मु॥ वीजादावपिसहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात्॥

दन्तियत्सत्तत्क्षणिकमितिव्याप्त्याजगतः क्षणिकतानदनुरोधेनकुर्वद्रूपत्वन्तद्रूपेणकार्यम्प्रतिहेतुत्वञ्चावश्यकम् नचतादृशव्याप्तौमानाभावः तादृशव्याप्त्यस्वीकारेकुसूलस्थवीजादङ्कुरोत्पत्तिवारणायधरणिसलिलसंयोगादीनांसहकारित्वकल्पनेगौरवात् तादृशव्याप्तिस्वीकारेतुकुर्वद्रूपत्वेनहेतुत्वकल्पनात्कुसूलस्थवीजेकुर्वद्रूपत्वाभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेर्नसहकारिताकारणान्तराणामितिलाघवात् नचक्षणिकत्वमतेपिवीजस्यधरणिसलिलसंयोगादेर्वाकुर्वद्रूपत्वेनहेतुत्वमित्यत्रविनिगमनाविरहेणसर्वेषांसहकारिणाङ्कारणत्वकल्पनमावश्यकमितिवाच्यम् मन्मतेअङ्कुरम्प्रतिवीजानान्धरणिसलिलसंयोगादिसहकारिणाञ्चकुर्वद्रूपत्वेनैवहेतुत्वकल्पनात्॥ ११ धर्ममात्रंसात तन्मते अलीकत्वादिति तादृशव्याप्त्यस्वीकारइति तथाचजगद्यदिक्षणिकंनस्यात्तदानानाकारणताकल्पनरूपगौरवोपधायकंस्यादितितर्कएवोक्तव्याप्तौप्रयोजकइतिभावः मन्मतइति तथाचकुर्वद्रूपत्वेनसर्वेषांकारणत्वेपिकारणताएकैवत्वन्मतेतुनानाकारणताकल्पनीयेतिगौरवमितिभावः॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰॥ ईदृशगौरवेति कतिपयकारणताकल्पनगौरवेत्यर्थः फलमुखत्वादिति नानाकारणताकल्पनापेक्षया लाघवेन कुर्वद्रूपत्वेनैव कारणता
सिद्धा सा तदुपपत्तये नानाव्यक्तिकल्पने तादृशकल्पनायाः कारणतासिद्ध्युत्तरकालीनतया तादृशगौरवज्ञानस्य पूर्वतनानुमितिप्रतिबंधक
त्वासंभवादिति भावः न च कारणतानिश्चयात्पूर्वमपि यत्सदित्यादिव्याप्त्या नानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठत एवेति वाच्यं तादृशव्याप्तेरप्रयोजक
त्वाशंकानिरासाय उक्ततर्कापेक्षया तत्र चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयसंपादकस्यैकरूपे –णा तादृशनिश्चयस्यापेक्षणीयतया गौरवोपस्थितेः॥
कारणतासिद्ध्युत्तरत्वनियमादिति भावः दोषत्वादिति उत्पन्नायामप्यनुमितौ उत्तरकालीनगौरवज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानोत्पत्त्या अप्रामाण्यज्ञा

दि॰॥ कुर्वद्रूपत्वानङ्गीकारे तु बीजत्वधरणिसलिलसंयोगत्वादिनानाहेतुत्वकल्पने गौरवात् इति तदसत् ईदृशगौरवापे
क्षया क्षणिकानन्तपदार्थकल्पनेऽतिगौरवात् न च लाघवात्कुर्वद्रूपत्वेन तेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशङ्गौरवन्न दोषाय
फलमुखत्वादिति वाच्यम् फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् किं च जगतः क्षणिकत्वे स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा
नुपपत्तिः पूर्वकालीनघटाभेदस्यैतत्कालीनघटेऽभावात् न च तज्जातीयाभेद एव तादृशप्रतीतेर्विषयः त्वन्मते जाते
रपि क्षणिकत्वेन पूर्वकालीनघटवृत्तिघटत्वस्यैतत्कालीनघटेऽभावात् एतेन जगतः क्षणिकत्वे नाशत्वावच्छिन्नप्रति
सत्वेनैकमेव हेतुत्वमिति लाघवमित्यपास्तम्॥ छ॥

नानास्कंदितानुमित्या एककारणत्वासिद्ध्यसंभवादिति भावः यद्यपि तन्मते जातेरलीकतया सत्त्वाभावेन न क्षणिकत्वं नित्यपदार्थानां नैर
नंगीकारात् अनुगतधर्मानंगीकाराच्च कुर्वद्रूपत्वव्याप्यापोहरूपत्वात् न च तर्हि सदसतोः संबंधाभावेन तज्जातीयत्वं घटे नास्त्येवेति प्रत्यभि
ज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम् असतोपि तैर्भानांगीकारेण प्रत्यभिज्ञानसंभवादिदमसंगतं तथापि असद्विषयकत्वेन प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वाप
त्तिरेतन्मते दूषणं क्षणिकविज्ञानेन चेष्टापत्तिस्तथा सति अभेदावगाहित्वेनैव प्रतीत्युपपत्तौ तज्जातीयत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेः प्रमात्वोप
पादनायैव तदनुसरणात् तदनुसरणेनाप्यप्रतीकारादिति विभावनीयम्॥

रा॰॥ क्षणिकविज्ञानपक्षइत्यस्यविज्ञानस्यक्षणिकत्वपक्षइत्यर्थकतान्भ्रमंनिराकुरुते आत्मनइति उत्तरत्रदूषणद्वयस्यमूलेवक्तव्यतयाविक
ल्पद्वयंसंगमयति आत्ममात्रस्येति यत्किंचिद्विषयकत्वंवेतिनियतैकविषयकत्वमित्यर्थः यथाश्रुते अनुभवानुसारेणानियतयत्किंचि॰

टि॰॥ यदपिस्थिरपदार्थाङ्गीकारेएकस्मिन्पदार्थेसामर्थ्यमसामर्थ्यञ्चविरुद्धमतस्तद्भेदइति तदपिन एकस्मिन्नेव पदार्थेएककालावच्छे
देनसामर्थ्यतदभावयोरेवविरुद्धतयाकालभेदेनतत्स्वीकारेबाधकाभावात् यत्तुपूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदः तद्धर्मयोःसामर्थ्यासाम
र्थ्ययोर्भेदोऽनुपपन्नस्तन्मतेधर्मधर्मिणोरभेदादितितन्नघटत्वन्नघटइत्यादिप्रतीतिनामप्रामाण्यापत्त्याधर्मधर्मिणोरभेदस्यवक्तुमशक्य
त्वादितिदिक् इतिक्षणिकवादिमतखण्डनम् वेदान्तीशङ्कते अस्तुतर्हीति क्षणिकविज्ञानइति आत्मनःक्षणिकविज्ञानस्वरूपत्वपक्ष
इत्यर्थः आत्ममात्रस्यनित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्यैववेतिविकल्पाद्येदूषणमाह तस्येतिदर्शितत्वादितितस्यजगद्विषकत्वइत्या

मू॰॥ अस्तुतर्हिक्षणिकविज्ञानेगौरवात् नित्यविज्ञानमेवात्मा अविनाशीवारेऽयमात्मा सत्यज्ञानमनन्तम्ब्रह्मेत्यादिश्रु
तेश्चेतिचेन्नतस्यसविषयत्वासम्भवस्यदर्शितत्वान्निर्विषयस्यज्ञानत्वेमानाभावात् सविषयकत्वस्याप्यननुभवादतोवि
ज्ञानादिभिन्नोनित्यआत्मेतिसिद्धम् सत्यज्ञानमितिब्रह्मपरञ्जीवेतुनोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानाम्भे
दसिद्धेः॥

टि॰ ग्रन्थेनदर्शितत्वादित्यर्थः तथाचजीवस्यतथात्वासम्भवात् नात्ममात्रस्यनित्यज्ञानस्वरूपत्वमितिभावः ननुजीवस्य
नजगद्विषयकत्वन्नवानियतयत्किञ्चिद्विषयकत्वम्भ्रमः परन्तुयद्विषयकत्वंयत्रजीवेऽनुभवसिद्धन्तत्रतद्विषयकत्वमतआहस
विषयकत्वस्येतिननुसत्यज्ञानमितिश्रुतिरेवजीवस्यज्ञानस्वरूपत्वेप्रमाणमतआहसत्यमिति ननुजीवब्रह्मणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरू
पत्वञ्जीवस्यनिराबाधमित्यतोजीवब्रह्मणोर्भेदंसाधयति ज्ञानाज्ञानेतिसुखित्वादीत्यादिनादुःखित्वपरिग्रहः॥ ॥द्विषयकत्वस्यैवव्य
वस्थापनीयतयाअसंगत्यापत्तेः तद्विषयकत्वमिति तथाचानु——भवानुसारित्वात्कल्पनायानविनिगमनाविरहावकाशइतिभावः सविषय
त्वस्येतीति नहिघटविषयकोहेतुर्घटविषयकज्ञानवानित्येवअनुभवादितिमूलाशयः॥

रा॰॥ अन्यथेति नन्वेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीवोपाधीनामनंतानामंतःकरणावच्छेदेन विलक्षणसुखित्वदुःखित्वाद्यनेकानुभवो न विरुध्यते एकस्मिन्नेव गगने विभिन्नकर्णनासाद्यवच्छेदेन विरुद्धशब्दतदभावयोरनुभवादित्याशंकापामुक्तंमूलेन्यथेति तदर्थमाह ईश्वरस्येति संसारीतिबद्ध इत्यस्य विवरणं मुक्त इति निवृत्तसंसार इत्यर्थः अनुपपत्तिः स्यादित्यत्र हेतुमाह चैत्रमैत्रात्मनोरिति बद्धमुक्तात्मनोरिति तदर्थः॥ ईश्वरस्वरूपयोरिदं चैक्यहेतुत्वेनोक्तं अथ तत्तदंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यैकत्वेपि तदंतःकरणस्य नाशे तदंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य मुक्तत्वव्यवहारः यदंतःकरणस्य न नाशः तदंतःकरणावच्छिन्नचैतन्येबद्धत्वव्यवहार इति बद्धमुक्तव्यवस्थायानानुपपत्तिरितिचेत् एव

दि॰॥ सुतरामिति जीवात्मना नानात्वसिद्धावीश्वरस्यैकस्यानेकजीवात्मकत्वासम्भवादेकत्वानेकत्वयोर्विरोधादितिभावः

मु॰॥ सुतरामीश्वरभेदः अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः॥

ईश्वरभेदः ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः सिध्यति अन्यथा ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे बन्धमोक्षेति कश्चित्संसारी बद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्थानुपपन्ना स्यादित्यर्थः चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वररूपयोरैक्यादितिभावः॥

मपि मोक्षार्थ प्रयत्नानुष्ठाने वैफल्यापत्तिवारणादेतदंतःकरणनाशेपि अंतःकरणांतरावच्छिन्ने स्वात्मनि दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया प्रवृत्तिफलस्य निर्दुःखित्वस्यासंभवादितिभावः यदि चांतःकरणस्यैव सुखदुःखादिर्न चैतन्यस्य कदापीत्युच्यते तदा विमुक्त्यर्थ प्रयत्नोव्यर्थ एवस्वस्य नित्यमुक्तत्वात् यदि च भ्रांतिनिवृत्त्यर्थं तदप्युच्यते तदाप्यंतःकरणांतरावच्छिन्ने स्वस्मिन्नेव भ्रांतेरावश्यकत्वेन प्रयत्नस्य निष्फलत्वापत्तेरावश्यकत्वादितिभावः यथाश्रुते भेदनाशाभ्युपगमेन पुनर्भेदोत्पादस्य मूलानुक्तत्वेन च भेदव्यवस्थापनस्यासंगत्यापत्तेरितिध्येयं न च भेदनाशे प्रतिबंधकाभावेन तादात्म्यमप्युत्पद्यतामिति वाच्यं॥ ६॥

रा॰॥ अभेदभावनामात्रेण तादात्म्योत्पत्तौ घटपटयोरपि तथात्वापत्तेरिति भावः॥ःःः॥ स्वभिन्नधर्मशून्यत्वमित्यस्यानुपपन्नमित्यग्रतनेनान्वयः द्वितीय

दि॰॥ ननु कथन्तर्हि तत्त्वमसीत्यादितच्छब्दप्रतिपाद्यब्रह्मणि युष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवस्याभेदबोधको वेदः प्रमाणमित्यत आह योपीति
मोक्षकाले जीवात्मनां ब्रह्मणा सहाभेद उत्पद्यत इति मतन्निरस्यति मोक्षेति भेदस्यानित्यत्वमभ्युपेत्यापि मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेदं
व्यवस्थापयति भेदनाशेपीति भेदसत्त्वे व्यक्तिद्वयन्निर्विवादमेवेत्यपि नासूचितम् नव वेदान्तिनः निर्धर्मक इति द्वन्द्वसत्यत्वाभावेपी
त्यत्र हेतुतयोक्तम् ननु निर्धर्मकत्वं स्वभिन्नधर्मशून्यत्वं मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वाद भावस्याधिकरणात्मकत्वान्नानु

मु॰॥ योपीश्वराभेदबोधको वेदः सोपि तदभेदेन तदीयत्वम्प्रतिपादयन्त्तौति अभेदभावनयैव यतितव्यमिति वदति अत
एव सर्वे स्यते आत्मानः समर्पिता इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायत इत्यपि न भेदस्य नित्यत्वेन नाशास
म्भवात् भेदनाशेपि व्यक्तिद्वयं स्यास्यत्येव न चद्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम् तव निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेपि सत्यस्वरू
पत्त्वादितिवत् द्वित्वाभावेपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् एकत्वा
भावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्युच्यताम् प्रत्येकमेकत्वेपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इति वदुभयन्नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्ध
त्वात् योपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोपि निर्दुःखत्वादिना साम्यम्प्रतिपादयति सम्पदाधिक्ये पुरोहितोयं राजा संवृ॰।
त इति वत् अत एव निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुपतेई श्वरोपि न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः॥ ॥ प्रपन्नमित्यभिप्राये

णाशङ्कते मिथ्यात्वाभाव इति ननु कथमेकत्वाधिकरणे तदभावरूपं द्वित्वमत आह प्रत्येकमिति ननु ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेर्मोक्ष
दशायामभेद उत्पद्यत इत्यर्थिकायाः का गतिरत आह योपीति अत एव ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः साम्यप्रतिपादकत्वादेव निर
ञ्जनः निर्दुःखः द्वितीये दोषमाह ईश्वरोपीति॥ ॥ इति नात्मसामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं किन्तु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः॥ ६ ॥

का॰सु॰रा॰॥ मत्वर्थीयेति तदस्यास्तीत्यर्थे मतुवादीनामिव अर्श आदिभ्योऽजितिसूत्रेण अच्प्रत्ययविधानादितिभावः नपुंसकत्वानुपपत्तिरितिस्यादानंदस्तुरा

हि॰रा॰ नंद इतिकोशेन तस्यनित्यपुल्लिंगत्वावधारणादितिभावः नचछांदसंनपुंसकलिंगत्वमितिवाच्यम् गत्यंतराभावएवछांदसत्वाभ्युपगमादित्यवधेयं

१०३ आवश्यकीति ब्रह्मणिसुखभिन्नस्यैवाभेदान्वयसंभवादितिभावः ननुनञर्थभेदस्याश्रयणे पैवब्रह्मण्यन्वयोवाच्यइत्यत आह अन्ययेतिनामार्थतये

हि॰॥ विज्ञानपदेननित्यमित्यादिश्रुत्यन्तर्गतविज्ञानपदेनाऽधिकरणल्युडन्तविज्ञानपदेनविज्ञानाश्रयत्वबोधनादितिभावः आनन्दव
दित्यर्थइतिमत्वर्थीयोच्प्रत्ययान्तेनानन्दशब्देनानन्दवतोबोधनात् अन्यथानन्दमितिनपुंसकत्वानुपपत्तिरितिभावः नन्वानन्दवदि
त्यर्थोनसङ्गच्छतेतवमतेईश्वरे आनन्दाभावादत आह आनन्दोपीति लक्षणाकल्पनमेवत वदोषइत्यत आह असुवेति असुखमि

मु॰॥ नित्यंविज्ञानमानन्दम्ब्रह्मेत्यादौ विज्ञानपदेनज्ञानाश्रयएवोक्तः यःसर्वज्ञइत्याद्यनुरोधात् आनन्दमित्य
स्याप्यानन्दवदित्यर्थः अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः अन्यथापुंलिङ्गत्वापत्तेः आनन्दोपिदुःखा
भावेउपचर्य्यतेभाराद्यपगमेसुखीसंवृत्तोहमितिवत् असुखातस्मिन्नानन्दोनत्वसावानन्दः असुखमिति
श्रुतेः नविद्यतेसुखंयस्येतिकुतोनार्थइति चेन्न क्लिष्टकल्पनापत्तेः॥

ति असुखमित्यत्रनञा ब्रह्मणिसुखभेदबोधनादितिभावः क्लिष्टकल्पनापत्तेरिति बहुव्रीहावन्यपदार्थलाभार्थंनञस्तत्रलक्षणापत्ते
रित्यर्थः नचनञ्तत्पुरुषेपिनञोलक्षणावश्यकी अन्यथानञर्थस्यनामार्थतयाभेदेनान्वयासम्भवादितिवाच्यम् नञ्नामत्वेपि
निपातत्वादिति॥ ९ ति॥ नामार्थयोःभेदान्वयबोधोपगमेराजापुरुषइत्यत्रापिराजकीयःपुरुषेतिबोधापत्तिरितिभावः निपातत्वादितीति रामः
निपातातिरिक्तनामार्थयोरेवभेदेननान्वयनियमः कथमन्यथाघटोनास्तीत्यादौनञर्थाभावेप्रतियोगितयाघटादेरन्वयाभ्युपगमइतिभावः॥ ९ ॥ १०३

रा॰॥ समानवचनेति अभेदान्वयस्थल एव समानवचनत्वनियमादिति भावः प्रत्ययविरोधाच्चेतीति नविद्यतेसुखं यस्येति वहुव्रीह्यादरणे आनंदमित्य
त्रमत्वर्थकाच् प्रत्ययश्रुतिविरोधादिति भावः वस्तुतः प्रकरणपदस्य प्रत्ययार्थकतानप्रसिद्धा अतोनञ्तत्पुरुषनिष्पन्नपदपरंपरापठितत्वमेव प्रकरणांत
द्विरोधादित्यर्थः अस्थूलमनणु अदीर्घमित्यादौ सर्वत्र नञ्तत्पुरुषदर्शनेन तत्सन्निधावेकस्य असुखमिति पदस्य वहुव्रीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणविरोधादित्य
र्थो ज्यायानिति प्रतिभाति मूलस्य एतेनेत्यस्यार्थमाह पूर्वोक्तेति न च पुरुषस्य सांख्यमतेपि किंतु चेतन इत्यनेन चेतनत्वांगीकाराच्चैतन्यस्य ज्ञानरूप

दि॰॥ ननु नञ्तत्पुरुषेप्यसुखपदब्रह्मपदयोरेकधर्मिवोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम् अन्यथा तयोः समानवचनत्वा
नुपपत्तेः अतस्तन्निर्वाहार्थं नञोऽभाववतिलक्षणा तवाप्यावश्यकीत्यत आह प्रकरणेति प्रत्ययविरोधाच्चेति आनंदशब्दस्य पुंल्लिङ्ग
त्वनियमेनानन्दमिति रूपस्य मत्वर्थीयाच् प्रत्ययं विनानुपपत्तेरिति भावः इति वेदान्तिमतखण्डनम् सांख्यमतं दूषयितुमुपन्यस्य

मु॰॥ प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच् प्रत्यय
विरोधाच्चेति संक्षेपः एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु॰॥

नि॰ एतेनेति पूर्वोक्तयुक्त्यात्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः प्रकृतिरिति मूलप्रकृतिरित्यर्थः कर्त्रीति कर्तृत्वञ्चात्र
भूतान्तःकरणप्रकृतित्वम् अनुकूलकृतिमत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम्॰॥

त्वान्नात्मनो ज्ञानवत्त्वासाधनेन सांख्यमतनिराकरणासंभवादिदमसंगतमिति वाच्यं चेतनत्वस्य तन्मतेपि ज्ञानरूपत्वाभ्युपगमाच्चेतनस्य त
न्मतेपि ज्ञानरूपत्वाभ्युपगमादन्यथा चेतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य पंचविंशतितत्त्वमध्ये प्रविष्टतया तत्त्वाधिक्यापत्तेः मूलप्रकृतिरविकृतिर्म
हदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति तत्सिद्धान्तादिति भावः एतेनेत्यस्यैवार्थान्तरमाह वक्ष्यमाणेनेति मूले
तिसर्वकारणेत्यर्थः प्रकृतित्वमिति कारणत्वमित्यर्थः नन्वनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति कुतो नाभ्युपेयत इत्यत आह अनुकूलेति॰॥

का॰मु॰रा॰ ॥ माभवन्विनीतिपुरुषस्य घटादिकारणत्वे घटादिकार्यस्यापि नाशो न स्यात्कार्यकारणयोरभेदात्पुरुषस्य चाविकारस्य नाशरूपविकारासंभवादिति
टि॰रा॰ भावः इंद्रियप्रणालिकयेति इंद्रियद्वारेत्यर्थः इंद्रियमार्गेण वहिर्निर्गतया बुद्धिर्घटादिविषयदेशंप्राप्तानदाकारेण बुद्धेः परिणामो जायते स एव वृत्ति
१०४ रूपं घटादिज्ञानमिति रीत्येंद्रियाणां द्वारता बोध्या संबंध इति स्वाकारकत्वमेव ज्ञानघटयोः संबंधः स्वाकारके निघटादिविषयाकारकेत्यर्थः परिणामि

टि॰ ॥ पुष्करपलाशवदिति पद्मपत्रवदित्यर्थः यथा च पद्मपत्रमम्भसालिप्तन्न भवति तथा पुरुषः कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति भावः
तथा च पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् कारणत्वाभावादित्यनुमानन्तत्र प्रमाणम्बोध्यम् ननु तत्र कारणत्वसत्वाद्धेत्वसिद्धिरत आह
कार्यकारणयोरिति नस्यादिति माभवन्वित्यर्थः तस्य पुरुषस्य नन्वेतादृश पुरुषसत्वे किम्मानमत आह ॥ बुद्धिगतेति क्वचित्प्र
सिद्धस्यैव चैतन्यस्य बुद्धावारोपसम्भवादिति भावः प्रकृतेरिति मूलप्रकृतेरित्यर्थः ननु पुरुषस्य कर्तृत्वाभावे तत्र धर्माधर्मयो

मु॰ ॥ पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोपि न स्यादि
त्यकारणत्वन्तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्यातत्कल्पनम् बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महत्तत्वम
न्तःकरणमपीत्युच्यते तत्सत्वासत्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ ॥ ११ रुत्यत्यभावात्तदधीनसुखदुःखयोस्तत्रानुत्पत्तौ दुःख
ध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह तत्सत्वासत्वाभ्यामिति बुद्धिसत्वासत्वाभ्यामित्यर्थः बुद्धिसत्वे इंद्रियप्रणालिकयातत्परिणा
मेनायंघट इत्यादिज्ञानेन सम्बद्ध घटादिर्विषयः स्वाकारज्ञानपरिणामिबुद्ध्यागृहीतासंसर्गकत्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठः पुरुषस्वरूप
तिरोधानेन पुरुषस्य संसारसम्पादकः बुद्धिनाशे तु तत्परिणामस्यायंघट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्विषयावच्छेदकाभावात्कैवल्या
वस्थानं पुंसो मोक्षः दुःखसम्बंधतद्ध्वंसरूपौ संसारमोक्षौ तु न पुंसः किन्तु बुद्धेरेवेति भावः ॥ ११ त्वंकारणत्वं अगृहीतासंसर्गकत्वमगृ
हीताभेदकत्वम् भेदाग्रहस्तु बुद्धिसान्निध्यरूपदोषादेवेति बोध्यं स्वरूपतिरोधानं संबंधमात्ररहितस्वभावस्याप्रकाशः विषयावच्छेदः विषयसंबंध रामः
भानं कैवल्येति नित्यस्यापि विषयसंबंधभानं विनेत्येवार्थः बुद्धेरेवेति बुद्धावेव दुःखस्य तत्ध्वंसस्य चोत्पादादिति भावः ॥ १०४

ए॥ साक्षात्संबद्धः स्वरूपसंबंधरूपइत्यर्थः बुद्धेः पुरुषसंबंधित्वं नत्र पुरुषसंबंधं विनानुपपन्नमित्याशंक्याह बुद्धीति तथा च भेदाग्रह एव तत्र तत्सं
बंधइतिभावः स्वातंत्र्येण भेदाग्रहातिरेकेण मानाभावादिति बुद्धौ तद्भिन्नपुरुषसंबंधे प्रमाणाभावादित्यर्थः विषयप्रकाशार्थमिति साक्षात्संबंधकल्प
नेप्रमाणोपन्यासाय तस्य साक्षात्संबंधस्य पुरुषस्वभावनिबंधनत्वे पुरुषस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वे स्वात्मकस्वरूपसंबंधस्य स्वस्वभावाधीनत्वादितिभावः

दि॥ ननु पुरुषे साक्षात्सम्बन्ध एव विषयस्यास्तु स एव च तस्मिन् संसारव्यवहारनियामकोस्तु किमुक्तबुद्धिघटितपरम्परासम्बन्धेनेत्यतआ
इ तस्माएवेति तथा च विषये बुद्धेरेव सम्बन्धः पुरुषसम्बन्धस्तु बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात् ननु पुरुषे स्वातन्त्र्येण विषयसम्बन्धोस्ति मानाभा
वात् न च विषयप्रकाशार्थं साक्षात्सम्बन्ध एव स्वीकार्यः किमुक्तपरम्परयेति वाच्यम् तस्य पुरुषस्वभावनिवन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्वभा
वाधीनविषयसम्बन्धस्य सर्वदासत्वान्मोक्षाभावप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूपविषयस्वभावाधीनस्य पटादिविषयचैतन्यसम्बन्धस्य

मु॥ तस्माएवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहा
त् ममेदङ्कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिविम्बात्तात्विको दर्पणस्येव मुखोपराग इदमिति विषयोपरागः

सर्वदासत्वात्पटादेरपि प्रकाशापत्तेरिति यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह तस्माएवेति तथा च बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानन्तु बुद्धिरेवेतिभावः भेदाग्रहादिति
बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः इदानीमुद्दितउपलब्धेर्भेदप्रदर्शनार्थं मुद्देरंशत्रयमप्रदर्शयति ममेदमित्यादिना पुरुषोपरागः पुरुषसम्ब
न्धो दर्पणस्य यथा मुखसम्बन्धः प्रतिविम्बमात्रन्नतु तात्विकस्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः॥ ६ ॥

उक्ताशयकल्पनागौरवमभिसंधाय प्रकारांतरेण तद्द्वयमेवावतारयति यद्वेति पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यामिति विशेषणोत्ततीयातदर्थस्य च बुद्धि
ज्ञानरूपपरिणामार्थिकाध्यवसायपदार्थे अन्वयः कर्तव्यघटादेरिति षष्ठ्यर्थोपि तत्रैवान्वेति व्यापारांश इति व्यापारः कर्तव्यमित्यभिलप्यमानः अंशः संबं
धो यस्य स तथेत्यर्थः तथा च ममेदंकर्तव्यमिति बुद्ध्यामिलापकशब्दे ममेत्यनेन पुरुषसंबंधः इदमित्यनेन विषयसंबंधः कर्तव्यमिति व्यापारसंबंधो बु
द्ध्याभिलप्यत इति संबंधत्रयवती बुद्धिरिति सिद्धमितिभावः॥ ६ ॥

का॰गु॰टी॰ ॥ संसारित्वापत्त्या मोक्षार्थकोऽपि न प्रवर्तेतेति भावः पूर्वमसंसारे कदापि संसारो न स्यादित्यप्यापत्तिः संभवतीत्याह वस्तुतस्त्विति तदुत्पत्तेर्बुद्ध्युत्पत्तेः तदाश्रि
दि॰प॰ तेति बुद्ध्याश्रितेत्यर्थः अदृष्टादेरित्यादिना तज्जनककर्मणः परिग्रहः अनुत्पत्त्येति कार्यमात्रे अदृष्टस्य कारणत्वादिति भावः नन्वनादेर्नाशायोगादिति मूल
१०६ मसंगतं प्रागभावस्यानादेरपि नाशदर्शनादित्यत आह अनादेरित्यस्येति प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वशः कर्माणीत्यस्योत्तरार्धे अन्वयासंभवः कर्मी

टि॰ ॥ असिद्धेरिति बुद्धौ प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति भावः ननु कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविषयिणी स्यादित्यत आह कर्तु
रिति कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेऽनुकूलतर्काभावादित्यर्थः प्रत्युत तद्विपरीतानादित्वग्राहकसत्त्वादनादित्वमेव कर्तुरित्याह वीतरा
गेति वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्रं सरागजन्मदर्शनादिति तदर्थः अनादित्वमिति स्तन्यपाने बालस्य प्रवृत्तिर्नेष्टसाधनताज्ञान
मन्तरेण तच्च नानुभवस्वरूपम्बाधात् स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्मसत्त्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनु

मु॰ ॥ नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेरचेतनत्वम् कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावा
त् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम् तत्किम्प्रकृत्यादिकल्पनेन न च प्रकृतेः क्रियमाणा
नि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यै
रिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् ॥ ११ रोधे तत्पूर्वस्यैवं तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धावनादित्वमात्मन इति भावः अनादेरित्य
स्य भावस्येति शेषः जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वादिति भावः न च प्रकृतेरिति प्रकृतिर्माया तस्या गुणैः सत्त्वरजस्तमोलक्षणैः क्रियमाणा
नि कर्माणि भवन्ति अहङ्कारोऽहं करोमीति प्रत्ययस्तेन विमूढ आत्मा अन्तःकरणं यस्य स तथाविधः पुरुषः कर्ताहमिति मन्यत इत्यर्थः के
न भगवद्वचनेनेत्यर्थः तेनात्मनः कर्तृत्वाभावप्रतिपादनादिति भावः ॥ ११ णीत्यस्य द्वितीयान्तत्वोपगमेऽपि कर्तेति कृद्योगे षष्ठ्यापत्त्या साधु
त्वानुपपत्तेर्निराकाङ्क्षतापरिहाराय क्रियापदमध्याहरति भवन्तीति इयं चोत्तरार्धात्प्रागेवमपीत्यपिः पूर्णाय इति भावः अहमिति प्रत्यय इत्यस्य कर्तेरिबुद्धेस रामः
ति इत्यादिस्तथासत्येव तेन विमूढत्वोपपत्तिः आत्मेत्यस्य पुरुषार्थकत्वे भेदनियतग्रहस्य षष्ठ्यनुपपत्तिस्तो व्याचष्टे अंतःकरणमिति विरोधे हेतुमाह तेनेति ॥ १०६

रा०॥ स्वतंत्रकर्तृत्वं कारणांतरनिरपेक्षनिष्ठकर्तृत्वं अधिष्ठानमाधारः दैवमदृष्टं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य कारणत्वं प्रतिपाद्येत्यर्थः क्रियानुकूलकृतिमत्त्वरूपस्यत
स्याधिष्ठानादौ वाधात् एवं चाहमेव कर्ताइत्यत्रापि अहमेव कारणमित्येवार्थः तथासत्येवमूढतोपपत्तिरन्यथा कारणानां वहुत्वेपि स्वस्यैव कर्तृत्वयाहमेव

दि०॥ अहमेवेति तथाच तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वसामान्याभावः प्रकटीकृतो यमिति अधिष्ठानन्तथा कर्ता क
रणञ्च पृथग्विधम् विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चममित्यनेन पञ्चानामपि कर्तृत्वम्प्रतिपाद्य तत्रैवं सतीत्यादिनापि स्वतन्त्रक
र्तृत्वस्यैवात्मनो निषिद्धत्वादिति भावः एवम्पुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु न च कारणत्वाभावेन कर्तृत्वाभाव एव तत्र साधनीय इति वाच्यम् स्वरू
पासिद्धेः कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशे कार्यरूपतयानाशेन स्यादित्यकारणत्वम्पुरुषस्येत्यपि न सत्कार्यकारणयोरभेदस्यैवासिद्धत्वादि

मु०॥ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानङ्केवलन्तु य इत्यादि वदता भगवता ---- प्रकटीकृतो यमुपरिष्टात् आशय इति संक्षेपः ध
र्माधर्माश्रय आत्मेत्यनुषज्यते शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणान्देहान्तरे भोगानुपपत्तेः अध्यक्षो विशेषगुण
योगतः ॥४९॥ योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः सम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं सम्भवति न त्वन्यथाहञ्जानेऽहङ्करोमीत्यादि
प्रतीतेः ॥४९॥ प्रवृत्त्याद्यनुमेयोयम् आत्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमीयते प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनान्देहे ॥

त्यादि विस्तरभियानोक्तमित्यभिप्रायवानाह संक्षेप इति इति सांख्यमतखंडनम् तदाश्रयत्वे धर्माधर्माश्रयत्वे अन्यथा विशेषगुणसम्वं
धाद्वते इत्यादि प्रतीतेरिति इत्यादौ ज्ञानादिसम्बन्धप्रकारेणैवात्मनः प्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥४९॥ परकीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रिय
त्वेन हेतुज्ञानासम्भवात् स्वरूपासिद्धेस्त्वाह प्रवृत्तिरत्रेति उक्तप्रायत्वादिति शरीरस्य न चैतन्यमित्यनेनोक्तत्वात् ॥ १ कर्तृत्वस्य प्रमात्वापत्तिरिति ।
पेयं स्वरूपासिद्धेरिति परकीयशरीरस्यैव पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरूपहेतोरभावादिति भावः ॥४९॥ दृष्टान्तासिद्धिमिति शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चेष्टावत्त्वाद्र
थवदित्यनुमाने चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनप्रयुक्तक्रियावत्त्वमेव तस्य दृष्टान्तरथे सत्त्वेपि चेष्टारूपहेतोरभावात् शरीरक्रियायामेव चेष्टात्वांगीकारादिति भावः
॥५०॥

का॰सु॰ रा॰॥ ननु सूत्रे अव्यभिचारिपदवैयर्थ्यमित्याशंक्याह भ्रमेतिननूक्तलक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमे अव्याप्तिरित्यत आह एतावतेति तथा च प्रत्यक्षप्रमायाल
दि॰ए॰ क्षणस्य तथा भ्रमस्यालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः न चैवं मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमेति व्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारितानस्यादिति
१०८ वाच्यं ज्ञानपदस्य मूलस्य लक्षणे प्रमापरत्वादत एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः तद्विषयकमितीति पदवाच्यत्वाविषयकमित्यर्थः नन्वयं घट इत्या।

दि॰॥ ननु तस्यैव लक्ष्यत्वे किम्मानमत आह इन्द्रियार्थेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेनेश्वरप्रत्यक्षमनुमित्यादि च व्यावर्त्यते भ्र
मवारणायाह अव्यभिचारीति भ्रमभिन्नमित्यर्थः एतावता प्रत्यक्षप्रमायालक्षणमुक्तम् तद्विभागमाह अव्यपदेश्यमितिनिर्वि
कल्पकमित्यर्थः न चाव्यपदेश्यपदेन कथन्निर्विकल्पकलाभ इति वाच्यम् व्यपदेश्यम्पदवाच्यन्तत्तद्विषयकमित्यर्थाद्द्विशि

मु॰॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्प्रत्यक्षज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकमिति सूत्रे ॥ ६ ॥

ष्टज्ञानेन तत्तत्पदवाच्यत्वमुपनीतम्भासत इति प्राचीनमतानुसारित्वात् अत एव कणादं कणादनामानं मुनिमित्यादि तत्र तत्रोक्तं स
ङ्गच्छते पद्व्यापदेशः शब्दप्रयोगः स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेन व्यपदेश्यानर्हत्वेन निर्विकल्पकलाभः व्यवसाया
त्मकमिति विशिष्टव्यवसायात्मकमित्यर्थः॥ ६ ॥ ६ ॥

द्विविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाच्यत्वाविषयकत्वान्निर्विकल्पकविभाजकधर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यात् संगतिरित्यत आह विशिष्टज्ञान इति।
तथा चायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदं विषयकप्रत्ययार्थः नवीनमतमनुसृत्याह यद्वेति एत
त्कल्पे तु अर्ह एव प्रत्ययार्थ इति भावः॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

प्रामः
१०८

रा०॥ अनुव्यवसायभिन्नज्ञानमात्रस्यैव व्यवसायत्वेन निर्विकल्पसाधनव्यवसायत्वमत आह विशिष्टेति इंद्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यम
व्यभिचारि व्यवसायात्मकमिति सूत्रयोजनमाह एवंचेति नन्वीश्वरप्रत्यक्षं तुलस्यमित्युक्त्वा सूत्रेण तथैवोक्तत्वादिति मूलकारोक्तिरसंगता उक्तसूत्रे ईश्वर
प्रत्यक्षलक्ष्यताया अनभिधानात्तदर्थमाहेश्वरेति ननु जन्यप्रत्यक्षप्रमालक्षणस्य सूत्रकारोक्तावपि प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं किमिति शिष्यजिज्ञासया प्र
त्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं वक्तव्यमेवेत्यस्वरसाल्लक्षणांतरमवतारयति ईश्वरेति अव्याप्तिरिति निर्विकल्पकस्य ज्ञानाजन्यतया लक्षणस्य तत्र सत्त्वेन विशिष्ट
ज्ञानलक्षणसमन्वयस्यावश्यकत्वात् अव्याप्तौ हेतुमाह विशिष्टेति जन्येत्यादिस्तेनेश्वरविशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यत्वेपि न कृत्स्नार्थकमात्रप

टि०॥ विशिष्टज्ञानात्मकमिति यावत् एवंच सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति योजना बोध्या
अन्यथा लक्षणवाक्ये विभागबोधकपदेनाव्यवधानादसङ्गतेरिति तथैवोक्तत्वादिति ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्व — सैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः

मु०॥ तथैवोक्तत्वात् अथवा ज्ञानाकरणकज्ञानम्प्रत्यक्षम्॥ ६ ॥

ईश्वरप्रत्यक्षस्यापि लक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह अथवेति ज्ञानाकरणकमिति ज्ञानाजन्यमित्युक्तौ चाव्याप्तिः विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेष
णज्ञानजन्यत्वादतो ज्ञानाकरणकमिति अनुमित्यादौ व्याप्त्यादिज्ञानस्य करणत्वमस्त्येवेति नानुमित्यादावतिव्याप्तिः॥ ६ ॥ ॥

दासंगतिः यन्वीश्वरज्ञानं निर्विकल्पकमेवेति तदसत्कार्यमात्रं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोके विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वावधारणाद्विशिष्टज्ञानस्यैवेश्व
रसकर्तृकत्वानुमित्यासिद्धेः यदि च कार्यसामान्ये कृतेरेव कारणत्वं नं ज्ञानेच्छयोः न ययानयोरन्यथासिद्धत्वात्तथा च सकर्तृकत्वानुमानेनेश्वरे कृतेरेव सि
द्धिर्न ज्ञानेच्छयोः नचैवमीश्वरे ज्ञानेच्छयोः कथं सिद्धिरिति वाच्यं यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्य सऐक्षत बहु स्यामिति श्रुत्या इच्छायास्तत्र सिद्धेरीक्ष
णस्येच्छारूपत्वादिति विभाव्यं नेतदाययाश्रुतमेव साधु नचैवमपि जन्यनिर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतया नत्राव्याप्तेरनुपपादनाद्धं यकारस्य न्यून
तादुर्वारैवेति वाच्यं ज्ञानजन्यत्वस्य समवायसंबंधावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशून्यार्थकत्वे निर्विकल्पके व्याप्त्यसंभवेन तदुपेक्षणसंभवादिति ध्येयं॥

रा॰॥ नचैवं यद्यापारद्वारेणैव अतिदेशवाक्यार्थस्मृतेर्व्यापारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तथा चेति व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं पक्षविशेष्यकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुतावच्छेदकसंसर्गावगाहि ज्ञानमित्यर्थः परामर्शजन्यसंस्कारे अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदोपादानं ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति व्युत्पत्त्या वह्निव्याप्यविशेष्यकपर्वतादिवृत्तित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं ततो लभ्यते तथा च वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशंकायामाह भवति हीति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं भवतीत्यन्वयः उक्तरीत्या व्याप्तिप्रकारकपक्षविशेष्यकहेतुतावच्छेदकसंबंधावगाहि ज्ञानस्यैव तादृशज्ञानलभ्यत्वादिति भावः नचैवमपि वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इति ज्ञानजन्यानुमितावतिव्याप्तिर्धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान्पर्वत इति

दि॰॥ अनुमितिं लक्षयति परामर्शेति परामर्शत्वञ्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वम् तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानमनुमितिरिति फलितम् भवति हि वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानम्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम् तज्जन्यम्पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमिति न त्वलक्षणसमन्वयः यद्यपीत्यादि प्रत्यक्षादिकमित्यादिना विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया परामर्शजन्यस्य

मु॰॥ इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् परामर्शजन्यज्ञानमनुमितिः यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकम्परामर्शजन्यन्तथापि परामर्शजन्यं हेत्व‾विषयकज्ञानमनुमितिः नच कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम्॥

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिग्रहः परामर्शजन्यमिति विषयविधया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिति भावः कादाचित्केति धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकविधया धूमस्य भानादिति भावः॥ ((परामर्शात्मकज्ञानजन्यप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिर्वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शस्यापि कालविधया घटादिप्रत्यक्षहेतुतया तत्रातिव्याप्तिश्चेति वाच्यम् एतद्वारणाय च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नव्याप्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाएव लक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः अनुमितिसमानविशेष्यकतया पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति भावः यद्यपीत्यादौ ननु प्रत्यक्षे विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुतया लक्षणे चोक्तनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाएव विवक्षणीयतया नोक्तातिव्याप्तिरित्यत आह आदिनेत्यादि तथा चैतदस्वरसेनैव मूले आदिपदमुपात्तं ॥ ६ ॥

रा॰॥ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणनिश्चयत्वेनैवहेतुतयाभवतितत्रातिव्याप्तिरितिभावः धूम
वान्पर्वतइत्यादि आलोकादिलिंगकधूमवत्पर्वतपक्षकानुमित्यादावित्यर्थः ॐ सत्तामादायेतिपर्वतोवन्हिमानित्यनुमितिवृत्तिसत्ताजातिमत्वस्य
प्रत्यक्षादावपिसत्वादितिभावः नन्वनुभवत्वव्याप्यमेवेतिनमादायैव अतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह अनुभवत्वेति अत्र च धूमवान्पर्वतोवन्हिमानि
त्यनुमितावव्याप्तिवारणायैव जातिघटितलक्षणादरणमितिबोध्यं लाघवादितिव्याप्तिज्ञाननिष्ठस्वजन्यज्ञानसंबंधावच्छिन्नजनकताकत्वं व्याप्तिज्ञा
नकरणकत्वंनतुव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वेसतिव्याप्तिज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिज्ञानकरणत्वं तेनकालोपाधिविधयाव्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादायनथैवंप

दि॰॥ तादृशेतिकथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः सत्तामादायातिव्याप्तिरतोऽनुभवत्वव्याप्येति अनुभवत्वन्यूनवृत्तित्वत्तदर्थः तेनना
नुभवत्वजातिमादायप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः जातिमत्वञ्चसमवायेनविवक्षितम् तेनकालिकसम्बन्धेनजातिमतिकालेनातिव्याप्तिः प

मु॰॥ तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात् अथवाव्याप्तिज्ञानकरणकंज्ञानमनुमितिः॥

क्षधर्मतायाअप्रवेशेनलाघवाल्लक्षणान्तरमाह अथवेति अत्रापिसाध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धहेतुतावच्छेदकध
र्महेतुतावच्छेदकसम्बन्धानामननुगमादेकव्याप्त्युपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तेरेकां व्याप्तिमुपादायतज्ज्ञानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजा
॥ तिमत्वंविवक्षणीयम्॥

रामर्शजन्यत्वमादायचघटादिप्रत्यक्षेनातिव्याप्तिः अत्रापिलिंगाविषयकत्वनिवेशनमावश्यकं अन्यथावन्हिव्याप्यधूम
वत्पर्वतवान्देश इतिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने अतिव्याप्तिप्रसंगात् लिंगाविषयकत्वं व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वमेवतेनधूमत्वादिनाधूली
पटलादिविषयकविशेष्यावगाहिप्रत्यक्षेनातिव्याप्तितादवस्थ्यं नचैवमव्याप्तित्वेनघटाद्यवगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणासंभवइतिवाच्यं हेतु
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिक्रमेणाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतायां
तमुपादायतन्निरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारिताशून्यत्वस्यनिवेशनीयत्वादितिभावः तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति नव्याप्तिज्ञानकरणकज्ञानवृत्तीत्य

का॰मु॰ रा॰॥ कारणत्वमितिपरामर्शरूपकारणांतराभावादेवयत्किंचिज्ज्ञानात्केवलमनसो वानुमितिवारणासंभवादितिभावः अत्र चज्ज्ञानत्वेनकारणतापक्षे अनंतज्ञानव्यक्तीनांकारणत्वकल्पनापत्तिरपिच ज्ञानस्यसमवायेन कारणत्वेपिसत्यभावात्परामर्शस्यापिज्ञानत्वाद्गुरुभूतस्यजन्यज्ञानस्यसंबंधेनतस्यतथात्वेमानाभावाच्चेतिमनस्त्वेनवेत्युक्तंनतुपरामर्शातिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारानुमित्युपमित्योरेकमनःकरणकत्वेइंद्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिनाप्रमाणविभागोनस्यात् नचप्रत्यक्षकरणतानुमितिकरणत्वादिनाएकस्यापिमनसोविभागसंभवः परस्परासंकीर्णव्याप्यधर्मकथनंविभागइत्यत्रपरस्प

दि॰ ११॥ नन्वस्त्वनुमितिप्रत्यक्षेपिनव्याप्तिज्ञानत्वेनकरणत्वङ्किंतुज्ञानत्वेनमनस्त्वेनैववाएवमेवोपमित्यादावपिमनस्त्वेनैवकरणत्वम् नचकार्यवैजात्यन्नस्यादितिवाच्यम् सामग्रीवैलक्षण्यादेवतदुपपत्तेः नचप्रमाणविभागानुपपत्तिःक्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतःपूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणानामसम्भवइत्यतआहवस्तुतइतिघटेऽतिव्याप्तिवारणायज्ञात्यन्तम् वृत्तित्वंसमवायेनविवक्षितम् तेनानुमितौकालिकेनघटत्वसवृत्तित्वेपि

मु॰॥ एवंसादृश्यज्ञानकरणकज्ञानमुपमितिः पदज्ञानकरणकज्ञानंशाब्दबोधः वस्तुतोयाङ्गाज्ञिरनुमितिव्यक्तिमादायतद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम् एवंयत्किञ्चित्प्रत्यक्षादिकमादायतद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वम्प्रत्यक्षत्वादिकम्वाच्यमिति॥

॥ नातिव्याप्तिज्ञानत्वानुभवत्वादिकमादायप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणायविशेष्यदलम् ननुमनसःकरणतापक्षेज्ञानाकरणकत्वम्प्रत्यक्षलक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतःप्रत्यक्षस्यलक्षणान्तरमाहएवमिति॥

॥ रासंकीर्णत्वस्यस्वावच्छिन्नविषयितान्याव्यापकविषयितावच्छेदकत्वरूपत्वादन्यथाव्यभिचारामिन्नविरोधाप्रसिद्ध्याहेत्वाभासविभागानुपपत्तेरितिवाच्यंमनस्त्वेनैवोभयत्रकरणत्वेअनुमितित्वोपमितित्वयोरेवनियामकाभावेनकथंचिदपिविभागासंभवादित्याशंकतेननचेतिक्रियाविशेषादितिक्रियाधात्वर्थोनतुकर्मतथाचप्रत्य॰॰॰प्रमारूपधात्वर्थविजातीयप्रमाभेदैनेवप्रमाणानांविभागसंभवादितिभावः मनसइत्यस्यानुमित्यादावित्यादिः अतिव्याप्तमितिनित्यप्रत्यक्षेअव्याप्तिश्चेत्यर्थः इंद्रियजन्यत्वस्यप्रत्यक्षलक्षणत्वासंभवादितिभावःप्रत्यक्षत्वमितिउपमित्यादेरसर्वंबाधसिद्धतयाप्रथमोपस्थितत्वाच्च अनुमित्यसमवेतत्वस्यैवप्रत्यक्षलक्षणघटकत्वेनोक्तिः॥ ६ ॥ ११

रा०॥ आदिपदग्राह्यमुपमितित्वं शाब्दत्वं च निर्वक्ति यत्किंचिदिति शब्दभेदेनेति प्रत्यक्षलक्षणे अनुमित्यसमवेतेनेति तदितरलक्षणेषु प्रत्यक्षासम
वेतेनेति शब्दविशेषणेनेत्यर्थः प्रथमतो मूले अनुमितिलक्षणास्यैव जातिघटितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षादीनामित्युपेक्ष्य अनुमित्यादीनामित्युक्तं अनुभ
वत्वजात्यंगीकारेणेति विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटौ स्मृत्यन्यत्वनिवेशगौरवापत्यातज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैवानुभवत्व
जातिसिद्धेरिति भावः एवं च सर्वलक्षणेषु स्मृत्यसमवेतेत्युक्तौ अनुभवत्वमादाय अनुमित्यादावतिव्याप्त्यापत्याऽएकत्रानुमित्यसमवेतत्वस्या

दि०॥ प्रत्यक्षत्वादिकमिति यत्किञ्चिदुपमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वम् यत्किञ्चिच्छाब्दबो
धव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वं शाब्दबोधत्वमिति वाच्यमित्यर्थः शब्दभेदेनानुमित्यादीनां लक्षणकथन
मनुभवत्वजात्यङ्गीकारेण तदनङ्गीकारे तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वरूपस्य लक्षणचतुष्टयस्यैकशब्देन वक्तुं श

मु०॥ जन्यप्रत्यक्षं विभजते घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधम्मतम्। ५१॥ घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रम्मान
समिति षड्विधम्प्रत्यक्षम् न चैवम्प्रत्यक्षस्य विभजनान्न्यूनत्वं जन्यप्रत्यक्षत्वस्यैव निरूपणीयत्वात् उक्तसूत्रानुसा
रात्।५१।५२॥ घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः गोचर इति ग्राह्य इत्यर्थः गन्धत्वादिरित्यादिपदात्सुरभित्वादि
परिग्रहः गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात्॥ ११ वक्तुमादिति ध्येयम् उक्तसूत्रेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्युपदर्शितसूत्रानुसारादित्य

र्थः॥५१॥५२॥ घ्राणस्य निर्विषयकत्वादाह ग्राह्य इति सुरभित्वादीत्यादिनाऽसुरभित्वपरिग्रहः॥ ११न्यत्र प्रत्यक्षासमवेतत्वस्यैव निवेशनी
यतया शब्दभेदेन लक्षणाभिधानमावश्यकमेवेति बोध्यं तद्व्यक्तिसमवेतेति एकशेषेण प्रत्यक्षादिव्यक्तिसमवेतेत्यर्थः ज्ञानत्वादिकमादाय अन्यत्राति
व्याप्तिवारणाय अत्रस्मरणासमवेतेत्युक्तं सूत्रानुसारादिति सूत्राननुसारेण प्रत्यक्षसामान्यस्य लक्षणप्रदर्शनपक्षे तु नित्यप्रत्यक्षस्यैकत्वेन तद्विभागासंभ
वाज्जन्यप्रत्यक्षस्यैव विभाग इति भावः।५१।५२। ननु गोचरपदस्य विषयार्थकतया घ्राणस्य गोचरो गंध इत्यसंगतमित्याशंकां निराकरोति घ्राणस्येति ग्राह्य इ

रा॰॥ चरपदस्यजन्यज्ञानविषयार्थकतयानासंगतिरितिभावः॥ १॥५३॥ नतत्प्रत्यक्षमित्यस्यनोष्मादिप्रत्यक्षमितिनार्थः रूपेउद्भूतत्वप्रवेशेनत
दि॰॥ नद्दृत्तीतिगन्धहृतीत्यर्थः॥५३॥ उद्भूतेति उद्भूतपदस्यकृत्यमाहग्रीष्मेतिऊष्मादावित्यादिनाचूर्णप्रविष्टतेजःपरिग्रहः नतत्प्र
त्यक्षम् नोष्मादिगतरूपप्रत्यक्षं॥५४॥ न्यूनतांपरिहर्तुमाहद्रव्यत्वादिकमपीति आलोकसंयोगइतितस्यकारणत्वमन्धकारे

मु॰॥ तद्वृत्तिजातिरपिप्रत्यक्षागन्धाश्रयग्रहणेतुघ्राणस्यासामर्थ्यमितिबोध्यम् तथारसोरसज्ञायास्तथाशब्दो
पिश्रुतेः॥५३॥ रसत्वादिसहितइत्यर्थः तथाशब्दोपिशब्दत्वादिसहितः गन्धोरसश्चोद्भूतोबोध्यः॥५३॥ उद्भूत
रूपन्नयनस्यगोचरोद्रव्याणितद्वन्तिद्रव्यत्वसंख्याविभागसंयोगपरापरत्वस्नेहोद्रवत्वम्परिमाणयुक्तम्॥५४॥
क्रियाजातियोग्यवृत्तिः समवायश्चतादृशः ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतरूपमितिनतत्प्रत्यक्षम् तद्वन्तिउद्भूतरूपवन्ति॥
५४॥ योग्येतिद्रव्यत्वादिकमपियोग्यव्यक्तिवृत्तिबोध्यम् तादृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिः चक्षुर्योग्यत्वमेवकथन्तदाह
गृह्णातिचक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः॥५५॥ आलोकसंयोगउद्भूतरूपञ्चचाक्षुषप्रत्यक्षेकारणम् त
त्रद्रव्यचाक्षुषम्प्रतितयोः समवायसम्बंधेनकारणत्वन्द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवायसम्बं॰
धेनद्रव्यसवेतसमवेतस्यरूपत्वादेः प्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बंधेनेति॥५५॥ उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्य
ङ्गोचरः सोपिचत्वचः उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यन्त्व चोगोचरः सोपिउद्भूतस्पर्शोपिस्पर्शत्वादिसहितः॥ १ ॥

चाक्षुषापत्तिवारणायोद्भूतरूपन्तुपिशाचादीनाम्प्रत्यक्षवारणायेत्यवधेयम् तयोः उद्भूतरूपालोकसंयोगयोः॥ ५५॥ १॥
त्प्रत्यक्षवारणासंभवात् द्रव्याणितद्वंतीत्यनेनैवतत्प्रत्यक्षस्यवारणीयत्वादतोव्याचष्टेनोष्मादिगतेति॥ ५४॥ ५५॥ १॥ १॥ १॥

रा०॥ रूपत्वादिभिन्नमितीति इदमंशपूरणं न तु विवरणं तथात्वे रूपादिभिन्नमित्येव ब्रूयादिति बोध्यं ननु रूपमत्रापि कारणमित्यत्रैव श्लोकसमाप्तेर्द्र
व्याध्यक्ष इति द्वितीयकारिकास्यमेकं पदं किमित्यत्रैवोपात्तमित्याशंकां निरस्यति द्रव्याध्यक्ष इतीति पुनः शंकते इति मूले लाघवादित्यस्य आत्मावृत्ति

दि०॥ रूपभिन्नस्य रूपत्वादेस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणादाह रूपत्वादिभिन्नमिति आदिना नीलत्वादिपरिग्रहः द्रव्याध्यक्ष इति पूर्वान्वयी न तूत्तरा
न्वयीति बोधयितुं रूपमत्रापि कारणं द्रव्याध्यक्ष इत्यन्तप्रतीकधारणम् शङ्कते बहिरिन्द्रियेति ननु कार्याभावे कारणाभावस्य प्रयो
जकतया गगनादौ बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाभावे रूपाभावस्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात्तादृशप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुता

मु०॥ रूपान्यच्चक्षुषो योग्यम् रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत्त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् तथा च पृथक्त्वसंख्यादयो
ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ता एवं क्रिया जातयो योग्यवृत्तयः त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः रूपमत्रापि कारणम्। ५६॥ द्रव्याध्यक्षे अत्रापि त्व
गिन्द्रियजन्येपि द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् तथा च बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्य
द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं कारणं प्रमाणाभावात् किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् ब
हिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेन्न किञ्चिदात्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणात्वं वा प्रयोजकमस्तु रूपस्य
कारणत्वे लाघवमिति चेन्न वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् इष्टापत्तिरिति चेत् उद्भूतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु प्र
भाया अप्रत्यक्षत्वेनिष्टापत्तिरेव किं न स्यात्॥ ॥ द्भूतस्यापि तादृशावच्छिन्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वमुचितमित्य
त आह आत्मावृत्तीति आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणायात्मावृत्तीति आकाशस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणाय शब्द
भिन्नेति कालादौ तद्वारणाय विशेषेति शङ्कते रूपस्येति पुनः शङ्कते इष्टेति प्रतिबन्द्योत्तरयति उद्भूतेति॥ ६॥

शब्दभिन्नविशेषगुणापेक्षयेत्यादिः रूपापेक्षया स्पर्शस्य लाघवाभावात् यथा च उद्भूतरूपत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविर
हः वायोरिव प्रभायाः प्रत्यक्षाभावे इष्टापत्तिसंभवादित्यत्रैव तद्द्वयतात्पर्यमिति बोध्यं॥ ६॥

रा॰॥ एतदेवस्पष्टयतिप्रतिबंध्येतिसमानंविरोध्युत्तरंप्रतिबंधी ॥ उपसंहरतीतिगुरुभूतस्यापिआत्मावृत्तिविशेषेत्यादिनापूर्वमुक्तस्यकारणत्वमेवव्य
वस्थापयतीत्यर्थः अनुविनइतिचतुरणुकादिवायोरपिस्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वाच्चतत्रचकारणीभूतत्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायाभावात्त्र्यणुक
स्यस्पार्शनविषयत्वादिनिभावः ननुवायुगतसंख्यादिप्रत्यक्षापत्तिदोषेणैववायुप्रभयोरितिग्रंथस्यावतारितत्वेनतत्रप्रभागतसंख्याप्रत्यक्षेदृष्टापत्ति
रयुक्तेत्यत आहदृष्टांतार्थमिति वाधकाभावइति अत्रचपद्यपिवायोःस्पार्शनोपगमेनस्यापिस्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेनतत्रत्यक्षेकारणीभूतस्यत्वक्सं
युक्तस्पार्शनवत्समवेतत्वस्यविरहएववाधकोभवतिपरमाणुस्तुमहत्त्वाभावादेवनस्पार्शनयोग्यःनचवायुचतुरणुकस्यनेष्यतएवस्पार्शनमपितुपंचा

दि॰॥ उपसंहरतितस्मादितिननुत्रुटेःस्पार्शनानङ्गीकारात्तत्स्पार्शनवारणायस्पर्शान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनम्प्रतित्वक्संयुक्तस्पार्शनवद्द्र
व्यसमवायत्वेनहेतुत्वस्यवाच्यतयावायोःस्पार्शनाङ्गीकारोनोचितःअन्यथावायुगतसंख्यापरिमाणयोस्त्वचाग्रहणप्रसङ्गादित्यत

मु॰॥ तस्मात्त्रभाम्पस्पृशामीतिवत् वायुंस्पृशामीतिप्रत्ययसंभवात् वायोरपिप्रत्यक्षत्वंसम्भवत्येववहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रेनरूप
स्यनवास्पर्शस्यहेतुत्वम् वायुप्रभयोरेकत्वङ्ग्ह्यतएवंक्वचिद्वित्वादिकमपिक्वचित्सङ्ख्यापरिमाणाद्यग्रहोदोषादित्याहुः

आहवायुप्रभयोरितिप्रभोपादानन्दृष्टान्तार्थम् गृह्यतएवेतितथाचवायुगतसंख्यादिग्रहेदृष्टापत्त्यावायोःस्पार्शनाङ्गीकारेवाधकाभा
वइति क्वचिदितिसजातीयसंवलनाभावइत्यर्थःआदिपदात्परिमाणपरिग्रहः तद्ग्रहश्चभूयावयवावच्छेदेनत्वगिन्द्रियसन्निकर्षस्थले
वोध्यः॥

णुकादीनामेवेतिवाच्यंचतुरणुकस्यस्पार्शनाविषयत्वेपंचाणुकेपिकारणासंपत्तेरिदमसंगतमित्याक्षिप्यतथापिवायोःस्पार्शनमंगीकुर्वता
नवीनेनद्रव्यसमवेतेत्यत्रद्रव्येत्रुटिभिन्नत्वस्यप्रकृष्टमहत्त्वस्यवाविशेषणतामंगीकृत्यैववायुस्पार्शनस्योपपादनीयत्वान्नासंगतिःग्रंथकारेणचप्राची
नसम्मतकार्यकारणभावएवप्रदर्शितस्तेनवायोःस्पार्शनानंगीकारेणद्रव्येतद्विशेषणस्यानर्थकत्वादितिकेचनसमादधिरेतन्नमनोरमंवायुस्पार्शना
नंगीकर्त्रापिपार्थिवचतुरणुकादिस्पार्शनोपपत्तयेद्रव्येतद्विशेषणस्योपादेयत्वात् वस्तुतःस्पार्शनवत्त्वंचनलौकिकविषयतयास्पार्शनविशिष्टत्वंतथात्वेमः
हत्यवयवस्पार्शनानुत्तरावयविस्पार्शनानुपपत्तेःनापिस्पार्शनोपलक्षितत्वंपदंकुरावयवस्यस्पार्शनमसिद्धंतस्यस्पार्शनानुपपत्तेरतः॥

रा॰॥स्पार्शनयोग्यत्वमेवतद्वाच्यंनतद्योग्यताचप्राचांमहत्त्वेसति उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वंनवीनानां उद्भूतस्पर्शसहितंमहत्त्वमतोनानुपपत्तिः इत्थंचपूर्वोक्तवायु
स्पार्शनानौचित्ये अन्ययेत्यादिनोक्तस्यवासंख्यापरिमाणप्रत्यक्षोत्पादनस्यैववीजतावोध्यातद्ग्रहश्चेतिपरिमाणग्रहश्चेत्यर्थः मूर्तेप्रत्यक्षइतिइंद्रियजन्यता
तिगुरुतयाचवहिरिंद्रियजन्यत्वपरित्यागःकृतः उक्तलाघवेनिमूर्तप्रत्यक्षाभावेरूपस्पर्शयोरभावद्वयस्यप्रयोजकताकल्पनमपेक्ष्यएकस्यरूपाभावस्य
तथात्वेलाघवमित्यनेनोक्तलाघवेत्यर्थः नन्वेकस्पर्शाभावस्यतथात्वेपिलाघवानपायात्स्पर्शस्यैवकारणतालाघवात्सिद्ध्यतामित्यतआहयच्चोक्त

दि॰॥ननुसजातीयसंवलनदशायाम्भूयोऽवयवावच्छेदेनत्वगिन्द्रियसन्निकर्षाभावेचकथन्नवायुगतद्वित्वपरिमाणयोर्ग्रहइत्यतआहक्व
चित्संख्यापरिमाणयोर्निर्दोषादितिसजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः आहुरित्यनेनास्वरसस्तद्बीजन्तुवायोःप्रत्यक्षतासन्देहेनलाघ
वान्मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिरूपत्वेनैवकारणमुचितम् नचवायुगतप्रत्यक्षतासंन्देहाधीनव्यभिचारसन्देहस्यप्रतिवन्धकस्यसत्त्वात्कथ

मु॰॥त्वचोयोगोमनसाज्ञानकारणम् त्वङ्मनःसंयोगोज्ञानसामान्येकारणमित्यर्थः॥

ङ्कारणताग्रहइतिवाच्यम् लाघवतर्काभावविशिष्टस्यैवव्यभिचारसंदेहस्यप्रतिवंधकतयाप्रकृतेपूर्वोक्तलाघवतर्कस्यसत्त्वेनतदभा
वविशिष्टव्यभिचारसन्देहाभावस्यसत्त्वात् यच्चोक्तम् प्रभायाअप्रत्यक्षत्वेविशिष्टापत्तिरित्येवकिन्नस्यादितितदपिन उपरिदेशेविहङ्गमइत्य
त्रप्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतयातत्प्रत्यक्षंविनोपरिदेशेविहङ्गमइतिप्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति।५६ ज्ञानसामान्येजन्यज्ञानसामान्ये।

मितिउपरिदेशेविहंगमइतीति॥ एतच्चप्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेणशाब्दवोधेप्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैवमुख्यविशेष्यतयाभाननियमेनउपरिदेशस्या
प्रत्यक्षत्वेपिविहंगमांशेविशेषणतयोपनयसंनिकर्षेणभानसंभवादनुपपत्त्यभावात्तथाचोपरिदेशविशेष्यकविहंगमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवानेनशब्दे
नाभिलापादुपनीतविशेषणतयैवभासनमितिनियमादुपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वेतत्प्रत्यक्षेमुख्यविशेष्यतयाभानानुपपत्तिःवायोरप्रत्यक्षत्वेतुनकाचिद
नुपपत्तिरस्तीतिभावः॥५६॥ननुज्ञानसामान्येत्वङ्मनोयोगस्यकारणत्वंमूलोक्तमसंगतंनित्यज्ञानेतस्याकारणत्वादतोव्याचष्टेजन्यज्ञानेति॥

का॰मु॰ रा॰॥ प्रमाणमितीति इदमुपलक्षणं तत्रेत्यस्याप्यनुषंगो बोध्यः आम्रस्य कोरस इति प्रश्नोत्तरभूते मधुर इत्यादौ किं शब्दं विहाय प्रश्नस्थस्य सर्वस्यैव अनु
दि॰रा॰ षंगदर्शनादन्यथा प्रश्नवाक्ये नोरसत्वावांतरधर्मप्रकारक आम्रविशेष्यकज्ञानेच्छाया लाभेनोत्तरे तो मधुरत्वप्रकारकाम्ररसविशेष्यकबोधानुत्पत्तौ
११५ नस्योत्तरत्वानुपपत्तेरिति ध्येयं त्वगादेरिति पुरीतति त्वगिंद्रियाभावेन तत्रस्थितमनस्त्वक्संयोगासंभवादिति भावः ननु ज्ञानादेरभावादेव नमानस
मिति मूलेकेपामित्याकांक्षायां अनिष्टेनेराह अत्रेति तन्नेवमभावादित्यत्रापि तादृशाकांक्षायास्तन्नान्तरं निवृत्तितादवस्थ्यमत आह अभावादित्यत्रा

दि॰॥ ज्ञानाजननमिति प्रमाणमित्यनुषज्यते चक्षुरादीत्यादिना त्वगादेः परिग्रहः तदभावादेव चक्षुरादिना मनोयोगाभावादेव ज्ञानादेरभा
वादेव न मानसमिति अत्र ज्ञानादेर्न मानसमित्यन्वयः अभावादित्यत्रापि ज्ञानादेरित्यस्यान्वयो बोध्यः न प्रत्यक्षमिति योग्यगुणसंबंधे

मु॰॥ किन्तत्र प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचन्मत्का पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानम्भवि
ष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वानाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् तथाहि प्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हे
तुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् ज्ञानादेरभावादेव न मानसम्प्रत्यक्षं ज्ञानाद्यभावे च आत्मनोपि न प्रत्यक्षमि
त्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः इत्यनुभवसामग्र्यभावा
न्नानुभवः उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम्॥ ((नैवात्मनो मानसप्रत्यक्षस्वीकाराद्योग्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञाना
देरभावादेव नात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः उद्बोधकाभावादिति उद्बोधकस्य फलवत्त्वकल्प्यत्वादिति भावः॥ ((पीति यद्यपि न मानसमित्यस्य मानस
सामान्याभावपरत्वार्थस्संभवति मनोयोग्यस्यात्मनः सत्वेपि योग्यगुणसंबंधाभावादेव तत्प्रत्यक्षस्याप्यसंभवात्तथाप्यत्रैव मानससामान्याभावोक्तौ
उत्तरग्रंथानुस्थितेस्तथा नोक्तमिति ध्येयं योग्यगुणेति मनोग्रहणयोग्येत्यर्थः धर्मी धर्माश्रयो ध्यक्षो विशेषगुणयोगत इति कारिकायामेवोक्तत्वादिति भावः
ननु जातमात्रस्य प्राथमिके इष्टसाधनतास्मरणे जीवनादृष्टस्योद्बोधकस्य कल्पनादत्रापि संबंधिज्ञानानुरूपोद्बोधकासंभवेप्यदृष्टविशेषस्योद्बोधक रामः
त्वसंभवाद् उद्बोधकाभावादिति मूलमसंगतमत आह उद्बोधकस्येति तथा च स्मरणस्य प्रमाणसिद्धं तदनुरोधेन कस्यचिदुद्बोधः॥ ६॥ ६॥ ११५

रा॥ कल्पनीयः न चात्र स्मरण —— मनुभवसिद्धमिति भावः ननु प्रथमोपस्थितज्ञानमुपेक्ष्येच्छादिव्यक्तेरिति मूलाभिधानमसंगतमित्यत आह
इच्छाया इत्यादि ज्ञानमात्रमिति यद्यपि सुषुप्तिप्राक्काले कदाचिदिच्छादेरपि संभवेन तदनुक्त्या मूलस्य न्यूनतापत्त्या मात्रपदमसंगतं किंतु तत्पुरुष
बहुव्रीहिभ्यां ज्ञानादिविवक्षितमित्येव वक्तुमुचितं तथापि स्वप्नावस्थानंतरमेव सुषुप्तिरिति नियमेन स्वप्नदशायां च मिथ्यामनःसंयोगरूपदोषवशा
द्भ्रमात्मकज्ञानमेवोत्पद्यते न त्विच्छादिकमन्यथा स्वप्नदशायां चिकीर्षाबलात्प्रवृत्तेरप्यापत्त्या गत्यादेरप्यापत्तेरिति सिद्धांतमनुसृत्यैवमभिहितमि
ति मंतव्यं वस्तुतो ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्तौ केषांचिज्ज्ञानानां सिद्धांतेप्यतींद्रियतया वक्ष्यमाणस्य तस्यातींद्रियत्व इत्यादिदूषणस्यासंगत्यापत्त्या मूलकृ

दि॥ इच्छादिव्यक्तेरिति इच्छाया आदिरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रं विवक्षितम् तदतीन्द्रियत्वे ज्ञानातीन्द्रियत्वे ननु सुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञा

मु॥ मैवम् सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबंधेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात् सुषु
प्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव नियमेन जायते इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारण
त्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् विषयत्वक्संयोगसत्त्वात् त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्त्वात्॥ ६ ॥

स्य निर्विकल्पकरूपत्वात्तदतीन्द्रियत्वमुभयवादिसिद्धमेवेत्यत आह सुषुप्तिप्राक्काले इति त्वङ्मनःसंयोगस्य चेति तदस्वीकारे चाक्षुषमपि

ता ज्ञानमुपेक्षितमेतद्दूषणस्य सविकल्पकज्ञानोपगमेपि सुगमतया तदुपेक्ष्य निर्विकल्पकमेव जायत इत्याशंक्याग्रे मूले निराकरिष्यते अत एव स्व
प्नावस्थायां प्रलापादेरप्यनुभवसिद्धतया तदानीमिच्छादेः प्रामाणिकत्वेपि नासंगतिरिति युक्तमुत्पश्यामः ननु सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनाम
तींद्रियत्वे मानाभाव इति मूलोक्तमसंगतं तदानीं निर्विकल्पस्यैवोत्पन्नत्वात्तदतींद्रियत्वस्य सर्ववादिसिद्धत्वादित्याशंक्योत्तरग्रंथमवतारयति नन्वित्यादि त
दतींद्रियत्वं निर्विकल्पकातींद्रियत्वं मूले विषयत्वक्संयोगस्येत्यस्य भुज्यमानद्रव्यवाय्वादिना त्वक्संयोगस्येत्यर्थः तदस्वीकार इति त्वङ्मनस्संयो
गस्वीकार इत्यर्थः न स्यादितीति ज्ञानसामान्ये त्वया तस्य हेतुत्वस्वीकारादिति भावः॥

का॰मु॰ रा॥ स्वहस्तितत्वादितिस्वीकृतत्वादित्यर्थः इष्टापत्त्यादिनेति स्पार्शनं चाक्षुषादिकालेपि भवत्येवेतीष्टापत्तेरित्यर्थः आदिना चाक्षुषादिकं कदापिनोत्पद्य
दि॰स॰ तएवेत्यपलापपरिग्रहो बोध्यः ननु पुरीततिमनः प्रवेशासैव सुषुप्तिपदार्थ तथात्वङ्मनः संयोगस्य ज्ञानकारणत्वेपि तदनुपपत्त्यभावात्सुषुप्त्यनुरोधे
११५ नित्यसंगतमत आह सुषुप्ताविति न संभवतीति चर्ममनः संयोगस्य चाक्षुषादिकाले सत्वेपि तत्रास्थिते न त्वगिंद्रियेण मनः संयोगाभावादितिभावः न

दि॥ ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वादेव न स्पार्शनमत्रेत्यत आह परस्परेति अनुभवानुरोधादिति अनुभवस्य तथापि स्व
हस्तितत्वादन्यथा इष्टापत्त्यादिना त्वदुक्तापत्तेरसङ्गतत्वापातादिति भावः मिश्रमतमाह अन्येत्वित्यादिना सुषुप्त्यनुरोधेन सुषुप्तौ
ज्ञानानुत्पादानुरोधेन इत्यर्थः चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पार्शनापत्तिर्न संभवतीत्याह चाक्षुषादीति अत्र नव्याः सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्काले ज्ञा

नु॥ परस्परप्रतिबन्ध्यादेकमपि वा न स्यादिति अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादि
सामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यत इति अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधेन चर्ममनः संयोगस्य ज्ञान
हेतुत्वङ्कल्प्यते चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनः संयोगाभावान्न त्वाचप्रत्यक्षमिति॥ ॥नोत्पत्तिर्गादिस्यात्तदा तत्प्रत्यक्षा
पत्तिरिति त्वङ्मनः संयोगस्य चर्ममनः संयोगस्य वा हेतुत्वं सैव तु नयुक्तिसिद्धा तथाहि सुषुप्त्यनुकूलमनः क्रियया मनस आत्मनो वि
भागस्ततआत्ममनः संयोगनाशस्ततः पुरीतति रूपोत्तरदेशेन मनः संयोगरूपा सुषुप्तिरुत्पद्यते एवञ्च सुषुप्त्यव्यवहितपूर्व
क्षणे आत्ममनः संयोगरूपासमवायिकारणनाशात्तत्क्षणे ज्ञानोत्पत्तेरभावात् असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात्॥

त्यमतमुपन्यस्यति अत्र नव्या इति तत्क्षणे सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्क्षणे अभावादिति ननु कारणस्य कार्योत्पाद पूर्वक्षण एव सत्वमपेक्षितं ननु का
र्योत्पत्तिकालेपि तथा च ज्ञानोत्पत्तिपूर्वक्षणे विभागकालेपि आत्ममनः संयोगोस्त्येव ज्ञानोत्पत्तिकाल एव पूर्वोत्पन्नविभागेन तस्य नाशात् तः सुषु एमः
प्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेपि ज्ञानोत्पत्तौ न बाधकमत आह असमवायिकारणस्येति कार्यसहभावेनेति कार्यकालवृत्तित्वविशिष्ट्येनेत्यर्थः॥ ६ ॥

रा०॥ यदि चेति असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यरूपकार्यनाशं प्रत्येव हेतुता ननु गुणादिरूपकार्यनाशं प्रत्यपीति द्रव्यं प्रत्येवासमवायिकारणस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणता ननु गुणादिकं प्रत्यपीति भावः तत्प्रत्यक्षवारणात् सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणात् पुरीतदवच्छेदेनात्ममनःसंयोगे वैजात्यानङ्गीकारादिति भावः वैजात्येनेति यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्य कारणताकॢप्तैव वैजात्यस्य तदवच्छेदकत्वमेव कल्पनीयं त्वङ्मनःसंयोगस्य तु कारणतैव न कॢप्तेति वैषम्यान्न विनिगमनाविरहावकाशस्तथापि वैजात्यस्य कॢप्तस्य कल्पनीयत्वपाकॢप्तत्वङ्मन

दि०॥ यदि च कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगिन एवासमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वमिति मन्यते तथापि न सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेः सुषुप्तिकाले प्रत्यक्षापत्तिभियात्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमिति विजातीयात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेनैव तत्प्रत्यक्षवारणात् तच्च वैजात्यम्परात्ममनःसंयोगपुरीतदनवच्छिन्नात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमेषितव्यमिति भावः न च वैजात्येनात्ममनःसंयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः त्वङ्मनःसंयोगादेरवच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वे लाघवात् त्वङ्मनःसंयोगस्य हेतुत्वे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च ॥ ६ ॥ ६॥

संयोगे कारणतैव कल्प्यते कल्पनीयस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः त्वङ्मनःसंयोगादेरित्यादिना चर्ममनस्संयोगपरिग्रहः अवच्छेदकेनेति समवायेन नयोरात्मन्यसत्वादिति भावः लाघवादिति अवच्छेदकतायास्तत्तदवच्छेदकस्वरूपायाः कारणतावच्छेदकसंबंधत्वेनानाव्यक्तिषु संबंधत्वं कल्पने गौरवं एकस्य समवायस्य तथात्वे लाघवादित्यर्थः त्वङ्मनस्संयोगस्य कारणतापक्षे गौरवांतरमप्याह चाक्षुषादिति॥ एतेनेत्यादिवक्ष्यमाणदूषणेनेति तदर्थः एवं चेत्तत्र सुषुप्तित्वाभावाच्चेति चकारः प्रामादिक एवेति बोध्यं न च विजातीयात्ममनः संयोगस्य समवायेन कारवक्ष्यमाणापायेनेति तदर्थः इति पाठः॥टी०॥१ ॥ णत्वे लाघवस्यापि च॥ ६॥

रा॰॥ कारेणसमुच्चयसंभवाच्चकारस्यप्रामादिकत्वकल्पनमसंगतमितिवाच्यंपुरीततिक्रियपयासुषुप्तिस्थलेपूर्वतनात्ममनस्संयोगानपायात्सुषु
प्तावपि ज्ञानोत्पादापत्त्यानद्वारणायपुरीततिमनस्संयोगस्य ज्ञानंप्रतिप्रतिबंधकताकल्पनस्यावश्यकत्वेवैजात्यंकल्पयित्वाविजातीयात्ममनः
संयोगत्वेन कारणतायामेवमानाभात् यदि च तत्संयोगव्यक्तावपिवैजात्यंनांगीक्रियतइत्युच्यतेतदाजाग्रदवस्थायामपितदात्ममनःसंयोग
व्यक्तितो ज्ञानानुत्पादप्रसंगइत्यवधेयं अथपुरुषांतरीयात्मनापुरुषांतरीयमनस्संयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणायपुरुषांतरीयात्ममनःसंयोगव्या
वृत्तंवैजात्यंकल्पयित्वाविजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन ज्ञानहेतुता आवश्यकीतच्चवैजात्यंसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमपीतिकल्प
नयोपपत्तौत्वङ्मनःसंयोगादेःकारणत्वांतरकल्पनमयुक्तमिति चेदनधिगतभावोसिपूर्वोक्तसुषुप्तिदशायांपूर्वज्ञानोत्पत्त्यनुरोधेनक्लृप्तवैजा

दि॰॥ एतेन यत्र मनःक्रियया न पुरीततिसंयोगरूपासुषुप्तिःकिंतुपुरीततिक्रियपयैवात्मसंयुक्तेनमनसापुरी
ततिसंयोगरूपासुषुप्तिः तत्रपूर्वोक्तापत्तिवारणायत्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् पुरीततिक्रिया
जन्यमनःपुरीततिसंयोगस्यसुषुप्तित्वाभावाच्च तदानीमात्मनसः सर्वावयवावच्छेदेनपुरीततिसंयोगा
भावेनपुरीततिबहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्यसत्त्वात् ज्ञानाद्युत्पत्तौबाधकाभावात् अतएवप्रा
चन्यक्तामनःपुरीततिमनुविशतीतिग्रन्थकाराणांलेखःसङ्गच्छतइतिवदन्ति ॥ ६ ॥

त्यात्ममनःसंयोगस्यसत्त्वेनविजातीयात्ममनःसंयोगकारणतायावारयितुमशक्यतयासुषुप्तेरेवज्ञानप्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वेवैजात्यस्य
तद्भिन्नसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तत्वकल्पनेपिबीजाभावात् तादृशसुषुप्त्यंगीकारपक्षेज्ञानसामान्येत्वङ्मनःसंयोगस्यकारणत्वम
प्रामाणिकमेवतथाविधसुषुप्तिसमयेमनसोनिश्चलत्वेनपूर्वतनत्वक्संयोगस्यापिसत्त्वेनतत्कारणतयापिज्ञानवारणासंभवेनअगत्यापुरी
ततिमनःसंयोगस्यज्ञानमात्रप्रतिबंधकत्वमेवकल्पनीयमित्थंचत्वङ्मनःसंयोगचर्ममनःसंयोगयोःकारणतयापितदानीं ज्ञानवारणासंभ
वेनादिपदेनपुरीततिमनःसंयोगस्यैवज्ञानकारणतायांग्रंथकारेणतात्पर्यंसूचितमितिविभावनीयंनव्यमतएवग्रंथकाराणामपिनिर्भरो

रा॥ लौकिकचाक्षुषादेरपि मनोजन्यतया मनोग्राह्यत्वस्य घटादावतिव्याप्तिमाशंक्याह मनोमात्रेति मनोलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वविवक्षायां मात्रप
दं विनाप्युपपत्तिरिति ध्येयं।५९। ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षण एव घट इति विशिष्टप्रत्यक्षोपगमे क्षति
विरहात् न हि तत्तोपक्षण एव तादृशप्रत्यक्षमिति लोकानामनुभवः क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन क्षणविलंबस्य शपथनिर्णेयत्वात् रक्तो दंड इति निर्णयं विना

दि॥ मनोग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह मनोजन्येति मनोमात्रजन्येत्यर्थः न्यूनतां परिहरति एवमिति।५७। निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शय
ति चक्षुःसंयोगादीति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति कदाचिद्घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्जातिमानिति जाति

मु॥ मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः।५७। मनोजन्यप्रत्यक्षविषयमित्यर्थः मतिर्ज्ञानम् कृतिर्यत्नः एवं सुखत्व
दुःखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम् एवमात्मापि मनोग्राह्यः किन्तु मनोमात्रस्यागोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः॥
५८। ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञानं न
सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्॥ ६ ॥ ६ ॥

त्वेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानं ज्ञायत इत्यनुभवसाक्षिकं तन्निर्वाहाय घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ तादृशघटत्व
ज्ञानत्वेन घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः॥ ६ ॥

रक्तदंडवानिति निर्णयानुरोधेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवतु विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य अ
तीन्द्रियत्वेन विशेषणज्ञाने हेतुतायामन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षासंभवात् तो विशेषणज्ञानहेतुत्वे युक्तिमाह कदाचिदित्यादि तन्निर्वाहाय तादृशानु
भवनिर्वाहाय अन्यथा जातिमानिति घटत्वप्रकारकबोधोत्पादकतायामपि घट इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः घट इति प्रत्यक्षकाले जातिमानि
ति प्रत्यक्षापत्तिस्तु न संभवति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपकारणविरहादित्यवधेयं ज्ञानत्वेनेति॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ ११३

रा॰॥ अथविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया जातिमानिति बुद्धेस्तत्रजातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसंगतमिति चेन्न विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणांतरमिति रीत्याजायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वात् नच प्रकारांशे किंचित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य दुर्वचतया तदपि वैशिष्ट्यावगाह्येवेति वाच्यं विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन संसर्गावगाहिज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात विशेषणावच्छिन्नप्रकारताशालित्वमेव तत् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या उत्पन्नज्ञाने तु प्रकारप्रकारेणावच्छेदकतारव्याविलक्षणतानानस्त्त स्य तथात्वापत्तिरित्यपि केचित् इत्थमेव च दंडोरक्तो न वेति संशयानंतरमौचित्याज्ज्ञानोरक्तदंडवान्न वेति संदेहोप्युपपादनीयः इदं पुनरिहावधेयं विशि

दि॰॥ वैशिष्ट्यानवगाह्येवेति वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं लब्धं तयो वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात् नचैवन्निर्विकल्पकस्य निर्विषयत्वापत्तिस्तुरीयविषयतायाएव तत्र स्वीकारात् एतेन निर्विकल्पकस्य घटत्वावगाहित्ववद्वैशिष्ट्यावगाहित्वमपि दुर्वारम् घटेन्द्रियसन्निकर्षकाले इन्द्रिय

मु॰॥ तथाच प्रथमतः घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानञ्जायते ॥ ॐ ॥

सम्बद्धविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्वादिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वोक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् वैशिष्ट्यानवगाह्येवेत्येवकारेण कल्पनीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वेन तस्यापि विशिष्टबुद्धितया विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षतास्यादेवं तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमित्यनवस्थाभियाप्राथमिकविशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्यमिति सूचितम्॥ ११ ष्येविशेषणमितिन्यायेनजायमानेजातिमानितिज्ञानेनजातित्वप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेनहेतुताविशकलितजातित्वघटत्वज्ञानादपि तादृशबुध्युत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिपरमेवेदमेवं च ज्ञानपदं निश्चयार्थकतयाव्याख्येयमिति ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहित्वमसिद्धं विशेषणतासन्निकर्षेण घटघटत्वयोरिव तत्सम वायस्यापि निर्विकल्पके भानसंभवादत आह वैशिष्ट्यनिष्ठेति एवं प्रकारताशून्यत्वं विशेष्यताशून्यत्वं च लक्षणं संभवतीति सूचयन्नाह वैशिष्ट्येत्यादिनिर्विषयत्वापत्तिरिति त्रिविधविषयतानामप्यसत्वादिति भावः तुरीयविषयताया एवेति प्रकारतादित्रितयभिन्नविषयताया इत्यर्थः॥ ६ ॥

रामः ११३

रा॰॥ प्रत्येकमेवेति एकत्रलक्षणे इतरविषयतावत्त्वशून्यत्वनिवेशप्रयोजनाभावादिति भावः समूहालंबनेति विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनानुव्यवसा
योपगमे रक्तत्वघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुव्यवसायसंभवाद्धि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्वं रक्तो घट इति ज्ञानविरहान्न तादृशानुव्यवसाय इति भावः
यद्यपि घटत्वप्रकारकशाब्दबोधोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुव्यवसायः संभवत्येव तथापि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीस

दि॰॥ तदेव तादृशविषयतात्रयशून्यमेव निर्विकल्पकं निर्विकल्पकस्वरूपं लक्षणं तु प्रकारताशून्यत्वादिकं प्रत्येकमेवेति ध्येयम् नि
र्विकल्पके मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति तथाहीत्यादिना ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः इति प्रत्ययादिति घ
टाद्यवगाहित्वेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः तत्र घटमहं जानामीति प्रत्यये घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभान

मु॰॥ तदेव निर्विकल्पकं तु न प्रत्यक्षम् तथाहि वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात्त
त्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम् प्रकारो यः स एव विशेषणमित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणं त
द्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं निर्विकल्पके च घटत्वा
दिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञानेन सम्भवति घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न स
म्भवति जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात्॥ ॥ ज्ञानेन संभवतीति न च विशेष्ये विशे
षणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुव्यवसायोस्त्विति वाच्यम् रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालंबनानन्तरं रक्तं घटं जानामीति प्रतीत्या
पत्त्या विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसायानभ्युपगमादिति॥ ॥ त्वाच्चक्षुःसंयोगानंतरं विशिष्टप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते न तु निर्वि
कल्पकमत एव स्थिरचक्षुःसंयोगस्थले घटविशिष्टप्रत्यक्षधारैवोपपद्यते न तु निर्विकल्पकान्तरितप्रत्यक्षधारेति मंतव्या अथैवमपि निर्विकल्पक
स्य घटत्वरूपविषयोपरागेण प्रत्यक्षं दुर्वारमेव स्वीयज्ञानोत्तरस्यैव स्वरूपतः प्रकारत्वानभ्युप॰॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥

रा॰॥ गमेन तस्य ज्ञाने विषयितया स्वरूपत एव प्रकारत्वसंभवादिति मैवं जाते स्वसमवाये नैव स्वरूपतः प्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथा कालो घटो ज्ञानं घट इत्यादिप्रत्ययापत्तेः तादृशप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वादिति ध्येयं ॥ षड्विध इत्युक्तमिति तथा च षड्विध इत्यस्य षड्विधसाधारणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न इत्येवार्थो न तु श्रावणत्वाद्यवच्छिन्न इति तदर्थ इति भावः आत्मादाविति अत्रादिपदेन चर्ममनस्संयोगस्य ज्ञानकारणत्वपक्षे तत्संग्रहः ———

दि॰॥ महत्त्वं षड्विध इति यद्यपि श्रावणादौ महत्त्व — स्य हेतुत्वे प्रयोजनाभावः तथापि द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यतावच्छेदकस्य श्रावणादिसाधारण्यात् श्रावणाद्यन्यत्वनिवेशगौरवात् प्रयोजनाभावाच्च षड्विध इत्युक्तमिति ध्येयम् आत्मादिवारणा

मु॰॥ महत्त्वं षड्विधे हेतुः द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणम् द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति इन्द्रियं करणमतम् ॥ ५८ ॥ विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः अत्रापि षड्विध इत्यनुवज्यते इन्द्रियत्वन्तु जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् आत्मादिवारणाय सत्यन्तम् उद्भूतविशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरेति ॥

येति आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणायेत्यर्थः सत्यन्तदाने च शब्दादितरे ये उद्भूतविशेषगुणाः सुखादयस्तदाश्रयत्वस्यैवात्मनि सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः श्रोत्रे सत्त्वादिति तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

अत एव लघुभूतस्यापि आत्मभिन्नत्वस्य परित्यागस्तथा सति आत्मभिन्ने चर्मण्येवातिप्रसंगात् नवीनमते तु शब्देतरेत्यत्र शब्दे पदं ज्ञानेच्छाकृतीनामप्युपलक्षणं बोध्यं तैरीश्वरस्यैव श्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमेनान्यथा श्रोत्रे अव्याप्तिप्रसंगादेवं तन्मते अनुभूतविशेषगुणपदं समवेतभूतमेव मन इति न तत्राप्यव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ६ ॥

ए०॥ भूमिकामिति प्रयोजनसंपादिकां युक्तिमित्यर्थः उद्भूतत्वस्य प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिरूपत्वे तादृशजातेः संयोगादिसामान्यगुणे कल्पका
भावेन उद्भूतगुणशून्यत्वोक्तावपि चक्षुरादावव्याप्तिप्रसक्तेर उद्भूतत्वाभावकूटस्य तत्त्वस्य च संयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानाभावेन तद्रूपाव्याप्तिदानसं
भवाद्भूमिकात्वमवसेयं नोक्तदोष इतीति एकत्रावृत्तित्वप्रयुक्तकारणत्वानुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः इंद्रियावयवेति· इंद्रियावयवावयवावयवयोः संयो

दि०॥ विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुम्भूमिकामाह उद्भूतत्वमिति जनकत्वानुपपत्तेरिति एकैकस्य कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात्कूट
स्यैकत्रावृत्तितया कारणतानवच्छेदकत्वादितिभावः तदभावकूटस्योद्भूतत्वमिति तथा च तादृशकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वमि

मु०॥ विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्वादुद्भूतेति उद्भूतत्वन्न जातिः शुक्लत्वादिना संकरात् न च शुक्लत्वादि व्याप्य
त्वानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम् उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकत्वानुपपत्तेः किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यनानैवोद्भूतत्व
म् तदभावकूटश्चोद्भूतत्वन्तच्च संयोगादावप्यस्ति तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतो विशेषेति
कालादिवारणाय विशेष्यदलम् इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचाम्मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणा ॥
य नवीनमते कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य कालादेर्वारणाय मनःपदं

तिनोक्तदोष इति भावः इन्द्रियावयववारणायेति मनःपदमित्यनेनान्वितम् नवीनमते मनःपद प्रयोजनमाहः कालादाविति सम
वायेन घटाद्यभावादौ नाक्षुले सत्वेपि न तत्प्रत्यक्षम् योग्यानुपलब्धेरभावात्तो रूपाभावपर्यन्तानुधावनम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

गस्यापि प्राचांमते ज्ञानकारणतया तमादायेंद्रियावयवे अतिव्याप्तिवारणाय मनःपदमिति भावः योग्यानुपलब्धेरिति यदि काले घटः स्यात्तदा घ
ट वत्तया उपलभ्येतेत्यापत्तेः कालस्यायोग्यत्वेन असंभवादिति भावः काले यदि रूपं स्यात्तदा उपलभ्येतेत्यापत्तिस्तु संभवति नीरूपत्वेनैव कालस्या
योग्यतायाः संपादनीयतया रूपसत्वे तदनिर्वाहादिति भावः ॥

रा॰॥ एवंविशिष्टैवकार्यकारणभावे चक्षुर्घटितेतिपरकीयचक्षुर्घटितेत्यर्थः स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वासंभवात् संयुक्तपदार्थैकदेशश्रुति
पद्यपिसामानाधिकरण्यसंबंधेन संयोगे रूपावच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षयासंयुक्त एवसमवायेनरूपावच्छिन्नत्वनिवेशस्वलाघवं तथापिविभिन्नाव
च्छेदेनालोकचक्षुस्संयोगाभ्यांदंडादिप्रत्यक्षवारणायाग्रे चक्षुःसंयोगे आलोकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यविवक्षणीयतयातत्रैवम
हत्त्वोद्भूतरूपवैशिष्ट्यं निवेशितं एकत्रैकंविशेषणं अपरत्रविशेषणद्वयमितिसीकारे अर्धजरतीन्यायापत्तेरितिभावः वस्तुतउक्तलाघवानुरोधेन

दि॰॥ परन्त्विति परम्परयासाक्षात्समवेतसमवेतत्वादिसम्बन्धेनउद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति
अत्रचक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्षाच्चक्षुरूत्वादीनाम्प्रत्यक्षवारणायोद्भूतेतिउद्भूतरूपावच्छिन्नेतिमहत्त्वावच्छिन्नेतिचक्षुःसंयुक्त

मु॰॥ परन्तुपृथिवीपरमाणुनीलेनीलत्वम्पृथिवीपरमाणौपृथिवीत्वञ्चचक्षुषाकथन्नगृह्यतेतत्रपरम्परयोद्भूतरूपस
म्बन्धस्यमहत्त्वसम्बन्धस्यचसत्त्वात् तथाहिनीलेनीलत्वजातिरेकैवघटनीलेपरमाणुनीलेचवर्ततेतथाचमहत्त्वस
म्बन्धोघटनीलमादायवर्ततेउद्भूतरूपसम्बन्धस्तूभयमादायैववर्ततेएवम्पृथिवीत्वेपिघटादिकमादायमहत्त्वसम्बन्धो
बोध्यः एवंवायौतदीयस्पर्शादौचसत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षंस्यात् तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसम

पदार्थैकदेशासंयोगेनान्वेति तथाचमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्यत्रसरेणावभावात् तच्चाक्षुषाद्यनुपपत्तिर
तःसंयोगस्यप्रत्यासत्तित्वमावश्यकमितिभावः संयुक्तसमवेतसमवायेनसंयुक्तसमवायस्यनान्यथासिद्धिरित्याहः॥ ६ ॥

चक्षुस्संयोगएवविशेषणद्वयमुचितमेकत्रविशेषणत्रयोपगमेपरस्परविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणकार्यकारणभावाधिक्यप्रसंगा
दित्यवधेयंननूक्तग्रंथस्यसंयुक्तसमवेतसमवायेनैवोपपत्तौसंयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशंकयैवअवतारितंतयासंयोगमहत्त्वा
वच्छिन्नत्वनिवेशेनैवताहृशाशंकानिरासाद्उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वविशेषणप्रदर्शनंमूलेविफलमित्याशंकांपरिहरति॰॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

रा०॥ एतदिति तथा च स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वादेवतत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः अत्र चाग्रे चेत्यादिकं यथालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपा
दानं प्रयोजनांतरार्थमेव न तु संयोगसंयुक्तसमवाययोः सन्निकर्षोपपत्त्यर्थं तथोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि चक्षुष्ट्वादेः चाक्षुषनिरासनायैवेतिद्

दि०॥ द्रव्यसमवेतेति नादृशेति महत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः तथा च महत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणुरूपे ऽभावाच्चा
क्षुषानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वमिति भावः एतत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमग्रे चालोकसंयोगावच्छिन्नत्वञ्च
क्षुःसंयोगे तत्प्रयोजनञ्चाभिहितमिति बोध्यम् स्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्सन्निकर्षस्य कारणत्वम्प्रपञ्चयति सर्वमित्यादिना पू

मु०॥ द्रव्यसमवेतचाक्षुषे ताऽऽदृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् द
त्यञ्च परमाणुनीलादीनां नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्वावच्छिन्नत्वाभावात् एवं वाय्वादीनां
सत्तादिचाक्षुषन्तत्र चक्षुःसंयोगस्य उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वाभावात् एवं पञ्चघटस्य पृष्ठावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुः
संयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वञ्चक्षुःसंयोगे विशेषणन्देयम् एवन्द्रव्य
स्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्य
क्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः अत्रापि महत्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वञ्च पूर्ववदेव बोध्यम् ॥

र्ववदेवेति परमाणुघटितत्वक्सन्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणाय महत्वावच्छिन्नत्वम्प्रभाघटितसन्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शन
वारणायोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादिविशेषणम्बोध्यमित्यर्थः॥

शं नविधयैवोक्तं तेन वक्ष्यमाणग्रंथस्योक्ताशंकया नवतारितत्वेऽपि न क्षतिः प्रभायां सत्तास्पार्शनवारणं त्वक्संयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशान्न
संभवतीति स्पर्शानुधावनं ॥ ६ ॥

रा॰॥ श्रोत्रावच्छिन्नत्वस्य समवायविशेषणस्य फलमाह सकलेति ननिन्द्रियसंबध्धविशेषणतया समवायाभावयोः प्रत्यक्षमिति वदतो मूलकारस्येंद्रियसं
बध्धविशेषणतात्वेन विशेषणताया विभाग इति ग्रंथकाराणामाशयो लभ्यते स चासंगतः इंद्रियेण कालिकेन संबन्धे घटादौ विशेषणतया फलत्वाभावा
देः प्रत्यक्षत्वानुत्पत्तेः किंतु संयुक्तविशेषणतात्वादिनैव सन्निकर्षतायां वाच्येति विभागोपि तेनैव तेन रूपेणैव कार्यस्तथा च सन्निकर्षस्य षड्विधत्वव्याघातइ
त्याशंकानिराचष्टे यद्यपीति यद्यपीयमाशंका ग्रे मूलकृतैव क्रियते समाधीयते चोक्तसमाधानेनैवेति व्याख्यानेएतदाशंकापास्तेत्समाधानस्य चैवैफल्य

दि॰॥ श्रोत्रावच्छिन्नेति सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्रावच्छिन्नेति इन्द्रियसम्बद्धेति यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषण

मु॰॥ एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः रासनप्रत्यक्षे
रसनासंयुक्तसमवायः रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्न
समवायः शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् अत्र सर्वत्र प्रत्यक्षं लौकिकम्बोध्यम्
वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि सम्भवति एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः आत्मसमवेतमा
नसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् अभा
वप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता हेतुः॥ ९९ताइन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेण बाहुल्य
मेवतयापि विशेषणतात्वेनैव रूपेण विभागः न चैवं समवायत्वेन चतुर्णामनुगमप्रसङ्गः परिभाषापाअपर्यनुयोज्यत्वात्॥ ६

मेवतयापि विशेषणतानां विशेषणतात्वेन विभागे संयुक्तसमवायादीनां चतुर्णां केवलसमवायविभाजकसमवायत्वेनानुगमसंभवेन संयोगसमवा
यविशेषणतारूप्यः सन्निकर्ष इत्येवकुतो नोक्तमित्याक्षेपस्य मूलकृता तादृशसमाधानोपर्यनिराकृततया तन्निरासाय एवमूलोक्तार्थस्यानुवाद इति
विभावनीयं परिभाषायाः षड्विधसन्निकर्ष इति शास्त्रकारीयसंकेतस्य अपर्यनुयोज्यत्वादिति संयोगादिभेदेन त्रिविधः सन्निकर्ष इत्येवकुतो नोक्त
मित्याक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः तया विभागेपि क्षतिविरहादिति भा॰॥ ॥

रा०॥ मूलेवैशेषिकमतेसमवायोनप्रत्यक्षइत्युक्तंतत्रयुक्तेरनुक्तत्वात्तत्रयुक्तिमाहसंबंधप्रत्यक्षइतिसमवायेस्यैकतयाएकदाभाविभूतसकलाश्रयव्यक्ती
नांज्ञानासंभवादितिभावः न्यायमतेतुसंबंधप्रत्यक्षत्वंनकार्यतावच्छेदकंसंबंधत्वस्यअनुगतस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वात्सांसर्गिकविषयतावत्त्वस्यकथंचित्तु
वचनेपितादृशसंबंधत्वस्यघटत्वादिसाधारणतयातत्प्रत्यक्षेव्यभिचारापत्तेरपितुसंयोगप्रत्यक्षत्वमेवकार्यतावच्छेदकमतः समवायस्यतत्र्यनेनप्रत्यक्ष

दि०॥ समवायोनप्रत्यक्षइति सम्बन्धप्रत्यक्षेयावदाश्रयप्रत्यक्षस्यहेतुत्वादितिभावः ननुविशेषणतयातद्ग्रहदित्याद्यसङ्गतंविशेष
णताप्रत्यासत्तेरभावात् न चतत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमेऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरितिवाच्यम् इष्टापत्तेरनुपलम्भस्यैवतत्प्रत्यक्ष

मु०॥ वैशेषिकमतेतुसमवायोनप्रत्यक्षः अत्रयद्यपिविशेषणतानानाविधा तथाहि भूतलादौघटाद्यभावः संयुक्तविशेष
णतयागृह्यतेसंख्यादौरूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतयासंख्यात्वादौरूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवे
तविशेषणतयाशब्दाभावःकेवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतयाकादौखत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशे
षणतयाएवङ्गत्वाद्यवच्छिन्नाभावेगत्वाभावादिकंश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतयाघटाभावादौपटाभावः चक्षुः
संयुक्तविशेषणविशेषणतया एवमन्यत्राप्यूह्यम् तथापिविशेषणतात्वेनैकैवसागण्यते अन्यथाषोढासन्नि
कर्षइतिप्राचाम्प्रवादोव्याहन्येत॥ ६ ॥

स्योपगमात् नचसमवायप्रत्यक्षानुरोधात्विशेषणताप्रत्यासत्तिस्वीकारः समवायानङ्गीकारादतएवाभावप्रत्यक्षेइन्द्रियन्नक
रणङ्किन्तुयोग्यानुपलब्धिरेवेतिभाट्टानामाक्षेपन्दूषयितुम्मूले॥ ॥त्वानुपपत्तिरितिभावः समवायप्रत्यक्षानुरोधादित्यस्यविशेषणतायास्स
न्निकर्षत्वमितिशेषः तस्यसमवायप्रत्यक्षस्य अनुपगमादस्वीकारादित्यर्थः भट्टैरितिशेषः तैः समवायस्यैवानंगीकाराद्वयवावयव्यादीनांस्वरू
पस्यैवतत्त्वमनेसंबंधत्वादितिभावः अतएवविशेषणताप्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः॥ ६ ॥

का॰ऊ॰ टि॰रा॰ १२७

रा॰॥ ननु यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते तत्र विशेषणतया अभावानां ग्रहो भवेदित्यनेन मूलेन नोक्तभट्टमतनिराकरणं संभवति तत्रतादृश
मतनिरासकयुक्तेरस्फुरणात् तल्लज्ञावमाह तथाचेति निर्वाह इति विशेषणतासन्निकर्षेणाभावप्रत्यक्षोपगमेन यापिशाचादीनामप्यभावप्रत्यक्षा
पत्तिरित्यनिर्वाहः योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वे तु पिशाचस्य योग्यतया योग्यप्रतियोग्युपलंभाभावरूपकारणाभावेन न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भा
वः इदानींतु अभावग्राहकसन्निकर्षसत्वेपि सहकारिणो योग्यानुपलंभस्याभावादेव न पिशाचाभावादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः अनुचितमिति यद्यप्यनुपल
ब्धेः कारणत्वकल्पनं विशेषणतासन्निकर्षकल्पनं चापेक्ष्य अनुपलब्धौ प्रमाणत्वकल्पनमेवोचितं तथापि अनुपलब्धेर्व्यापाराभावेन व्यापारवत्कार

टि॰॥ यदि स्यादिति तथाचेन्द्रियाणामभावप्रत्यक्षे जननीये योग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेण निर्वाहेऽतिरिक्तप्रमाणकल्पनम

मु॰॥ यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते इति अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपल
ब्धिः कारणम् तथाहि भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकन्न ज्ञायते ॥

नुचितमिति भावः तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षे हेतुत्वे युक्तिमाह तथाहीति घटादिज्ञाने घटादिभ्रमे ॥ ६ ॥ ६ ॥

णत्वघटितप्रमाणत्वासंभवात् अभावज्ञानस्य अधिकरणविषयकस्य अनुभवेन अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने अधिकरणभावानानुपपत्तिश्च भा
वज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपतायाएव स्वीकरणीयत्वात् तथा सति चाभावस्य विशेषणतयाधिकरणस्य च संयोगादिना एकस्मिन्नेव ज्ञाने भानसंभवा
न्नानुपपत्तिरिति भावः ननु घटस्य प्रमारूपज्ञानदशायामभावप्रत्यक्षमेव न संभवति घटसत्वएव तत्प्रमासंभवेन तदानीमभावे विशेषणतास
न्निकर्षस्यैव अभावात् तो ज्ञानपदं भ्रमार्थकमित्याह घटादिभ्रम इति ननु भ्रमकाले घटाद्यभावप्रत्यक्षानुदयेन अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिभ्रमजनक
दोषाभावस्यैव कारणत्वमस्तु ननु प्रतियोग्युपलंभाभावस्य तत्कारणता तथा सत्यपि भ्रमोत्पत्तिकाले अभावप्रत्यक्षापत्तेरवारणादित्याशंकते॥

राम: १२२

रा०॥ नचेति दोषाभावस्याभावप्रत्यक्षकारणत्वेपियत्रविनश्यद्वस्थापन्नदोषाद्घटादिभ्रमः तत्रभ्रमानंतरमभावप्रत्यक्षवारणाय प्रतियोगिन उपलं
भाभावस्यापिकारणत्वमावश्यकमितिसमाधत्तेवि नश्यदवस्थेतिवस्तुतः प्रतिबंधकतयास्वमतेपितस्यहेतुतासिद्धेरित्याशंकनीयं घटप्रकारकोप
लंभविषयः स्यादित्यापत्तेर्भूतलेघटप्रकारकत्वात् यद्यत्रघटः स्यादितितु आप तिकारणीभूत आपादकवत्ताज्ञानप्रदर्शनपरमेवनतत्वापत्तिवि
षयाभिलापस्वरूपंतथाचापत्तेः कारणत्वेपितस्याः घटप्रकारकत्वेनस्वमतेप्रतियोग्यारोपस्याकारणत्वाप्रसक्तेः ताहृशापत्तियोग्यतैवापेक्षितातत्वाप

दि०॥ नचघटादिभ्रमहेतुदोषएवतत्प्रतिबन्धकः अन्यथाभ्रमोत्पत्तिकालेतदभावप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यम् विनश्यदवस्थदोषा
द्यत्रभ्रमस्तत्रभ्रमोत्पत्तिकालेप्रतिबन्धकीभूतदोषाभावस्यसत्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः अभावोपलम्भेतदिन्द्रियजन्यतत्सम्बन्धावच्छि
न्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षेप्रतियोग्युपलम्भाभावइति तदिन्द्रियजन्यानाहार्यतत्संसर्गकतत्प्रकारकोपलम्भाभावइत्यर्थः इन्द्रि

मु०॥ तेनाभावोपलम्भेप्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् तत्रयोग्यताप्यपेक्षिता॥

यान्तरजन्ये आनुमानिके च तदुपलम्भे सत्यपितदभावप्रत्यक्षात्तदिन्द्रियजन्येति अभावप्रत्यक्षहेतुकप्रतियोग्यारोपसत्वेप्य
भावप्रत्यक्षादनाहार्येति तत्रप्रतियोग्युपलम्भाभावे अपेक्षितेति तेन नजलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमितिभावः॥

तिरपीति अग्रेवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिमंतव्यं अनाहार्येतीति एवमेकसंसर्गेणप्रतियोगिप्रकारकज्ञानसत्वेप्यन्यसंसर्गेणाभावप्रत्यक्षोत्पत्त्याउभयत्रसंस
र्गनिवेशइत्यपिबोध्यं ननुमूले अभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदधिकरणनिष्ठविशेष्यता
शाल्युपलंभाभावेयोग्यतानिवेशितातत्प्रयोजनंतुनोक्तमतस्तत्प्रयोजनंप्रदर्शयन् तद्वैयर्थ्यशंकामपाकरोति तेनेत्यादिनतथाचतदनिवेशेजलप
रमाणुविशेष्यकसमवायावच्छिन्नपृथिवीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलंभाभावरूपकारणवलात्तत्रपृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरितिभावः॥ ६ ॥

रा॰॥ मणिकृन्मतेति अनेनच योग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्याधिकरणविशेष्यकोपलंभप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यतानिर्वचनमपिसंभवतीतिसूचितं
एवमपिस्तंभादिविशेष्यकपिशाचोपलंभस्यजलपरमाण्वादौपृथिवीत्वोपलंभस्यचयोग्यताप्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैवपिशाचाभाव
स्यजलपरमाण्वादौपृथिवीत्वाभावस्यच अप्रत्यक्षत्वोपपादनसंभवादितिभावः मूलेप्रतियोगिसत्वेतिप्रतियोगिसत्वस्यप्रत्यक्षविषयाभावप्रतियोगि
सत्वस्यप्रसंजनेन आहार्यारोपेणेत्यर्थः आसत्तावापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्यहेतुतयानिर्घटदेशादौप्रतियोगिसत्वज्ञानस्याहार्यत्वाच्चेतिभावः प्र
संजितइत्यस्यार्थमाहआपादितइतितनुजलादिविशेष्यकप्रतियोगिसत्वप्रसंजन प्रसंजितोपलंभस्यविशेष्यतासंबंधेन अभावस्यजलपरमाण्वादौसत्वे

दि॰॥ मणिकृन्मतानुसारेणयोग्यतानिर्वक्तिसाचेति प्रसञ्जितः आपादितः सउपलम्भाभावः अभावप्रत्यक्षेहेतुरिति अत्रतदधि

मु॰॥ साचप्रतियोगिसत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपातदर्थश्चप्रतियोगिनोघ
टादेःसत्वप्रसक्त्याप्रसञ्जितउपलम्भरूपःप्रतियोगीयस्यसोऽभावप्रत्यक्षेहेतुः॥६

करणविषयकाभावप्रत्यक्षेतदधिकरणकतदापादकापतियोग्यतदुपलम्भस्यविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोहे

ततत्रपृथिवीत्वस्याभावप्रत्यक्षापत्तिः नचघटाभावेसन्निकर्षाभावादेवनेयमापत्तिरितिवाच्यं अधिकरणांतरांतर्भावेनघटाभावेसन्निकर्षस्यापिस
त्वात् नचसमवायएवकार्यतावच्छेदकसंबंधोवाच्यः आत्मनिचतादृशोपलंभस्यसत्वादेवाभावविरहाच्चतत्रसमवायेनभूतलविशेष्यकघटाभाव
प्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यं तथासतितदधिकरणकतदापादकापतियोग्यत्वस्यतदधिकरणावृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिसत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्व॥
स्यैववक्ष्यमाणतयाभूतलातिरिक्तविशेष्यकघटप्रकारकोपलंभदशायामपिभूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः तादृशोपलंभाभावस्यात्म
न्यभावादतोनिष्कृष्टकार्यकारणभावंदर्शयति अत्रेति तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षइति तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेनतदभा
वप्रकारकप्रत्यक्षंप्रतीत्यर्थः तदुपलंभस्यपदभावप्रत्यक्षंजननीयंतत्प्रकारकोपलंभस्यतत्प्रतियोगिसत्वेति॥

रा०॥ यत्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षंजननीयंतत्प्रतियोगिसत्त्वेत्यर्थः॥ ननुमूले आपादितइत्युक्तौ आपादनमेवापेक्षितमितिलभ्यते तत्कथंयोग्यताविव॰
क्षितेत्यत आह तत्रेतिभूतलादौचक्षुःसंयोगानंतरमापादनंविनापिघटोनास्तीतिप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् योग्यतानिवेशइतिभावः ननुघटादिसत्त्वे
पि चक्षुःसंयोगाद्यभावेघटोपलंभानुदयात् केवलप्रतियोगिसत्त्वस्यव्यापकताउपलंभइतिकथमभावप्रत्यक्षंनस्यात् यदिचप्रतियोगिसत्त्वातिरि
क्तप्रतियोग्युपलंभकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकताविवक्षितेत्युच्यते तदापरमाणौपृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यमेवेत्याशंकतेतन
चेतिवाच्यमितिपरेणान्वयः सामग्र्यंतरेतितादृशसामग्रीघटकप्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तकारणेत्यर्थः यथाश्रुते यत्किंचित्सामग्रीसत्त्वे तदंतरविरहेपिप्रति

दि०॥ उपलम्भेतदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यत्वञ्चतत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम् अत्रचतदापादककापत्तिर्यत्रतेनो
त्पन्नात तत्रतदभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरितियोग्यत्वनिवेशः नचप्रतियोगिसत्त्वस्योपलम्भव्याप्यत्वञ्चनिर्विशेषितस्यउपलम्भसामग्र्यन्तरवि

मु०॥ तथाहि यत्रालोकसंयोगादिकंवर्त्ततेयद्यत्रघटःस्यात्तर्हिउपलभ्ये
तेत्यापादयितुंशक्यते तत्रघटाभावादेःप्रत्यक्षंभवति॥

रहेप्रतियोगिसत्त्वेप्युपलम्भाभावात् किन्तुमहत्त्वोद्भूतरूपाद्यवच्छिन्नस्यैव एवञ्चमहत्त्वादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योपलम्भव्याप्यत्वाज्ज
लपरमाणौपृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यम् तदधिकरणावृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्ययोग्यताघटकीभूतव्याप्त्यंशेनिवेशात्॥

योग्युपलंभादसंगत्यापत्तेः महत्त्वोद्भूतरूपेत्युपलक्षणंप्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलंभकारणकूटावच्छिन्नस्यैवप्रतियोगिसत्त्वस्योपलंभव्याप्यत्वात्
नचैवंतथाविधनानाचक्षुःसंयोगव्यक्तीनांत्वक्संयोगव्यक्तीनांचएकत्रासंभवेनतादृशप्रतियोगिसत्त्वंनकुत्रापीतिवाच्यंयत्किंचिदनुभवनिष्ठकार्यता
निरूपितकारणतावच्छेदकाःयावंतः प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्ततत्तदवच्छिन्नकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकतायाविवक्षणीयत्वात् तदधिकरणेति
पदधिकरणविशेष्यकाभावप्रत्यक्षंतदधिकरणेत्यर्थः तथाचैतल्लाभायैवपूर्वंतदधिकरणकतदापादककेत्यत्रतदधिकरणेत्युक्तमितिभावः॥

का॰मु॰ रा॰॥ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति परमाण्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावादित्यर्थः तथा च तदधिकरणपदे न जलपरमाणूपादाने प्रतियोगिसत्त्वनि
दि॰रा॰ ष्ठपरमाण्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकोपलंभाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणविरहादेव न परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षमिति भावः ननु मह
१२५ त्त्वस्थाने गंधवदणुभिन्नत्वं निवेश्य तद्विशिष्टत्वे सति इन्द्रियसंयोगादिविशिष्टपृथिवीत्वसत्त्वस्य पृथिवीत्वोपलंभव्याप्यतया तस्य च जलपरमाणुवृ
त्तितया जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्याशंकते न चेति प्रतियोगिग्राहकेति प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकेत्यर्थः गंधवदणुभिन्नत्वं तु न प्रत्यक्ष

दि॰॥ महत्त्वस्य जलपरमाण्ववृत्तित्वेन तादृशव्याप्तौ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावात् न च गन्धवदणुभिन्नत्वविशि
ष्टस्यापि पृथिवीत्वस्य तदुपलम्भव्याप्यत्वाद्गन्धवदणुभिन्नत्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वाच्च तद्दोषतादवस्थ्य
मिति वाच्यम् योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशाद्गन्धवद॰
णुभिन्नत्वादेश्च प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तत्वेन तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वस्योक्तव्याप्तावभावात् न च प्रतियो
गिग्राहकत्वम्प्रतियोगिग्रहजनकत्वं तच्च गंधवदणुभिन्नत्वपृथिवीत्वोभयसमूहालंबनात्मकलौकिकप्र
त्यक्षे विषयविधया हेतुत्वात् गन्धवदणुभिन्नस्याप्यस्त्वमिति वाच्यम् प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतानिरूपितलौ
किकविशेष्यताविरहप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिग्राहकत्वपदार्थत्वात् ॥ ६ ॥ ॥

जनकं तथा सति जलपरमाणौ जलत्वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः विरहप्रयोजकेति यद्यपि कारणाभावस्यैव कार्यविरहप्रयोजकतयोक्तविशेष्य
तायामकारणस्य महत्त्वस्याप्यभावो नोक्तविशेष्यताविरहे प्रयोजकः संभवति तथापि लौकिकविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारणतया लौ
किकविषयतया प्रत्यक्षाभावस्य लौकिकविषयत्वाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन लौकिकविषयत्वाभावे प्रयोजकतामहत्त्वाभावे अक्षतैव रामः
व्यापकाभावे प्रयोजकत्वस्य च व्याप्याभावप्रयोजकतानियमेन निरुक्तविशेष्यताविरहप्रयोजकत्वं महत्त्वाभावस्याक्षतमेव ॥ ६ ॥ ६ ॥ १२५

रा॰॥ लौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजके त्युक्तावपि महत्वाभावस्य संग्रहेपींद्रियसंयोगादीनां अभावासंग्रहात्प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितत्वस्य
विशेष्यताविशेषणत्वेनोपादानं यद्यप्येवमप्यालोकसंयोगासंग्रहोदुर्वारएव अंधकारेस्पार्शनोत्पत्या पृथिवीत्वप्रकारतानिरूपितलौकिक
विशेष्यतासामान्याभावे आलोकसंयोगाभावस्य प्रयोजकत्वात् विशेष्यतायांचाक्षुषनिरूपितत्वमादायतत्संग्रहेचत्वक्संयोगसंग्रहस्तथापि
चाक्षुषनिरूपितताद्दशविशेष्यत्वाभावस्पार्शननिरूपितताद्दशविशेष्यत्वाभावान्यतरप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेनसर्वेषामेव संग्रहःसंभवती

दि॰॥ अथैवम्पिशाचत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्ध्यातद्घटितनिरुक्तयोग्यानुपलम्भ
विरहात्तदभावप्रत्यक्षनस्यादितिचेन्न नहिवयंसर्वत्राभावप्रत्यक्षेनिरुक्तयोग्यानुपलम्भस्यहेतुत्वम्ब्रूमः
किन्तुयोग्यस्याभावप्रत्यक्षेऽयोग्यपिशाचत्वाद्यभावप्रत्यक्षेतुतदधिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसज्जितप्रतियो
गिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्यविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावएवप्रतियोगिनिष्ठोहेतुः अत्राप्यापादनस्य
सर्वत्रासम्भवेनतदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसज्जितत्वम् तदधिकरणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वञ्जाति
त्वादिविशिष्टस्यस्तम्भवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् स्तम्भेपिशाचत्वाभावप्रत्यक्षम् जातित्वादिविशिष्टस्य
पिशाचवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वान्नपिशाचेस्तम्भत्वाभावप्रत्यक्षम् ॥

तिविभावनीयंप्रतियोगिनिष्ठइति तदधिकरणनिष्ठलौकिकविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्व संबंधावच्छिन्नप्रक
रतासंबंधेनयोग्याभावप्रत्यक्षइतिशेषः व्याप्तिनिरूपकत्वमितिननुस्तंभवृत्तित्वंनोपलंभव्याप्यंपिशाचेस्तंभवृत्तित्वसत्वेपितत्प्रकारकोपलंभस्य
विषयतयापिशाचेविरहादित्यतआह जातित्वादिविशिष्टस्येतिआदिनाइंद्रियसंयुक्तसमवायादिपरिग्रहः तथाचपिशाचेजातित्वविरहान्नव्याप्ति

॥ ६ ॥ ॥ भंगइतिभावः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰॥ अथैवं वन्ध्यौ पिशाचत्वाभावो प्येतादृशयोग्यानुपलंभेनैव ग्रह्यतइत्याया तं तच्च न संभवति वन्हिवृत्तित्वविशिष्ट तृणादिजन्यतावच्छेदक जाती नाम प्रत्यक्षतया जातित्वादिविशिष्ट वन्हिवृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वात् न च जातित्वादिशब्देन योग्यतापि ग्राह्या चेत्तया च तृणादिजन्यतावच्छेदक जाती नाम योग्यतया न व्याप्तिभंग इति वाच्यं तया सति पिशाचत्वस्याप्ययोग्यतया तस्य स्तंभवृत्तित्वेपि तत्वेनोपलंभासंभवेन पिशाचत्वाभाव प्रत्यक्षस्यैव अ संभवादिति चेन्न प्रत्यक्षप्रतिबंधकाभावविशिष्टत्वेन जातित्वस्य विशेषणीयत्वात् तादृशजातीनां च तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वात् न तासु व्याप्तिभंगः पिशाचत्वं तु न प्रत्यक्षप्रतिबंधकं अयोग्यवृत्तित्वेनैव तस्य योग्यतया तत्प्रत्यक्षापादनासंभवात् तत्प्रतिबंधकताकल्पने बीजाभावात् न पिशाचादावितिपर्य

दि॰॥ एवं तादात्म्येन स्तम्भवृत्तित्व पिशाचवृत्तित्वयोरुपलम्भव्याप्यत्वाव्याप्यत्वाभ्यां स्तम्भपिशाचयोः पिशाचभेद स्तम्भभेदयोः प्रत्यक्षत्वा प्रत्यक्षत्वे अनुपपादनीये इति न चाक्षुषप्रत्यक्षमिति अनुपलम्भे विद्यमानेपि निरुक्तयोग्यताविशिष्टस्य तस्य तत्राभावादिति भावः॥

मु॰॥ अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते तेन घटाभावादेरन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम् स्पार्श
न प्रत्यक्षं तु भवत्येव आलोकसंयोगं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्॥

आपादयितुं शक्यत्वादिति तथा च समानेंद्रियजन्योपलम्भव्याप्यत्वस्य योग्यताघटकत्वान्न तत्र चाक्षुषमिति भावः॥ ६ ॥

पि पिशाचे स्तंभत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिर्नोक्तयोग्यानुपलंभेन संभवति अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षस्य एव तस्य कारणतायाः पूर्वमुक्तत्वादेतन्क थनमफलं तथापि स्तंभत्वस्योपलक्षणतया मनस्त्वाभावप्रत्यक्षापत्तिनिरासपरत्वान्नैवैयर्थ्यमिति ध्येयं ननु योग्यवृत्तिजातिरेव यथा योग्यत्वं त था योग्यजात्यन्यतरप्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वमित्युक्तौ च पिशाचाद्यभावप्रत्यक्षवारणं संभवति अंधकारे घटाद्यभावस्य जलपरमाणौ पृथि वीत्वाभावस्य च प्रत्यक्षवारणाय महत्वोद्भूतरूपावछिन्नालोकसंयोगावछिन्नेंद्रियसंयुक्तविशेषणतापार एवाभावग्राहकत्वमास्थीयतां किमुक्तगु रुतरयोग्यानुपलब्धिहेतुत्वस्य कारणतये त्याशंकानिरासायाह एवमिति तथा चोक्तरीत्या स्तंभे पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपादनस्यासंभवादेव गुरुभूताया योग्यानुपलब्धेः कारणतांगीकृतेनेति भावः॥

ग०॥ शक्यत्वादित्तीति ननु यद्यंधकारेपि घटादेः स्पार्शनोपलंभापादनसंभवेन घटाद्यभावस्य स्पार्शनं जायते तदा चाक्षुषमपि स्यात् अंधकारे घटसत्त्वे स्पा
र्शनोत्पत्त्या प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोगिप्रकारतानिरूपितचाक्षुषनिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटं
तथाविधस्पार्शननिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटं एतदन्यतरविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूप
कत्वस्य यत्किंचिदिंद्रियजन्यघटोपलंभे सत्त्वेन प्रतियोग्युपलंभाभावे योग्यतासत्त्वात् यदि च प्रतियोग्युपलंभे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिरूपकतासर्वत्रैव संभवतीति
ति किंचिदिंद्रियजन्यप्रतियोग्युपलंभाभावे योग्यतासत्त्वात् यदि च प्रतियोग्युपलंभे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिरूपकत्वावच्छिन्नैव व्याप्तिनिरूपकता योग्यतालक्षणेनि

दि०॥ ननु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात्तेजसि गुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः एवं स्तम्भेपि शाचत्वाभावप्रत्यक्षवत् पिशा
चाभावस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरत आह गुरुत्वादिकमिति आदिपदेन पिशाचादिपरिग्रहः अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभावस्य प्रत्यक्षत्वा
गुरुत्वादिकमित्युक्तम् न योग्यः न प्रत्यक्षविषयः अशक्यत्वादिति निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशा

मू०॥ गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावस्तु न योग्यः तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् ॥ १ ॥

त्प्रकृते च जातित्वविशिष्टतेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वेपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्न
त्वाभावादिति भावः न च तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्याभावे ऐन्द्रियकघटाभावादिप्रत्य
क्षे हेतुरास्ताम् किम्पूर्वोक्तयोग्यानुपलम्भहेतुतयेति वाच्यम् तथा सति परमाण्वादौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति॥ वेशनीयातथा चांध
कारे घटाभावचाक्षुषवारणाय प्रतियोग्युपलंभापादकयदिंद्रियजन्याः प्रसिद्धाः प्रत्येकं तत्तदिंद्रियजन्यप्रतियोग्युपलंभत्वावच्छिन्ना व्याप्तिनिरूपकता
निवेशणीयेति विभाव्यते तथा घटाभावस्य स्पार्शनमपि न स्यादित्याशंकाभाववर्णनेन न निराकरोतीति तथा चेति समानेति तथा च तदभावचाक्षुषाद्यव
च्छिन्नं प्रति तत्प्रतियोगिचाक्षुषाद्यभावत्वेन विशिष्यैव हेतुता योग्यताघटकव्याप्तिनिरूपकतापि प्रतियोगिचाक्षुषाद्यवच्छिन्नैव निवेश्या एवं च व्याप्तावपि
चाक्षुषाद्युपलंभकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठत्वमेव निवेशनीयमिति न पूर्वोक्तान्यतरघटनापीति लाघवमिति भावः न चैवमिंद्रियांतरजन्योप

का॰मु॰ दि॰रा॰ १२६

रा॰॥ तेपीन्द्रियांतरेणाभावप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यं इष्टत्वात् लौकिकसन्निकर्षजन्यबुद्धौ समानेंद्रियजन्यविरोधिनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वादितिभा
वः॥ पिशाचादीत्यादिना परमाण्वाद्यतीन्द्रियसंग्रहः नन्वेवं गुरुत्वादिकमितिव्यर्थं तद्योग्यं तदभावश्च नयोग्यइत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादित्यत
आह अयोग्यस्येत्यादि तथा च गुरुत्वादिकमितिपदं तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबंधकजातिभिन्नसामान्याभावपरमेव तेन वन्हिनिष्ठवैजात्याभाव
स्यस्तंभादौ न प्रत्यक्षापत्तिरितिभावः ननु नयोग्यइत्यस्य गुरुत्वादिकमतोयोग्यं न तद्गुरुत्वाद्यभावोपीत्यर्थकत्वे आपादयितुमशक्यत्वादित्यंनहे

दि॰॥ वायावुद्भूतरूपाभावइति रूपत्वावच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियानुद्भूतरूपप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासम्भवादुद्भूतेति एवमाद
यइत्यादिना प्रभायामुद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः प्रत्यक्षेविषयत्वेनकारणत्वस्यक्लृप्तत्वात्तेनैव गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षता

मु॰॥ वायावुद्भूतरूपाभावः पाषाणे सौरभाभावः गुडे तिक्ताभावः वन्हावनुष्णत्वाभावः श्रोत्रे शब्दाभावः आत्मनि सुखाद्य
भावः एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते ननु तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुंशक्यत्वात् संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता॥

रणेन तदनुरोधेन तदधिकरणीयत्वेत्यादि द्वितीय योग्यानुपलम्भस्य हेतुतानस्वीकार्येत्यभिप्रायवान्संसर्गाभावे योग्यत्वमाह
संसर्गेति प्रतियोगिनो योग्यतेति योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः॥ ॥

तोर्म्लोकस्यासंगतिः गुरुत्वादिवत्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादतस्तत्र न प्रत्यक्ष इत्यर्थकतामाह न प्रत्यक्षेतिरेंद्रियकेति इंद्रि
यग्राह्यं यद्गुटादितदभावप्रत्यक्षेपीत्यर्थः परमाण्वादाविति परमाणौ महत्वसत्वे तद्वृत्तित्वेन परमाणूपलंभापादनस्यकर्तुंशक्यतया परमाणावपिम
हत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वोपगमादितिभावः प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति परमाणोरयोग्यतया तद्वृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वादितिभावः॥ प्रत्यक्षइतिविषय
तया लौकिकप्रत्यक्षप्रतीत्यर्थः विषयत्वेनेति लौकिकप्रत्यक्षविषयतोपलक्षितत्वेनेत्यर्थः क्लृप्तत्वादिति विषयसत्वदशायांतद्विषयकलौकिकप्र

दि॰ रा॰म॰ १२६

रा०॥ प्रत्यक्षवारणाय तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तित्वेन तादात्म्येन कारणतायाः अवश्यकत्तया यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभावस्याव
श्यकत्वादिति भावः गुरुत्वाद्यभाववारणेति तेषु प्रत्यक्षवारणसंभव इत्यर्थः तेषां लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैव तेषु लौकिकविषयतासं
बंधेन प्रत्यक्षापत्तेरयोगादिति भावः तदनुरोधेन तेषां प्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन च पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपलब्धिस्वीकार इति
पूर्वमुक्तत्वात् तदभावे प्रथमयोग्यानुपलब्धेस्तत्रासंभवात् पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यं योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव प्रथमयोग्या

दि०॥ अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति गुरुत्ववद्वृत्त्यत्यन्ताभाववारणाय विशेष्यदलम् रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववार
णाय विशेष्यदले मात्रेति अधिकरणयोग्यतेति योग्याधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः इदञ्चाभावग्राहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं तेन स्त
म्भ इव वाय्वादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः अन्योन्याभावे योग्यतानुजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वजात्यतिरिक्तयो

मु०॥ अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यतापेक्षिता अतः स्तम्भादौ पिशाचादिभेदोपि चक्षुषा गृह्यते एवं प्रत्य
क्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्षो वर्णितः॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥

ग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव तेन स्तम्भे पिशाचान्योन्याभावपिशाचवदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वो
पपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ॰॰नुपलब्धिकारणतायाः पूर्वमुक्तत्वेन तदभावे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षबाधकाभावात् न चै
वमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेरकारणतापत्तिरिति वाच्यं इष्टत्वात् पूर्वमयोग्यस्याभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्व
भावे गुरुत्वाद्यभावस्यापि प्रत्यक्षं स्यादित्यापत्तिवारणार्थमेव अयोग्याभावप्रत्यक्षे तद्धेतुतास्वीकारादिति भावः संसर्गाभाव इत्यादिग्रन्थस्य
तादृशाभिप्राये संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शनमफलमेव तादृशयोग्यत्वाकल्पनेपि गुरुत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य पिशाचत्वाभा
वादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य चोपपत्तेः॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ १२७

रा॥ न च गुरुत्वाभावादेः प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावे किं प्रयोजकमित्याकांक्षानिरासायैव संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शितेति वाच्यं गुरुत्वादेर्विषयत्वा
भावो यथा तौल्ये न गुरुत्वत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबंधकताप्रयुक्तस्तथा प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावत्वेन प्रतिबंधकत्वासंभवेपि गुरुत्वाभावादीनां तत्त
द्व्यक्तित्वेन प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वकल्पनयैव तेषां विषयत्वाभावोपपादनसंभवात्तथापि तत्तदभावानां तत्तद्व्यक्तित्वेन अनंतप्रतिबंधकताकल्पने गौरव
मित्यभिप्रायेणैव योग्यताप्रदर्शनमिति वाच्यं ननु केयं योग्यता नाम न तावज्जातिरूपेति शक्यते वक्तुं अभावावृत्तित्वप्रसंगात् नापि प्रत्यक्षप्रयोजकोपाधिरू
पासखातिरिक्तपदार्थस्य सिद्धांते अभावात् न चाभावरूपैवेति वाच्यं कस्याभावरूपा सा त्वाक्षेपस्य तथाप्यनुद्धारादिति मैवं प्रतिबंधकाभावत्वस्यैव यो

दि॰॥ धूमत्वादिसामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाद्व्यापारत्वकथनमसङ्गतमत आह व्यापारः सन्निकर्ष इति यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रियप्र

मु॰॥ अलौकिकसन्निकर्षस्त्वधुनाउच्यते अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्त
थेति॥ ६३॥ व्यापारः सन्निकर्षः सामान्यलक्षण इति सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्य
स्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते तच्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतम्बोध्यम् तथाहि यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशे
ष्यकं धूम इति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वम्प्रकारस्तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते॥

तियोगिकत्वाभावात्सन्निकर्षत्वमयुक्तम् तथापि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिताकत्वात् तद्घटितस्येन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वादेः

ग्यतारूपत्वोपगमाद्द्व्यादियोग्यत्वस्य गुरुत्वाद्ययोग्यत्वस्य चोपपादनसंभवात् न चैवं गुरुत्वाभावादीनां गुरुत्वप्रतियोगिकाभावत्वेनैकप्रतिबंधकतासंभवेपि
परमाण्वादितद्वृत्तानंतरूपादीनां च मनस्त्वपिशाचत्वादीनां च अभावव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन अनंतप्रतिबंधकताकल्पनेन गौरवमपरिहार्य
मेवेति वाच्यं योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यसंसर्गाभावत्वेनैकप्रतिबंधकतायाः प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानि
र्वचनादिति ध्येयं अथैवमपि पिशाचत्वादीनां संसर्गाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरशक्यसमाधिरेव निरुक्तप्रतिबंधकतावच्छेदकधर्माक्रांतत्वात्तेषामभावाना
मिति चेन्न अन्योन्याभावभिन्नत्वरूपसंसर्गाभावत्वस्य पिशाचत्वाभावाभावेन प्रतिबंधकतावच्छेदकानाक्रांतत्वात्॥ ६॥

रा॥ पिशाचत्वात्यंताभावस्य पिशाचभेदसमनियतत्तया तदभिन्नत्वाद्दृश्यमाणान्योन्याभावयोग्यतापास्तत्रसत्वाच्च न प्रत्यक्षानुपपत्तिः यदि च समनियताभा
वानामनैक्यमते पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा तु पिशाचत्वं नास्तीति प्रतीतावपि पिशाचभेद एव विषयः मणिकारमते मूले महीरुहो न
विहंगमसंयोगीति प्रतीतेर्विहंगमसंयोगात्यंताभावविषयकत्ववत् प्रकृतग्रंथस्य समनियताभावैक्यपक्षमवलंब्यैव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदैनैक्य
पक्षमवलंब्यैव द्वितीययोग्यानुपलब्धेः पूर्वहेतुतांगीकारस्यापि सयुक्तिकत्वाच्चेति विभावनीयं सुधीभिः ननु प्रतियोगिनिष्ठयोग्यतायाः संसर्गाभावे असंत्वा
कथं तस्याः संसर्गाभावयोग्यतात्वमित्यभिप्रायेणाह योग्यमात्रेति द्रव्यसामान्याभाववारणायेति तन्नयस्य वारणायेत्यर्थः ॥ एवमग्रेपि गुरुत्ववद्धटात्यंता

दि॥ न च सामान्यस्वरूपञ्च अत्र पदेनेति इन्द्रियसम्बद्धं सामान्यम्प्रत्यासत्तिरित्युच्यते तेन तदेत्यर्थः ननु यत्र चक्षुःसन्निकर्षेण धूम इति ज्ञानं जनि
तं तत्र चक्षुःसंयोगविगमेपि तादृशज्ञानमारोपेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरेसत्वाद्धूमान्तराणां सामान्यलक्ष

मु॰॥ अत्र पदेन्द्रियसम्बद्धमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन स
ह इन्द्रियसम्बन्धाभावात् मन्मते तु इन्द्रियसम्बद्धं धूलिपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वम्प्रत्यासत्तिः

ण यात्ज्ञानापत्तिः न च तदा धूमो नेन्द्रियसम्बद्धः ज्ञानलक्षणात्मकसन्निकर्षस्य धूमे सत्वात् न च तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञान
स्वीकारे क्षतिविरह इति वाच्यम्॰॥ १ आवेन्य स गुरुत्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिकात्यंताभावो यस्ते न गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदक
तया गुरुत्वघटत्वोभयधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेपि न क्षतिः अत एव नात्र मात्रपदव्यावृत्तिः संभवतीति तद्व्यावृत्तिमन्यत्रैव दर्शयति रूपेति रूपस
गुरुत्वस्यैव सत्वादुभयावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या अन्यतरावच्छिन्नेति एतच्चापाततः रूपवान्नास्तीति यत्र प्रतीतिः तत्रैवान्यतरवान्नास्तीति प्रतीतेर्लाघवाद्रूपमा
त्रस्यैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यान्मात्रपदप्रयोजनं रूपावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणमेव उद्भूतानुद्भूतरूपयोग्यायोग्ययोर्द्वयोरेव तदभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वादिति मन्तव्यं योग्यसंनिकर्षेति इंद्रियसंयुक्तयोग्यविशेषणरूपाभावग्राहकसंनिकर्षप्रदर्शनपरमेवेदं नत्वन्योन्याभावयोग्यता
प्रदर्शनपरमिति भावः तेनेति एतादृशसन्निकर्षेणैवाभावग्राहकत्वेनेत्यर्थः॥

का॰मु॰रा॰॥ अन्योन्याभावयोग्यतायामूलेतुकत्वानामेवाह अन्योन्येति नन्वेतादृशयोग्यतायाः किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रयोजकताकल्पनीयेत्या
शंकायामाह तेनेति पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपत्तयेजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादानं घटवदन्योन्याभावादेः प्रत्यक्षोपपत्तयेजात्यतिरिक्ते
न्यादिउपात्तमितिबोध्यं ॐ नन्विंद्रियसन्निकृष्टयोग्यविशेषणताअभावग्राहकसन्निकर्षइत्युक्तं तत्रयोग्यत्वंमहत्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवा

दि॰॥ तन्मूलकज्ञानधारापत्तेर्दुर्वारत्वात् इत्यत आह लौकिकोग्राह्यइति अत्रलौकिकसन्निकर्षस्यविशेषणविधयाघटक॰
त्वम्बोध्यम् अन्यथातत्रधूमेपूर्वकालीनचक्षुःसंयोगमादायतद्दोषतादवस्थ्यमितिध्येयम इदमुपलक्षणम् यत्रचक्षुः
संयोगेविद्यमानेपिदोषवशात् नधूमचाक्षुषंकिन्तुधूमत्वप्रकारकंस्मरणम् तत्रधूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्ति

मु॰॥ इन्द्रियसम्बन्धश्चलौकिकोग्राह्यः॥ ६॥

वारणायसामान्यलक्षणाघटकज्ञानेनतदिन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् नन्विन्द्रियसम्बद्धेन्यत्रलौकिकःसम्बन्धः ज्ञानप्र
कारेन्यत्रज्ञानस्यतदिन्द्रियजन्यत्वञ्चेद्विवक्षितन्तदाणुत्वेनयत्किञ्चिदणूपस्थितावणुत्वसामान्यलक्षणयासकला॰
णुगोचरोमानसोबोधोनस्यात् तदाणौमनसोलौकिकसम्बन्धस्यज्ञानेमनोजन्यत्वस्यचाभावादतआह॥ ६॥ ६॥

न्यस्यदुर्वचत्वात्तथाचपरमाणौमहत्वाभावस्यवायावुद्भूतरूपाभावस्यचप्रत्यक्षंनस्यादित्यत आह अन्यत्रविस्तरइतिअयंभावः महत्वा
भावप्रत्यक्षइंद्रियसंयुक्तोद्भूतरूपंविशेषणतासन्निकर्षः उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षेचेंद्रियसंयुक्तमहद्विशेषणतैवसन्निकर्षः कारणमतोना
नुपपत्तिरिति सन्निकर्षइतीति ननुसन्निकर्षत्वमिंद्रियसंबंधत्वमेवतदपिसामान्यस्येंद्रियप्रतियोगिकत्वाभावेनदुरुपपादमेवेत्याशंक्य
समाधत्ते यद्यपीति प्रत्यासत्तिनानिर्वाहइति यद्यप्येवमपिज्ञानलक्षणयोग॰॥

रा॰॥ अधर्मयोरिंद्रियप्रति योगिकत्वानुपपत्तिस्तद्वस्थैव तथापि कालेनस्वाश्रयत्वविशिष्टयोस्तयोः सन्निकर्षत्वाभ्युपगमादाश्रयत्वस्य सप्रति
योगिकत्वमिवेंद्रियप्रतियोगिकस्यज्ञानस्य विषयतयाविषयवृत्तितया धर्मस्य स्वजन्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मसंबंधेन विषयवृत्ति
तया च तद्वनुयोगिकत्वस्याप्युपपत्त्यानानुपपत्तिः नन्वेवंव्यापारविरहेणालौकिकप्रत्यक्षेइन्द्रियस्यकरणत्वंकथमुपपादनीयमिति चेत् संयोगस्ये

दि॰॥ इदञ्चेतितथाच बहिरिन्द्रियेणसामान्यलक्षणयाज्ञानेजननीयेतद्विवक्षितन्त्वनुमानस्यसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेइतिनो
क्तदोषइतिभावः आसत्तिराश्रयाणान्त्वित्यादिमूलमवतारयितुम्भूमिकांरचयति परन्त्वित्यादिना भूतले इत्यस्य ज्ञानइ
त्यनेनान्वयः भूतलादीनामित्यादिनासंयोगेनतद्वटाधिकरणद्व्यान्तरपरिग्रहः अत्रेदम्बोध्यमिति ज्ञायमानेमनित्यं सामा

मु॰॥ इदञ्च बहिरिन्द्रियस्थलेमानसस्थलेतु ज्ञानप्रकारीभूतंसामान्यम्प्रत्यासत्तिः परन्तुसमानानाम्भा
वः सामान्यम् तच्चक्कचिन्नित्यन्भूमत्वादिक्कचिच्चानित्यङ्घटादिः यत्रैकोघटः संयोगेनभूतलेसमवा
येनकपालेवाज्ञातः तदनन्तरंचसर्वेषामेवतद्वटवताम्भूतलादीनाङ्कपालादीनांवाज्ञानम्भवति अत्रेदम्बो
ध्यम् परन्तुसामान्यंयेनसम्बन्धेनज्ञायतेतेनसम्बन्धेनाधिकरणानाम्प्रत्यासत्तिः॥ ६॥

त्यन्तत्रप्रत्यासत्तिरितिबोध्यमित्यर्थः परम्परयाप्रत्यासन्नस्यघटत्वादेरेवप्रत्यासत्तित्वसम्भवात् किन्त्वित्यादिनावक्ष्यमाण
दोषासङ्गतिरत आह परन्त्विति तथाचघटत्वस्य परम्परयाकपालादावज्ञानाद्वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिः तेनसम्बन्धेनेतिअ
न्ययासमवायेनज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्याकालादिज्ञानापत्तेरितिभावः॥ ६॥ ६॥ ६॥

वव्यापारत्वोपगमेनेतिगृहाणकथमन्यथास्मरणाद्यात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः करणीभूतेंद्रियजन्यत्वात्तस्याव्यापारत्वासंभवेनइंद्रियस्य
करणत्वमितिभावः ६ चक्षुः सन्निकर्षेणेत्यस्यविनश्यद्वस्थापन्नेत्यादिः तेनचक्षुः संयोगंविनापीत्यस्यनासंगतिः धूमांतरइतिप्रत्यक्षभूतधूम

रा॰॥ प्रत्यक्षधूमव्यक्तेर्द्वितीयक्षणे तज्ज्ञानरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्षं इष्टमेवेत्यत आंतरपदं ज्ञानापत्तिरिति पूर्वं धूमांतरएव सन्निकर्षस्योपपादितत्वया तस्यैव ज्ञानोपादानं लभ्यत इति नेष्टापत्तिसंभवः संबन्ध इति इंद्रियसंबंधस्य विशेषणतया सन्निकर्षघटकत्वोपगमान्नो क्तापत्तिरिति भावः एकक्षण इति एतत्पूर्वं चक्षुःसंयोगसत्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्ताविष्टापत्तेः ज्ञाननाशानंतरं च ज्ञानप्रकारत्वविरहादे व आपत्त्यसंभवादिति भावः न चैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणयोरापत्तिसंभवादेकक्षण इत्यसंगतमिति वाच्यं यत्र तत्पूर्वक्षणेपि घटत्वप्रकार

दि॰॥ किन्त्विति एवञ्चेत्यर्थः किञ्चेति कुतो न जन्यत इति इदमापाततः सामान्यलक्षणाघटकीभूतलौकिकसन्निकर्षस्य विशेष णत्वविवक्षणेन कालान्तरीयसंयोगमादायोक्तातिप्रसंगस्याभावात्तस्मात्पूर्वोक्तदोष एवात्र कल्पे बोध्यः न च तत्र स्वसमवायिसम

मु॰॥ किन्तु यत्र नष्टघटनाशानन्तरं नष्टघटवतां स्मरणज्ज्ञानन्तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषान्नष्टघटवतां भानन्न स्यात् सामान्यस्य तदानीमभावात् किञ्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकङ्घट इति ज्ञानं यत्र जातन्तत्र परदिने इन्द्रियसम्बन्धं विनापि तादृशज्ञाने प्रकारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानङ्कुतो न जन्यते ॥ ९ ॥

वायादिसम्बन्धेन घटत्वादेरेवासत्तितया पूर्वोक्तदोषोपि न सम्भवतीति वाच्यम् स्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ परि नष्टानष्टं नु नष्टघट एव समवायादिज्ञानसत्वं तरमपि तद्वदाश्रयकपालानाञ्ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या उ पपादनासम्भवात् ॥ ११ कञ्ज्ञानमासीत्तत्र जायमानज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणद्वयेपि तादृशज्ञानस्य सर्ववादि सिद्धतया तृतीयक्षण एव तदापत्तिः कर्त्तव्येत्यभिप्रायेणैकक्षणाभिधानान्न क्षतिर्विरह इति क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वे न तत्क्षणे तादृशज्ञानानु त्पादस्य प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः॥ ॥ तन्मूलकेति आपाद्यमानज्ञानव्यक्तिमूलकेत्यर्थः ज्ञानाधारेति सामान्यलक्षणया प्रत्य क्षेत्यर्थः लौकिकसन्निकर्षस्य अहेतुत्वेन पूर्वपूर्वज्ञानव्यक्तेरेव सन्निकर्षसंपादकत्वादिति भावः॥ ९ ॥

र॰॥ यद्यपिसिद्धांतेविद्यद्इति ज्ञानानंतरंमनसासामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानधाराइष्टैवतथाप्यत्रचाक्षुषसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यपंक्तिं
चित्कः भान्याश्रयादेर्लौकिकत्वनियमेनइष्टापत्त्यसंभवेनचाक्षुषनादृशज्ञानधारायाएवापादनान्नानुपपत्तिरित्यवधेयंविशेषणविधयेति
विशेषणत्वेनेत्यर्थः विशेषणत्वंचस्वविशेष्यान्वयित्वसन्निकर्षविशेष्यभूतसन्निकर्षवत्ताविशेष्यतासंबंधेन अन्वयिनिज्ञानेसमानकालीन
त्वसंबंधेनसन्निकर्षस्यविशेषणतयाविवक्षणाद्विशेषणत्वमितिभावः वाच्यत्वादिन्यस्यविशेषणतयेत्यादिः तथाचतदिंद्रियेणसामान्य

दि॰॥ एवंज्ञायमानस्यप्रत्यासत्तित्वेचैत्रीयज्ञानविषयसामान्यप्रत्यासत्त्यामैत्रस्यतदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभियातत्पुरुषीयत्वनिवेशस्या
वश्यकतयागौरवम् ज्ञानस्यप्रत्यासत्तित्वेतुपुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुत्वान्नतत्पुरुषीयत्वनिवेशइतिलाघवमित्यपिबोध्यम्॥तेन
सामान्यविषयकज्ञानमिति इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकंसामान्यप्रकारकज्ज्ञानमित्यर्थः यद्वासामान्यविषयकज्ज्ञानमात्रमित्य

मु॰॥ तस्मात्सामान्यविषयकज्ज्ञानम्प्रत्यासत्तिः ननुसामान्यमित्याह आसत्तिराश्रयाणां तुसामान्यज्ञानमिष्यते आस
त्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः तथाचसामान्यलक्षणइत्यत्रलक्षणाशब्दस्यविषयोऽर्थः तेनसामान्यविषकज्ज्ञानम्प्र॰
त्यासत्तिरित्यर्थोलभ्यते ननुचक्षुःसंयोगादिकंविनापिसामान्यज्ञानंयत्रप्रवर्ततेतत्रसकलघटादीनाञ्चाक्षुषप्र
त्यक्षंस्यादतआह नदिन्द्रियजतद्धर्मवोधसामग्र्यपेक्षते॥ ६४॥ ᳚र्थः सामान्यविषयकज्ञानत्वम्प्रत्यासत्तितावच्छेदक
मितियावत् तथाचात्रकस्येन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वप्रकारकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वानिज्ञानस्यविशेषणानिनोपादेयानीतिपू
र्वमनेतुतदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशनेनेन्द्रियभेदेनकार्यकारणभावभेदकल्पनेनचगौरवमितिभावः॥ ᳚लक्षणयाज्ञानेजनतीये
तदिंद्रियजन्यतदिंद्रियलौकिकसन्निकर्षवद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतंसामान्यंसन्निकर्षइतिभावः मनोजन्यत्वस्यचेतियद्यपिज्ञानसामान्यस्यैव
मनोजन्यतयाऽणूपस्थितौमनोजन्यत्वमस्त्येवतथापिस्मरणस्यापिकालोपाधिविधयाइंद्रियजन्यत्वेननतद्वारणायतदिंद्रियनिष्ठजनकतानिरू
पितनत्वस्यसविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यतायाएवविवक्षणीयतयातादृशमनोजन्यतायाः सुखादिज्ञानएवसत्वान्नासंगतिः॥ ६ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ भूमिकामिति अवतारणानुकूलायुक्तिरेवतद्भूमिका ज्ञायमानसामान्यमित्यत्र जातेरेवसामान्यपदार्थत्वे अनित्यसामान्यस्यैव अप्र
दि॰रा॰ सिद्धान्तत्वदोषदानानुपपत्त्यातद्धारणार्थं सामान्यमुपेक्ष्य तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वोपगमवैयर्थ्यमित्यनित्यस्यसामान्यत्वव्यवस्थापनमुत्त
१३० रग्रंथ अवतारणोपयुक्तमिति बोध्यं मूले समानानामिति तथाच प्रकृते सामान्यपदं यौगिकमेव नतु पारिभाषिकमिति भावः परिग्रह इतिय

दि॰॥ एतन्मते च निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणञ्च सामान्यज्ञानमात्रम्प्रत्यासत्तिः तथाच घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्व
ञ्चार्यतावच्छेदकम् घटत्वज्ञानत्वञ्च कारणतावच्छेदकम् स्वप्रकारीभूतघटत्वाश्रयत्वञ्च कार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः स

मु॰॥ अस्यार्थः यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानञ्जननी
यन्तदा यत्किञ्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्यसा
मग्र्यपेक्षिता सा च सामग्री चक्षुः संयोगालोकसंयोगादिकम् तेनान्ध
कारादौ चक्षुरादिना तादृशज्ञानन्नजन्यते ॥ ६३॥ ॥६४॥ ॥

विषयघटत्वाश्रयत्वञ्चारणतावच्छेदकः सम्बन्धः चक्षुः संयोगादिशून्यकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणतदिन्द्रियजे
त्वादिनैव वारणादिति ध्येयम् ॥

१ यद्यपि समवायेन तद्घटाधिकरणं कपालमेवेति मूले कपालादीनामित्यसंगतं तथापि तद्घटादिमता
मिति पूर्ववाक्यस्यादिपदेन पटादेरपि परिग्रहात्तदनुरोधेन यत्रेत्र नाघट इति तत्पूर्ववाक्यस्थघटपदस्यापि घटाद्युपलक्षकत्वेन आदिपदेनतत्वा रा॰म॰
दिसंग्रहसंभवान्नासंगतिः कालादौ त्यादिना विषयतया धूमत्वादिमत्तां ज्ञानादीनां परिग्रहः अव्यवहितपूर्वोक्तयुक्त्यैवोत्तरत्र ॥ ६ ॥ १३०

रा॰॥ आपादनीयतया किंचित्संगतमतस्तस्यैवं चेत्यर्थकतामाह एवं चेत्यर्थ इति यद्यप्यत्र नष्टघटवान् कपाल इति प्रत्यक्षे परंपरासंबंधेन घटत्व
स्यापि प्रकारता कल्पयितुं शक्यते तन्नाशानंतरं कपालादिप्रत्यक्षस्यैव तत्कल्पकस्य सत्वात् नचैवमपि तादृशशाब्दादिस्थले का गतिरिति वाच्यं तत्रा
पि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया मतुबर्थसंबंधेन निरूपितत्वसंबंधेन घटस्यैव तद्विशेषणतापन्नघटत्वस्यापि अन्वयसंभवात् समवायसंयोगयोरिव
स्वाश्रयाश्रयत्वस्यापि मतुपा बोधयितुं शक्यत्वाच्च तथापि यत्र तद्व्यक्तिमानित्याकारकशाब्दादिज्ञानं तत्र घटत्वस्य कथंचित्प्रकारत्वसंभवेन अनुपप

दि॰॥ अणुत्वज्ञानमात्रेणैव सकलाणुगोचरमानसबोधोदयादाह वहिरिति आलोकसंयोगादिकमित्यादिना दोषाभावपरिग्रहः न
जन्यत इति अयमाशयः यदा घटचक्षुःसन्निकर्षादिघटिता चाक्षुषादिसामग्री तदुत्तरक्षणे घट इति चाक्षुषं सैव सामान्यलक्षणा
तयोत्तरक्षणे सकलघटविषयकज्ञानं जन्यत इति प्राचीनमते क्षणैकविलम्बः कल्प्यते तत्र च मानाभावः यद्वैव घट इति चाक्षु

मु॰॥ ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह विषयी यस्य
तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा इति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु
यद्विषयकज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः॥ ११ षमुत्पद्यते तदैव सन्निकृष्टघटांशे लौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यभ्युपगमात्
यावत्सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वमिति फलितम् तथा च
चक्षुःसन्निकर्षादिशून्यकाले व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याः सहकारिण्या विरहादेव न चाक्षुषं सामान्यलक्षणया
ज्ञानमिति॥ ६३॥ ६४॥ ११ तिर्द्रष्टव्या कुतो न जन्यत इति अत्र यद्यपि परदिने यं घट इति ज्ञानं यदि स्मरणादिरूपं तदा तदिंद्रियजन्यत्वाभावा
देव नापत्तिर्यदि चाक्षुषं तदा चक्षुःसंयोगावश्यकत्वेन नापत्तिसंभवः तथापि अलौकिकचाक्षुषमादाय आपत्तिर्बोध्या विशेषणत्वविवक्षणे
नेति विशेष्यतासमानकालीनं तद्विशेष्यताव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः अन्यथा यत्र धूमे चक्षुःसंयोगे सत्यपि धूमस्मरणमूलकं धूमकालीनो घट इ
ति धूमांशे अलौकिकचाक्षुषं तदा धूमत्वप्रत्यासत्त्या चक्षुषा सकलधूमविषयकचाक्षुषापत्तिरिति भावः॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ १३१

रा॰॥ ननु तद्धटवान् तद्व्यक्तिमान्वा कपाल इति ज्ञानस्य कपालांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि उत्तरकालीनकार्यानुरोधेन तत्र तदनुमेयमित्य स्वरसात्सामान्यप्रत्यासत्तित्वपक्षे तत्पुरुषीयनिवेशप्रयुक्तगौरवमाह एवमिति पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या समवायेन इन्द्रियसंबंधेनेति नन्वेतत्पक्षे सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वेपि न दोषः इंद्रियसंबंधाभावदशायां सामान्यप्रत्यासत्त्या ज्ञानोत्पादस्य मूलकृतैव वारणीयत्वादित्यभिप्रायेणाह यद्वेति एतन कल्पे लाघवांतरमपि प्रदर्शयति तथा चेति कल्पेनेन चेति चकारेण पूर्वोपदर्शितविशेषणत्रयघटकत्वेन कारणतावच्छेदकशरीरगौरवस्य समुच्चयः यद्यपि सामा

दि॰॥ यदि ज्ञानरूपेति अत्रत्यो यदिशब्दः सामान्यलक्षणापीत्युत्तरे योज्यः सामान्यलक्षणास्वीकारे बीजमाह अत्रेति अयमर्थः अयमभिप्रायः भानं विषयता न सम्भवतीति प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वादिति भावः वन्हिसम्बन्धस्य गृहीतत्वादिति तथा

मु॰॥ अत्रायमर्थः प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न सम्भवति तथा च सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वन्हित्वेन सकलवन्हीनां च भानं कथं भवेत् तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते तेन च सकलवन्हिधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यम् प्रत्यक्षधूमे वन्हिसम्बन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वात् धूमो वन्हिव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमे वन्हिव्याप्यत्वसन्देहः सम्भवति न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम्॥ ((च प्रत्यक्षधूमे व्याप्तेर्निर्णयान्न तद्विशेष्यको व्याप्यत्वसंशयः सम्भवतीति भावः अनुपस्थितत्वादिति तथा च धर्मिज्ञानाभावान्न तद्विशेष्यकोपि व्याप्यत्वसंशयः सम्भवतीति भावः॥

((न्यप्रकारकत्वस्थाने सामान्यविषयकत्वप्रवेशो ज्ञानप्रत्यासत्तित्वपक्षेप्यवशिष्ट एव तथापि त्रितयघटितत्वं कारणतावच्छेदकस्येति दर्शयितुमेतदुत्कीर्तनमिति ध्येयं निर्विकल्पकस्मरणसाधारणत्वं ज्ञानांतर्गतनिर्विकल्पकादिकत्वं इदं च सामान्यज्ञानमात्रशब्दार्थे सामान्यज्ञानसामान्ये विवक्षितं निर्गलितकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मसमवधानेनन्मतानुसारेण दर्शयति तथा चेति सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे नियमेन घटत्वस्य प्रकारतया भानोपपत्तये घटत्वप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया उपादानं न त्वेवमपि प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानासंभवाद्धटत्वे सामान्यप्र॰॥

रामः १३१

रा॰॥ त्यासत्यभावात्कथंघकटत्वस्य स्मरणादिना सामान्यज्ञानेन जन्ये प्रत्यक्षे भानमिति वाच्यं ज्ञानप्रत्यासत्तेस्तत्र सत्त्वात्तस्य कारणीभूतेति एतज्ज्ञापा
तनस्तथा सति घटत्वसामान्यादिलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षे निखिलघटादिभाननियमानुपपत्तेः किंत्वलौकिकविषयतैव कार्यतावच्छेदकसंबंधः सन्नि
कृष्टघटांशे च विषयताद्वयमुपगम्यते प्रयोजकसत्त्वादिति मंतव्यं ननु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वनये पूर्वोक्तरीत्या कार्यकारणभावे लाघवसत्त्वेपि सामा
न्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तदिंद्रियजन्यप्रत्यक्षं प्रति तदिंद्रियजन्यतद्धर्मप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्य नानाकारणाघटितगुरुभूतसामग्र्याः तत्सहकारित्वं कल्पनी
यमितीन्द्रियभेदेन सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे गुरुतरसामग्रीकारणताकल्पनस्यावश्यकतया नैतन्मते लाघववार्तापि न च प्राचीनमते पुरुषभेदेन अनं

दि॰॥ ज्ञानलक्षणास्वीकारे बीजमाह एवमित्यादिना कथं स्यादिति चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभभानत्वस्यात् सौरभांशे च
क्षुः सन्निकर्षाभावादित्यर्थः सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारिण्या विरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयापि सौरभभान
न्नसम्भवतीति भावः सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव सम्भवति सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौ

सु॰॥ प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञ्याभावात् एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे
सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य ज्ञानं कथं स्यात् अत्र यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभस्य भानं सम्भवति॥ ६ ॥

रभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्या अस
त्त्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्य भानमिति स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः॥ १ तत्कार्यकारणभावः कल्पनीयः नवीनमते तद्भावा

ल्लाघवमिति वाच्यं २ तन्मतेपि सामग्र्यास्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितत्वेन लौकिकसंबंधेन तत्पुरुषीयचाक्षुषं प्रति तेन संबंधेन तत्पुरुषीयचक्षुःसंयो
गादिघटितसामग्र्याः कारणताकल्पनस्यावश्यकतया ३ ईदृशलाघवस्याप्यभावात् अन्यथा पुरुषांतरीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीतः पुरुषांतरीय
निमीलितनयनस्यापि सामान्यज्ञानवतः प्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषापत्तिरित्याशंकामाशयवर्णनेन निराकरोति अयमाशय इति चाक्षुषादिसामग्रीतिवि
शिष्टचाक्षुषादिसामग्रीत्यर्थः तेन निर्विकल्पकस्यापि लाभः अन्यथा तदुत्तरक्षणे घट इति विशिष्टचाक्षुषानुपपत्तेरिति ध्येयं इत्यभ्युपगमात् इत्यभ्युपग

रा॰॥ व्याप्यधर्मावच्छिन्नसोत्पत्तौ व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य क्लृप्ततया अत एव तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीविरहदशा
यां तत्पुरुषीयसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषापादनं न संभवति ॥ नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाल्लाघवमस्तत्त्वमे
वेति ॥ ६ ॥ ६४ ॥ ज्ञानरूपायदीत्यत्रयदिशब्दस्य पूर्वान्वयित्वं न संभवति ज्ञानलक्षणाया ज्ञानरूपतायाः सर्ववादिसिद्धत्वादतस्तद्भ्रमवारणायाह अत्रत्ययदिनिर्व
क्ष्यमाणस्य व्याख्येयग्रन्थार्थत्वाभावादाह अयमभिप्राय इति सन्निकर्षाभावादिति योग्यवृत्तित्वविशिष्टसन्निकर्षाभावादित्यर्थः तेन चंदने चक्षुःसंयोगदशा
यां सौरभेपि संयुक्तसमवायस्य आवश्यकत्वेपि न क्षतिः अथवा सुरभिचंदनमिति भ्रमात्मकप्रत्यक्षाभिप्रायेण इदमुत्तरमिति नासंगतिः ननु सुरभिचंदन

दि॰॥ ज्ञानलक्षणाया ज्ञानलक्षणायैव तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्याग्रहीततया सामान्यलक्षणया तद्ज्ञानानिर्वाहादिति भावः ननु धर्मा
न्तरस्य सौरभत्वांशेऽग्रहेपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतताव
च्छेदकत्वादिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताऽप्रयोजिकायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सामान्यलक्षणायाः सम्बन्धस्य सौर

मु॰॥ तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया॰ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

भत्वे अभावेन सामान्यलक्षणया तद्ज्ञानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वप्रकारकत्वनिवेशप्रयोज
नाभावाच्च न च ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवमिति एवं सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेश इति वाच्यम् विशे
षणज्ञानहेतुतयैव तन्निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति ॥ ॥मितिप्रत्यक्षे सौरभत्वप्रकारकज्ञानरूपसामान्यलक्ष
णाप्रत्यासत्त्यैव सौरभभानं संभवतीत्याशंकां निराकरोति सौरभत्वेति ननु मूलेपद्यपीत्याद्याशंका न संगच्छते उक्तरीत्या सामान्यलक्षणया सौरभभानं संभ
वादतः तद्भावमाह सुरभीत्यादि अत्र च सौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकेत्यपपाठः ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यनंगीकारे सौरभप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते
उपपादयितुमशक्यत्वात्किंतु सौरभत्वप्रकारकालौकिकमानससामग्रीसत्त्वेन एतादृशपाठे अनुपपत्त्यभावादिति ध्येयं स्वरूपत इति प्रमेयत्वादिसामा
न्यलक्षणया प्रमेयत्वादिना तद्ज्ञानसंभवेपि स्वरूपतः सौरभत्वभानं ज्ञानलक्षणानंगीकारे न संभवतीति भावः ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰॥ धर्मान्तरेत्यत्र आंतरपदं संपातायातं सौरभत्वांशे एकस्याप्रकारतया अभावादिति बोध्यं तज्ज्ञानानिर्वाहादिति सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभत्वप्रकारता
निरूपितालौकिकविषयतासंसर्गस्य कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वेपि प्रत्यक्षे सन्निकृष्टस्यैव भानमिति नियमेन सौरभत्वे सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणतावच्छेदकसंबंधत्वेना
भावादिति भावः अलौकिकविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षतावच्छिन्नं प्रत्येव सौरभत्वादिज्ञानस्य कारणतास्वीकार्या सौरभत्वादेः प्रकारतया भानं नतु विशेषणज्ञानरूपकारणांत
रवलादेवोपस्थितावाधितधर्मान्तरभानमपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे इष्यत एव प्रत्यक्षसन्निकर्षानाश्रयस्य न भानमिति नियमोपि नांगीक्रियत एव घटादिचाक्षु
षपटादेरभानं तु तद्ग्राहककारणाभावादेव संभवतीत्याशयेनाह कार्यतावच्छेदक इति तथाविधसंबंध इत्यर्थः॥ ॥विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तज्ज्ञानत्वेन

दि॰ ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणायास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न रूपेन निर्वाहः एवं यत्र ज्ञानलक्षणायास्वविषय
मुख्यविशेष्यकभानम् तत्र विशेषणज्ञानकारणकतया न निर्वाह इत्यत आह एवमिति ज्ञानलक्षणया॥ ज्ञानलक्षणयैव तत्र धूमत्वज्ञानरूपसा

मु॰॥ एवं यत्र धूमत्वेन धूलिपटलज्ञानं धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः
६५ योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः
६५ युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरज्ञा
नं सर्वदैव भवितुमर्हति द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोपि सहकारीति॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्ता
वल्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः॥ ९९ मान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेऽभावेन सामान्यलक्षणयाऽनुव्यवसाये धूली
पटलभानासम्भवादिति भावः॥ ६५॥ सर्वदैवेति ध्यानाद्यभावेपीत्यर्थः॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रभट्टबालकृष्णात्मजमहादेवभट्ट
विरचिते मुक्तावलीप्रकाशे प्रत्यक्षखण्डम्॥ ९९ कारणमित्यभिप्रायेणेदं तथा च कार्यतावच्छेदकधर्मभेदेन कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेवापरस्यासिद्धिर्न सं
भवतीति भावः ननु प्रत्यक्षे ज्ञानप्रत्यासत्तेः कारणतानंगीकरणीया विशेषणज्ञानकारणतायां तु युक्तिः पूर्वमुपदर्शितैवेत्यत आह एवं यत्रेति स्वविषयमुख्यविशे
ष्यकमिति तथा च तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकत्वेन कारणत्वमावश्यकमन्यथा घटादिविशेष्यकालौकिकभानेन घटादेर्भानस्यालौकिकत्वापत्तिरि
ति भावः इत्यत आहेति इत्यभिप्रायेण ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः ६६ प्रयोजनमाहेत्यर्थ इति शिवं इति दिनकरीतरंगिण्यां प्रत्यक्षतरंगः॥

॥ इतिश्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायांसिद्धान्तमुक्ताव
ल्याम्प्रत्यक्षपरिच्छेदः॥

स॰ श्रीगणेशायनमः॥ संगतिश्चात्रेतिप्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणेसंगतिश्चेत्यर्थः सप्तम्यर्थः प्रयोजकत्वंसंगतिपदार्थे
नदन्वयोवोध्यः अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयानुकूलसम्वन्धोनिरूपणीयनिष्ठासंगतिः तथाप्रत्यक्षनिरूपणानंत
रमनुमाननिरूपणेप्रयोजकजिज्ञासाअनुमानज्ञानमेवभवत्वित्याकारिकातज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानंमदिष्टसाधनमित्याकारकंत
द्विषयोऽनुमानंतत्सर्वमनुकूलसम्बन्धे अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वंसंगति। अत्रानंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानंसंगति
निरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेनविशेषणीयंतेनघटादिनिरूपणानंतरमपिसंबंधिविशेषज्ञानाधीनप्रत्यक्षज्ञानतत्कार्यत्वेन अनुमानस्म
रणासंभवेपिनप्रत्यक्षकार्यत्वेनघटादिनिरूपितसंगतित्वापत्तिः अनुमानज्ञानस्यघटज्ञानाप्रयोज्यत्वात् प्रकृतेचचक्षुरादिना अनुमा
दि॰॥ श्रीगणेशायनमः॥ अनुमितिमिति। सङ्गतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावोबोध्यः करणेनिर्दिष्टेएवव्यापारेजिज्ञा
सोदयान्मूलेपश्चान्निर्दिष्टमपिकरणंप्रथमन्दर्शयति व्याप्तिज्ञानमिति परामर्शोव्यापारइति ननुव्यापारत्वंतज्जन्यत्वेसति
मु॰॥ श्रीगणेशायनमः अनुमितिम्मुत्पादयति व्यापारस्तुपरामर्शः करणम्व्याप्तिधीर्भवेत् ६६ अनुमायाम् अनुमि
तौव्याप्तिज्ञानङ्करणम् परामर्शोव्यापारः तथाहि॥ ((तज्जन्यजनकत्वम् तच्चपरामर्शेनसम्भवति वन्हिव्याप्यधूमवा
न्पर्वतइतिपरामर्शेव्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात् महानसीयवह्निव्याप्तिज्ञानस्यतदानीमभावेनव्यभिचारादतस्तदुपपाद
यति तथाहीत्यादिना॥ ((तस्यव्याप्तिज्ञानस्यजननादनुमानेप्रत्यक्षप्रमाणकार्यत्वरूपोपजीवकत्वमितिभावः एवमनुमितावपिपरा
मर्शरूपप्रत्यक्षप्रमितिजन्यत्वमस्तीतिप्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणोत्तरमनुमितिनिरूपणमितिवोध्यं अथदीपदानंमदीयचक्षुस्साधनंदीपश्च
क्षुरुत्तम———मितिवेदेनचक्षुस्साधनत्वेनवोधितत्वादित्यनुमानेनदीपदानेयत्रप्रवृत्तिस्तत्रतज्जनितचक्षुरादिव्यक्तेरनुमानोपजीवकत
या अनुमाननिरूपणा नंतरमेवप्रत्यक्षंकिमितिननिरूपितमिति नचउपजीवकत्वंकार्यतारूपमेवननुप्रयोज्यतारूपमितिचक्षुरादौसाक्षा
दनुमानजन्यत्वाभावान्नानुमाननिरूपणानंतरंप्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरितिवाच्यं तथासतिशक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरणद्वारोपयोगात्सा
साच्छाब्दवोधा जनकत्वेनोपमित्यनंतरंशाब्दनिरूपणानुपपत्तेः नचादृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमनंत॥

रा॰॥ रामिधाननियामक इतिवाच्यं यत्रेष्टसाधनतानुमानेन दर्पणादौ प्रवृत्तिस्तत्र दर्पणे न महाचक्षुर्नाशे तज्जन्यखंडचक्षुर्व्यक्ता वद्
हाहारकोपजीवकत्वस्यापिसंभवात् यदि च प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेननानुमानोपजीवकत्वं मनःश्रवणयोरजन्यत्वादनुमानं च नि
खिलमेव मनोरूपेंद्रियजन्यमिति नैवपरीत्यापादनसम्भव इति विभाव्यते तदाईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपयोग्यत्वेनानुमाप
कतया तत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावेन प्रत्यक्षानंतरमनुमाननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरितिचेत् मैवं नहि यद्यत्संगतं भवति तत्तदनंतरं नि
रूपणीयमिति नियमः येनानुमाननिरूपणानंतरप्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः किंतु यद्यनंतरंनिरूप्यंभवति तत्तत्संगतं भवतीत्येवं व्याप्तिः नासं
गतं प्रयुंजीतेत्यभियुक्तोक्तेः एवं च कारणे कार्ये वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकत्वमुपजीव्यत्वं च द्वयमपि संग
तिः अत एव चिंतामणावनुमितिनिरूपणानंतरमनुमाननिरूपणमपि न संगच्छते न च कार्यत्वकारणत्वयोर्द्वयोरपि संगतित्वे संगतेः
षोढात्वं व्याहन्येत तथा चोक्तं सप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये षोढा संगतिरिष्यत इति वाच्यं हेतुतायानिरू
पकतासंबंधेनआश्रयतासंबंधेन च संगतित्वे न कार्यत्वस्य हेतुतायामेवांतर्भावात् कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यतानिरूपकत्वात् त
त्र उपोद्घातादिभिन्नस्मरणप्रयोजकसंबंधः प्रसंगः प्रकृतोपसाधकत्वमुपोद्घातः न चैतस्य प्रयोजकताऽत्मकहेतुत्वयागतार्थतार्थताशंक
नीया अनुमितिलक्षणोपोद्घातसंगत्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुताव्यवस्थापनात् नहि लक्षणे विशिष्टपरामर्शहेतुत्वं साक्षा
त्परंपरया वा कारणं किंतु घटकमेवेति ध्येयं अवसरोनंतरवक्तव्यत्वं यथा प्रत्यक्षनिरूपेणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमानयोरु
भयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसंमतत्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदय अनुमाननिरूपणेन प्रतिबंधकजिज्ञासानिवृत्तावव सरसं
गत्या उपमाननिरूपणमिति मंतव्यं निर्वाहकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वं कार्यैक्यं एककार्यानुकूलत्वमिति दिक् ॥

॥संपन्नमर्थमित्यस्योक्तमित्यनेनान्वयः॥ दि० दि०॥२॥

रा० संबंधितयेति व्याप्तिसंबंधितयेत्यर्थः विशेष्येविशेषणमितीति विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वेवन्हिव्याप्योधूमइति ज्ञानंविनापिश
ब्दपरामर्शसंभवादितिभावः लाघवेनेति व्याप्तितदभाववद्धूमवानयमित्याकारकपरामर्शादनुमितिवारणायधूमांशद
वव्याप्यांशेनिश्चयत्वंनिवेशनीयमितिगौरवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यकारणत्वेतुकारणीभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारक।

दि० पश्यतीति धूमस्यदर्शनव्याप्तिस्मरणेउद्बोधकविधयाहेतुत्वसम्पन्नमर्थंयाहशविशेषणविशिष्टस्यधूमस्यव्याप्तिसंब।
न्धितयाज्ञानन्ताहशधूमदर्शनस्यैवव्याप्तिस्मृतावुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्वमुक्तम् एवंरूपमव्याप्तिस्मर
णमिति उद्बुद्धसंस्कारस्यपूर्वसत्वादितिभावः सएवपरामर्शइति तथाचस्मरणात्मकज्ञानस्यपूर्वंसत्त्वान्नव्यभिचारइतिभा

मु० येनपुरुषेणमहानसादौधूमेवन्हिव्याप्तिर्गृहीतापश्चात्सएवपुरुषः क्वचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूला
न्धूमरेखाम्पश्यति तदनन्तरन्धूमोवन्हिव्याप्यइत्येवंरूपमव्याप्तिस्मरणन्तस्यभवतिपश्चाच्चवन्हिव्याप्यधू
मवानयमितिज्ञानम् सएवपरामर्शइत्युच्यते तदनन्तरम्पर्वतोवन्हिमानित्यनुमितिर्जायते॥ ६॥ ६॥

वः नचतथापियत्रव्याप्तिघटकाम्पदार्थानांविस्मृतङ्गरलोपस्थितिमूलकोविशेष्येविशेषणन्तत्रापिविशेषणमितिरीत्यप
रामर्शस्तत्रविशिष्टव्याप्तिज्ञानस्यव्यभिचारोदुरुद्धरएवेतिवाच्यम् व्याप्यंशेनिश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेविशिष्टस्यवै
शिष्ट्यमितिरीत्यापरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादित्यभिप्रायात् स्मरणात्मकपरामर्शेव्याप्तिज्ञानस्यव्यभिचारइत्यपिनसंस्का
रसम्बन्धेनपूर्वम्व्याप्तिज्ञानस्यतत्रसत्वात्॥ १ निश्चयप्रतिबंधादेवव्याप्यंशेसंशयत्वासंभवेनतन्निवेशेप्रयोजनाभावादितिभा
वः संस्कारसम्बन्धेनेति स्वजन्यसंस्कारसंबंधेनेत्यर्थः स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसंबंधेनव्याप्तिज्ञानस्यपरामर्शहेतुत्वान्न
कुत्रापिव्यभिचारइतिभावः परामर्शव्यापकतयेति तादात्म्येनपरामर्शस्याव्याप्यत्वंग्राह्यं — कारणत्वमेवनास्तीति॥ ६॥

॥१॥ टि॰ दि॰ कारण — तावच्छेदकव्यापकधर्मत्वेनहेतुत्वस्वीकारे

रा॰ नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकव्याप्यसत्वेव्यापकधर्मेणहेतुतायामन्यथासिद्धेरितिभावः परामर्शमात्रमिति ज्ञानमात्रमित्यर्थः परापूर्वकमृशधातोः ज्ञानार्थकत्वादितिभावः लिंगेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुर्लिंगं विषयितासंबंधेनतद्विशिष्टज्ञानमेवअनुमितिहेतुर्वोध्यइत्यर्थः कारणताग्रहादिति असतिवाधकेविशिष्टस्यकारणताग्राहकप्रमाणेनविशेषणांशेपिकारणताग्रहात् अतएवारुणयापिंगाक्ष्यैकहायिन्यागवासोमंक्रीणातीत्यत्रतृतीययोगोविशेषणीभूतानामरुण्यादीनामपिसोमक्रयणसाधनताप्रतीयतइ

दि॰ अत्रनव्याः व्याप्तिज्ञानत्वस्यपरामर्शत्वव्यापकतयाऽनुमितिम्प्रतिहेतुत्वमेवनास्ति कुतः करणत्वम् अन्यथाकपालादेर्घटम्प्रतिद्रव्यत्वेनहेतुतापत्तिः तस्मादनुमितिम्प्रतिमनस्त्वेनकारणत्वमित्याहुः लिङ्गमनुमितिकरणमितिअनुमितौपरामर्शमात्रन्नहेतुरपितुलिङ्गपरामर्शः तथाचविशिष्टस्यकारणताग्रहेविशेषणस्यापिकारणताग्रहात् परामृ

मु॰ अत्रप्राचीनास्तुव्याप्यत्वेनज्ञायमानन्धूमादिकम् लिङ्गमनुमितिकरणमितिवदन्तितद्दूषयतिज्ञायमानंलिङ्गन्तुकरणन्नहि लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वेयुक्तिमाह अनागतादिलिङ्गेनतस्मादनुमितिस्स्यात्॥ ६७ ॥यद्यनुमितौलिङ्गङ्करणंस्यात्तदाऽनागतेनलिङ्गेनविनष्टेचानुमितिर्नस्यात् ॥६॥ छ॥ ॥ ॥

श्यमानलिङ्गस्यलिङ्गपरामर्शस्यवाहेतुतातत्रविनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौतत्रचव्यापाराभावान्नपरामर्शस्यकरणताकिन्तुलिङ्गस्यैवेत्याशयः लिङ्गस्यतदानीमभावादिति नचपरामर्शरूपव्यापारसम्बन्धेनतदानींलिङ्गमस्त्येवेतिवाच्यम् अतीतादिलिङ्गस्यपरामर्शाजनकतयापरामर्शस्यतद्व्यापारत्वासम्भवात्॥ १॥ १॥ छ॥ १ ॥

तिमीमांसकानांसिद्धांतोपिसंगच्छतइतिभावः विनिगमनाविरहेणापिलिंगस्यकारणतासिध्यतीत्याह परामृश्यमानेति किंत्विति परामर्शस्यैवविषयविधयालिङ्गजन्यत्वसंभवादितिभावः तद्व्यापारत्वासंभवादिति शाब्दादिपरामर्शस्यअतीतादिलिंगाजन्यतया लिंगव्यापारत्वासम्भवादित्यर्थः॥ छ ॥ १॥ ॥ छ ॥ छ ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ ॥

रा० अनुमितिप्रसंगइति पक्षनिष्ठस्यलिङ्गस्यसमवायेनानुमितिं प्रतिहेतुत्वासंभवेनोद्देश्यता संबंधेनानुमितिंप्रतिहेतुतावच्छेदकसंबं
धेनलिंगस्यकारणतायाः स्वीकरणीयत्वादितिभावः अस्मिन्मते परामर्शहेतुतावादिमते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या एकात्मानुयोगि
कसमवायसंबंधेनकार्यकारणभावान्नैकपुरुषीयपरामर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरितिभावः॥ ६६। ६७ परस्परेति पक्षविशेष्यकप
रामर्शेनतरानुमितौव्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्यतदुत्तरानुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यव्यभिचारइत्यर्थः सर्वत्रानुमितावितिप्रसिद्ध

दि० इदमुपलक्षणम् लिङ्गस्यहेतुत्वेचैत्रीयपरामर्शविषयाल्लिङ्गान्मैत्रस्यानुमितिप्रसंगः तत्पुरुषीयत्वनिवेशेगौर
वम् अस्मन्मतेसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याहेतुहेतुमद्भावेनैवातिप्रसङ्गाभावान्नतत्पुरुषीयत्वनिवेशइतिलाघव
मित्यपिवोध्यम् ६६॥ ६७ नचव्याप्यस्यपक्षेणसहवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानञ्च नतुपरस्परव्यभिचारइत्यत आह अनुमि
तिस्त्विति कार्यतावच्छेदकपरस्परानुमितित्वाद्वित्वान्नव्यभिचारइतिभावः पक्षविशेष्यकत्वमेवसर्वत्रानुमितौ

मु० अनुमितिकरणस्यलिङ्गस्यतदानीमभावादिति ६६॥ ६७ व्याप्यस्यपक्षवृत्तित्वधीः परामर्शउच्यते॥
व्याप्तिविशिष्टस्यपक्षेणसहवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितौजनकन्तच्च पक्षेव्याप्यइतिज्ञानम्पक्षोव्याप्यवा
नितिज्ञानम्वा अनुमितिस्तुपक्षेव्याप्यइतिज्ञानात्पक्षेसाध्यमित्याकारिकापक्षोव्याप्यवानितिज्ञानात्पक्षःसा
ध्यवानित्याकारिका द्विविधादपिपरामर्शात्पक्षःसाध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये॥ छ॥ ७॥ छ॥ ६॥

नियतमितिनवीनमतमाह द्विविधादपीति पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः कारणतावच्छेद
कञ्चपरामर्शद्वयसाधारणम्व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमतोनव्यभिचारइतिभावः द्विविधयोरपिपरामर्श
योः स्वस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिम्प्रति तत्तद्रूपेणहेतुत्वमित्यपिकेचित्॥ ६॥ ६॥ छ॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ((साध्यकसकलानुमिता
वित्यर्थः तेनपृथिवीतरत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगंधवती पृथिवीतिव्यतिरेकिपरामर्शादप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमित्युपगमेपिनक्षति
रितिमन्तव्यं नन्वेवं परस्परजन्यानुमितौव्यभिचारोदुर्वारइत्याशंकायामाह कारणतावच्छेदकंचेति व्याप्यपक्षोभयेति॥ ६॥ छ॥ छ॥

का॰मु॰
दि॰रा॰
१३६

रा॰ यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं तद्भावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य प्रकारीभूतव्याप्यपक्षरूपधर्म विशेषघटितत्वात् तत्प्रकारतावच्छेदकसंबंधानुगमाच्च सांसर्गिकविषयतायाः विशिष्यानिवेशे कालिकादिनाव्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं दुर्घटं तथापि हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न आधेयत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न अभावप्रकारत्वानिरूपिताया हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यसंबंधावच्छिन्नाव्याप्यवच्छिन्नाविषयतातन्निरूपिताया हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यभावप्रकारत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वसंबंधान्यसंबंधावच्छिन्नापक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयतात्वच्छालितज्ञानत्वेनानुगतकारणत्वं संभवति प्रकारतायामेव संसर्गावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायामपीति सिद्धान्तादिति भावः एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकाभावत्वेन अभावनिवेशे अभाववत्ति धूमप्रकारकनिश्चयसंग्रहस्य व्याप्यसामान्याभावनिवेशे च वन्हिव्याप्यधूमवान्नवेति संशयवारणास्यासंभव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभिन्नाकाराणामेकैकनिश्चयकारणतावच्छेदककोटावभावानिवेशनीया इत्यतोपि नानुगतहेतुतासंभव इत्यभिप्रायेण मतांतरमुपन्यस्यति द्विविधयोरिति तादृश्येणेति पक्षविशेष्यकत्वेनव्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः॥

राम
१३६

रा० स्वमतमुपदर्शयति अनुभवानुरोधादिति पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिर्न व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः स्वोक्तेः प्राचांसंमतिमाह अत एवेति वह्निव्याप्यधूमवानिति नवीनमताभिप्रायेणोक्तं प्राचीनमते तु तथा चायमित्युपनयाकार इति मंतव्यं ननु वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति शाब्दादिपरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि मीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारात् ज्ञानद्वयादेवेत्येवकारासंगतिरित्यतस्तस्याप्यर्थकतामाह। ज्ञानद्वयादपीति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्रानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तीत्यर्थकत्वे।

दि० वस्तुतोऽनुभवानुरोधात् पक्षविशेषकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसम्मत इति ध्येयम् मीमांसकः शङ्कते नन्विति ज्ञानं विना पीत्यस्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः ज्ञानद्वयादेव ज्ञानद्वयादपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति भावप्रधानो निर्देशः सर्वत्र न कारणमिति ॥ अनुमितित्वावच्छिन्नम्प्रतिका

मु० ननु वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षन्ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणम् तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणम् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकत्वात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ८ ॥

रणतावच्छेदकमित्यर्थः आवश्यकत्वादिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थः ॥ ननु ज्ञान——द्वयस्थलेपि विशिष्टज्ञानङ्कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह विशिष्टज्ञाने इति व्याप्यतावच्छेदकेति अयमालोको धूमो वे ॥ १ अग्रे अतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनानुमितिजनकतावच्छेद। कमिति पूरणीयमुक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वादिति प्रयासाधिक्यमत आह वस्तुत इति तथा चैतद्ग्रन्थस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतानिरासकत्वसंपादयन्नाह भावप्रधानो निर्देश इति एतदनुरोधेन सर्वत्र न कारणत्वमित्यस्यार्थमाह अनुमितित्वाव। च्छिन्नं प्रतीति ॥ आवश्यकत्वादित्यस्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थकतामाह व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि तथा चानन्यथासिद्धत्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयं नैयायिकैस्तूभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ८ ॥

रा० ननु व्याप्यतावच्छेदकानिर्णये वह्निव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शोऽपि न संभवत्येव धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरेव व्याप्तित्वादित्याशंकानिरासायाह वह्न्यभाववदवृत्तीति फलबलादिति अनुमितिरूपकार्येण कारणानुमानसंभवादिति भावः लघुत्वादिति उभयत्रापि व्यभिचारस्याविशिष्टतया लघुरूपेणैव कारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः मूलयुक्तिरिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकप।

दि० निःसन्देहदशायाम्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेऽपीत्यर्थः वह्निव्याप्यवानिति वह्न्यभाववदवृत्तिमानित्यर्थः न तु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्याप्तिविशिष्टवानित्यर्थः अत्र हेतुतावच्छेदकभानं नैयत्यात् अनुमित्युत्पत्तेरिति तथा च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्र व्यभिचारान्न तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः ननु तत्र फलबलाद्व्याप्यतावच्छे

मु० तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाल्लाघवाच्चेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः। लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् किञ्च धूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् न च गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्॥ चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात् यदि तु तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदानन्तकार्यकारणभावः॥

दकप्रकारकज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह लाघवाच्चेति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः नन्वस्तु तत्रावच्छेदकलाघवं तथापि पूर्वोक्तकल्पनालाघवमेव मीमांसकानाम्मूलयुक्तिर्भविष्यतीत्यत आह किञ्चेति न च गृह्यमाणेति अत्र शानच्चाग्रहस्य वर्तमानतयाऽभिधानात्कालान्तरीयतादृशग्रहमादाय दोषः॥

क्षधर्मताज्ञानहेतुतासाधकयुक्तिरित्यर्थः शानचेति लटः शतृशानचावितिसूत्रेण वर्तमानार्थकलस्यानिकत्वेन शानचो विधानादिति भावः तत्रापीति यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वेन पक्षविशेष्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण मीमांसकमते कार्यकारणभावचतुष्टय॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥६॥

ग०। याप्यस्मान्याय मते विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापादनमसंगतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यत्वानां त्रयाणां विशेषणवि
शेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या मीमांसकमतेन गौरवमित्यर्थे तन्नान्ययोन्यासंगतिरिति भावः मूले आ
लोकवानिति यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशेन तदापत्तिः धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञा
नसहकारेणैव फलजनकत्वस्योपगतत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौर

दि० व्याप्तिप्रकारकज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्वयि इत्युच्यते इति इत्यञ्च नन्तपुरुषीयत्वन्निवेश्यते चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले
तच्छून्यस्य मैत्रस्यानुमित्यापत्तेरभावान्मैत्रात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावादिति गौरवमिति भावः ननु व्याप्तिप्रका
रकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण हेतुताद्वयं तत्त्वापीत्यत

मु० तन्मते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्बन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तका
र्यकारणभावः यदि तु व्याप्तिप्रकारकमपक्षधर्मताज्ञानञ्च स्वतन्त्रङ्कारणमित्युच्यते तदा कार्यकारणभावद्वयम्
।वन्हिव्याप्यो धूमः आलोकवान्पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ॥

आह वन्हिव्याप्य इति अनुमितिः स्यादिति न्यायनये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालि
त्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् ततादृशज्ञानात्वाधूमो वन्हिव्याप्यो धूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिस्तत्र व्याप्तिप्र
कारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ०॥

वमिति वोध्यं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतेति ¯ इदं च प्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिमताभिप्रायेण भट्टाचार्यमते तु व्याप्तिप्रकारता
निरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालित्वेन वक्तव्यं एकनिष्ठप्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिना वच्छेदकभाव
स्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरभेदस्वीकारे रक्तदण्डवानिति बुद्धौ रक्तरूपविशेष्यकदण्डाभावनिश्चयप्रतिवध्यत्वापत्तेः दण्डप्रकारता।
निरूपितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यताशालित्वात्तादृशबुद्धेरिति ध्येयम् ॥

का॰मु॰ दि॰ १३८

रा॰ वक्ष्यमाणगौरवस्य कारणतानिश्चयानधीनत्वादाह गौरवज्ञानमिति प्रमाणांतरेति कार्यलिंगकानुमानातिरिक्तप्रमाणेनेत्यर्थः स्वाश्रयक
त्वं स्वाश्रयवृत्तित्वं निश्चयाधीनइति तादृशकारणतानिश्चयेसत्येव कार्यलिंगेन तत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वविशिष्टपरामर्शस्य
निर्णयसंभवादितिभावः स्वघटकीभूतेति गौरवघटकीभूतेत्यर्थः नतादृशेति स्वोत्तरोत्पन्नगौरवज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वासंभवइतिभावः

दि॰ ननु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टज्ञानकल्पने कल्पनागौरवम् न्यायमते दूषणम्भविष्यतीत्यत आह इत्यञ्चेति फलमुखगौ
रवस्यादोषादिति फलङ्कार्यकारणभावग्रहस्तन्मुखन्तदधीनङ्गौरवज्ञानमित्यर्थः विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन गौरवका
रणत्वग्रहे विशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरवनिश्चयो विरोधी वाच्यः नच गौरवम्प्रमाणान्तरासिद्धन्तत्तदनुमित्यव्यवहितपू

मु॰ इत्यञ्च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयम् फलमुखगौरवस्यादोषात् व्याप्योना
मव्याप्याश्रयः तत्रव्याप्तिः केत्यत आह व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्धउदाहृतः ॥६८॥

र्ववृत्तिस्वाश्रयकत्वमेव तादृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञानत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्वघटकीभूततत्तदनुमित्यव्यवहि
तपूर्ववृत्तिस्वाश्रयनिर्णयं विना नसम्भवतीति कार्यकारणभावनिर्णयात्पूर्वं गौरवनिर्णयाभावान्नतादृशगौरवन्दोषइतिभा
वः मूले परामर्शलक्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे सङ्गतिमुपोद्घातनिरूपयन्नाह व्याप्योनामेति तत्रेति घटकत्वंसप्तम्यर्थः

उपोद्घातमिति व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानसाध्यत्वेनोपोद्घातसंगत्या परामर्शनिरूपणानंतरं व्याप्तिनिरूपणमि
तिभावः घटकत्वमिति स्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वंनद्वरकत्वं व्याप्यघटकीभूताव्याप्तिः केत्यर्थः पर्यवसितः साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्ष
णेसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यवत्वाविवक्षणेवन्हिमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्मूलोक्तानसङ्गच्छते साध्यवत्वावच्छिन्नभेदस्यसंयो
गेनसाध्यवतिपर्वतादावसंभवादित्यत स्तद्व्यथभावमाह येनकेनचिदिति यत्किंचित्संबंधेनेतितदर्थः॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥

राम

रा॰ तथा च समवायेन वन्हिमदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वात्तत्राव्याप्तिप्रसंगतिरिति भावः यद्यपि विषयतादिकृतविशेषणतादियत्किंचित्संबंधेन साध्य
वदन्यस्मिन्हेतोर्वृत्त्या सर्वत्रासंभव एवेत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतोऽसंगतं तथापि इदं घटभिन्नं संयोगसंयुक्तसमवेतं सविषयकान्यत्वविशिष्ट
तद्रूपवान् तद्घटभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्वा नद्रसादित्यादौ लक्षण संभवादव्याप्त्यभिधानमिति बोध्यम् ननु संबंधसामान्येन साध्यवत्त्ववि

दि॰ अव्याप्तिप्रसंगादिति अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केनचित्संबंधेन साध्यवत्त्वविवक्षणाभिप्रायेण यदि च संबंधसामान्ये

मु॰ वन्हिमान्धूमादित्यादौ साध्यो वन्हिः साध्यवान्महानसादिस्तदन्यो जलह्रदादिस्तद्वृत्तित्वं धूमस्येति लक्ष
णसमन्वयः धूमवान्वन्हेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायःपिण्डादौ वन्हेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः अत्र येन संबं
धेन साध्यत्वं तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान्बोध्यः अन्यथा समवायसम्बंधेन वन्हिमान्वन्हेरवयवस्तदन्यो म
हानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसंगात् साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कभेदवान्बोध्यः तेन यत्किंचिद्वन्हिमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्त्वेपि न क्षतिः येन सम्बन्धेन हे
तुता तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यम् तेन साध्यवदन्यस्मिन्धूमस्य समवायसम्बन्धेन सत्त्वेपि
न क्षतिः साध्यवदन्यावृत्तित्वञ्च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः तेन धूमवान्वन्हेरि
त्यत्र साध्यवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावेपि नातिव्याप्तिः॥ १॥ ७॥ १ ॥ १॥ ७॥ १॥ १॥ ७॥ ॥

न साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या॥ ॥वक्षणीयमतो नाव्याप्तिरित्यत आह यदि चेति अतिव्याप्तिरिति
धूमशून्यायोगोलकादेरपि सम्बन्धसामान्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमासमानकालीनपदार्थस्यैव धूमवदन्यत्वात् वन्ह्यादिकारणस्य धूमा
समानकालस्याप्रसिद्धेरिति भावः यदि च धूमासमानकालीनः प्रलयोत्पन्नपरमाणुक्रियादिरेव न तत्र हेतुतावच्छेदकसंयोगेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव नाति॥

रा० व्याप्तिरितिविभाव्यनेनतदाजदभिप्रायेणैवादिपदेनवन्हिमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यस्वरूपसंबंधेनहेतोरुपसङ्ग्रह इतिमंतव्यम् मूले
साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताभेदवानित्यर्थः यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यवत्त्वरूपत्वे
यानत्वहानिः मद्भेदस्य महानसीयवन्हिमद्भेदस्य चवारणासंभवात् इदंच गुरुधर्मस्यापिप्रतियोगितावच्छेदकत्वमताभिप्रायेणानेन इत्यतो
दिसाध्यकस्थलेद्रव्यत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकतायागुरुधर्मतास्यानवच्छेदकतामतेऽप्रसिद्धावपिनक्षति
रितिध्येयम् एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वत्वावच्छिन्नेति मूलस्यापितादृशवृत्तित्वत्वापर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थो बोध्यः अन्यथा वन्हिमद
न्यहृदवृत्तित्वाभावस्यवारणानुपपत्तेः एवंसाध्यवदन्यवृत्तित्वंसाध्यवदन्यानुयोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंबन्धप्रतियोगित्व

दि० अवृत्तित्वन्त्वासत्तीति विशिष्टाधेयतायाअनतिरिक्तत्वादितिभावः फलितोऽर्थ इतितथाचतन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकता

मु० अत्रयद्यपिद्रव्यङ्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्य
स्मिन्गुणादाववृत्तित्वन्नास्ति तथापिहेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वम्वाच्यम् हेतुतावच्छेदकम्वृत्तितानवच्छे
दकमितिफलितोऽर्थः ९८॥

वच्छेदकस्यैवतन्निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वनियमेनविशिष्टसत्तात्वस्यगुणाधेयतानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरितिभावः ९८।

मेवनतुसाध्यवदन्यनिरूपितत्तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयत्वम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनहेतुतायान्तदप्रसिद्धेः तादृशाधेयतानवच्छेदकंहेतुता
वच्छेदकमित्यत्रापितादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवार्थ इति ध्येयम् विशिष्टाधेयतायाइति यद्यपिविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादित्येवव
क्तव्यम् नचमूलेउक्तमेवतथापिविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपिविशिष्टनिष्ठाधेयतायाः अतिरिक्तत्वेनशुद्धसत्तापर्याप्ताधेयतायागुणादिनिरू
पितत्वेपिविशिष्टपर्याप्ताधेयतायानगुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासायैवतदुक्तमितिबोध्यम्॥ ९८॥ ९८॥ ९८॥ ९८॥ ९॥

रा० केवलान्वयित्वेति भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वनिश्चयकाल इत्यर्थः पक्षताघटकेत्यपि पाठः साध्यसंदेहस्यैव पक्ष-
तात्वात् सिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः संदेहाघटितत्वाच्च किन्तु पक्षतात्मिकेत्येव पाठः तथा च वाच्यो न वेति संशयाभावादेव नानुमितिरिति भा

दि० अथ वेत्यादि लक्षणमवतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह नन्विति ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षताघटकसंशयाभावान्नै
वानुमितिः तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह किञ्चेति इत्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुताया
गुणवान् पटादित्यादेः सद्धेतुः ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्वलक्षणार्थस्तथा च नेयमव्याप्तिरिति चेन्न
वन्हिमान्धूमादित्यादौ धूमाधिकरणवन्हिमदन्योन्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः। साध्यवत्ताग्रहविरोधिता

मु० ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः किञ्च सत्तावाञ्जातेरित्यादौ सा
ध्यवदन्यस्मिन्सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवाये न वृत्तेरप्रसिद्धत्वादेरत आह अथवेति अ
थवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६६॥ हेतुमन्निष्ठावृ
त्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हे
तोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते॥

नियामकसंबन्धेनावृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादावव्याप्तेः जात्यभावाधिकरणे सा
ध्यवत्ताग्रहविरोधिता नियामकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः न च सत्तावान्॥ जातेरित्यादौ स्वाधिकरणत्वाद्या
प्तिज्ञानकारणं सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादौ साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिज्ञानकारणमिति वाच्यम्॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

क० वस्तुतः सिद्धान्ते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वोपगमात् मीमांसकमते केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनङ्गीकारा
द्वितीयदूषणाभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः न च सत्तावानित्यादि साध्य ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥६॥

रा॰ साधनभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यकतया शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वादिति भावः अतिरिक्तोभयाभाव इति प्रत्येकाभावातिरिक्तोभयाभावेत्य र्थः ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेपि वन्हिमान् धूमादित्यत्रैव तन्न द्व्यक्तिभेदमादायाव्याप्तिसंभवे

दि॰ तथापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे लक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तेः तत्र विषयितया हेत्वधि करणे ज्ञाने साध्यवत्त्वाग्रहविरोधितानियामकसंयोगेन तथाभूतले संयोगेन घटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकविषयितया च हेत्त्वे रप्रसिद्धेः नन्वतिरिक्तोभयाभावे मानाभाव इत्यत आह एकसत्वेपीति इदमुपलक्षणं विशिष्टाभावमादाया व्याप्तिरित्यपि बोध्यं

मु॰ अत्र यद्यपि वन्हिमान्धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्र हृन्द्यादेरस्तीत्यव्या प्तिः न च समानाधिकरणवन्हिधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् तत्र हृन्द्यादेरणुभयाभावसत्वादेकसत्वेपि हृ यत्रास्तीति प्रतीतेः किञ्च गुणवान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च तथापि साध्यतावच्छेदकम्प्रतियोगितानवच्छे दकं यत् तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरिति वाच्यम् ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वात्पृथि वीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादिजातीनां नीलघटादिवृत्त्यभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ७॥ ६॥

म॰ ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरत आह गुणवानिति अत्र हेतोरेकव्यक्ति तया समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि न निस्तार इति भावः एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ लक्षणसत्वाद सम्भवाभावादाह अव्याप्तिश्चे ति इति वाच्यमिति गुणत्वस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्ति रिति भावः॥ ६॥ ६॥

स्थलान्तरेऽव्याप्तिप्रदर्शनद्धिमर्थमित्याशङ्कान्निरस्यन्नाह अत्रेति अथ प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमित्युक्तावपिना व्याप्तिपरिहारः हेत्वधिकरणपर्वतादौ महान॥

ण० सीयवन्ह्यभावादिसत्त्वेन तत्प्रतियोगितायां महानसीयत्वादिसहितस्य वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वात् न चावच्छेदकत्वमवच्छेदकतापर्या-
प्त्यनधिकरणत्वम् अवच्छेदकतापर्याप्तिश्चोभयस्मिन् ननु प्रत्येकमतो नाव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रत्येकावृत्तेरुभयवृत्तित्वासम्भवेनो-
भयोरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे प्रत्येकस्य तथात्वस्यावश्यकत्वात् न च प्रत्येकमवच्छेदकतासत्त्वेप्यवच्छेदकतायाः व्यासज्य-
वृत्तित्वेन प्रत्येकमुभयभेदवत्त्वपर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वन्हित्वे अक्षत एवेति वाच्यम् तथा सति महानसीयव-
न्हिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं महानसीयत्ववन्हित्वयोः सत्त्वेनातिव्याप्तिप्रस-
ङ्गादिति चेन्नैवम् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमि-
त्यस्य विवक्षितत्वात् वन्हिमान् धूमादित्यादौ वन्हित्वादेर्निरवच्छिन्नैव यद्यपि साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं वन्हित्वनिष्ठन्तद्व्यक्ति-
त्वं तच्च न महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरेकमात्रवृत्तिधर्मस्यानवच्छेदक-
त्वात् अन्यथाकाशवानिति प्रयोगापत्तेः न चैवं घटपटावित्यादौ घटमात्रवृत्तिधर्मस्य कथं घटपटगतद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेन मानमि-

ति वाच्यम् एकमात्रोद्देश्यतावच्छेदकताकस्थल एव द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदके भानोपगमात् अपि तु महानसीयत्व
वन्हित्वोभयत्वमेवेति नाव्याप्तिः न वा महानसीयवन्हिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति परमरहस्यमनुसंधेयम् परे तु हेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वं विशेषणमुपादायोक्ताव्याप्तिर्वारणीया महानसीयवन्ह्यभावादिप्रतियो-
गितायां वन्हित्वतद्भिन्नमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्नत्वेपि लक्षणाघटकतया घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वात् व्यभिचारिणि साध्याभा-
वस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये तदितरेति सद्धेतौ तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्ध्ये च साध्यतावच्छेदकेति न चैवमपि वन्हिवृत्तित्वविशि-
ष्टवन्हित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादाय वारणमशक्यमेव यदि च प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वविशेष-
णमुपादीयते ॥ तदा तद्वन्हित्वेन वन्हित्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकतादि-
भेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया निरवच्छि० ॥

रा॰ त्तसाध्यतावच्छेदकस्थलीयलक्षणएवप्रतियोगितावच्छेदकतायान्निरवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् नचैवमपिवन्हित्वा
वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्थलीयसद्धेतौतद्वन्हिवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्ववान्नास्तीतिप्रतीतिविषयाभावमादायाव्याप्तिरिति
वाच्यम् सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेद ककस्थलीयलक्षणेप्रतियोगितावच्छेदकतायांसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतादि
तरोभयानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् अथैवमपियत्रप्रमेयस्यैवसाध्यतावच्छेदकतातादृशसद्धेतुस्थलेप्रमेयरूपसा
ध्यतावच्छेदकेतदितराप्रसिद्ध्योक्तविशेषणोपादानासम्भवः तादृशस्थलेतद्विशेषणानुपादानेचप्रमेयवह्न्याद्यभावमादायाव्या
प्तिर्दुर्वारेति चेन्नदण्डादिसाध्यकेपरम्परयादण्डस्यैवात्रापिपरम्परयाप्रमेयत्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वोपगमादितिवद।

दि॰ परम्परयास्वाश्रयसमवायेनतथाचोक्तपरम्परयायदवच्छेदकत्तदन्यत्वस्यजातित्वेसत्वान्नाव्याप्तिरितिभावः

मु॰ तत्रपरम्परयारूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वात् नहितादृशधर्मावच्छिन्नाभा
वः क्वापिपृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीतिबुध्यापत्तेः॥ छ॥ छ॥ ई॥ छ॥ छ॥

तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः उक्तपरम्परयारूपत्वाव्याप्यजातित्वावच्छिन्नस्यसमवायेनाभावः नास्तीत्यत्रपृथिव्यामित्य
नुषज्यते॥
त्ति॥ ननुपरम्परयारूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्यसाध्यतावच्छेदकत्वेपिसाक्षात्संबन्धेनतादृशजातित्वविशिष्टस्यपृ
थिव्यामभावसत्वेनसाध्यतावच्छेदकत्वतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरासइत्यत आह तथाचेतिरूप
वान् पृथिवीत्यादित्यादौविषयितयारूपत्ववतोज्ञानादेस्समवायेनाभावस्यपृथिव्यामपिसत्वेनाव्याप्त्यापत्त्याप्रतियोगितावच्छेदकता
यांसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यनिवेशनीयतयातादृशपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविरहस्यसाध्य
तावच्छेदकेऽसत्वान्नाव्याप्तिरितिभावः॥

रा० ननु साध्यसाधकभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचितः उक्तरीत्या व्याप्तेरेकशब्दाभिलप्यमानत्वसम्भवादित्यत आह व्याप्तिज्ञानस्येति अयं
भावः कदाचिद्रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका कदाचिच्च तादृशजातिमत्वानित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धं तत्र च का
रणवैलक्षण्यं विना न सम्भवतीति यदा तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानम् तदा तादृशानुमितौ परम्परया नवच्छेदक

दि० मतान्तरमाह साध्यादीति आदिना साधनादिपरिग्रहः व्याप्तेर्भेदादिति व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः पूर्वोक्तरी
त्या निर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं नोचितं कारण
तावच्छेदकगौरवात् न च पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवानुमितिः स्यान्न तु जातिमत्वानित्याकारिकेति वाच्यम् पृथिवीत्वादिहेतुके
जातिमानित्येवानुमित्याकारो जातिमत्वानित्याकारस्तु तत्तद्व्यक्तित्वहेतुके इत्यदोषादित्यपि वदन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः॥

सु० साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानव।
च्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम्॥ तेन द्रव्य
गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादि निष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः

हृ सत्ताधिकरणेति न च विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे कथन्तेन सम्बन्धेन सत्ताधिकरणं गुणः स
मवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभिचारित्वात्तत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्वस्यैव व्यभिचारपदार्थतया शुद्धसमवायसम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वेपि विशिष्टस
त्तस्य हेतोर्व्यभिचारित्वाभावात् नाव्याप्तिरिति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणं यदा तु तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं तदा तादृशानुमितौ साध्यता
वच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगिताव॥

रा॰ च्छेदकतानवच्छेदकत्वज्ञानद्वारणमितिव्याप्तिज्ञानकारणतामेदएवपर्यवसानंएवञ्चमूलेसाध्यसाधनभेदेनेत्यस्यसाध्यतावच्छे
दकसाधनतावच्छेदकभेदेनेत्येवार्थइतिध्येयम् जातिमानित्येवेति वह्निमानित्याद्यनुमितौ यद्धर्मिकमनवच्छेदकत्वज्ञानंतस्यैवविधेयता
वच्छेदकतयाभानेनियमादितिभावः इष्टापत्त्यासमाधत्ते पृथिवीत्वादिति नन्वेवंरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वानित्याकारानुमितौतन्मतेऽप
लापापत्तेरित्यतआह जातिमत्वानिति तत्तद्व्यक्तित्वेनेति नीलाघटादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादेर्हेतुत्वेन व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व

दि॰ नचहेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्वस्यगुणेसत्वादेवंविवक्षणेपिकथमव्याप्तिपरिहारइतिवाच्यम् हेतुताव
च्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताऽधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्यगुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानवच्छे

मु॰ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनहेत्वधिकरणम्बोध्यम् तेनसमवायेनधूमाधिकरणतद्रवयवनिष्ठाभा
वप्रतियोगित्वेपिवन्हेर्नाव्याप्तिः अभावश्चप्रतियोगिव्यधिकरणोबोध्यः तेनकपिसंयोगीएतद्वृक्ष
त्वादित्यत्रमूलावच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेपिकपिसंयोगस्यनाव्याप्तिः नच
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वंयदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदातथैवाव्याप्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥

दकतयातदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्यगुणेऽभावादिति तथैवतदवयवस्यैव तस्यैववृक्षस्येति त्वधिकरणभेदे
नाभावभेदानभ्युपगमादितिभावः ॥ ७ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ९ स्यनीलत्वादिजातौबाधितत्वादितिभावः ननुमूलेद्रव्यंवि
शिष्टसत्वादित्यत्राव्याप्त्यभिधानामसङ्गतम् समवायस्यहेतुतावच्छेदकसंबंधत्वेनतेनसम्बन्धेनसत्ताभिन्नविशिष्टसत्तायाः साध्या
भाववति गुणेसत्वेनव्यभिचारितयाऽलक्ष्यत्वात् यदिचविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतैवहेतुतावच्छेदकसंबन्धः तेनचगु

रा० णावृत्तित्वं तस्यादृत्तिलस्यत्वम् नचैवन्तेनसम्बन्धेनसत्तामात्रस्यहेतुतासम्बन्धेनविशिष्टसत्त्वस्यहेतुत्वेव्यर्थविशेषणतापत्तिरितिवाच्यम् शु
द्धसत्ताप्रतियोगिसत्त्वस्यविशिष्टाधिकरणतायामनङ्गीकारादित्युच्यते तदाहेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवाव्याप्तिपरिहाराद्धेतुतावच्छेदक
धर्मनिवेशोविफलइत्याशङ्क्य समवायस्यहेतुतायाअवच्छेदकसम्बन्धःतेनसंबंधेनसाध्याभाववद्वृत्तित्वंनलक्षणताप्रयोजकोव्यभिचारः
किन्तुसाध्याभाववन्निरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकवत्त्वमेवतया तथाचनव्यभिचारित्वंविशिष्टसत्त्वस्येतिसमाधत्ते नचेत्यादि
नचहेतुतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वविशिष्टासत्तैवतत्तदधिकरणंगुणोपीतिभावः प्रदर्शिता व्याप्तौपूर्वोक्तव्याप्तिभेदाभावेनतत्त्वैवेमस्य

दि० प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वम् विवक्षितत्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणपदेनविवक्षितत्वा
दित्यर्थः नन्वेवंहेतुसमानाधिकरणेत्यस्यवैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौसत्ताद्यभावस्यनिरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात्

सु० प्रतियोगिनःकपिसंयोगस्यानधिकरणेगुणादौवर्तमानोयोऽभावस्तस्यैववृक्षेमूलावच्छेदेनसत्त्वात्
यदितुप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वन्तदासंयोगीसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिःसत्ताधिकरणेगुणादौयःसंयोगा
भावस्तस्यप्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादितिवाच्यम् हेत्वधिकरणेप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य
विवक्षितत्वात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावइतिनिष्कर्षः ॥ १ ॥ श्रीगणे० ॥

व्याप्तिविरहादतआह स्वप्रतियोग्यनधिकरणेति निष्कर्षइति प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावान्तइतिनिष्कर्षः
तथाचहेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणबलादेवतादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभान्ननद्वैयर्थ्यमितिभावः ॥ श्री० ॥ १ ॥

साहश्यार्थकतानघटतइत्यतआह तदवस्थैवेति तथाचेतिवस्तुतःप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंहेतुतावच्छेदकविशेषणम् तच्चप्रतियोग्यनधिकर
णवृत्तित्वंतद्विशिष्टसत्त्वाधिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणम् तथाचलाघवात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वभाववविशेषणम् वक्तु
मुचितमितिभावोमूलकारस्ययुक्तमुत्पश्यामःगौरवमितीति अथवह्निप्रतियोगिकसंयोगेन वह्निसाध्यतातत्रघटाभावादिर्नप्रतियोगिव्यधिकरणाःसाध्य

रा॰ च्छेदकसम्बन्धेनतत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः नचतत्तद्वह्निव्यक्त्यभावएवलक्षणघटकोऽस्त्विति वाच्यम् रूप
वान्पृथिवीत्वादित्यादौविषयतयारूपत्ववतोऽभावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायांसाध्यतावच्छेदकताघटक

दि॰ सत्ताधिकरणत्वेपीतितथाचविशिष्टसत्ताभावोनप्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकमेववि
शिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिरितिभावः नक्षतिः नातिव्याप्तिः एवमग्रेपि ननुप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैवप्रतियोग्यनधिक
रणत्वमुच्यतांतावतापिज्ञानवान्सत्वादित्यादावतिप्रसङ्गादित्यतआह इत्यत्रेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यनधिक
रणविवक्षणेचेत्यर्थः वह्निविरहसत्वेपीति तथाचप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेनप्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभाव

मु॰ प्रतियोग्यनधिकरणत्वम्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंवाच्यम् तेनविशिष्टसत्तावान्
॥जातेरित्यादौजात्यधिकरणगुणादेर्विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेपिनक्षतिः अत्रसाध्यता
वच्छेदकसम्बन्धेन । प्रतियोग्यनधिकरणत्वम्बोध्यम् तेनज्ञानवान्सत्वादित्यादौसत्ताधिकरणघटादे
र्विषयतयाज्ञानाधिकरणत्वेपिनक्षतिः इत्यत्रवह्निमान् धूमादित्यादौधूमाधिकरणेसमवायेनवह्नि
विरहसत्वेपिनक्षतिः ॥ ०५० ॥

प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वस्याव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनाग्रिमप्रतियोगिताविशेषणेतुसम्बन्ध
द्वयप्रवेशेनगौरवमितिभावः नक्षतिः नाव्याप्तिः समवायेनवह्न्यभावस्यसाध्यतावच्छेदकसंयोगेनप्रतियोग्यनधिकरण
हेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावादितिभावः ॥६॥ ६॥ ७॥ ६॥ ८॥ ६॥ ६॥ ✓ सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतयातद्भा॰

न्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेनतस्यलक्षणघटकत्वात् नचतृणादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्ना

रा॰ भाव एव तत्तथाविधः प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन तद्रूपसाध्यकसद्धेतावगतेस्साध्यस्यैवतेन सम्ब-
न्धेनाधिकरणाप्रसिद्धेरिति चेन्न विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यद्भावप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वताद्यनुयोगिहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशाभाव एव हेत्वधि-
करणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निर्वचनीयं एवञ्च घटाभावादिरेव तादृशः प्रसिद्ध्यति यत्किञ्चिद्ध्रदादिसंयोगवन्हित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वपर्वताद्यनुयोगिकत्वोभयाभावसत्वात् वह्न्यभावस्यापि हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वापत्त्या वन्हिमान्धूमादित्यादावव्या-

दि॰ तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्य यत्किंचिदिति यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकत्वदवच्छिन्नसा-
मान्यस्यवेत्यर्थः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मके इत्यर्थः घटाभावा

मु॰ ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य वाय-
त्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृक्ष-
त्वादित्यत्र नस्यैवाव्याप्तिः कपिसंयोगाभावस्यहि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्ति कपिसं-
योगोपि भवति तदनधिकरणम्वृक्ष इति॥ ॥ द्यधिकरणेपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावादेरभावस्योत्तरक्षणा

वच्छेदेन सत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ९ ॥ ७ ॥ ॥ प्तिरतः स्वसामान्यपदम् व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये यत्किंचित्प-
दं तेनायोगोलकं यत्किंचित्पदेनोपपादितयोभयाभावोपपत्ते लक्षणघटकतासाध्याभावस्यापीति ध्येयम् एवं विशेषरूपेण संसर्गताभ्युप-
गमे यत्र वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायेन वन्हिस्तस्य साध्यतावच्छेदकतानत्र हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्य-
तावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नायात्र प्रसिद्ध्यात्राव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्न-
निवेशनीयम्परन्तूक्ताव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक-
ताभावो विवक्षणीय इति विभावनीयम्॥

का॰मु॰ दि॰ग॰ १४४

दि॰ नच पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगीन घटाभावादेरितिवाच्यम् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावानतिरेकितया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽसम्भव इतिभावः घटाभावात्मकतयेति अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वादितिभावः इत्यादावित्यादिना अभावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिग्रहः स्वरूपसम्बन्धइति अभावीयविशेषणतेत्यर्थः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावेति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्वं घटाभावादिस्तदभावात्मकेत्यर्थः प्राचाम्मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गीकारादाह कपीति घ

मु॰ द्वितीयेतु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् नच वन्हिमान्धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वम् यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथम्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरितिवाच्यम् घटाभावे यो वन्ह्यभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वन्हिरपि प्रतियोगीन तदधिकरणञ्च पर्वतादिरित्येवङ्क्रमेण प्रतियोग्यधिकरणस्य प्रसिद्धत्वात् यदि घटाभावादौ वन्ह्यभावादिर्भिन्नइत्युच्यते तथापि धूमाभाववान्वन्ह्यभावादित्यादावव्याप्तिः तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसंबन्धस्तेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरण- स्येति ॥ ३ ॥

टाभावीययत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सम्भवान्न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः सम्भवतीतिभावः घटत्वहेतुके यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्ना ॥ ३ ॥

रामरुद्री॰ मूलेभिन्नइत्युच्यतइति अन्यथा वन्हिमति घटशून्यदेशे वन्हिर्नास्तीति घटवति वन्हिशून्ये घटो नास्तीति प्रचयस्यचापत्तेरितिभावः ॥

राम॰ १४४

रा॰ द्वितीयविवक्षेति यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणेत्यर्थः अप्रतियोगिपदेनेति इदञ्च यथाश्रुतमू

दि॰ नधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न सम्भवति उत्पत्तिकाले घटे गुणसामान्याभावसत्वात् आत्मपर्यन्तानुधावनम् तृतीयविव
क्षानुसारेण समाधत्ते यादृशेति यादृश्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकता
नाश्रयत्वमित्यर्थः विवक्षितत्वात् अप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात् कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्न
प्रतियोगितायाः एव यादृशप्रतियोगितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः अत्र

मु॰ तृतीये तु कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य
गुणत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन
इति मैवम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
विवक्षितत्वात् ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्य
महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्य
धिकरणत्वात् अत्र केचित् महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणो महाकालस्य घटाधार
त्वेपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले महाकालभेदाभावात् ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ छ ॥ ६ ॥

त्वयद्धर्मविशिष्टानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य लघोर्निर्दिष्टत्वसम्भ
वेपि यथासन्निवेशेन वैयर्थ्यमिति भावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणेऽव्याप्तिमाशङ्कते नन्विति महा
कालभेदविशिष्टघटाभावइति अभावीयकालिकविशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभा
वइत्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥ ६ ॥ छ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ६ ॥ ॥लाभिप्रायेणोक्तम् वस्तुतस्तादृशप्रतियोगि ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ छ ॥

रा॰ तानवच्छेदकत्वमेवसाध्यतावच्छेदकेविवक्षणीयम् अन्यथावन्हिमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तेः पूर्वमुपदर्शितत्वादितिवोध्यम् अत्र
चेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनयद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वंहेतुमत्तस्तदन्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरित्यर्थः
नचप्रतियोगितानवच्छेदकेऽनन्तधर्मभेदनिवेशेगौरवमितिवाच्यम् गुरुधर्मस्यापिप्रतियोगितावच्छेदकमतेगुरुधर्मघटितकम्बुग्रीवा
दिमद्भेदस्याप्यप्रसिद्ध्यासाम्यादितिभावः अभावीयविशेषणतेति दैशिकविशेषणतेत्यर्थः नत्वभावप्रतियोगिकविशेषणतेतितदर्थःतथा
सतिकालिकविशेषणतया अप्यभावप्रतियोगिकत्वेननद्याहृतेरसम्भवादेवमग्रेपिवोध्यम् महाकालभेदाभावादित्यर्थइतिनतुदै

दि॰ महाकालेमहाकालभेदाभावादिति अभावीयविशेषणतासंम्वंधेनमहाकालभेदाभावादित्यर्थः सामानाधिकरण्य
घटकीभूतविशेषणविशेष्यसंबंधाभ्यांयत्रविशेषणविशेष्योभयसत्वन्तत्रैवविशिष्टाधिकरणत्वोपगमादितिभावः नतुम

मु॰ वस्तुतस्तुप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगि
तासामान्येयत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेनसम्बन्धेनतद्धर्मावच्छिन्नस्यतद्धेतु
व्यापकत्वंवोध्यम् ॥ व्यापकसामानाधिकरण्यंचव्याप्तिः यत्संबंधःसाध्यतावच्छेदकसंबंधःयद्धर्मः
साध्यतावच्छेदकः ॥

हाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासम्बन्धेनसाध्यतायांमहाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोपिन
प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्रतेनसम्बन्धेनमहाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह वस्तुतइति ॥ ९ ॥ छ ॥

शिकविशेषणतायामहाकाले महाकालभेदासत्वेपि कालिकसम्बन्धेनतत्रमहाकालभेदविशिष्टघटसत्वोवाधकाभावः तेनसम्बंधेनतत्सम्
गतदाधारत्वादित्याशङ्कायामाह सामानाधिकरण्येति विशेषणेति विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंसर्गाभ्यामित्यर्थः महाकालमात्रवृत्ती
ति महाकालानुयोगिकविशेषणतायास्साध्यत्वइत्यर्थः अप्रसिद्धेरिति यद्यपिपूर्वोक्तोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशेग
गनाभाव एवतत्रापिप्रसिद्धाति तथापि गगनादेरपिकालिकसम्बन्धेनमहाकालवृत्तित्वमस्त्येव ॥ ९ ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ९ ॥

रा॰ अन्यथासिद्धपूर्ववृत्तित्वघटितत्वशब्दादृकारणत्वं गगनादौ नस्यादृवृत्तित्वप्रवादस्तु कालिकदिक्कृतविशेषणतातिरिक्तसंसर्गेणावृत्तित्वादेव अ
तएव जगतामाश्रयो मत इति मूलमपि सङ्गच्छत इति भावः ननु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमनर्थकम् प्रतियोगितावच्छेद

दि॰ अत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणेपि कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव साध्यतावच्छेद
कसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम् समवायेन ——— व
न्ह्यभावप्रतियोगितायां वन्हित्वावच्छिन्नत्वसत्वात्संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य स

सु॰ इत्यस्य कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबंधेन घटाभावप्रतियोगिनोपि घट ——— स्यान
धिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायाः कालिकसम्बन्धाव
च्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वान्नाव्याप्तिः ननु प्रमेयवन्हिमान्धूमादित्यादौ प्रमेयवन्हित्वावच्छि
न्नत्वमप्रसिद्धम् गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादि
मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति सङ्क्षेपः ॥ ६१ ॥

त्वात् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः संयोगेन घटाभावप्रतियोगि
तायां धूमत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्वादतिव्याप्तिवारणाय सामान्ये इतिस्त्वप्रसिद्धमिति तयाचाव्याप्तिरिति भावः।
यदि च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयो न तु कम्बुग्रीवादिमत्वेन प्रतियोगिताव
च्छेदकत्वमपीत्युच्यते। तदाय यत्किंचिद्विह्नवत्यपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निधाय संक्षेप इति ६१

कसंबंधेन प्रतियोगित्वैयधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटाद्यभावस्यैव प्रसिद्धिसम्भवादित्याशङ्क्य तयोक्तावपि समवायेन वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिवार

का० गु०
दि० या०
१४६

रा० योगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया समवायेन घटाद्यभावीयतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्या
प्तितादवस्थ्यादिति समाधत्ते अत्रेति एकैकाभावनिवेशेऽव्याप्तिप्रदर्शनेनोभयाभावनिवेशं सार्थकयति समवायेनेति सामान्यपदमति
व्याप्तिवारकतया सार्थकयति संयोगेनेति इदं निधायेति तथा चैतत्सार्थस्यानुक्तत्वेनदर्थसूचनाय संक्षेपदं प्रयुक्तमिति भावः नन्ववच्छेद
कत्वमवगाहत एव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिः किन्तु तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपं किंत्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तदपि न प्रतियोगितावच्छेद
शून्यावृत्तित्वं तथा सति गुणे सत्तानास्तीति प्रतीत्यापत्तेः घटत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य तत्सापेक्षकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छि
न्नव्यापकतानवच्छेदकत्वादिति नच कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि

दि० मूले पक्षतानिरूपणे सङ्गतेरप्रदर्शनात् तां प्रदर्शयति पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति तथा च प्रकृतस्य परामर्शस्य घटकतया
पक्षधर्मत्वमपि प्रकृतं तदुपपादकत्वरूपो ह्यानसङ्गत्या पक्षतानिरूपणं व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेव सङ्गतिरि

सु० पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह सिषाधयिषयाशून्या सिद्धिर्यत्र नतिष्ठति स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञाना
दनुमितिर्भवेत् ७० सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता तद्वान् पक्ष इत्यर्थः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

तिवोध्यम् मूले पक्षतालक्षणस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्शयन् मूलार्थमाह सिषाधयिषाविरहेति १॥२

तानवच्छेदकत्वमेव वाच्यम् तथा चाप्रसिद्धितादवस्थ्यम् घटसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्त्वापेक्षया कम्बुग्रीवादिमत्त्व
त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावप्रसिद्ध्या तद्वदितोक्तावच्छेदकताया असंभव इति वाच्यम् कम्बु
ग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भेदकूटस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यतया तस्य च प्रसिद्धत्वादि
ति चेन्नैवम् घटो नास्तीति प्रतीत्या हि घटत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं सिद्ध्यतीति वक्तव्यम् तत्र च तत्रत्याभावे घटस्य घटत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयात् तादृशप्रतीत्या घटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहनाद्यथा तादृशप्रतीतिः ॥ १ ॥ १ ॥ ७ ॥ १ ॥

राम०
१४६

रा०। घटत्वादेरवच्छेदकत्वेमानन्तथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्वे निरुक्तावच्छेदकत्वानवगाहनात्कथन्तस्य तादृशावच्छे
दकत्वन्तत्प्रतीतेर्गोचर इति घटो नास्तीति वदियमपि स्वरूपसम्बन्धरूपमेवच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमत्वेऽवगाहत इति न हूला दुरुरपि भवत्यवच्छे
दः प्रतियोगिताया इति ग्रन्थकृतां तात्पर्यात्तेन च गुरुधर्मस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य बाधादुक्तप्रतीतौ स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगितासंबंधेनैव प्रतियोगिनोऽभावेऽन्वयोऽभ्युपेयत इति घटो नास्तीत्यादौ तु लाघवाद्घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेनैव घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्तु

दि०। घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वन्निषेधयति सिषाधयिषामात्रन्न पक्षतेति मेघानुमानात्
मेघानुमितेरत एव वक्ष्यमाणदूषणादेव सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह सिद्धौ सत्यामिति अत इति अत्रानुमितिनि
र्वाहकपक्षता सिद्ध्यर्थमिति भावः तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपीति सत्यामुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्यां विशेष्याभावमात्रप्रयुक्त
स्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्वादिति भावः सिद्धौ सत्यामसत्यां च्वेति सत्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्यासत्यान्तूभयाभावप्रयुक्तस्य विशि
ष्टाभावस्य सत्वादिति भावः सिद्धेः सत्वादिति सिद्धेः सत्वेन तदभावरूपपक्षताया अभावादिति भावः सिषाधयिषावि
रहवैशिष्ट्यस्य च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वम् तेन सिषाधयिषाकालीनसिद्धेः कालिकसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहवि
शिष्टसत्वेपि न क्षतिः ॥

मु०। सिषाधयिषामात्रन्न पक्षता विनापि सिषाधयिषाड् घनगर्जितेन मेघानुमानात् अत एव साध्यसन्देहोपि न पक्षता वि
नापि सन्देहन्ततदनुमानात् सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्वेऽनुमितिर्भवत्येव अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्ट
त्वं सिद्धौ विशेषणं तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिषाधयिषास्ति तत्र
सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः
सत्वात् ॥ ६ ॥

सुचितमिति वाच्यम् समानाकारकप्रतीत्या एकत्र प्रतियोग्यंशे प्रकारभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहि
त्वमपरत्र तादृशधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमिति कल्पनस्यानुचितत्वेन लाघवादुभयत्रैव
प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहिताकल्पनस्यैवउचितत्वेन गुरुधर्मस्य तावच्छेदकत्वमित्यत्रैव प्रमाणदौर्लभ्यं प्र
तीत्यनुरोधेनैव च अवच्छेदकतासिद्धेरुपगंतव्यत्वादिति ध्येयम् ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरुधर्मा ५ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰ वह्निव्याप्यत्वनिश्चयस्यैव व्याप्त्यंशे वैकल्याभावेन व्याप्यत्वाद्यंशे एव न सम्भवति। गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असंभवादिति कथमेतदिति चेन्न स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकताया एव गुरुधर्मे प्राचीनैरङ्गीकारात् साध्यतावच्छेदकतापाविषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्सम्भवादिति हृदयम् पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेतीति निर्मूले किमुत्तरं इति पूरणीयम् तथा च पक्षवृत्तित्वघटकमप्यसत्त्वं यज्जिज्ञासाविषय इति हेतुस्तत्पक्षसत्त्वमाहेत्यर्थः नन्वेतावता का सङ्गतिः प्रदर्शितेत्याशङ्कायामाह तथा चेति ननु परामर्शनिरूपणानन्तरमपि पक्षतानिरूपणे भवतूपोद्घातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणाव्यवहितोत्तरमपि पक्षतानिरूपणे का सङ्गतिरित्यत आह व्याप्तिनिरूपितेत्यादि एककार्यकारित्वं एककार्यप्रयोजकत्वं प्रयोजकत्वञ्च कारणकारणतावच्छेदक

दि॰ परामर्शरूपकारणसत्त्वे सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे यद्यनुमित्यापत्तिस्तदा तस्या उत्तेजकत्वमप्यावश्यकमन्यथा तन्न सम्भवतीत्याशङ्कते ननु यत्रेति परामर्शानन्तरमपरामर्शे हि द्वितीयक्षणे ततः सिद्धुत्पत्तिर्हि द्वितीयक्षणे क्रमेण अव्यवधानेन एवमन्यत्रापीति यत्र परामर्शसिषाध॥

मु॰ ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिषा॥
धयिषा योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात्॥ ७॥ यिषासिद्धयः क्रमेण भवन्ति एवं सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शाः एवं सिषाधयिषापरामर्शसिद्धयस्तत्रेत्यर्थः सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति सिद्धिपरामर्शोभयक्षण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ २ ॥ ७ ॥ ॥

साधारणम् तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तेर्विषयविधया कारणतावच्छेदकत्वेपि च न क्षतिः अत एव सद्धेतुनिरूपणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं दीधितिकृतां सङ्गच्छते स्वोक्तसद्धेतोः परामर्शेनानुमितेर्जननात् परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरासद्वारानुमितावुपयोगाच्च वस्तुतस्तूपोद्घातोपि व्याप्तिनिरूपिता सङ्गतिर्भवत्येव तदभिधानानन्तराभिधानाप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यैव तन्निरूपिततत्सङ्गतित्वात् व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येक परामर्शविषयत्वेन पक्षवृत्तित्वस्मरणे वृत्तित्वघटकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादसम्भवात् अत एव पक्षतानिरूपणानन्तरम्परामर्शस्य कारणताव्यवस्थापने दीधितिकृतानुमितिलक्षणोपोद्घातसङ्गतानि॥

रा० रू पितसङ्ग तित्वमुपपादितंगदाधरभट्टाचार्यैरितिध्येयम् स्पष्टनयेति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावोयत्रसपक्षइत्युक्त्याप्य
र्थोत्ता दृशाभावः पक्षतेतिलाभसम्भवात्स्पष्टनयेत्युक्तम्। अव्याप्त्यापत्त्येति पक्षेपक्षताभावापत्त्येत्यर्थः नचसिषाधयिषाविरहविशिष्ट
सिद्धेः समवायेनपुरुषेसत्वेपिपक्षेतदभावसत्वात्पक्षतापत्तिरितिवाच्यम् विशेष्यतासम्बन्धेनवर्तत्तइतितदर्थात् अनइतीतिचतुर्थ्य।
न्तात्तसिरितिभावः एककालेति एकक्षणेत्यर्थः तेननस्थूलकालमादायातिप्रसङ्गः विरोधिसत्वे प्रतिबंधकसत्वे अनुमित्त्यासात् अनु

दि० कथमिति किमर्थमित्यर्थः इतिप्रत्यक्षमिति अनुमितीष्टसाधनताविषयकमितिशेषः प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनता
धीस्वीकारेइच्छासामग्र्याप्रतिवन्धात्प्रत्यक्षमेवनस्यात् यादृशयादृशेति घटानुमितिर्जायतामितीच्छासत्वेपिपर्वतोवन्हिमा

मु० तत्कथंसिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वंसिद्धेर्विशेषणमितिचेन्न यत्रवन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतोवन्हिमानि
तिप्रत्यक्षंस्मरणंवाततःसिषाधयिषातत्रपक्षतासम्पन्नयेतद्धिशेषणस्यावश्यकत्वात् इदन्तुवोध्यम् यादृश
यादृशसिषाधयिषासत्वेसिद्धिसत्वेयल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाव
स्तल्लिङ्गकानुमितौपक्षता॥६॥ ॥ नितिसिद्ध्यसत्वेवन्हिमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्वतोवन्हिमानितिसिद्धिसत्वेपितदिच्छा
वलात्तदृशानुमित्यापत्तिरतउक्तम् सिद्धिसत्वइति इदञ्चोत्तेजकेच्छादिव्यक्तेःपरिचायकंरूपम् उत्तेजकतत्वन्तुतत्तद्व्यक्तित्वेनैव
॥ तिवोध्यम्॥
मित्यावर्ततेत्यर्थः तदेति अन्यथा परामर्शाभावेऽनुमितेरेवानुत्पत्त्यासिषाधयिषायाउत्तेजकत्वकल्पनेवीजाभावात्प्रतिवन्ध
कसत्वेकार्योत्पादार्थमेवोत्तेजकस्यकल्पनीयत्वात्तु सिद्धासत्वेप्रतिवन्धकाभावादेवकार्योत्पादसम्भवेनोत्तेजकस्यैवानपेक्षितत्वात् सिषाधयि
षाभावेधर्मिणोऽसत्वेनकस्योत्तेजकत्वंकल्पनीयमितिभावः सिद्धिमात्रकालेपरामर्शमात्रकालेचसिषाधयिषायाअसम्भवात्सिद्धिकालइत्या
दिमूलमसङ्गतमतोव्याचष्टेसिद्धीति ननुवन्हिमानितिप्रत्यक्षानन्तरंसिषाधयिषैवनसम्भवति इष्टसाधनताज्ञानस्यहेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञान
स्यतादृशप्रत्यक्षात्पूर्वमेवोपगमेप्रत्यक्षमेवनसम्भवतिवलवदिच्छासामग्र्याप्रतिवन्धात् प्रत्यक्षानन्तरन्तदुपगमेसिषाधयिषाक्षणेप्रत्यक्षमेवन

रा० निरासाय शेषमपूरयति अनुमितीत्यादि परिचायकं रूपमिति यद्यपीच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे अनुमितिरित्यनन्तरं तत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषेच्छाव्य
क्ती नानाज्ञानं सम्पादनमित्यर्थः तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्येवकारेणानुमितिरित्यन्तभावस्योत्तेजकतावच्छेदककोटिकाप्रवेशोऽव्यवच्छिद्यते ननु यत्कि
ञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छैव न सम्भवति सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेः यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् न च सिद्धेऽपि सिद्धत्वेनाज्ञाने दशायामिच्छा
दर्शनोच्छानुपपत्तिरिति वाच्यम् सिद्धत्वज्ञानाभावेऽप्युत्पन्नज्ञानादिव्यक्ताविच्छानुत्पत्त्या ज्ञानादिव्यतिरिक्तस्थल एव सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकं

दि० तेन तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन यत्किञ्चिज्ज्ञानमित्यस्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः अन्यथा यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य सर्वदा सिद्ध
त्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात् नानुमितिरिति नानुमित्यापत्तिरित्यर्थः तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिति भावः
न च यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम् अनुमितिसामग्रीसत्त्वे आत्मादि

मु० तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो
वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुभवत्येव ॥ ९ ॥ ७ ॥ ६ ॥ १ ॥

विषयकयत्किञ्चिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वनियमेन यत्किञ्चिन्मानसाद्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानुमित्युत्पत्त्या वि
रोधापत्त्यसम्भवात् नन्वनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वम्वाच्यम् तावतैव यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामि
तीच्छावारणसम्भवात् न तु तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वङ्कल्प्यम् गौरवादित्यत आह वह्निव्याप्येति प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानमित्य
स्य शाब्दसामग्र्यसत्त्व इत्यादिः ॥

ज्ञानादौ तु सिद्धमात्रं विरोधीति सिद्धान्तात् अत एवोक्तं सिद्धे इच्छाविरहादिति तत्र तत्र ग्रन्थकृद्भिरित्य
तो व्याचष्टे एतदुत्तरकालीनेति अनुमितिसामग्रीसत्त्व इति अनुमितिसामग्र्यभावेनादृशेच्छाबलादनुमिताविष्टापत्तिरेव न सम्भवति तस्य
त्वे परामर्शादिसत्त्वे नात्मनो मानससामग्रीसत्त्वेन स्वोत्पत्त्यापीच्छाया विषयसिद्ध्या अनुमित्युत्पादासम्भवाद्यादृशेच्छाया अनुमितिं विना न वि

ग०. यसिद्धिस्तादृशेच्छाया एवोत्तेजकत्वोपगमादितिभावः ननुवन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतोवन्हिमानितिप्रत्यक्षानन्तरं वन्हेः प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं जायतामितीच्छावलेनवन्हेर्नोनुमितिः सम्भवति वन्हिविषयकशाब्दवोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसम्भवादित्याशङ्कानिरासायपूरयति शाब्दसामग्र्यसत्त्वइत्यादिरिति तथाचतदानीं वन्हेश्शाब्दसम्भवेनानुमित्यैवेच्छायाविषयसिद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः तदिच्छाव्यक्तेरि

दि०. शाब्दसामग्रीसत्त्वे शाब्दवोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसम्भवात् भवत्वेवेत्यनुमितिरित्यनेनसंवध्यते तथाचानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वेतत्रानुमितिनेस्यादितिभावः तल्लिङ्गकत्वप्रवेशस्य फलमाह एवमित्यादिना नानुमितिरिति इच्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकतया तदिच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादितिभावः इदन्तुवोध्यम् पर्वतेवह्न्यनुमितिर्जायतामित्याद्यनुग

मु०. एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेनवन्हिमनुमिनुयामितीच्छायामपिनानुमितिः सिषाधयिषाविरहकालेयादृशसिद्धिसत्त्वेनानुमितिस्तादृशीसिद्धिर्विशिष्यैवतदनुमितौप्रतिवन्धिकावक्तव्या तेनपर्वतस्तेजस्वीपाषाणमयोवन्हिमानिति ज्ञानसत्त्वेप्यनुमितेर्नविरोधः ॥ ६७६ ॥ ६ ॥ २ ॥ २ ॥

तेच्छानाम्पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवन्हिविधेयकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वम्प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानञ्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानान्तुतत्तद्व्यक्तित्वेन नतुसकलेच्छानान्तत्तद्व्यक्तित्वे नगौरवादिति ॥ ६ ॥

तिधूमपरामर्शकालीनाया आलोकेनवन्हिमनुमिनुयामितीच्छाव्यक्तेरित्यर्थः अनुत्तेजकत्वादिति पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवन्हित्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिवन्धकतायाञ्चानुत्तेजकत्वादित्यर्थः तादृशप्रतिवन्धकतानिरूपितावच्छेदकतावदभावाप्रतियोगित्वादितियावत् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ६ ॥ २ ॥ ॥

का॰ मु॰
दि॰ रा॰
१४९

रा॰ अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति अनुमितित्वावच्छिन्नविधेयके तु तत्तत्पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादिभानासङ्गत्यापत्ति
रिति तत्परित्यागः न चैतादृशेच्छाया उत्तेजकत्वेपि सिद्धिसत्त्वे पर्वतोद्देश्यक वह्निविधेयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेपि तादृशेच्छाबलात्ता
दृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् प्रत्यक्षोद्देश्यत्वविधेयत्वयोरप्रामाणकत्वात् न चैवमनुमितिगोचरत्वनिवेशोपि व्यर्थः तादृशेच्छाया अनुमिति
मात्रविषयकत्वादिति वाच्यम् पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षं जायतामिति हि प्रत्यक्षेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वा
त् न चैवमपि शाब्दबोधेषु उद्देश्यत्वविधेयत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाबलात्तादृशशाब्दसामग्रीसत्त्वेपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यापत्तिरिति वाच्य
म् पर्वतो वह्निमानिति शाब्दबोधे पर्वते वह्निमत्त एव तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताया अस
त्त्वात् तादृशवह्निविधेयताकत्वप्रकारताशालि अनुमितिविषयकेच्छाविषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात् अथैवम
पि पर्वते वह्निमत्तादात्म्येन साध्यतायां पर्वते वह्निमद्विधेयकशाब्दसामग्रीदशायां सिद्धिसत्त्वेपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित
वह्निमत्त्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं जायतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमित्यापत्तेरिति चेन्न शाब्दबोधेषु उद्देश्यता।
विधेयतयोरुपगमे एतादृशेच्छानामपि वह्निविधेयकानुमितिस्थले तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वाल्लघूपायासम्भवस्य
लेश एव गौरवस्य स्वकर्तुमनुचितत्वात् वस्तुतस्तु शाब्दबोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव अनुमितावेव तदङ्गीकार आवश्यकः अ
न्यथा पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेस्तात्पर्येण पर्वतमनुमिनोमीत्यादिप्रयोगापत्तेरनुमितेर्विधेयत्वादिमत्त्व एवान्यत्र द्वितीयाया विषयि
तार्थकत्वेप्यनुमित्यर्थकधातुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुद्देश्यत्वस्य सप्तम्यर्थतामुपगम्य तादृशप्रयोगवारणसम्भ।
वात् न च प्रकारित्वमेव तत्र द्वितीयार्थोस्तु तावतापि पर्वतमनुमिनोमीति प्रयोगवारणसम्भवादिति वाच्यम् ॥ तथापि पर्वतत्वमनुमि
नोमीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः अत एवोक्तं गदाधरभट्टाचार्यैरनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं वा द्वितीयार्थ इति शाब्दार्थकधातुयोगे
तु विषयित्वस्य द्वितीयार्थत्वेपि न क्षतिः यदि तु पर्वतं शृणोमीति प्रयोगापत्तिः पर्वतविशेष्यकशाब्दस्यापि पर्वतविशेष्यकत्वादिति
विभाव्यते तदा द्वितीयायास्तत्पदसमभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारित्वे वद्वितीयार्थोस्तु अतिरिक्तान्तोपा
दाना श्री०॥ श्री०॥ ६॥

रा॰म
१४९

रा०न्यवर्त्तेत वह्निमत्त्वमृणोमीति प्रयोगः इति ध्येयम्॥ अथैवमपि धूमपरामर्शमात्रदशायामप्यवर्त्तितोद्देश्यतानिरूपितवह्निविधेयता-
कालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छावलाद्धूमलिङ्गकवह्न्यनुमित्यापत्तिः तादृशेच्छाया अपि तादृशसाध्यविधेयकत्वप्र-
कारकत्वादनुमितिविषयकत्वाच्च न च किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमपीच्छाविशेषणं देयमतो न तादृशेच्छावलादुक्तानुमित्या-
पत्तिरिति वाच्यम् तथा सति तादृशवह्निविधेयताकधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेपि धूमलिंगकवह्न्यनुमितिर्न स्या-
त् न च तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तदन्यधर्मावच्छिन्न लिङ्गकत्वानुप्रकारिकैवेच्छोत्तेजिका वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्र-
कारतायास्संग्रहे भिन्नभिन्न लिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाया वारणं न सम्भवतीति वाच्यम्॥ एवमपि तादृशवह्निविधेयताकधूमलि-
ङ्गकानुमिति रा०लोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामितीच्छावलाद्धूमलिङ्गकानुमितेरशक्योपपादनत्वादिति चेत् मैवं तद्धर्माव-
च्छिन्नलिङ्गकानुमितौ निरुक्तवह्निविधेयकत्वप्रकारतानिरूपितानद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वानिरूपितानुमिति निष्ठ

विशेष्यताशालित्वे नैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् उक्तसमूहालम्बनेच्छायां त्वनुमितौ विशेष्यताद्वयमेका धूमलिङ्गकत्वप्रका-
रतानिरूपिता अपरा चालोकलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता समूहालम्बने प्रकारताभेदेनैव विशेष्यताभेदात् अन्यथा वृक्षः क-
पिसंयोगवांस्तदभाववांश्चेति समुच्चयस्य वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्य भेदो न स्यादेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहाल-
म्बनेपि प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदः संशये चोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतैत्येव तयोर्वैलक्षण्यात् इत्यञ्च धूममात्रलि-
ङ्गकानुमितित्वमेव तादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकं वाच्यम् अन्यथा धूमालोकोभयपरामर्शाभ्यां धूमलिङ्ग-
कत्ववदालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्येकविशिष्टअपरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानवलात्तादृशानुमाने वह्न्यनुमितावुक्तसिद्ध्य-
भावस्य व्यभिचारापत्तेः॥ अथवा किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादेयम्॥ धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः पृ-
थगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदसंग्रहो न दोषायेति कृतमपल्लवितेन॥ ३॥ ३॥ ५॥ ३॥ ५॥ ३॥ ३॥ ३॥ ०॥ ७॥ ०॥

रा॰। यादृशसिद्धिसत्वेपर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः तादृशसिद्धिः तादृशानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्युक्तौ तादृशानुमितौ पर्वतो वह्निमानित्या-
कारकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वन्न स्यात् तादृशसिद्धिसत्वेपि सिषाधयिषयानुमित्युत्पादादत उक्तम् सिषाधयिषेत्यादि पर्वतत्वावच्छिन्ने

दि॰। सिषाधयिषाकाले पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्वेपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्तादृशसिद्धेर्नतादृशानुमितिम्प्र-
ति प्रतिबन्धकत्वं स्यादत उक्तं सिषाधयिषाविरहकालवृत्तिविशिष्येति पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नवि-
शेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतावक्तव्येत्यर्थः तत्प्रयोजनमाह तेनेति सिद्धेरे-
वेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः सामानाधिकरण्येनानुमितिम्प्रतित्विति॥ सामान्याधिकरण्यमात्रेणानुमि-
तिम्प्रतित्वित्यर्थः अन्यथावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहितयातद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः सिद्धि

मु॰। परं तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितेर्दर्शनात् पक्षताव-
च्छेदकावच्छेदेनानुमितिम्प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका पक्षतावच्छे-
दकसामानाधिकरण्येनानुमितिम्प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि इदन्तु बोध्यम्॥ ६॥ ६॥ ६॥ ७॥

मात्रमिति पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः उपाध्यायास्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-
स्य सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षता तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाले च नानुमित्यापत्ति-
रित्याहुः तद्दूषयितुम्प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्षिप्रवेशे प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथन्नानुमितिरित्युक्तदृशिष्यजि-
ज्ञासानुत्पादार्थम्प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह॥ इदन्तु बोध्यमित्यादिना॥ ६॥ ६॥))तिसिषाधयिषाविरह इत्यादिकम्परिचायक-
मात्रं अन्यथा विशेष्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेपि सिषाधयिषां विनैवानुमित्युत्पादात् प्र॰॥ ६॥

रा० तत्प्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीपरतां दर्शयति तेनेति ननु वह्न्यादौ चक्षुःसन्निकर्षदशायां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत
इति ज्ञानवतो वह्नेः प्रत्यक्षेणानुमितिरित्येव मूले कुतो नोक्तं किं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्य लानुरोधेनेत्याशङ्कां निरसितुमाह एतादृशेति तद्विषये
प्रत्यक्षविषये विषयित्वं सप्तम्यर्थः तस्य चानुमितावन्वयः तथा च प्रत्यक्षविषयसाध्यविषयिकानुमितिसामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः स्वातन
त्र्येणेति प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः प्रयासापत्तेरिति एकसामग्रीप्रदर्शने नैवोभयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक्सामग्रीप्रदर्श
नस्यानुचितत्वादिति भावः ॥ ननु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्व एव लाघवम् एकप्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेरित्याशङ्क्यान्तिम एकत्र तु मे।

दि० संशयोत्तरप्रत्यक्षसम्पत्तिहेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः एतादृशप्रत्यक्षसामग्री विशेषपर्यन्तानुधावनस्य
तद्विषयेऽनुमितिसामग्रीसम्पत्तिप्रदर्शनार्थं स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन प्रयासापत्तेः स्वातन्त्र्येणेति ननु पक्षताकु

मु० यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानम् तत्रासत्यामनुमित्सायां पु
रुषस्य प्रत्यक्षं सम्भवति न त्वनुमितिः अतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामि
नीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

(१) क्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः शाब्दसिद्धौ सत्याम
शाब्दज्ञानच्छायत्तामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात्सिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्य
नुत्पादेन सामग्र्यामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्यावश्यकतया एकरूपेणोत्तेजकत्वासम्भवात् ॥ ६ ॥ ८६ ॥ ७ ॥

कप्रतिबन्धत्वेन च न सम्भवति भिन्नभिन्नरूपेणैवेच्छायाः सिद्धौ सामग्र्याश्चोत्तेजकत्वस्य वाच्यत्वादित्याह शाब्देत्यादिना लङ्न्यादिवाक्यादित्यर्थः
पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यात्सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वं बोध्यम् अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति यथोक्तानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः उ
क्तानुगतेच्छानां तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति ध्येयम् अनुमित्यनुत्पादेनेति प्रत्यक्षेऽप्येवं तादृशेच्छाया विषयसिद्धिसंभ
वादिति भावः अनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनेति यद्यप्येवं सति वह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञा० ॥ ६ ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥ ६ ॥

रा॰।नं त्रायतामितीच्छायावहे रनुमितिर्नस्यात् तथापि प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनापि प्रत्यक्षसामग्र्या उत्तेजकत्वस्य कल्पनीयत्वाददोषः ॥ चक्षुस्संयोगादिरूपेति यद्यपि चक्षुस्संयोगमात्रत्वं सामग्रीत्वं तथाप्येकक्षणवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्पुरुषीयविशेषणज्ञानादिविशिष्टचक्षुस्सं योगस्य सामग्रीत्वं सम्भवो बोध्यः विजातीयेति परमात्ममनसोः संयोगव्यावृत्तवैजात्यावच्छिन्नेत्यर्थः स्वातन्त्र्येणेति पक्षताकुक्षिप्रविष्टा

दि॰।एवमुभयत्र सिषाधयिषाविरहस्यैकसम्बन्धेन विशेषणत्वं सिद्धौ समवायघटितसामानाधिकरण्येन चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वासंभवादित्याशय इतिदिक् नन्वनुमितिम्प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयेपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः मन्मतेतु अनुमानातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पक्षताकुक्षौ तस्याः प्रवेशेनो

मु॰।एवम्परामर्शानन्तरम्बिना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥ ७०॥ श्री॰॥ ॥ श्री॰॥ ॥६॥ ॥ छ॥ ९॥

क्तापत्त्यनवकाशादत आह एवमिति अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकेति तथा च भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावान्न पूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः यद्वानुमितिसामग्री प्रतिबन्धिका अनुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका न तु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः तथा च प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितिम्प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं तया न पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः॥ ७०॥ श्री॰॥ ॥ श्री॰॥ ॥६॥ ६॥ ६॥ ॥६॥ ९॥ ६॥ ६॥

त्वेनेत्यर्थः प्रत्यक्षसामग्रीत्वप्रमाणेनेति यावत् अनुमानातिरिक्तेति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमित्युपधायकातिरिक्तसिद्ध्युपधायकान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वादितिपर्यवसितोऽर्थः यथाश्रुतेनेन चक्षुषोऽनुमित्यनुपपत्तेरिति बोध्यम् ननु प्रत्यक्षसामग्र्या यथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितात्तथा भिन्नवि॰ ॥ ६॥

रा० पक्षविषयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितेति भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुमितेस्सामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुपपत्ति
रशक्यसमाधिरेवानुमितिम्प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तदभावघटितभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह यद्वेति
॥ विजयलक्षणेत्यादेः सद्धेतुनिरूपणानन्तरमित्यादिः वादिनो विजयस्वरूपं यदेकं कार्यं तत्कारित्वं तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः स्वोक्तहेतोस्सद्धे
तुत्वप्रतिपादनेनैव परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्रतिपादनेनापि कथायां वादिनो विजयादिति भावः विजयेत्युपलक्षणमनुमितिलक्षणतत्त्वं निर्णे

दि० हेत्वाभासानिति विजयलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्या ननु लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानं विना विशे

मु० हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान्विभजते अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः कालात्ययापदिष्टश्च
हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥ ७१ आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैका
न्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥ तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् ॥ श्री ॥ ६ ॥ श्री ॥

षजिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो लक्षणमाह तल्लक्षणन्त्विति हेत्वाभासलक्षणन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

योऽप्यत्रैकं कार्यमित्यपि बोध्यम् ७० साधारणधर्मज्ञानं विनेति तद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छाम्प्रति तद्धर्मज्ञानस्य हेतुत्वादिति भा
वः निष्प्रयोजक इति नास्ति प्रयोजको यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोजकशून्य इत्यर्थः विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः हे
त्वाभासलक्षणन्त्विति हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणन्त्वित्यर्थः यद्यपि दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्त
व्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते दोषवत्त्वरूपदुष्टत्वलक्षणस्य ज्ञातुं शक्यत्वाददोषः एवञ्च मूले हेत्वाभासा इति पदं हेतुवदाभासन्त इति व्यु
त्पत्त्या दुष्टहेतुपरमेवेति मन्तव्यम् ॥

का०ग्रु
दि०ग्र
१५२

र०वन्ह्यभावेव्याप्तिरिति तथा च सद्धेतोरपि दुष्टतापत्तेरिति भावः न चेति नन्ववच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे वन्ह्यभाववद्ध्रदविषयत्वेप्यवच्छेदका-
तापर्याप्तिविरहादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्यनिश्चयत्वान्तर्भावेणैवावच्छेदकतापर्याप्तिः न चैतत्त्रितयसहितयद्विषयकत्वेन प्रति-
बन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिस्तत्त्वमिति विवक्षणान्नदोष इति वाच्यम् विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वन्हित्वादीनां गुरुत्वाद्यवगाहिभ्र-
माणामप्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया विशिष्टविषयकत्वा-
दिसमुदायस्य न्यूनवृत्तितया पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वान्न च प्रमात्मकज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितैव विशिष्टविषयितेति निरू-

दि०लस्येलक्षणङ्क्ताहृयति तथाहीति तेव्यभिचारादयः ननु यद्विषयिकत्वेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं तथा च वन्हिमान् धूमा-
दित्यत्र वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिः पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेन वन्ह्यनुमितिम्प्रति प्रतिबन्धकत्वेन वन्ह्यभाव-
विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् न च स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमनतिरिक्त-

मु०तथाहि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वात्तेदोषाः॥ ६॥ २॥ ७॥

वृत्तित्वं वाऽवच्छेदकत्वं तृतीयार्थः वन्ह्यभावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेप्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकर-
णत्वादतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रति-
बन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्॥ ६॥ ॥ ६॥ ६॥ ॥ ६॥ ॥ ६॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ० ॥ ६॥ ६॥ २॥

प्यनिरूपकभावापन्नविषयितात्वेन विशिष्टविषयितानाम्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिरस्त्वेतेवेति वाच्यम् प्रत्येकावृत्तेस्समुदायवृत्तिनिय-
मेनैकदेशातिव्याप्तिवारणाय पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतया यावद्विशिष्टविषयितायामवच्छेदकतापर्याप्तेः कथञ्चि-
दप्यसम्भवादत आह अनतिरिक्तवृत्तित्वं वेति प्रतिबंधकताशून्यवृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा च वन्ह्यभावप्रकारत्वादेरप्रति-
बन्धकधर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणत्वान्न वन्ह्यभावादावतिव्याप्तिरिति भावः॥ ६॥ ॥ ६ ॥ श्री ६॥ ६॥ ७॥ ॥ ७॥ ६॥

राम
१५२

रा॰ पूर्वोक्तरीत्येति विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया ह्रद इत्यप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वेनेत्यर्थः एवंरीत्याक्वापि लक्षणागमः ॥

दि॰ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्त्यापत्तेः प्रतिब
न्धकत्वाभाववति ह्रद इत्येतादृशज्ञाने वन्ह्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वसत्त्वात् विशिष्टह्रदे सह्रदानतिरेकादत आह
। यद्विषयकत्वञ्चेति एतद्विशेषणप्रयोजनमाह तेनेति बाधभ्रमस्य बाधभ्रमसाधारणस्य पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्र
कारकत्वादेरित्यर्थः अनुमितिविरोधित्वेपि अनुमितिविरोधितावच्छेदकत्वेपि नक्षतिः नवन्ह्यभावाद्यावतिव्याप्तिः
इतरथा वन्ह्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्र

ष
मु॰ यद्विषकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयकत्वं बोध्यम् तेन बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेपि न क्षतिः
तत्र पर्वतो वन्ह्यभाववान् इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः नच यत्र वन्ह्यभावव्याप्य
पाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वन्हिव्याप्यधूमस्याभासत्वन्न स्यात् ॥ श्री ॥ ६ ॥ ॥

विशिष्टत्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादितिभावः यादृशविशिष्टेति विवक्षितेतु तत्र नातिव्याप्तिरित्याह तत्रेत्यादिना नच वन्ह्यभा
वविशिष्टपर्वतस्याप्रसिद्धत्वेपि यादृशविशिष्टपदेन वन्ह्यभावत्वविशिष्टं वन्ह्यभावमुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्य
म् यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया वन्ह्यभावविषयकत्वस्य
प्रतिबन्धकत्वाभाववति वन्ह्यभाव इति ज्ञाने वृत्तेस्तत्रातिव्याप्तेरभावात् नचैवम्पूर्वोक्तरीत्या वन्ह्यभावविशिष्टह्र
दादावव्याप्तिरिति वाच्यं ॥

नाद्व्याप्तिपदं केवलं लक्षणासत्त्वपरमेव तथा चासम्भव एवेति पर्यवसितम् ॥ श्री ६ ॥ श्री ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

का०अनु० दि० ग० १५३

रा०। यद्रूपावच्छिन्नेति नन्वेवन्तत्त्वं वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादावेव न तु दोषे वह्न्यभाववद्ध्रदादाविति कथन्तस्य दोषलक्षणत्वमत आह तत्त्वमि-
त्यस्येति ननु यद्रूपपदेन वह्न्यभाववद्ध्रदत्वमेव ग्राह्यन्तच्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वमेव कर्मधारयोत्तर-
भावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकीयसामानाधिकरण्यवाचकत्वादिति दीधित्युक्तेः तदवच्छिन्नाच विषयिता न प्रतिबन्धकभूतज्ञाने ह्र-
दो वह्न्यभाववानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ह्रदत्वे वह्न्यभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह वह्न्यभावावच्छिन्नेति तथा च वह्न्यभावव-

दि०। यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात्तत्त्वमित्यस्य च तद्धत्वमित्यर्थकत्वात् ह्रद
इति ज्ञाने च वह्न्यभावावच्छिन्नह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वाभावात् अथात्रानतिरिक्तवृत्तित्वेरूपस्यावच्छेदकत्व।
स्वविलक्षणेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रदो वह्निमान्नवेति संशये वह्न्यभाववान्ह्रदो वह्निमानित्याहार्यनिश्चयेऽ
प्रामाण्यज्ञानास्कन्दितताद्दृशनिश्चये च वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वादसंभव इति चेन्न ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपद

मु०। तत्र वह्न्यभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्॥ ६॥ ७॥

स्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरतया तादृशनिश्चयनिष्ठयादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धक-
तानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक् सम्प्रति पक्षस्यानित्यदोषत्ववादी शङ्कते नचेति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति
पाषाणमयत्वे वह्न्यभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ १॥ ६॥ ॥ ८॥॥

ह्रदत्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन ग्राह्यन्तन्तूक्तं विशिष्टं येनोक्तदोषस्यात् निर्धर्मितावच्छेदकवह्न्यभावविशिष्टह्रदत्ववानित्यप्रतिबन्धकज्ञाने।
पुक्ते यद्रूपावच्छिन्नविषयतासत्त्वेनेति भावः ह्रद इति ज्ञानेपि ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितासत्त्वात् वह्न्यभावावच्छिन्नविषयत्वाभावादेवोभ-
यावच्छिन्नविषयताविरह इति सूचनायेव ग्रन्थकृता वह्न्यभावावच्छिन्नविषयिताविरहमात्रमुक्तम्॥ ६॥ ॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥

राम०
१५३

रा०प्रीतन्वतु वन्ह्यभावमात्रं यद्रूपपदग्राह्यमिति तदभिप्रायः तथासति केवलवन्ह्यभावावच्छिन्नविषयितायाः अप्रतिबन्धकवन्ह्यभा
ववानिति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारण्येन वन्ह्यभावमात्रं यद्रूपपदेनोपादाय लक्षणोगमनादिति बोध्यम् ॥०॥ अत्रैवं व
न्ह्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयितं वन्ह्यभावह्रदोभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वमेव तच्चाप्रतिबन्धकत्वए
कत्र ह्रदयमिति रीत्या वन्ह्यभावह्रदत्वोभयप्रकारके वन्ह्यभावावच्छिन्नविशेष्यकह्रदत्वप्रकार केच ज्ञाने वर्तत इति तादृश
विषयितायाः प्रतिबन्धकतातिरिक्त वृत्तित्वासंभव इति चेदत्र केचित् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नवि
शेष्यतानिरूपकत्वमनुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नोद्देश्यस्यार्थे तात्पर्यात् वन्ह्य
भाववत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यानुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्ववति वन्ह्यभा
ववत्वाच्छिन्नविशिष्टे ह्रदत्वावच्छिन्नो दोष इत्याहुः तदसत् तथासति घटो न द्रव्यमित्यनुमिति प्रतिबन्धकीभूत घटो द्रव्यमिति
निश्चयविषयस्तु द्रव्यत्वविशिष्ट घटादावव्याप्तिप्रसङ्गात् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वेन द्रव्यत्वप्रकारताया उपादातुमशक्य

त्वात्तस्या निरवच्छिन्नत्वात् परे तु यद्रूपपदेन वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वादिकमेव ग्राह्यम् धर्मितावच्छेदकता
पन्नह्रदत्वापन्नत्वं स्वविषयितायां धर्मितावच्छेदकतानिरूपितस्वनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं ह्रदो वन्ह्यभाववानिति ज्ञानीय
विषयितानिरूपकतावच्छेदकतैव वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतानिरूपिता एकविषयकज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्विशेष्यता
प्रकारतयोर्भेदवादिमते निरूप्यनिरूपकभाववत् धर्मितावच्छेदकत्वविषयितानिरूपकतावच्छेदकतयोरपि निरूप्यनिरूपकभा
वोऽभ्युपेयः ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकज्ञान एव वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वम्प्रतीत्य
नुरोधादिति वदन्ति केचित्तु वन्ह्यभावह्रदत्वोभयप्रकारकज्ञानस्य समूहालम्बनतया तत्र प्रकारताभेदेन विशेष्यताया भिन्नत्वेन तत्रोभय
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वं वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकज्ञानीयविषयितावारणाय प्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतान
वच्छेदकत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्न— विषयितायुक्तज्ञाने ९ ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ९ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ९ ॥

रा॰ उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्वेपि तत्स्याद्वन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिरूपितप्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतावा-
च्छेदकतात्तमादाय नासम्भवइत्याहुः तदप्यसत् वन्ह्यभाववद्ध्रदादिविषयितायाअपि ह्रदो नवन्ह्यभाववानित्यादिज्ञाननिरूपि-
तप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वे नासम्भवप्रसङ्गात् प्रतिबध्यताभेदेनप्रतिबन्धकताभेदादिति अथ जातित्वेनह्रदत्वावगाहिजाति-
मान्वन्ह्यभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्वेनासम्भवापत्त्या यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरण-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानीयत्वेनविशेषणीयायद्रूपावच्छि-
न्नविषयितासत्वेएवमुक्तादृशज्ञानीयत्वद्रूपावच्छिन्नविषयितास्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावतीतद्रूपावच्छिन्नादोषइ-
त्युक्तैवसामञ्जस्येव्यर्थमतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुधावनम् ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयवन्ह्यभाव-
विषयकत्वस्यप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेनैकदातिव्याप्तेरयोगादिति चेन्न संयोगस्संयोगवानिति वाधभ्रमविषयसंयोगत्व-
विशिष्टेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् नत्रसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानांसंयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्र-
सिद्ध्यातत्रावच्छिन्नविषयितायायद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वेनग्रहीतुमशक्यत्वात् नचसंयोगावच्छिन्नैवविषयितासंयोगत्ववि-
शिष्टविषयकत्वव्यापिकातत्रातिव्याप्तिः संयोगवत्तस्तत्रापिविषयत्वेपि संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकता यांव्यधिकरणीभूयसंयोगा-
द्यावच्छेदकत्वादितिवाच्यम्॥ संयोगत्वेनसंयोगप्रकारकोक्तभ्रमेतस्याप्यभावात् अथैवमप्यभावत्वेनह्रदत्वावगाहिन्यामभाववा-
न् वन्ह्यभाववानिति बुद्धावपिवन्ह्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयितासत्वेनतत्रचयद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमुक्तोभयावच्छि-
न्नविषयतासमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकन्तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वम
प्यस्त्येव अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्व सात्तथात्वात्तादृशबु
द्धेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाच्चासम्भवोदुर्वारइतिमैवम् यत्स
म्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वन्तादृशाभावप्रतियो
गितावच्छेदकतात्सम्बन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्न॰॥६॥

रा०।विषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य च तथाविधसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नावि
षयितावत्त्वेन वारणसम्भवात् न चैवमपि यत्र तत्तद्व्यक्तित्वेन ह्रदादेः पक्षतानत्राभावत्वेन तद्व्यक्तित्वावगाह्य प्रतिबंधकज्ञानवारणमश-
क्यमेवेति वाच्यम् तद्व्यक्तित्वस्य जात्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भानासंभवेन तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वेनैव तस्य पक्षतावच्छेदकतायावक्तव्यतयाऽभा
वत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वावगाहिज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वात् यदि चानवस्थाभयेन तत्तद्व्यक्तित्वस्य जात्यतिरिक्तमपि स्वरूपतो भासत
इत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादितिविभाव्यते तदा स्वनिरूपितविषयितानिरूपितत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्ना-
विषयिताविशेषस्तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वन्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविष
यिताविशेषशून्यज्ञानीयत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकविशेषणीयावन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्न
प्रकारताशालित्वात्सेवाभाववान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानवारणमवसेयं वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितस्वा
त्मकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायावन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानेपि सत्त्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वस्या
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तये स्वभिन्नत्वप्रवेश इति निपुणतरमूहनीयम् यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्तितथात्वानुधावनम
फलम् संसर्गतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयितानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालितादेवोक्तभ्रमवारणसम्भ
वे नोक्तप्रयोजनासंभवात् तथापि पाषाणमयोनवन्हिमानिति ज्ञानकालीनस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदर्शन।
विधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पाषाणमयपर्वतेऽतिव्याप्तिः अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेतु पाषाणमयोनवन्हिमानितिज्ञानस्य
कालीनतादृशज्ञानस्यात्रातिव्याप्तिः तादृशनिश्चयनिष्ठेति तथा च ज्ञानस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम् तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्व ———
यः तथा च वन्ह्यभाववद्ध्रदविषयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वान्नास
म्भवदतिभावः यद्यपि विशेष्यीभूतवन्ह्यभाववद्ध्रदविषयत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टेपि तस्मिन्न ——— नतिरिक्तवृत्ति
त्वदुर्घटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्यत्वविशिष्टसत्तायावृत्तित्वाभ्युपगमात् न च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नवि
षयितात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपिताधेयतानवच्छेदकमिति विवक्षणीयमिति वाच्यम् तादृशविशिष्टविषयिता॰ ॥

कानु
दिया
१५५

णत्वस्य वैशिष्ट्यविषयित्वोभयरूपतया नयोः प्रत्येकम्प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तिताऽवच्छेदकतयोभयस्मिंस्तादृशवृत्तितावच्छेदकत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथापि स्वव्यापक—त्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वं तथा च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानाद्व्यापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशान्नोक्तदोषावकाशः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाधिकरणतायां वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम् अत्र प्रथममवधेयम् जलवत्ता—वच्छेदेन वन्ह्यभाववत्त्वघटितस्य वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रद न्यबाधादावनन्तर्भूतत्वेन अभाववद्व्यक्त्यभाववत्साऽवच्छेदकधर्मदर्शनविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतयाऽतत्रातिव्याप्तिः नच पक्षे साध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षभिन्नतया चाभाव एव तदन्तर्भावोऽस्त्विति वाच्यम् तथा सति यो यत्र यादृशोऽपि हेत्वाभासस्तत्र तद्व्याप्योऽपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुकृत्या न्यूनताप्रसङ्गात् ॥ तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकताऽन हेत्वाभासलक्षणघटिकेत्येव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमित्यङ्गीकरणीयत्वात् नच ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकताविशेषणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया नोक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥ तथा सति जलव्यापको वन्ह्यभावो जलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयकालेऽपि ह्रदो वन्हिमानित्यनुमित्यनुत्पादेन प्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया वक्तव्यतयाऽतत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात् नच व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षताऽनस्वीक्रियते किन्तु वन्हिमद्वृत्तिपक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षता अन्यथा जलव्यापकवन्ह्यभावकालीनजलादावतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम् एवमपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपविरोधाव्याप्तेरपरिहारात्तस्यापि पक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकज्ञानस्यैवविषयत्वात्तच्चैव तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्कथं सामान्यलक्षणाक्रान्ततापक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य तादृशहेतोरेव विरोधत्वोपगमे पर्वतो वन्हिमान् जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेर्विरोधत्वानुपपत्तेः पक्षवृत्तित्वादिति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्येऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयाभावस्तद्रूपाव ॥ श्री ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्री ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥

राम:
१५५

रा० च्छिन्नो दोषइत्येवोक्तलक्षणपर्यवसितार्थइत्युपगमादिति तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चि
दवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः उक्तविशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाधेयतात्वावच्छिन्नविषयिताशा
लित्वेवेति नतत्रातिव्याप्तिः ह्रदो वन्ह्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथाविधह्रदत्वप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालित्वा
दुक्तं किञ्चिदवच्छिन्नेति यद्यप्येवंसति एकदेशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि ह्रदो वन्ह्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथा

दि० इष्टापत्तेरिति। तथाच सद्धेतूनामप्रतिपरामर्शेपि तदुष्टत्वमितिभावः अन्यथा प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयत्व

मु० इष्टापत्तेः अन्यथावाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववा
निति परामर्शकाले वन्हिव्याप्यधूमस्यनाभासत्वम् भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रे हेतुस्तु न दुष्टः

स्यापि दोषत्वे अनित्यदोषत्वापत्तेरिति पक्षे साध्याभावभ्रमदशायां सद्धेतावपि दोषत्वापत्तेरित्यर्थः इत्थञ्चयादृशवि
शिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च ॥ ६ श्री श्री ६ ॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ० ॥ २ ॥

तथापि निश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयिताघटितविषयिताशून्यत्वमपि निवेश्यस्यापि निरसनीयास्य एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्याप्रसि
द्धेः तादृशविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्घटकमिति ध्येयम् इत्थञ्च जातिमान् वन्ह्यभाववानि
ति ज्ञानवारणायोक्तगुरुतरविशेषणमपिदेयमेवेति तदीयविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणसंभवादेवम
न्यत्रान्यत्र ह्रदत्वस्य स्वरसाय द्रूपपदेन वन्ह्यभाववद्ह्रदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः उक्तप्रतिबन्धकज्ञानयोरेतद्विशेषणेनैव वारणात्
तथैव सम्प्रमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादिति व्याप्तिवारणाय तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वनिवेशोपि नोपादेय एतद्दतिम ॥ ६ ॥

का०मु० दि०रा० १५६

रा०। हा लाघवं केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशवैशिष्ट्येति अथैवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेपि तस्याभावादनति
रिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलमिति चेत्परित्यज्यतां तदपि नावनाप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेन लाघवातिशयस्यैव सम्पत्तिरिति नव
स्तु न उक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्धकता ———— नवच्छेदककिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्वानविषयत्वरू
पं विशेषणमुपादेयम् एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायाव्यापकविषयिताशून्यत्वादिविशेषितनिश्चयत्वरूपावच्छिन्नविषयत्वमित्यादिवि
शेष्यदलमित्यत्रैव मन्यन्ते तत्तात्पर्यमिति दिक् केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशि

दि०। हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिग्रहः यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टव्यभिचारादिक
मादाय लक्षणत्वसम्भवनिव्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात्तु किं
तु व्यभिचारादिविशिष्टहेत्वादिकमादायैव नित्यव्यभिचारादिविशिष्टहेत्वादिकमेव दोष इति भावः ननु व्यभिचारादिवि

मु०। इत्थञ्च साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषः तद्वत्त्वञ्च हेतौ येन केन सम्बन्धेनेति नव्याः॥

शिष्टस्य हेतोर्दोषत्वेन तद्वत्त्वस्य हेतावभावाद्धेतौ दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात् न च तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति वा
च्यम् तथा सति वह्न्यभावविशिष्टह्रदादेस्तादात्म्येन धूमेऽभावेन ह्रदपक्षकधूमस्य दुष्टत्वं न स्यादत आह तद्वत्त्वञ्चेति

शविषयकनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतानादृशविशिष्टविषयि
ताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टो विशेषणीयः विशिष्टद्वयविषयतायां यावत्तामनवच्छेदकत्वविशेषणात् वह्न्यभावvि
षयकनिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदविषयक निश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि न वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भ
वप्रसङ्ग इत्याहुः व्यभिचारत्वादिविशिष्टेति वह्निधूमस्य व्यभिचारी पक्षे साध्यस्य बाध इत्यादिव्यवहारात् साध्याभाववद्वृत्तित्वमाम
स्य व्यभिचारपदार्थत्वे साध्याभाववत्त्वेव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्यभिचारपदार्थतया बोध्या व्यभिचा॥ १५६

रा०। रादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिग्रहः तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैवेति तथाच वन्ह्यभाववद्वृत्तिद्रव्यमितिज्ञान
त्वस्य तद्रूमहेतुकानुमितावप्रतिबन्धकत्वात् तादृशद्रव्यविशिष्टत्वेपि धूमस्य धूमोदुष्ट इति व्यवहारापत्तिरितिभावः ननु तद्धेतुके
ति न च तद्धेतुकत्वं तत्परामर्शोत्तरत्वं तथाचोभयपरामर्शोत्तरं यत्र एकहेतौ व्यभिचारज्ञानं तत्रानुमितिरुभयहेतुकत्वेन तत्र व्य।
भिचार इति वाच्यम् अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्धेतुधर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्धेतुकरूपत्वादिति प्रकृ।
ज्ञानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यस्य विषयविधेयेत्यादिः तथाच यादृशविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानतिरिक्तवृत्ति
तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वे नैतियादृशविषयविशिष्टविषयकत्वं तथाविधं तादृशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोऽर्थः अघटितत्व
स्य तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन्स्वविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यन्तरपदं न च न स्वभिन्नार्थकं व्य
भिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेनातिव्याप्तिवारणासम्भवात् किन्तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं यद्यपि प्रमेयत्ववृत्तिप्र

मेयत्वादित्याद्यवृत्तित्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपबाधघटितत्वात् तथापि प्रतिबन्धकताया
मेवविशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं देयमव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयिता व्यापकत्वविरहेणोक्ताव्याप्तिविरहा
दितिविभावनीयम् केचित्तु स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशान्नोक्तदोषः बाधस्य हेत्वाभासविभाजकरूपेण व्यभिचारस
जातीयत्वविरहान्न दोष इत्याहुस्तन्न मनोरमम् विशिष्टान्तराघटितत्वं तद्घटितहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव साजात्यं विवक्षणी
यम् अन्यथाव्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादौ हेत्वाभासविभाजकरूपस्यैवाभावेन स्वपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तराघ
टितेप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादितदन्यत्वस्य प्राप्तत्वात्तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः तथाच बाधोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तराघ
टितत्वानद्घटितबाधत्वस्य व्यभिचारेपि सत्वादिति ध्येयम् यद्विच स्वपदमनुयोगिपरमेव स्वसजातीयं यद्विशिष्टान्तरं तद्वि
षयकप्रतीतिविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम् विशेष्यदलं तु नैवोपादेयम् उदासीनघटादेः स्वसजा॥ ९॥ श्री ९॥ ॥

का०मु० रा०।नीयप्रसिद्धेर्वनत्रातिव्याप्तिविरहात् साजात्यमपि सम्पूर्णहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयम् मेयत्वविशिष्टव्यभि
दि०रा० चारादौ शुद्धव्यभिचारत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य तत्सजातीयत्वसम्भवात् इत्थं च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वस्य स्वसजातीयाप्रसिद्धेरे
१५७

दि०।न च वह्निव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेन य
द्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वन्तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैव दुष्टत्वादिति सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनाम्मत
माह परेत्विति ननु वह्न्यभावादिव्याप्तेर्यत्पदेनोपादातुमशक्यत्वेपि तस्या धूमावृत्तितया न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह त
द्वत्त्वेति ज्ञानेति एकज्ञानविषयत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः तद्वत्त्वस्य साध्याभाववत्त्वस्य तत्र बाधकालीन धूमादिसद्धेता

मु०।परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वन्तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादि
कमेव तथा तद्वत्त्वञ्च हेतौ ज्ञानरूपसम्बन्धेन न चैवं वह्निमान्धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्या
भावविषयकत्वेन नानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात्सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्ति
रिति वाच्यम्॥ तत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वाकल्पनात् अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् तत्र बा
धित इति व्यवहाराभावादित्याहुः॥ ॥ वित्यर्थः अत्र प्रतिपरामर्शकालीने धूमादिसद्धेतौ तत्कल्पनात् ज्ञान
सम्बन्धत्वकल्पनात् ननु सद्धेतावपि बाधित इति व्यवहारेण सम्बन्धत्वकल्पने ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह तत्रेति॥
बाधभ्रमकालीने सद्धेतावित्यर्थः प्रत्युतापन्नबाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहारादिति भावः तादृशव्यवहारा
व्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्वरसबीजम्॥ ६॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥६॥

वनातिव्याप्तिरित्युच्यते न तदा मूलविरोधातिरिक्तो नैतन्मते दोष इति ध्येयम् अत्र च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इति व्यवहाराभावात्॥ श्री

रा०॥ तद्धारणायासौ वोध्यः यद्यपि विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेऽपि तादृशव्यवहारो दुर्निवारः तथाविधशुद्धव्यभिचारित्वस्यापि तत्र सत्वेन तेन रूपेण तस्य दोषत्वे दृष्टापत्तिसम्भवात् तथा विशिष्टान्तराघटितत्वस्य लक्षणे प्रवेशे तेन रूपेण दोषस्य तावच्छेदकधर्मवोधकत्वनियमोपगमात्

टि०॥ यथाश्रुतविरोधित्वत्यागे वीजमाह तेनेत्यादिना ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिम्प्रति तद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्वाच्यस्तत्राह तदभावेति न सन्निति नाव्याप्तिः नन्वत्र लक्षणेऽवच्छेदकत्वन्न स्वरूपसम्बन्धविशेषः पूर्वोक्तदोषादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयन्तथा च धूमवान्वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिवन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह इतिसंक्षेप इति प्रकृतानुमितिप्रतिवन्धकतावच्छेदकान्तराघटितत्वेनानुमि

मु०॥ अनुमितिविरोधित्वञ्चानुमितितत्कारणान्यतरविरोधित्वम् तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः दोष।
ज्ञानञ्च यद्धेतुविषयकन्तद्धेतुकानुमितौ प्रतिवन्धकन्तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्यु
त्पत्ते स्तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः॥

तिविरोधितावच्छेदकं विशेषणीयम् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक—तावच्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्घटितत्वेऽपि न तत्रातिप्रसङ्ग इति दिक् नन्वत्रानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरप्रतिवन्धकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिवध्यतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदस्यापि दोषताप्रसङ्गः तस्य पर्वतो वह्निमान् ह्रदो वह्निमानिति समूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकतावच्छेदकत्वात्॥ ६॥

दोषपरस्त्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य तथात्वान्न तादृशव्यवहारापत्तिरित्यवधेयम्॥ ६॥ ॥ ६॥ ॥ ६॥ ॥ ६॥ ॥ ६॥ ६॥ ६॥॥

का० पु० रा० ननु तादृशान्यतरत्वव्याप्ययत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापिका तद्रू
दि० रा० पावच्छिन्नो दोष इत्युक्तत्वान्न दोषः वस्तुतोऽत्रानुमितिपदस्य पक्षे साध्यव्याप्यहेतूभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिपरत्वेनोनकोऽपि
१५८ दोषः तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेन समूहालम्बनानुमितिमादाय दोषवारणासम्भवात् व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकत
श्च निवेश्यते तेन साधारण्यानुपसंहारित्वयोर्नैकतरसङ्ग्रहः इत्यत आह किञ्चेति मूले यादृशसाध्यकेति तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यपक्षहे

दि० यदि च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य कस्यचित्प्रतिबध्यता
नवच्छेदकतयाऽसम्भवः तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः व्यभिचारादे
रनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया तत्प्रतिबध्यतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् किञ्च त
द्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकानुमिति तत्कारणज्ञानान्यतरविरोधित्वं लक्षणं

मू० यादृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् पञ्चत्वकथनं
तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण॥

निवेशनीयं अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वाभावो हेत्वाभासः स्यात् एवञ्च निर्वह्निः
पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह यादृशसाध्येति तत्सम्भवेति वायुर्गन्धवान्
स्नेहादित्यादौ सर्वहेत्वाभाससम्भव इति भावः॥ ९॥ २॥ ७॥ १॥ ऽतुकानुमितित्वेन किमुद्दिश्य न्यायप्रयोगो यद्यद्धर्मावच्छिन्ने
दोषव्यवहारस्सम्प्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वं तत्तत्पदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः तेन निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरप्रसिद्धा
वपि न क्षतिः एवं च निर्वह्निपर्वते वह्निसाधने बाधो दोष इत्यादिव्यवहारेऽपि निर्वह्निपर्वतोद्देश्यकत्ववह्निविधेयत्वप्र ९॥ १॥ २॥ एम १५८

रा०।कारकानुमितिविषयकेच्छयान्यायप्रयोगेतादृशान्यतमोवाधर्म्मेवार्थः यद्यपिप्रमेयंगगनवदित्यादौगगनाभाववत्प्रमेयभिन्ना ।
प्रसिद्ध्यालक्षणमव्याप्तम्धर्मिणा —— मन्यतमत्वेनैवविशेषेपिप्रमेयपक्षतावच्छेदकस्थलेऽप्रसिद्धितादवस्थ्यम् वन्ह्यभावभिन्नत्वेसति ह्र
दत्वभिन्नोयस्तदन्यत्वस्यकेवलह्रदत्वसाधारण्येनह्रदोदोषइतिव्यवहारापत्तिश्चतथापियद्यद्धर्मावच्छिन्नेदोषव्यवहारस्तदवच्छिन्नवि
षयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोदोषइतिविवक्षयानदोषः एकविधदोषस्थलेपिविशेष
णविशेष्यभावतद्वयाप्यभेदेनान्यतमप्रसिद्धिरवनेया एतल्लक्षणेप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौदोषव्यवहारविरहाद्धिशिष्टान्तराघटित

दि०।हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वामूलेवक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिलक्षणेषुक्वचिद्दोषेऽहृदिनिधायस्वयमनैकान्तकादीनांलक्षणा
न्याहएवमिति साधारणादीत्यादिना· असाधारणानुपसंहारिणोःपरिग्रहः नन्वेतस्यानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधि।

मु०।एवञ्चसाधारणाद्यन्यत —— मत्वमनैकान्तिकत्वम्साधारणःसाध्यवदन्यवृत्तिः तेनचव्याप्तिज्ञानप्रति
वन्धःक्रियते॥ श्लो०६ ॥ ६॥

ज्ञानविषयत्वाभावात्कथंहेत्वाभासत्वमित्यतोदूषकतावीजमाह तेनचेति एवमग्रेपिक्रियतइति व्याप्तिघटकाव्यभिचारां
शेव्यभिचारज्ञानस्यप्रतिवन्धकत्वादितिभावः॥८॥ ९ तन्त्रोपादेयमेव नन्वेतादृशसामान्यलक्षणस्यक्वचिद्दोषदूषसाधारण्येनक्व
चिद्दोषत्वञ्चअसाधारण्येनचहेत्वाभासानाम्पञ्चधाविभागोऽसङ्गतइत्यतआह वायुरित्यादि तथाचतत्तत्स्थलीयदोषसामान्यलक्षणमभि
प्रेत्यैवपञ्चधाविभागोच्चारणमितिभावः क्वचिदिति यस्सपक्षेविपक्षेचेत्यत्रसपक्षवृत्तित्वनिवेशनमनर्थकंविरुद्धस्यानैकान्तिकत्वेऽ।
शापत्तिः धर्मिणएकस्येपिविशेषणभेदेनविशिष्टस्यप्रतिवन्धकज्ञानेविषयितयासाङ्कर्यविरहेणविभागोपपत्तिरितिभावः व्याप्तिघटका
व्यभिचारांशेइति इदञ्चसाध्यवदन्यावृत्तित्वेसतिसाध्यसामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरित्यभिप्रायेण व्यापकसामाना॥ श्लो०६॥ ६॥ श्लो०६॥६॥

रा॰ अधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेनु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक एव साधारणो बोध्यः तदभावज्ञानस्यैव तज्ज्ञाने प्रतिबन्धक
त्वादिति ध्येयम् एकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्य नीलपटादिवृत्तित्वज्ञानस्य घटवत्ताज्ञान इव सा
ध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहेण दूषकताबीजाभावेनासाधारण्यस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः ननु केवलान्व

दि॰ प्रतिबध्यत इति व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यत इत्यर्थः एवं साधारणासाधारणानुपसंहारिणा
म्व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्यैनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सा
मानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः प्राचीनमतमाह अन्ये त्विति पक्षे साध्य

मु॰ असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते अन्ये तु सप
क्षावृत्तिरसाधारणः सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् इत्यश्च शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्य
निश्चयस्तदानासाधारण्यं तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसा
ध्यकादिः अनेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी अ
यं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः॥ १ सन्देहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता न तु निश्चयद

शायान्तदापक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह इत्यश्चेति असाधारण्यघट
कसपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्वे चेत्यर्थः तत्र निश्चितसाध्यवति पक्षे साधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्वदन्ती।
त्यनेनास्वरसः सूचितः व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध इति केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति भावः
यिसाध्यकहेतोर्दुष्टत्वेन तत्साध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायिकसिद्धान्तो विरुध्यत इत्याशङ्क्याह केवला
न्वयीति प्रतिबन्धकपदम्प्रतिबन्धकग्रह॥

रा०॥ विषयार्थकं तस्य च केवलान्वयिसाध्यशब्दार्थेऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्येऽन्वयः॥ ॥ ॥भेदो न स्यादिति यद्यपि साध्याभावव्याप्य
वान्पक्षः सत्प्रतिपक्षः विरुद्धस्तु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी प्रकृतो हेतुरिति स्वरूपभेदो वर्त्तत एव तथापि यथासाधारणादीनामपरस्प
रवैलक्षण्येऽपि दूषकतावीजस्यैक्ये नैकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरुद्धयोरपि विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूपदूषक।

दि०॥ नन्वेवं साध्याभावसाधकात्सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो न स्यादित्यत आह सत्प्रतिपक्षे त्विति प्रतिहेतुः प्रतिकूलो द्वि
तीयो हेतुः इति विशेषः इत्यनयोर्भेदः ननु यदि दूषकतावीजैक्येऽपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वैक्ये विरुद्धरूपहेत्वाभासा
न्तरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेद।

मु० सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक एव हेतुः
साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्याशङ्क्य विशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः सत्प्रतिपक्षः साध्यभावव्याप्यवानुप
कान्तरमप्याह साध्याभावेति वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव नवसाध्यसाधकत्वभ्रम इति स्थापनावादिन सः
त्प्रतिभ्रमरूपाऽऽशङ्किसूचकत्वं विरुद्धस्य नन्वेवं सत्प्रतिपक्षस्येति भावः साध्याभावव्याप्येति एवं साध्यवदन्यत्वव्याप्य
वान्पक्षः पक्षनिष्ठो साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यावपि बोध्यौ अन्यतमत्वादिनाऽनुगमान्न विभागव्याघातः॥

तावीजैक्यादेकहेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः बोध्याविति नन्वेवं चतुष्टयस्यानुगतरूपाभावात्कथमेकरूपेणैषां विभागः यदि च सा
ध्याभावबोधकत्वेन विभागस्तदा विरुद्धोऽप्येतन्मध्य एवान्तर्भूत इत्यत आह अन्यतमत्वेति आदिना तच्चतुष्टयविषयकधीविषयताव
च्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयोगिनमित्यनेनैतादृशस्थले प्राचां सत्प्रतिपक्षव्यवहारमात्रम् नत्वयं हेतुदोषा
त्मकसत्प्रतिपक्ष इति सूचितं प्रथमोपस्थितेनेत्युपलक्षणं समवलविरोधिपरामर्शद्वयसत्त्व एव तथा व्यवहारादित्यवधेयम्॥ ॥

का० सु० टि० रा० १६०

रा० प्रकृतानुपयोगः हेत्वाभासनिरूपणप्रस्तावे उपयोगाभावः नन्वयमेव सत्प्रतिपक्षाभावाद्धेत्वाभास इति कुतो नोपयोग इत्यत आह उपस्थि

टि० सत्प्रतिपक्षव्यवहारौपयिकमन्येषां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह अगृहीतेति नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्ताज्ञानशून्यकालीनानि त्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्वेपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात्कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणम् गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्वेपि तद्व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति प्रथमोपस्थितिविशेषणं। तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहकाले तथा व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयोपस्थिति विशेषणम् व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्तरूपस्य प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितसोक्तरूपस्य स्वरूपसत एवोपयुक्तस्याभासता

मु० अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्ताप्रकारकोपस्थितिकालीनाऽगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्ता प्रकारकोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानमुत्पद्यते यथा च शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीरेवं कोटिद्वयव्याप्य दर्शनेपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव ॥

ग्यामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयन्नन्य इति सत्प्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं प्रदर्शयति अत्रेत्यादिना सत्प्रतिपक्षस्य संशय जनकत्वं दूषकताबीजमन्यत्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतं दूषयितुमुपन्यस्यति अत्र केचिदित्यादिना अनुमितिर्भवत्येवेति अनुमितिमात्रं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् क्लृप्तं तत्तदभावानुमिति सामग्रीभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्युत्पत्तौ संशयानुमितिप्र सुभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तहेतुताकल्पने प्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः ॥ श्री १ ॥ १ ॥ श्री १ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ १ ॥

राम

तेति। विरोधिपरामर्शद्वयस्य स्वरूपसत एव परामर्शकार्यप्रतिबन्धकत्वमनुज्ञानस्य यादृशरूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तादृ ॥ १ ॥ १

रा०। पावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासतया नैतस्य हेत्वाभासतासम्भव इति भावः सूचयतीति ननु रत्नकोशकारमतेन तद्ज्ञानाज्ञानेन तदभावव्याप्य
वत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षस्य स्थलेऽसम्भवेपि निश्चयात्मिकाऽनुमित्युत्पत्त्यशक्तिकयोस्तदभा
वव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोस्साध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याशङ्कां निराकर्तुमाह क्लृप्तेति अयम्भावः न तत्परामर्श
स्य तत्तद्विधेयकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकन्तु निश्चयत्वमपि तद्घटकम् परन्तु एकैकपरामर्शसत्वे कोट्यन्तरभासकसामग्र्यभा

दि०। ननु यद्युभयभासकसत्व उभयभानन्तदापि ताद्दि दोषसत्वेपि पीतत्वशुक्लत्वोभयस्मृतावुभयोर्भानापत्तिरित्यत आह
फलवलेनेति तथाच तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभाविकतया शुक्लत्वग्रहे पि पित्तरूपदोषप्रतिबन्धकत्वङ्कल्प्यमि।

सु०। यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनन्तत्राधिकवलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः फलवलेन चा
धिकवलसमवलभावः कल्प्यत इत्याह स्तन्नतदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेष
शाब्दवोधादेरनुदयाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रेतस्य प्रतिबन्धकता लाघ
वात्तत्तूपनीतभानविशेषे शाब्दवोधे च पृथक्प्रतिबन्धकता गौरवात्॥ ११त्वापीतत्वसाक्षात्कारसाम।

ग्र्याश्चाधिकवलवत्वमेव दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्यैवोदयात्तत्सामग्र्योः समवलवत्वमेव क
ल्प्यत इति भावः ज्ञानमात्रे तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने विशेषे दोषविशेषाजन्ये गौरवात् कार्यकारणभावद्वय कल्पने गौर
वादिति भावः

वात् निश्चयात्मिकाऽनुमितिर्भवति उभयपरामर्शसत्वे च कारणवलादुभयकोट्योर्विरोधितया भानेर्थ्यात्संशयो भवतीति ता
धिककार्यकारणभावकल्पनेतत्तमते इति उभयस्मृतावपि संशये कोटिद्वयस्योपनयसन्निकर्षेणैव भानात् पीतत्वशुक्लत्वरूपकोटिद्वयोपस्थि
तौ पित्तदोषादपि संशय एव स्यात्तत्पीतत्वनिश्चय इति भावः आधिक्यमिति मूले नीलधूमादिहेतुकस्थल एव व्याप्यत्वासिद्धेरभिधानादिति भावः॥

का०मु० दि०रा० ५९

रा० अत्र चाव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावत द्व्याप्योर्व्याप्यत्वासिद्धौ बोध्यौ वन्यत मत्वेनानुगमः दूषकतावीजम्व्याप्ति
ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् न चैवन्दूषकतावीजसत्वे केनव्यभिचारस्य हेत्वाभासान्तरत्वन्नस्यादिति वाच्यम् दूषकतावीजसत्वे।

दि० कथमनुमितिरिति अनुमितेरपि न प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः कथन्तर्ह्युभयव्याप्यवत्ता निश्चया
त्मानसिकः संशय इत्याशङ्कां न भवत्येवतावद्यावन्न निश्चयेऽप्रामाण्यन्नगृह्यत इत्याह यत्र चेति आश्रयासिद्ध्यादीत्या

मु० तथा च प्रतिबन्धकसत्वात्कथमनुमितिः न हि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संश
याकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानन्त
त्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति अ
सिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम् आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र काञ्चनमयः
पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते परामर्शप्रतिब
न्धः फलम् स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः तत्र च ह्रदो द्रव्यन्धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्य।
त्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाने पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् साध्याप्रसिद्ध्या
दयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः एतत् ज्ञाने।
जाते काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्॥ श्री।

दिना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्योः परिग्रहः साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यन्निराकरोति साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति आदिना
"साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः॥
कोऽपि वाधसत्प्रतिपक्षयोरिव व्यभिचारासिद्ध्योर्मुनिना पृथगुपदेशेन हेत्वाभासान्तरतासम्भवाच्चास्वरसस्य इति सूचितमिति शेषः॥६॥ ॥७॥ ॥६॥७॥

रा०म० ५९

रा०।सत्त्वादिति नीलधूमस्य धूमानतिरिक्तत्तया धूमव्याप्तिविरहादिति भावः अनवच्छेदकत्वं येन्मस्य व्याप्तेरित्यादिः तदवच्छेदेनेति योधर्मो
यस्यानवच्छेदकस्तदवच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभाववदिति भावः अवच्छेदकत्वाभावादिति तन्मूलस्य वृक्षवृ
त्तिकपिसंयोगानतिरिक्तवृत्तित्वेपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावोपगमादिति भावः व्याप्य

दि०।केषांचिन्मतमाह।एवंवह्निमानित्यादिना वदन्तीत्यनेनास्वरसस्तद्बीजन्तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वात्कथं व्याप्यत्वासिद्धिः
न च तत्र व्याप्तिसत्त्वेपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्ति
त्वरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेपि सत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि न तथा स।

मु०।एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमय धूमादित्यादौ अत्र हेतुतावच्छे
दकविशिष्टहेतुताज्ञानाभावेन हेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम् एवं वह्निमान्नीलधूमादित्यादौ गु
रुतया नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति॥

निपश्यमानसास्नादिमत इत्याद
वपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः सास्नाद्यपेक्षया गोत्वादिजातेर्लघुत्वेन सास्नादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद कत्वाभावात्
अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्न तु हेत्वा।
भासत्वमनुमिति तत्करणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्॥ ११ त्वासिद्ध्यापत्तेरिति स्वरूपसम्बंधरूपावच्छेदकत्वं यस्य नास्ति तदवच्छे
देन व्याप्यत्वाभावोपगमो व्यर्थविशेषणत्वाभावेपि गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसंगादिति भावः ननु गुरुधर्मेण हेतुतायां स
र्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवेत्यत आह अस्तुवेति अविरोधित्वादिति हेतुतावच्छेदकांशे व्याप्त्यवच्छेदकतावगाहिनोपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म
ताज्ञानस्यानुमिति हेतुत्वोपगमात्तत एव व्याप्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकादपि वह्निव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शादप्यनुमितिरङ्गीक्रियत इति भावः

रा॰। मीमांसकमतानुयायी शङ्कते नन्वेति तथा चोक्तपरामर्शस्थलेपि वह्निव्याप्यो वह्निव्याप्य इति ज्ञानान्तरवतोऽनुमितिर्नान्यथेति भावः ६॥ तावतापि उक्तस्थलेऽनुमिति वारणानुरोधेनापि उपसंहरति तस्मादिति गुरुधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थले सर्वत्र प्राचीनैर्व्याप्यत्वासिद्धिर्नोद्भाव्यते अपि तु समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्य तथात्वस्थल एवेत्यभिप्रायेणाह व्यर्थविशेषणस्थल इति अपि

दि॰। नच वह्निमद्वृत्तिप्रमेयवानिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यवगाहि ज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेतुताव। च्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया न हि विरोधितया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभास इति वाच्यम् तावतापि अनतिरिक्त वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वग्राह्यज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य ग्राह्याभावानव। गाहितयाऽविरोधित्वात्तस्माद्व्यर्थविशेषणस्थले न व्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभासः पुरुषस्त्वधिकेन निगृह्यत इति साध्याभाव

मु॰। बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः एतस्य त्वनुमितिप्रतिबन्धः फलम् तद्धर्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्य तद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रे विरोधीति ॥ श्री ६॥ ६॥ ६॥

दि॰। इत्यादिना साध्यवदन्यत्वस्य पक्षादिवृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः तद्धर्मिकतदभावनिश्चयः अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानाना स्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयः बाधबुद्ध्युत्तरक्षणे लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह लौकिकेति सन्निकर्षाजन्येति नन्वेवं तदिन्द्रियजन्य लौकिकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्य लौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चे

केनेति अधिकोक्तेर्निग्रहस्थानत्वेन धूमादित्युक्ते वस्तासंजस्ये नीलपदप्रयोगस्याधिकत्वादिति भावः साध्यादेश्चेत्यादिना साध्याभाववत्पक्षस्य साध्यवदन्यपक्षयोः परिग्रहः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाजन्यनिवेशस्य फलमाह बाधबुद्ध्युत्तरेति एवम् प्रतिबध्यतावच्छे दककोटौ लौकिकत्वनिवेशेन तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति समाने ॥ श्री ६॥ ६॥ श्री ६॥ ६॥ ॥श्री ६ ॥६॥ श्री ६॥ ॥६॥ ६॥ ६॥ ६॥

२०।न्द्रियजन्यबाधबुद्धेस्तु तस्यालौकिकसन्निकर्षेणापि तद्धर्मिविशिष्टबुद्धेरनुपगमान्नातिप्रसक्तिरपि सम्भवतीति भावः॥ ॥ अलौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वं ननु लौकिकाभावप्रमायां सत्यां प्रतियोगिनि लौकिकसन्निकर्षासम्भवादेव न लौकिकतद्वत्ताबुद्ध्यापत्तिरि

टि०। अलौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेशे तदिन्द्रियजन्यतद्धर्मिविशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद।भावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तदिन्द्रियजन्योपनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकि।कतद्धर्मिविशिष्टबुद्ध्युदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वस्य निवेशः न च लौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्त्वादेव न तद्धर्मिविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनेति वाच्यम् यत्र प्रतियोग्यधिकरण एव सन्निकृष्टाधिकरणान्तरदृष्टेनाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेणाजनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्तिरन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न यत्र विनश्यदवस्थदोषेणाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमात् शङ्खो न पीतः वंशो नोरग इति निश्चयेऽपि पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषवशाच्छङ्खः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदयात् तत्र।व्यभिचारवारणायाह दोषविशेषेति दोषसामान्याजन्यत्वनिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विशेषेति तथा च पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषान्यविशिष्योपादाय तदजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः॥

ति किं समानेन्द्रियस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते न चेति प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् तत्प्रत्यक्षापादनसम्भवात्॥ श्री६॥

का०गु०
दि०श०
१६३

राण्लौकिकाभावभ्रमस्थले प्रयोजनमुपपाद्य प्रमास्थले तदाह यत्राभावेति समवधानमिति इदन्त्वप्रमातः पूर्वमेव तदाह शङ्खे दोषसमवधा
नेयाधमप्रमैव न सम्भवति प्रतियोगिभ्रमजनकदोषेण प्रतिबन्धादित्यभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् दोषविशेषाजन्यत्वनिवेशस्य प्रयो

दिंनचपित्तद्रव्यात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शङ्खः पीत इति तु मे शङ्खांशेऽनुभूयमानस्यैव पित्तद्रव्यपीति
म्न आरोपोपगमेन तदंशेऽपि लौकिकत्वाद् लौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवारणादिति वा।
च्यम् पित्तद्रव्यस्यात्र रागनवस्थानदशायामपि तत्पीति म्नः शङ्खादौ प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः स्वीका
रात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात् तथा सति शङ्खः पीत इति प्रत्यक्षोत्तरम्पीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपप
त्तिस्तद्धाज्ञकलौकिकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न लौकिकविषयताया इव दोषजन्यत्वस्यापि साक्षात्कारित्वव्यञ्जक।
त्वादन्यथायमुरग इति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः शङ्खो न पीत इत्यादि तदिन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्यु
त्तरम्पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रियजन्यः शङ्खः पीत इत्यारोपो यदानुभवसिद्धस्तदा पूर्वोक्तेन्द्रियभेदभिन्नप्रतिबध्यप्र।
तिबन्धकभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वम्प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयम् ननु बाधप्रतिबध्यतावच्छेद
ककोटौ लौकिकान्यत्वस्य निवेशे बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति चेन्न भूतलं घटवदित्या
द्याकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले —— स्यात्तत्क्रमेण कथञ्चिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानवारणाय
समानधर्मितावच्छेदकतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकरणी
यम् तथा च बाधनिश्चयोत्तरमपि नापत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः
प्रतिबन्धिकायाः सत्वेन विपरीतकोटिभानासम्भवात् तर्हि क्वापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति चेदोम्॥ तम·

जनमाह शङ्खो न पीत इत्यादि॥ भ्रममात्रस्यैवेति दोषं विना भ्रमानुत्पत्तेरिति भावः॥ मण्डूकेति भेकवसाञ्जनरू॥ श्री ६॥ श्रीग६छ॥ १६३

रा०पदोषाद्दूरे उरगस्य प्रत्यक्षभ्रमोत्पादादितिभावः आदिनाइन्द्रजालमंत्रादिदोषाणां सङ्ग्रहः तद्व्यञ्जकेति साक्षात्कारत्वजातिव्यञ्जकेत्यर्थः
यद्यनुभवसिद्ध इत्यनेनवस्तुतस्तादृशानुभवएवनास्तिकिमर्थंसमानेन्द्रियस्थलीयप्रतिबध्यतावच्छेदकेतन्निवेशनीयमितिसूचितम् सं
शयापत्तिरितीति संशयनिश्चयसाधारणतद्वत्ताबुद्धित्वस्यैवप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनसंशयपृथक्प्रतिबन्धकतायाअभावादितिभावः॥

दि०॥ज्ञानप्रत्यासत्त्यैवपूर्वोपस्थितकोट्योर्भानसम्भवादिति यत्तुसंशयपूर्वेतत्कोट्यंशेलौकिकसन्निकर्षसत्त्वेकथंसंश
यस्यनलौकिकत्वंकथंवानत्रसंशयेविपरीतकोटिभानेतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याःप्रतिबन्धिकायाःसत्त्वादि
तितन्न तत्रलौकिकसन्निकर्षसत्त्वेपिसंशयजनकदूरत्वादिदोषस्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याःप्रतिबन्धकस्यसत्त्वे
नलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्यन्यत्रविस्तरःकस्यचिन्मतन्दूषयति नन्वितिइतियुक्तमित्यनेनान्वयि

मु०॥ननुसंशयसाधारणंपक्षेसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणम् तद्विरोधितयाचवाधसत्प्रतिप
क्षयोर्हेत्वाभासत्वमितियुक्तम् अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेःसाध्यसंशयादिकंविनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च

नन्वेवम्बाधनिश्चयकालेसंसृष्टत्वज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौबाधनिश्चयस्यनानुमितिविरोधित्वमितिहेत्वा॥
भासत्वन्नस्यादतआह तद्विरोधितयेति अनुमितिकारणीभूतस्यसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानविरोधितयेत्यर्थः नन्वप्रसिद्धसा
धकानुमितिः कुत्रापिनभवत्येवेत्यतआह साध्यसंशयेति॥ श्री६॥ ॥६श्री६॥ ॥६॥ श्री६॥ ॥७॥॥

लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयएवनसम्भवतीति एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरोधिकोटिभानप्रतिबन्धकत्वादन्यथाभूतलेघ
टवदितिनिश्चयकालेपिसंशयापत्तेरितिकथंबाधनिश्चयोत्तरंलौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयोपपत्तिरितिभावःसमाधत्ते भूतलमित्या
दि तद्धीति एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याविपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः क्वापिबाधनिश्च०॥ श्री॥६ ॥६॥ ६॥

रा०अयातुत्तरमपि उक्तशङ्कायामिष्टापत्तिमाह संशयो न स्यादिति दूरस्थस्थाणवादि संशयो न स्यादित्यर्थः॥६॥ न लौकिकत्वन्न लौकिकसन्निक
र्षजन्यत्वं लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कोटिभाने बाधकाभावादिति भावः उभयोपपत्तेरिति संशये लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य विपरीत
कोटिभानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेपि तस्य दूरत्वदोषेण कोटयभानकत्वादिति भावः अन्यत्र विस्तर इत्यनेन संशय
जनकदोषसामान्याभावेनु सन्निकृष्टकोटेर्निश्चय एवेति सूचितम् कस्यचिन्मतमिति ननु संशयपक्षतावादिन इति भावः शुन्यात्मनिश्च
यवतोपि सिषाधयिषयाऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवैतन्मते कारणतायाः प्रतिपादकत्वादिति विभावनीयम्

टि० ननु संशयशून्यकालेपि सिषाधयिषाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह आदीति आदिना।
सिषाधयिषाकालीनसिद्धिपरिग्रहः नच संशयानन्तरोत्पन्नैवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् सति विशेषदर्शने संशयायोगात्

मु० एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं मानाभावाद्गौरवाच्च॥ श्री६॥ ६॥

पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्तादृशप्रमात्वमेव बाध इति प्रा
चीनमतन्दूषयति एवमिति प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्वनिश्चयोपि मानाभावादिति ग्राह्याभावानवगाहित्वस्तादृशज्ञानस्य
विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः॥

मूले अप्रसिद्धेति पूर्वगृहीतसाध्यविधेयकेत्यर्थः तथाच पृथिवीतरत्वव्याप्याभावप्रतियोगिगन्ध
वती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेषणिकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावापत्तेरित्यर्थः उत्तरदूषणमवतारय
ति नन्वप्रसिद्धेति नभवत्येवेति आचार्यमते सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुव्यतिरेकसहचारेणापि अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते।
इति तैरङ्गीकारादुभयपरामर्शादनुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तेस्साध्यघटितमूर्तिकत्वेन व्याप्तिज्ञानसमय एव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति
भावः॥ ७॥ सिद्धिपरिग्रह इति सिद्धिस्साध्यनिश्चयः सिद्धिसत्त्वेसि॥ ६॥ श्री६॥ श्री६॥ ॥ श्री६॥ ॥६॥ ॥६॥ ६॥ ६॥ ६॥

रा०षा धयिषां विनानाऽनुमितिरतः कालीनात्तम् तथाच घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थले संशयनिश्चययोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवत्ताज्ञान त्वानुमितिहेतुरिभावः घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेपि संशयं कल्पयित्वा क्षणविलम्बेनैवानुमितिरुपेयते अतो नानुपपत्तिरित्याशङ्कते नचेति संशयोत्पत्त्यावेति पाठः सतीति गर्जितश्रवणानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्यानेन मेघाभावकोटिकसंशयप्रतिबन्धा दित्यर्थः नच विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धाद्भावकोटिभानासम्भवात्मनसा निश्चय एवास्त्विति वाच्यम् तथा सति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेना नुमित्यनुपपत्तेः कल्प्यतइति चेत् परामर्शस्यैव नाशापत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः अत्राप्यनन्तरपदप्रमादिकमेवोक्तस्थले पूर्व

दि० ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेपि तत्राप्रामाण्यज्ञानकालेऽनुमितेरुदयात्तत्साध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकम् अस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयाभावादेवात्रानुमित्युत्पत्तिरत आह गौरवादिति तथाच तत्रानुमितिनिर्वाहा य संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते ननु पक्षविशेष्यकसा ध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वङ्गौरवादित्यर्थः यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमस्ति न तु तत्र प्रामाण्य ज्ञानन्तत्वाः प्रामाण्यज्ञानन्तत्राप्यनुमितिर्नभवत्येवेति भावः साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्र तिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्वात्तत्साभासत्वन्तु वीरमितितुन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टा न्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति॥

ऽऽ संशयाभावादिति ध्येयम् यदि चैतत्पाठे प्रामाण्येप्याग्रहः तदा संशयं विनेत्यादि मू लस्य व्याप्तिस्मरणादिना परामर्शोत्पत्तिक्षणे पूर्वसंशयस्य नाशादित्यभिप्रायवत्तापरिकल्प्य घनगर्जितस्थलेपि संशयोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमि तिरित्यभिप्रायञ्च कल्पयित्वैव संशयो योजनीयः न च साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधर्मिकप्रमात्वनिश्चयदशायामपि अनुमिति प्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः साध्याभावांशे निश्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्याभावनिश्चयसमशीलत्वादन्यथोभयत्रापि निश्चयनि

रा०।नैतन्मते गौरवापत्तिरिति भावः ग्राह्याभावानवगाहिन इति। यद्धर्मावच्छिन्नग्राह्यसाध्याभावानवगाहिन इत्यर्थः।तेन साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभावावगाहित्वेपि नानुपपत्तिः नसाध्याभाव इति नसाध्याभावनिश्चय इत्यर्थः प्रतिवादिना साध्याभावनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवधेयम्॥ ॐ॥ गौरवादिति पक्षविशेष्यकत्वापेक्षया पक्षविशेष्यकसाध्याभाव ज्ञानविशेष्यत्वस्य साध्याभावनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्य चातिगुरुत्वादित्यर्थः नन्वप्रामाण्यज्ञाना—नास्कन्दितपदद्वयावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नत्वमेव हि हेत्वाभासल

दि०।नन्वगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चय एव न तथा स्यादत आह अन्यथेति सत्प्रतिपक्षादाविन्यादिनाः सिद्ध्यादिपरिग्रहः प्रतिबन्धकत्वापत्तेरित्यस्यानुमित्यादाविन्यादिः नन्वसा

मु०।अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता॥ श्रीः॥ श्रीः॥ ॥ॐ॥ ॐ ॥॥

ध्याभावप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तदभावे नेतु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमत
आह किन्त्विति
रणम् तच्च साध्यवतिप्रकृतपक्षसाध्यवत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यसाधारणमेव अधिकन्तु प्रविष्टमित्यादिन्यायादिति ताहशाप्रामाण्यस्य हेत्वाभासतानत्मतेति दुर्वारेत्याशङ्कान्निराकरोति साध्याभाववत्यक्षेत्यादि आभासत्वायोगादित्यत्र पूर्ववाक्यस्थनत्रस्येत्यनुषज्यते॥ ॐ॥ प्रथमोपस्थितेति उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभावघटितत्वेन प्रतियोगिज्ञानविधया प्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षितत्वेन प्रथमोपस्थितत्वलाघवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति भावः ॥ श्रीः ॥ ॐ॥

रा० असिद्ध्यादीति यद्यपिव्यभिचारीत्येववक्तुमुचितन्तथापिसत्प्रतिपक्षस्येति विरोधस्यापिसाक्षादनुमितिप्रतिवन्धकत्वम् व्यभिचारादी
नान्तु अनुमित्याद्यविन्यादिपदग्राह्यपरामर्शएवेति तथाभिधानमिति ध्येयम् साक्षादित्यनेनप्रतिवन्धकत्वोपयोगिज्ञानव्यावृत्तिः तस्ये

दि० क्वचिदुपयुज्यतइति तथाचानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरप्रतिसाक्षात्प्रतिवन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावान्नसाध्या
भावज्ञानप्रमोत्वे हेत्वाभासइतिभावः व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः भेदादिति तथाचवाधस्थलेऽसिद्धिव्य
भिचारान्यतरनियमेपिवाधज्ञानस्यव्यभिचारादिविषयकत्वाभावेनतस्यहेत्वाभासान्तरत्वमितिभावः नचहेतुमान्पक्षः सा

सु० तत्रभ्रमत्वशंकाविघटनेनप्रामाण्यज्ञानङ्क्वचिदुपयुज्यते नचवाधस्थलेपक्षेहेतुसत्वेव्यभिचारः
पक्षेहेत्वभावेस्वरूपासिद्धिरेवदोषइतिवाच्यम् वाधज्ञानस्यव्यभिचारज्ञानादेर्भेदात्॥ श्री १॥ १॥

ध्याभाववानित्याकारकएववाधग्रहः कुतोनभवति सामग्रीसत्वात् तथाचव्यभिचारज्ञानात्मिकैववाधवुद्धिरितिवाच्य
म् परामर्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिवन्धकसत्वेनवाधवुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवात् एकत्रहेतौव्यभिचा
राव्यभिचारविषयकैकनिश्चयासम्भवाच्च॥ छ॥ १॥ छ॥

ऽतिवाधस्येत्यर्थः व्यभिचारविषयकत्वासम्भवादिति नतुप
रामर्शोत्तरम्वाधवुद्ध्येर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवेपिपरामर्शएववाधग्रहात्मकोस्तुतथाचसाध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्याभाववानितिव्य
भिचारविषयकवाधवुद्धिसम्भवइत्याशङ्कायामाह एकत्रेति प्रतिवन्धकत्ताभावस्यकार्यकालवृत्तित्वेनकारणत्वादितिभावः इदमु
पलक्षणम् एकत्रपक्षेसाध्यव्याप्यसाध्याभावविषयकज्ञानासम्भवाच्चेत्यपिद्रष्टव्यम्॥ श्री १॥ ॥१॥ छ॥ छ॥ छ॥१॥ १॥

का० अनु० दि० रा० १६६

ग०। बाधलौकिकेति विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वनिवेशेनायोगोलकधर्मिकपरामर्शोत्तरमपित
द्धर्मिकबाधबुद्धेरपि तदुत्तरमपि वह्निधर्मिकधूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षसम्भविष्यतीत्यर्थः
तथा च बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यत एवेति भावः तत्रेति अनुमित्यादावित्यर्थः ननु स्वरूपासिद्ध्यभावेपि व्यभिचारोस्त्ये
वोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य सत्त्वादित्यत आह प्रतियोगिव्यधिकरणेति व्यभिचारघटकसाध्याभावप्रतियो

दि०। नन्वयोगोलकपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुके बाधलौकिकप्रत्यक्षवद्व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि व्याप्तिनिश्च
येसत्यपि भविष्यतीत्यत आह किञ्चेति अकिञ्चित्करत्वादिति व्यभिचारज्ञानं ह्यनुमितेर्न साक्षात्प्रतिबन्धकं किन्तुप

मु०। किञ्च यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रति।
बन्धकत्वं वाच्यम् एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव
प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यम् पक्षतावच्छेदकदेशकालाव।
च्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति ॥०॥

९ रामर्शप्रतिबन्धद्वारा तथा च परामर्शोत्तरकालीनव्यभिचारज्ञानम
किञ्चित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः व्यभिचारादिसङ्कीर्णमपि बाधम्प्रदर्शयति एवमित्यादिना बाधस्यैवे
ति तत्र पक्षे हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः ॥६॥

गिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशे कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिसद्धेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः अयोक्तसद्धेतोर्व्यभिचारित्वापत्तिवार।
णाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्त्वस्यादिरेव बाधत्वेनाङ्गीकरणीयः एवमुक्तहेतोस्सत्प्रतिपक्षितत्ववारणाय प्रतियोगिव्यधिक
रणसाध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमभ्यङ्गीकरणीयम् ॥ श्रीः ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

राम० १६६

रा०यत्तु साध्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिमत्ताविरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षग्रहस्य साध्यग्रहविरोधित्वासत्त्वात्प्रति
योगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽङ्गीक्रियत इति नोक्तसद्धेतोः साध्याभावव्याप्यवत्पक्षसत्त्वमितितन्न तथा सति प्रति
योगिवैयधिकरण्यघटिततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव सर्वत्र तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वमित्याशयात् तथा च पूर्वग्रन्थकारोक्तस्यानुमिति
कारणपरामर्शस्य साध्यसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्तेः अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव विषयकत्वात् न
स्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्याभावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसम्भवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुचितम् एव।

दि०बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्तीति पाठः बाधः साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्य
सत्प्रतिपक्षस्तद्भिन्ना व्यभिचारविरुद्धासिद्धास्तद्व्याप्यानां तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः अन्यथेति व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादित्याप्य।

मु०बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रस
ङ्गात् बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिब
न्धक इति प्रघट्टकार्थः॥७२॥ ऽऽस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्चहेत्वाभासान्तर्गतत्वेन तद
तिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः न प्रतिबन्धक इति साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावादि
ऽऽतिभावः॥

त्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटे यत्र गन्धसाध्यते न तत्र बाधसंभव इति गन्धाभावस्य घटे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति मैवम् यत्र देश
कालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षतावच्छेदकत्वं तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाधत्वाङ्गीकारादिति ध्येयम् अत्र न सत्प्रतिपक्षोऽपि प्र
तियोगिव्यधिकरणगन्धाभावव्याप्यस्य घटेऽसम्भवात् तस्य वा सङ्कीर्णबाधोदाहरणमिदम् अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाधस्य हेत्वाभा
सान्तरतात्रापि न स्यात् अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वेनानुपपन्नम्यायकस्याधिकदे॥ ६ श्री ६॥ श्री ६॥ ॥७॥ ६॥८॥

का॰ मु॰ दि॰ १६७

रा॰ गन्धवृत्तित्वे सतिविरहात् नचगन्धाभावस्यकेवलस्यसंयोगाभाववत्केवलान्वयितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितगन्धाभाववत्त्वाप्यवत्त्वस्यात्रापिसम्भवेनैवास्यापिसत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेनैवनिवाच्यम् एतादृशस्यसत्प्रतिपक्षत्वाङ्गीकारे घटोगन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिसद्धेतोरपिदुष्टत्वापत्तिरित्यलम्पल्लवितेन॥ ६॥ ॥इतिपाठ इति क्वचित्पुस्तकेनतत्पदरहितस्यपाठस्यदर्शनादेतद॰

दि॰ दूषकताबीजस्यभिन्नतयेति साधारणस्याव्यभिचारज्ञानेविरुद्धस्यसामानाधिकरण्यग्रहेप्रतिबन्धकत्वादितिभावः असाधारण्यघटकसपक्षत्वनिश्चयगर्भत्वन्तुसाध्यवत्त्वमात्रमित्याह सपक्षइति एवमग्रेपिसपक्षत्वविपक्षत्वयो

मु॰। यः सपक्षेविपक्षेचभवेत्साधारणस्तुसः सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणइत्यर्थः सपक्षोनिश्चितसाध्यवान् विपक्षः साध्यवद्भिन्नः विरुद्धवारणायसपक्षवृत्तित्वमुक्तम् वस्तुतोविपक्षवृत्तित्वमेववाच्यम् विरुद्धस्यसाधारणत्वेपिदूषकताबीजस्यभिन्नतयानस्यपार्थक्यात् यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः सत्वसाधारणोमतः ७३॥ सपक्षविपक्षव्यावृत्तइत्यर्थः सपक्षः साध्यवत्तयानिश्चितः विपक्षः साध्यशून्यतयानिश्चितः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदाशब्देऽनित्यत्वस्यसन्देहस्तदासपक्षत्वंघटादीनामेवतद्व्यावृत्तञ्चशब्दत्वमिति तदानदसाधारणम् यदातुशब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदानासाधारणम् इदन्तुप्राचाम्मतम् नवीनमतन्तुपूर्वमुक्तम ७३॥ तथैवानुपसंहारी॥ श्री ६॥ ६॥ ॥श्री ६॥ ६॥ ॥ ७॥ ८॥ छी॥ ६॥

निश्चयत्वनिवेशस्यफलमाह शब्दइत्यादिना पूर्वमुक्तमिति असाधारणः साध्यासमानाधिकरणोहेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ७३

रा॰ मिहितं॥ ७२॥ अग्रेपिविपक्षत्वनिर्वचनेपिसाध्याभाववन्मात्रत्वविपक्षइत्येनह्याभायैवनिश्चितत्वांशनिवेशइतिभावः॥ श्री ६॥ श्री ६ छी॥ १६७

रा॰ग्रहस्यातइति ननुसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्याभावरूपेतिशेषः साध्यनिश्चयेत्यादिसम्भवादित्यतंसंदेहेतुत्वेहेतुः पक्षतेतितथा
चमूलेपक्षपदंपक्षतापरंभावप्रधाननिर्देशत्वादन्यथा आकाशाद्यन्ताभावोनित्योध्वंसप्रागभावभिन्नाभावत्वादित्यादेरनुपसंहा
रित्वाभावे नानुपपन्नेरितिध्येयम् ननुसंशयस्यनिश्चयाप्रतिवन्धकत्वेनसर्वत्रसाध्यसंदेहसत्वेपिकचित् साध्यनिश्चयसंभ

दि॰। केवलान्वयिपक्षकइति अत्रपक्षतासाध्यसंशयरूपागृह्यते तेनसर्वमभिधेयम्प्रमेयत्वादित्यादौयदासिद्धिः
सिषाधयिषाचतदासाध्यनिश्चयसम्भवेनसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसम्भवात्तस्यसद्धेतोरलस्यतयासिषा
धयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यतदाकेवलान्वयित्वेपितत्रनातिव्याप्तिः अनुपसंहारिणोहेत्वाभासत्वमुपपादयति
सर्वमभिधेयमित्यादिना सामानाधिकरण्यग्रह स्थलान्तराभावादिति संशयोत्पत्तिक्षणेनिश्चयवारणायनिश्चयम्प्र

मु॰। केवलान्वयिपक्षकः सर्वमभिधेयम्प्रमेयत्वादित्यादौसर्वस्यैवपक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्य
लान्तराभावान्नानुमितिः इदन्तुनसम्यक् पक्षैकदेशेसहचारग्रहेपि क्षतेरभावात् अस्तुवासहचारग्र
हः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेवनहेत्वाभासत्वन्तस्य॥६॥ १ तिसंशयसामग्र्याः प्रतिवन्धकत्वस्यावश्यंवाच्यतया
प्रकृतेसर्वत्रसाध्यसंदेहसत्वेनतत्पूर्वन्तत्सामग्र्याः सत्वेनसाध्यनिश्चयस्यकुत्राप्यसंभवेनव्यापकसाध्यसामानाधि
करण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादात्तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणोहेत्वाभासत्वमितिभावः क्ष
तेरभावादिति तदानीमपिकेवलान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्यक्षतेरभावादित्यर्थः॥ ६॥ ७॥ ६॥

वेनसामानाधिकरण्यनिश्चयोनदुर्घटइत्यतआह संशयोत्पत्तीति तदानीमपिघटोभिधेयइत्यादिनिश्चयदशायामपीत्यर्थः क्षतेरभावा
दितीति तादृशनिश्चयकालेपिसर्वमभिधेयन्नवेतिसंशयसंभवात्सर्वत्रावच्छेदेननिश्चयाभावादितिभावः ननुकिमेतावतेत्यतआह॥

रा॰॥तथाचेति। समानप्रकारकत्वेनैवेति तद्धर्मितावच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्धर्मितावच्छेदकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वाव

दि॰॥तथा च तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः नच सं
शयसामग्र्याः सत्वात्कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् सर्वत्वधर्मितावच्छेदकसंशयसामग्रीसत्वेपि घटत्वा
दिधर्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधाद्समानविषयकत्वेन प्रतिब
न्धकत्वेप्याह अस्तुवेति तस्य सहचारग्रहस्य तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वे न तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वा

मु॰॥तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः॥ ७४ ॥ एव
कारेण साध्यवत्तावच्छेदे न हेत्वभावो बोधितस्तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः॥ ७४॥

भावादिति भावः नच तत्र सहचारग्रहप्रयोजकस्य संशयस्य हेत्वाभासत्वं तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वात् नच संशय
विषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् सर्वमभिधेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षा
प्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः तदर्थ इति तेनासाधारणेनातिव्याप्तिरिति भावः॥ ७४ ॥ श्रीः ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ ७४ ॥

वच्छिन्ने चाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिश्चयसत्वेन तदवच्छिन्ने संशयसामग्र्यभावादिति भावः समानविषयकत्वेपि तद्विशेष्य
कसंशयसामग्र्याः तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेत्यर्थः॥ श्रीः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रा० ननु सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्याभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयकसाध्यादेरेवाभासत्वमस्तु इत्यत आह अन्यत्रेति पर्वतो
वन्हिमानित्यादौ हेत्वाभासवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभा
सत्वेनाङ्गीकरणीयतया साध्यादेस्तथात्वादिति भावः ॥ ७४ ॥ ननु धूम इति प्रतीतेरपि विशिष्टधूमत्वादिविषयकत्वं शुद्धस्य विशि।
ष्टानतिरिक्तत्वादत स्तदर्थमाह स्वेतितदर्थत्वात् अन्तरपदार्थत्वात् पर्याप्तेः प्रत्येकवृत्तित्वे तु पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशावच्छेदक

दि० धूमप्रागभावत्वेति तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटितत्वेन तत्सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः स्वस्य स्वाविषय
क प्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वाभावाद्धर्मान्तरेति न च नीलधूमत्वस्यापि तादृश धर्मान्तराघटितत्वमस्त्येव धूम
त्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकारता

मु० असिद्धिं विभजते आश्रयासिद्ध्याद्यास्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिर
तस्त्रिधा ७५ पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ह्रदो द्रव्यं धूमवत्वादत्रासिद्धिरथापरा ७६॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् पक्षासिद्धिरिति आश्रयासिद्धिरित्यर्थः॥ श्रीः ॥ छ ॥

निरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात् शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनील
त्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात् नन्वेवं वन्हिमदन्यावृत्तित्वस्य वन्हिव्याप्यतावच्छेदक
तानुपपत्तिस्तस्य वन्हित्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वात्॥ ६ ॥ त्वावच्छिन्नत्वमेव पर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य नेवक्तव्यम् प्रत्येक
मुभयभिन्नत्वस्येव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तवच्छेदकतावच्छिन्नभेदसत्वादिति ध्येयम् वन्हिमदन्यावृत्तित्वस्येति पर्वतो व
न्हिमान् वन्हिमदन्यावृत्तेरिति सन्न्यायप्रयोगस्य सर्वसम्मतत्वेने ष्टापत्यसम्भवादिति भावः॥ छ ॥ ननु धर्मान्त ग्रंतघटितत्वे विशेष्यविध
याधर्मान्तरघटिते यत्तदन्यत्वमेव धूमत्वस्य विशेष्यविधया नीलधूमत्वघ० ॥ ६ ॥ श्रीः ॥ छ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥ छ ॥

रा॰ ०टकत्वेपिवन्हिमदन्यावृत्तित्वेवन्हिमत्वस्यतथाऽघटकत्वमितिनतत्स्वव्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरित्यतआह धूमान्यत्वादेरि
ति साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेनस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मत्वमे

दि॰ ०धूमान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिभियाधर्मान्तरस्यविशेष्यविधयाऽघटकत्वविवक्षणस्याशक्यत्वा
दितिचेन्न स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्यविवक्षितत्वात् वन्हित्वस्यवन्हिमदन्यावृत्तित्वाव्यापकत्वा
द्धूमत्वस्यधूमान्यत्वव्यापकत्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् स्वव्यापकत्वञ्च धर्मान्तरस्यस्वघटकसाध्यसम्बन्धितावः

मु॰ ०अपरेति स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः नीलधूमादिकमिति नीलधूमत्वादिकं गुरुत्वयानहेतुतावच्छे
दकं स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितत्स्वैवव्याप्यतावच्छेदकत्वात् धूमप्राग
भावत्वसङ्ग्रहायस्वसमानाधिकरणेति विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता॥ ७७॥ विरुद्धयोरि
तिकपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेपिन सत्प्रतिपक्षत्वमत उक्तम् विरुद्धयोरितितथाच॥ ६ ॥

च्छेदकत्वेनतत्रान्यथाधूमालोकान्यतरत्वस्यवन्हिव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यत
र त्वाव्यापकत्वादिति विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोरित्यत्रविरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श इति भ्रमवारणायाह॥ छ॥ श्री॥

वव्यापकत्वमितिभावः इतिभ्रमेति यथार्थत्वेपर्वतोवन्हिमान्धूमादित्यादौवन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्वस्यपरामर्शदशायांसत्प्र
तिपक्षानुपपत्तेः प्राचीनैः तत्रापिसत्प्रतिपक्षाङ्गीकारादितिभावः॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

रा०साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्थले तूभयपरामर्शसत्वेपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मंतव्यम् ७५।७६॥७७ गन्धशून्यत्वाभावादिति।
निरवच्छिन्नत्ववत्तिकगंधाभावविरहादित्यर्थः तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गन्धाभावसत्वेपि न क्षतिः पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशि
ष्टार्थत्वे तूत्पत्तिकालीनत्वविशिष्टघटनिरूपित गन्धाभावनिष्ठाधेयता निरवच्छिन्नेन भवति तादृशगन्धाभाववद्विशिष्टपक्षो बाध इति भावः

दि०स्वसाध्येति स्वं सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतो हेतुस्तत्साध्यविरुद्धो यः साध्याभाव इत्यर्थः ७५॥७६॥७७॥ ननूत्पत्तिका
लीन घट इत्यादि मूलोक्तमयुक्तम् तत्र पक्षे घटे गन्धशून्यत्वाभावादत आह पक्षतावच्छेदकेति कालस्येव देशस्या

मु०स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषय इत्यर्थः।
॥७५॥७६॥७७॥ साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते॥
७८॥ पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः तेन घटे गन्धसत्वेपि न क्षतिः एवम्मूलावच्छिन्नो वृक्षः क
पिसंयोगी त्यत्रापि बोध्यम्॥ ७८॥ इति सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानम्॥

१ पि पक्षतावच्छेदकत्वे बाध
सम्भवात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतापरिहारं तु माह एवमिति बोध्यमिति तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्वेपि पक्षतावच्छे
दकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादिति भावः॥ ७८ ॥ इति श्रीमुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्ड समाप्तम्॥ छ॥ श्री॥

अथवा गन्धशून्यत्वाभावात् गन्धाभावाभावादित्यर्थः गन्धसत्वादिति यावत् तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन
कथमत्र बाध इति भावः पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकत्वे च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकत्वस्थले पक्षतावच्छेदकावच्छे
देन साध्याभाववत्वस्यापि पृथक् बाधतया न बाधानुपपत्तिरिति भावः॥ ७८॥ ६॥ २॥ छ॥ इति दिनकरीतरंगिण्यामनुमानतरङ्गः॥ छ॥

रा०। अवसरसङ्गतिमिति प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपजीवकत्वेप्यनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वेन निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुगमतया अनुमान एव प्रायशो व्युत्पिपित्सोः प्रथमतो जिज्ञासाजायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्या अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानस्येत्यवसरसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणमितिभावः सादृश्यप्रत्यक्षमिति सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यस्यैवोपमितिकरणत्व उपमानस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वमेव न सम्भवति सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिरनुभूयते चेत्यभिप्रायेण ज्ञानपदम्प्रत्यक्षपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम्।

दि०। अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह उपमितिमिति तत्र गवये सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम् तदुपमितिकरणमिति नवीनमतेनैतत् अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सह।

मु०। उपमितिं व्युत्पादयति ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणम्मतम् ७९ वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम्॥ ८०॥ यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणायोक्तम् गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद्ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्ज्ञानं तदुपमितिकरणम्॥ श्रीः॥ ॥श्रीः॥ श्रीः॥

कारीति साम्प्रदायिकमतन्तु सहकारितयाऽवश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम्॥॥

एतदिति गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः साम्प्रदायिकमतमुपदर्शयति अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोध इति वाक्यार्थस्मरणमिति व्यापारद्वारा तज्जन्यस्यापि तद्व्यापारत्वोपगमादितिभावः नन्वेवमुद्बोधकान्तरवशाद्यत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणन्तत्र सादृश्यपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह सादृश्यविशिष्टेति साम्प्रदायिकमतोपेक्षायां बीजमाह सहकारितयेति युक्तमिति तदतिरिक्तस्य करणान्तरस्य कल्पने गौरवादितिभावः॥ श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥ ॥श्रीः॥ श्रीः॥ ॥श्रीः॥श्री

रा०। ननु सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्व्यापारत्वानुपपत्तिः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च स्वसमानप्रकारकानुभवजन्यत्वनियमादिति मूलोक्तमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वमसंगतमित्याशङ्कां निराकुरुते सादृश्यविशिष्टेति तथा चातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य पूर्वतनशाब्दबोधजन्यत्वेऽपि तत्रोद्बोधकविधया सदृशपिण्डदर्शनमपि कारणमेवेति नानुपपत्तिरिति भावः एतेनेति अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकस्य सदृशपिण्डदर्शनस्यैवोपमितिकरणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थः बोध इति शाब्दबोध इत्यर्थः अभावादिति अनुभवात्मकातिदेशवाक्यार्थस्यैव सत्त्वादिति भावः नन्वेतादृशस्थले किं कारणं को व्या

दि०। स्मरणं यज्जायत इति सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधयातादृशवाक्यार्थस्मारकत्वादिति भावः तदेव व्यापार इति एतेन सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणापेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं किन्तु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशे

सु०। तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः॥

षणज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनञ्चोभयमव्यापार इति कस्यचिन्मतमप्रास्तुक्तम् यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात्॥ ॥ ॥ ॥

पारः शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनाजन्यत्वेन तद्व्यापारत्वासम्भवादित्याशङ्कायामेकदेशिमतानुसारेण व्यापारं प्रदर्शयति किन्त्विति सादृश्यज्ञानमात्रमिति मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वांशस्य प्रतिक्षेपः॥ प्रत्युक्तमिति उभयोरपि विशेषणज्ञानविधया सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् सदृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानञ्च विनोपमितेरनुदयेन तयोरुपमितिकरणत्वाच्च विनिगमनाविरहादिति भावः एतेनेत्यनेनोक्तमर्थं प्रकटयति यत्रेत्यादि॥ श्रीः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रा॰ ०न्त्वनभ्युपगमादिति नन्वेवन्ताद्दृशस्थले ऽप्युपमितेरनुभवसिद्धतया ऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत आह किन्त्विति तदुत्तरमेवेति तथाचक्षण
द्वयविलम्बेनोपमितिरुपपादनसम्भवान्नानुभवापलापापत्तिरिति भावः गवयो गवयपद— वाच्य इतीति पिण्डे चक्षुःसंयोगानन्तरं यो
ऽयमिति तथा गवयत्वजातेरपि प्रत्यक्षेण ग्रहणात्तदवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसादृश्यज्ञानं गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरपि नानुपपन्ने
ति मूलाभिप्रायः यत्तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकवाक्याज्जायमानश्शाब्दबोध एवोपमितिः नतु प्रमित्यनन्तरन्न चैवं गोसादृश्य

दि॰ किन्तु तदुत्तरस्य पुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनन्त— तो ऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणन्तदुत्तरमेवोपमितिरिति भावः
गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायत इति एतेनोपमितिर्नप्रमित्यनन्तरङ्किन्तु शाब्दबोधात्मिकैव गोसदृशो गव
यइत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वग्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकस्यैवे।

मु॰ तदनन्तरङ्गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः नत्वयङ्गवयपदवाच्य इत्युपमितिः
गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥७९।८०॥ इत्युपमानखण्डम्॥ उपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तम् गवय
त्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिताया उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासम्भ
वादिति न च गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथङ्गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्नतु सादृ।
श्यावच्छेदेनेति वाच्यं उपस्थितेस्तौल्येपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गोरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवा
च्यत्वोपमितेरनुदयात्॥ छ॥॥
स्यैव गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वमुपमितिविषयो न तु गवयस्यैवेति वाच्यम्। इष्टत्वादित्याह
तन्मतन्दूषयति एतेनेति उपमितेर्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः गवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विनेति उक्तवाक्यार्थघटकगवयप
दश्रवणेति तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया तद्विशिष्टे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावेन चेत्यागवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोपस्थितेरसं॥ छ॥

रा०।भवेनतदवच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधासम्भवेनतादृशोपमितेः प्रमित्यन्तरत्वावश्यकत्वादितिभावः ननुगवयत्वाव
च्छेदेनैवगवयपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः ननुगोसादृश्यावच्छेदेनेत्यत्रैवप्रमाणत्वपश्यामोतउपमितेःप्रमित्यन्तरतावश्यकीस्या।
दित्याशङ्कते नचेतितन्मतइतिशेषः स्वमतेनेतुगवयत्वजातिप्रत्यक्षात्पूर्वमेवशाब्दबोधात्मकोपमितिरुपगमादितिध्येयम्॥ अनुदयादितितनु
प्रत्यक्षेणगवयत्वोपस्थित्यनन्तरङ्गौरवज्ञानेनप्रतिवन्धात् गोसादृश्यावच्छेदेनगवयपदवाच्यत्वज्ञानासम्भवेपितत्प्रत्यक्षात्पूर्वमेवार।
ण्यकपुरुषवाक्यात्तादृशशाब्दबोधोत्पत्तौवाधकाभावइत्यतआह गवयपदादिति॥ अनुभूयतेचगवयपदात्तादृशएवशाब्दबोधइति।
भावः नन्वस्तुगवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तयेगवयपदवाच्यइत्युपमित्यागवयत्वस्यगवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिः

टि०।गवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च तत्प्रकारकबोधेतदवच्छेदेनशक्तिग्रहस्यहेतुत्वात् नचद्र
व्यत्वविशिष्टेसादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेनगवयपदवाच्योपमितेरनुदयात् यद्धर्मविशिष्टेसादृश्यज्ञानंतद्ध
र्मावच्छेदेनोपमितिजनकंवाच्यम्॥तथाचयदागवयत्वादिजात्यनुपस्थितिस्तदासादृश्यज्ञानस्यसंस्थानादिगुरु
धर्मविशिष्टेग्रहात्तदवच्छेदेनगवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरितिवाच्यम् इष्टापत्तेः तस्याभ्रमत्वेनतादृशगु
रुधर्मावच्छेदेनगवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति इदमुपलक्षणम्॥ ६॥ श्री६॥ श्री६॥ ६॥ ६॥ ॥

तथाप्यतिदेशवाक्याद्गोसादृश्यसामानाधिकरण्येनैवगवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोधइत्यत्रमानाभावः गोसादृश्यावच्छेदेनापिगवय
पदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तौवाधकाभावात् नचगवयत्वावच्छिन्नेगवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानसामग्र्येवतत्रवाधिकेतिवाच्यम् ता
दृशज्ञानसम्प्रतिगवयत्वावच्छिन्नधर्मिकगोसादृश्यज्ञानस्यकारणत्वेनप्रत्यक्षेणगवयत्वानुपस्थितिदशायांतादृशज्ञानघटितोपमितिसाम
ग्र्याअसम्भवात्तथाचोक्तशाब्दबोधवलादेवगोसादृश्यस्यापिगवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्क्यतेनचेति ग्रहादि
ति शाब्दबोधात्मकग्रहादित्यर्थः तादृशशाब्दबोधोत्पत्तावपिगोसादृश्यस्यगुरुत्वे॥ श्री६॥ ॥ श्री७॥ ॥ श्री६॥ ७॥ ७॥ ६॥

रा॰ न तत्र गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वस्य वाधितत्वात् वाधितार्थविषयकत्वेन तस्याभ्रमत्वात्॥ न तया विषयसिद्धि—रिति समाधत्ते इ
त्यापत्ते रित्यादि सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमपि क्वचिदुपमितौ करणम् अत्र जलादिवैधर्म्यवति पृथिवीप
दवाच्यत्वातिदेशवाक्यार्थस्मरणम्व्यापारः पृथिवी पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिरित्याह॥ इदमुपलक्षणमिति ननु नोपमानस्य प्रमा
णान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य इत्युक्तानाभिषिक्तस्य चाक्षुषस्यैवोपगमसम्भवात्॥ न च चक्षुर्व्यापारोपरमेप्यतिदेशवाक्यार्थ।
स्मरणनोपमितिदर्शनात् न तत्र चाक्षुषत्वसम्भवइति वाच्यम् एवमप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षत्वसम्भवेनोपमितेर्विजातीयप्रमितित्वे

टि॰। वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनङ्करणं जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वा
वच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिःफलमित्यपि वोध्यम् ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः न च प्रत्यक्षा
दिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितितो विजातीयत्वा
भावादिति चेन्न चक्षुरादिव्यापारविगमेपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वाद्यसम्भवान्नवा मानसत्वम् मानसोत्तर
मनुव्यवसायमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्य
क्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात्।
न शाब्दम् पदज्ञानाजन्यत्वात् न स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति संक्षेपः।७९।८०। इत्युपमान

मानाभावादित्याशङ्क्योपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकीं विलक्षणप्रमितिं व्यवस्थाप्य तत्करणत्वेनो ॥ खण्डं समाप्तम्॥छ
पमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयति नन्वित्यादि साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति ननु लौकिकविषयत्वेनैव साक्षात्कारत्वव्यञ्जिका
मनसस्तु वहिर्विषये लौकिकसन्निकर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षेपि तदुत्तरन्न साक्षात्करोमीति प्रती॥
तिसम्भवः व्यञ्जकाभावादन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि स्वर्गं साक्षा ॥ छ ॥ श्रीः ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

रं न करोमीति प्रतीतेरुपपत्तेः इत्यत आह उपमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानोत्तरमानसमेव विषयोऽस्तु ननु विजातीयप्रमितिरित्यस्व
रसादाह अन्यथेति अनुमितेरपीति व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयकत्वसम्भवादिति भावः तथाचा
नुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयीभूतानुमितिर्यथा प्रमित्यन्तरं तथोपमिनोमीति विलक्षणानुव्यवसायभूतोपमितिरपीति भा
वः ननु गवयो गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वादित्येवं तन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमितिरूपैवोपमितिरस्तूपमिनोमीति प्रतीतेरपि
शक्तिविधेयकानुमितिरिव विषयोऽस्त्वित्याशङ्कां निराचष्टे नापीति सङ्क्षेपः इति नानुमिनोमि न शृणोमि न स्मरामि किन्तूपमि-
नोमीति प्रतीतेरपि प्रतीत्यन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥७२॥ ८०॥ ६॥ इति श्रीमन्महारुद्रसूरिविरचितायां दिनकरीतरङ्गिण्या
मुपमानतरङ्गः॥ ६॥ ॥ ६॥ ६॥

काम्
दि॰ पां॰
१७२

॥ इतिमुक्तावलीदिनकरीसहितायारामरुद्र्याउपमानंसमाप्तम् ॥

राम॰
१७२

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिमभिप्रेत्याह मूले पदज्ञानन्त्विति एवकारार्थकस्य मूलस्थतुशब्दस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति मुक्तावल्याम् ननु ज्ञा
यमानमिति मौनिश्लोकादौ विस्मादिनाद्विलादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः सङ्ग्रहः अन्यथा पदार्थज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे तत्रापि पद
जन्यपदार्थोपस्थितावपि घटकत्वंसप्रमर्थः अन्यथा वृत्त्येत्यस्यानुपादाने ननु वृत्तिर्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेर्बोधो न स्यात्तत्र श
क्त्या पदजन्यतीरोपस्थितेरभावादत आह वृत्तिश्चेति अन्यतरसम्बन्धः एकतरात्मकः सम्बन्धः अत्रैव पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव सचेति
यद्यपीश्वरेच्छाया ऐक्याद्घटशब्दाद्घटो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा पटेप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः एवङ्गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छाया

शाब्दबोधप्रकारन्दर्शयति पदज्ञानन्त्विति ननु ज्ञायमानम्पदङ्करणम् पदाभावेपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् पदा
र्थधीरिति पदजन्यपदार्थस्मरणम्व्यापारः अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः त
त्रापि इत्यापदजन्यत्वम्बोध्यम् अन्यथा घटादिपदात्समवायसम्बन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः

पदज्ञानन्तु करणन्द्वारन्तत्र पदार्थधीः शाब्दबोधः फलन्तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ४ ॥ ८१ ॥ ६ ॥ छ ॥

वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बंधः अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेपि तत्सम्बंधेन स्मरणानुपप
त्तेः पदज्ञानस्य हि एकसम्बन्धिज्ञानविधया स्मारकत्वम् शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः स चास्माच्छब्दादयमर्थो
बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपः आधुनिकनाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्वात् ॥

तीरेपि सत्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्तथापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरेऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयतात्वाव
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिस्तीरादिनिष्ठविशेष्यतया गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रका
रतानिरूपितत्वेपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेद इति
आधुनिकनाम्नि आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनि सङ्केतितेनाम्नि इतीश्वरेच्छायाइति एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्य

आधुनिकसङ्केतितेत्वित्याधुनिकमात्रसङ्केतिते नदीवृद्ध्यादिपदे तु सम्प्रदायमतेऽस्वरसं हृदि निधाय नवीनमतं दर्शयति नव्यास्त्विति न शक्ति-
रिति। तथा सत्याधुनिकसङ्केतितानद्यादिपदाच्छाब्दबोधानस्यादिति भावः मतद्वयेप्यपभ्रंशात्मकगगर्यादिपदे शक्तिभ्रमादेव बोधइत्य-
वधेयम् व्याकरणादिति भूसत्तायाम् वर्तमाने लडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः लाघवादिति कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवादि-
त्यर्थः नचकर्तुरनभिधानादिति अनभिहितइत्यधिकारीयेण कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनाभिहितकर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः तत्र

आधुनिकसङ्केतितेतु न शक्तिरिति सम्प्रदायः नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव तेनाधुनिकसङ्केतितेपि
शक्तिरस्तीत्याहुः शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः तथा हि शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वा-
क्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति।
क्वचित्सति बाधके त्यज्यते वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदा-
न्वयस्तत्र गौरवात्त्यज्यते किन्तु कृतौ शक्तिर्लाघवात् कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते नच कर्तुरनभिधानाच्चै-
त्रपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम्॥ कर्तृसङ्ख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात्॥ सङ्ख्याभिधानयोग्यश्च।
कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः॥ ६॥ श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥

॥तृतीयायाम् तन्त्रत्वात् प्रयोजकत्वात्॥

ननु कर्तृसङ्ख्याभिधान एव किम्प्रयोजक इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं दर्शयति संख्याभिधानेति चैत्रः पचति तण्डुलं इत्यादौ कर्म-
त्वादिलोपसणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्य तण्डुलादि ——— व्युदासाय कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राख्यातेनैकव-
चनत्वरूपेणोक्तायाः सङ्ख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात्कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च किं च त्वं पचकमलं भुज्यत इ-
त्यादावत्वादौ सङ्ख्यान्वयानुपपत्तिः पाककर्मत्वस्यात्वेऽन्वयेऽनकर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादत आह॥ श्रीः॥ ॥छ॥ छ॥ ६॥६॥

चैत्रान्याहत्तिपाकानुकूलकृतिमान् चैत्र इति शाब्दबोधः। चैत्रप्रतियोगिकभेदाश्रयवृत्त्यभावप्रतियोगिकपाकानुकूलकृतिमानिति शाब्दबोधः॥ खंडशक्तिपक्षे चैत्रनिष्ठकर्मतानिरूपकदर्शनाश्रयश्चैत्र इति शाब्दबोधः॥ टिप्पन॥ पं॥५॥

कर्मत्वादीत्यस्येति तथाच कर्मत्वपदमितरपदमनवरुद्धत्वञ्च विशेषणतया विवक्षितत्वम् वस्तुतस्तदितरस्यापि न विवक्षाः विशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् अविशेषणत्वम्प्रकारताशून्यत्वम् तस्य च शाब्दबोधात्पूर्वञ्चैत्रादावपि सत्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रेपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः न च चैत्रीय सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्वात्कथमविशेषणत्वञ्चैत्रस्येति वाच्यम् यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वमभावादतो विशेषणत्वन्तात्पर्याविषयत्व पर्यन्तानुधावनम् न च चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रम्पश्यतीत्यादावेवकारार्थेऽन्यस्मिन्कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र सङ्ख्यान्वय इति वाच्यम् विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् चैत्रस्योक्तस्थले विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यान्तात्पर्यवि

कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वेनात्पर्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे सङ्ख्यान्वयः।
यत्र न कर्मादौ विशेषणत्वेनात्पर्यन्तद्वारणाय प्रथमान्तेति यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वम् प्रथमदलार्थः॥

षयत्वात्तत्र सङ्ख्यान्वयोपपत्तेः यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वन्तात्पर्यविषयत्वन्तदा चैत्रेपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः न च शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यम् नानार्थातिरिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादित्युच्यते तदा विशेषणत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्तत्वं तत्त्यदानुपस्थाप्यत्वम्बोध्यम् न विशेषणत्वेनात्पर्यन्नविशेषणत्वमात्रेनात्पर्यम् न थाचतण्डुल—स्पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यान्तण्डुलबोधे तात्पर्यम् तत्र तण्डुले सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः इदमुपलक्षणम् चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्या— विशेषकत्वात् द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थमाह यद्वेति ॥७॥६॥ श्री॥ ॥ ॥ ॥ ॥७॥ ॥

तण्डुलम्पचतीत्यत्र तंडुलनिष्ठकर्मतानिरूपकपाकानुकूलकृतिमान् कृतिजन्यपाकनिरूपितकर्मतावान् वा तंडुल इत्यन्वयबोधो भूयादितीच्छया तण्डुलं पचतीति वाक्यमुच्चरितं तत्र चैतादृशद्विविधबोधस्याप्यङ्गीकर्तव्यतया तत्र तंडुलस्य कर्मत्वांशे विशेषणविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्येविषयत्वेन विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वमसत्तमेव॥ टि०॥ पं॰ ३॥
तदेत्यर्थः टि॰पं॰ ३॥

धात्वर्थातिरिक्तविशेषणमात्रप्रयोजकतत्तत्त्यदानुपस्थाप्यत्वं प्रथमदलार्थः प्रकृते नैवकारसमभिव्याहृतचैत्रपदं च न धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वमात्रप्रयोजकमिति॥ टि॰ पं॰ १॥

केवलं संख्यान्वयबोधं प्रति प्रथमान्तपदोपस्थाप्य
त्वेन हेतुरपि भावनान्वयबोधप्रत्ययसंख्यान्वयबो
धस्थले भावनान्वयबोधस्य नियमादिति भावः। टि० ३॥

मुख्यविशेष्यकत्वाभावविशिष्टं पदार्थान्तर्या तिरिक्तविशेषणत्वं तत्र भावत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वम्
आख्यातोपात्तसंख्यान्वययोग्यत्वं चैत्र एव पचतीत्यत्र धात्वर्थातिरिक्तविशेषणताभावाभावेपि एवकारार्थेन
साकं विशेषणत्वात् तथापि मुख्यविशेष्यत्वाभावविशिष्टधात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वाभावोस्त्येव चैत्रस्य
मुख्यविशेष्यत्वात् न विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य तत्र सत्वादिति भावः॥ टि०॥ प २॥ ॥

का० मु० टि० १७५

चैत्रादेर्वारणमिति तस्य साक्षाद्धात्वर्थे विशेषणत्वादिति भावः द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः अत्र कल्पे चैत्र
एव पचतीत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम् इदं तु वधेयम् संख्यान्वयबोधं प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तपदोपस्थाप्य
त्वं हेतुः आख्याते तु भावनानवगाहिसङ्ख्यान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात्सङ्ख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतुभूतता
वच्छेदकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये संख्यान्वयापत्त्यसम्भवात् न च निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्था
प्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकं भावनान्वयबोधत्वं सङ्ख्यान्वयबोधत्वमेतत्र विनिगमनाविरहः सङ्ख्यामविषयीकृत्यापि भावनान्वयबो
धस्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वे संख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानाभावात् लकारसामान्यस्य

तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् स्तोकम्पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम् न
स्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति एवम्व्यापारेपि न शक्तिगौरवात् रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे आ
श्रयत्वे वा लक्षणा जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा॥ ६॥ ॥

व्यापारोऽर्थ इति मीमांसकमतं दूषयति गौरवादिति जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य यत्नत्वजात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः नन्वाख्यात
स्य न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ न इभावेप्याख्यातपदप्रयोगादत आह रथ इति रथो गच्छतीत्यत्र गमनानुकूलव्यापारस्य न बोधः
किन्तु गमनाश्रयत्वस्यैवेति न वीनमतमाश्रित्याह आश्रयत्वे वेति लक्षणा निरूढलक्षणा क्वचित्तथैव पाठः चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनक
त्वे वा लक्षणास्वीकारात् जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमो न सम्भवतीत्यत आह आदाविति आदिना इच्छति यतत इत्यादेः
सङ्ग्रहः इदमत्र बोध्यम् तण्डुलम्पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतया अन्वयः॥ ७॥ ६॥ ६॥ ॥ ७॥ ८॥

शं० रं०

एम०

कर्मत्वस्य पाके पाकस्यास्थानार्थकत्वं तौ तस्याश्चैत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कृ
तिः कृतौ यार्थस्तस्या माधेयतया चैत्रादिरन्वयस्तस्याश्च धात्वर्थपाके तस्यात्मनेपदार्थे फले तस्य चाश्रयतासंबंधेन तण्डुले इति चैत्रवृ
त्तिकृतिजन्यपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः कृत्तानुकर्तृकर्मचार्थः चैत्रः पक्वान् तण्डुलः पक्व इत्यादावभेदान्वयात्तुरे
घन्नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वमित्यन्यत्र विस्तरः तथोक्तमिति उपमाननिरूपणावसर इति शेषः शक्तिग्रह इति भवतीति शे
षः कोशेन व्युत्पादितेति गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वतीति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः लाघवादिति नीलादि।
मत्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति गुणवचनानां तु पोलुगिष्ट इति सारः।

उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् एवं कोशादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते यथा नीलादि
पदानां नीलरूपादौ नीलविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादावेव शक्तिः नीला
दिरूपविशिष्टे तु लक्षणा इति एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पि।
कादिशब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः एवं व्यवहारादपि यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तम्॥ छ॥ छ॥

णाल्लुप्तेनमतुपैव विशिष्टार्थबोधसम्भवेऽलं लक्षणयेत्यपि वदन्ति तत्र घटानयनम् ननु व्यवहारेणानयनादिनानुमिते घटान
यनादिधर्मिककार्यताज्ञाने पदानाङ्कारणत्वं लाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् एवञ्च साक्षात्परम्परया वा कार्यत्वान्वितवि
षयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः इयमेव कार्यान्विते पदानामानुमानिकी शक्तिः ए
वञ्च कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनककार्यतावाचकलिङादिपदाभावात्
कथं कोशादितः शक्तिग्रह इति॥ छ॥ १॥ १॥ ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ः॥ १॥ ॥ १॥ १॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ६॥ ६॥ ॥ छ॥ छ॥॥

घटमानयेति वाक्यं घटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञानज
नकं घटानयनादिव्यवहारजनकत्वात्॥ टि॰ पं॰ ५॥

प्रभाकराक्षेपं तन्मतदूषणेन दूषयितुं तन्मतसिद्धमर्थम्प्रदर्शयति इत्थञ्चेत्यादिना। एतेन स्मारकशक्तिप्रसङ्गे आनुभाविकशक्ति प्रदर्शनमनुचितमित्याशङ्का निरस्ता। भूतले नीलो घट इत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः तत्र तादृशपदानां सामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यत आह कार्यताबोधम्प्रति चेति सामर्थ्यान्तरभावादिति कार्यताबोधम्प्रति लिङादिपदानां स्वजन्यकार्यत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वम् घटादिपदानाञ्च कार्यत्वानुभवम्प्रति हेतुत्वेपि घटादिपदेषु कार्यत्वस्मारकशक्त्यभावेन स्मारकश॥

तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतस्तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपङ्कार्यमिदं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति ततश्च घटन्नय गामानयेत्यादिवाक्यादावापोद्वापाभ्याञ्च घटादिपदानाङ्कार्यान्वितघटादौ शक्तिङ्गृह्णाति इत्थञ्च भूतले नीलो घट इत्यादिशब्दान्न शाब्दबोधः घटादिपदानाङ्कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधम्प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यान्तरभावान्न शाब्दबोध इति केचित्तन्न प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेपि लाघवेन पश्चात्तत्स्य परित्यागौचित्यात् अत एव चैत्रपुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधन्निर्णीय तद्धेतुतयातं शब्दमवधारयति तथा च॥ ६॥ ॥७॥ ६॥

---------न्ताकार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावान्न भूतले घट इत्यादितः शाब्दबोध इति भावः लाघवेनेति कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः अत एव कार्यत्वाविषयकबोधम्प्रति पदानां हेतुत्वादेवेत्। कारणत्वेन सुखदुःखयोः कारणत्वेन तद्धेतुतया तादृशशाब्दबोधे हेतुतया॥ ६॥ ६॥ ६॥॥ ६॥ ६॥ ॥७॥ ॥ ६॥ ॥६॥ ६॥६॥

देवदत्तसमवेतसुखं वाक्यबोधजन्यं तदितरसामग्रीशून्यत्वे सति सुखत्वात् सुखादिजनकीभूतबोधो मदुच्चरितानुपूर्वीवाक्यजन्यः सकृदुच्चरितवाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्॥ टि॰। पं॰१

व्यभिचारादिति घटादिपदैः कार्यतावियषक एव बोधो जन्यत इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः कार्यत्वाविषयकबोधस्य चैत्रपुत्रस्ते
जात इत्यादिपदैर्जननादित्यभावः अध्याहार्यमिति तथा च तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविषयकबोधस्यै
वोत्पादान्न तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः तदभावाच्चेति तमप्यश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासम्भवाच्चेत्यर्थः॥ भट्टम
तमुपसंहरति इत्यश्चेति॥ लाघवादिति अन्विते घटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने लाघवादित्यर्थः
यवपदस्य देहलीदीपकन्यायेनान्वयः तत्र हि तादृशद्विविधव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति सन्देहे सति॥

व्यभिचारान्न कार्यान्विते शक्तिः न च तत्र तमप्यश्येत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यम्मानाभावात् चैत्रपुत्रस्ते जातो
मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च इत्यश्च लाघवादन्विते घटेपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटपदमात्रे शक्तिमवधारय
ति एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयोगः
कङ्गौ तु म्लेच्छानाम्॥ तत्र हि वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिन
इति यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते ऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्तीति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु श
क्तिभ्रमात् प्रयोगः नानाशक्तिकल्पने गौरवात् हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम् एवं विव
रणादपि शक्तिग्रहः विवरणन्तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं यथा घटोस्तीत्यस्य कलशोस्तीत्यने
न विवरणात् घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः एवम्पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात्॥ १॥ श्री १॥२॥

यवपदस्येति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयत इत्यन्वयः नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यशेषेणादीर्घशूके शक्तिः कङ्गावपि शक्तिसत्त्वा
धकाभाव इत्यत आह नानाशक्तीति कथन्तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह हर्यादिपदे त्विति विनिगमकाभावादि
ति तत्र कोशस्योभयत्र तुल्यत्वात् प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः॥ ०६७॥ ६॥ ०६७॥ ६॥ ७॥

नागृहीतविशेषणबुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामते इति न्यायस्वरूपम्॥ टि॰ पं॰ ६॥

का॰मु॰ दि॰ १७७ प्रा॰ख॰

आख्यातस्य यत्नार्थकत्वमिति नच विवरणस्यैकस्य शक्तिग्राहकत्वम् तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यम् आख्यातं यत्नत्ववि शिष्टे
शक्तम्॥ यत्नत्वविशिष्टशक्तं करोति प्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिग्राहकत्वात् प्रसिद्धपदस्येति प्रसिद्धा
र्थकपदस्येत्यर्थः तिङर्थधर्मिणि नामार्थान्वयासुत्पत्तनयानेदं शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न योयः शूद्रस्य पचति द्विजोन्नंभ
सोतिनिन्दित इत्यादौ तिङर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेन तादृशनियमस्यासिद्धेः प्रसङ्गात्परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते जात्या
दिविशिष्टे शक्तिव्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह जातावेवेति जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रहस्यावश्यकतानागृ
हीतविशेषणन्यायात् तथा च जातावेव शक्तिर्लाघवात् तदुक्तं विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति भावः यस्याङ्कस्य

आख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते एवमप्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः यथा इह सहकारतरौ
मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति तत्र जातावेव शक्तिग्रहः नतु व्यक्तौ व्यभि-
चारादानन्त्याच्च व्यक्तिं विना जातिभानस्यासम्भवाद्व्यक्तेरपि भानमिति केचित् तन्न शक्तिं विना व्यक्ति
भानानुपपत्तेः नच व्यक्तौ॥ छ ॥ ६॥ ॥ श्री ६॥ ६॥ ॥ छ ६॥ श्री ६॥ ॥ ६॥ श्री ग ६॥ ६॥ ६॥

स्विद्व्यक्तौ शक्तिः सर्वासु वेति विकल्प्य आद्ये दोषमाह व्यभिचारादिति अगृहीतशक्तिव्यक्तावपि शाब्दबोधोदये न तत्र शक्तिज्ञाना
भावाद्व्यभिचार एवेति भावः द्वितीये तमाह आनन्त्यादिति व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छक्त्यानन्त्यं स्यादित्यर्थः असम्भवादिति जा
तिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः इदमेव कथमिति चेद्व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयक
शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् नच तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तावेव शक्तिः किन्त्वाङ्क्तिः क्रियत इति वाच्यम्॥
तथा सति उक्तानन्त्यादिदोषप्रसङ्गादितिः॥ श्री॥ श्री ६॥ श्री॥ ॥०॥ छ॥ ६॥ ६॥ ॥ छ॥ ६॥ छ॥ छ॥ ॥ ६॥ ०॥ छ॥ छ॥ छ॥

राम १७७

किंविनेति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधम्प्रति हेतुतयाव्यक्तिशक्तिं विनातदभानानिर्वाहादितिभावः॥ ※ ॥ लक्षणेति तावतैव
वत्वस्यापदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वाहादितिभावः अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति गामानयेत्यादौ गोत्वज्ञानेरानयनान्वयानुपपत्त्यागो
पदस्यगविलक्षणास्वीकारेपि गोरस्तीत्यादौ गोत्वज्ञानेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याभावेनलक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादि
तिभावः स्वमते पूर्वोक्तदोषमाशङ्क्य वारयति नचेत्यादिना एकस्या इति ईश्वरेच्छारूपायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः नचाननुगमइति
गोव्यक्तीना — मननुगतत्वया विषयतासम्बन्धेनशक्तिज्ञानकारणतायामवच्छेदकत्वासम्भवइत्यर्थः गोत्वादेरेवेति तथाचगो
शाब्दबोधे गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वान्नोक्तदोषइतिभावः ननुसर्वत्रपदजन्य —— पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वेमानाभावः

लक्षणा अनुपपत्तिप्रतिसन्धानंवि—नापिव्यक्तिबोधात् नचव्यक्तिशक्तावानन्त्यंसकलव्यक्तावेकस्याएवशक्तेः
स्वीकारात् नचाननुगमः गोत्वादेरेवानुगमकत्वात् किञ्च गौः शक्येति शक्तिग्रहोयदितदाव्यक्तौशक्तिर्यदितु
गोत्वंशक्यमिति शक्तिग्रहस्तदागोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणंशाब्दबोधश्चनस्यात् समानप्रकारकत्वेनशक्तिज्ञा
नस्यपदार्थस्मरणंशाब्दबोधम्प्रतिचहेतुत्वात्॥

((कथमन्यथाशाब्दबोधेसंसर्गज्ञानम् नचैवंपदानुपस्थितघटादेरपि
भानापत्तिरितिवाच्यम् गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधम्प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वस्योक्तत्वादेतादृशातिप्रसङ्गविरहा
दित्यतआह किञ्चेति तदाव्यक्तौशक्तिरिति गौः शक्येति विशिष्टज्ञानम्प्रमात्मकमेवतत्त्वन्मतेऽन्यथाख्यात्यभावात् प्रमायाश्चवस्तु
साधकत्वादितिभावः समानप्रकारकत्वेनेति ईदृशशक्तिज्ञानस्यगोत्वप्रकारकत्वाभावेनगामानयेत्यादौगोत्वप्रकारकस्मरणशाब्द
बोधयोरनुपपत्तिरित्यर्थः नचगोपदंगोत्वेशक्तमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैवशाब्दबोधेहेतुत्वात् तस्यचशक्यांशेगोत्वप्रकारकत्वात् न
तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरितिवाच्यम् शक्तिग्रहेयदंशेगोत्वादिप्रकारकत्वंशाब्दबोधस्यापितदंशेगोत्वादिप्रकारकत्वमित्येता
दृशसमानप्रकारक॥ ६॥

का॰मु॰
दि॰
१७८

तस्य परमते सिद्धान्तितत्वात् अत एवापूर्ववादेऽपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथन्तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्य कार्यत्वेन घटादिषु शक्तिसं ग्रहात् योग्यतया शाब्दबोधेऽपूर्वभानमित्युक्तमैरिति ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्यानदनुमतत्वेपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वन्नतदनु — मतमत आह॥ ६॥ ६॥ किञ्चेति शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्य पदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधे हेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयतया यानिवेशत्वावश्यकः निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानाविरोधिनः शाब्दबोधाहेतु। त्वात् तथा च गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिना तादृशप्रमाया विषयसाधकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः। त

किञ्च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् गोत्वत्वन्तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगो। समवेतत्वम् तथा च गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात् तदैव गौरवम् तस्मात्तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमानाशक्तिः॥ छ॥ छ६॥ ६॥ छ॥ छ॥ छ॥ श्री ६॥ छ॥ छ॥

दैवगौरवमिति न च गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेपि संभ्रमो न तु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यम् तथा सति प्रती। तेः कारणतावच्छेदकत्वाद्यंशेपि भ्रमत्वस्यैवक्तुं शक्यतया कारणतावच्छेदकत्वादीनाङ्कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात् मास्तु वा गोत्वत्वादीनामवच्छेदकत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकताद्यात्मकविषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तगौरवन्तुर्वारमेवेति स्वमतमुपसंहरति तस्मादिति व्यक्ताविति जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव अवयवसंस्थानविशेषरूपाया आकृतेः शक्यत्वेपि न जातिवत्तदवच्छेदकत्वम्॥ सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदक। त्वकल्पने गौरवात्॥ अत्र च परस्परपरित्यागेन परस्परसंबोधाभावात्त्रिष्वेकैव शक्तिरेतद्बोधनायैव सूत्रे जा॥ श्री ६॥ छ॥ छ॥॥

साम॰
१७८

त्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति सम्प्रदायः नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवासन्वयबोधाज्जातिविशिष्टव्यक्तावे
व शक्तिः ॥ संस्थाने च पृथगेव शक्तिः व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च अवयवसंस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः सौत्रं पदार्थ
इत्येकवचनन्तु जातिव्यक्त्योरेकशक्तिलाभाय वेत्याहुः न च शब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः अ
थ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिः नच शक्यतावच्छेदकभेदेपि शक्यतावच्छेदकता
वच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यान्न शक्तिभेद इति वाच्यम् तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे तद्भानापत्ते
रिति चेन्न बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानङ्गीका

विश्राम्यति शक्तम्पदम् तच्चतुर्विधम् क्वचिद्यौगिकङ्क्वचिद्रूढम् क्वचिद्योगरूढम् क्वचिद्यौगिकरूढम् त
थाहि यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकम् यथा पाचकादिपदम् यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायश।
क्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढम् यथा गोमण्डलादिपदम् यत्र तु अवयव शक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति
तद्योगरूढम् यथा पङ्कजादिपदम् तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वरूपमर्थम्बोधयति ।।।

रात् घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैव अतस्तस्य शाब्दबोधे भानम् विशेषणत्वञ्च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन श
क्तिविषयत्वम् उपलक्षणत्वञ्च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यविषयत्वमिति एवमिदम्पदादिष्वपि तत्रापीदमेतदोः प्रत्य
क्षबुद्धिविषये ऽदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः अत एव तेषां विभिन्नार्थकत्वम् एवन्तदोपि इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्त्तिचैत।
दोरूपम् अदसस्तु विप्रकृष्टं तदितिपरोक्षे विजानीयादित्यपि वदन्ति किम्पदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः सर्वपदस्य व्या
पकत्वे सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात् त्वम्पदस्य तत्कालीनसम्बोध्यचैत्रत्वादिशक्यतावच्छेदकम् ॥
एवमहम्पदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयि

का॰मु॰
टि॰
१७९

तृत्वैवत्वादि स्यात्तन्योत्तया चवाच्यस्त्वयामहृचनात्सरोजेत्यादौ नमत्यदान्कवेर्बोधइत्यास्तां विस्तरः इतिशक्तिग्रंथः शक्तस्यरम्विभ
जनेशक्तस्यरमिति क्वचिदिति किञ्चिदित्यर्थः एवमग्रेपि मण्डलादीन्यत्रबहुपुस्तकेषु मण्डपादीति पाठः सप्रामादिकः प्रतिब
न्धकत्वादिति नचरूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेपियोगार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो नस्यादिति वाच्य
म् पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताऽनिरूपितपङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधम्प्रति रूढिज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकयोगार्थबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति विरोधिविषयकज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वञ्च
नकज्ञानविघटकत्वेनैवेति नियमभङ्गमस्वरसम्प्राञ्चइत्यनेनसूचयन्मणिकारमतमाह वस्तुतस्त्विति सान्निध्यादिति रूढ्यर्थस्य

समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मम्बोधयति नचकेवलया अवयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्या
दिति वाच्यम् रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञाने प्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः वस्तुतस्तु समुदाय
शक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति सान्निध्यात् ॥ ६ ॥ श्री ६ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

सन्निहितोपस्थितिकत्वादित्यर्थः व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमादितिभावः व्यक्तिवचनानां किञ्चिद्युक्तितात्पर्ये
काणांसन्निहितपरत्वमुपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः तथाचपद्मे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनक
सामग्र्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थ एव योगार्थान्वयो न कुमुदादावि तिन रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वम् एवं रूढ्यर्थयो
गार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीस्थल एव न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधो यत्र तु तयोः परस्परमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्र
कुमुदादेर्बोधो भवत्येव परन्तु कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेन तु शक्त्यैवेत्याह

राम॰
१७९

यत्र तु रूढ्यर्थेत्यादिना प्रतिसन्धीयत इत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम् लक्षणयेति पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बो
धो लक्षणयेत्यर्थः रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् तेन रूढ्यर्थबाधप्रतिसन्धानासत्त्वेपि यत्र सामग्र्यन्तरविरह
स्तत्रापि लक्षणया कुमुदबोधो भवत्येव अवयवशक्तिमात्रेणेति मात्रपदेन लक्षणानादरस्सूचितः निर्वाहः पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमु

यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः यत्र तु कुमदत्वेन रूपेण बोधेन तात्पर्यज्ञान
मपद्मत्वस्य च बाधस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः यत्र तु स्थलपद्मादावेव यत्रार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या पद्म
त्वेन रूपेण बोधः यदि तु स्थलपद्मं विजानीयमेव तदा लक्षणयैवेति यत्र तु योगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोध
स्तदा यौगिकरूढम् यथोद्भिदादिपदम् तत्र हि उद्भेदनकर्त्तातरुगुल्मादिरपि बुध्यते यागविशेषोपीति॥ ८१॥ लक्षणेति

॥ लक्षणाशक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ॥ ६॥

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र
लक्षणया तीरस्य बोध इति साच शक्यसम्बन्धरूपा तथाहि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य
स्मरणम् ततः शाब्दबोधः परन्तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न स्यात्॥
यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात् तेन तत्प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा॥ श्रीछ॥ छ॥

दशाब्दबोधनिर्वाह इत्यर्थः पद्मत्वेन बोधः पद्मत्वेनैव बोधः लक्षणयैवेति रूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राभावेन रूढ्या न तद्बोध
नासम्भवादिति भावः॥ ८१॥ लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च तत्राद्यामप्रदर्शयति गङ्गायामिति वक्ष्यमाणस्वरसादाहतात्प
र्यानुपपत्तिर्वेति साच लक्षणा च द्वितीयामप्रदर्शयति॥

एवङ्काकेभ्य इति दध्युपघातके काकविडालादिसाधारणदध्युपघातकत्वविशिष्टे एकसार्थवाहित्वे एकसार्थवाहित्वविशिष्टे छत्रिपदलक्ष-
णाभिधानं तु वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण न्यायमते तु छत्रपदस्यैवैकसार्थवाहित्वे लक्षणा प्रत्ययार्थश्च सम्बन्धी तथा चैकसार्थवन्तो
गच्छन्तीत्यन्वयः एकसार्थवाहित्वेऽप्येकसार्थ एव न त्वेकसार्थगन्तृत्वम् नैराकांक्ष्येण यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः न चाजहत्स्वार्थतोक्तिर्विरु-
द्धेति वाच्यम् वाक्यलक्षणावादिमते तेनैव तदभिधानादिति क्वचिद्गङ्गापदस्य तीरे तात्पर्यग्रहस्थले क्वचित् घोषपदस्य मत्स्यादौ ता-
त्पर्यग्रहस्थले तेनैव रूपेणेति न च गङ्गायामित्यादौ गङ्गातीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्थत्वहानिरिति वाच्यम् तीरत्वेन लक्षणायामेव जह-

एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात्
एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा इयमेवाजहत्स्वार्थल——क्षणेत्युच्यते एक-
सार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात् यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा क्वचिद्गङ्गापदस्य
तीरे क्वचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् इदन्तु बोध्यम् शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृ-
हीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् अत एव लक्ष्यता-
वच्छेदके न लक्षणा तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः परन्त्वेवं क्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न
॥स्यात् ॥

त्स्वार्थत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् गङ्गातीरत्वेन भाने त्वजहत्स्वार्थैव लक्षणेति एवम्पूर्वोक्तस्थले यष्टीः प्रवेशय मञ्चाः
क्रोशन्तीत्यादावपि यष्टिधरत्वमञ्चस्थत्वादिना बोधेऽजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ध्येयम् अत एवेति तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाग्रहस्य तेन
रूपेणोपस्थितिशाब्दबोधप्रतिहेतुत्वादेव एवञ्च पदानुपस्थाप्यस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दे भानं सुकरम् अतिप्रसङ्गस्य त-
द्धर्मविशिष्टेत्यादिनैव वा रणादिति भावः इदमुपलक्षणम् गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धस्य तीरत्वेन बाधादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ श्रीः ॥

लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्वार्थायामन्तर्भावमाह यत्र त्विति परम्परासम्बन्धरूपेति स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदत्वा।
श्रयत्वादिरूपा न च द्विरेफो यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्वयसम्बन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदे न च शक्त्या भ्रमर उपस्था।
प्यत इत्येतावतैव सामञ्जस्ये ऽलं द्विरेफपदस्य भ्रमरे परम्परासम्बन्धरूपलक्षणया एवञ्च लक्षितेन लक्षणाज्ञापनमिति लक्षितलक्ष
णा शब्दार्थोपस्थितिनिवाच्यम् तथा सति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वा
र्थबोधकत्वादिति ननु तच्छाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकशाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह किन्त्विति पदान्तरम्

तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणम्प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम् यत्र तु शक्यार्थस्य प
रम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञाय
ते भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा किन्तु लाक्षणिकम्पदन्नानुभावकम् लाक्षणिका
र्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरङ्कारणम् शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्दबोधम्प्र
ति पदानां सामर्थ्यावधारणात् वाक्ये तु शक्तेरभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नास्ति॥ १॥ ७॥ ७॥ ४॥

समभिव्याहृतं शक्तम्पदम् शक्तिलक्षणेति अन्यतरसम्बन्धेन यदितरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थ इत्यर्थः कुमतिः पशुरित्यादिसर्वे
लाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लाक्षणिकार्थस्याप्यनुभावकत्वमिति नव्याः ननु शक्यसम्बन्धो न लक्षणा तथा स
ति वाक्यस्य शक्याप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुरुते वाक्ये त्विति ननु गभीरायान्नद्याङ्घोषइ।
त्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्वीकारे गम्भीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असम्भवेन वाक्यलक्षणावश्यकी
त्यत आह॥ १॥ ७॥ ५॥

का॰मु॰
दि॰
१८७

यत्र गम्भीरेति क्वचिदिति चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादाविन्यर्थः स्वीकृतत्वादिति पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदाश्रयणे तेन यथाव्युत्पत्त्यकल्पनादि- श॰खं॰
तिभावः नदीपदस्येति नच विनिगमनाविरहेण गंभीरपदस्य लक्षणा नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्कथं नदी
पदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम् प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपद एव लक्षणाया युक्तत्वात् अत्र
मीमांसकमतानुयायिनः वाक्यलक्षणयैवोपपत्तौ गंभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम् नच वाक्ये शक्त्यभावात् शक्य
सम्बन्धरूपा लक्षणापि न सम्भवतीति वाच्यम् स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वात् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदबोध्य
स्य प्रवाहस्य सम्बन्धस्तीर इति तत्र लक्षणा गम्भीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गम्भीराभिन्ना नदी तत्सम्बन्धस्तीर इति वाक्येपि ल

यत्र गम्भीरायां नद्यां घोष इत्युक्तम् तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा गंभीरपदार्थस्य नद्या सहाभेदान्वयः
क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गम्भीर नदी
तीरे लक्षणा गम्भीरपदं तात्पर्यग्राहकत्वम् ॥ ६ ॥ ९ ॥ छ ॥ श्रीः ६ ॥

१ क्षणा एवं समासात्मके चित्रगुरिति वाक्येपि चि
त्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्रभिन्ना गौः स्वबोध्या स्वजन्यबोधविषयस्यैव बोध्यत्वात् तत्सम्बन्धस्य स्वामिनि सत्त्वादित्याहुः तन्न स्व
बोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेः सत्त्वेन बोधकत्वम् वाच्यम् नच
तावतापि निर्वाहः अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेः तत्त्वावच्छिन्नाया शक्तता वच्छिन्ना बोधकता सैव निवेश्या तथा च कथं वा
क्यस्य लक्षकत्वम् वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वं तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानुपपत्तिः गङ्गा
पदेन तत्र प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात् किन्तु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वं तद्वाच्यम् नच शक्त्ये
त्यधिकम् समवायेन घटपदस्मारिताकाशस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्सम्बन्धज्ञानाद्घटपदेन पटादेः शाब्दबोधप्रसङ्गात् ॥ एव
न्च शक्यसम्ब ॥ ६ ॥ छ ॥

राम॰
१८१

न्वापेक्षयाशक्यार्थबोध्यसम्बन्धस्य गुरुत्वान्न तस्य लक्षणात्वमिति किञ्च गम्भीरायान्नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गम्भीरनदीतीरलक्ष
कत्वे घोषे तादृशतीराधेयताबोधानुपपत्तिः आधेयताबोधकपदाभावात् नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाधेयता
सम्बन्धेनापि तीरस्य घोषपदार्थेनान्वयासम्भवात् गम्भीरायान्नदीति सप्तमीशून्यस्य तीरलक्षकत्वे सप्तम्यर्थाधेयत्वादेर्नातादृशतीरा
देरनन्वयापत्तिः प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः गम्भीरायान्नदीति भागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात् नच
गम्भीरायान्नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गम्भीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणास्त्विति शङ्क्यम् तादृशतीरवृत्तित्वस्य घोषपदार्थेनान्वयानुप
पत्तेः नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् सप्तम्यन्तभागस्य तादृशतीरवृत्तौ लक्षणानुपगमात् तस्याभेदेन घोषपदा

बहुव्रीहावप्येवं तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोमति लक्ष
णाया विचित्राभेदान्वयः यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोमति लक्षणा चित्रपद
न्तात्पर्यग्राहकम् एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदस्य वानरारोहणकर्मणि लक्षणा आरू
ढपदन्तात्पर्यग्राहकम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा तथा हि राजपुरुष
इत्यादौ राजपदार्थेन पुरुषपदार्थस्य साक्षान्नान्वयः ॥

र्थान्वय इत्यपि नाभेदेनान्वयबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादित्यास्तां विस्तरः ॥ १ ॥ ॐ ॥ १ ॥ एवम् अवयवलक्षणैव नतु
तद्वाक्ये लक्षणेत्यर्थः गोपदस्येति प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणायायुक्तत्वादिति भावः गोमति गोस्वामिनि न स्वी
क्रियत इति गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् अन्यथा चित्रव्रजोऽस्तीत्यादावपि व्रज
पदार्थस्य गोस्थानरूपस्यैकदेशे गवि चित्रान्वयप्रसङ्गात् यद्यपि घटशून्यमित्यादावेकदेशान्वयो दृश्यते तथापि तादृश्ये
॥ तत्तयान्वयो न स्वीक्रियत इति हृदयम् ॥

निपातातिरिक्तेति निपातमव्ययस्याप्युपलक्षकम् तेनचन्द्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्ये चन्द्रस्यप्रतियोगितयान्वयोपपत्तिः अन्यथा अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरपिभेदेनान्वयबोधस्वीकारे तथान्वयबोधइति भेदेनान्वयबोधः स्यादित्यर्थः साक्षादेवप्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव भूतलेघटइत्यादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात्साक्षादित्यस्यापिव्युत्पत्तौनिवेशादितिभावः नत्रः नञर्थान्योन्याभावस्यस्मरणङ्कल्प्यमिति तथाचात्रापिप्रत्ययार्थद्वारैवराजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोधइतिभावः परेतु राजपुरुषइत्यादितत्पुरुषेनलक्षणाव्युत्पत्तिवैचित्र्येणस्वत्वादिसंसर्गेणेवराज्ञः पुरुषादावन्वयबोधस्वीकारात् अन्यथाद

निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथा राजापुरुषइत्यत्रापितथान्वयबोधः स्यात् घटोनपटइत्यादौघटपटाभ्यांसाक्षादेवनञोऽन्वयान्निपातातिरिक्तेतिनीलोघटइत्यादौनामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयाद्भेदेनेति नचराजपुरुषइत्यादौलुप्तविभक्तेःस्मरणङ्कल्प्यमितिवाच्यम् अस्मृतविभक्तेरपितत्तोबोधोदयात् तस्माद्राजपदादौराजसम्बन्धिनिलक्षणातत्स्यपुरुषेणसहाभेदान्वयः द्वन्द्वेतु धवखदिरौछिन्धीत्यादौधवः खदिरश्चविभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेणबुध्यते तत्रनलक्षणातचसाहित्येलक्षणेतिवाच्यम् साहित्यशून्ययोरपिद्वन्द्वदर्शनात् ॥६॥ श्री ६ ॥ ६ ॥ ७॥ ६ ॥ श्री ६ ॥

शैनेराजमानङ्काास्त्सैवामीतुरङ्गमाइत्यादौतच्छब्देनराजतःपरामर्शोनस्यात् तस्यैकदेशत्वादित्याहुः द्वन्द्वेतुइतरेतरद्वन्द्वेतुधवखदिराविन्यत्रधवत्वङ्खदिरत्वञ्चप्रत्येकन्नोद्देश्यतावच्छेदकम् सुपामुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसङ्ख्याबोधकत्वस्याकाशावित्यादिवाकेप्रामाण्यापत्तिभियाल्कप्रत्त्वेन धवद्वयस्यखदिरद्वयस्यवाबोधापत्तेः परन्तुखदिरपदस्यधवखदिरसाहित्याश्रयेलक्षणोपगम्यते एवञ्चोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृशसाहित्यव्याप्यत्वंनधवद्वयद्वत्तिद्वित्वस्यनवाखदिरद्वयद्वत्तिद्वित्वस्यापितुधवखदिरोभयद्वत्तिद्वित्वस्येतिनधवद्वयादेर्बोधइतिमीमांसकमतंशङ्कते नचसाहित्येइति साहित्याश्रयेइत्यर्थःस॰ ॥ श्री ६ ॥ ७ ॥

सहवृत्तित्वरूपं साहित्यम् तस्य मुनेकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति साहित्यशून्ययोरपीति ॥ १ ॥ द्वितीयं शङ्कते नचै
केति अननुभवाच्चेति वस्तुगत्यैकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोस्सत्त्वेप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः इदमुपलक्षणम् चै
त्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य पदसाहित्यविशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदे नाव्यासज्यवृत्तेर्गम
नकर्तृत्वस्यान्वयासम्भव इत्यपि बोध्यम् ननु यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद्द्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह किन्त्विति चार्थे द्व
न्द्व इत्यनुशासनं तत्र चार्थाश्चत्वारः समुच्चयान्वयेतरेतरयोगसमाहारभेदात् तत्र समुच्चयान्वाचययोस्सामर्थ्याभावान्न समासः
इतरेतरसमाहारयोस्सामर्थ्यसत्त्वात्तत्समासः तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वात् भेदे द्वन्द्व इत्याशयः इत्यादावित्यादिपदेन प्रमाणप्र

नचैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यमस्तीति वाच्यम् क्रियाभेदेपि धवखदिरौ छिन्धि पश्येत्यादौ तद्दर्श
नात् साहित्यस्याननुभवाच्च अत एव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावात् द्व
न्द्व आश्रीयते तस्मात्साहित्यं नार्थः । किन्तु वास्तवभेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः नच नीलघटयोरभेद इत्यादौ कथ
मिति वाच्यम् तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात् ॥ ६ ॥

मेयेत्यादिसूत्रपरिग्रहः कथमिति यदि समासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः एवम्प्र
माणप्रमेयेत्यादिसूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशवि
धप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रियाणाम्प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्व इत्यर्थः लक्षणेति तथा च तयोर्भेदसत्त्वा
द्द्वन्द्व इति भावः नन्वभेद इत्यसङ्गतं नीलत्वघटत्वयोरभेदाभावादत आह अभेद इत्यस्येति क्वचित्तु पदार्थत्वम्पदजन्यप्रती
तिविषयत्वम् तथा च क्वचित्पदार्थभेदात्क्वचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वन्द्वः प्रकृते च नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेद
कयोर्भेदाद्द्वन्द्वः अस्तु वा पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वः नचैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्रसक्तेनेन तद् ॥ ९ ॥ श्री ६ ॥ ६ ॥

पचारकः सरूपैकशेषो न स्यादिति वाच्यम् इष्टापत्तेः तत्र घटपदोपस्थापितेषु बहुत्वा— न्वयादेव बहुघटबोधसम्भवात् सकृदुच्च शं·खं·
रित इत्यादिव्युत्पत्तौ मानाभावात् सरूपैकशेषविधेर्हरी इत्यादौ सार्थकत्वात् अस्तु वा सकृदित्यादिव्युत्पत्तिः परन्तु सकृदित्यर्थपदा
र्थैकदेशे हत्तौ विशेषणम् वस्तुतो बोधविशेषणमेवेति न दोष इत्याहुः ॥ छ ॥ समाहार इति अहिनकुलमित्यादौ अहिनकुला-
योः समाहार इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वमित्यर्थः वस्तुतस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा न वा शक्तिरित्यभिप्रे-
त्योक्तम् यदीति पूर्वपदमिति प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः कथमिति कथं समाहारबोध इत्यर्थः तत्र हेतुमाह वाद
नासम्भवादिति अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वादनपदार्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभिघाताख्यसंयोगस्य

समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदा अहिनकुलमित्यादौ परपदे अहिनकुलसमाहा
रे लक्षणा पूर्वपदं तु तात्पर्यग्राहकम् न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः तस्यापेक्षाबु
द्धिविशेषरूपस्य वादनासम्भवादिति वाच्यम् परम्परासम्बन्धेन तदन्वयात् एवम्पञ्चमूलीत्यादावपि ॥
परे तु अहिनकुलमित्यादावहिनकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः समाहारसञ्ज्ञा च यत्रैकत्वनपुंस
कत्वञ्च द्वन्द्वस्य प्राणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तम् तत्रैव ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

समाहारेऽसम्भवेन वादनकर्मत्वासम्भवादित्यर्थः परम्परासम्बन्धेन स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण तदन्वयात् वादनकर्मत्वान्वयात् एवमिति उ
त्तरपदे समाहारलक्षणेत्यर्थः नव्यमतमाह परे त्विति बुध्यत इत्यस्य न तु समाहारोऽपीति शेषः ननु यदि समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य
कुत्रान्वयः समाह्रियमाणयोरेकत्वाभावादत आह प्रत्येकमिति तत्रैकवचनं साधुत्वार्थमित्यपि वदन्ति ननु पाणिपादमित्यादेः समु- राम
दायस्य समाहारबोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसञ्ज्ञेत्यत आह समाहारसञ्ज्ञेति तत्रैवेति तथा च पारिभाषिक्येव सान्वर्थत्वे।
ऽन्यत्रातिप्रसङ्गादिति भावः ननु तादृशसञ्ज्ञायाः किम्प्रयोजनमत आह ॥

अन्यत्रेति समाहारातिरिक्तद्वन्द्वे इत्यर्थः तथा च नित्यैकवचनक्लीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वान्न तस्यावैयर्थ्यमिति भावः पित
रौ श्वशुरावित्यादाविति चैत्रस्य पितरावित्यादौ विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः लक्षणेति एकस्य चैत्रादेः पितृद्वयासम्भवेन तत्र विरूपैक
शेषं विना गत्यभावादिति भावः विरूपैकशेषत्वे पितृत्वत्र लुप्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधान्न लक्षणेत्यन्ये एवमन्यत्रापीति
पुमान् स्त्रिया इत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र दम्पती पूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि प्र
माणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद्भ्रातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे पुत्रदुहित्रोर्लक्षणेत्यर्थः तत्र

अन्यत्रैकवचनमसाध्वित्याहुः पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः लक्षणा श्वशुरपदे स्त्रीजनक
दम्पत्योर्लक्षणा एवमन्यत्रापि घटा इत्यादौ तु न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसम्भवात् कर्मधार
यस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकारस्तत्र न लक्षणा अत एव निषा
दस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषः लक्षणापत्तेः किन्तु कर्मधारयः लक्षणाभावात् न च निषादस्य सङ्करजा
तिविशेषस्य वेदानधिकाराद्याजनासम्भव इति वाच्यम् निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनीयत्वात् लाघवे
न मुख्यार्थान्वये तदन्वयानुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतया ॥ ७॥ १॥

१ लक्षणेति बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थि
तेः शक्तित एव सम्भवादिति भावः न तत्पुरुष इति स्वीक्रियत इति शेषः वेदानधिकारादिति स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन निषेधादि
ति भावः याजनासम्भव इति अध्ययनविधिसिद्धज्ञानासंभवादिति भावः तत एवेति श्रुतिबोधितयाजनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः ननु निषाद
स्य विद्याकल्पने गौरवमत आह लाघवेनेति ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिया लाघवमकिञ्चित्करम् शूद्रपद
स्य निषादेतरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि
यागोपयुक्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेन्न विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतरा
ध्ययननिषेधः शूद्रान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति॥

अदोषत्वादिति ननु लक्षणाकल्पनेऽपि न दोषः शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः क्लृप्तत्वात् न च शाब्दबोधं प्रति लक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वक-
ल्पनमधिकमिति वाच्यम् निषादानां स्थपतिरिति श्रुत्यन्या निषादसम्बन्ध्यभिन्नस्थपत्यनुभवस्य लौकिकवाक्ये क्लृप्तत्वात्तदनुरोधे-
न लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वैदिकस्याकल्पनादिति चेन्न शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसम्भ-
वेन शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं लक्षणानन्तशक्तिकल्पनागौरवस्यैव ज्वलेपत्वा-
दिति उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादाविति अत्र च कुम्भस्य समीपमित्यस्वपदविग्रहः अव्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात् पूर्वपदार्थप्र-
धानतयेति कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसम्बन्धिन उपपदार्थे समीपेऽभेदान्वयात् कुम्भसम्बन्ध्यभिन्नं समीपमित्युपपदार्थविशेष्य-

अदोषत्वादिति उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ परपदेन तत्सम्बन्धिनि लक्षणा पूर्वपदार्थप्रधान
तया चान्वयबोध इति इत्यत्र समासेन क्वापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति ॥१॥ श्रीः॥

कोऽन्वयबोध इत्यर्थः केचित्तु उपपदार्थः सामीप्यं तत्तु समीपम् समीपे उपपदलक्षणास्वीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भ-
पदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यग्राहकं कुम्भसमीपमिति चान्वयबोध इत्याहुः अत्र यद्यप्यर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे
शक्तिनिराकरणम्पुनरुक्तम्पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात्तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराजपुरुषादौ तन्निराकरणम्पूर्वपदलक्षणया इ-
ह च पूर्वपदार्थप्रधानेऽर्धपिप्पलीत्यादि तत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदाद पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् वैया-
करणमतं दूषयन्ति इत्यत्रैवेति पदशक्त्यैवेति॥ समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः॥ श्रीः॥ छ॥ ई॥ छै॥ छ॥

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षेतिमूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं लभ्यते ननु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्यज्ञानपदस्य समासघ
टकत्वेन समासाघटकासत्तिपदार्थेनान्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः कारणत्वन्न सम्भवति गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदार्थेतिमत्पदयोर
व्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदये न व्यभिचारात् नो मूलस्य मासत्ति पदमासत्तिज्ञानपरतयाव्याचष्टे आसत्तिज्ञानमिति आसत्तियो
ग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव ८२ ननु सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलोक्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्तमित्यत्रातिव्याप्तिः तत्रापि गिरिपदमुक्तपदयोरव्यवधानसत्वादतो व्याचष्टे यत्पदार्थेति अपेक्षितस्तात्पर्यविषयः तयोरितितयोः पदयोरि
त्यर्थः तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारणमित्यर्थः तथाच गिरिपदार्थभुक्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्यविषयोऽपितु

आसत्तिरिति आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानम् आकाङ्क्षाज्ञानन्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणम् ॥ ८२ ॥ तत्रासत्तिप
दार्थमाह सन्निधानमिति यत्पदार्थेन सह यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधकार

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ८२ कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते ॥१॥ १॥

णम् तेन गिरिर्भुक्तं वन्हिमान्देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः नीलो घटो द्रव्यम्पटइत्यत्र नासत्तिर्भ्रमाच्छाब्दबोधः ॥ ८३ ॥ १॥

गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेतितयोरव्यवधानाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः तेन एतादृशयत्नत्पदगर्भासत्तिनिर्वचनेन ननु नीलो घटो द्रव्य
म्पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्यत्रान्वयो वक्तुस्तात्पर्यविषयो न तु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघटपदयोरासत्तिर्न
स्यात् तत्तदर्थयोरन्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह नीलो घट इत्यादिना नहि तत्र नीलो घट इति कथं शाब्दबोध
इत्यत आह भ्रमाच्छाब्दबोध इति तथा च भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रम् ननु तत्रासत्तिरिति भावः ननु तत्र यथासत्तिभ्रमस्तदा शाब्दबोधोपि
भ्रमात्मकः स्यात् न चेष्टापत्तिः घटे नीलस्य सत्वेन विषयबाधाभावादासत्तिभ्रमाच्छाब्दप्रमाङ्गीकारेत्वासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीन

आसत्तिभ्रमेणेति नस्पतिरिति आसत्तिभ्रमस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं किन्तु योग्यताभ्रमस्यासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा
तु निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयेति भावः क्वचित्पुस्तके न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वं तात्पर्यगर्भासत्तिरिति पाठः स च यत इत्यादि
पूरणानयनस्य तात्पर्यगर्भा तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधविषयीभूतार्थबोधकपदान्वयरूपा पूर्वनिरुक्तासत्तिरतो न शाब्दबोध इत्यर्थकतया
व्याख्येयः पाठान्तरं तु स्वनिकमिति न चोक्तायाः आसत्तेः श्लोकेऽभावाद्विशेषदर्शने पदाव्यवधानभ्रमस्यापि तत्राभावाच्छाब्दबोधो
न स्यादिति वाच्यम् श्लोकादौ योजनावाक्यादेवान्वयबोधोपगमात् नव्यास्तु उक्तासत्तिर्मौनिश्लोके न सम्भवति तत्र पदाभावेन पदाव्यवधा
नासम्भवात् उक्तासत्तिज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावाच्च किन्त्वव्यवधानेन वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिस्तत्राप्यव्य

आसत्ति भ्रमेण शाब्दभ्रमाभावेपि न क्षतिः ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्याद्युक्तं तत्रोत्तरपद
स्मरणेन पूर्वपदस्मरणानाशाद्व्यवधानेन तदुत्तरपदस्मरणासम्भव इति चेन्न प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्का
रैश्चरमस्य तावत्पदविषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोपपत्तेः नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरे
कस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्कथम् ॥ श्लो॰ ६ ॥ १ ॥ ६

वधानांशो न निवेश्यते शाब्दबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतयाऽव्यवधानेनैव तत्सम्भवात् तस्माद्वृत्त्या पदजन्यप
दार्थोपस्थितिरासत्तिरित्याहुः नन्वव्यवधानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्ययुक्तम् अनेकपदघटितवाक्यस्थलेऽव्यवधा
नेन पदोपस्थित्यसम्भवादित्याशङ्कते नन्विति अव्यवधानेनोपपत्तेरिति अभेदेऽप्यव्यवधानसंभवादिति भावः ननु तद्विशेष्यकतत्प्र
कारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारकत्वेन जनकत्वात्कथं प्रत्येकपदं संस्कारैर्नानापदविशेष्यकं स्मरणं भिन्नविष
यकत्वादत आह नानासन्निकर्षैरिति संभवादिति तथा च यथा घटचक्षुःसंयोगस्य पटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेपि घटचक्षुःसंयो
गपटचक्षुःसंयोगाभ्यामेकं प्रत्यक्षं तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वांशेऽजनकत्वेपि तत्तत्संस्कारजन्यं स्मरणमेक
मेव जायते बाधकाभावादिति भावः ॥

अन्यथा नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वाभावात् नानावर्णैरिति नानावर्णानाम्प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः एकस्मरणन्तु नानावर्णगो
चरमेकस्मरणम् पदस्मरणवदाशुतरविनाशिनीनाङ्क्षिकाणाम्पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि मेलनासम्भवात्सर्वत्र शाब्दबोधे पद
जन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम् एवञ्च सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्यविशेषणमिति न्यायेनैव शा
ब्दबोधो न तु विशिष्टवैशिष्ट्यमिति रीत्या तज्जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति प्राचीनमतन्दर्शयति प
रन्त्वित्यादिना एकदैवेति ननु घटमानयेत्यादौ प्रथमङ्घटीयाकर्मतेत्येव बोधस्तदनन्तरङ्घटकर्मकानयनेत्यादिबोध इत्यादिक्र
मेणेत्यर्थः वृद्धा युवान इत्यस्य नदाहुरित्यादिः अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरसन्निहितकालोक्तानाम्पदार्थानां साम्यम्बोध्य
स्थिर

अन्यथा नानावर्णैरेकपदस्मरणम्परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायेन तावत्पदार्थानां ।
ङ्क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित् वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्प
तन्ति तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति परे तु यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानम्प्रपद्यते त
त्तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवानुगम्यते तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरम्॥ ६॥ ७॥ ७॥ ८॥ ९॥

म् केचिदित्यनेन सूचितमस्वरसम्प्रकाशयन् मतान्तरमाह परेन्त्वितियद्यदिति स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्यत्सन्निधानं प्रपद्यते स्वा
र्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते ऽनन्तरञ्च महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः एवञ्च पूर्वोक्तं समू
हालम्बनात्मकम्पदार्थस्मरणम्विनापि निर्वाह इति भावः न च घटमानयेत्यादौ चरमपदार्थस्मृतिकाले घटादिपदार्थस्मृतेर्नाशा
त्समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकीति वाच्यम् तत्र घटस्मरणनाशेपि घटीयाकर्मतेत्याकारकावान्तरबोधस्सैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वे
नतेनैव घटकर्मकानयनेत्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहात्॥ न हि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधम्प्रति हेतुत्वमपि तु शा॥ श्री

स्वघटकार्थान्वयबोधजनकज्ञानविषययोग्यताकम्॥ टि॰ पृ॰॥ स्वघटकार्थान्वयबोधप्रयोजककांक्षावत्वेन गृहीतम्॥ टि॰॥ पृ॰॥ दि॰॥

मुक्तावल्यां इत्याहुरित्यस्याग्रे इदमनुबोध्यमित्यतः प्राक्॥ एतेन तावद्वर्णाभिव्यंग्यः पदस्फोटोपि निरस्तः तत्तद्वर्णसंस्कार
सहितचरमवर्णोपलम्भेन तत्तद्व्यंजकेनैवोपपत्ते रिति पाठोपि कुत्रचित्प्राचीनपुस्तके दृश्यते॥ टिप्पन।मु·१॥

का०मु० टि० १८६

द्बोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनैवेति एवञ्चैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः अत एव सर्वत्र खण्ड
वाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य पूर्वसत्त्वाद्विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्यैव महावाक्यार्थबोध उत्पद्यत इति॥
यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरम्महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमानाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनि
र्वाह इत्याह तथैव पदार्थस्मृत्येति॥ अत्रेदमवधेयम् यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरन्तदर्थस्मृतिस्तत्र ख
ण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात्तत्समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम् एवञ्च यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये विशेषणमि
तिरीत्यैव बोधः यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्येत्यन्यत्र विस्तरः अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽ
वान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणन्तु समूहालम्बनस्मृतिः नहि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं लाघवेन पदार्थोपस्थि

तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोधमित्याहुः इदमनुबोध्यम् यत्र द्वारमित्युक्तन्तत्र पिधेहीत्यादिपदसत्ता
नादेव बोधः ननु पिधानादिरूपार्थज्ञानात् पदजन्यतत्पदार्थोपस्थितेस्तत्र शाब्दबोधे हेतुत्वात् कि
ञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव सह स्वरूपेण काङ्क्षितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात्॥ श्री॥०॥

तेरेव हेतुत्वात् अत एव द्वारमित्यादौ न पिधेहीति पदाध्याहारः किन्त्वर्थाध्याहार एवेति प्राभाकरमतन्दूषयति इदमनुबोध्य
मित्यादिना पदजन्येति पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्तिरिति भावः ननु प्रत्यक्षो
पस्थितिकलापादेः शाब्दबोधाभावस्तात्पर्याभावात्तत्सत्त्वे त्विष्टापत्तिरत आह किञ्चेति तेनैव सहेति द्वारङ्कर्मत्वम्पिधानङ्
कृतिरितिवाक्यात् द्वारकर्मकपिधानान्वयबोधानुदयात् द्वारम्पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यतया।
तादृशाकाङ्क्षाज्ञानार्थम्पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषसहकृ

राम १८

पिधेहीत्यानुपूर्व्यव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नद्वारनिष्ठकर्मतानिरूपकपिधानानुकूलकृतिमानितिशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रतिपिधेहीत्यानुपूर्वीकारणं
द्वारमित्यानुपूर्व्यव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नद्वारनिष्ठकर्मतानिरूपकपिधानानुकूलकृतिमानितिशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रतिद्वारमित्यानुपूर्वीकरणम्।टि॰टि॰पं॰२॥

रपदोत्तरम् पदरूपस्यपिधेहीत्याकारकस्यवाज्ञानङ्कारणमतोनद्वारङ्कर्मत्वम्पिधानङ्कृतिरित्यस्माच्छाब्दबोधोपपत्तिः तथाचद्वारमित्यु
क्तेपिधेहीति पदस्यनाध्याहारः नचतादृशानुपूर्व्योःपरस्परम्व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वंसकार्यतावच्छेदकेनिवेशात् नचयत्रद्वारम्पि।
धानङ्कृतिरितिद्वारंकर्मत्वम्पिधेहीति चोक्तन्तत्रापिद्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतेःशाब्दबोधापत्तिरितिवाच्यम् इष्टापत्तेः प्रत्यक्षानुमा
नादिनोपस्थितस्येवनिराकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्यापिबोधेबाधकाभावादतआह तथापुष्पेभ्यइतिस्पृहयतीत्यादौत्यादिनाक्रुध्यतिद्रुह्यति
असूयति ईर्ष्यतीत्यादिपरिग्रहः चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याःस्पृहयति योगएवानुशासनेनबोधनादितिभावः अत्रेदं।

तथाचपुष्पेभ्यइत्यादौस्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारंविनाचतुर्थ्यनुपपत्तेःतस्मात्पदाध्याहारआवश्यकःयोग्यतान्नि
र्वक्ति पदार्थइति एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धोयोग्यतेत्यर्थः तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निनासिञ्चतीत्यादौनशाब्दबोधः न

पदार्थेतत्रतद्वत्तायोग्यतापरिकीर्त्तिता॥

न्वेतस्यायोग्यतायाज्ञानंशाब्दबोधात्प्राक्सर्वत्रनसम्भवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादितिचेन्नतत्तत्पदार्थस्मरणेसति क्वचि
त्संशयरूपस्यक्वचिन्निश्चयरूपस्यापियोग्यताज्ञानस्यसम्भवात्॥८३॥

(त्विन्त्यम् अस्त्वेवंरीत्याक्वचित्पदाध्याहारस्ताव
तापितज्जन्योपस्थितित्वेननशाब्दबोधहेतुत्वम्लाघवेनपदार्थोपस्थितित्वस्यैवजनकतावच्छेदकत्वात् तथाचद्वारमित्यादौकथञ्चिदु
पस्थितस्यपिधानादेर्बोधेबाधकाभावादर्थाध्याहारपक्षएवोचितइतिमूले पदार्थेतत्रतद्वत्तायोग्यतापरिकीर्तितेत्यनेनतत्पदार्थेतत्पदा
र्थवत्त्वंयोग्यतेत्युक्तन्तच्चायुक्तम् अनुपयुक्तत्वस्वस्मिन्स्वाधिकरणकत्वाभावात्तज्ज्ञानस्यशाब्दबोधेहेतुत्वाभावाच्चेत्यतःप्रथमतत्पदमेक
पदार्थपरम् द्वितीयञ्च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेणव्याचष्टे एकपदार्थइति योग्यताज्ञानस्यशाब्दबोधहेतुत्वेमानमाह त
ज्ज्ञानाभावाच्चेति अपूर्वत्वादि ति सर्वत्रशाब्दबोधात्पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः क्वचित्संशयस्येति संशयनिश्चयसाधा॥८३॥ ध॥६॥

रणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः अत एव निश्चयमपि दर्शयति क्वचिदिति भूतले घट इति प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तरभाविनि शाब्दवोध
इत्यर्थः तथात्वेति ननु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिवन्धकत्वेन तदभावत्वेन हेतुत्वम्वाच्यम् तथा च तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानहे
तुत्वस्यैवोचितत्वमित्यत आह तदभावनिश्चयस्येति वाधनिश्चयकालेपि लौकिकसन्निकर्षजन्यतद्विशिष्टबुद्धेरुदयादत आह लौकि
कसन्निकर्षाजन्येति शङ्खः स्वोनपीत इति निश्चयोपि पित्तादिदोषवशात् पीतः शङ्खः इति प्रत्यक्षोदयात् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम् शुक्तौ
नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्यस्येदं रजतमिति भ्रमस्य वारणाय विशेषेति पित्तमाण्डूकवसाञ्जनादिदोषेत्यर्थः तज्ज्ञानमात्रे तद्वि
शिष्टवुद्धिमात्रे सिद्धमिति तथा चायोग्यताज्ञानस्य शाब्दवोधम्प्रति प्रतिवन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वात्तेनैव निर्वाहे ऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रति
वन्धकत्वन्न कल्प्यत इति भावः ननु यत्र नायोग्यताज्ञानन्वा योग्यताज्ञानन्तत्र शाब्दवोधापत्तिरित्यत आह योग्यताज्ञानविलम्बाच्चेति॥

नव्यास्तु योग्यताज्ञानन्न शाब्दवोधहेतुः वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानिश्च
येन प्रतिवन्धान्न शाब्दवोधः तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे प्रतिव-
न्धकत्वात् शाब्दवोधम्प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दवोधविलम्बोऽसिद्ध इत्याहुः
॥८३॥

तथा चेष्टापत्तिरिति भावः आहुरित्यस्वरसः तद्बीजन्तु यद्विषयकमनुमित्यादिकन्न जातं शाब्दवोध एव जातः तद्विशिष्टवुद्धौ
वयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतासिद्धिः एवञ्च यद्विशेषयोरिति व्याप्तिवलाच्छाब्द— सामान्ये योग्यता
ज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति एवमिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्रतिवन्धकत्वस्य विशेषे पर्यवसानात् क्लृप्तप्रतिवध्यता
वच्छेदकस्यानुमितित्वादेः शाब्दवोधसाधारण्याभावात् शाब्दवोधत्वयोग्यत्वनिश्चयस्यातिरिक्तप्रतिवन्धकताकल्पने गौरवात् लाघवेन
योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति॥ न च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे ऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषणन्तदपेक्षया ऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशि
ष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् योग्यताज्ञा—नस्य हेतुत्वेन तदभाववत्तितत्र ॥ ९ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ श्री ९ ॥ छ ॥ छ ॥

कारकमित्येकविधाप्रामाण्यनिश्चयाभावनिवेशेनलाघवात् अयोग्यतानिश्चयस्यप्रतिबन्धकत्वेतुतदभावाभाववतितदभावप्रकारकत्व
हत्तितदभावप्रकारकमितिद्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेनप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्यभावेप्रति
योगितासम्बन्धेनतत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेनचगौरवाद्वाधनिश्चयस्यैवतदभावव्याप्यतदभाववच्छेदकनिश्चय।
योःप्रतिबन्धकत्वेनातिगौरवाच्चेतिसर्वंयोग्यताज्ञानस्यशाब्दबोधाजनकत्वेशाब्दसामग्रीकालेयोग्यताज्ञानाभावविशिष्टात्ममानस
वारणायतत्रशाब्दसामग्र्याःप्रतिबन्धकत्वङ्कल्पनीयमितिगौरवम् योग्यताज्ञानस्यशाब्दबोधजनकत्वेतुतत्रयोग्यताज्ञानाभावरूपवि
षयाभावादेवतत्तादृशमानसमिति तत्रशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वन्नकल्प्यतइतिलाघवमित्याद्यवसेयम्॥ ८३॥तेनपदेनसहतस्ये
ति तत्पदविशिष्टत्वन्तत्पदस्येत्यर्थः घटमानयेत्यत्रघटपदंविनाम्पदस्यान्वयाननुभावकत्वात् घटपदविशिष्टत्वमम्पदेआकाङ्क्षा

आकाङ्क्षान्निर्वक्ति येनपदेनविनायत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वन्तेनपदेनसहतस्याकाङ्क्षेत्यर्थः क्रियापदंवि

यत्पदेनविनायस्याननुभावकताभवेत्॥

नाकारकपदन्नान्वयबोधञ्जनयति तेनतस्याकाङ्क्षा॥८४॥ ॥ ॥ ॥ घटःकर्मत्वमित्यादौकर्मत्वपदेघटपदवत्वन्तु
काङ्क्षाकर्मत्वपदेघटीयाकर्मतेतिशाब्दबोधानुभावकत्वस्यघटपदविरहाप्रयुक्तत्वात् अत्रचाननुभावकत्वन्तादृशपदपरिचायकन्तत्वा
काङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् यद्वात्रअननुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतमशाब्दबोधेतस्यस्वरूपतएवोपयोगस्तेनजनितान्वय।
बोधकाद्वाक्यान्नपुनरन्वयबोधोपपत्तिःएकपदेपरपदवत्वांशश्चज्ञातएवोपयुज्यते तेनक्रियापदेनतस्यकारकपदस्य अत्रचैकपदेः
परपदवत्वमपरपदाव्यवहितोत्तरत्वन्तत्रचावधानांशस्याऽऽसत्त्यैवलाभः आसत्तेःपदाव्यवधानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णितत्वात्॥
उत्तरत्वञ्चक्रियाकारकपदयोर्नापेक्षितम् चैत्रःपचति पचतिचैत्रइतिवाक्यद्वयादप्यन्वयबोधात्तः क्रियाकारकपदयोराकाङ्क्षा नास्त्ये
अव्यवहितोत्तरत्वमितितत्पदाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वेसतितत्पदाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वमव्यवहितोत्तरत्वम् उत्तरत्वंचतत्प
दाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणवृत्तित्वम् अव्यवहितत्वंचतत्पदाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणवृत्तित्वंतत्तुक्रियाकारकयोरपेक्षितंनतूत्तरत्वेमितिभावः॥टि॰२॥

वि॥ यत्पदेनविनायत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वंतत्पदस्याकाङ्क्षा:सि
विषयपदस्यपदहितोत्तरत्वस्याकाङ्क्षासमानकालिकभावः॥टि॰१॥

किन्तु प्रकृतिप्रत्यययोरेव तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्यालाभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह वस्तुतस्त्वित्यादिना ॥ शं·सं·
नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनैव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्राज्ञः पुरुषइत्यन्वयबो।
धः स्यादत आह अयमेतीति तथाच राजपदपुरुषपदयोराकाङ्क्षायाः सत्त्वेपि तात्पर्याभावान्न तयोरन्वयबोधइति भावः स्यादेवेति ॥
भवत्येवेत्यर्थः ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यतानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेक।
वाक्यताभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ताकाङ्क्षायाः सत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न यत्पदेन विनेत्यस्य समभि।
व्याहृतयत्पदेन विनेत्यर्थकतया समभिव्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशात्समभिव्याहारश्चेदम्पदमेतत्पदेन सहान्वयबोधयत्वि
तिपदतात्पर्यम्प्रकृते च तज्ज्ञानाभावात्तद्घटिताकाङ्क्षाज्ञानाभाव इति समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किन्तु स्वातन्त्र्येण त

वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्याचरितार्थम् परन्तु घटकर्मतावोधम्प्रति घटपदोत्तरद्वितीया।
यारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं तेन घटः कर्मत्वमानयनङ्कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपा।
स्यतामित्यादौ पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहात्तेनैवान्वयबोधः पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्व
ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये नव्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदम्पुरुषविषयकराजसं॥ यबोधः स्यादेव ॥ ३ ॥ छ ॥
सर्गकप्रतीतीच्छयोच्चरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवातिप्रसङ्गाभावे समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावो निरुक्त
तात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्य परतात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वाभवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यत्रविस्तरः इद।
न्तु बोध्यम् आकाङ्क्षालक्षणे तत्तत्पदं तत्पदज्ञानपरम्मौनिश्लोकानुरोधादतएवाध्याहृतपदेनाप्याकाङ्क्षानिर्वाहः अध्याहार
श्चाश्रुतपदानामनुसन्धानम् अतएव सर्वापेक्षयाजघन्यत्वन्तस्य यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानेमावृत्तिः नेदीयः स्थानान्त
रस्थितस्यानुसन्धानमनुषङ्गः दवीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुवृत्तिरियञ्च सिंहावलोकितमण्डूकप्लुतं ॥ ३ ॥ छ ॥ छ ॥

तिगङ्कास्तोनोवत्त्रिधेति निराकाङ्क्षत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वन्नत्वाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति तु न सत् तथा सत्याकाङ्क्षाभावत्तद्व्या
प्यत्वस्वच्छेदक धर्मज्ञानानाम्प्रतिबन्धकत्वे गौरवादित्यलम् इत्याकाङ्क्षा ॥ छ ॥ वक्तुरिच्छेतीति घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाधेय
ता संसर्गकघटकप्रकारकप्रतीतीच्छा वक्तुस्तात्पर्यम् तादृशेच्छयोच्चरितमिदं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्तात्पर्यज्ञानम् शाब्दबोधे कारणमि
त्यर्थः तत्र युक्तिमाह सैन्धवेति आदिना श्वेतो धावतीत्यादि परिग्रहः तत्र कदाचित् श्वेतगुणविशिष्टस्य कदाचित् कुक्कुरादेर्बोधस्य ता
त्पर्यज्ञाननियम्यत्वात् क्वचिल्लवणस्येति क्वचित्तदुभयोरित्यपि बोध्यम् इतिनस्यादिति इति नियमो न स्यादित्यर्थः इदमुपलक्षणम् तात्प

यदि तात्पर्यज्ञानङ्कारणन्न स्यात्तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोध इति न स्यात् न च तात्पर्यग्राह
काणाम्प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् तेषामननुगमात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु
तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात्कारणमस्तु इत्थञ्च वेदस्थलेपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते न च तत्राध्यापक तात्पर्यज्ञान

॥ आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यम्परिकीर्तितम् ॥

ङ्कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात् न च प्रलय एव नास्ति कुत्र सर्गादिरिति वाच्यम् प्रलयस्यागमे प्रतिपाद्य
त्वात् इत्थञ्च शुकवाक्येपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानङ्कारणम् विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानङ्कारणम्वाच्य

र्यसंशये व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधानुदयात् शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानङ्कारणम् यत्संशय इति व्याप्तेरित्यपि बोध्यम् प्रकरणेति आदिना संयोग
विप्रयोग साहचर्यादीनाम्परिग्रहः प्रकरणादीनाङ्क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकत्वेनानन्यथासिद्धित्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः अननुगमा
दिति ॥ तथा च परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभिचारेण न हेतुत्वसम्भव इति भावः इत्थञ्चेति शाब्दबोधत्वावच्छिन्नम्प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हे
तुत्वे चेत्यर्थः एवमग्रेपि प्रलयस्य कार्यद्रव्यानधिकरणकार्यानधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्य आगमेतिना होन रात्रिर्न नभो न भू
मिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्नचान्यदित्याद्यागमेत्यर्थः शुकवाक्येपि संवादिशुकवाक्यजन्यबोधेपि शिक्षयितुरेवेति ईश्वरेच्छाया विसंवादित्वाभावादि

इत्थं चेत्यस्य शुकवाक्येपीत्यत्रेत्यर्थः टि॰ २ ॥ अदृष्टादिरूपकार्याधिकरणेत्यर्थः ॥ टि॰ १२ ॥ यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तत्र
कारणमिति न्यायादित्यर्थः टि॰ १२ ॥ स॰ ॥

अन्येत्विति कश्चिदित्यस्य विवरणम् नानार्थो द्वाविति गृहीतनानार्थवृत्तिकाद्वावित्यर्थः तेनगृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्षण
कस्यगृहीतविभिन्नार्थशक्तिलक्षणकस्यच सङ्ग्रहः आदिना एकार्थगृहीतलक्षणकस्य सङ्ग्रहः मीमांसा लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः परिशो
धितेति सहकृतेत्यर्थः तर्कोऽनुमानम् आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यानुभवत्वापेक्षया लाघवेनप
दजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम् ॥ इति शाब्दपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ॥ ८४ ॥
॥ सुगमतयेति सुगमस्य स्वयमप्यूहयितुं शक्यतया दुरूह एवादौ सुधियां जिज्ञासोदयादिति भावः तथा चावसरसङ्गत्याऽनुभावा

अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः वेदे त्वनादि
मीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥ ॥ इति शाब्दखण्डं समाप्तम् ॥ ८४ ॥ पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद्बुद्धेर्द्वै
विध्यमुक्तम् तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः स्मरणं तु सुगमतया न दर्शितम् तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम् अत्र केचित् अ
नुभवत्वेन न कारणत्वं किन्तु ज्ञानत्वेनैव अन्यथा सकृदनुभूतस्थले स्मरणोत्तरस्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणे
न पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुस्तन्न यत्र समू
हालम्बनोत्तरं घटपटादौ नाङ्क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत्तत्र फलस्य संस्कारनाश
कत्वाभावात् ॥ ॥

तन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः तत्र हि स्मरणे हि स्मरणं न स्यादिति अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः ननु अनु
भवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वम् तच्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वं तथानुभवनाशेपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्नि
रावाधमत आह समानप्रकारकेति विनष्टत्वादिति तथा च तादृशमपि कारणत्वमनुभवेन सम्भवतीति भावः तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्र
कारकस्मरणेनैव संस्कारान्तरद्वारेति स्मरणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासम्भवादिति भावः फलस्येति प्रत्येकविषयकक्र
मिकस्मरणरूपस्य संस्कारनाशकत्वाभावादिति समानप्रकारकत्वाभावादिति भावः ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कालस्य रोगस्य वेति अन्यथा उक्तसमूहालम्बनसंस्कारस्यानाशप्रसङ्गादिति भावः नचेष्टापत्तिः जन्यभावत्वेन विनाशित्वनियमात् ननु
कालादेः कालत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमात्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यक्तित्वेन तथात्वे तथा गौरवमत आह चरमफलस्य वेति चरम
फले वैजात्यं क्लृप्त्यर्थित्वात्तेन रूपेण नाशकत्वं वाच्यमिति भावः नक्रमिकेति न स्मरणोत्तरस्मरणेत्यर्थः दार्ढ्यपदार्थत्वादिति तथा च पु
नः पुनः स्मरणात् दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किन्तु विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनः पुनः स्मरणे नत्र सदित्युद्बोधकसमवधानस्त्वायत्ते उद्बुद्धात्वत
स्मात् स्मरणान्तरमिति भावः व्यभिचारसंशय इति अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः तथा च न विशेषधर्मेण व्यभिचा

कालस्य रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः न च पुनः पुनः
स्मरणाद् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम् झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् न च विनिगमना
विरहाद् एवज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वा
त् कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण कारणत्वम् न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वे
संशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् अनन्तसंस्कारतन्नाशककल्पनापेक्षया लाघवेन चरमस्मरणस्यैव संस्कार
नाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात्॥ १ ॥ इति स्मृतिप्रक्रिया॥ इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयति॥

राज्ञानमिति भावः व्यभिचारसंशयाभावादिति सकृदनुभूतस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावादनुभवत्वेन
हेतुत्वेपि न व्यभिचारसन्देह इति भावः यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशककल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेन न दोषत्वम् अन्यथा विशिष्टज्ञानक
ल्पना गौरवभिया नुमितिस्मृति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुता विलयप्रसङ्गात् तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकतत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदस्य
कारणतावच्छेदककोटिनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृतिहेतुत्वे तु तत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदानिवेशे लाघवमिति लाघवज्ञानरूपोत्तेज
कसत्त्वाद्व्यभिचारशङ्काऽकिञ्चित्करीत्यत्र तात्पर्यम्॥ १ ॥ इति स्मरणनिरूपणम्॥ १॥ १॥ १॥ ॥ ७॥ ७॥ ॥ १॥ ॥ ७॥ ७॥

मृतशरीरेव्यभिचारवारणायाह प्राणस्येति। टि॰॥१॥ख॰॥

जन्यसाक्षात्कारत्वादिति ईश्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय जन्येति ननु तिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणेस्यवा करणत्वमस्त्वत आह एव मनां
मिति असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति भावकार्यस्य समवायिकारणकत्वनियमादिति भावः तन्मनसो विभुत्वे चेति तदसन्निधाना
न्मनसो विभुत्वेन सम्भवतीत्यर्थः तथासतीति दृष्टसामग्रीसत्त्वेप्यदृष्टविलम्बात्कार्यविलम्बाङ्गीकारइत्यर्थः चक्षुरादीनामपीति चाक्षु

साक्षात्कारइति एतेन मनसि प्रमाणन्दर्शितम् तथाहि सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसा
क्षात्कारवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः नचैवन्दुःखादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तराणि सुरितिवाच्यम् लाघ
वादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतयासिद्धेः एवंसुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्वोध्या
मनसोऽणुत्वेप्रमाणमाह अयौगपद्यादिति ज्ञानानाञ्चाक्षुषरासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसि
द्धम् तत्रनानेन्द्रियाणांसत्यपि विषयसन्निधाने यत्सम्बन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानञ्जन्यतेयदसम्बन्धाच्चपरैर्ज्ञानन्नोत्या

साक्षात्कारे सुखादीनाङ्करणम्मनउच्यते अयौगपद्याज्ज्ञानानान्तस्याणुत्वमिहोच्यते॥ ८५ ॥श्लो॥

द्यते तन्मनः तन्मनसोविभुत्वेचाऽसन्निधानन्नसम्भवतीतिन विभुमनः नच तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेवत
ज्ञानविलम्बइतिवाच्यम् तथासतिचक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः नचदीर्घशष्कुलीभक्षणादौनानावधानभाजाञ्च
कथमेकदानेकेन्द्रियजन्यज्ञानमितिवाच्यम् मनसोऽतिलाघवाज्झटितिनानेन्द्रियसम्बन्धान्नानाज्ञानोत्पत्तेः उत्प
लशतपत्रभेदादिवयौगपद्यप्रत्ययस्यभ्रान्तत्वात् नचमनसः संकोचविकाशशालित्वादुभयोपपत्तिरितिवाच्यम्॥

षतद्द्विरहयोरदृष्टतद्विरहाभ्यामुपपत्तेरितिभावः भ्रान्तत्वादिति अव्यवहितकालोत्पत्तिकत्वस्य दोषत्वादितिभावः उभयोपपत्तिरि
ति मनसः संकोचएकेन्द्रियमात्रसम्बन्धादेकमेवज्ञानंविकाशेतुनानेन्द्रियैर्म्मनसस्सम्बन्धाद्युपपन्नानांज्ञानानामुपपत्तिरितिभावः।

यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसन्निकर्षकाले चाक्षुषाद्युत्पत्तिकाले रासनाद्युत्पादस्य रासनादिकम्प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपप
त्तेर्मनसो विभुत्वेपि बाधकाभावस्तथापि तथा प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः नच लङ्घमनो योगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वाच्चाक्षुषसामग्रीका।
ले स्पार्शनसामग्र्या नियमतः सत्वात्स्पार्शनापत्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षेपि दुर्वारैवेति वाच्यम् अनन्यगत्या स्पार्शनम्प्रति चाक्षुषादिसामग्र्याः प्र
तिबन्धकत्वस्वीकारादेवमपि रासनादिप्रत्यक्षे चाक्षुषादिसामग्री प्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्याणुत्वपक्षे निष्प्रत्यूहत्वात् य
द्वा ज्ञानसामान्यम्प्रति त्वङ्मनःसंयोगस्य हेतुत्वमित्यभिप्रायः अत एव तत्सम्बन्धात्वगादिभिः परैर्ज्ञानन्नोत्पाद्यते इति उक्तम्प्रा
क् ॥ यथा च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्यम्प्रत्यजनकत्वेपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्वाह स्तथोपपादितमधस्तात् एवम्मनसो विभुत्वे
आत्ममनः संयोगानुपपत्तिरात्ममनसोः कर्माभावेन कर्मजन्यसंयोगस्य विभुत्ववादिमतेऽसम्भवादजन्यसंयोगे मानाभावात् यद्।

नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवान्निरवयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति
सङ्क्षेपः ॥ ८६ ॥ इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानः ८५ ॥ द्रव्यन्निरूप्य गुणान्निरूपयति ॥ ८ ॥ ८ ॥

पि भौतिका एव परमाणवो मनांसि अनन्तधर्मिणामतिरिक्तायाश्च जातेः कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानामेव धर्मिणान्तद्रूपेण हेतुत्वस्य यु
क्तत्वात् नियमस्त्वदृष्टोपग्रहादिति नवैरुक्तन्तदपि न यत्संयोगव्यतिरेकात्सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसोऽवश्यमङ्गीकरणी
यत्वात् नच कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पाद इति वाच्यम् अनन्तानाङ्कालविशेषाणाम्प्रति बन्धकत्वे गौरवात् नचो
दासीनमनः संयोगस्य सुषुप्तिप्राक्काले सत्वादापत्तिस्तदवस्थैवेत्यदृष्टविशेषाक्रष्टम्मन एव ज्ञानादिहेतुत्वेन वक्तव्यन्तद्रूपेस्तया चादृष्टविशे
षाक्रष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्धेतुत्वमुचितमिति वाच्यम् तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वजलत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयकल्प
ने च जातिसाङ्कर्यात् देतदभिप्रेत्योक्तम् संक्षेप इति ॥ ८ ॥ इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानम् ॥ ८५ ॥ अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह द्रव्यन्निरूप्येति ॥ ८ ॥

न्तरमिन्नित्ति रूपित्वे प्रतिबन्धकीभूत जिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः इति चेदिदमिति पाठः ननु रूपत्वस्य सत्तायावागुणनिष्ठकारणतावच्छेदक
त्वंस्यादित्याशङ्‌क्याह नहीति रूपत्वादीत्यादिनारसत्वादिपरिग्रहः यद्यपिगुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रूपादिषुसंयुक्तसमवेतस
मवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसम्भवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौ न प्रत्यक्षासम्भवेनन्साधारण्यङ्गुणत्वस्य न घटत इत्यनुमानम्प्रदर्शितम् नच
रूपत्वादिनासाङ्कर्यभियातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वसिद्धिः गुरुत्वादौतु धर्मिग्राहकमानेनत्वसिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनम्व्यर्थमितिवाच्य
म् रूपादावप्यापामरसाधारणस्य गुण गुण इति प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः इदमत्रबोध्यम् सकलगुणसाधारणी एका कारणता नास्त्येवेतिक।

अथेत्यादिनागुणत्वजातौ किम्मानमितिचेत् इदंद्रव्यकर्मभिन्नेसामान्यवति या याकारणतासा किञ्चिद्धर्मावच्छे
द्यानिरवच्छेद्यकारणताया असम्भवात् नहि रूपत्वादिकं सत्तावान्तराव च्छेदिकान्यूनाधिकदेशवृत्तित्वादित

॥ अथद्रव्याश्रिताज्ञेयानिर्गुणानिष्क्रियागुणाः॥

अनुविंशत्यनुगतंकिञ्चिद्वाच्यन्तदेवगुणत्वमिति द्रव्याश्रिता इति यद्यपिद्रव्याश्रितत्वन्नलक्षणङ्कर्मादावतिव्या।
प्तेः तथापिद्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्वन्तदर्थः भवतिहिगुणत्वन्द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदक
॥ उक्ताचगुणानामिति ६॥

थत्वदवच्छेदकतयागुणत्वजातिसिद्धिः नचचतुर्विंशतिगुणेषु प्रत्येकं याकारणतास्तासामेवप्रसत
यानाहशसकलकारणतावच्छेदकतयागुणत्वजातिसिद्धिरितिवाच्यम् तथासतिद्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवतियाकारणतासा
किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नेत्यनुमानेनरूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारणवैजात्यस्यापिसिद्धिप्रसङ्गात्पारिमाण्डल्यस्यक्वाप्यकारणतया
गुणत्वस्याप्यतिप्रसक्तनयानवच्छेदकत्वाच्चेत्यन्यत्रविस्तरः कर्मादावतिव्याप्तेरिति आदिनासामान्यपरिग्रहः लक्ष्येलक्षणसत्व
म्प्रतिपादयति भवतिहीति द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह॥६॥ श्रीः॥ ६॥ ॥६॥ ६॥ ॥६॥ ६॥

द्रव्यत्वमिति जातिपदस्य कृत्यमाह द्रव्यत्वत्वमिति सत्तारूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्ति वारणाय सत्ताभिन्नेति तथापि सामान्यवत्त्वे स
तीति सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य च फलमाह जात्यादीनामिति तत्र तेषु गगनादावतिव्याप्तेरिति आदिना कालादिपरिग्रहः यथाश्रुते चैतन्न सामा
न्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वेऽतिव्याप्तेरभावात् वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीय इति पाठः
वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः इदमुपलक्षणम् वेगाश्चेत्यत्र चकारेणानुक्तसमुच्चायकेन गुरुत्वस्यापि संग्रहात् ननु मूर्त्त
गुणत्वम्मूर्त्तवृत्तिगुणत्वं तच्च सङ्ख्यादावतिव्याप्तमत आह अमूर्त्तेष्विति तथा चामूर्त्तावृत्तिगुणत्वम्प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्यर्थः

द्रव्यत्वङ्कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकङ्गमनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्वत्वं सामान्यत्वादिकं वा न जाति
रिति न ह्युदासः निर्गुणा इति यद्यपि निर्गुणत्वङ्कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वम्बोध्य

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ८६ द्रवत्वस्नेहवेगाश्च मता मूर्त्तगुणा अमी धर्माधर्मौ भावना च
शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ८७ एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्त्तिताः सङ्ख्यादयो विभागान्ता उभयेषाङ्गु
॥ णा मताः ८८

म् जात्यादीनान्तु सामान्यवत्त्वङ्कर्मणो न कर्मान्यत्वन्द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः निष्क्रिया इ
ति स्वरूपकथनं न तु लक्षणम् गगनादावतिव्याप्तेः ८६ वेगा इति वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः मूर्त्तगुणा इति
॥ अमूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ अमूर्त्तगुणा इति मूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ २ ॥ ४ ॥ १ न चैतदपि मूर्त्तमात्रवृत्ति
सङ्ख्यायामतिव्याप्तमिति वाच्यम् अमूर्त्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्त्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजाति
मत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् अत्र चाद्ये शून्यान्तेन सङ्ख्यादेर्बुद्ध्यादेश्च व्युदासः वेगस्थितिस्थापकोपग्रहाय संस्कारत्वान्येति द्वितीयेऽवच्छे
दकान्तेन सङ्ख्यात्वादेर्वृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः ८७ मूले एतेऽमूर्त्तगुणा इत्यत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः ननु धर्मेत्यादिमूले नैतेषाममू
र्त्तगुणवृत्तित्वं साधर्म्यमुक्तम् तत्सङ्ख्यादावतिव्याप्तमत आह मूर्त्तेष्विति मूर्त्तावृत्तिगुणत्वमेवैतेषां साधर्म्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ६ ॥ ४ ॥ ७ ॥

नचतथाप्यमूर्त्तमात्रवृत्तिसंख्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् मूर्त्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्त्तत्वाभावव्याप्यताव
च्छेदकपरिमाणवृत्तिजातिमत्त्वस्यवाविवक्षितत्वात् आद्ये शून्यान्तेन संख्यादिरूपादिषु दोषः सत्तामादायासम्भववारणाय गुणत्वव्याप्येति कर्म
त्वातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यीभूतगुणत्वस्य निवेशः द्वितीये परममहत्त्वजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय परिमाणवृत्तीति ननूभयेषां गुणादिति
मूलेन सङ्ख्यादिपञ्चानामुभयवृत्तिगुणत्वसाधर्म्यमुक्तम् नच रूपादावतिव्याप्तमत उभयपदं मूर्त्तामूर्त्तपरतया व्याचष्टे मूर्त्तामूर्त्तेति नच मूर्त्तमात्र
वृत्तिसङ्ख्यादावव्याप्तिमिति वाच्यम् कालवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य द्व्यत्वसमव्यापकतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात्॥८८॥

उभयेषामिति मूर्त्तामूर्त्तगुणा इत्यर्थः लक्षणं तु मूर्त्तवृत्तिवृत्ति पदमूर्त्तवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं संख्यात्वादिकमादा
यलक्षणसमन्वयः ८८॥ अनेकाश्रिता इति संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि त्रिचतुष्ट्वादिकन्त्रिचतुरादिवृत्तीति बो

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ८९ अतः शेष
गुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ९०॥ अदृष्टभावनाशब्दा अमी
वैशेषिका गुणाः संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ९१॥ गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः

ध्यम् ८९॥ अत इति रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेह
संस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः स्पर्शान्ताः रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः
द्रवो द्रवत्वं। ९०॥ वैशेषिकाः विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक् विशेषगुणा इत्यर्थः सङ्ख्यादिरिति॥ ७॥ ८॥ ९॥

नन्वनेकाश्रितत्वं संयोगादावव्याप्तमनेकपदस्य बहुत्वविशिष्टे शक्तत्वादत आह संयोगेति तथा चैकत्वभिन्नसङ्ख्याविशिष्टवाचकत्वमनेकपदस्येति न
तत्राव्याप्तिरिति भावः स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वस्य विवक्षितत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्यपि केचित् ८९ एकैकवृत्तय इति मूर्त्त
त्वस्य स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वका इत्यर्थः यद्वा स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः ९०

सपर्दैनैकत्वं ग्राह्यम्॥ टि॥१॥

ठ विधानाद्विशेषशब्दस्यानन्तर्गतत्वाद्विनयादेरनुक्तिगणत्वादिति भावः विशेषगुणा इत्यर्थ इति विशेषगुणत्वञ्च भावनान्यो योवायुवृत्ति वृत्ति स्पर्शावृत्ति धर्मसव्याप्यितदन्यत्वे सति गुरुत्वाजलत्वद्रवत्वान्यगुणत्वम् अत्र जात्यादावति व्याप्तिवारणाय विशेष्यं गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयो र्वारणाय गुरुत्वेत्यादि सांसिद्धिकद्रवत्वसङ्ग्रहाय जलेति संयोगादिवारणाय सत्यन्तम भाव नायामव्याप्तिवारणायाद्यमन्यान्तं सत्यन्तघटकसम वायिविशेषणम् सत्तादिकमादायासम्भववारणाय स्पर्शसङ्ग्रहाय च स्पर्शावृत्तीति सङ्ख्यादिर्यस्यापरत्वमन्ते यस्येति ग्रन्थान्यत्वा परिमा णपरत्वयोरेवग्रहणमिति भ्रमवारणायादिपदग्राह्यगुणान्विशिष्य दर्शयति सङ्ख्यापरिणोत्यादिना गुरुत्ववेगावित्यत्र मूलेवेगपदम्भाव नातिरिक्तसंस्कारपरत्वेन स्थितिस्थापकस्यापि परिग्रहः मूले सामान्यगुणा इति तत्वञ्च रूपरसस्पर्शान्यत्वे सति द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्तिजातिशून्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकम् पृथिवीत्वादि तद्व्याप्यतावच्छेदकञ्च गन्धत्वादि न

सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः ९१।९२ द्वीन्द्रियेति चक्षुषात्वचापि ग्रहयोग्यत्वात् वाह्येति

सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥ एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शा
न्तशब्दकाः वाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावना ॥

न्यत्वस्य सङ्ख्यादौ सत्वाल्लक्षणसमन्वयः अत्र जलीयशुक्लरूपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे च पृथिव्यादिशुक्लरूपस्पर्शव्यावृत्तजा तिविशेषमानाभावाच्छुक्लरूपानुष्णाशीतस्पर्शयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् शब्दविशेषजनकतावच्छेदकजात्यवच्छिन्ने भेरीद ण्डसंयोगे नादृशे कठिनावयवद्वयविभागे तेजोवेगातिशयेऽत्यन्ताग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्ने घृतादिवृत्तिद्रवत्वे चाव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तं ज्ञातिविशेषणम् कर्मादौ तद्वारणाय विशेष्यम् पृथिवीत्वादिव्याप्यतावच्छेदकत्वेन सङ्ख्यात्वादिशून्यत्वस्य तत्तत्सङ्ख्यायामभावात् अव्याप्तिवारणाय जातिपदं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकरूपोपाधेर्व्यापकत्वञ्च तद्व्यक्तित्वेन विवक्षितं तत्तनुना दृशोपाधित्वेन अन्यथा सङ्ख्यात्वादेरपि तादृशजातित्वादसम्भवापत्तेरिति सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव चेत्यत्र मूले स्नेहपदं वेग

का॰मु॰ टि॰ ९९

म॰ना॰

तीन्द्रियत्वं वक्ष्यते॥९१॥९२॥ ननु द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं रूपादावतिव्याप्तं तेषां मनसापि ग्रहणात् बाह्येन्द्रियद्वयग्राह्यत्वमपि तत्रैवातिव्याप्तम्
रूपादीनाञ्चक्षुरादिनाग्रहणादतीन्द्रियसङ्ख्यादावव्याप्तञ्च तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादत आह चक्षुषा त्वचापीति चक्षुस्त्वगु
भयग्रहणयोग्यत्वमित्यर्थः चक्षुस्त्वगुभयग्राह्यभावनाहृत्यन्यधर्मसमवायिगुणत्वमिति तु निष्कर्षः संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामतिव्या
प्तिवारणाय भावनाहृत्यन्येति कर्मादौ तद्वारणाय गुणत्वस्य निवेशः ननु बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं सङ्ख्यादावतिव्याप्तं तेषामुभयग्राह्यत्वे
ऽप्येकग्राह्यत्वानपायादव्याप्तञ्चातीन्द्रियरूपादौ तेषामिन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादत आह रूपादीनामिति चक्षुरादीति चक्षुरादिनैकैक
र्थः तथा चैकैकमात्रग्राह्यत्वस्य विवक्षितत्वात् संख्यादीनां नातिव्याप्तिः ग्राह्यत्वात् ग्रहणयोग्यत्वात् तेन नातीन्द्रियरूपादावव्याप्तिः तथा च
।चक्षुस्त्वगुभयाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणसमवेतजातिमत्त्वमेतेषां लक्षणमिति भावः नचत्र—सरेणुनिष्ठापकर्षस्य चक्षुरिन्द्रियेणैव

रूपादीनाञ्चक्षुरादिग्राह्यत्वात्॥९३॥ विभूनामिति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्य

अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः॥ ९४॥

र्थः कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पाद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते॥९॥ ग्रहणात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् परि
माणान्यत्वेनापि गुणस्य विशेषणीयत्वात् मूले गुरुत्वादृष्टभावनेत्यत्र भावनापदं वेगभिन्नसंस्कारपरम् तेन स्थितिस्थापकस्यापि सं
ग्रहः नचातीन्द्रियत्वमिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वं यदि तदा गुरुत्वादावसम्भव तेषामलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् लौकिकप्रत्यक्षा
विषयत्वविवक्षणे चातीन्द्रियरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्ति संस्कारत्वान्यधर्मसमवाय्य
न्यगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्तादिकमादाय असम्भववारणाय गुणत्वन्यूनवृत्तीति भावनास्थितिस्थापकयोरव्याप्तिवारणाय संस्कार
त्वान्येति जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्॥९३॥ मूले ऽकारणगुणोत्पन्ना इत्यत्र न कारणमकारणं तस्य गुण इति भ्रमनिराकरणा
याह मुक्तावल्यां कारणगुणेनेति समवायिकारणसमवेतगुणेनेत्यर्थः अत्र कारणत्वमविवक्षितम् समवायित्वमात्रं बोध्यम्॥९॥९॥

राम

नत्वादृशाइति तथाच कारणगुणैरुत्पन्नाः कारणगुणोत्पन्नाः नकारणगुणै रुत्पन्ना अकारणगुणोत्पन्ना इतिविग्रहेण स्वाश्रयसमवायिसम
वेतगुणजन्यत्वङ्कारणोत्पन्नत्वन्तादृशगुणाजन्यत्वमकारणगुणपूर्वत्वमितिभावः यद्यपीदन्नित्यरूपेजन्येपिचपाकजादौ अवयवाव
यविनोर्द्वित्वद्विपृथ― क्त्वातिरिक्तद्वित्वद्विपृथक्त्वादौ कर्मजन्यसंयोगविभागेषु पाकजद्रवत्वे चातिव्याप्तिस्तथाप्यकारणगुणोत्पन्नमात्र
वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वम्विवक्षितमित्यदोषः अकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तित्वञ्च निरुक्तकारणगुणोत्पन्नावृत्तित्वं रूपसति
षु पाकजन्यतावच्छेदकवैजात्यसंयोगविभागवेगनिष्ठकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यमणुपरिमाणनिष्ठवैजात्यम्परममहत्त्वन्त्वाश्रया
तिव्याप्तिवारणायगुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याव्याप्यत्वे सतिगुणत्वव्याप्यत्वन्तदर्थः अन्यथाभावनात्वस्यगुणत्वसा ^
क्षाद्व्याप्यत्वाभावाद्भावनायामव्याप्तिप्रसङ्गात् इत्यमपि परत्वापरत्वयोरतिव्याप्तिरवशिष्यते. सापि परत्वापरत्वावृत्तित्वेनजातेर्विशेषणी

बुद्ध्यादयस्तुनतादृशाः आत्मादेः कारणाभावात् ९४ अपाकजास्त्विति पाकजरूपादीनाङ्कारणगुणपूर्वकत्वाभावादप

अपाकजास्तुस्पर्शान्ताद्रवत्वञ्च तथाविधम् स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्॥ ९५॥
॥स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः॥ ७॥ ६॥ ३॥ ७॥ ७॥ ६॥ ‹‹ कजा इत्युक्तम्॥३॥३॥

यत्वान्निरसनीयेतिध्येयम्॥ ९४॥ मूलेस्युः कारणगुणोद्भवा इति कारणगुणोत्पन्नत्वञ्च न पूर्वोक्तं स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुण
जन्यत्वन्तत् हस्तपुस्तकसंयोगविभागादिजन्यकायपुस्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः नच स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतगुणज
न्यत्वन्तत् हस्तपुस्तकसंयोगादिश्च न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेत इतिवाच्यम् तथाप्यवयवावयविनोरेकत्वाभ्याञ्जनितेऽव
यवावयविद्वित्वादावतिव्याप्तेः तथापि स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वन्तत् अवयवैकत्वादेरवयवावय
विद्वित्वसजातीयत्वाभावेन नतत्रातिव्याप्त्यभावात् नच सङ्ख्यात्वेन तयोः साजात्यमस्तीति तद्दोषतादवस्थ्यङ्गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्यासा
जात्यस्यविवक्षितत्वात् अवयवावयविरूपादीनान्नीलत्वादिना साजात्यसत्वात्रासम्भवः ननु तथापि नित्यरूपे सङ्ख्याप्रचयजन्यपरिमाणे

कर्मजवेगेचाव्याप्तिरितिचेन्न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतत्वस्य जातीयगुणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् नित्यरूपादौनातादृ
शरूपत्वादिकमादायलक्षणसमन्वयात् अत्रचसङ्ख्यात्वपृथक्त्वत्वातिरिक्तत्वेनभावनावृत्त्यन्यत्वेनचतादृशजातिर्विशेषणीया तेनता
दृशसङ्ख्यात्वपृथक्त्वत्वमादाय द्वित्वद्विपृथक्त्वादौनातिव्याप्तिः नवाऽवयववेगजन्यावयविवेगवृत्तिसत्तागुणत्वसंस्कारत्वमादायभा
वनायामेतिव्याप्तिः नचैवञ्जातिघटितलक्षणेतादृशरूपत्वादिजातिमादायपाकजरूपादावतिव्याप्तिरितिवाच्यम् तादृशजातिमत्त्वेसत्यपा
कजत्वस्य विवक्षितत्वादिति सर्वञ्चतुरस्रं तलस्पनावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेषणस्यप्रयोजनमाह मुक्तावल्याम् पाकज रूपादीनामितिका

तथाविधमपाकजम् तथैकत्वमपिबोध्यम् ९५ स्पष्टम् संयोगश्चेति कर्मजन्यत्वंयद्यपिनसाधर्म्यं घटादावतिव्या
प्तेः संयोगजसंयोगेऽव्याप्तेश्च तथापिकर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वंबोध्यम् एवमन्यत्राप्यूह्यम् ९६ पृथक्
त्वमित्यत्रत्वप्रत्ययस्यप्रत्येकमन्वयादेकत्वम्पृथक्त्वञ्चग्राह्यम् पृथक्त्वपदेनचैकपृथक्त्वम् भवेदसमवायित्व

संयोगश्चविभागश्चवेगश्चैतेतुकर्मजाः॥ ९६ ॥ स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वंस्नेहशब्दके ॥
भवेदसमवायित्वमथवैशेषिकेगुणे॥ ९७॥ श्री॥ श्री॥ ९७॥ ॥९७॥ ९७॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥

मिति घटादिरूपरसगन्धस्पर्शाःकपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्योभवन्ति एवङ्कपालादिपरिमाणादीनाङ्घटादि
परिमाणाद्यसमवायिका रणत्वम् शब्दस्यापिद्वितीयशब्दम्प्रति एवंस्थितिस्यापकैकपृथक्त्वयोरपिज्ञेयम् ॥

रणगुणपूर्वकत्वाभावात् कारणगुणपूर्वकत्वव्यवहाराभावात् अत्रपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयोगविभाग
परत्वापरत्वानामकारणगुणपूर्वकत्वन्नवा अकारणगुणपूर्वकत्वंसाधर्म्यमितिध्येयम् ९५ एवमन्यत्रापीति अथप्रादेशिकइत्यादिमूलेनसंयोग
विभुविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वसाधर्म्यम्प्रदर्शनीयन्तत्रापियथाश्रुतेकर्मादावतिव्याप्तेरीश्वरज्ञानादावव्याप्तेश्चाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्व
व्याप्यजातिमत्त्वम्बोध्यमित्यर्थः ९६ मूलेएकपृथक्त्वंस्नेहशब्दकइत्यत्रैकत्वमेकपृथक्त्वञ्चेत्यर्थोबोध्यः वैशेषिकेगुणइत्यत्रात्मनइत्यस्यान्वयः ९७

मुक्तावल्यामुष्णस्पर्शइति अवयवगतेउष्णस्पर्शइत्यर्थः उष्णस्पर्शस्य अवयवविगतोष्णस्पर्शस्य एवमग्रेपि कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थ
प्रत्यासत्त्या च गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वमिति प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम् एवमग्रेपि सङ्ग्रहे सत्त्वादिसंयोगविशेषेभेर्याकाश
संयोगोऽसमवायीति प्रथमान्तसंयोगपदघटितः पाठः भावकार्य्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमाद्भेर्य्याकाशसंयोगस्य शब्दम्प्रत्यसमवायि
कारणत्वमावश्यकमितिभावः यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्य शब्दे निमित्तत्वन्तु न तत्र तस्यासमवायिकारणत्वं भेर्य्याकाशसंयोगस्यासमवायिका
रणत्वन्तु न तत्र तस्य निमित्तत्वमित्येकव्यक्तेर्न द्विविधहेतुत्वं तथापि संयोगजातीयस्य द्विविधहेतुत्वमस्त्येवेति भावः एवमग्रेपि मूलेसंयो

बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादितिभावः॥९७।९८॥ असमवायिकारणत्वन्निमित्तकारणत्वञ्च तथाहि उष्णस्पर्शउ
ष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणम्पाकजे निमित्तम् गुरुत्वङ्गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणमभिघाते निमित्तम् वेगो वेगस्पन्दयोर
समवायि अभिघाते निमित्तम् द्रवत्वं द्रवत्वस्पन्दनयोरसमवायिसङ्ग्रहे निमित्तम्भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तम्भेर्याकाशसंयो।

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः वेगेपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वयेनथा ९८ द्विधैव कारणत्वं।
स्यादथ प्रादेशिको भवेत् वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयेनथा ९९ चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपल
म्भकम् चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा। १००॥ ९९ गोऽसमवायि वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमि
त्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः ९९ चक्षुरिति रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा रूपशब्दोल्ले
खिनी प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव रूपशब्दाप्र।
योगेपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव॥ ९ गादिद्वयेतथेत्यनन्तरन्द्विधैवेत्यस्य प्राक्परापरत्वद्वित्वादिद्विपृ
थक्त्वादिके पुनरिति पाठः क्वचित्पुस्तके प्रमादादायातः परत्वादीनामकारणत्वेन द्विविधकारणत्वस्य तत्राभावात् न च परत्वादीनामपि स्वध्वंसप्रत्यक्षम्प्रतिहे
तुत्वात्कथमकारणत्वमिति वाच्यम् ध्वंसप्रत्यक्षातिरिक्तम्प्र— त्यकारणत्वस्योक्तत्वात् विस्तरस्त्वन्यत्रानुसंधेयः मुक्तावल्यामव्याप्यवृत्तिरित्यस्य प्रादेशिकेत्यादिस्ते

कायु
दि
पुस्त

नीलत्वादीत्यादिना रक्तत्वादिपरिग्रहः अन्यथा नीलादीनामेकव्यक्तित्वेन तु लाघवादेव नीलारुणादिव्यक्तीनामैक्यं सेत्स्यतीत्यत आह लाघवा-
न्विति प्रत्यक्षबाधितमिति नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रत्यक्षबाधितमित्यर्थः अन्यथेति लाघवमात्रेण नीलारुणादीनामैक्याभ्यु-
पगम इत्यर्थः न तूत्पन्नो घटो विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेर्नघटादेरैक्यमित्यत आह उत्पादेति एतेनेदृशजातिसाधकप्रमाणेन रसादिकं
रसत्वादिकम् आदिना गन्धत्वादिपरिग्रहः संयोगादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह चक्षुर्ग्राह्यमितीति चक्षुर्ग्राह्यमित्यस्येत्यर्थः तेन चक्षुरिति ॥

एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् न चैकैकैव नीलारुणादिव्यक्तयः इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिकन्न
जातिरिति वाच्यम् नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात् अन्यथा ए-
कनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत न च नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय
इति वाच्यम् प्रतीत्या समवायानुल्लेखात् न च स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यम् ॥ प्रत्य-
क्षस्य तज्जातीयविषयत्वात् सैवेयं गुर्जरीतिवत् लाघवन्तु प्रत्यक्षबाधितम् अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्र-
सङ्गात् उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम् चक्षुर्ग्राह्यमिति
॥ चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वमित्यर्थः ॥

प्राक् प्रतीकधारणेऽपि न पौनरुक्त्यम् विशेषगुणत्वमिति विलक्षणगुणत्वमित्यर्थः वैलक्षण्यञ्च चक्षुर्भिन्नाग्राह्यत्वम् न च तथापि
प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य चक्षुर्मात्रगृहीतस्नेहविशेषेऽतिव्याप्त्यापत्या चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस-
जातिविशेषणत्वं स्वीकृत्य चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वविवक्षणस्यावश्यकतया तेनैव प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणादिति प्र-
भात्वमादाय प्रभायामतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् ॥ छ ॥

एम
१९५

एवमग्रेऽपि रसस्पर्शलक्षणेऽप्येवंरीतिर्बोध्येत्यर्थः अप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति द्रव्यचाक्षुषम्प्रति समवायसम्बन्धेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वादिति।
भावः व्याप्यवृत्तिजातीयेति व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिश्च सविषयावृत्तिर्बोध्या तेन व्याप्यवृत्तीश्वरज्ञानजातीयस्यास्मदादिज्ञानस्याव्याप्यवृत्ति
त्वेऽपि न क्षतिः ननु वृक्षाणां बहुत्वेऽप्येकं वनमितिवद्रूपसमुदायगतमेकत्वमादायैकञ्चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरत आह नानेति गौरवादि
ति चित्रमिति प्रतीतिविषयतायां अनेकत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः ननु चित्ररूपाधिकरणे घटादौ स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन कपा
लनीलादीनां कारणादीनां सत्त्वात्कथं न तत्र नीलाद्युत्पत्तिरित्यत आह इत्यञ्चेति उक्तलाघवेन चित्ररूपसिद्धौ चेत्यर्थः प्रतिबन्धक

एवमग्रेऽपि द्रव्यादेरिति उपलम्भकमुपलब्धिकारणम् इदमेव विवृणोति चाक्षुषइति द्रव्यगुणकर्मसामान्या
नाञ्चाक्षुषप्रत्यक्षम्प्रति उद्भूतरूपङ्कारणम् शुक्लादिकमनेकधेति तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितक
र्बुरादिभेदादनेकप्रकारकम्भवति ननु कथङ्कर्बुरमतिरिक्तं रूपम्भवति इत्यन्नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवय
वी न तावन्नीलरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकं रूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदे नापि नीलो
पलब्धिप्रसङ्गात् नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात्।
तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयवैर्विजातीयञ्चित्रं रूपमारभ्यते अत एवैकञ्चित्ररूपमित्यनुभवोऽपि ना
नारूपकल्पने गौरवात् इत्यञ्च नीलादीनाम्पीताद्यारम्भे प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्॥ ६॥ श्री६॥ ६॥ ६॥

त्वकल्पनादिति समवायेन नीलम्प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन पीतरूपम्प्रति पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्र
तिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनादन्यथा नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे नीलकपालाद्यवच्छेदेन
पीतोत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः अत्र नव्याः नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे पीतकपालावच्छेदेन नीलापत्तिवारणाय न पू
र्वोक्तः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते॥

किंत्ववच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकम्प्रति समवायेन नीलादेः कारणत्वङ्कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारे तु समवायेन नीलादिकम्प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलत्वादिना हेतुत्वस्य पूर्वोक्तप्रतिवध्यप्रतिवन्धकभावस्य च कल्पना गौरवमित्याहुस्तन्न अवच्छेदकतासम्बंधघटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारे ऽप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन कपालादौ जायमानस्य नीलादेः समवायेन घटादावविरागनाशवष्युत्पत्तिवारणाय समवायेन नीलादिकम्प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुत्वस्य तत्वाप्यावश्यकत्वात् किञ्च चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्रकल्पने गौरवमेकत्र कल्पने लाघवमिति लाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्ररूपसिद्धौ पूर्वोक्तप्रतिवध्यप्रतिवन्धकभावकल्पना गौरव

अवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः एतेन स्पर्शोपि व्याख्यातः रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्तिः किन्तु नानाजातीयरसवद्द्वयवैरारब्धे ऽवयविनि रसाभावेपि न क्षतिः तत्र रसनया ऽवयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनान्द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावात् अवयविनो नीरसत्वेपि क्षतेरभावात् नव्यास्तु तत्राव्याप्यवृत्त्येव नानारूपम् नीलादेः पीतादिप्रतिवन्धकत्वकल्पनागौरवात् अत एव लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते न चव्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीयद्वयोर्विरोधः मानाभावात् न च लाघवादेकं रूपम् अनुभवविरोधात् अन्यथा घटादेरपि लाघवादैकं स्यात्॥ छ॥ ठ॥

॥स्तन दोषत्वम्फलमुखत्वादित्यन्यत्र विस्तरः स्पर्शोपि व्याख्यात इति कोमलकठिनस्पर्शवदवयवाभ्यामारब्धे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्यास्पार्शनापत्तिरित्यादिरीत्या चित्रस्पर्शोप्यावश्यक इति भावः अवयविनो नीरसत्वेपि क्षतेरभावादिति न च चित्रोरस इति प्रतीतिविषयातिरिक्तचित्ररससिद्धिरिति वाच्यम् तादृशप्रतीतेरवयवगतनानारसे रूपपत्तेरतिरिक्तचित्ररसतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पने गौरवात् न चैवन्द्व्यणुकरसस्यायोग्यतया मधुरादिरसप्रतीतिनियामकत्वासम्भवे नास्तु त्र्यणुके मधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्यावयविपर्यन्तमधुरादिरसवत्वे माना भावः त्र्यणुकगतमधुररसे नैवमधुरादिप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम्॥

समवायेनमधुररसप्रतीति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनमधुररसत्वेनहेतुतायास्त्र्यणुकगतमधुररसान्यथानुपपत्त्या क्लृप्ततयात्ताहश
कारणबलाच्चतुरणुकादौमधुरादिरसोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात्॥ १०० ॥ ननुघटावयवेप्यायातुपाकोननुपरमाणावत आहनहिरक्तेति १०१।१०२

एतेनस्पर्शादिकमपिव्याख्यातमितिवदन्ति १०० जलादीति जलपरमाणौतेजःपरमाणौचरूपन्नित्यम् पृथिवीप
रमाणुरूपन्तुननित्यम् तत्रपाकेनरूपान्तरोत्पत्तेः नहिघटस्यपाकानन्तरन्तदवयवोऽपक्वउपलभ्यते नहिरक्तकपा
लस्यकपालिकानीलावयवाभवति एवङ्क्रमेणपरमाणावपिपाकरूपसिद्धेः अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपभि
न्नरूपम् सहेतुकम् जन्यम् १०१ रसन्निरूपयति सहकारीति रासनज्ञानेरसःकारणमित्यर्थः पूर्ववदिति जलपरमाणौ

जलादिपरमाणौतन्नित्यमन्यत्सहेतुकं रसस्तुरसनाग्राह्योमधुरादिरनेकधा १०१ सहकारीरसज्ञाया
नित्यतादिचपूर्ववत् घ्राणग्राह्योभवेद्गन्धोघ्राणस्यैवोपकारकः १०२ सौरभश्चासौरभश्च सद्वेधापरिकी
र्तितः स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचःस्यादुपकारकः १०३ अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्सत्रिविधोमतः॥
काठिन्यादिक्षितावेवनित्यतादिचपूर्ववत्॥१०४॥

रसोनित्यः अन्यस्सर्वोपिरसोऽनित्यइत्यर्थः॥
गन्धन्निरूपयति घ्राणग्राह्येति घ्राणजन्यज्ञानेसहकारीसइत्यर्थः सर्वोपिगन्धोऽनित्यएव॥ १०२ स्पर्शन्निरूपयति स्प
र्शइति उपकारकइति स्पार्शनप्रत्यक्षेस्पर्शःकारणमित्यर्थः १०३ अनुष्णाशीतइति पृथिव्यांवायौचस्पर्शोनुष्णाशीतः
जलेशीतः तेजस्युष्णः कठिनसुकुमारस्पर्शौपृथिव्यामेवेत्यर्थःकठिनत्वादिकन्तुनसंयोगगतोजातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्य
त्वापत्तेः जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शानित्याःतद्भिन्नास्त्वनित्याइत्यर्थः॥ १०४॥ ॥ ६ ॥ ६ श्री ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥
॥१०३॥ नसंयोगगतइति कठिनस्संयोगइतिप्रतीतिस्तुकठिनस्पर्शवद्द्रव्यप्रतियोगिकत्वमवगाहतइतिभावः ॥१०४॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

का॰मु॰
टि॰
१९७

रूपादीनां पाक इति रूपादीनां परावृत्तिरित्यर्थः पाको न सम्भवतीति रूपादिपरावृत्तिफलकः तेजःसंयोगो न सम्भवतीत्यर्थः रूपादिपरा वृत्तिर्न सम्भवतीति यावत् रूपादिनाशं प्रति सा साक्षात्परम्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतया अवयविनावष्टब्धेष्व वयवेषु सत्सु अवयविनि रूपादिनाशो न सम्भवति तद्धेतोः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभावादिति भावः न च विद्यमानेपि घ टादौ सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगः कुतो नोत्पद्यत इति वाच्यम् तथा सत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनावयविनि तेजःसंयोगोत्पादका लेन तदवच्छेदेनावयवेष्वपि नोदनाभिघातयोरनन्तरस्योत्पादनियमेनावयवेषु विभागहेतुक्रियोत्पादेनारम्भकसंयोगनाशाद्दवयविना

एतेषाम् रूपरसगन्धस्पर्शानाम् नान्यत्रेति पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते न हि शतधा ध्मायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते नीरे सौरभमौष्ण्यं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथि

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये॥ १०५॥ ६॥

व्योः शीतस्पर्शादिवत् तत्रापि पार्थिवेष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति तेषामयमाश यः अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति॥ शापत्तेः न चावयवेषु तेजोभिघातानन्तरं प्रथमक्षण एवावयविनाशसम्भ वेन तत्पूर्वमवयविनि रूपादिनाशोत्पादस्योपगमे बाधकाभाव इति वाच्यम् तत्र पूर्वावयविनाशावयवान्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात्पूर्वावय विनि रूपादिपरावृत्तिजनक विजातीयतेजःसंयोगस्य मानाभावेन अकल्पनात् अवयविरूपनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वात्पाकजन्यत्वस्य कार्येनावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात् अवयविनाशं विना पाकेनावयविरूपनाशासम्भवात् अवयविनीलादावव यव नीलादेर्हेतुतया व्यभिचारापत्त्या पाकेनावयविनि नीलाद्युत्पादासम्भवाच्चेत्यभिमानः॥ ६॥ ६॥ ५॥ ६॥ १॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥

राम
१९७

अवयविषु विनष्टेष्विति घटाद्यारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तेष्वग्निसंयोगेन पूर्वोक्तरीत्या घटादिद्व्यणुकपर्यन्तेषु नाशसम्भवादिति
भावः स्वतन्त्रेषु कार्यद्रव्यध्वंसविशिष्टेषु ननु तत्र संस्थानभेदादिः कथन्न प्रतीयत इत्यत आह तेजसामिति व्यूहः संस्थानम् वैशद्यमुन्मे
त्तिः प्रक्रिया द्व्यणुकनाशादिरूपा द्व्युत्पत्तिक्षणनिरूपणं क्रियत इति शेषः विभागजविभागानङ्गीकार इति कारणाकारणविभागात्कार्या
कार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात्कारणाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रिया यास्तदनार
म्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागाजनकत्वनियमे मानाभावादिति भावः॥ अत्र च विभागग्रन्थे वक्ष्यमाणविकसत्कमलभङ्गप्रसङ्गभिया उ
क्तनियमाङ्गीकार आवश्यकः॥ एवञ्च द्व्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र द्व्यणुकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि विभागो जनितस्तत्र त

परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्व्यणुकादिक्रमेण
पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति अथ द्व्य
णुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय क्षणप्रक्रिया॥ तत्र वि
भागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणाः। तदङ्गीकारे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागञ्जनयेत्॥ ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॥॥

यातत्परमाणुक्रियया तत्परमाण्वाकाशसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागोत्पत्तिर्न सम्भवति न च मास्तु तत्र परमाण्वाकाशविभागः का क्षतिरिति वाच्य
म्॥ तथा सति नाशकविभागाभावेन परमाण्वाकाशसंयोगस्य नित्यत्वापत्तेः॥ एवम्परमाण्वाकाशसंयोगरूपस्य पूर्वदेशसंयोगस्य प्रतिबन्धा
कस्य सत्त्वात्परमाणावुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणुगतक्रियानाशानुपपत्तेश्च अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनकः॥ परमाण्वोर्विभा
गो वाच्य इत्यभिप्रायवानाह तदङ्गीकारे त्विति॥ अनयोः पक्षयोः प्रथमपक्ष एव सम्यक् यदवच्छेदेन कमलारम्भकसंयोगस्तदवच्छेदेन क्रि
॥ॐ॥ ॥ यानुत्पत्त्या च न विकसत्कमलभङ्गप्रसङ्ग इति ध्येयम्॥ ॐ॥ ॥

तत्त्वे विभागजनकत्वे कर्मत्वम् कर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति सूत्रस्य संयोगस्य विभागस्य वानपेक्षका-
रणं कर्मेति लक्षणद्वयेनान्यत्वमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभिधानमिदम् वस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मे-
ति सूत्रम् तत्र संयोगस्यानपेक्षकारणमित्युक्तौ कारणाकारणसंयोगे ऽतिव्याप्तिस्तस्य कार्याकार्यसंयोगे किञ्चिदनपेक्ष्य कारणत्वात् एवं वि-
भागस्यानपेक्षमित्युक्तौ कारणाकारणविभागे ऽतिव्याप्तिरत उक्तं संयोगविभागयोरिति। अनपेक्षत्वञ्च स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् अन्यथा क-
र्मणोपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणादसम्भवापत्तेः विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वं वा तत्र पूर्वदेशविभा-
गस्तु नोत्तरदेशसंयोगे कारणम् व्यवहाराभावेनान्यथासिद्धेः संयोगस्य विभागं प्रति कारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति न तत्रा

निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात् संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति हि वैशेषिकसूत्रम् स्वोत्तरोत्पन्नभा-
वानापेक्षत्वं तस्यार्थः अन्यथा कर्मणोप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात् तत्र यद्द्र-
व्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तद्दशक्षणाः अथ द्रव्यनाशविशिष्टं काल-
मपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदैकादशक्षणाः॥ तथाहि अथ नवक्षणा वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः परमा-
ण्वन्तरेण विभागः ततः आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १॥

तिव्याप्तिः। इत्थञ्च कारणमात्रविभागस्य पूर्वसंयोगनाशं द्रव्यनाशञ्चानपेक्ष्य कारणाकारणविभागजनकत्वेपि नातिव्याप्तिः तस्य विभाग-
जनकत्वेपि संयोगविभागोभयजनकत्वाभावादिति ध्येयम् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्येति द्रव्यारम्भकसंयोगना-
शोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्तरक्षण इत्यर्थः कारणता तु द्रव्यारम्भकसंयोगनाशत्वेनैव लाघवादिति ध्येयम् एवमग्रेपि नवदशैकादशक्षणाः
प्रक्रियाः क्रमेणोपपादयति तथाहीत्यादिना परमाणौ कर्मेति द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमाणौ कर्म परमाण्वन्तरेण द्व्य-
णुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण आरम्भकेति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः॥ श्रीः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः परमाणौ श्यामादिनाश इति परमाणुगतरूपनाशं प्रति द्व्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धकतया ततः पूर्वं श्यामनाशासम्भवादिति भावः ॥
द्रव्यारम्भकेति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः ॥ आरम्भके इति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः नहि नाशमन्तरेणेति द्व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकोत्तरसंयोगेन श्याम
नाशक्षण एव पूर्वक्रियानाश इति भावः परमाणौ क्रियान्तराभावादिति तस्मिन्परमाणौ क्रियान्तराभावादित्यर्थः अत्र हेतुमाह कर्मवतीति ॥
कर्मवति कर्मान्तरानुदयेन कर्मोत्पत्तौ कर्मणः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः गुणोत्पत्तिमन्तरेण कर्मानुत्पत्तौ हेतुमाह ॥ निर्गुण इति कार

ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ३ ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ४ ततो विभागः ५ ततः पूर्वसं
योगनाशः ६ तत आरम्भकसंयोगः ७ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवक्षणा । ननु श्यामा
दिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रियाऽस्त्विति चेन्न अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्धि
नाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भा
नुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकाले रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्वरूपा
दिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात् ॥ अथ दशक्षणा ॥ स चारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य वि
भागेन विभागजनने सति स्यात् तथाहि वह्निसंयोगाद् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागः तत आर
॥ ॥ म्भकसंयोगनाशः ॥ ॥ ॥ ॥

णमात्रविभागस्य कारणाकारणविभागजनकत्वाभाव पक्ष एव परमाणवन्तरे कर्मचिन्तनं विनैव गत्यन्तरे ऽष्टक्षणा प्रक्रियोक्ता सा च निर्गुणे
द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तौ बाधकाभावेन रक्तोत्पत्तिक्षण एव द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण समर्थनीया विभागेन वि
भागजनन इति कारणमात्रविभागेन कारणाकारणविभागजनने सतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विभागजविभागाविति आरम्भकसंयोगनाशस्तृतीयक्षण एवोत्पन्नतया चतुर्थक्षणे परमाण्वाकाशविभागः सम्भवतीति भावः ततः श्याम
नाशपूर्वसंयोगनाशाविति परमाणुश्याम नाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थः परमाणुश्यामनाशम्प्रति द्व्यणुकनाशस्य हेतुत्वात्पूर्वम्परमा
णुश्यामनाशासम्भवादिति भावः रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगाविति उत्तरसंयोगं विना पूर्वकर्मणो नाशासम्भवेन द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुत्पत्तिरिति भा
वः एवमग्रेऽपि अत्र यस्ताग्निसंयोगाद्द्व्यणुकनाशकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषाञ्चिन्मतमस्तु न रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगादिति भाष्यवि
रुद्धत्वादरणीयमित्यभिप्रेत्याह मध्यमशब्दवदिति एकस्मादिति द्व्यणुकनाशकादेकस्मादित्यर्थः यथा मध्यमशब्दात्पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दो

ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ १ ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्निनोदन
जन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततश्च पूर्वसं
योगनाशः ७ ततआरम्भकसंयोगः ८ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ९ ततो रक्तोत्पत्तिः १० अथैकादशक्षणा ॥ वह्निसंयोगात्पर
माणौ कर्म ततो विभागः ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य वि
भागजविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ३ तत उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो वह्निनोदनजन्यप
रमाणौ कर्मनाशः ५ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ६ ततो विभागः ७ ततः पूर्वसंयोगना
शः ८ ततो द्रव्यारम्भको त्तरसंयोगः ९ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ११ मध्यशब्दवदेकस्माद
ग्निसंयोगात्तद्रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात् ॥ श्रीः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्पादौ भवतस्तथैकस्माद्द्व्यणुकनाशकादग्निसंयोगाच्छ्याम नाशरक्तोत्पादौ न भवत इति व्यतिरेके दृष्टान्तः तावत्कालमिति श्यामनाशोत्पत्त्यव्यवहि
तपूर्वक्षणपर्यन्तमित्यर्थः अग्नेः द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य एवमग्रेऽपि अस्थिरत्वादिति यदा परमाणावग्निसंयोगाद्द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोग
विनाशकपरमाणौ कर्म न तदैव नोदनाभिघातान्यतरात्मकस्याग्निपरमाणुसंयोगस्य जनकं यदग्निकर्म तस्य विनाशः कर्मणः स्वजन्यसंयो ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

गविनाश्यत्वात् तदुत्तरक्षणे पुनरग्नेः कर्मकारणीभूतवेगाभिघातादेः स्वसमानाधिकरणकर्मध्वंसरूपसहकारिणश्चासत्त्वात् ततो विभागः ततो
द्व्यणुकनाशसमकालमग्निपरमाणुसंयोगस्य नाशेन श्यामरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तस्य स्थिरत्वादिति भावः ॥ ※ ॥ ननु मास्तु द्व्य
णुकनाशकाग्निसंयोगस्य परमाणुश्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वञ्च परन्तु द्व्यणुकनाशसमकालोत्पन्नाग्न्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्यामनाशक
त्वं रक्तोत्पादकत्वञ्चास्तु नच श्यामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजात्योः साङ्कर्यापत्तिरिति वाच्यम् उत्पादकतावच्छेदकजाते
र्नाशकतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वोपगमादत आह किञ्चेति नाशक एव यद्युत्पादक इति एवकारेण नाशकतावच्छेदकवह्नित्वादेर्नित्वरू
पाद्याप्तिरुत्पादकतावच्छेदके लभ्यते तथा च यद्युत्पादकतावच्छेदकन्नाशकतावच्छेदकव्याप्यन्तदेत्यर्थः नष्टे रूपादौ रूपपरम्परायान्त्वाद्यायाम
ग्निनाशे चरमाग्निसंयोगनाशे परमाणौ पाकेन रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिसत्त्वेनैव रूपनाशः पुनरग्निसंयोगानन्तरमु

किञ्च नाशक एवोत्पादकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरम्परमाणुः स्यात् उत्पा
दकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ न दग्धेनाशेरक्ततरतानस्यात् ॥ श्री ३ ॥ ३ ॥ छी ॥ छी ॥ छी ॥

नारूपोत्पत्तिसम्भवेऽपि चरमाग्निसंयोगोत्तरन्तेन पुनारूपोत्पादेन रूपसत्त्वेनैवाग्निसंयोगेन नाशसम्भवात्तदग्निसंयोगस्यापि नाशे रूपान्त।
रोत्पादासम्भवेन नीरूपश्चिरम्परमाणुः स्यादित्यर्थः नच चरमाग्निसंयोगेन विनश्यदवस्थेनैव रूपोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे च न तद्रूपनाशः पूर्व
क्षणेऽग्निसंयोगाभावादिति वाच्यम् ॥ असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेनैव हेतुतायान्यायवैशेषिकसिद्धान्तसिद्धतया विनश्यदवस्थेन च
रमाग्निसंयोगेन रूपोत्पादासम्भवादिति परमाणुरितिवैशेषिकमताभिप्रायेण न्यायेन पूर्वोक्तरीत्या घटादेरपि नीरूपत्वप्रसङ्गो बोध्यः ननु रक्तो
त्पादकतावच्छेदकवैजात्यं श्यामनाशकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमिति न ब्रूमः परन्तु वैजात्ययोरभेद इत्येतेन न साङ्कर्यमत आह उत्पादकश्चे
दिति ॥ चेन्नाशक उत्पादक इति योजना नाशकतावच्छेदकमेव यद्युत्पादकतावच्छेदकन्तदेत्यर्थः रक्ततरतानस्यादिति ॥ ३ ॥ छी ॥ छी ॥ छी

का॰ मु॰ दि॰ २००

अयम्भावः रूपनाशकतावच्छेदकं विलक्षणाग्निसंयोगत्वम् तदेव च घटोत्पादकतावच्छेदकम् तदाकार्यतावच्छेदकमपि सामान्यतः पृथिवीपरमाणु
रूपत्वं त्वयावाच्यम् तथासति कचिद्रक्ततरता क्वचिच्च रक्ततमता परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदकभेदाधीनत्वादिति सिन्दूरादौ
रक्ततारतम्यस्यानुभविकतया तत्परमाणुषु तस्यावश्यंभावादिति भावः इदञ्च पूर्वरूपनाशकाग्निसंयोगमात्रस्योत्तररूपहेतुत्वमित्यभिप्रायेण पुनर

अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः तथाहि एकत्र परमाणौ कर्म ततो विभागः ततः आरम्भकसं
योगनाशः परमाण्वन्तरकर्मणी ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभागश्चेत्येकः कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभा
गाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगश्चेत्येकः कालः ३ अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो
रक्तोत्पत्तिरिति ५ पञ्चक्षणाद्द्रव्यनाशसमकालम्परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः तथाहि परमाणुकर्म
णा परमाण्वन्तरविभागः ततः आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरे कर्मणी अथ श्यामादिनाशः परमाण्व
न्तरे कर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो द्व्यणु
कोत्पत्तिः ५ अथ रक्तोत्पत्तिः ६ एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा तथाहि परमाणौ कर्म त
तः परमाण्वन्तरे विभागः ॥ ततः आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाशः परमाण्वन्तरे कर्मणी
॥२ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरे
णा संयोगः ५ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ७ एवं रक्तोत्पत्तिसमकालपरमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टक्षणा॥

न्यस्मादग्निसंयोगादिति भाष्यानुरोधेन चोक्तम् वस्तुतो रक्ततारतम्यस्य पूर्वरूपविशेषध्वंसकृतत्वाद्भाष्यस्य द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगापेक्षयाऽन्य
परत्वात् घटोत्पादकविनाशकयोरग्निसंयोगयोरेकत्वानेकत्वे नियम एव निर्ध्येयम् परमाण्वन्तरेति द्व्यणुकनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नद्व्यणुकानारम्भ
कपरमाणौ विवर्यः कर्मचिन्तनादिति॥

राम॰ २००

द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशाद्युत्पत्त्यादिक्षणे द्व्यणुकान्तरारम्भककर्मचिन्तनादित्यर्थः पञ्चमादीत्यत्रादिना षष्ठसप्तमाष्टमक्षणानाम्परिग्रहः इत्यष्टक्षणा इति ननु यत्रैकस्मिन् परमाणौ कर्म संयोगसमकालम्परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणेषु क्रमेणैकक्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशद्व्यणुकनाशाः अपरत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिद्व्यणुकोत्पत्तिरूपोत्पत्तयः तत्र द्विक्षणा एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ कर्मोत्पत्तिसमकालम्परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र त्रिक्षणा एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ विभागसमकालम्परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र चतुःक्षणापि सम्भवति प्रक्रियेति चेन्न द्व्यणुकनाशमन्तरेण परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिस्तामन्तरेण च रक्तोत्पत्तिर्न संभ

तथाहि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागः ४ ततः पूर्वसंयोगनाशः ५ ततः परमा

॥ नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते ॥ * ॥

ण्वन्तरसंयोगः ६ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ७ अथ रक्तोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा नैयायिकानाम्मते द्व्यणुकाद्यवयविन्यपि पाको भवति तेषामयमाशयः अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते

वतीत्युक्तप्रायम् इत्यञ्च द्व्यणुकनाशक्षणे परमाणुश्यामनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा द्व्यणुकान्तरोत्पत्तौ हि त्रिचतुःक्षणा प्रक्रिया वाच्या न चैतेषु क्षणेषु द्व्यणुकान्तरोत्पत्तिः सम्भवति तथा सति तत्पूर्वक्षणेषु परमाणोररक्तत्वेन तदारब्धद्व्यणुकस्याप्यरक्तत्वप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः अवयविन्यपीत्यपिना परमाणुपरिग्रहः तेषाम् नैयायिकानाम् अयम् वक्ष्यमाणः अवष्टब्धेष्वपीति अवयविनावष्टब्धेष्व
॥ पीत्यर्थः पाकः रूपादिपरावृत्तिः न विरुध्यत इति ॥ ॥

का॰मु॰
दि॰
२०१

साक्षात्परम्परासाधारणसकलावयवावच्छेदेनतेजःसंयोगस्यरूपादिनाशहेतुत्वेमानाभावेनारम्भकसंयोगावच्छेदेनविजातीयते
जःसंयोगादेवरूपादिनाशसम्भवेप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनतेजःसंयोगस्याभिघातादेस्तदानीन्तत्रसत्त्वेमानाभावेनपूर्वोक्तरीत्या
ऽवयविनाशस्याप्रसक्तेः॥ सर्वावयवावच्छेदेनतेजःसंयोगस्यरूपादिनाशकत्वेपिनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्यनोदनात्वाभिघा
तत्वविरुद्धस्यैवाङ्गीकरणीयतयानोदनाभिघातभिन्नतेजःसंयोगाद्रूपादिनाशेपितेनावयविनाशस्यासम्भवात् अस्तुवारूपादिना
शकतावच्छेदकंवैजात्यस्यनोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वन्तथाप्यवयव्यभिघातादिकालेऽवयवाभिघातोत्पादनियमेमानाभावःआ॰
स्तांवातथापिनियमः तथाप्यवयवाभिघातादेर्नियमतोद्रव्यारम्भकसंयोगविरोधि विभागहेतुक्रियाजनकत्वेमानाभावएव विभाग

अनन्तावयवितन्नाशकल्पनेगौरवम् इत्यञ्चसोयम् घट इत्यादौप्रत्यभिज्ञापिसङ्गच्छतेयत्रतुनप्रत्यभिज्ञान
त्रावयविनाशोपिस्वीक्रियतइति १० संख्यान्निरूपयितुमाह गणनेति गणनव्यवहारासाधारणङ्कारणंसङ्ख्ये

॥ गणनाव्यवहारेतुहेतुःसंख्याविधीयते १०६ नित्येषुनित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते॥

त्यर्थः १०६ नित्येष्विति नित्येषुपरमाण्वादिषु एकत्वंनित्यम् अनित्येघटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः॥छ॥छ॥

प्रतिक्रियायास्तत्रह्यक्तित्वेनैवहेतुतयातत्क्रियाधीनविभागम्प्रति तत्तत्पूर्वदेशस्यविशिष्यहेतुतयाचतज्जन्यक्रियायास्तादृशवि
भागहेतुत्वासिद्धेरितिभावः यदप्युक्तंवैशेषिकैरवयविरूपम्प्रत्यवयवरूपहेतुतायाम्व्यभिचारापत्त्यानावयविनिपाकेनरूपोत्पादइति
तदपिन अवयवरूपादेर्विजातीयरूपादिकम्प्रत्येवहेतुतायाव्यभिचारप्रसक्तेः एतेनावयविरूपनाशेआश्रयनाशहेतुतायाम्व्यभि
चारापत्त्यापाकेनावयविरूपनाशासम्भवइत्यप्यपास्तम् आश्रयनाशजन्यतावच्छेदककोटौवैजात्यस्यनिवेशनीयत्वादितिअवयविपा
कानभ्युपगमेसाधकाभावमुक्त्वातत्रबाधकमप्याह॥ अनन्तेति॥ इत्यञ्च अवयविनाशानङ्गीकारेच प्रत्यभिज्ञासङ्गच्छतइति ॥छ॥छ॥

राम
२०१

पूर्वावयविनाशेनूत्नरोत्पन्नावयवि पूर्वावयविनोरभेदाभावेनाभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञान स्यादिति भावः कालादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह अ
साधारणमिति ॥ वस्तुनो गणनं संख्यात्वं तत्प्रकारको व्यवहारस्तत्प्रकारकम् प्रमात्मकं ज्ञानं तद्धेतुस्तद्विषयइत्यर्थान्न कालादावतिव्याप्तिः तत्रा
पि सङ्ख्यात्वजातिरेव लक्षणमितरत्तु सङ्ख्यात्वजातौ प्रमाणतयोक्तम् एवमग्रेपीति ध्येयम् द्वित्वादयइति एकत्वान्यसंख्यामात्रमपेक्षाबु
द्धिरूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः असमवायिकारणं तु द्वित्वम्प्रति समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम् ननु योग्यद्वित्वादावपेक्षा
बुद्धेर्हेतुत्वेप्ययोग्यद्वित्वादौ तद्धेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न योग्यद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्वादावप्यनेकसङ्ख्यात्वादिनानु
मानात् अथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वे हेतुत्वे कथमविरलक्रमेण यावदपेक्षाबुद्धिसत्वं तन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिः अत्र केचित् अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिसम्बन्धेन हेतु

द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसङ्ख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः १०७ अनेकेति यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादा

द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः १०७ अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥

वपि वर्तते तथापि एको द्वाविति प्रत्ययाभावात् । एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनाम्पर्याप्तिलक्षणः कश्चित्स
॥ म्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते ॥

त्वात्तयावदपेक्षाबुद्धिसत्वन्द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति तन्न धारावाहिकापेक्षाबुद्धिभिः सर्वत्र धारावाहि
कद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् भगवदपेक्षाबुद्ध्या धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च तद्धेतुर्नित्यत्वेनोत्पत्तिसम्बन्धेन तद्धेतुत्वस्य दुर्वचन
त्वात् वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यात्वाद्यवच्छिन्नम्प्रति तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसङ्ख्यादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्यु
पगमात्तयावदपेक्षाबुद्धिसत्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति प्रत्येकं घटादाविति तथा चानेकाश्रयपर्याप्त इति मूलमसङ्गतमिति भावः नन्वेकत्वस्य
न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारत्वानवच्छेदकत्वात्तथा प्रत्यय इत्यत आह एको न द्वाविति एकत्वावच्छेदेन द्वित्ववद्भेदाभावादेकत्वादेर्न्यू
नवृत्तितया द्वित्ववद्भेदानवच्छेदकत्वादिति भावः अनेकाश्रय इति उभयाद्याश्रय इत्यर्थः ॥

तथा च तादृशप्रतीतेर्न द्वित्ववद्वृत्तिधर्मतावच्छेदकत्वमेकत्वे विषयः किन्तु पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वत्वद्द्वेदो वा एकत्वावच्छिन्ने प्रकारः इत्थं च पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमभावादेको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः अत्र बहवः उभयादेः प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकमपि पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वमस्त्येवेति पर्याप्त्यङ्गीकारेप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य च कथमुपपत्तिः यदि चैको न द्वाविति प्रतीतिबलाद्द्वित्ववद्वृत्त्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते नतु द्वित्वावच्छेदकत्वमेको द्वावित्यप्रत्ययादिति विभाव्यते तदा समवायपक्षेपि तुल्यमिति पर्याप्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेदत्राहुः आकाशौ विति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्त्या पर्याप्त्यङ्गीकार आवश्यकः नच समवायेनैव पर्याप्तिसंबन्धेनापि द्वित्वस्याकाशे सत्त्वात्पर्याप्त्यङ्गीकारेपि तद्वाक्यप्रामाण्यं दुर्वारमिति वाच्यम्।

प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम् ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्थायित्वम् योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणना

॥ अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥१०८॥

श्यत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् नतु द्वित्वप्रत्यक्षम् ॥ १ उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्वसम्बन्धत्वोपगमात् आकाशत्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तेरप्रसिद्धत्वाद्द्वित्वपर्याप्तेर्द्वित्वस्वरूपतया तस्य घटादावपि सत्त्वात् नचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायस्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याकाशौ विति प्रयोगवारणसम्भवाद्व्यर्थपर्याप्तेरिति वाच्यम् तथा सति घटौ विति प्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः समवायस्यैकत्वेन घटत्वव्याप्यसमवायस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चैतेषां नाश इति मूलस्य तृतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाश इति नार्थः परंतु चतुर्थक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशात्पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति ज्ञापनाय वैशेषिकप्रक्रियाम्प्रदर्शयति प्रथममित्यादिना द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षम् अन्यथा अपेक्षाबुद्धेर्द्विक्षणमात्रावस्थायित्वे द्वित्वस्यैव नाश इति द्वित्वस्य नाश एवेत्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

ननु तदानीं द्वित्वाभावेपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्वात् द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरत आह विद्यमानस्यैवेति सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिनेत्यनुरोधाल्लौकिकप्रत्यक्षसम्प्रति हेतुत्वादेर्विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः ननु योग्यविभुविशेषगुणनाशम्प्रति स्वोत्तरवर्त्तिविशेषगुणत्वेन हेतुतया पेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणोत्पन्नस्मृत्या संस्कारेण वापेक्षाबुद्धिनाशः केन वारणीय इत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मादिति द्वित्वप्रत्यक्षादिकमितिद्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः आदिना त्रित्वद्वि पृथक्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य तत्वस्य चानुगतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्यानुगतस्याभावान्न तद्व्यक्तित्वेनैव नाश्यनाशकभावस्य वाच्यत्तया द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकार्यानुरोधेन द्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्व्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयक्षणोत्पन्नस्मरणादेरिति भावः ननु द्वित्व

तदानीं विषयाभावाद्विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षा-
बुद्धेर्नाशकं कल्प्यते नचापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम् कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात्॥
अपेक्षाबुद्धिस्तद्गुणादिकानन्तनाशान्नाश इति कल्पनात्॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

त्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षस्य सुपनीतभानात्मकमेवास्तु अलन्तदुपपत्तये त्रिक्षणावस्थायित्वकल्पनेनापेक्षाबुद्धेः न च द्वित्वत्वांशे उपनीतभानसम्भवेपि द्वित्वांशेनोपनीतभानत्वसुपनीतस्य विशेषणतयैवेति नियमादिति वाच्यम् यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं हि जायमानं द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारकमेव भवति द्वे द्रव्ये इत्याकारकन्निर्विकल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रव्ये इत्याकारकं द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकम्प्रत्यक्षन्न सम्भवतितत्पूर्वं विशेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वप्रकारकद्वित्वज्ञानासम्भवादिति तु न विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव द्वे द्रव्ये इत्याकारकप्रत्यक्षसम्भवादिति चेन्न निर्विकल्पकस्याप्रत्यासत्तितया द्वे द्रव्ये इत्युपनीतभानासम्भवात्तस्योपनीतभानरूपत्वे तदुत्तरन्द्वित्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च तस्मात्त्रिक्षणावस्थायित्वमपेक्षाबुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥

नव्यास्तु उत्पत्स्यमानद्वित्वस्य द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वमनुभवाद्द्वित्वोत्पत्तिसमय एव द्वित्वत्वप्रकारकमुत्पद्यमानद्वित्वस्मरणम् तेन तत्तदुत्तरक्षणे इदानीन्द्वे द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि लौकिकप्रत्यक्षसम्भवात् अलमपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वेन अन्यथा सुखाद्युत्पाद्द्वितीयक्षणे सुखत्वनिर्विकल्पकमनन्तरक्षणे च सुखत्वेनाज्ञादहं सुखीति लौकिकप्रत्यक्षत्वसम्भवतीति सुखशब्दादेरपि त्रिक्षणावस्थानप्रसङ्गादिति प्राहुः ॥ नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे चैत्रीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिशून्येन मैत्रेण ग्रहणापत्तिः सन्निकर्षादिघटितसामग्र्याः सत्वात्तद्वारणाय विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्भिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादेस्तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमत आह अत एवेति ॥ पूर्वोक्तयुक्त्याऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वादेव तेनैव गृह्यत इति कल्प्यत इति तद्भिन्नेन न गृह्यत इति कल्प्यत इत्यर्थः तथा चान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना गौरवन्न दोषायेति भावः ननु कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षवारणाय द्वित्वप्रत्यक्षमात्रे वापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वमस्तु न तु द्वित्वमात्रे इत्याशङ्कते नचेति लाघवेनेति द्वित्वप्रत्यक्षत्वापेक्ष

अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् लाघवेन द्वित्वमात्र एव कारणत्वस्यौचित्यात् अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम् ॥ छ ॥

या द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः ननु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठलौकिकविषयता या द्वित्वत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति न गौरवम् न चान्तरेणाप्यपेक्षाबुद्धिं द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरेतावताप्यवारितैवेति वाच्यम् द्वित्वत्वाविषयकद्वित्वप्रत्यक्षस्यालीकतया व्यापकीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहादेव तद्वारणादिति चेन्न उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे घटाद्युत्पादकसामग्र्या अपि घटादिव्यञ्जकत्वापत्त्या सत्कार्यवादापत्तेरिति नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाद्युत्पादकत्वं न सम्भवति द्व्यणुकस्यास्मदीयप्रत्यक्षाऽगोचरतया तत्रापेक्षाबुद्ध्यसम्भवेन तत्र त्रित्वानुत्पत्त्यापत्तेः न चेष्टापत्तिः ॥ भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन द्व्यणुकगतत्रित्वं विना त्र्यणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन द्व्यणुकपरिमाणस्य तत्रासमवायिकारणत्वासम्भवादत आह अतीन्द्रियद्व्यणुकादाविति आदिना परमाणुपरिग्रहः ॥ ९ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ १ ॥ १ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

सर्गादौ योगिनामभावादाह ईश्वरीयेति नचेश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वेन द्वित्वस्य नित्यत्वप्रसंगः ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेन तन्ना
शनाश्रयत्वस्य नाशाद्द्वित्वे च क्रमशः कथं त्वादिति वाच्यम् तद्द्वित्वस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषस्य क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्ष
णविशेषस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वित्वोत्पत्तेः पूर्वं द्वित्वोत्पादापत्तेः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च।
निमूलस्याश्रयनाशोपलक्षकत्ववदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषनाशोपलक्षकत्वस्वीकाराच्च न तद्विरोधः। एतेन घ
टाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे भगवदपेक्षाबुद्ध्या तत्र द्वित्वादिकमुत्पद्यत इति परास्तम् तदानीं सहकारिक्षणविशेषस्याभावेन भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वि

सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिः ब्रह्मांडान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति १८
अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः इदन्तु बोध्यम् यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभि

॥ अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ॥

त्वावहुत्वसङ्ख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वमभ्यमंसते तथाच त्रित्वत्वादिव्या
पिका बहुत्वजातिर्नातिरिच्यते॥ ९ त्वादेरजननात्तदानीं तत्र द्वित्वोत्पादे मानाभावाच्च एतदस्वरसादाह ब्रह्माण्डान्तरेति इत्यतः इत्याका
ङ्क्षातः नन्वेकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकैकत्वज्ञानाद्द्वित्वाद्युत्पत्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे अयमेक इति तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यता।
निरूपितैकत्वप्रकारताशालिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्थ इति भावः क्वचित्पुस्तके इदन्तु बोध्यमित्याद्यवधेयमित्यन्तः पाठः स चैवं व्याख्येयः य
त्रानियतैकत्वेति एकत्वविशेष्यकसंख्यात्वनियतत्रित्वादिप्रकारकज्ञानशून्यकालीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः यद्वा एकत्वांशे निर्धर्मिता
वच्छेदकमेकत्वसङ्ख्यायोगिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः सेनावनादाविति तत्र नियतैकत्वज्ञानाभावात्तस्यैव सहकारित्वात् सङ्ख्योत्पादकत्वा

कारि॰
दि॰
२०४

उत्पन्नेपीति अनियतैकत्वज्ञानस्यापि त्रित्वाद्युत्पादकत्वादिति भावः दोषात् नियतानेकैकत्वज्ञानाभावात् अनियतानेकैकत्वज्ञानस्य त्रित्वोत्प
त्तिकारणत्वेपि त्रित्वांशे त्रित्वत्वप्रकारकप्रत्यक्षे नियतानेकैकत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तं विना न त्रित्वत्वादिप्रकारकम्प्रत्यक्षमिति भावः उपपद्यते
इति इतोबहुतरेत्यत्र बहुत्वे स्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षः प्रतीयते तथा च चतुष्ट्वादिरूपे बहुत्वे त्रित्वादिरूपस्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षस्य सत्वा
त्तादृशप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः सङ्ख्यान्तरत्वे त्रित्वाद्यतिरिक्तसङ्ख्यात्वे तत्तारतम्याभावादिति बहुत्वे स्वसजातीयोत्कर्षाभावात् नवमते तस्यैक

सेनावनादावुत्पन्नेपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् इत्यन्वयः इतोबहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्त
रत्वे तु तत्तारतम्याभावान्नोपपद्येतेत्यवधेयम् परिमाणं निरूपयति परिमाणमिति परिमितिव्यवहारासाधारणङ्कार
णम्परिमाणमित्यर्थः तच्चतुर्विधम् १०८ अणुमहद्दीर्घह्रस्वञ्चेति तत् परिमाणम् नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्य

परिमाणम्भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् १०९ अणु दीर्घम्महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः अनित्ये तद
नित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ११० सङ्ख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते अनित्यं द्व्यणुकादौ तु सं
ख्याजन्यमुदाहृतम् १११॥ ९ तेजायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम् तथा चानित्यप
रिमाणं सङ्ख्याजन्यम्परिमाणजन्यम्प्रचयजन्यञ्चेत्यर्थः ११० तत्र सङ्ख्याजन्यमुदाहरति सङ्ख्यात इति ॥ ९॥

रूपत्वादिति भावः न च बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्वे बहुत्वनिश्चये कथन्त्रित्वादिसंशय इति वाच्यम् समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयविरोधितया ब
हुत्वत्वप्रकारकनिश्चयस्य त्रित्वत्वादिप्रकारकसंशयाविरोधित्वात् अणुमहदित्यादि यद्यप्यणुत्वमेव ह्रस्वत्वमस्तु महत्त्वमेव दीर्घत्वमस्त्वि
ति कुतश्चातुर्विध्यम् तथापि तदवधिकाणुतया प्रतीयमानेपि तदवधिकह्रस्वत्वाव्यवहारात् तदवधिकमहत्त्ववत्तया प्रतीयमानेपि तदवधि
कदीर्घत्वाव्यवहाराच्च ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरतिरिक्तपरिमाणतया तच्चातुर्विध्यम्बोध्यम् सङ्ख्याजन्यमुदाहरतीति सङ्ख्यामात्रजन्यमुदाहर

राम॰
२०४

नसजातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु नद्व्यणुकादौ न तस्त्वे पि वा न तस्य किञ्चित्करत्वादिति पूरणीयम् द्वित्वसङ्ख्या द्वित्वसङ्
ख्यामात्रम् एवमग्रेपि परिमाणजन्यम्परिमाणमात्रजन्यम् कपालादिपरिमाणजन्यम् कपालादिपरिमाणमात्रजन्यमित्यर्थः अप्रचितमहत्क
पालद्वयारब्धे घटे यन्महत्परिमाणन्तत्रकपालगतन्द्वित्वसङ्ख्यानकारणन्द्वित्वसङ्ख्यायामहत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा द्व्यणुकेपि महत्त्वोत्प
त्त्यापत्तेः नचोक्तापत्त्याद्वित्वत्वेनपरिमाणाजनकत्वेपि घटगतमहत्त्वम्प्रतिकपालगतमहत्त्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनावि
रहइतिवाच्यम् कपालगतमहत्त्वोत्कर्षेण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुभाविकतयाकपालमहत्त्वस्यतत्रावश्यहेतुतायावाच्यत्वात् यत्रकपालेन

द्व्यणुकस्यत्रसरेणोश्च परिमाणम्प्रतिपरमाणुपरिमाणन्द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणम् परिमाण स्यस्वसजातीयोत्कृष्टपरि
माणजनकत्वाद्व्यणुकस्याणुपरिमाणन्तु परमाणवणुत्वापेक्षयानोत्कृष्टम् त्रसरेणुपरिमाणन्नसजातीयम् अतः परिमा
णोद्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुकेत्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः परिमाणज

परिमाणंघटादौतुपरिमाणजमुच्यते प्रचयःशिथिलाख्योयः संयोगस्तेनजन्यते ११२ परिमाणन्तूलकादौ
दौनाशस्त्वाश्रयनाशतः ॥६॥

द्वौन्यपरिमाणमुदाहरति घटादाविति घटादिपरिमाणङ्कपालादिपरिमाण
जन्यम् प्रचयजन्यमुदाहर्तुम्प्रचयन्निर्वक्ति प्रचयइति ११२ परिमाणस्त्वाश्रयनाशादेवनश्यतीत्याह नाशइति॥

प्रचयस्तत्र प्रचयस्यापि हेतुत्वासम्भवात्तत्र घटपरिमाणङ्कपालपरिमाणमात्रजन्यमितिभावः प्रचयइतीति मूले शिथिलाख्यइति कि
ञ्चिदवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयइत्येके अत्रमहत्पदन्नदेयम्परमाणुसंयोगस्यप्रचय
त्वेसति विरहादित्यन्ये भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिन्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयस्तेनपरमाणुसंयोगो द्व्यणुकसंयोगो
वानप्रचयइत्यपरे अत्रप्रचयरहितैस्त्रिभिर्महावयवैरारब्धस्य यन्महत्परिमाणन्तत्सङ्ख्यापरिमाणोभयज ॥६॥ ७॥ ६ ॥ ७॥ ७ ॥

न्यम् महदवयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वात् अल्पावयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वाच्च प्रचिताभ्याम्महावयवाभ्यामारब्धेयन्महत्परिमाण
मतिशयिततत्परिमाणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धात् त्र्यणुकमहत्त्वाच्चतादृशातिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धसमहत्परि
माणसंख्यापरिमाणप्रचयजन्यम् प्रचितमहावयवद्वयारब्धमहत्त्वादपितस्योत्कृष्टत्वादिति ध्येयम् दिङ्मात्रस्य मूले प्रदर्शितत्वादित्यन्यत्र
विस्तरः केचित्तु दीर्घमितिप्रतीते रवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्तेः दीर्घत्वन्नपरिमाणमन्यथावर्तुलत्वचतुरस्रत्वादीनाम्परिमाणान्तरत्वा

अर्थात्परिमाणस्यैव नचावयविनाशः कथम्परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनित्रिचतुरादिपरिमाणविश्लेषेणतदुप
चयैवावयविनः प्रत्यभिज्ञानेपि परिमाणान्तरस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादितिवाच्यम् परमाणुविश्लेषेहि द्व्यणुक
स्यनाशोऽवश्यमभ्युपेयः तन्नाशेचत्र्यणुकनाशः एवङ्क्रमेण महावयविनोनाशस्यावश्यकत्वात् सतिचनाश।
केनाभ्युपगममात्रेणनाशस्यापलपितुमशक्यत्वात् शरीरादावचयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यक
त्वादवयविनाशआवश्यकः नचपटादिनाशेपितन्त्वन्तरसंयोगात्परिमाणाधिकान्नस्यादितिवाच्यम् तत्रापिवेमा
द्यभिघातेनसमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात् किञ्चतन्त्वन्तरस्यतत्पटावयवत्वेपूर्व।
तत्पटएवनस्यात् तन्त्वन्तररूपकारणाभावात् तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावेचनतेनपरिमाणाधिक्यंसंयुक्तद्रव्या
न्तरवत् तस्मात्तत्रतत्तन्त्वन्तरसंयोगेसति पूर्वम्पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यंस्वीकार्यम् अवयविनः
प्रत्यभिज्ञानन्तुसाजात्येन दीपकलिकादिवत्॥६॥ पत्तेरित्याहुः॥ ॥ अर्थादिति प्रकरणादित्यर्थः यद्वार्थात्परिशे
षादित्यर्थः नचपरिशेषोऽसिद्धः रूपादेरप्याश्रयनाश नाश्यत्वादितिवाच्यम् आश्रयनाशइति मूलस्याश्रयनाशमात्रादित्यर्थकत
यारूपादेराश्रयनाशमात्रनाश्यत्वाभावेनपरिशेषसम्भवात् नचमूलस्यतादृशार्थकत्वे प्रयोजनाभावइतिवाच्यम् क्रियाविभागादिक्रमेणयत्कि

वनाशेपि शरीरादिनाशस्समीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्रापि परिमाणनाशस्यानुभविकत्वाच्चाश्रयनाशमात्रनाश्यत्वस्य च परिमाणेनैरन्
ङ्गीकारात्तन्मतनिराकरणाय मूलस्य तादृशार्थकत्वादिति ध्येयम् द्वितीयक्षणे चान्यद्यतङ्यनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैक त्वासमवायिकार
णकत्वेनि पूरणीयम् एकपृथक्त्वं एकसमवेतपृथक्त्वम् द्वित्वादिवच्चेति तथा च द्विपृथक्त्वादौ समानाधिकरणान्येकपृथक्त्वान्येवासम
वायिकारणानि इदमेकं पृथगिदमेकम्पृथगिति नानैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं त्वादृशबुद्धिनाशात्क्वचिदाश्रयनाशा
त्क्वचिदुभाभ्यां द्विपृथक्त्वं नश्यतीति भावः ११३ अत्रोभयसमवेतम्पृथक्त्वं द्विपृथक्त्वम् त्रितयसमवेतम्पृथक्त्वं त्रिपृथक्त्वमिति री

न च पूर्वतन्तुवत्स्वतन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम् मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात्
तत्र पटद्वयासम्भवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्या
न्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् पृथक्त्वं निरूपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्ययासाधारणं कारणम्पृथक्त्वम्

॥ सङ्ख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ६ ॥ २ ॥

तन्नित्यत्वादिकं सङ्ख्यावत् तथाहि नित्येष्वेकत्वं नित्यमनित्येष्वनित्यम् अनित्यमेकत्वन्तु आश्रयद्वितीयक्षणे तच्चोत्प
द्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः नन्वयमस्मात्पृथगित्यादाव
न्योन्याभावो भासते तेन तत्कथम्पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते तेन चास्तु पृथक्त्वं तत्त्वन्योन्याभाव इति वाच्यम् रूपन्न घट इति प्रती
त्याबोध्यम् ननु घटो पटात्पृथगित्यादिप्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्वद्व्यादिनाप्युपपत्तेरुभयसमवेतपृथक्त्वादौ मानाभाव इत्यस्यापत्तेः
तिचेन्न घटो पटात्पृथगिति प्रतीत्योभयसमवेतपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पटात्पृथगिति प्रतीत्युपपत्तेरेकपृथक्त्वे प्रमाणाभाव इत्यस्यापि वक्तुं श
क्यत्वात् स्याद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम्॥

का॰मु॰ टि॰ २०६

परम्परासम्बन्धः कल्प्यत इति सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धविषयकत्वमुक्तप्रतीतेः कल्प्यमित्यर्थः इदमुपलक्षणं प्रतीतेः सामानाधि
करण्यरूपपरम्परासम्बन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्यान्योन्याभावानङ्गीकारे एतद्घटरूपमेतद्घटात्पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः एतद्रूपमेतद्रूपात्पृथ
गिति प्रतीत्यापत्तेश्चान्योन्याभावस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमे तु पृथक्त्वस्यान्योन्याभावलक्षणया सर्वमुपपादनीयमिति पञ्चमीप्रसङ्गादिति अन्योन्या
भावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयोजकस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। अत्र नव्याः अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं न तु गुणान्तरम् न च घटो नेत्यत्र पञ्च
म्यापत्तिरन्योन्याभावविशिष्टार्थकपदयोग एवान्यारादितरर्ते इत्यादिसूत्रेण पञ्चमीविधानात् नञस्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वम् परन्त्व

न हि रूपे घटावधिकपृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकपृथक्त्वमस्ति येन परम्परासम्बन्धः कल्प्यत इत्य
त आह अस्मादिति ननु शब्दवैलक्षण्यमेव न त्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न विनार्थभेदं घटात्पृथगिति वद्घटो न पट इत्यत्रापि प

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ११४ अप्राप्तयोस्तु
या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ११५ तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोग
जोऽपरः आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ११६ मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ॥ [illegible] ॥

ञ्चमीप्रसङ्गात् तस्माद्यदर्थकयोगे पंचमी सोऽर्थो न तत्र र्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ११३।११४ संयोगत्वं नि
रूपयति अप्राप्तयोरिति तं विभजते कीर्तित इति ॥ ७ ॥ [illegible]न्योन्याभावार्थकत्वमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् यदि च घटाद्भेद इ
त्यादौ पञ्चम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपदयोगः पञ्चमीप्रयोजकतयान्यारादिति सूत्रेण बोध्यत इति घटो न पट इत्यत्र पञ्चम्यापत्तिर्दुर्वारेति विभाव्य
ते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदयोगस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधितत्वादित्याहुः मूले ऽप्राप्त
योरित्यादिना संयोगस्वरूपमुक्तं तत्र प्राप्तिः सम्बन्धः स च समवायोऽपीत्यत उक्तम् अप्राप्तयोरिति लक्षणं तु संयोगत्वं जातिरिति मूले आद्योऽन्यत
र कर्मज इति ननु संयोगत्वं नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगे संयोगजसंयोगे च व्यभिचारादिति चेन्न ॥ ७ ॥ [illegible] ॥

२०६

विजातीयकर्मत्वेन विजातीयसंयोगत्वेन समवायेन हेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसंयोगादौ च तादृशवैजात्याभावेन व्यभिचाराभावात् एवमुभयकर्मणः संयोगस्यापि च संयोगं प्रति हेतुत्वम्बोध्यम् मूले भवेत्संयोगजोपर इति ननु संयोगजसंयोगे मानाभावः यत्र कपालक्रियया कपालतरुसंयोगः ततः कुम्भतरुसंयोगस्तत्र कपालक्रियाया एव कुम्भतरुसंयोगम्प्रति कारणत्वन्तु कपालतरुसंयोगस्येति चेन्न समवायेन संयोगम्प्रति समवायेन क्रियायाः कारणत्वात् कुम्भे समवायेन क्रियाया अभावेन कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः क्रियायाः सामानाधिकरण्यसंबंधेन हेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षया समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वकल्पनौचित्यात् वस्तुतो यत्र कपालक्रियया कपालान्तरेण तरुणा चैकस्मि

एष संयोगः ११५ सन्निपातः संयोगः द्वितीयः उभयकर्मजः तृतीयस्स्यादिति पूर्वेणान्वितम् तृतीय इति संयोगजसं

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ११७ तृतीयः स्यात्कर्मजोपि द्विधैव परिकीर्तितः अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः ११८ शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोपि त्रिधा भवेत् एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ११९ विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोपि द्विधा भवेत्॥

ो योग इत्यर्थः आदिमः अभिघातः द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणं विभागन्निरूपयति विभाग इति एककर्मेति॥ छ॥ श्री६॥

न्क्षणे संयोगस्तदुत्तरक्षणे घटोत्पत्तिः कपालक्रियानाशश्च नाशकस्योत्तरसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वात् तदुत्तरक्षणे कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः पूर्वक्षणे कपालक्रियाया नाशात्तस्मात्कपालसंयोग एव तत्र कारणमिति संयोगजसंयोगसिद्धिर्निराबाधैवेति अत्र केचित्कथं संयोगस्य त्रैविध्यमन्यतरकर्मजत्वस्य संयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रैषु क्रियये षुवृक्षयोः संयोगस्तत्र संयोगाधिकरणे वृक्षे क्रियाविरहेण व्यभिचारादन्यतरकर्मणः संयोगम्प्रति कारणत्वस्यैव वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः तन्न कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारण॥

न्ताघटकमेवञ्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्येणावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणयावद्व्यक्तिषु कारणाभाववत्त्वमेव व्यभि-
चारः न चैवंविधो व्यभिचारः प्रकृते दृषोरपि ताहृश्यावदन्तर्गततया तत्र क्रियाभावासत्त्वादिति दिक् नन्वेवं यत्र हस्तक्रियातनो द्वितीयक्षणे श-
रीरक्रिया तत्र चतुर्थक्षणे हस्ततरुसंयोगस्तस्मिन्नेव क्षणे शरीरक्रियाजन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणे शरीरतरुसंयोगो जायते तस्य
च हस्ततरुसंयोगजन्यत्वं शरीरक्रियाजन्यत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः न चोभयमेव तत्र हेतुः जातिसङ्करप्रसङ्गादिति चेन्न तत्र संयोगद्वयस्यैवोप-
गमात् द्वित्वादिसहस्तुसादृश्यदोषादित्येके तत्र चित्रसंयोग एवोत्पद्यते कारणत्वन्तु तत्र संयोगकर्मोभयत्वेनेति चित्रसंयोगो विजातीय एवेति न

तदुदाहरणन्तु श्येनशैलविभागादिकम्पूर्ववद्बोध्यम् तृतीयोपि विभागजः विभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकार-
णविभागजन्यश्चेति द्विविधः आद्यस्तावत् यत्रैककपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्त-
तो घटनाशः ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते तत आकाशसंयोगनाशः तत उत्तर-

॥ हेतुमात्रविभागोन्यो हेत्वहेतुविभागजः ॥१२०॥

देशसंयोगः ततः कर्मनाश इति न च तेनैव कर्मणैव कथन्देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् एकस्य कर्मण आरम्भक-
संयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

साङ्कर्यमित्यपरइत्यन्यत्र विस्तरः पूर्ववदिति संयोगवदित्यर्थः तेनैव कपालविभागेनेति तेन कपालविभागेनैवेत्यर्थः एव कारणकर्मणो व्युदा-
सः कपालस्याकाशविभागो जन्यत इति अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य नाशकाभावेन नित्यत्वापत्तिरेव कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्ध-
कस्य सत्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्या कर्मणोपि नित्यत्वापत्तिः उत्तरसंयोगस्यैव स्वजनककर्मनिवर्तकत्वादिति भावः अमुमर्थं हृदि निधायोक्त-
म् तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति तेन कर्मणैवेति कपालद्वयविभागजनककर्मणैवेत्यर्थः देशान्तरविभागः कपालाकाशादिविभागः

आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगादिस्तत्प्रतिद्वन्द्वि तद्विरोधी तन्नाशक इति यावत् एवमग्रेपि अनारम्भकसंयोगः कपालाकाशसंयो
गादिः॥ ९॥ अन्यथेति आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणश्चैक्य इत्यर्थः विकसदिति॥
तत्राग्रावच्छेदेनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सत्त्वात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेन चारम्भकसंयोग
नाशस्तेन कमलनाशः स्यादिति भावः कारणविभागेनैव कारणमात्रविभागेनैव कपालद्वयविभागादिनेति यावत् पूर्वं घटाद्यात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वं तथा
च पूर्वोक्तं ततो घटनाशस्ततः कपालस्याकाशविभागो जन्यत इत्यसङ्गतमिति भावः। सति द्रव्ये द्रव्यनाशं विना देशान्तरविभागासम्भवादिति अन्यथा

अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागञ्जनयेत् तदारम्भ
कसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागन्नजनयेत् नच कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात्पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्य
म् आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् द्वितीयस्तावत् यत्र हस्तक्रि
यया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात्
शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वात् अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याका
र्यविभागो जन्यत इति अत एव विभागो गुणान्तरम् अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात्॥

॥ कारणमात्रविभागे कर्मल
क्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः वस्तुतः कर्मलक्षणस्य तत्र नातिव्याप्तिः तत्प्रकारस्तु पाकजप्रक्रियायां सप्रपञ्चं मया दर्शितोऽस्माभिः द्विती
य इति कारणाकारणविभागजन्य इत्यर्थः यावदवयविकर्मनियतत्वादिति क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भावः अत एव वक्ष्यमाणयुक्तेर
व शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यादिति यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तत्र शरीरे विभागप्रत्ययः सर्वानुभवसिद्धः स च विभागं विना नोपपद्यते न
च शरीरतरुसंयोगनाश एव तद्विषय इति वाच्यम् विभागानङ्गीकारे शरीरतरुसंयोगनाशस्यैवासम्भवात् न हि तत्र हस्तक्रिया शरीरतरुसंयो
गनाशिका व्यधिकरणत्वात् ततस्तत्र हस्ततरुविभागेन शरीरतरुविभागो जन्यते तेन च शरीरतरुसंयोगनाशो जन्यत इत्युपेयत इति विभागसिद्धिः

ननु हस्ततरुसंयोगनाशस्य शरीरतरुसंयोगनाशको ऽस्तु तयोरुभयसामानाधिकरण्यसत्त्वात् मास्तु विभागजविभागो हस्ततरुविभागस्तु कर्मज न्यशरीरतरुसंयोगनाशकतया सिध्यतीत्यप्यत एवापास्तम् हस्ततरुसंयोगनाशेनैव तदुपपत्तेः किञ्च हस्तक्रियैव स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन शरीरनिष्ठशरीरतरुसंयोगनाशे हेतुरस्तु वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न आश्रयनाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमेन शरीरकर्मजन्य शरीरतरुसंयोगस्य तिहस्ततरुसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतरुसंयोगनाशे हस्ततरुसंयोगनाशस्याजनकत्वात् यच्चोक्तं हस्तक्रियैव स्वसमवायि समवेतत्वसम्बन्धेन तत्र कारणमिति तदपि न साक्षात्सम्बन्धेन जनकत्वनियमस्य सति बाधके न सङ्कोचकल्पनानुपपत्तेः वस्तुतस्तु संयोगाभावो

अतस्संयोगनाशेन विभागो नान्यथा सिद्धो भवति ११६।११७।११८।११९।१२०॥ परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूप यति परत्वं चेति दैशिकमिति दैशिकपरत्वम् बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमु

परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधम्परिकीर्त्तितम् दैशिकङ्कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् १२१। परत्वम्मूर्त संयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् अपरत्वन्तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् १२२ तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्त दाश्रये दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् १२३

॥ त्पद्यते अत्रावधित्वार्थम्पञ्चम्यपेक्षा यथा पाटलिपुत्रात्का शीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागो ऽपर इति १२१।१२२। तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायी असमवायिकारणम् तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये दिवाकरेति॥

॥ विभागो विभागाभावो वा संयोग इत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयोरप्यतिरिक्तम् अत एव घटात्पटो विभक्त इति प्रत्यय उपपद्यते संयोगस्य नाशात्मकत्वे नाशस्य सावधिकत्वाभावेन तथा प्रत्ययानुपपत्ते रिति तदिदमभिप्रेत्योक्तमतः संयोगेत्यादि मूर्त्ते मूर्त्त एव तु दैशिकमिति विभुद्रव्ये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वसन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्त कारणस्य दिक्संयोगस्यासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाह बहुतरेति बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्रकृ ष्टत्वं तद्विषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकपरत्वस्यातिनिमित्तकारणमित्यर्थः तदल्पीयस्त्वेति अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशि

कपरत्वस्य निमित्तकारणमित्यर्थः॥

कालिकपरत्वापरत्वे जन्ये एवेत्यत्र जन्यपदं सप्रयोजनन्नित्ये तत्पूर्वोत्पन्नत्वरूपज्येष्ठत्वबुद्धेस्तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेर्निमित्तकारण
स्य कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः। मूलेऽपेक्षाबुद्धिनाशेनेति स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वादिबुद्धीनान्नाशेनेत्यर्थः। न
न्याः पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपविप्रकृष्टत्वाल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वाभ्यान्दैशिकपरत्वादिव्यवहारस्य बहुतरस्पन्दान्तरितजन्य

अत्र परत्वापरत्वङ्कालिकङ्ग्राह्यम्। यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः। यस्य न्यूनः स कनिष्ठः।
कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्य एव अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः १२३।१२४। तेषाम् कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम् क्रम
प्राप्ताम् बुद्धिन्निरूपयति बुद्धेरिति तत्र अप्रमान्निरूपयति तच्छून्य इति तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानमप्रमेत्यर्थः तत्प्रपञ्चः

परत्वमपरत्वन्तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः। अत्रत्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः॥ १२४॥ अपेक्षाबुद्धिनाशे
न नाशस्तेषान्निरूपितः। बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः॥ १२५॥ अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते।
अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानन्द्विविधमिष्यते॥ १२६॥ तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता। तत्प्रपञ्चो विपर्या
सः संशयोऽपि प्रकीर्तितः॥ १२७॥ आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः। भवेन्निश्चयरूपा या संशयो
ऽथ प्रदर्श्यते॥ १२८॥ किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः। तदभाववदप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः॥ १२९॥

अप्रमाप्रपञ्चः १२५।१२६।१२७ आद्य इति विपर्यास इत्यर्थः। शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मत्वप्रकारकज्ञानं गौरोऽहमित्याकारक
म् एवं शङ्खादौ पीतः शङ्ख इत्याकारकं यज्ज्ञानन्निश्चयरूपन्तद्भ्रम इति किंस्विदिति वितर्के निश्चयलक्षणमाह तदभाववेति॥

त्वरूपज्येष्ठत्वाल्पतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्याञ्च कालिकपरत्वादिव्यवहारस्योपपत्तेर्नैतयोर्गुणान्तरत्वम्। अत्र च यत्काले ज्येष्ठ
त्वबुद्धिरुत्पद्यते तत्कालमादाय स्पन्दन्यूनाधिकतावसेया अतो न कनिष्ठेऽधिकजीविनि परत्वव्यवहारापत्तिरिति वदन्ति तदभाववतीतीद
न्त्वप्रमायामतिव्याप्तिवारणाय तदभाववद्विशेष्यकतदभावप्रकारकप्रमाया॥

मतिव्याप्तिवारणायतत्प्रकारकमिति इच्छायामतिव्याप्तिवारणायज्ञानमिति॥ ६॥ तदभावाप्रकारकमिति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय अत्र चतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वंयत्रतत्रतन्निश्चयत्वमवसेयम्ननुयथाश्रुतम् महानसोऽयंवह्निमान्नवापर्वतोवह्निमानित्यस्यपर्वतेवह्निनिश्चयत्वापत्तेः। ज्ञानपदञ्चेच्छायामतिव्याप्तिवारणायएकधर्मिकेति इदम्पर्वतोवह्निनतदभाववत्ताविति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति एकधर्मिनावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः तेनपर्वतोवह्निमान् द्रव्यंवह्न्यभाववदितिज्ञानव्युदासः वृक्षः संयोगवान्तदभाववांश्चेतिसमुच्चयवारणायविरुद्धेति विरोधावगाहित्वमित्यर्थः। घटोद्रव्यम्पृथिवी चेति ज्ञानवारणायभावाभावेति इच्छाव्युदासार्थेविशेष्यभागः वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिवेशेविभिन्नरूपेणैकधर्मिनावच्छेदकज्ञान

तदभावाप्रकारकन्तत्प्रकारकञ्ज्ञानन्निश्चयः १२८। १२९ संशयंलक्षयतिससंशयइति एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकञ्ज्ञानंसंशयइत्यर्थः। साधारणेति उभयसाधारणोयोधर्मस्तज्ज्ञानंसंशयकारणं यथाउच्चैस्तरत्वंस्थाणुपुरु

ससंशयोमतिर्यास्यादेकत्राभावभावयोः॥ साधारणादिधर्मस्यज्ञानंसंशयकारणम्॥ १३०॥ शी॥

षसाधारणञ्ज्ञात्वाऽयंस्थाणुर्नवाइतिसंदिग्धे एवमसाधारणधर्मज्ञानंसंशयकारणम् यथाशब्दत्वन्नित्यानित्यव्यावृत्तंशब्दे गृहीत्वाशब्दोनित्योनवेतिसन्दिग्धे॥ ६॥ १९ स्यसंशयत्वापत्तिः एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानवच्छेदकताकत्वनिवेशेचनिरवच्छिन्नविशेष्यतानवच्छेदकतासंशयासंग्रहप्रसङ्गः विभिन्नरूपेणधर्मिनावच्छेदकतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्यसंशयत्वप्रसंगश्चेतिस्वीयैककोटिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकतानवच्छेदकीभूताऽपरकोटिप्रकारताशालिज्ञानत्वंसंशयत्व मितिध्येयम् यत्तुसंशयत्वंजातिविशेषइतितन्न चाक्षुषत्वादिनासङ्करप्रसङ्गात् संदिग्धइतिक्रियापदम् सन्देह वान् भवतीत्यर्थः एवमग्रेपि समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रेविप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसंशयस्योक्तत्वात् साधारणधर्मासाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यस्त

विप्रतिपत्तिस्त्विति व्याप्तिज्ञानादीनामित्यादिनातिदेशवाक्यार्थज्ञानपरिग्रहः। ननु तर्हि सूत्रस्य पञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह किञ्चेति तथा च।
सूत्रस्थपञ्चमी प्रयोजकतायामिति भावः। एवञ्ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इत्यत्र प्रामाण्यपदं प्रामाण्यस्याप्युपलक्षकं तेन प्रामा
ण्यसंशयस्याप्रामाण्यस्य च विषयसन्देहे स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति भावः एवं व्याप्येति अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशये हेतुत्वे किम्मानं कोटि
स्मरणादितएव तत्सम्भवात् किञ्चित्तदनुविधानस्य तु व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरणएवोपक्षीणत्वात्तद्ग्र
हे तु व्याप्यसंशयाद्व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेदत्राह महानसे हुताशनो न जलहृद इति स्मरतामप्येतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयाभा
वाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वम् अत एवोत्कटकोटिकव्याप्यसंशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कार
णोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् न चैतद्भगवत्सूत्रकृदनभिमतमिति वाच्यम् सूत्रस्थचकारस्याप्यनुक्तसमुच्चायकत्वात् तथाहि समानानेकध

विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम् शब्दव्याप्तिज्ञानादीनान्निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभा।
व्यात् किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानञ्जन्यते संशयस्तु मानस एवेति एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति एवम्व्या
प्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकम्बोध्यम्॥ छ॥ छ॥ ॥ र्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो
विमर्शः संशय इति सूत्रन्तस्य चार्थमाहुर्भाष्यकृत्प्रमुखाः समानधर्मकोटिद्वयसहचरितधर्मः अनेकस्मात्सपक्षविपक्षाद्व्यावृत्तो धर्मस्त्वने
कधर्मः तयोरुपपत्तिर्ज्ञानन्तस्माद्विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वमर्थो न हेतुत्वं उपलब्धिः प्रामा
ण्यम् अनुपलब्धिः प्रामाण्यविरोधि भ्रमत्वं तयोरव्यवस्थातश्च संशयः एवञ्च प्रामाण्यसंशयजन्यो भ्रमत्वसंशयजन्यश्च विषयसंश
यः चकारो व्याप्यसन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः सङ्ग्राहकः विशेषापेक्षो विमर्श इति तु लक्षणम् एकधर्मिकभावाभावप्रकारकत्वरूप
विशेषवान् विशेषापेक्षो विमर्शो ज्ञानमिति तदर्थः इत्यादिकमित्यादिना साध नाव्यापकव्याप्यत्वसन्देहादितः साध्यव्यापकत्वसन्देहो।
बोध्यः साधारणज्ञानादेः कार्यतावच्छेदके चाव्यवहितोत्तरत्वन्देयं तेन परस्परं न व्यभिचारः॥ छ॥ छ॥ ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

ननु साधारणधर्मवत्ताज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुत्वात्तत्कृतः संशयविभागः कथन्न प्रदर्शित इत्यत आह संशये धर्मिज्ञानमिति संश
ये संशयमात्रे तथा च धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य संशयत्वस्य समव्याप्यत्वान्न तद्विभाजकतावच्छेदकमिति भावः ननु धर्मिज्ञानस्य संश
यहेतुत्वे मानाभावः न च धर्मिज्ञानमन्तरेण संशयः स्यादिति वाच्यम् सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वादत आह धर्मीन्द्रियेति पित्तादीत्यादिनाम
प्रकवसाज्ञानादेः परिग्रहः अनुमानसिद्धत्वमेव प्रदर्शयति यथेति भगवज्ज्ञाने व्यभिचारवारणाय हेतौ जन्येति अर्थान्तरन्निराकुरुते न चे
ति ननु पित्तात्मकदोषाभावः श्वैत्यप्रमायामेव कारणन्न शङ्खत्वप्रमायामत आह विनिगमनाविरहादिति प्रमायान्दोषाभावः कारणङ्गु

किन्तु संशये धर्मिज्ञानन्धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति १३१ अप्रमाम्प्रति दोषः कारणम् प्रमाम्प्रति तु गुणः कारणम्॥
तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः तेषाङ्कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् गुणस्य प्रमाजनकत्वन्त्वनुमानात्सि
द्धम्॥ यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत् न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम्।

॥ दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्॥

पीतश्शङ्ख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खे प्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभाव
कारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धाच्छङ्खे न श्वैत्यज्ञानम् अतः पित्तादि
दोषाभावानाङ्कारणत्वमवश्यं वाच्यम् तथा च किङ्गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्याङ्गुण
स्यापि हेतुत्वसिद्धेः॥ २॥

णो वा कारण मित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः वस्तुतो गुणहेतुतायामेव लाघवं विनिगमकमस्ती
त्याह अनन्तेति न्याय्यत्वादिति अनुगतगुणत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्तत्तद्धेतुत्वमतेऽयन्दोष इति भावः तथा च दोषाभावानां हेतुत्वस्यावश्यकत्वे च
गुणस्यापीति तथा च पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावान्न शङ्खे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न गुण स्यान्यथासिद्धिरि

एवं एवंसति अन्वयव्यतिरेकसत्त्वेपि यद्यन्यथासिद्धत्वन्नद्देत्यर्थः गुणाभावः गुणाभावएवनतुदोषः कारणंस्यादितिभावः एवमग्रेपिज्ञेय
मिति उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् शाब्दबोधेयोग्यतायाः तात्पर्यस्यवा प्रमैवगुण इतिभावः नन्वेवं रङ्गरजतयोरिमेरजतरङ्गे इतिज्ञानेऽतिव्या

एवम्भ्रमप्रमितिगुणाभावः कारणमित्यस्यापिसुवचत्वात् तत्रदोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति क्वचित्पित्तादिभ्रमेपि
त्तंदोषः क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमेदूरत्वन्दोषः । क्वचिच्चवंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषाअननुगताएवभ्रा-
न्तिजनकाइत्यर्थः अथकेगुणाइत्याकाङ्क्षायामप्रत्यक्षादौक्रमेणगुणान्दर्शयति प्रत्यक्षेत्विति प्रत्यक्षेविशेषणवद्विशेष्यस-
न्निकर्षोगुणः अनुमितौसाध्यवतिसाध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानङ्गुणः एवमग्रेपिज्ञेयम् प्रमान्निरूपयति भ्रमभिन्नेति ननुय

पित्तदूरत्वादिरूपोदोषोनानाविधोमतः १३१ प्रत्यक्षेतुविशेष्येणविशेषणवतासमम् सन्निकर्षोगुणस्तुस्याद
थत्वनुमितौपुनः १३२ पक्षेसाध्यविशिष्टेतुपरामर्शोगुणोभवेत् । शक्येसादृश्यबुद्धिस्तुभवेदुपमितौगुणः १३३ शा-
ब्दबोधेयोग्यतायास्तात्पर्यस्याथवाप्रमा । गुणःस्याद्भ्रमभिन्नन्तुज्ञानमत्रोच्यतेप्रमा १३४ अथवातत्प्रकारंयज्ज्ञानं
तद्विशेष्यकम् ॥

॥१॥ त्रशुक्तिरजतयोरिमेरजतेइतिज्ञानञ्ज्ञानन्तत्ररजतांशेपिप्रमानस्यात् तज्ज्ञानस्यभ्रमभिन्नत्वा
भावादत आह अथवेति तद्वद्विशेष्यकत्वेसतितत्प्रकारकंज्ञानम्प्रमेत्यर्थः । अथैवंस्मृतेरपिप्रमात्वंस्यात्ततः किमितिचेत्तथासतित
त्कारणस्यापिप्रमाणान्तरत्वंस्यादितिचेन्न यथार्थानुभवकरणस्यैवप्रमाणत्वेनविवक्षितत्वात् इदन्तुबोध्यम् येनसंबंधेनयद्वत्ता
तेनसम्बन्धेनतत्प्रकारकत्वंवाच्यम् तेनकपालादौसंयोगादिनाघटादिज्ञानेनातिव्याप्तिः ॥ छ ॥ ६ ॥ छ ॥ छ ॥ ६ ॥ ॥ श्री

प्तिरत आह तद्वद्विशेष्यकत्वेसतीति तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानमित्यर्थः । सतिसप्तम्या अवच्छिन्नत्वार्थत्वात् तत्प्रकारकभ्रमेऽ
तिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति रजतएवद्रव्यमितिज्ञानेरजतत्वप्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति ज्ञानपदञ्चतथाविधेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय ॥ श्री

एवं सति तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति भ्रमः प्रमा च स्यादिति लक्षणद्वयस्यानवसरत्वादिति भावः नन्वेवं लक्षणाननुगम इत्यत आह
लक्ष्यस्येति अथ पाकरक्ते घटे श्यामरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वं स्यादिति चेदिष्टमेवैतत् घटस्य कदाचित् श्यामत्वात् वर्तमानस्य प्रमात्वाघटक
त्वात् अत्र यद्यपि स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपाऽनुभवत्वस्य निवेशे वैयर्थ्यात् ज्ञानत्वघटितमेव प्रमात्वं सुवचम् तथापि तस्य स्मृतिसाधारणतया तत्का
रणस्य प्रमाणान्तरतापत्त्या शास्त्रे प्रमाणव्यवहारौपयिकं रूपमनुभवत्वघटितमेवानुमन्यन्ते नैयायिकाः वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवे विशे
षणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य कारणतया तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयानुभवत्वस्य जातिविशेषत्वे सिद्धे ज्ञानत्वस्यानुभवत्वाघट

एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह तत्प्रमेति ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्या
दिति चेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् न च वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञा
नं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञान

तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम्॥१३५॥ प्रकारतादिशून्यं हि संबंधानवगाहि तत्। प्रमात्वं न स्वतो
ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः॥१३६॥

स्य भ्रमत्वात् लक्ष्यस्याननुगमाल्लक्षणाननुगमेऽपि न क्षतिः। प्रमात्वमिति। मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति तत्र गुरू
णां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञानताप्रत्यक्षा॥

कत्वात्तानुभवत्वस्य वैयर्थ्यमिति कृतमपल्लवितेन। प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यमिति। मूले स्वतो ग्राह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्ववादिनः के इत्याकाङ्
क्षायामाह मीमांसका हीति स्वप्रकाशकत्वादिति स्वविषयकत्वादित्यर्थः तेनैव गृह्यत इति ज्ञाने गृह्यमाणे तन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रा
माण्यस्यापि ग्रहे बाधकाभावात्तन्मते सर्वं ज्ञानमयं घटो घटमहं जानामीत्याकारकमिति भावः ॥ छ॥ छ॥ ॥ ९ ॥ छ॥ छ॥

तथा चेति अयमत्रानुमानप्रकारः इयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् या यद्वृत्तिर्यत्प्रकारि-
का ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या यथा पटे पटत्वप्रकारिका ज्ञातता इति अनुव्यवसायेनेति ननु ज्ञानं ज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं
विषयघटितप्रामाण्यं तस्य विषय इत्यतो ज्ञानं ज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह विषयनिरूप्यमिति विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः।
ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति विषयविषयकत्वनियतस्वविषयकप्रत्यक्षकं ज्ञानमित्यर्थः अतो न साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यम् तथा च ज्ञाने विषयविष-

तथा च ज्ञानमनुमीयते मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते सर्वेषामपि मते न तु ज्ञानविषयकज्ञानेन तत्ता
न प्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः तन्मतं दूषयति न स्वतो ग्राह्यमिति संशयेति॥
यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा
तत्त्वेन प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयस्तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्य-
मनुमेयम् तथा हि इदं ज्ञानं प्रमा सम्वादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं
प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञान-
त्वात् न च हेतुज्ञानं कथं ज्ञानमिति वाच्यम् पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशे-
॥ष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात्॥

यकत्वात्कप्रत्यक्षकं विषयकप्रत्यक्षाविषयत्वे सति प्रत्यक्षविषयकत्वादित्यनुमानं ज्ञानप्रत्यक्षस्य स्वविषयकत्वे प्रमाणमिति भावः। भट्टमते
च प्रत्यक्षस्यानभिषिक्ता ज्ञातता लिङ्गकानुमितिरेव बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः अनभ्यासदशापन्नेति अनवधृतप्रामाण्यसजातीयेत्यर्थः ज्ञानमे-
व निश्चितमेव गन्धवतीति व्याप्यवति व्यापकप्रकारकत्वस्य व्यापकवति व्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिति भावः॥ ६॥ छ॥ ६॥

ननु कथं तर्हि प्रामाण्यस्यानुमेयता सम्भवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्यैव पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादेरपि प्रत्यक्षसम्भवाद्
त आह तत्प्रकारकत्वेति संशयानुरोधादिति यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन जायते सन्देहस्तु ध।
र्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः तथापि प्र
वृत्त्युपयुक्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वे संशयानुपपत्तिर्दूषणमिति ध्येयम् न च प्रामाण्यग्राहकसामग्रीसत्त्वात्क
थमग्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याग्रह इति वाच्यम् तत्राग्रिमसंशयानुरोधेन जनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनादित्याश।
यात् ननु यदि प्रामाण्यमनुमेयं तदा प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम् तथाहि अयम्पुरुष इति निश्चये प्रामाण्यसन्देहे नार्थसन्देहस्तायम्पुरुषो न वे
त्याकारकस्तोऽन्यथा पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न सम्भवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च ननु तत्संशयाधीनोऽर्थसन्देह इति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः प्रा

तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वम्परत्वतो गृह्यते संशयानुरोधात् ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रमात्वस्य
त्वेतद्विशेष्यकत्वविशेषणम्व्यर्थम् न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्य
म् तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्॥

॥ माण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यानु
मापककरादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वादिरूपहेतुग्रहे तद्घटकतया पुरोवर्त्तिनि पुरुषत्वव्याप्यकरादिग्रहस्यावश्यकतया तेनैवायम्पुरुषो
न वेति सन्देहप्रतिबन्धसम्भवात्तत्प्रामाण्या नुमानेनेति चेन्न करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वग्रहम्विनापि करादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्व
हेतोः पुरुषत्वघटितप्रामाण्यव्याप्यत्वग्रहसम्भवेन प्रामाण्यानुमानसम्भवात् एवं न्यायमतेऽनुमितेरिव द्वितीयानुव्यवसायस्यापि प्रामाण्य।
ग्राहकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। गुरुः शङ्कते नन्विति व्यर्थमिति व्याव र्त्याया अन्यथाख्यातेरभावादिति भावः भ्रमजन्येति न्यायनये भ्रमजन्या हि ति
स्तव मते न स्यादित्यर्थः भ्रमस्यान्यथाख्यातेः न च रङ्गगोचरविसम्वादिरजतार्थिप्रवृत्तौ रजतेदं रजतमिति ज्ञानकाले रजतभेदाग्रहसत्त्वाद्धि स
त्त्वादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषाधीनस्येत्युक्तम् न्यायनये दोषाधीनो यो रजततद्भ्रमस्तत्स्थानाभिषिक्तरजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रज

तेरजतभेदाग्रहस्यदोषाधीनत्वादितिभावः यत्ररङ्गगोचरमेतद्रजतवद्भूतलमितिज्ञानन्तत्रविसम्वादितादशप्रवृत्तिवारणायस्वतन्त्रोप
स्थितेतिरजतविशेषणम् मुख्यविशेष्यतयोपस्थितत्वन्तदर्थः वस्तुतोरङ्गगोचरादेतद्रजतवद्भूतलमितिज्ञानादपिप्रवृत्तिरिष्टैवेतिस्वतन्त्रो
पस्थितत्वन्नदेयमितिध्येयम् हेतुत्वादिति॥ छ॥ न्यायनयेपीदंरजतमितिभ्रमेहेतुतयारजतभेदाग्रहस्यतत्रावश्यकतयातस्यैवहे
तुत्वप्रयुक्तत्वाद्दुष्टोरितिन्यायादितिभावः कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षयालाघवादाह अस्तुवेति तत्रापिसत्यरजतगोचरप्रवृत्तावपिभ्र
पिनारङ्गगोचरप्रवृत्तिपरिग्रहः रजतभेदाग्रहः रजतभेदासंसर्गाग्रहाभावः यथाश्रुतेरजतेनेदंरजतमितिग्रहेपिप्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाक
रमतेतत्ररजतभेदग्रहाभावस्यसत्वादन्यथान्यथाख्यात्यापत्तेरिति यद्यपिपुरोवर्त्तिविशेष्यकस्यरजतभेदासंसर्गग्रहस्यसमवायेना
भावोविशेषणतयात्मनिष्ठः प्रतिबन्धकस्तदभावःकारणमितिफलितम् तथाचरङ्गेनेदंरजतमितिग्रहेपिप्रवृत्त्यापत्तिः रङ्गविशेष्यक
रजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यनङ्गीकर्त्तृमतेऽप्रसिद्धत्वेनतदभावस्यप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तथापिविषयतासम्बन्धेनप्रवृ

सत्यरजतस्थलेतुविशिष्टज्ञानस्यसत्वात्तदेवकारणम् अस्तुवातत्रापिरजतभेदाग्रहएवकारणमिति॥६॥

त्तिम्प्रतिरजतभेदासंसर्गग्रहस्यविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोऽभावःसविशेषणतासम्बन्धेनप्रतिबन्धकइतिविषय
निष्ठतयाप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनान्नोक्तदोषः एवञ्चतत्पुरुषीयत्वंप्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदककोटौनिवेशनीयमतो
नपुरुषभेदमादायदोषः नचैवंरङ्गेइदंरजतमितिभ्रमानन्तरन्तत्रप्रवृत्तिर्नस्यात् रजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्यातत्रानङ्गी
कारेणतदभावरूपस्यप्रतिबन्धकस्यसत्वादितिवाच्यम् रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैवरजतभेदासंसर्गग्रहाभावरूपस्यप्रतिबन्धकत्वो
पगमात् नचैवमपिरङ्गेइदंरजतंघटोनरजतमितिज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरितिवाच्यम् रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वकल्प
नात्तत्ररङ्गेरजतभेदग्रहानुत्पत्त्यातत्प्रतिबन्धकदोषस्यस्वीकरणीयत्वात् नचरङ्गेरजतभ्रमजनकदोषएवोत्तेजकोऽस्तुकिंरजतभेदग्रहप्रतिब
न्धकदोषस्योत्तेजकत्वस्वीकारेण एवंचरजतभेदोपस्थितिवैशिष्ट्यमपिप्रतिबन्धकेविशेषणन्नदेयंरजतभेदानुपस्थितिका॥ ६॥ छ॥

लेरङ्गे इदं रजतमिति ज्ञानात् प्रवृत्तिप्रसंगाभावात् तत्र रजतभेदासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गे रजतभ्रमजनकदोषरूपोत्तेजकविशि
ष्टत्वादिति वाच्यम् रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमस्यान्यायमतसिद्धस्य तन्मते ऽभावेन तत्र तादृशदोषस्यानङ्गीकारात् ॥ छ ॥ सम्भवतीत्यनन्त
रं येन विसम्वादिप्रवृत्तौ तत्र हेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् सन्निकर्षस्याभावादिति ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्त्यन्तरस्य कल्पने तु गौरवदोष
दुष्टमित्यभिमानः हेतुतायाइत्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति शेषः अन्यत्रापि रङ्गगोचररजतार्थिप्रवृत्तावपि तत्कल्पनात् विशिष्टज्ञा
नहेतुत्वकल्पनात् नचात्र मानाभाव इति वाच्यम् ॥ रङ्गे रजतार्थिप्रवृत्तिरिष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वात् रजते रजत
प्रकारकप्रवृत्तिवदित्यनुमानस्यैव तत्र मानत्वात् अत्राप्रयोजकमाशङ्कते नचेति लाघवेनेति सम्वादिविसंवादिभेदेन कार्यकारणभा

नचान्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चे
न्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिम्प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् नच सम्वादिप्रवृ
त्तौ तत्कारणं विसम्वादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् इ ।
त्यञ्च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषात् ॥

वद्द्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पना लाघवेनेत्यर्थः ॥ तथा च लाघवज्ञानरूपानुकूलतर्कस्य सत्त्वान्नाप्रयोज
कत्वमिति भावः ॥ रजतांशेपि सन्निकर्षाभावान्नान्यथाख्यातिः सम्भवतीति प्राभाकरोक्तन्दूषणमुद्धरति ॥ इत्थञ्चेति प्रवृत्तिमात्रे
विशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वसिद्धौ चेत्यर्थः ॥ फलमुखेति कार्यकारणभावग्रहात्मकफलात्पूर्वं गौरवस्यानिर्णयाद्गौरवसन्देहस्य चाप्रति
बन्धकत्वादिति भावः छ ॥ ॥ छ ॥ नन्वस्तु विसम्वादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नम्प्रत्येव भेदाग्रहः कारणमिति न कार्यकारण
भावद्वयकल्पनागौरवम् नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षया इष्टभेदाग्रहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् रजतत्वविशिष्टा
नुमित्यादौ रजतभेदाग्रहत्वेन कारणत्वे तत्रैव प्रवृत्तिसाधारण्ये रजतत्व ॥ ई ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

विशिष्टविषयकत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात् न्यायनयेऽपि प्रवृत्तित्वावच्छिन्नम्प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवमिति ननु दत्तदुरोधेन कल्पनीयभ्रमात्मकरजतज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यादरइतिकारणबाधाह्याधितमेवमिथ्याज्ञानमित्याशङ्काम्मनसि निधाय स्थलविशेषे कारणबाधाभावादनिवार्यमेवमिथ्याज्ञानमित्याह किञ्चेत्यादिना यत्र रजते रजतभेदग्रहो न तत्र रङ्गे रजतभेदग्रहस्तत्र सति युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे रजते इति ज्ञानेन किमपि बाधकम् रजतत्वेन समं संयुक्तसमवायस्य सत्त्वात् नापि दृश्यत्वज्ञाने रङ्गांशे न प्रमात्मकं विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपप्रमासामग्र्यभावात् किन्त्वन्यथाख्यातिरेवेति भावः॥ ननु तद्विशेष्यत्वतद्विशिष्टबुद्धिम्प्रति तत्तद्विशेषणेन तत्तद्विशेष्यघटितसन्निकर्षो हेतुरन्यथातिप्रसङ्गात् तथा च कथं रजतघटितसंयुक्तसमवायेन रङ्गे रजतत्वग्रह इत्यत आह अपि चेति अन्यथाख्यातिभयादित्यनन्तरं रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्र

किञ्च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानन्ज्ञानन्तत्र न कारणबाधोऽपि अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानन्तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां न रङ्गे रङ्गभेदग्रह रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् किञ्चानुमितिम्प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहाद्दनुमितिर्निराबाधा॥

ग्रहस्येति पूरितस्य सत्त्वादित्यनेनान्वयः। अनेन रङ्गेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री रजते इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता रङ्गे रजतभेदाग्रहस्येत्यादिना च रङ्गे इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री रजतेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता दोषादेवेति त्वन्मते न्यायाभिमतभ्रमस्थलाभिषिक्तभेदाग्रहम्प्रति दोषस्य हेतुत्वादिति भावः॥ इदन्त्विष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्टभेदाग्रहो निवृत्तिकारणमिति यथाश्रुताभिप्रायेण इष्टभेदोपस्थिति विशिष्टेष्टभेदासंसर्गाग्रहः प्रतिबन्धकत्वाद्भावः कारणमिति दर्शितं निष्कर्षे तु रजतभेदोपस्थिति विशिष्टरजतभेदासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या नन्नु रङ्गे रजतभेदाग्रह प्रयोजक दोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रङ्गे निवृत्तिरेवं रजते रङ्गभेदाग्रहप्र

का॰मु॰
दि॰
२१४

त्वरजतेप्रवृत्तिरितिकथंयुगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरापादनमित्यतआह किञ्चेतिभेदाग्रहस्यव्याप्यवह्न्यादाग्रहस्यअनुमितिर्निराबाधेतिसति
बाधाभावेऽन्यथाख्यातिरूपानुमितिर्निराबाधेत्यर्थः॥९॥ आपत्तितमिति अन्यथाख्यातिरूपमापत्तितमित्यर्थः ननुह्रदेवह्निव्याप्यधूम
वदभेदाग्रहात्ह्रदोवह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिः परन्त्वगृहीतासंसर्गकज्ञानद्वयमेवात्रोक्तन्यायेन नचतत्रविशिष्टज्ञानोत्पत्तौबाध
काभावःव्याप्यवह्न्यादाग्रहस्यह्रदोवह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिकारणस्यसत्त्वादितिवाच्यम् अन्यथाख्यातौप्रमाणाभावेनतादृश
कार्यकारणभावस्याकल्पनादितस्तत्रप्रमाणमप्रदर्शयति इत्थञ्चेति यद्यानन्वनुमितिम्प्रतिविशिष्टज्ञानेसैवहेतुत्वंयत्रचनतादृशविशिष्ट
बोधस्यसामग्रीतत्रलिङ्गासंसर्गाग्रहाल्लिङ्ग्यसंसर्गाग्रहस्यैवपरैरुपगमान्नापः पिण्डेवह्न्यनुमित्यनुरोधादन्यथाख्यातिरित्यतआह इ
त्यञ्चेति चकारोऽप्यर्थः ननुतादृशानुव्यवसायोनेदंविशेष्यकज्ञानेरजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टबुद्धिरूपःपरन्तुरजतत्वप्रकारकत्वासं

यदिचविशिष्टज्ञानङ्कारणन्तदाऽयोगोलकेवन्हिव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितंसेयमुभयतःपा
शारज्जुःइत्थञ्चान्यथाख्यातौप्रत्यक्षमेवप्रमाणम् रङ्गंरजततयाऽवेदिषमित्यनुभवादितिसंक्षेपः॥१३२॥
१३३॥१३४॥१३५॥१३६॥ पूर्वंव्याप्तिरुक्तानङ्ग्रहोपायस्तुनदर्शितइत्यतस्तन्दर्शयति व्यभिचारेतिव्यभिचारग्रहस्यसं

व्याप्तिग्रहेप्रतिबन्धकत्वात्तदभावःप्रकारण
सर्गाग्रहरूपएवेत्यतआह ॥संक्षेपइति॥ विद्यमानेपिभेदग्रहे आहार्य
प्रत्यक्षोत्पादादिच्छायाउत्तेजकत्वंवाच्यम् इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेनचानुमितित्वादीनामेवकार्यतावच्छेदकत्वात्प्रवृत्तित्वाव
च्छिन्नम्प्रतिभेदाग्रहाभावत्वेनपृथक्कारणत्वेनगौरवापत्त्याविशिष्टज्ञानत्वेनैवतत्रहेतुताकल्पनीयेतिविसम्वादिप्रवृत्त्यनुरोधेनान्य
थाख्यातिर्दुर्वारैवेतिभावः ननुप्रामाण्यमनुमानगम्यन्तदाभवेद्यद्यनुमानम्प्रमाणम्भवेत्तदेवनसम्भवतिव्याप्तेर्ग्रहकाभावेनाज्ञाना
दित्यतःप्रामाण्यानुमितिप्रयोजकतयाव्यभिचारस्याग्रहोऽथसहचारग्रहस्तथेति मूलेनव्याप्तिग्रहोपायोदर्श्यते सचायुक्तःस्वका
रणीभूतव्याप्तिस्वरूपज्ञानाभावादित्यतआह पूर्वंव्याप्तिरुक्तेति व्यभिचाराग्रहस्यव्याप्तिग्राहकतामुपपादयति॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

राम
२१४

व्यभिचारग्रहस्येति सहचारग्रहस्य तामुपपादयति एवमिति भूयोदर्शनस्य कारणत्वं खण्डयति भूयोदर्शनन्त्विति व्यतिरेकव्यभिचारमाह सकृद्दर्शनेपीति भूयोदर्शनस्याहेतुत्वेपि क्वचित्प्रयोजकतयानादर इत्याह क्वचिदिति तर्कोऽपेक्षित इतिशङ्कापनयनार्थं तर्कोऽपेक्षित इत्यर्थः॥ तद्दर्शयति तथाहीत्यादिना यद्ययमिति अयं धूमवान् पर्वतः कारणं विनेति तथा च धूमो वह्निव्यभिचारी स्यादि

व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमित्यर्थः एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता भूयोदर्शनन्तु न कारणम् व्यभिचारास्फूर्त्तौ सकृद्दर्शनेपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षे बाधकतर्कोऽपेक्षितः तथाहि वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति

व्यभिचारस्याग्रहोथ सहचारग्रहस्तथा॥ हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः॥ १३७॥ ९॥

यद्याशङ्का भवति तदासौ वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्त्तते यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानुपपत्तेः यदि च क्वचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाऽहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् ॥ तदासौ व्याघातादपसारणीया यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य

नियमत उपादानं तवैव न स्यादिति॥ ७॥ ९॥

क्विजन्यो न स्यादिति तर्काकारो बोध्यः॥ यथास्तु तेवह्निमान्न स्याद्धूमवान्न स्यादिति तर्कस्य विषयपरिशोधकस्य व्याप्तिग्रहानौपयिकतया सङ्गतः॥ तत्रापि तादृश तर्ककारणीभूत कार्यकारणभावग्रहेपि। आशङ्का भवेत् आशङ्का प्रतिबन्धिका भवेत् व्याघातमेव दर्शयति यदि हीत्यादिना

ननु तर्कस्य व्याप्याद्यव्याप्यापादकत्वज्ञानङ्कारणन्तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्तकस्तर्कोऽपेक्षित एवमग्रेयीम
नवस्थेत्यत आह यत्रेति स्वत एव शङ्कासामग्रीविरहादेव न तर्कापेक्षेत्यनन्तरमतो नानवस्थेति शेषः। ननु तर्कस्य न व्यभिचारशङ्का
निवर्तकत्वं तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैव तन्निवृत्तेः सम्भवादिति चेदत्र केचित् अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणीभूतज्ञानेन निरास
संभवेऽप्याहार्यशङ्कायास्ततो निवृत्तिर्न सम्भवति आहार्यज्ञानस्यातत्प्रतिवध्यत्वात् किन्तु तर्केणैव तथाहि अनिष्टप्रसञ्जनात्मकेन तर्के।
णापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजननद्वारा पादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापादकज्ञाने इच्छाप्रतिबन्धः क्रियते
॥ एवञ्चेच्छारूपकारणविरहादेव नाहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशसम्पन्नमेव तर्के तन्निवर्तकत्वमिति केचित्तु तर्कस्य शङ्कानिवर्त
कत्वम्व्याप्तिज्ञानकारणीभूतो यो व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्सम्पादकत्वम् एवञ्च व्यभिचारशङ्काप्रतिबन्धकतयान्तर्कस्योत्तेजकत

यत्र स्वत एव शङ्कानावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तन्तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त
क इति इदानीम्परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिन्निरूपयितुमाह॥ छ॥ ई॥ ई॥ छ॥

योत्तेजकाभावविशिष्टव्यभिचारशङ्काविरहसम्पादकत्वमक्षुण्णमेव तर्कस्येत्याहुः परे तु तदापादककापत्तित्वे नाहार्यानाहार्य
साधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति प्रतिबन्धकतया तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वमित्याहुः तर्कश्चाहार्यारोपविशेषः ॥
तत्त्वञ्च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभवाच्चित्तासाविशेषनिवर्तकतया वा सिद्ध इति तर्कश्च द्विविधो विषयपरिशो
धको व्याप्तिग्राहकश्चेति ॥ तत्र विषयपरिशोधको निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः ॥ धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न
स्यादित्यादिश्च व्याप्तिग्राहकः ॥ विस्तरस्तु अन्यत्रानुसन्धेयः ॥ इदानीम्व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणोत्तरम्व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजक
व्यभिचारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपाधेः स्मरणे सति तया च प्रसङ्गसङ्गत्योपाधिनिरूपणमितिभावः ॥ ई ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

सिद्धिविषयत्वरूपसाध्यत्वस्य सिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्य च सोपाधावभावादभिमतेति। यो यदवच्छिन्नव्यापकत्वे सति यदवच्छिन्ना-
व्यापकः स तदवच्छिन्नसाध्यकतदवच्छिन्नहेतावुपाधिरित्यर्थः। यथाश्रुतेऽभिमतस्य विशेषणत्वे यत्र न तदभिमानस्तत्राव्याप्तिः स्यात्॥
यदवच्छिन्नविवक्षणाद्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावाञ्जातिमत्त्वादित्यादौ संयोगी गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादित्यादौ च नाव्याप्त्यतिव्याप्ती
व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकप्रकारेणैकसम्बन्धेन च विवक्षिते। तेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसम्बन्धेन च वन्हिमत्त्वव्यापकस्य द्रव्यत्वस्य हि त्वा-
दिना संयोगादिसम्बन्धेन च धूमवत्त्वाव्यापकत्वेऽपि वन्हिमान् धूमादित्यत्र द्रव्यत्वादौ नातिव्याप्तिः॥ स श्याम इति काकः श्यामो मित्रातनयत्वा-

साध्यस्येति साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः॥ ननु स श्यामो मित्रातनयत्वा-
दित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावाच्छ्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् एवं वायुः प्रत्य-
क्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात् एवं ध्वंसो

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा॥ स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते॥ १३८॥ छ॥

विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न यद्धर्मावच्छिन्नसा-
ध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात्॥ ‘‘दित्यादावित्यर्थः तेन वक्ष्यमाणे ध्वंसो विनाशी जन्यत्वा-
दित्यनेन न पौनरुक्त्यम् अस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादग्रिमस्य साधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् साध्याव्यापकत्वा-
मुपपादयति॥ श्यामत्वस्येति। ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमतो नोक्ताव्याप्तिरतः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधाव-
व्याप्तिमाह एवं वायुरिति। अत्र प्रत्यक्षत्वस्योद्भूतरूपस्य व्यापकत्वे रूपस्य सुतरामव्यापकत्वमित्युद्भूतपदस्यार्थं तथाप्युपाधेः साध्यव्यापकत्वे कार्य-
कारणभावलक्षणानुकूलतर्कदर्शनार्थत्वादिति ध्येयम् पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोक्तौ तु पूर्वोक्तशाकपाकजत्वाव्याप्तिरिति भावः अव्याप्तीः परि-

मित्वात्तनत्पत्वेत्यादिना॥ व्यभिचारिणि त्विन्याद्विवायुःप्रत्यक्षोद्रव्यत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वरूपसाध्याधिकरणमात्माउद्भूतरूपात्मकोपाधिशून्यं
साध्यव्यभिचाराधिकरणञ्च गगनन्तद्न्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावादुक्तमुपाध्यधिकरणमिति उद्भूतरूपाधिकर
णपरमाणवाकाशान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्याप्रसिध्यात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः साध्याधिकरणमिति। उद्भूतरूपाधिकरणम् यत्प्रत्यक्षत्वाधिक
रणंघटादिस्तद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादुक्तं यच्चेत्यादि तत्रापि साध्यव्यभिचाराधिकरणपरमाणुघटान्य
तरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधनव्यापकत्वादुपाधिशून्यमिति तत्रैवोपाध्यधिकरणसाध्याधिकरणंघटउपाधिशून्यमधिकरणमात्मातद्न्यत
रत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्साध्यव्यभिचाराधिकरणमिति। उद्भूतरूपत्वाधिकरणंयत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणंघटःयच्चोद्भूतरूपशून्य

मित्वात्तनत्पत्वावच्छिन्नप्रयामत्वस्यव्यापकंशाकपाकजत्वन्तद्वच्छिन्नसाधनाव्यापकञ्च एवमस्य स्वधर्मेवहिर्द्रव्यत्वा
वच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम् एवंबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकञ्च एवन्ध्वंसोविनाशीजन्य
त्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंभावत्वम् सद्हेतावेतादृशोधर्मोनास्तियदवच्छिन्नसाध्यस्यव्यापकन्तद्वच्छि
न्नस्यसाधनस्य चाव्यापकंकिञ्चित्स्यात् व्यभिचारिणि तु उपाध्यधिकरणंयत्साध्याधिकरणंयच्चोपाधिशून्यंसाध्यव्यभिचा
राधिकरणन्तद्न्यतरत्वावच्छिन्नस्यसाध्यस्यव्यापकत्वंसाधनस्यवाव्यापकत्वमुपाधेरंततःसम्भवतीति१३८॥ ६॥ छ॥

स्यप्रत्यक्षत्वाभावाधिकरणमतीन्द्रियरूपादि तद्न्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावात्साध्याभावाधिकरणमितिपरि
त्यज्यसाध्यव्यभिचाराधिकरणमित्युक्तम् तदर्थश्च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वं अन्ततइति नादृशधर्मोन्नरस्यास्फूर्त्तिवित्य।
र्थः नचसाध्यव्यापकत्वंसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वन्तथाचधूमवत्साध्यव्यापकेधूमादिनिष्ठव्याप्तेःकेवलधूमत्वावच्छिन्नत्वात्कथंतादृशधर्मोन्न
रावच्छिन्नधूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमार्द्रेन्धनादीनामितिवाच्यम् तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपस्यै
वतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यलक्षणेप्रवेशोनतुयद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्येत्याशयात्॥ श्री६॥ ६॥ छ॥

धूमवान्वह्नेरित्यादावयःपिण्डमहानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं व्यञ्जनवत्त्वादिकं संग्राह्यमेवेति ध्येयम्॥१३८॥ अत एव यद्धर्माव
च्छिन्नत्वघटितनिरुक्तलक्षणस्य तात्पर्यविषयत्वादेव एतदनुसारेण निरुक्तलक्षणानुसारेण स्वस्वसाध्यमिति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमम् व्या
वर्तयितुमाह स्वञ्चेति नव्यास्तु यद्भावेन यद्धृदन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधिर्लाघवात् अत एव जलत्वतेज
स्त्वयोस्तदुभयत्वेन रूपेण न कश्चिदप्युपाधित्वमित्याहुः तद्धर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण तद्धर्माधिकरणीभूतं यदुपाध्यभावाधिकरणन्तद्वृ

अत एव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति सर्वे इति स्वञ्च साध्यञ्च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः॥ उपाधे
र्दूषकताबीजमाह व्यभिचारस्येति उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः। तथाहि यत्र शु
द्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी
तद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् यत्र तु किञ्चिद्धर्मावच्छि

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः। हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता १३९। व्यभिचारस्यानुमा
नमुपाधेस्तु प्रयोजनम्॥

न्नसाध्यस्य व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचा
रानुमानम् यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचा
रित्वादिति बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः॥ ॥ ॥

त्वेन वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ तु प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्द्रव्ये उद्भूतरूपव्यभिचारित्वादित्यादि द्रष्टव्यम् ननु पक्षेतरत्वे
न व्याप्तिः न च तत्स्य लक्ष्यान्तमेव। एकाश्रये येषामित्यादिमूलेन प्रदर्शितस्य लक्षणावच्छेदकस्य तत्राभावात् तत्र हेतौ। पक्षेतरत्वव्यभिचारस्य
पक्षमात्रे एव सम्भवात् साध्यव्यभिचारस्य तन्मात्रे असम्भवादत आह। बाधानुन्नीतेति। स्वव्याघातकत्वादिति। उपाधिमात्रस्य दूषकत्वव्या
घातकत्वादित्यर्थः॥ पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे सर्वत्रानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधेः सम्भवादनुमान ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मात्रोच्छेदापत्त्याव्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासम्भवादितिभावः॥ छ॥ ननुतथापियत्रसाध्यव्यापकताग्राहकम्प्रमाणमस्तितत्रपक्षेतरत्वेलक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यतआह वाधोन्नीतस्त्विति वाधेनपक्षेसाध्याभाववत्तयाउन्नीतःसाध्यव्यापकत्वेननिश्चितइत्यर्थः।संदिग्धोपाधिरपीति। पक्षेसाध्यसन्देहेनसाध्यव्यापकतासन्देहस्यपक्षेतरत्वेसम्भवादितिभावः।नचस्वव्याघातकत्वेनानुपाधित्वादेवोद्भावनसंभवेसम्प्रदायमात्रेणहेतुत्वकथनमसङ्गतमितिवाच्यम् यत्रसाध्यव्यापकताग्राहकतर्कावतारस्तत्र व्यापकव्यभिचारिणोव्या।

वाधोन्नीतस्तु उपाधिर्भवत्येव यथावन्हिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौप्रत्यक्षेणवन्हावुष्णत्वग्रहेवन्हीतरत्वमुपाधिः।यत्रतूपाधेःसाध्यव्यापकतासंदिह्यतेसंसंदिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपिनोद्भावनीयः कथकसम्प्रदायानुरोधात् केचित्तुसत्प्रतिपक्षोन्नायनेमुपाधेःफलन्तथाहि अयोगोलकन्धूमवद्वन्हेरित्यादौअयोगोलकन्धूमाभाववत् आर्द्रेन्धनाभावादितिसत्प्रतिपक्षसम्भवात् इत्यन्यच्चसाधनव्यापकोपिक्वचिदुपाधिः यथाकरकापृथिवीकठिनसंयोगव

॥ शब्दोपमानयोर्नैवपृथक्प्रामाण्यमिष्यते १४० अनुमानगतार्थत्वादितिवैशेषिकंमतम्॥ छ॥

त्वादित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् नचात्रस्वरूपासिद्धिरेवदूषणमितिवाच्यम् सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसाङ्कर्यात्॥अत्रचसाध्यव्यापकःपक्षावृत्तिरुपाधिरितिवदन्ति शब्दोपमानयोरिति वैशेषिकाणांमतेप्रत्यक्षमनुमानञ्चप्रमाणम् शब्दोपमानयोस्तु अनुमानविधयैवप्रामाण्यम् तथाहिदण्डेनगामानयेत्यादिलौकिकपदानिवैदिकपदानिवा॥१॥

पव्यभिचारावश्यम्भावेनव्यभिचारानुमापकत्वरूपस्यदूषकत्वस्यव्याघातासम्भवात् सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनामन्तआह केचित्त्विति इत्यन्यत्त्वेति सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयादूषकत्वेचेत्यर्थः अत्रचसत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वपक्षेचपक्षावृत्तिरितिपक्षवृत्तित्वेतुपक्षेतदभावेनसाध्याभावासाधनादितिभावः।गुरुमतेलौकिकःशब्दोऽनुवादकःवैदिकएवप्रमाणन्तन्मतनिराकरणायाह वैदिकेति।

॥अत्रस्वर्गकामोयजेतेत्यादिपदत्वेनपक्षता नेनविशेषतःसंसर्गसिद्धिरितिद्रष्टव्यम्॥ श्री१॥ छ॥ छ॥ छ॥ १॥

तात्पर्यविषयेति अत्र ब्राह्मणे विद्येत्यादौ यद्धाधिकरणत्वं संसर्गे तात्पर्यं तद्धाविषयत्वादि संसर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं संसर्गे
विशेषणं तात्पर्यज्ञाने इतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्य प्रवेशेन ह्युटत्वादिना स्मृतस्य संसर्गे न सिद्धेः इतः स्मारितेति स्मारितत्वञ्च वृत्त्या बोध्यम् तेन
न वस्तुपदात् समवायेनाकाशत्वादिनोपस्थापितेन रूपेण संसर्गसिद्ध्यभावेऽपि न क्षतिः हेतौ चायमेति पुत्रो एतत्पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राजः पुरुष
इत्यादिभागे राजपुरुषयोर्योग्यपार्थयोः संसर्गे तात्पर्याभावेन साध्याभावाद्व्यभिचार इत्याकाङ्क्षाविशेषणं न चेदम्पदमनेन पदेन सहाभुकसंस
र्गेणेतरार्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वमिति पदतात्पर्यार्थकम् तेन नाकाङ्क्षापाद इतरांशवैयर्थ्यप्रसङ्गः। वह्निना सिञ्चतीत्यादिवाक्यसंसर्गप्र
मापूर्वकत्वसाध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् नीलो घटो द्रव्यम्पट इत्यादिनीलः पट इत्यादिभागे नीलपटयोराकाङ्क्षायोग्यता

तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् घटमानयेतिपदकदम्बकवत् य
द्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् दृष्टपदार्थवद्दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरि
ति एवङ्गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरङ्गवयपदङ्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमान
त्वात् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तन्निमित्तप्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् यद्वा
गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति॥ ९॥ ६॥

सत्वेन हेतुसत्त्वाद्व्यभिचारवारणाय सन्निपदम्॥ कदम्बपदञ्चाकाङ्क्षादीनाम्परस्परप्रतियोगित्वलाभाय अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थ
घटितत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविशेष्यकज्ञानस्य प्रवर्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमितेरनाद्दशन
याकर्यं प्रवर्तकत्वम्॥ अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन प्रमापूर्वकत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि पुरोवर्त्तिविशेष्य
करजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तत्स्यादनुत्पत्तेस्तदर्थे शब्दप्रामाण्यस्वीकार इत्यत आह यद्वेति मिथः संसर्गइति। तात्पर्यविषयपरस्पर
संसर्गवन्त इत्यर्थः। तेन नातात्पर्यविषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् ननु दृष्टान्ते साध्यसिध्यभावात्कथमन्याप्तिग्रह इत्यत आह दृष्टान्तेपीति ९॥

का०मु०
दि०
२१८

ननु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरमनुमितिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमित्यत आह किञ्चेति पदज्ञानं कल्पयित्वेति पद
स्मरणं कल्पयित्वेत्यर्थः वह्न्यादिशब्देनार्थस्येव वह्न्यादिरूपेणार्थेवापि वह्न्यादिपदस्मरणसम्भवादाद्यत्वादिवद्वाचकत्वादिसम्बन्धस्या
पि स्मारकत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम् आकाङ्क्षादिज्ञानं कल्पयित्वेत्यपि बोध्यम् मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः यो
ग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वादित्यनुमाने योग्यताज्ञानं लिङ्गविशेषणम् लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च संशयेऽपि शाब्दबोधदर्श
नादतः पृथगेव शब्दो मानमिति वदन्ति मिश्रास्त्वनुमानमुद्रया शब्दस्य बोधकत्वे घटमानयेति स्वरूपयोग्यम् घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति स्व

तच्च न दूषयति। तन्नसम्यगिति व्याप्तिज्ञानं विनापि शब्दादिना बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् नहि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरम्व्या
प्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति किञ्च सर्वत्र शब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्द

तन्न सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शब्दादिबोधतः ॥१४१॥ त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः। द्वैविध्यं तु भवे
द्व्याप्तिरन्वयव्यतिरेकतः ॥१४२॥ अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते। साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य
यद्भवेत् ॥१४३॥

बोधएव किन्त्वस्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥१३९॥१४०॥१४१ त्रैविध्यमिति अनुमानं हि त्रिविधं केवला
न्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि भेदात् तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयि ॥ छ॥ ९॥ छ॥ ९॥

१ पायोग्यमितिनस्यात्

अनुमानस्योभयत्रापि सम्भवात् नचाकाङ्क्षाघटितहेत्वभावान्नानुमितिस्तत्रेति वाच्यम् आकाङ्क्षाभ्रमेणानुमितिसम्भवात् विषयाबाधाच्च
तस्याः प्रमात्वात् शब्दप्रामाण्ये च स्वभावात्तादृशशब्दस्य बोधकत्वमित्याहुः। परे तु घटात्पृथगित्यादौ घटावधिकं पृथक्त्वप्रकारेण निरवच्छिन्न
विशेष्यताकः पृथक्त्वाश्रयस्य शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तादृशशाब्दबोधं प्रति हेतुत्वादुपप
द्यते वैशेषिकाणां तु पृथक्त्वं घटावधिकं घटपदसाकाङ्क्षपृथक्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन तन्निर्वाहः पक्षविधया पृथक्त्व॥ ६॥

राम
२१८

का॰मु॰ स्याभानेपि तदाश्रयस्याभानात् न च पटस्य सीकृत्य पटो घटावधिकपृथक्त्ववानित्यनुमित्या तन्निर्वाह इति वाच्यम् पटादिनिष्ठविशेष्यताया स्तत्र पक्षतावच्छेदकीभूतपट त्वावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशशाब्दबोधसमानाकारकत्वस्य तथाप्यनिर्वाहादित्याहुरि त्यादिक्॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ तत्र तेषु मध्ये असद्विपक्ष इति अत्यन्ताभावाप्रतियोगि साध्य इत्यर्थः॥ यथाश्रुते सिद्ध्यसिद्धिव्याघा तात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रमेयत्वादौ सत्वाल्लक्षणसमन्वयः न चैतन्न सम्भवति प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य नानात्वेनानुगा॰

यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्र हि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्वम् असत्सपक्षः केवलव्यतिरे की यथा पृथिवीइतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वादित्यादौ तत्र हि जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसा ध्यवतः सपक्षस्याभावात्॥ सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा वन्हिमान् धूमादित्यादौ तत्र सपक्षस्य महा नसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्वादिति तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानङ्कारणन्तदर्थं व्यतिरेके व्याप्तिन्निर्वक्ति साध्याभावेति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः अत्रेदम्बोध्यम्॥ यत्स म्बन्धेन यद्दवच्छिन्नं प्रतियेन सम्बन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक तद्धर्मावच्छिन्नाभावज्ञानात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति॥ ९ ॥

मादिति वाच्यम् प्रमात्वस्यैव परस्परासम्बन्धेनानुगतत्वात् इत्यञ्च प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वभ्रमेपि केवलान्वयित्वमेवेति मन्तव्यम् असत्सपक्ष इ ति सिद्ध्यसिद्धिव्याघातादत्राप्यगृहीतहेतुसहचारं यद्व्यतिरेकि साध्यन्तत्क त्वमर्थो बोध्यः सत्सपक्षेति॥ गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः यत्सम्बन्धेन यदवच्छिन्नं प्रतीति यत्सम्बन्धावच्छिन्न यद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकता गृह्यते इत्यर्थः॥ श्री ९ ॥ ९ ॥ ७ ॥ ६

का मु
हि
२१९

इतरव्याप्यतेति इतरस्य व्याप्यतेत्यर्थः तादात्म्येनेतरव्यापकतेति पाठे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नायेतरनिष्ठव्याप्यतातन्निरूपितव्यापकतेत्यर्थः
तादात्म्यसम्बन्धेनेति तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः सिद्ध्यतीत्यर्थः। येनसम्बन्धेनव्याप्यतागृह्यते इत्यनुक्तौ तु तादात्म्येनेतरस्य
व्याप्यता यत्र गृहीता तत्रेतरान्यत्वाभावस्य सिद्धिः स्यादिति भावः। संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रयोगिताकवन्ह्यभावेनेति सावधारणम् तेन सम्ब
न्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः अनेन च येनसम्बन्धेन व्यापकता गृह्यते इत्यस्य फलं सूचितम् प्रदर्शितरीत्यैव ये
न रूपेण यदवच्छिन्नेत्यनयोरपि प्रयोजनमूह्यम् ननु साध्यसाधनसहचारज्ञानाभावात्कथं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यत आह अत्र चेति
।तथा च व्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहान्नान्वयसहचारग्रहापेक्षेति भावः। ननु साध्यप्रसिद्धिं विना तदभावज्ञानेऽव्य

इत्यत्र च यत्र विशेषणतासम्बन्धेनेतरत्वव्यापकत्वङ्गन्धात्यन्ताभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ता
भावः सिद्ध्यति यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकत्वङ्गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभावः
सिद्ध्यति स एवान्योन्याभावः एवं यत्र संयोगसम्बन्धेन धूमम्प्रति संयोगसम्बन्धेन वन्हेर्व्यापकता गृह्यते तत्र सं
योगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभावेन जलह्रदे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः
सिद्ध्यति अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानङ्कारणम्॥ श्रीः॥ श्रीः॥ छ॥ छ॥ छ॥

तिरेकव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वं स्यात् साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति चेन्न साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात्पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रती
तेरसिद्धत्वान्न सिद्धसाधनम् पक्षतावच्छेदकनानात्व एवांशतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् अत एवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र वागिति बुद्धे
रुद्देश्याया अनित्यत्वस्य सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनमिति ननु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिषाधयिषयोर
भावादिति चेन्न यतः सर्वा पृथिवी तरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च घटविषयत्वाद्घटत्वेन विशेषदर्शने सिद्धौ वा
तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न भवतः पृथिवीत्वेन तु भवत एवेति॥ श्रीः॥ ई॥ छ॥ ई॥ छ॥ छ श्रीः॥ ई॥ ई॥ ई॥॥

टम
२१९

ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यमिति चेन्न अन्वयव्याप्तेरग्रहे व्यतिरेकव्याप्तिस्फूर्तिद-
शायां व्यतिरेकानुमितिजननसंभवेन व्यतिरेकानुमानप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् आचार्यमतमाह केचिदिति व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारनि-
रपेक्ष व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तिरेवेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्व्युदासः नन्वेवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणाभावात्कथं
व्यतिरेकानुमितिरत आह नन्विति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः ॥ नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे कथं व्यतिरेकीति व्यवहा-
र इत्यत आह यत्रेति ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यस्येतरभेदादेरप्रसिद्धत्वात्कथम्व्यतिरेकसहचारग्रह इत्यत आह सा-

केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्या-
प्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥१४२।१४३॥
अर्थापत्तिरिति अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति केचिन्मन्यन्ते। तथाहि। यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादव-

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते। व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥ १४४ ॥ ६ ॥

गतं जीविनो गृहासत्त्वञ्च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्य-
त इति तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते तथाहि यत्र जीवित्वे सति बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसि-
द्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते ॥ ६ ॥ ध्यप्रसिद्धिस्त्विति ननु घटादौ साध्ये निर्णीते कथं तत्रेतरभेदा-
नुमितिरत आह पश्चादिति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥ अत्र चान्वयव्याप्तिघ-
टकतावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानाभावः ॥ न च व्यतिरेकसहचारेणान्यत्र प्रयोजकत्वा-
न्तृतीयार्थः न चैतदनुपपन्नम् अन्वयव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तत्र प्रयोजकत्वादिति वा-
च्यम् व्यतिरेकसहचारग्रहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कातादवस्थ्यात् तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा न च तस्योपयोगित्वमित्य-

का॰ मु॰
टि॰
२२९

तदधिकरणे साधनाभावग्रहमात्रेणैव तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिरासे नेत्यस्वरसो वदतीत्यनेन सूचितः १४२।१४३। केचित्तु मीमांसकास्त
दपि॥ अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि दिवा न भुङ्क्ते इत्यादिनामयूरः पर्वते तदस्मिन्नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य संग्रहः नन्वेतद्व्याप्त्या मयू
रः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमुत्पद्यते नन्वेतद्व्यतिरेकिणः सम्भवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणादिति कथन्नार्थापत्तिः

एवम्पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं।
सिध्यतीति अभावप्रत्यक्षस्यानुभाविकत्वादनुपलम्भोपि न प्रमाणान्तरम् किञ्चानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकारणत्वा
त् प्रत्यक्षम् ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था एवञ्चेष्टापि न प्रमाणान्तरन्तस्याः सङ्केतग्राहकशब्द।
स्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छाब्द एवान्तर्भावात् यत्र च व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति १४४ सुखन्निरूपयति

सुखं हि जगतामेकं काम्यन्धर्मेण जायते। अधर्मजन्यन्दुःखंस्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् १४५ निर्दुःखत्वे सुखे
चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि १४६॥ ॥ सुखमिति काम्यमभिलाषविष।
यः धर्मेणेति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः॥ दुःखन्निरूपयति॥ अधर्मेति अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकार
णभाव इत्यर्थः प्रतिकूलमिति। दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः १४५ इच्छान्निरूपयति निर्दुःख।
त्व इति इच्छा हि द्विधा। फलविषयिणी उपायविषयिणी च फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानङ्कारणं ॥

प्रमाणान्तरमिति चेन्न मयूरनृत्यस्य पर्वतानधिकरणकस्य पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात्पर्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकिणैव पर्वता।
धिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसम्भवात्॥ १४४॥ धर्मत्वेनेति इदञ्च प्राचाम्मतेनोक्तम् नवीनमते तु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या भगव।
तिनित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्यतावच्छेदकञ्जन्यसुखत्वम् सुखत्वावान्तरजातिर्वेति बोध्यम् १४५ तत्र तयोर्मध्ये॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

राम॰
२२०

अत एव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव पुरुषार्थः सम्भवतीति ॥ सुखन्दुःखाभावश्च पुरुषार्थः सम्भवतीत्यर्थः । ननु यद्ज्ञानमिष्टादेः स्व
विषयकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थः तथा चोपायेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वविषयके इष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वादत आह इतरेच्छेति पूर्व्वार्द्ध
कृतिसाध्यताज्ञानमिति ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभावः तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्ध
र्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः सम्भवादिति चेन्न यत्र कृ
तिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वन्न गृहीतमपि तु सुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेन चेष्टसाधनत्वङ्गृहीतन्तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरनुभा
विकत्वात् तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् अथ कृत्यसाध्य

अत एव पुरुषार्थः सम्भवति यज्ज्ञातं सत् स्ववृत्तितया इष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्व।
म्फलितोऽर्थः उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानङ्कारणम् चिकीर्षेति १४६ कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणी

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् । तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥ १ ॥

इच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च कारणम् तद्धेतुरिति

ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तृप्त्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभावव्याप्यतदव
च्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् इष्टसाधनताज्ञानमिति । अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्य
वन्दनादौ चिकीर्षापत्तिरिति भावः ॥ अत्रेदमवधेयम् पाकविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकन्न पाकादिगोचरचिकीर्षात्वङ् कृतिसा
ध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात् पाको जायतामितीच्छाया असङ्ग्रहापत्तेश्च किन्तु पाकत्वावच्छिन्नमुख्यवि ॥ श्रीः ॥ छ ॥ श्रीः ॥

श्रेष्ठ्यकेच्छातन्मात्रसाध्यं सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय मुख्येति इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छास्वरूपसती विशेषणम् तेनेच्छाज्ञानशून्य
कालेऽपि चिकीर्षानिर्वाहः॥ अत एव कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव १४७ बलवद्द्विष्टेति द्विष्टं द्वेषविषयीभूतं द्वेषश्च दुःखेनाद्रूप्येण ज्ञानात्
त्पोदीनत्साधनताज्ञानात् द्वेषबलवत्त्वज्ञानविशेषः प्रतिबन्धकमिति ननु बलवद्द्वेष विषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चैत्रस्या
गम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान्द्वेषस्तदा मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञानवत इच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः।
एवञ्चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि न च तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छा स्मृति प्रवृत्तिम्प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्विष्टजनकत्वज्ञान
स्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते यत्पुरुषस्य यदा नरकापि द्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावेन तादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात् न च तादृश प्रतिब

अत एव दृष्टा दौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा॥१४७॥ बलवद्द्विष्टेति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रति

बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका॥ तद्धेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कल्प्यते॥१४८॥ श्री॥

बन्धकं मनोऽवधविषसम्पृक्तान्नभोजनेन चिकीर्षा बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये तद्धेतुत्वेति॥ श्री श्री॥ छ॥ श्री॥

न्धकाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणस्याभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्पुरुषस्य यदागम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरुषस्य तत्रे
च्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्कालीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेन तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन।
न च तत्पुरुषीयागम्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्निसापत्तेरिति चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्व
ज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेषाभाववत्तादृशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छायां त
द्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावः कारणम् बलवद्द्वेष इति पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरो द्वेषः
प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तप्रतिबन्धकद्वयकल्पनापेक्षया लाघवादिति भावः॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ छ ॥ छ॥ ॥

यत्रचोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकत्वमेकस्मिन्कर्मणिगृहीतन्तत्रसत्प्रतिपक्षस्थलइवेच्छाद्वेषयोरनुत्पत्तेस्तन्मतेनतत्रकार्यकालेद्वेषाभाव
स्यसत्वेनेच्छोत्पत्त्यापत्तिः नचयत्रवलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेनतत्तीयक्षणेद्वेषोजनितस्तदुत्तरक्षणेइच्छोत्पत्त्यापत्तिस्तवापीतिवाच्यम् तत्रेच्छोत्पाद
स्येष्टत्वात् क्षणविलम्बस्यशपथनिर्णेयत्वादित्यन्येइत्यनेनास्वरसः सूचितः॥ श्री॥ वलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति अत्रापितद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरे
च्छायान्तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानङ्कारणम् तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायान्तुतद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमितिनिष्कर्षोवोध्यः मूलेकस्यचि
न्मतेइत्यनेनास्वरसः सूचितः नचवलवदनिष्टाननुवन्धित्वज्ञानस्यहेतुतावच्छेदकत्वेवलवदनिष्टजनकत्वप्रकारकज्ञाननिरूपिताभावविशेष्यताशालि
त्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेनगौरवात्तद्घटितवलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैवहेतुत्वंयुक्तम् नचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितवल

वलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानङ्कारणमित्यर्थः॥ १४८ द्वेषन्निरूपयति। द्विष्टेति। दुःखोपायविषयकंद्वेषंप्रतिवलवद्द्विष्ट

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्यकारणम्॥ प्रवृत्तिश्चनिवृत्तिश्चतथाजीवनकारणम्॥ १४९॥ श्री॥

साधनताज्ञानङ्कारणमित्यर्थः॥ वलवदिष्टसाधनताज्ञानम्प्रतिवन्धकन्तेननान्तरीयकदुःखजनकेपाकादौनद्वेषः॥ प्रयत्न।
न्निरूपयति। प्रवृत्तिरि॥ १४९॥

वदनिष्टाननुवन्धित्वज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततदनुवन्धित्वज्ञानत्वस्यप्रतिवन्धक
तावच्छेदकत्वेगौरवमितिवाच्यम् शुद्धाद्वैवलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद्वलवदनिष्टाप्रतिवधित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिवन्धकता
यास्तदननुवन्धित्वसंशयस्यापिचकारणतायाश्चवाच्यतयाचविपरीतगौरवादिति नचवलवदनिष्टाननुवन्धिज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेनद्विषयस्यवि
ध्यर्थत्वाभावान्नकलञ्जम्भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरितिवाच्यम् तज्ज्ञानस्यप्रवृत्तिजनकत्वाभावेपिप्रवृत्तिप्रतिवन्धकवलवद
निष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्यविध्यर्थत्वानपायात्॥ श्रीः॥ छ॥ छ॥ छ॥ श्रीः॥ श्री॥

अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे दोषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद्भवत्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा यत्र फलेच्छादिक्रमेणैवामुत्पत्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा एवमन्यत्रापि आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वमयुक्तम् न युक्तश्च बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्व तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषेच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानुभविकतया ज्ञानयोरेव न यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य वावश्यकत्वमिति ध्येयम् तेन द्वेषे वत्त्व विशेषणेन। प्रवृत्तिरित्यादि प्रवृत्तित्वञ्च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः निवृ

प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्जीवनयोनियत्नभेदात्त्रिविधः प्रयत्न इत्यर्थः चिकीर्षेति मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वय

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम्॥ चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा १५० उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्॥

१ व्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीया याश्चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या॥ ६॥

त्तित्वञ्च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः॥ जीवनयोनियत्नत्वञ्च साहजिकप्राणसञ्चारविषयकयत्नत्वम् ननु बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरत आह मध्विति चिकीर्षाभावादिति चिकीर्षां प्रति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः। कृतिसाध्यताज्ञानादिवदिति अन्यथा कृतिसाध्यताज्ञानादेरपि चिकीर्षायामेव हेतुत्वं स्यात्तच्च प्रवृत्तौ व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेऽपि समानमिति भावः प्रभाकरमतमाह कार्यताज्ञानमिति सा च चिकीर्षा च॥ श्लो॰ ८॥

तद्द्वारा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाद्वारा द्वयोरेवेति एवकारोऽप्यर्थः स्वविशेषणेति स्वप्रवर्त्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणज्ञानम्येकामनानित्ये
कालशौचादिति द्वन्नापक्षेतत्सम्बन्धः तस्य प्रतिसन्धानं ज्ञानमित्यर्थः ॥ तस्य कार्यताज्ञानहेतुता लिङ्ग-ज्ञानविधया तथाहि पाको मत्कृति
साध्यः मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्यनुमानम् अत्र मदिष्टसाधनत्वमात्रोपादाने दृष्टादौ व्यभिचार इति सत्यन्तम् मदि
ष्टसाधने परकृतपाकादौ व्यभिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदम् श्रमे व्यभिचारवारणाय मदिष्टसाधनत्वादिति मदीयश्रमस्य मच्छ्र
त्वोरिष्टसाधनत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतस्तत्रापि मदिति ॥ नच स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमन्यथा नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्याप-
तेरलञ्चोक्तानुमानात्तत्सिद्धमिति वाच्यम् स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव साध्यत्वात् एवञ्च हेतावपि मत्कृतिं विनेत्यत्र स्वेच्छाधीनत्वम्

इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तत्र कृतिसाध्यत्वप्र
कारकं तत्प्रकारकज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः नन्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रम
ण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न तदभावापेक्षया कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य
लघुत्वात् नच द्वयोरेव हेतुत्वं गौरवात् ननु तन्मतेऽपि मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्याप
त्तिः कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वात् ॥ ५ ॥ ॥

त्कृतिविशेषणं देयम् अन्यथाऽन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्ये मदिष्टसाधने नान्तरीयकजलसंयोगादौ व्यभिचारापत्तेः एवं सति स्वेच्छा
धीनमत्कृतिघटितहेतुत्वभावादेव श्रमे व्यभिचारवारणसम्भवाद्धि ग्रोष्यदलप्रयोजनं यद्यपि न सम्भवति तथापि नीलधूमादिवद्धेतुत्वन्नरा
त्वाददोषः ॥ एवमहमिदानीन्तनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमत्त्वादित्यनुमानम् यो हि
जातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमान् स तत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन इति सामान्यतो व्याप्तिरिति नचैवं रीत्येष्टसाधे

॥ नन्वहेतुकानुमानसम्भवेऽपि पक्षे स्वविशेषणवत्ताप्रतिस ॥ ६ ॥ छं

का॰मु॰ टि॰ २२३

न्धानजन्यकार्यताज्ञानं न सम्भवति इष्टसाधनत्वस्य यागनिष्ठत्वेन पुरुषविशेषणत्वाभावात् इच्छायाश्च पुरुषविशेषणत्वेऽपि तस्या लिङ्ग-
त्वासम्भवात् लिङ्घटकत्वेऽपि पक्षे तद्वत्ताज्ञानानिर्वाहकत्वादिति वाच्यम् काम्यसाधनताज्ञानस्यापि पक्षे यागादौ स्वविषयसाधनत्वरू-
पकामनासम्बन्धज्ञानात्मकत्वात् वस्तुतस्तद्वत्ताज्ञानं तत्सम्बन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेवेत्यननुपक्षोऽपि तत्रान्तर्भूत इति काम्यसाधनताज्ञानस्यापि
कामनासम्बन्धज्ञानात्मकतया कामनाज्ञानात्मकतया वानुपपत्त्यभावात् ननु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रव-
र्तकत्वं इष्टसाधनताज्ञानशून्यकालेऽपि पाके स्वविशेषणकृत्यादिघटितहेतुत्वं तत्राद्युत्र कार्यतानुमितिर्यथा पाकः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसा-
ध्यः श्रमादिभिन्नत्वे सति मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् यन्नैवं स्वेच्छाधीनमत्कृतिं विनाऽसत्त्वादिति तत्रापि प्रवृत्त्या-
पत्तिरत आह काम्येहीति कामना यागपाकादिगोचरा कामनात्वं क्वचित्तथैव पाकः तथा च स्वविशेषणेत्यत्र विशिष्यता दृश कामनारूपमेव

कामो हि पाकयागादौ कामना पुंविशेषणम् ततश्च बलवदनिष्टानुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं
ततश्च प्रवृत्तिः तृप्तस्य भोजनेन प्रवर्त्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

तस्य विशेषणं वाच्यमेवं विशेषणवत्त्वमपि स्वविषयसाधनत्वरूपं वाच्यम् तेन न स्वेच्छाधीनेत्यादिद्वितीयहेतुज्ञानजन्यकार्यत्वानुमिति स्था-
ले प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः ननु काम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह तत-
श्च बलवदनिष्टेति ॥ तथा च स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविषयकत्वं विशेषणं देयमिति भावः ननु तृप्तस्यापि भो-
जने प्रवृत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनाघटितलिङ्गजन्यकार्यताज्ञानसत्त्वादत आह तृप्तश्चेति तदानीमिति कामनायास्तदानीं पुरु-
षविशेषणत्वाभावादित्यर्थः तथा च स्वविशेषणेत्यत्र तदानीन्तनत्वं विशेषणं देयमिति भावः ॥ ननु स्वेच्छाधीनमत्कृति व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरे-
कप्रतियोगित्वादिलिङ्गज्ञानजन्यकार्यताज्ञानान्तर्भावेन प्रवृत्त्यापत्तिः कृतेरपि स्वविशेषणत्वादत आह ॥ श्रीः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

नित्येशौचादिकमिति आदिना विहिततत्कर्मकालस्य परिग्रहः न च कालस्य कथं पुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यम् स्ववृत्तिजीवनवत्त्वसंबन्धेन तत्
स्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकालजीवित्वादेर्वादिपदेन ग्रहणात् तथा च नित्यगोचरप्रवृत्तिस्थले स्वविशेषणपदेन विशेष्यतत्कालीनशु
चित्वादिरूपविशेषणमेव ग्राह्यमिति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः नैयायिकः शङ्कते नन्विति तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाध
नताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानापेक्षया लाघवेनेति नियमादिघटितजन्यत्वापेक्षया विषयत्वस्य लघुत्वादिति भावः ननु बलवदनिष्टाजनक
त्वज्ञानत्वं हेतुः क्वचिद्बह्वायाससाध्ये बहुतरस्यापि दुःखस्याबलवत्त्वात् क्वचिदल्पस्य दुःखस्य बलवत्त्वात् अनुगतस्याबलवत्त्वस्य बलवत्त्वस्य
दुर्वचत्वादित्यत आह बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेति इष्टोत्पत्तीति इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकं यद्दुःखं तदपेक्षयातिरिक्तं यद्दुःखं तदजनकत्वमि

नित्ये च शौचादिकम्पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिः ॥ ननु तदपेक्षया ला
घवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्चे
ष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न इष्टसाधनत्वकृ
तिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वात् ॥ श्रीः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

त्यर्थः ॥ एतेन मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्ता इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखादिरिक्तस्य मरणदुःखस्य तेन जन
नात् अत्र केचित् । सुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखमप्रसिद्धमिति तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति तदयुक्तम् कष्टं
दुःखमेतिन्यायेन सुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्ध्यभावात् मिश्रास्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वमुक्तस्यार्थ
इति नाप्रसिद्धिरित्याहुः ॥ नन्वेवं सति नरकसाधनत्वेन प्रमिते परदारादिगमनादौ रागोत्कट्यान्न प्रवर्तेत इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकन
रकदुःखजनकत्वेन तस्य निश्चयादित्यत आह बलवद्द्वेषेति द्वेषे चाबलवत्त्वञ्ज्ञातिविशेषः अत एव रागान्धस्य परदारगमनादिज
॥ ६ ॥ ६ ॥ न्यदुःखेन तादृशो द्वेषस्तदा तद्धेतावपि प्रवृत्तिः ॥

साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधमुपपादयति असिद्धस्य हीति आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य पाकादेरित्यर्थः। सिद्धस्य अनाद्यक्षणविशिष्टस्य कृत्य।
व्यवहितोत्तरक्षणसम्बन्धित्वघटितस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकोत्पत्तिक्षण एव पाकवृत्तित्वात् कालान्तरभाव्योदनादिफलसाधनत्वस्योदनाव्यव।
हितपूर्वक्षणसम्बन्धित्वघटितस्य चोत्पत्तिक्षणे पाकावृत्तित्वात् तयोरेकक्षणावच्छेदेनैकत्रावृत्तित्वरूपविरोधादिति भावः। यद्यपि कालान्तरभाव्यो
दनाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपमोदनसाधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टेऽपि पाके सम्भवतीति कथं विरोधस्तथापि स्वरू
पयोग्यमिदन्न फललोपधायकमिति ज्ञानान्न प्रवृत्त्यनुदयेन फलोपधायकत्वरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव संशयसाधारणस्य प्रवृत्तिकारणत्व
म्वाच्यम् पूर्वोक्तं फलोपधायकत्वञ्चाद्यक्षणविशिष्टे यागादौ न सम्भवतीति भावः॥ साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधमुत्पाद्य तयोरेकज्ञानविष
यत्वन्न सम्भवतीत्याह॥ न चैकमेकं नैकदेति अव्याप्यवृत्तिपदार्थस्य स्वस्वाभावावच्छेदकानवगाहिज्ञानन्न सम्भवति मूले वृक्षः संयोगीत्येव प्रती

असिद्धस्य हि साध्यात्वं सिद्धस्य च साधनत्वम् न चैकमेकं नैकदा सिद्धमसिद्धञ्चेति ज्ञायते तस्मात्कालभेदादुभ
यज्ञायत इति मैवम् लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् न च
साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः॥ ६ ॥ ६ ॥

तेः॥ तथा च साध्यत्वसाधनत्वयोरपि स्वावच्छेदकासिद्धत्वसिद्धत्वविषयकमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः सिद्धश्च पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानं सम्भ
हाले ~ वनरूपं वाच्यम् तच्च न सम्भवति सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वादित्यभिमानः॥ तस्मात्कालभेदादिति न चेदानीमसिद्धः पा
कः कृतिसाध्यः अग्रे च सिद्धः पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् इदानीन्तनाग्रेतनकालयोरननुगमात् प्राणित्वस्यापि पुरुषविशे
षणत्वेनाहमिदानीन्तनकृतिसाध्यविषभक्षणवान् प्राणित्वादित्याद्यनुमितिसम्भवाद्विषभक्षणसाधारणं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञान
मिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताशौचाद्यन्यतरलिङ्गप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानम्प्रवर्तकं वाच्यम्। तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविष

येनाज्ञानमनिलष्विनितरेतरकाम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन कल्प्यत इत्यभिप्रायेण प्राभाकरमतन्दूषयति मैवमिति ॥ ६ ॥ साध्यत्वसाधनत्वयो।
र्विरोधन्दूषयति नचेति ॥ नहीत्यर्थः ॥ यदाकदाचिदिति ॥ यत्किञ्चित्कालीनस्य साध्यत्वस्य यत्किञ्चित्कालीनेन साधनत्वेन विरोधाभावादित्य
र्थः ॥ तथाचैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधेपि नस्तितस्तयाज्ञानस्यास्माभिः कारणत्वानङ्गीकारात्किन्तु निर्विशेषितयोःसामा
न्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ तादृशञ्च ज्ञानसम्भवतीत्याहुः एकदेति ॥ इदन्त्व ज्ञानान्वयिज्ञा।
नात् ज्ञानसम्भवात् मूलाद्यनवगाहिनोपि तत्स्वः सयोगीति ज्ञानस्यानुभविकतया व्याप्यत्वे ज्ञानंस्वावच्छेदकविषयकमेवेति नियमे

यदाकदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकसाध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् नव्यास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति
ज्ञानान्न प्रवर्त्तकमनागतेतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् ॥ किन्तु यादृशपुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टं तादृशत्वंस्वस्य प्रतिसन्धा
यतत्र प्रवर्त्तते तेनौदनकामस्य तत्साधनता ज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चाहमिति
।प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्त्तत इत्याहुः ॥ नन्वास्वकल्पि तलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्रेकादिना सम्भोगादौ
च तदभावात् इदन्नुबोध्यम् इदानीन्तनेष्टसाधनत्वादिज्ञानम्प्रवर्त्तकम् तेन भावियौवराज्ये बालस्य न
॥ प्रवृत्तिः इदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् ॥ श्री ६ ॥ ६ ॥

मानाभावान्न पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् प्राभाकरानुयायिनवीनमतमाह नव्यास्त्विति ज्ञातुमशक्यत्वादिति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गी
कारे प्रत्यक्षस्यपक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्चासम्भवादिति भावः ॥ तदभावात् ॥ यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टन्तादृशत्वज्ञानाभावात् ॥
नन्विष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वे भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरत आह इदन्नुबोध्यमिति इष्टसाधनत्वादीत्यत्रादिपदोपग्र
हीतस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्वस्य घटकतनाविदानीन्तनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह तेन भावीति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

इष्टसाधनतत्वघटकेच्छायास्तद्विशेषणस्य प्रयोजनमाह एवन्तु प्रवृत्तिरिति बलवदनिष्टेत्यत्र बलवत्त्वेन तद्विशेषणप्रयोजनमाह प्रवर्त्तेतैवेति प्रवृ
त्तौ प्रवृत्तेः पूर्वं नरकसाधनत्वज्ञानादिति नरकरूपबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानादित्यर्थः उत्कटरागादिनेति अगम्यागमनादिसुखउत्कटरागा
दिनेत्यर्थः॥ नरकेति बलवदनिष्टेत्यर्थः॥ तिरोधानात् अनुत्पादनात् तादृशसुखे उत्कटरागसत्वेऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषानुदया
दिति भावः॥ प्रवृत्तिरूपेति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्र प्रवृत्तित्वेन कृतेः प्रवेश इत्यर्थः॥ स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तु द्विमणि
कृन्मतेपि स्वेच्छाधीनत्वं कृतिविशेषणं प्रवृत्तिरूपकृतिलाभायैवेति भावः॥ इत्थञ्च नद्यापारीभूतेच्छापि प्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारिकाबोध्या ज्ञा
नेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावादिति तेन प्रवृत्तिप्रवेशेन प्राणपञ्चकसञ्चारेन प्रवृत्तिरितिनच प्राणानामतीन्द्रियत्वयोपादा।

एवन्तु प्रत्यक्षभोजनेन प्रवर्त्तेते॥ तदानीमिष्टसाधनत्वाऽज्ञानात् प्रवर्त्तेतैव रोषदूषितचित्तो विषादिभक्षणे तदानी
मवलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात् नचास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवधादिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्व
बुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यम् उत्कटरागादिना नारकसाधनताधीतिरोधानात् तृष्णादौ तु कृतिसाध्य
ताज्ञानाभावान्नचिकीर्षा प्रवृत्तौ किन्त्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या तेन जीवनयो
नियत्नसाध्ये प्राणपञ्चकसंचारेन प्रवृत्तिः॥ ८॥ ९॥

१ नप्रत्यक्षाभावादेव नप्राणोपादानकसञ्चारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्ति
रितिवाच्यम् प्राणवहननाड्युपादानकप्राणसञ्चारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैव प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारात् यद्यपि प्रा
णसञ्चारादित्रिविशेष्यता सम्बन्धेन कृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारादेव तथा प्रवृत्तिवारणं सम्भवति तथापि घटादौ जीवनयोनियत्नसा
ध्यत्वभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानहेतुत्वमावश्यकमिति ध्येयम् एतेन प्राणसञ्चारे प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वेपि प्रवृत्तिसाध्यत्वभ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेत्यपास्तम् नच प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेपि भोजननान्तरीयके श्रमे साध्यत्वया
प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् तादृशश्रमे चिकीर्षाविरहादेव प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः तत्र चिकीर्षाविरहश्च श्रमस्य दुःखरूपतया दुःखत्वज्ञानस्येच्छा॥

प्रतिबन्धकत्वं तदिच्छासामान्यसामग्रीविरहादेव एतेननान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वम्वा
च्यमिति मणिकृन्मतमपास्तम् नच सुखे प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेच्छयोः सत्वात्तत्र साध्यताख्यविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्य
म् साध्यतया प्रवृत्तिम्प्रति फलत्वेनज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् वस्तुतस्तु तत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानम्प्रति तत्तद्धर्मभेदस्य हेतुता।
यास्तत्र तत्र व्यवस्थापितत्वात् तत्र च कार्यतावच्छेदकोटौ ज्ञानत्वस्थाने गुणत्वमेव निवेशनीयम् एवञ्च सुखत्वान्यवृत्तिविषयतासम्ब
न्धेन गुणत्वस्य कृतिसाध्यता ज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतं यत्साध्यताख्यविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तित्वन्तद्व्यापकतया तदवच्छिन्न।
जनकसुखत्वभेदस्य सुखत्वेऽभावादेव न तत्र साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या फलजनने व्यापकधर्माव
च्छिन्नजनकसामग्र्या अपेक्षितत्वात् अनयैव च रीत्या प्राणसञ्चारत्वे श्रमत्वे च साध्यताख्यविषयतावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रवृत्तिवार
णम्बोध्यम् एतदेव हृदि निधाय प्राणसञ्चारस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति मिश्रैरभिहितमिति दिक्॥ छ ॥ ॥ इत्यञ्चेति

॥ इत्यञ्च प्रवर्त्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमर्थः॥ श्रीः॥

प्रवृत्तिम्प्रतीष्टसाधनत्वादिधियो हेतुत्वे चेत्यर्थः॥ इष्टसाधनत्वादीत्यादिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वयोः परिग्रहः॥ अत्र च।
निष्फले प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वस्य इष्टसाधनेऽपि मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनेऽप्रवृत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कृत्यसाध्ये सुमेरुशृ
ङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं हेतुः नच विधिनदितीष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थ इति भावः॥ ननु भाविवियौवराज्यादौ प्रवृ
त्तेर्वारणायेदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्त्तकत्वम्वाच्यम् तच्च न विधिवाक्यात् ततः शक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञान
स्यैवोत्पत्तेरिति कथम्प्रवर्त्तकज्ञानं विधितदिति अत्र वदन्ति न विधिः साक्षात्प्रवर्त्तकज्ञानमुत्पादयति किन्तु विधिवाक्यादिष्टसाधनत्वे
कृतिसाध्यत्वे चावगते किमिष्टमित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात्स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमानुमानिकम्मानसम्वोत्पद्यते
।अन्यथाविशेषरूपेण फलज्ञानाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥ एवमिदानीन्तनत्वान्तर्भावेन कृतिसाध्यत्वादिज्ञानमनुमानादि ॥ ६ ॥ ६॥

का॰मु॰
हि॰
२२६

ति अत एवोक्तम्मणिकृतापि एवंविधिजन्यज्ञानजन्यज्ञानम्प्रवर्त्तकमिति॥ ७॥ ॥ अत्र भट्टपादाः लोके प्रवृत्तिर्हि धास्वेच्छाधीनापरप्रेरणाज न्या च तत्राद्यायाम्प्रवर्त्तना या अनुपयोगेपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणेदं करोमीति व्यवहारात् प्रवर्त्तनाच प्रवर्त्तयितुःप्रवृ त्त्यनुकूलव्यापारविशेषः॥ स च चेतनस्याभिप्राय एव अचेतनस्य तु वेदस्याभिधानामकः कश्चिच्छब्दसमवेतः। तथा चाचार्याभिप्रायज्ञाना द्यथा शिष्यः प्रवर्त्तते एवमभिधाज्ञानाद्धि विध्युत्ते प्रवृत्तिरिति सैव लिङर्थः सैव च शाब्दभावना लिङ्त्वांशेनोच्यते अर्थभावनात्वाख्यातत्वांशेन त दुक्तम् अभिधांभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः॥ अर्थात्मभावनात्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर इति अभिधाशब्दः तन्निष्ठा भावना ऽभिधाभाव ना ऽर्थो यागादिरात्मा वा अर्थात्मकत्वञ्चार्थगोचरत्वमर्थाश्रितत्वं वा तथा च यागादिगोचरात्माश्रिता प्रवृत्तिरर्थभावना अत्र च शब्दभावनाया अर्थभावनैव भाव्या अर्थभावनायाश्च फलं स्वर्गादीति बोध्यं तदुक्तम् लिङोऽभिधा सैव च शाब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः सम्बन्धबो

इत्यञ्च विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलन्न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलङ्कल्प्यते नन्वहरहः सन्ध्यामुपा सीतेत्यादौ विशिष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम्॥

१॥ धः करणन्तदीयमप्ररोचना चाङ्गन्तयोपयुज्यते इति अस्यार्थः लिङोऽभि भिधा वाच्यं तस्याः किम्भाव्यमित्याकाङ्क्षायामुक्तम्भाव्या च तस्या इति केन भाव्या इत्याकाङ्क्षायां सम्बन्धेति सम्बन्धबोधः लिङादिपा दशक्तिज्ञानम् तत्रालस्येन निवर्त्तमानम्पुरुषम्प्रति रूत्तेजयतीति सा सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति वदन्ति॰ तन्न॰ लोके स्वेच्छाधीनप्र वृत्तौ इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन क्लृप्तत्वादन्यत्रापि प्रवृत्तौ तदेव हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्त्तनाज्ञानस्यातिरिक्तहेतुत्वेन अत एव वेदेपि न प्रवर्त्तनाज्ञानं हेतुः॥ शब्दशक्तिभिन्नायामभिधायाम्मानाभावाच्च अत एव मण्डनमिश्राः पुंसान्नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः प्रवृत्ति हेतुन्धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनामित्यादिना प्रवृत्त्यनुकूलत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेत्युक्तवन्तः॥ ७ ॥ नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यादौ फ लाश्रवणेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात्प्रवृत्तिर्न स्यादत आह इत्यञ्चेति इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे चेत्यर्थः॥ ननु नित्ये सन्ध्योपासनादौ फ लाभावान्नेष्टसाधनत्वज्ञानम्प्रवर्त्तकन्त्वानद्विषयो विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति॥ श्रीः॥ श्रीः॥ ७॥ श्रीः॥ १॥ ७॥ श्री॥

राम
२२६

नचार्थवादिकमिति सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः॥ विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनमित्यर्थः नित्यत्वहान्यापत्तेरिति नित्यत्वका
म्यत्वयोर्विरोधे दूषणाभिमानः। ननु तयोर्विरोधित्वे मानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिश्रुतिसन्ध्यामुपासते इत्यर्थवादयोरेकवाक्यतया
बलेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्वलिताधिकारः कल्प्यत इत्यत आह कामनाभाव इति अकरणापत्तेरिति अकरणे प्रत्यवायानुत्पत्त्यापत्ते
रित्यर्थः॥ कामनारूपाधिकाराभावात् नधिकृताकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावादिति भावः॥ ननु तथापि नित्यस्थलीयफलश्रुतेर्वैयर्थ्य
मित्याशङ्क्यार्थवादतया स्तुतिमात्रे तात्पर्यं कल्प्यत इत्याह इत्यस्त्वेति कल्पनादिति इदमुपलक्षणम् अर्थवादोपस्थितकामनाया अधिका
रत्वेपि अकुर्वन्विहितङ्कर्मेत्यादिना शौचे सति विहिताननुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधनात् कामनासम्वलितस्य शुचित्वादेर्नाधिकारत्वं

नचार्थवादिकम्ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यम् तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः॥ कामना
भावे चाकरणापत्तेः॥ इत्यस्त्वयत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्व।
योरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् नच कामनाभावेऽकरणतापत्तिः त्रिकालस्तवपाठादाविव कामनास
द्भावस्यैव कल्पनात् ननु वेदबोधितकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति सम्भवति स्वेष्टसाधनत्वमज्ञायता दृशकार्यता
ज्ञानसहस्रेणापि रपि प्रवृत्तेरसम्भवात्॥

((किन्तु नित्यस्थले फलकामनाशुचित्वाद्योरधिकारयोः सम्वलनन्तथा च काम
नाविरहेपि शुचित्वादिरूपाधिकारसत्त्वात्तदा सन्ध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमेव कामनाया अधिकारत्वेपि तदधिकारवतः शौचादिवि
रहिणः सन्ध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वन्न कल्प्यते शुचित्वतत्कालजीवितत्वरूपाधिकारैकदेशवतोप्यकरणे प्रत्यवायजनकत्वङ्कल्प्य
ते तेन सम्वलिताधिकारत्वेपि सति विरहाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्॥ एतेन तत्र नियमेन फलकामनासत्त्वे मानाभावेपि न क्षतिरिति सूचितम् ननु नित्य
गोचरप्रवृत्ता विष्टसाधनताज्ञानङ्कारणमेव नेत्यनेनैवोपपत्तौ किमर्थं नित्यस्यापि काम्यत्वङ्कल्पनीयमत आह नन्विति स्वेष्टसाधनत्वमिति अत्र

का॰ शु॰ टि॰ २२७

व्यतिरेकाभ्यामप्रवृत्तित्वावच्छिन्नम्प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। अत एव कुसुमाञ्जलौ सन्ध्योपासनमफलमपि क्रियते वेदबो
धितत्वादित्याशङ्क्य गुरुमतमेतत्र गुरुगुरोर्मतमित्यभिधायैवोपेक्षितमाचार्यैः॥ ६॥ यच्च पण्डापूर्वं स्वतः प्रयोजनन्नित्यस्य कर्मण इति
प्राभाकरमतन्तद्दूषयति यदपीति कामनाभावे पण्डापूर्वात्मकफलकमनाभावे रात्रिसत्रन्यायादिति यथाहि रात्रिसत्रशब्दवाच्यानां
ज्योतिर्गौरित्यादिवाक्योक्तानान्तु कर्मणाम्फलजिज्ञासायामश्रुतत्वात्स्वर्गादिकल्पने गौरवाद्विश्वजिन्न्यायापवादेन प्रतितिष्ठन्ती ह वा य एता रा
त्रीरुपयन्तीत्यर्थवादश्रुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितन्तथात्राप्यर्थवादिकम्ब्रह्मलोक एवं फलं लाघवादित्यर्थः अन्यथा फलाभावे

यद्यपि पण्डापूर्वम्फलमितितदपि न कामनाभावेऽकरणतापत्तेस्तौल्यात्कामनाकल्पनेनार्थवादिकम्फलमेव
रात्रिसत्रन्यायात्कल्प्यताम् अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥ तेनानुत्पत्तिम्प्रत्यवायस्यान्येमन्यन्ते॥ एवं सन्ध्यामुपा
सते ये तु सततं शंसितव्रताः विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् एवं दद्यादहरहः श्राद्धम्पितृभ्यः
प्रीतिमावहन् इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु न च पितृप्रीतिः कथम्फलम्व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम् गया
श्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव फलजनकत्वस्य कल्पनात् अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितम्फलमनुष्ठा
नकर्तरीत्युत्सर्ग इति पितॄणाम्मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गादि फलं यावत् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्ग
जनकत्वात्पण्डापूर्वार्थम्प्रवृत्तिश्च न सम्भवति न हि तत्सुखन्दुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनं ६॥

नेन आर्थवादिकफलकल्पनेन लाघवेन तत्र तत्रार्थवादिकम्फलन्दर्शयति अनुत्पत्तिमित्यादिना अत एव पितृप्रीतेः श्राद्धफलत्वादेव
उत्सर्ग इतीति श्राद्धादिफलस्य कर्तृमात्रगतत्वे तु व्यभिचाराभावान्नियम एव स्यादिति भावः। पण्डापूर्वस्वीकारेपि तत्साधनताज्ञानस्य प्र
वर्त्तकत्वन्न सम्भवतीत्याह पण्डापूर्वार्थमिति न वा तत्साधनमिति तथा चेच्छाविषयत्वाभावेन फलत्वाभावान्न तत्साधनताज्ञानम्प्रवर्त्तकमिति

श्रीः राम॰ २२७

ननु त्वन्मतेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तेः कथं सफलत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् न वा दुःखानुत्पत्तिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्त्वे इच्छाविषयत्वं दुःखा
नुत्पत्तेः प्रागभावरूपायास्तज्जन्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति प्रत्यवायेत्यादिना अनुत्पत्ताविन्युद्देश्यत्वस प्रश्नस्यार्थः॥ कथमप्रवृत्तिरिति
पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायानुत्पत्तेः फलत्वाभावेन तत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात्सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः प्रत्यवायाभावः प्रत्यवाय।
प्रागभावः॥ तदभावे सन्ध्यावन्दनादिनित्याभावे तदभावः प्रत्यवायाभावस्याभावः। तदभावे प्रत्यवायाभावस्याभावे तदभावः दुःखप्राग।
भावाभावो दुःखरूपः॥ योगक्षेमसाधारणेति योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम् प्रवृत्तिमतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां साधनता
याः क्षेमसाधारण्या एव प्रविष्टत्वादिति भावः॥ प्रागभावस्य प्रतियोगिविकल्पग्रासेन फलत्वासंभवात्प्रत्यवायानुत्पत्त्याभाव एव नित्यस्य फलं।

प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् इत्थम् यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः। एवं प्रत्य
वायाभावसत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारणकारणतया दुःखप्रागभावस्यापि सु
वचत्वात् एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्व
यः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न तत्र बाधादिष्टसाधनत्वकृतिसाध्य।
त्वञ्च न विध्यर्थः किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते ॥ १॥ २॥ ७॥ ॥ ६॥ ७॥

स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकक्षेमसाधारणजन्यतया अत्यन्ताभावे सत्त्वादिति तु नव्याः॥ एवमेव योगक्षेमसाधारणमेवान ननु न कलञ्जमित्यत्र कल।
ञ्जभक्षणाभाव इष्टसाधनमित्यन्वयबोधाभ्युपगमे बाधकाभावादित्यत आह विध्यर्थे कथं नञर्थेति विध्यर्थनञर्थयोः कथमन्वयः विध्यर्थेष्टसा
धनत्वाद्यन्वितनञर्थस्याभावस्य कलञ्जभक्षणे कथमन्वय इत्यर्थः अशक्यत्वादिति कलञ्जभक्षणे तस्य बाधादिति भावः। बलवदनिष्टाननुब
न्धित्वमात्रमिति विधेः कृतिसाध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण क्वचित्कस्यचित्क्वचित्कस्यचिद्विध्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः॥ प्रवृत्तिं प्रति
कृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं लाघवात्तु कृतिसाध्य॥ १॥ श्री १॥ ॥ श्री २॥ ७॥

त्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेन गौरवादतो विधेरपि विशिष्टमेव शक्यत्वाच्यम् एवञ्च निषेधस्थले विशिष्टाभावो विधिसमभिव्याहृतनञा
बोध्यत इत्यभिप्रायवानाह अथवेति विशेषणाभावे विश्राम्यतीति एवञ्चेष्टसाधनत्वादिमति कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभावो बोध्यमानो बल
वदनिष्टाननुबन्धित्वाभावे पर्यवस्यतीति भावः। विशिष्टस्य विध्यर्थत्वे श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणबाधात्कथं विशिष्टस्य वि
ध्यर्थस्य बोध इत्याशङ्कते ननु श्येनेनेति श्येनेनेति कर्मनामधेयमभिचरन्वैरीमारणं कामयन् कथमिति श्येनेन तस्य बाधितत्वादि
ति भावः अर्थः विधिजन्यबोधविषयः। वैधत्वान्न निषेध इतीति यज्ञीयपश्वालम्भानुरोधेन मा हिंस्यादिति निषेधस्य वैधहिंसेतरहिंसापर
त्वादिति भावः॥ अभिचार इति तथा चाभिचारमहीनस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति तत्र प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापत्त्या निषेधविधेस्तद

अथवा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः॥ तदभावश्च नञा बोध्य
मानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति ननु श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्टाननु
बन्धित्वमर्थः श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् न च वैधत्वान्न निषेध इति वाच्य
म् अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिं
सकत्वापत्तिर्गरललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥॥

तिरिक्तपरत्वन्तु सम्भवतीति भावः॥ नचैवं यज्ञीयपशुहिंसाया अपि प्रत्यवायजनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् अनुपदिष्टप्रायश्चित्तहिंसे
तरहिंसापरत्वान्मा हिंस्यादिति निषेधविधेरिति साक्षान्मरणानुकूलव्यापार एव हिंसा न हि श्येनस्तथेति मा हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादस्य
बबलवदनिष्टाननुबन्धित्वमित्यभिप्रायेण साक्षात्परम्परासाधारणमरणानुकूलव्यापारमात्रस्य हिंसात्वे दोषमाह मरणानुकूलव्याप
रमात्रं यदि हिंसा तदेति साक्षात्परम्परासाधारणः सर्वोऽपि व्यापारो यदि हिंसा तदेत्यर्थः॥ छ॥ ॥ ननु मरणोद्देश्यकत्वनिवेशोऽन्योद्दे
शेन प्रक्षिप्तनाराचेन यत्र ब्राह्मणमृतिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात्॥ श्री॥ श्री॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

तस्य हिंसात्वाभावेन मा हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादत आह अन्योद्देश्यकेति वाचनिकमिति ननु मा हिंस्यादिति निषेधविषयतयेति भावः॥ अदृ
ष्टाद्वारकत्वेनेति श्येनस्यादृष्टाद्वारैव वैरिमरणसाधनत्वादिति भावः। नन्वस्तु श्येनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेत्यत आह अत
एवेति अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः॥ न हिंसात्वमिति तथा च तादृशशिवपूजादेर्हिंसात्ववारणायावश्यकेनादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन
श्येनस्यापि हिंसात्ववारणमिति भावः। ननु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनश्येनादेर्वारणे किमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुवि।
शेषणेनेति तटस्थः शङ्कते। न च साक्षादिति अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव श्येनेऽवलवदनिष्टानुबन्धित्वमुपपादयतामस्मत आह केचित्त्विति हिं
साफलमिति साक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमित्यर्थः तस्य खड्गाभिघातादेः पापजनकत्वमिति अभिचारसहीनत्वेन्यादिना भिचार वि

मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात् अन्योद्देश्यकक्षिप्रनाशाच्च हननब्राह्मणस्य तु वाचनिकप्रायश्चित्तमिति
चेन्न श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् अत एव काशीमरणार्थकृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् न
च साक्षान्मरणजनकस्यैव हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किन्तु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम् खड्गघातेन ब्राह्मणे व्रण
पाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलत्वं तु मरणत्वेन श्येनजन्यखड्गाघातादिरू
पा हिंसाभिचारपदार्थस्तस्य पापजनकत्वम् अतः श्येनस्यैवैधत्वात्पापाजनकत्वेपि अग्रिमपापस्मृतिसम्भ

॥ यस्मिन्नोन प्रवर्त्तन्त इत्याहुः

स्य पापजनकत्वं नो धत्वात्साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवाभिचारपदार्थत्वादिति भावः॥ न च पूर्वं
त्वेत्यादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैव हिंसात्वमित्याशङ्कितत्वात्तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं पूर्वं साक्षान्मरणजनकस्य श्येनज
न्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितमिह च तथाभूतस्य खड्गाभिघातादेरपि भेदात् न चादिपदेन श्येनजन्यापूर्वस्य तथाभूतस्य ग्रहणात्कथ
म्भेद इति वाच्यम् श्येनजन्यापूर्वस्यैतन्मते खड्गाभिघातस्यैव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात् न च साक्षान्मरणजनक
व्यापारस्य हिंसात्वे खड्गघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् तत्र खड्गघातादुत्तरमेव॥ः

सन्निपातादिदोषस्योत्पन्नस्यामरणस्य प्रतिनियतस्य व्यापारस्तया व्यापारेण व्यवधानासम्भवात् कुतस्तर्ह्यास्तिकानां श्येनेन प्रवृत्तिरत आह अग्नि
ष्टेति तथा च पातकप्रयोजकत्वान्न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः॥ अत्र नव्याः॥ मास्तु श्येनस्य मा हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं तथा
प्यभिचारतया पापजनकत्वं सर्वसम्मतम् अभिचारस्योपपातकमध्ये मनुना परिगणितत्वादिति कथं तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम्॥
यच्चोक्तं श्येनजन्यखड्गाभिघातादेरेवाभिचारतया पापजनकत्वं न श्येनस्येति तदपि न अभिचारमहीनश्चैतस्याभिचारपदेन तज्जनक
श्येनादेर्ग्रहणात् अन्यथा प्रत्यभिचारेण यत्र न खड्गघाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् एवमपि श्येने पापप्रयोजकतया बलवदनि-
ष्टाप्रयोजकत्वोपपादनस्याशक्यत्वाच्च प्रवृत्तिं प्रति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव जनकतया तद्विषयस्यैव विध्यर्थत्वात् तथा च श्ये
नस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपाद्य विधेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्तिरयुक्ता किन्तु
त्रिषु शक्तित्रयं स्वीकृत्य क्वचित्कस्यचित् क्वचित्कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यङ्गीकरणीयम् श्येनेनेत्यादौ तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधो
न भवत्येव परन्त्विष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवेति किञ्च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टे शक्तिर्न युक्ता न च प्रत्ये
कं शक्तिं स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोधोपगमे नियामकाभाव इति वाच्यम् तात्पर्यस्यैव नियामकत्वात् प्रत्येकशक्तिपक्षेऽगम्यङ्गः।
श्चेदित्यादिवाक्यानामिष्टसाधनत्वादिप्रमाजनकतया प्रामाण्यापत्तिरित्यपि न॥ इष्टापत्तेः॥ तत्राप्रामाण्यव्यवहारस्तु कदाचिद्बलवदनि
ष्टाननुबन्धित्वभ्रमजनकत्वनिबन्धनः॥ न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यः पाक इत्येव बोधोऽनुक्तकृतिसाध्य
त्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि न विनिगमनाविरह इति वाच्यम्॥ तथैव बोधो नान्यथेत्यस्य शपथनिर्णेयत्वात् तस्माद्बलवद
निष्टाननुबन्धित्वादिषु प्रत्येकं शक्तिरिति प्रथमकल्प एव युक्तः॥ तत्रापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं नार्थः यागादिजन्यनान्तरीयकदुःख-
स्यापि यदा कदाचित्॥ यस्य कस्यचिद्बलवद्द्वेषविषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः॥ न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिवदश्वमे
धेन न यजेतेत्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तेश्च अश्वमेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकमर्थ इति
नसन् कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिशक्तिकल्पने गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमशक्यतया कालविशेषपुरुष-
॥ विशेषानन्तर्भावेन शक्तेर्दुर्ग्रहत्वाच्च नाश्वमेधेन यजेतेत्या॥ ६॥

दिनिषेधविधिवन्नकलञ्जम्भक्षयेदित्यादिनिषेधविधीनामप्रामाण्यापत्तेश्चतत्रयद्वायः पुरुषः प्रवर्त्ततेतत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेष
विषयाजनकत्वस्यतत्रापिसत्वात् किन्तुवैदिकविधेःपापाजनकत्वमर्थः तदभावएवनकलञ्जम्भक्षयेदित्यादौनञाबोध्यते शाकत्वधुर्ज्ञीनेत्या
दिवाक्यस्यप्रामाण्यनिर्वाहाय रोगाजनकत्वमप्यर्थः एवमनुष्येनोद्वहेन्नैकः पर्वतमारोहेदित्यादावपितेदृनिष्टाजनकत्वमर्थेबोध्यः नच।
शक्यानन्त्यमन्तरकत्वरोगत्वादीनान्द्वेषविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतेनानुगमय्यतदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटैकशक्त्या
भ्युपगमात् रोगाद्यजनकत्वादौलौकिकलिङ्गोलक्षणाभ्युपगमाद्वेतिवदन्ति॥ ७॥ ॥विध्यर्थश्चाप्ताभिप्रायः॥ सचस्वेष्टसाधनतानुमाप
कइष्टसाधनताज्ञानञ्चप्रवर्त्तकमित्युदयनाचार्यमतमाह आचार्यास्त्विति इत्यादावित्यादिना॥ पाकङ्कुर्यामित्युत्तमपुरुषपरिग्रहः॥ आ

आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायोविध्यर्थः॥ पाकङ्कुर्याइत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववत्। लिङ्मा
त्रस्येच्छावाचित्वंलाघवात् एवञ्चस्वर्गकामोयजेतेत्यादौयागःस्वर्गकामकृतिसाध्यतयाआप्तेष्टइत्यर्थः
ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमायप्रवर्त्तते कलञ्जभक्षणेतदभावान्नप्रवर्त्तते यस्तुवेदेपौरुषे।
यत्वन्नाभ्युपैतितम्प्रति विधिरेवतावद्गर्भइवश्रुतिकुमार्याः पुंयोगेमानम्॥ ८॥ ९॥ ७॥ ७॥ ॥

ज्ञादीत्यादिनाध्येषणापरिग्रहः॥ तथाचपाकङ्कुर्याः पाकङ्कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोराज्ञाध्येषणारूपेच्छावाचित्वङ्क्लृप्तन्त
दृष्टान्तेनप्रथमपुरुषेपीच्छावाचित्वमनुमेयमितिभावः॥ लाघवादिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाद्यपेक्षयेच्छात्वेनवि।
धित्वेलाघवादित्यर्थः॥ इत्यर्थः इतिबोधः॥ अनुमायेति अत्रचयागोममस्वर्गकामस्यबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनम्मत्कृति
साध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् मन्मात्रकृतिसाध्यतयेष्यमाणमद्भोजनवदित्यनुमानमवधेयम् तदभावात् आप्तेष्टत्वाभावेनहेतुकेष्ट
साधनत्वज्ञानाभावात् ननुवेदेवक्तुरभावात्कस्येच्छालिङाबोधनीयेत्यतआह यस्त्विति विधिरेवेति वक्तृभिन्नेच्छायाबोधनेविधेः
॥ सामर्थ्याभावाद्विधिरेववेदवक्तरीश्वरेमानमितिभावः॥

नच कर्त्रैस्स्मरणमिति कर्त्तुः वेदकर्त्तुः अस्मरणं स्मृतिभिरबोधनम् तथाच वेदोऽपौरुषेयः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यनुमानं बाधकमित्य
र्थः ॥ कपिलकणादेति कपिलकणादगौतमादिभिस्तच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तमित्यर्थः ॥ कर्तृस्मरणस्य सकर्तृकत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः ॥ नन्वी
श्वरस्य वेदवक्तुः सर्गादौ केनचित्साक्षाद्दृष्टत्वाद्वेदनानुभवे स्मरणं तदभावे ऋषीणां स्मृतिप्रणयनञ्च न सम्भवतीति चेन्न पौरुषेयत्वानुमा
नेनैव वेदवक्तारमनुभूय तन्मूलकश्रुतिस्मृतिप्रणयनयोः सम्भवात् अन्यथा वेदे सकर्तृकत्वानङ्गीकारे तत्रैव स्मृतिष्वेव वेदस्य सकर्तृकत्वे
श्रुतिस्मारदर्श्य स्मृतिमपि प्रदर्शयति एवमिति ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकम्भारताद्येव तस्याः कर्तृकत्वे प्रमाणम्भविष्यतीत्याशङ्क्य तेस्वयम्भू
रिति नित्यइत्यर्थः । एष भगवानित्यपि वेदविशेषणं स्तुतिमात्रमिति तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योर्विरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे तात्पर्यमि

नच कर्त्रैस्स्मरणं बाधकम् कपिलकणादादिभिराद्यपर्यन्तङ्कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा स्मृतीनाम
प्यकर्तृकत्वापत्तेः तत्रैव कर्त्तृस्मरणमस्तीति चेद् वेदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव एवम्प्रति
मन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इत्यपि द्रष्टव्यम् स्वयम्भूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा शिवाद्यृषिपर्यन्ताः
स्मर्तारोऽस्य न कारकाइति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् नच पौरुषेयत्वे भ्रमादिसम्भवात् प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् नि
त्यसर्वज्ञप्रणीतत्वेन निर्दोषत्वात् अत एव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसंभवात्कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य ॥ १ ॥ छ ॥

पि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः भ्रमादिसम्भवात् पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिदोषसम्भवादित्यर्थः । नित्यसर्वज्ञत्वेनेति नित्यसर्वविषयकज्ञा
नवत्वेनेत्यर्थः निर्दोषत्वात् भ्रमादिशून्यत्वात् अत एव नित्यसर्वज्ञत्वभावादेव ॥ ॥ छ ॥ ॥ ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वापेक्षया नि
त्यनिर्दोषत्वं वेदस्योक्तत्वात्तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्तु तथाच सकर्तृत्वानुमाने बाध इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे बाधकमाह किञ्चे
ति तत्सन्दर्भस्येति तन्निष्ठानुपूर्वीविशेषस्येत्यर्थः ॥ आनुपूर्व्या नित्यत्वे तन्नित्यसमवेतनित्यस्य जातित्वे नानुपूर्व्या जातित्वापत्तेरिति ।
भावः ॥ अत्र चाप्रेच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयिनः कलञ्जभक्षणे ॥ श्री ॥ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

पि सत्वाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात्कथन्तस्य तदनुमापकत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धि
त्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाया लिङर्थत्वे च लाघवाद्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव लिङर्थोस्तु कृतमा प्रेच्छयेत्यस्वरस आ॥
चार्यैस्तित्यनेन सूचितः॥ नन्विष्टसाधनत्वस्य न विधितो बाधः संभवति स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे बाधात् गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गे व्य
भिचारात् स्वर्गनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे सत्वेपि तद्वैजात्यस्य विधिबोधितस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्य प्राग
नुपस्थित्या तद्घटितकारणत्वे विधिशक्तिग्रहायोगादिति चेन्न स्वरूपसंबंधविशेषरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमादित्येके॥ अन्यथा

किन्त्ववर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तु तदन्तःसन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति सङ्क्षेपः॥ १॥ ॥उपादानस्येति॥
उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षम् प्रत्यक्षम्प्रवृत्तौ कारणमिति निवृत्तिरिति द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिम्प्रति

उपादानस्याध्यक्षम्प्रवृत्तौ जनकम्भवेत्। निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः १४९ यत्नो जीवनयो
निस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत्॥ १॥

१ जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः १४९॥ १५०॥ १५१॥ य
त्न इति जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्तते स चातीन्द्रियः तत्र प्रमाणमाह॥ १ सिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकनियततत्तदवच्छिन्ना
वच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वमित्यन्ये॥ वस्तुतस्तु स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वम् नच
यागे न बाधितं स्वर्गनिष्ठवैजात्यरूपस्वर्गधर्मावच्छिन्नम्प्रति यागस्य व्यभिचाराभावात् ननु विधेरिष्टसाधनत्वे शक्तित्वेपि स्वर्गसाधनत्वस्य कथन्त
तो बोधः स्वर्गसाधनत्वादौ विधिशक्तिकल्पने तु शक्त्यानन्त्यम् नच विधिप्रत्ययोपस्थिते इष्टे स्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदेनान्वयात् स्वर्गा
भिन्नेष्टसाधनत्वस्य बोधः सम्भवतीति वाच्यम् स्वर्गपदस्य समासान्तर्गततया तदर्थस्यान्यत्रान्वयासम्भवादिति चेन्न स्वर्गसाधनत्वादौ विधेः
शक्तिकल्पने न तथा बोधनिर्वाहात् नचैवैकस्य बोधे विधेर्विनिगमकाभावः स्वर्गादिपदसमभिव्याहाराधीनतद्धर्मघटितसाधनत्वे तात्पर्यग्रहस्यैव वि

नचैवंविधिशक्त्यानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वेष्वेकशक्त्युपगमात् नच शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीन्यनुगतीकृत्य तदवच्छिन्ननिरूपितसाधनत्व एकशक्त्युपगमात् नचेष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनामाभानं स्यादन्तुसरूपतदिति वाच्यम् इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिविषयत्वाद्विशेषणस्यैव शाब्दबोधेमानोपगमात् उपलक्षणत्वञ्चतत्प्रयुक्तजन्यबोधाविषयत्वे न शक्तिविषयत्वत्वं तत्प्रयुक्तजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वमेव च विशेषणत्वमित्यन्यत्र विस्तरः समवायिकारणस्येति तत्साधकप्रवृत्तिम्प्रति तत्समवायिकारणात्मकतदुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम् नच शब्दसाधकप्रवृत्तिर्मृदङ्गादौ नस्यात्तदुपादानस्यगग

शरीरइति प्राणसञ्चारो हि प्रयत्नसाध्यः इत्थञ्च प्राणसञ्चारस्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः सएव जीवनयोनिर्यत्नः गुरुत्वन्निरूपयति अतीन्द्रियमिति अनित्येति अनित्ये द्व्यणुकादौ तद्गुरुत्व

शरीरे प्राणसञ्चारे कारणन्तत्प्रकीर्त्तितम् १५२ अतीन्द्रियङ्गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् १५३ तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि सांसिद्धिकन्द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् १५४ सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः॥ १ मनित्यन्नित्ये परमाणौ नित्यङ्गुरुत्वमित्यनुवर्त्तते

॥तद्गुरुत्वमसमवायि असमवायिकारणम् तदेवेति पतनाख्य इति आद्यपतने इत्यर्थः द्रवत्वन्निरूपयति सांसिद्धिकमिति द्रवत्वं द्विविधं॥ सांसिद्धिकन्नैमित्तिकञ्चेत्यर्थः॥ द्वितीयम् नैमित्तिकम्॥ १ नस्यातीन्द्रियत्वात् एवञ्च शब्दसाधकप्रवृत्तिरपि तत्समवायिनोऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः शब्दसाक्षात्कारसाधकप्रवृत्तेरेव मृदङ्गादिगोचरतया उपगमादिति प्राचीनमतानुसारेणेदम्॥ नवीनमते त्वधिष्ठानमात्रमुपादानम्बोध्यम् तेन योगादेर्हविः शब्दस्य मृदङ्गादिः प्राणसञ्चारादेश्च प्राणवहनाड्यादिरुपादानमिति बोध्यम् १४९।१५०।१५१ मूले द्वेषादिति फलगतो द्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानञ्च निवृत्तिम्प्रतिकारणमित्यभिप्रायेणोक्तम् प्राणसञ्चारो हीति॥

अधिकश्वासादिः प्राणसञ्चारो यत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यतया दृष्टः धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासस्य क्रियोत्कर्षदर्शनादितिभावः। इत्थञ्चेति दृ
ष्टान्तसिद्धावित्यर्थः सर्वस्येति। एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविकत्वेन तद्दृष्टान्तेन प्राणसञ्चारत्वावच्छेदेन सर्वत्रैव भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानादिति।
भावः सएव प्राणसञ्चारहेतुत्वेनानुमीयमानएव नत्वायासुजीवनयोनियत्ने मानाभावः प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्ममनोयोगस्य
वा जीवनायत्नप्रयोजकादृष्टाद्यासम्भवादुक्तानुमानस्य चाप्रयोजकत्वात् अन्यथैकत्र यत्नेज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेनजन्ययत्नत्वावच्छेदेन

परमाणाविति जलपरमाणौ द्रवत्वन्नित्यमित्यर्थः। अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं। कुत्रचि
त्तेजसि कुत्रचित्पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वन्तत्र कोवा नैमित्तिकार्थस्तद्दर्शयति १५३। १५४। १५५। नैमित्तिकमितिवन्हो
ति अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकन्द्रवत्वम् तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां वर्त्तत इत्यर्थः द्रवत्वमितिहेतुमि

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते १५५ नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु द्रवत्वं स्यन्दने हेतु।
र्निमित्तं सङ्ग्रहे तु तत् १५६ स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूल
ता १५७ संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने॥ ॥ इत्यसमवायिकारणमित्यर्थः सङ्ग्रहे सक्तुकादिसंयोग
विशेषेन द्रवत्वं स्नेहसहितमितिबोद्धव्यम् तेनद्रुतसुवर्णादीनान्नसङ्ग्रहः १५६ स्नेहन्निरूपयति। जलइति जलएवेत्यर्थः
। असौस्नेहः। ननु पृथिव्यामपि तैलेस्नेह उपलभ्यते तेन चासौ जलीयस्तथा सति दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् अत आह॥ तै
लान्तर इति। तत्प्रकर्षात्॥ ॥ शे

त्वानजन्यत्वकल्पनापत्त्या सुषुप्तौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य कल्पनापत्तेरितिप्राहुः १५२ पतनसम
वायिभिन्नत्वरूपं पतनासमवायित्वरूपा द्यावतिव्याप्तमतो व्याचष्टे असमवायिकारणमिति द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणकत्वा
दाह आद्येति एवञ्च संयोगासमवधानकालीनाक्रियागुणासमवायिकारणिकाक्रियात्वात्संयोगजन्यक्रियावदित्यनुमानेन गुरुत्वसिद्धिरितिभावः

॥ मु० टी० मु० टी० ॥

अग्निसंयोगजन्यमिति अग्निसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः। वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गादाह स्नेहसहितमिति न च सांसिद्धिकमेव तथा च सांसिद्धिकद्रवत्वेनैव हेतुत्वात्सुवर्णादिद्रवत्वस्य सङ्ग्रह इति भावः॥ न चावश्यकस्नेह हेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सङ्ग्रहहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् स्नेहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयस्यापि हेतुत्वात् १५६ असौ तैले प्रतीयमानः स्नेहो जलीयः तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठस्तथा सति तैलान्तर्जलभागस्वीकारे दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् दहननाशप्रसङ्गात् दहनाश्मप्रतिसे

स्नेहप्रकर्षात्तैले उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वाद्दहनेनानुकूल्यम् अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाश यतीति भावः १५७ संस्कारन्निरूपयति संस्कारभेद इति वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः॥ छ॥ मूर्त्तमात्र इति कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः॥ शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाश॰

मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् १५८ स्थितिः स्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् १५९॥

॰स्तत उत्तरकर्मण एवमग्रेऽपि विना च वेगं कर्मणः प्रतिबन्धकत्वात्पूर्वकर्मनाशे उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् यत्र च वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः १५८ स्थितिस्थापकेति अतीन्द्रिय इति अकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य॥

॥ योगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः १५७ वेगो जन्य इति वेगत्वन्तु जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः॥ तेनेति॥ कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य तदानीमभावाद्वेगस्यैव कर्मनाशकत्वं कल्प्यत इति भावः तत इति॥ पूर्वकर्मनाशानन्तरमित्यर्थः॥ एवमग्रेऽपीति॥ उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो वेगान्तरोत्पत्तिरित्येषा दिगित्यर्थः॥ विना च वेगमिति वेगं विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः॥ नाशकान्तराभावादिति भावः ननु पूर्वकर्मणो नाशाभावे का क्षतिरत आह कर्मोत्पत्तिश्च न स्यादिति॥ अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति अत्र केचित् उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः॥ ६॥ ॥ ६॥ ॥ ९॥ ॥ छ॥ छ॥

संभवात्तत्पूर्वकर्मनाशकर्मोत्पत्तिस्वीकारेप्रयोजनाभावात्त्वंवेगेनतस्माद्वेगेनगच्छतीतिकर्मजनकतयाप्रत्यक्षमेववेगेप्रमाणमित्याहुः॥१५८॥पुनर्गमनेस्येति यथापूर्वंसंयोगजनकक्रियायाइत्यर्थः॥ छ॥ स्थितिस्थापकसाध्यत्वादिति॥वेगस्यनूत्नदेशसंयोगजनकक्रियाजनकत्वान्नतुयथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमितिनवेगेनस्थितिस्थापकस्यान्यथासिद्धिरितिभावः॥स्थितिस्थापकत्वंजातिविशेषःक्रियाविशेषजनकतावच्छेदकतयासिद्धः॥स्थितिस्थापकश्चक्रियाविशेषजनकःस्वजन्यक्रियानाश्योऽतीन्द्रियश्चेतिमूलेउक्तप्रायम् १५९॥इ

स्थितिस्थापकसाध्यत्वात्केचिदिति चतुर्ष्वित्यादिषुस्थितिस्थापकङ्केचिन्मन्यंतेतत्रप्रमाणमितिभावः।असौस्थितिस्थापकःक्वचित्दृक्पृष्णत्वादौ १५९ भावनाख्यइतितस्यसंस्कारस्योपेक्षात्मकज्ञानानासंस्कारोनुत्पत्तेरुपेक्षानात्मकइत्युक्तं।तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चयइत्युक्तंतेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेनसंस्कारम्प्रतिहेतुत्वेतिभावः ननुस्मरणम्प्रत्युपेक्षान्यनिश्च

भावनाख्यस्तुसंस्कारोजीववृत्तिरतीन्द्रियः उपेक्षानात्मकस्तस्यनिश्चयः कारणंभवेत् १६० स्मरणेप्रत्यभि

ज्ञायामप्यसौहेतुरुच्यते॥ ((यत्वेनहेतुत्वंतेनोपेक्षादिस्थलेनस्मरणम् इत्यञ्चसंस्कारम्प्रतिज्ञानत्वेनैवहेतुतास्त्वितिचेन्न विनिगमनाविरहेणापिसंस्कारम्प्रतिउपेक्षान्यनिश्चयत्वेहेतुतायाःसिद्धत्वात् किञ्चोपेक्षास्थलेसंस्कारकल्पनायाःगुरुत्वात्संस्कारम्प्रतिउपेक्षान्यत्वेनहेतुतायाःसिद्धत्वात् असौसंस्कारः तत्रप्रमाणन्दर्शयतिस्मरणइति यतःस्मरणंप्रत्यभिज्ञानञ्चजनयत्यतःसंस्कारःकल्प्यते॥ ((त्यञ्चउक्तप्रकारेणोपेक्षाज्ञानात्स्मृतिवारणेचवस्तुतःसंस्कारम्प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेनहेतुत्वएवविनिगमकमस्तीत्याह किञ्चेतिसंस्कारकल्पनायागुरुत्वादित्यस्यस्मृतिम्प्रत्येवोपेक्षान्यनिश्चयत्वेनहेतुत्वइत्यादिः॥सिद्धत्वादित्यग्रिमस्यापिपञ्चम्यन्तस्यनेत्यनेनान्वयः॥उद्देश्यवाचकपदस्यप्रागपेक्षितत्वात्तथान्वयप्रदर्शनार्थमुदीच्यस्याप्यसावित्यस्यप्राक्धारणमितिबोध्यम् तत्रसंस्कारे॥ अतःसंस्कारःकल्प्यतइति अथानुभवस्यध्वंसएवव्यापारोस्तुप्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वात् नचानुभवस्यस्मृतिंप्रतिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरितिवाच्यम्॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताश्रयीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतापदार्थत्वादिह च संसर्गाभावत्वेनाजनकत्वात् नचानुभवद्वितीयक्षणोत्पन्नसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मरणसंभवात्ध्वंसस्य व्यापारत्वं न सम्भवति फलस्य प्राक्काले ऽनुभवध्वंसस्याभावादिति वाच्यम् तत्रापि क्षणविलम्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न संस्कारानङ्गीकारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेः। अनुभवध्वंसात्मकव्यापारस्य सर्वदा सत्वात् नचोद्बोधकाभावात् स्मरणमिति वाच्यम् यत्र वस्तुविशेषज्ञानानन्तरं कोऽप्युद्बोधकेन दृश्यते तत्र वा घटादेः स्मरणं नि जानाति नन्वधिकानि तत्र घटादिस्मृतौ न दृष्टानि तस्यैव नियतोद्बोधकत्वं यानन्तरं उद्बोधकाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् वस्तुतस्त्वनुपदं वक्ष्यमाणपूर्वसाधकयुक्त्या संस्कारसिद्धिर्निरा

विनाव्यापारम्पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात् नच प्रत्यभिज्ञाप्रतितत्त्वसंस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञा। याः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् परे त्वनुद्बुद्धसंस्का

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम् ॥१६१॥ गङ्गास्नानादियागादिर्व्यापारः स तु कीर्तितः ॥ ६ ॥

रात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षयानन्तरं स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञाप्रतिहेतुत्वङ्कल्प्यत इत्याहुः अदृष्टं निरूपयति धर्मेति स्वर्गादीति स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनाञ्च साधनं धर्म इत्यर्थः तत्र प्रमाणन्दर्शयितु ॥ माह यागादीति

बाधेति ध्येयम् स्वस्वव्यापाराभावे कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवादिति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्ति स्वस्वव्यापारान्यतरकत्वस्यैव कारणतापदार्थत्वाभावादिति भावः॥ अप्रयोजकत्वादिति। संस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वे प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः। मणिकृन्मतं न स्मरदर्शयति परे त्विति तन्मते ऽनन्तरकल्पनीयस्मृतिव्यक्तौ बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वकल्पनं मन्यते तु प्रत्यभिज्ञायान्तु हेतुत्वकल्पनमिति समानमनन्तरस्मृतिव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायान्तद्धेतुत्वकल्पने च न वाधिकङ्गौरवमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः स्वर्गादीत्यत्र स्वर्गपदेन सुखमात्रस्यादिपदेन शरीरेन्द्रियादेः परिग्रह इति प्रदर्शयति स्वर्गादिसकलेत्यादिना अनेन नरकादीनामित्यत्राप्येवम् तत्र धर्मे ॥

यागादीति आदिना होमदानपरिग्रहः यागत्वञ्च देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसवद्द्रव्यविशेष्यकेच्छात्वम् देवतोद्देश्यकत्वन्देवतास्वत्ववद्विशेष्यकत्वम् शब्दमयो देवतेति पक्षे तु तस्याऽऽद्दमित्यारोपज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम् होमत्वञ्चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलघृतादित्यागेनोदनो दिव्यापारत्वम् दानत्वञ्च मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमिति सम्प्रदायः॥ यागत्वं होमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषा इत्यन्ये श्राद्धस्यापि त्रपेक्षया यागत्वेन ब्राह्मणापेक्षया दानत्वेन तत्र साङ्कर्यान्नेदं युक्तमित्यपरे अन्यथा धर्माभावे चिरविनष्टस्याप्यनुभवस्य स्मृतिजनकत्वादाह निर्व्यापारतयेति चिरध्वस्तमिति चिरकालनष्टं कर्मातिशयमपूर्वं विना फलाय फलजननाय नालन्न समर्थमित्यर्थः॥

यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते अन्यथा यागादीनाञ्चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वन्न स्यात्॥ तदुक्तमाचार्यैः चिरध्वस्तम्फलायालन्न कर्मातिशयं विनेति ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् न च प्रतियोगितत् ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वं सर्वत्र तथात्वे मानाभावात् न च तन्मते फलानन्त्यम्मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वान्न तथात्वमिति वाच्यम् कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह गङ्गास्नानेति गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानाञ्जलसंयोगध्वंसानाम्व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः॥ ननु ध्वंसोपि न व्यापारोऽस्तु न च निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथङ्कारणत्वमिति वाच्यम्॥ ई॥ ई॥ छ॥ ॥ श्रीई॥ छ॥ ॥ ए॥ ॥

तथात्वे ध्वंसप्रतियोगिनोरेकत्रजनकत्वाभावे एकमेवापूर्वङ्कल्प्यत इति वस्तुतस्तु यागस्यापि ध्वंसो न व्यापारः तथात्वे कीर्तितयागात्स्वर्गोत्पाद वारणाय स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदो निवेशनीयस्तत्र च कीर्तितत्वस्यैकस्याभावेन कीर्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशनमशक्यमतः कीर्तितव्यक्तीनान्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव भेदो निवेशनीयः एवञ्च दशकीर्तितयागस्थले परस्परन्तत्तद्व्यक्तिभेदसत्त्वेन स्वर्गोत्पादवारणाय भेदकूटस्यैव कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम् तत्र च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण। कार्यकारणभावानन्त्यमपूर्वं स्वीकारे तु क्षणिकतया कीर्तितयागनाम्मेलनासम्भवेन भेदानामेकत्र निवेशप्रयोजनाभावः॥ ई॥ ए॥

का॰मु॰ दि॰ २३४

यादृशकीर्त्तितयागादपूर्वमापादनीयन्तद्वैतावच्छिन्नयागव्यक्तेस्तदानीमभावात् न चापूर्वसम्बन्धेनकीर्त्तितयागव्यक्तीनाम्मेलनंसम्भ
वतीतिस्वर्गजनकतावच्छेदककोटौकीर्त्तितभेदानामेकत्रनिवेश आवश्यक इतिवाच्यम् अपूर्वाश्रयस्यैवास्वर्गसम्भवेस्वर्गजनकतावच्छेदक
कोटौकीर्त्तितभेदानामनिवेशात् कीर्त्तितयागाद्वंसोन्यादेनध्वंसजनकतावच्छेदककोटौकीर्त्तितभेदनिवेशस्यासम्भवादित्यन्यैरपरिशीलि॰
तःपन्थाः कारणत्वइति घटकत्वसप्तम्यर्थः एवमग्रेपिकार्यकालवृत्तित्वमेवेति यथासमवायिकारणस्यकारणत्वेकार्यकालवृत्तित्वम्घट
कत्वन्तसमवायिकारणस्यकारणत्वेनशेत्यर्थः तेनकर्मनाशाजलस्पर्शादिना तस्ययागादेःपूर्वम् कर्मनाशाजलस्पर्शादितःपूर्वं वृत्तित्वादि

अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्यतत्रापिसत्वात् अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वंहि चक्षुःसंयोगादेःकारणत्वेननु सर्वत्रकार्यका
लवृत्तित्वमिवसमवायिकारणस्यकारणत्वेदृश्यत आह कर्मनाशेति यदिहि अपूर्वन्तस्यात्तदाकर्मनाशाजलस्पर्शादिनानाश्य
त्वम्धर्मस्यनस्यात् नहितेनयागादेर्नाशःप्रतिवन्धोवाकर्त्तुंशक्यते तस्यपूर्वमेव वृत्तत्वादितिभावः एतेनदेवताप्रीतेरेवफल

कर्मनाशाजलस्पर्शादिनानाश्यस्त्वसौमतः १६२ अधर्मोनरकादीनांहेतुर्निन्दितकर्मजः॥६॥

त्वमित्यपास्तम्गङ्गास्नानादौसर्वत्रदेवताप्रीतेरसंभवाच्च देवतायाश्चेतनत्वेपितत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेःसुखरूपत्वेनविष्णु
प्रीत्यादौतदसम्भवात् जन्यसुखस्यतत्राभावात् तेनविष्णुप्रीतिजन्यत्वेनपराभिमतस्वर्गादिरेवविष्णुप्रीतिशब्देनलक्ष्यते१६१
।१६२।अधर्मेति नरकादिसकलदुःखानान्नारकीयशरीरादीनाञ्चसाधनमधर्मइत्यर्थः तत्रप्रमाणमाह॥६॥ ७॥७॥

तिउत्पन्नत्वाद्धि नष्टत्वाच्चेत्यर्थः॥योग्यविभुविशेषगुणानांस्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादिच्छात्मकयागस्यतृतीयक्षणएवनष्टत्वादितिभावः
।एवमग्रेपिधर्मःक्षरतीत्यस्यधर्मोयागादिःक्षरतिफलभाङ्भवतीत्यर्थःकतयाकर्मनाशाजलस्पर्शादेःस्वध्वंससंव न्धेनस्वर्गादिफलम्प्रति
न्धकत्वमेवयुक्तमितिनसत् एकाश्वमेधानन्तरमश्वमेधःकृतइतिकीर्त्तितेनदुत्तरस्मुनरश्वमेधकरणेपिस्वर्गानुदयापत्तेः॥ नचतदश्वमेधजन्य तम॰
स्वर्गत्वावच्छिन्नम्प्रतितत्कीर्त्तनत्वेनप्रतिवन्धकत्वान्नाश्वमेधान्तरात्स्वर्गानुदयप्रसङ्गइतिवाच्यम्॥ ७॥ ७॥ ॥६॥६॥ २३५

अथ कारिकावलीमुक्तावलीदिनकरीसहितरामरुद्रीप्रारभ्यते॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ तानस्य तर्कसरसीरुहकाननेषु रामेश्वरस्य तरणेश्चरणे प्रणम्य श्रीरामरुद्रसुकृती कृतिनां हिताय लीलावशात्किमपि कौतुकमातनोति १ जाने कदाचिदपि नैव शिवस्वरूपान्मातापुनः परमदैवतमन्यदत्र तस्मादिमां कृतिमिहाघतरङ्गिणी त्वात्पाद्याय तच्चरणयोः परिकल्पयामि २ तरङ्गिणीयं सफलोक्तिवाचो मुदे बुधानां तरसा विदे च भूयात्सदालंनिखिलाण्डभाण्डकीर्तिप्रभाजातविभूतिनाम् ३ सिद्धांतमुक्तावलीव्याख्यां चिकीर्षुर्महादेवः प्रारिप्सितग्रन्थविघ्नविघाताय कृतं नानानमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति लक्ष्मीति गूढार्थास्ततनुते विस्तारयतीत्यर्थः अन्यत्र विस्तारो नाम नानाजनसंबंधः प्रकृते तु स्वविषयकज्ञानवत्त्वमेवेति भावः शिष्या अप्येवं कुर्युरितीति अत्रेतिशब्दस्य उक्ताकारकाभिप्रायो र्थः इतिशब्दस्याव्ययत्वात्तीयांतत्वेन शिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकाऽ

लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितरं श्रीबालकृष्णाभिधं भारद्वाजकुलांबुधौ विधुमिव श्रीगौरवास्यांबुजात् ज्ञात्वा शेषमनंतमिनेन वचसा सिद्धांतमुक्तावलीगूढार्थास्ततनुते यथामति महादेवः परेषां कृते १ तत्र तावद्भाषापरिच्छेदव्याख्या

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः १॥

नंचिकीर्षुः विश्वनाथपंचाननो निर्विघ्नपरिसमाप्तये कृतस्येश्वरनिर्देशरूपमंगलस्य शिष्या अप्येवं कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै निबंधं कुर्वन्नीश्वरं प्रार्थयते चूडामणीकृतेति लीलेति इदं च विशेष्यं नातः समाप्तपुनरात्तत्वदोषः॥ ॥

भिप्रायेणेत्यर्थः पर्यवसितः एतेन शिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकज्ञानेच्छाशब्दानां शिष्यशिक्षानात्मकतया कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै इति ग्रन्थासंगतिः सकर्तव्यत्वेन ज्ञानस्यैव शिक्षाशब्दार्थत्वादितिनिरस्तम् समाप्तपुनरात्तत्वमिति क्रियान्वयेन शांताकांक्षस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरान्वयार्थं पुनरनुसंधानं समाप्तपुनरात्तत्वं काव्यदोषः प्रकृते हि चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डित इत्यत्र भवो भव्याय भवत्वित्येतावतान्वयबोधे नैव भवपदस्य शांताकांक्षतया उत्तरत्र विद्यमानलीलाताण्डवपण्डितपदस्य

इति विशेषणस्यान्वयार्थं सभवः पुनः कीदृश इत्याकांक्षासंपादनाय भवपदेन भवस्मरणस्यावश्यकत्तया भवति समाप्तपुनरात्तत्वं दोष इति भावः

ननु जातितद्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दानां जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः अन्यथा नीलोत्पलमित्यादिवदुत्प
लनीलमित्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसंगात् तथाहि समासविधायकसूत्रे यत्प्रथमांतपदं निर्दिष्टं तत्समासे पूर्वं निपततीति नियमः विशे
षणं विशेष्येणेति कर्मधारयविधायकसूत्रे विशेषणवाचकपदस्य प्रथमांतपदनिर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातनियमः नीलोत्पलयोर्विशेषण
विशेष्यभावे नियामकाभावे उत्पलस्य विशेषणत्वविवक्षया उत्पलनीलमिति प्रयोगः स्यादेव तस्माज्जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादुत्प
लपदस्य विशेष्यवाचकत्वमेवेत्यवश्यमंगीकरणीयं तथा च शिवशरीरवृत्तिजातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भवशब्दस्य विशेषण
परत्वानुपपत्तिः न च भवः सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः अवच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानवत्त्वबोधकत्वस्येश्वरज्ञानस्य किंचिदनवच्छि
न्नत्वेन स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसंबंधेन तादृशवैजात्यविशिष्टचैतन्यस्यैव भवपदार्थत्वोपगमात् न चैकव्यक्ति

वस्तुतस्तु विधोः किमिति चूडामणीकरणं किमर्थं वा वासुकेर्वलयीकरणमित्याकांक्षायां निराकांक्षप्रति
पत्तिर्न संभवतीति लीलेत्यादिविशेषणानुक्तौ विवक्षितान्वयबोधाभावान्न्यायमत्रदोषः ॥ ॥

कत्वाद्भवत्वं न जातिरिति वाच्यम् कल्पभेदेन शिवशरीरस्यापि भिन्नत्वात् न च भवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्त्या जगत्कारणत्वमेव भवपद
प्रवृत्तिनिमित्तं न तु जातिविशेष इति वाच्यम् योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वादित्यभियुक्तोक्त्या शीघ्रोपस्थितिकरूढ्यर्थमादाय शांताकांक्षान्वयबोधो
त्पत्तौ विलम्बोपस्थितिकयोगार्थमादायान्वयबोधानुपपादनेन समाप्तपुनरात्तत्वदोषस्यावश्यकत्वादित्यत आह वस्तुतस्त्विति इत्याकांक्षाया
मिति सत्यामिति शेषः निराकांक्षा प्रतिपत्तिर्न भवतीति स्वोत्तरानुत्पन्नाकांक्षाकशाब्दबोधो न भवतीत्यर्थः विवक्षितान्वयबोधेति विशेष्यवा
चकपदेन निरुक्तनिराकांक्षान्वयबोधजननोत्तरं विशेषणांतरान्वयार्थं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानं समाप्तपुनरात्तत्वमिति सा
माप्तपुनरात्तत्वलक्षणघटकत्वेन विवक्षितो यो निराकांक्षान्वयबोधस्तदभावादित्यर्थः लीलेत्यादिविशेषणानुक्ताविति नेन तादृशविशेष
णोक्तौ तादृशविशेषणासहितेन त[illegible]विवक्षितान्वयबोधो भवतीति सूचितम्॥

नन्वेवं समाप्तपुनरात्तत्वं क्वापिदोषो न स्यात् शाब्दबोधमात्रे आकांक्षायाः प्रयोजकत्वेन विशेषणांतरान्वयार्थं सकीदृश इत्यादि यत्किंचिदाकांक्षायाः कल्पनीयतया क्वापि निराकांक्षाप्रतिपत्तेरसंभवादित्यत आह उत्थाप्याकांक्षेति अनियताकांक्षयेत्यर्थः क्रियाकारकपदानां परस्पराकांक्षानियता पुत्रादिपदानामपि प्रतियोग्याकांक्षा नियता एवं प्रयोजनाकांक्षापि नियतैव प्रयोजनाभावे वाक्यार्थस्यैवासिद्धिप्रसंगात् भवः कीदृश इत्याद्याकांक्षा तु नियता न याच नियताकांक्षारहितान्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानमेव समाप्तपुनरात्तत्वमिति विवक्षितत्वात् उत्थाप्याकांक्षया विशेषणान्वय एव तत्त्रसरादिति लीलया तांडवं नृत्यं तत्र पण्डितोऽभिज्ञ इत्यर्थः अनेन च नृत्यविशिष्टतया स्मृतिविषयत्वात् प्रार्थितार्थाभवंतेवेति सूचितम् ननु आभूषणरहितस्य कथं नृत्यं तत्राह चूडामणीकृतेति अचूडामणिवत्संपद्यमान इति चूडामणीकृतः चूडामणीकृतो विधुर्येन सतथेत्यर्थः वलयीकृतेति अवलयं वलयं संपद्यते इति वलयीकृतः वलयीकृतो वासुकिर्येन सतथेत्यर्थः शिष्यावधानाय प्रतिजानीते निजनिर्मितेति निजेन स्वेन निर्मिता रचिता या कारिकावली नाम् अतिअ

निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः ॥ १ ॥

त्यंतं क्षेपः शब्दसंक्षेपो यासु ताः अतिसंक्षिप्तास्ता दृश्यमानाश्चिरंतनानां कणादप्रभृतीनां या उक्तयो वचांसि वचः प्रतिपाद्यायुक्तयस्ताभिरहं विशदीकरवाणि प्रकटीकरोमीत्यर्थः ननु लीलावत्यादि प्राचीननिबंधाध्ययनेनैव कारिकावलीप्रतिपादितोऽर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्कृतविशदनिबंधेनेत्यत आह अतिसंक्षिप्तेति तथा च लीलावत्यादि प्राचीननिबंधेषु ग्रंथबाहुल्येन बहुतरदुःखहेतुप्रतिपत्तिकतया न बालानां प्रवृत्तिरिति भावः स्वात्मेक्षामूलकता प्रयुक्तानादरणीयतां निरसितुं चिरंतनेत्युक्तं नन्वित्यवधारणे तथा च कौतुकादेवेत्यर्थः एतेन स्वस्य ग्रंथकरणे क्लेशाभावः सूचितः ॥ ॥ सकीदृश इत्याद्युत्थाप्याकांक्षयाविशेषणांतरान्वयस्थल एव समाप्तपुनरात्तत्वदोष इति भावः चूडामणिरिति विस्मयादभूत तद्भावे इत्यनेन विहितच्वि प्रत्ययात चूडामणिशब्दघटितत्वात् उक्तवाक्यादयमर्थो लभ्यत इति भावः शिष्यावधानायेति शिष्याणामवधानं शुश्रूषा तस्मै इत्यर्थः वक्तव्यार्थस्य विशिष्य ज्ञानेन तत्प्रतिपत्तेरिष्टसाधनत्वाग्रहेण शिष्याणां वाक्यश्रवणेच्छा न संभवति प्रतिज्ञया स्वकारिकावलीव्याख्यातस्य कर्तव्यत्वज्ञाने कारिकावल्यर्थज्ञानरूपेष्टसाधनत्वस्य ग्रन्थकृद्वाक्येषु सुग्रहत्वेन भवत्येव तच्छ्रवणेच्छेति भावः ॥

शव्दसङ्क्षेपइतिसंक्षेपोद्विविधःशव्दसंक्षेपोऽर्थसंक्षेपश्च तत्रार्थसंक्षेपेणग्रंथस्यसकलार्थाप्रतिपादकत्वेवालव्युत्पत्तिजनकतानस्यादित्या
शंक्यसंक्षेपपदस्यप्रकृतेशव्दसंक्षेपमात्रपरत्वमुपदर्शितमितिपद्यस्यातिसंक्षिप्तपदस्यप्रयोजनंप्रकटयन्नाह॰नन्वित्यादि॰स्वोत्प्रेक्षेतिस्व
कीयकल्पनामूलकत्वेत्यर्थः अनेनाऽवधारणेनसज्जातिरूपमितिसामान्यमनुगतधर्ममात्रंतत्रचक्वचिदुपाधिरूपंक्वचिज्जातिरूपंप्रकृतग्रंथे
स्वस्यग्रंथकरणेप्रवृत्तौनि मितमाहराजीवेतिराजीवेशिष्येपादयाकृपातयावशंवदस्तदधीनइत्यर्थः २ ननुग्रंथादौश्रोतृप्रवृत्त
येप्रयोजनादिवक्तव्यंभवतितस्यचेहानुक्तत्वादुपेक्षणीयतैतद्ग्रंथस्यस्यादित्याशंक्यविषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणःसूचयन्न
तिसंक्षिप्तत्वादेतद्ग्रंथस्यसकलपदार्थाप्रतिपादकतयाकथंवालव्युत्पत्तिरित्याशंकांचैतद्ग्रंथस्यसकलपदार्थप्रतिपादकत्वेप्र
दर्शनेनपरिहरन्यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमितिभगवदुक्तेर्मुक्तावलीसमं

विशदीकरवाणिकौतुकान्ननुराजीवदयावशंवदः २ सद्द्रव्यागुणगुम्फितासुकृतिनांसत्क
र्मणांज्ञापिकासत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताऽभावप्रकर्षोज्ज्वला ॥ १ ॥ १ ॥

स्वकीयग्रंथंभवतिचार्पयन्स्वकीर्त्यनुवृत्तयेग्रंथस्यस्वस्यचनामनिवध्नातिसद्द्रव्येतिद्रव्यैःसहितायुक्ताप्रतिपादकतयागुणै
रपिगुम्फितायुक्तासतामुत्क्षेपणादीनांपंचानांकर्मणांज्ञापिकाबोधिकासत्जातिरूपंसामान्यंविशेषाःनित्यःसमवायस्तैर्मिलिता
यद्वासंतिसामान्यविशेषनित्यमिलितानियस्यांसानित्यमिलितंनित्यसंबंधःअभावप्रकर्षःप्रागभावादिभेदेनवैलक्षण्यंतस्यउज्वला
प्रकाशिकाएषावुद्धिस्थासिद्धांतारवमुक्तास्तासांआवलीपंक्तिःविष्णोर्नारायणस्यवक्षस्स्थलेविन्यस्ताविशेषतोर्पितासुकृतिनांपण्डिता
नांमनसःमुदंसंतोषंचिरंवहुकालंवितनुतांविस्तारयत्वित्यर्थः॥१॥जातिरूपसामान्यस्यैवनिरूपणीयत्वेनजातिरूपसामान्यलाभायसत्सामान्येतु
क्तमितिभावःननुसदित्यस्यसत्ताविशिष्टार्थकत्वेनसत्पदस्यजातिरूपार्थकत्वंलक्षणयैववाच्यंसामान्यपदमपिशास्त्रकृत्परिभाषयाजातिरूपसामा
न्यएवसुप्रसिद्धम् अन्यथासामान्येसविशेषकमितिमूलेतिरिक्तसामान्यानवनेकविशेषणानुत्पत्त्यामूलकारस्यन्यूनतापत्तेस्सदित्यनर्थकंचे

विपदमनर्थकमितीति इदं चोपसर्गाणां वाचकत्वमताभिप्रायेण अन्यथा तेषां द्योतकत्वपक्षे किंचिदर्थावाचकतया उपसर्गाणां शक्तत्वरूपपदत्वासंभवेन विपदमित्यसंगतमेव स्यात् अत एव समाधाने पि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपर

ननु पुस्तके नाम त्रासत्वात्कथं विदुषां संतोषस्तत्राह सद्युक्तिरिति सत्यः युक्तयो यस्यां सा तथा मुक्तावलीसादृश्यं ग्रंथे द्रव्यादिपदार्थवत्तया यथा हि मुक्तावली सद्द्रव्यासाध्यतया द्रव्यवतीद्रव्यसाध्येति यावत् नानाविधद्रव्यघटिता वा गुणेन सूत्रेण गुम्फिता निर्मिता सुकृतिनां पुण्यवतां यानि संति समीचीनानि भगवद्भजनादिरूपाणि कर्माणि तेषां बोधिका सत्सामान्यं समीचीना जातिः विशेषो महत्वनिर्मलत्वादिस्ताभ्यां नित्यमनवरतं संबद्धा अभावे तेजोभावे ंधकारे सति प्रकर्षेणोज्वला ऽर्थप्रकाशिकेति यावत् यथा मुक्तावली द्रव्यादिसकलपदार्थवती तथायं ग्रंथोपीति अत्र मुक्तावलीत्वोक्त्या निर्दोषत्वं सूचितम् अत्र द्रव्यादिपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन द्रव्यादयो वि॰

विस्तोर्ण्सस्तिविश्वनाथकृतिना सिद्धांतमुक्तावली विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ३ विघ्नविघातायकृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति नूतनेति नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय॥ १ ये पाउक्ताः पदार्थतत्वावधारणं च प्रयोजनं सूचितं संबंधश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः पदार्थतत्वावधारण॰

कामोधिकारीति ग्रंथारंभसमये कृतस्य मंगलस्य तन्निबंधनस्य च वैयर्थ्यमाशंक्य फलं दर्शयति विघ्नविघातायेति प्रारब्धस्येष्टस्य ग्रंथस्येति शेषः यद्यपि अत्र घातपदस्योत्पत्तिमद्भावपरतया विपदमनर्थकमिति प्रतिभाति तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथक् विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायाः सकीचकैर्मारुतपूर्णरंध्रैरित्यत्र कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता इति कोशान्मारुतपूर्णरंध्रत्वविशिष्टवेणुबोधककीचकपदे दृष्टत्वाद्घातपदमभावमात्रपरं द्रष्टव्यम्॥ ॥ ॥

त्वमितिन्यायेन विपद संनिहितघातपदस्य अभावमात्रपरताप्रदर्शनमपि संगच्छते अन्यथा विपदस्य किंचिदर्थावाचकत्वेन विशेषणवाचकत्वसंभवात् विघातपदस्योक्तन्यायविषयता न स्यादिति ध्येयं विशिष्टवाचकपदस्यापि विशेषणबोधकत्वरूपविशेषणवाचकत्वस्याप्यक्षततया तेषां क्वापि विशिष्टवाचकता न स्यादित्यतः पृथगित्युक्तं विशिष्टवाचकपदातिरिक्तमित्यर्थः॥

ननुविघ्नविघातायकृतंमंगलमितिमूलेनमंगलेविघ्नध्वंसजनकत्वस्यैवसूचितत्वेनतदुपरिनन्वित्यादिमूलेनविघ्नध्वंसंप्रतिमंगलंनकारण
मित्याशंकायद्यपियुज्यतेतथापिनवासमाप्तिंप्रतिकारणमित्युक्तिरसंगतेत्यतस्तद्द्वयमभिप्रायांतरेणावतारयतिननुनिष्फलत्वादिति॰फलविशेष
शून्यत्वहेतुनेति॰यद्यपिज्योतिष्टोमादावपिपुत्रादिरूपफलविशेषशून्यत्वेनफलविशेषशून्यत्वंननिष्फलत्वव्याप्यंतथापितत्पदेनयावत्फल
विशेषशून्यत्वस्यविवक्षितत्वात् यावद्विशेषाभावस्यचसामान्याभावव्याप्यत्वान्नोक्तासंगतिरितिभावः नचैवंनिष्फलत्वसिद्धयेयावत्फलविशे
षशून्यत्वमेवसाधनीयंमूलेतुमंगलंनविघ्नध्वंसंप्रतिनवासमाप्तिंप्रतिकारणमित्यनेनफलद्वयशून्यत्वमेवसाध्यतेतेनचनयावत्फलविशे-
षशून्यत्वरूपहेतुसिद्धिरितिकथंप्रकृतोपयोगइतिवाच्यम् पशुपुत्रादिफलशून्यत्वस्यमंगलेसर्वसंमतत्वेनतस्यसाधनानर्हत्तयाप्राची

ननुनिष्फलत्वान्मंगलाचरणमयुक्तंनचनिष्फलत्वमेवासिद्धंतस्यफलविशेषशून्यत्वेनहेतुनासाधनादित्यभिप्रायेणाशंकतेन
न्वितिमंगलस्यकारणत्वाभावेव्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुमाह विनापीति निर्विघ्नपरिसमाप्तीतिविघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तीत्यर्थः न

ननुमंगलंनविघ्नध्वंसंप्रतिनवासमाप्तिंप्रतिकारणंविनापिमंगलं ॥

चतत्रजन्मान्तरीयमंगलकल्पनान्नव्यभिचारइतिवाच्यंभोगादिनापिनास्तिकानामनिर्विघ्ननाशसंभवेनजन्मांतरीयमंगलसंदेहे
नव्यभिचारसंशयसंभवात् अत्रकादंबर्यादिग्रंथेमंगलसत्त्वेपिसमाप्तेरदर्शनेनान्वयव्यभिचारोपिदोषोबोध्यः व्यभिचारसंदेहस-
ननवीनाभ्यांसमाप्तिविघ्नध्वंसयोरेवफलत्वांगीकारेणतदुभयफलशून्यत्वसाधनेयावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धेरावश्यकत्वादितिभा
वः नचैवमपिप्राचीनैः मंगलस्यसमाप्तिंप्रतिविघ्नध्वंसद्वारैवकारणत्वांगीकारात्विघ्नध्वंसंप्रत्यकारणत्वेसमाप्तिंप्रत्यपिविघ्नध्वंसद्वाराकारण
त्वमसंभवदुक्तिकमेवेतिपृथक्समाप्तिकारणत्वनिषेधोव्यर्थएवेतिवाच्यम् यतोहिविघ्नध्वंसद्वारैवसमाप्तिंप्रतिमंगलस्यप्राचीनैःसर्वत्रकार
णत्वोपगमेविघ्नध्वंसोमंगलफलमितिवादिनोनवीनस्यमतेनचैवंसतिसिद्धविघ्नविरहवताकृतस्येत्यादिविघ्नात्यंताभाववताकृतस्यमंगलस्यनि-
ष्फलत्वापत्तिः प्राचीनैः कर्त्तुमशक्यास्वमतेपितत्रविघ्नध्वंसरूपद्वाराभावेनमंगलेनिष्फलत्वस्यैवांगीकरणीयत्वात् तथाचप्राचीनानामपूर्व
द्वारैवमंगलस्यसमाप्तिहेतुतासंमतेतिनकश्चिद्दोषइतिभावः नचैवं॥

मु·दि· विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमिति प्राचीनोक्तिविरोध इति वाच्यम् द्वारत्वं हि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तच्चापूर्वद्वारा मंगलस्य समाप्तिहेतु-
रा· त्वेपि मंगलजन्यसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य प्रतिबंधकसंसर्गाभावविधया कारणत्वेन विघ्नध्वंसस्य मंगलजन्यत्वेन च मंगलस्यापूर्वद्वारा सम-
४ प्तिकारणत्वेपि विघ्नध्वंसस्य द्वारतासंभवात् न चैवमपि अपूर्वस्य द्वारतामते स्वजन्यापूर्वसंबंधेनैव मंगलस्य हेतुतायाः वक्तव्यतया स्वजन्यविघ्न-
ध्वंसवत्वसंबंधेन मंगलस्य कारणताप्रतिपादनं मुक्तावलीव्याख्यानकृतामसंगतमेवेति वाच्यम् यत्र मंगलजन्यविघ्नध्वंसो वर्तते तत्राऽनंतस्थले-
षु नानापूर्वव्यक्तीनां कल्पने गौरवात् तादृशमंगले स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेनैव मंगलस्य समाप्तिहेतुतापुक्तेत्यभिप्रायकतया तदुक्तिसंगतेः न चैव-
मपि समाप्तिं प्रति मंगलस्य क्वचित् स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन हेतुता क्वचित्स्वजन्यापूर्वसंबंधेनेत्यायातं तथा च पृथक्समाप्तिकारणत्वे निषेधस्याव-
श्यकत्वेऽपि यत्र स्वजन्यापूर्वसंबन्धेन मंगलं न तत्र स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन यत्र च स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंगलं न तत्र स्वजन्यापूर्वसंबंधे-
ग्राह्यसंशयरूपतया कारणताप्रत्यक्षस्यैव प्रतिबंधकत्वं न त्वनुमितौ न तत्र तस्यानुकूलत्वादित्यभिप्रायवान्मंगलं समाप्तिफलकं समा-

नास्तिकादीनां ग्रंथे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न·॥

प्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति परिशेषानुमानेन मंगलस्य समाप्तिफलकतां व्यवस्थापयिष्यन्प्रथमतो विशेष्यासिद्धिं निरा-
साय फलवत्तां साधयति अविगीतेति·॥ ऽऽनेति समाप्तौ मंगलस्य संबंधद्वयेनापि व्यतिरेकव्यभिचारात्कारणत्वमेवासंभवदुक्तिकमिति वाच्यमतत्सं-
बंधेन मंगलाव्यवहितोत्तरत्वस्याऽपि कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया व्यभिचाराभावादिति हृदयं न च व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुना समाप्तेः कारण-
त्वाभावस्य मंगले पूर्वपक्षिणा साधनात् समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वहेतुना मंगले समाप्तिकारणत्वानुमानं सिद्धांतिनामसंगतं समाप्तिकारण-
त्वाभावसाधने हेतौ हेत्वाभासमनुद्भाव्य समाप्तिकारणत्वानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वापत्तेरित्यतः सिद्धांतग्रंथस्य भावमाह व्यभिचारसंदेहस्येति मंगल-
त्वधर्मिकसमाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंदेहस्येत्यर्थः ग्राह्यसंशयरूपतयेति अनुमित्या ग्राह्यं हि मंगले समाप्तिकारणत्वं तच्च समाप्ति-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमंगलत्ववत्वं तथा च साध्यसंदेहपर्यवसन्नस्य व्यभिचारसंदेहस्यानुमितौ प्रतिबंधकत्वमिति भावः कारण- राम
ताप्रत्यक्षे एव प्रतिबंधकत्वमिति विशेषदर्शनाभावविशिष्टतत्संशयः प्रात्यक्षिकनिश्चयप्रतिबंधक इति मताभिप्रायेणोक्तम्॥ ॥ ९ ॥ ४

वस्तुतस्तु संशयसामग्र्या एव निश्चयप्रतिबंधकत्वमत एव विशेषदर्शनदशायामेककोटिभानप्रतिबंधेन न संशयसामग्र्यभावान्निश्चय इति मं
तव्यमत्र तत्स्येति अनुमितौ साध्यसंशयस्येत्यर्थः अनुकूलत्वादिति सिद्ध्यभावरूपपक्षतासंपादकत्वादिति भावः परिशेषानुमानेनेति यदितर
विशेषाभाववत्त्वे सति सामान्यवत्त्वरूपो हेतुः परिशेषानुमानं आचारश्चात्रेति अत्रेति शब्दश्चोत्तरान्वयी तथा च आचारो यद्यपि क्रियैव तथाप्यत्र
विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षितेत्यर्थः ननु श्येनयागस्यापि शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वात्सफलत्वमसत्त्वमेवा नस्तत्र हेतुसत्त्वेपि न व्यभिचार इति हेता
वविगीतत्वविशेषणं व्यर्थमित्याशंकां निराकर्तुमविगीतपदाभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह तेनेत्यादि प्रवृत्त्युपयुक्तेति मंगलाचरणे प्रवृत्ति निर्वा
विषयत्वं च ज्ञानविषयसुखेऽतिप्रसक्तमत आचारेति आचारश्चात्र यद्यपि क्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षिता तद्वि
षयत्वं च विधेयतया बोध्यं तेन फलेन व्यभिचारः तस्योद्देश्यतया कृतिविषयत्वात् विधेयतया कृतिविषयत्वं चैत्यवंदनादावप्यस्त
नः शिष्टेति शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रांतिरहितत्वं न तु वेदप्रामाण्याभ्युपगंतृत्वं तेन न स्तुत्क्रमेण कृतेर्दर्शादौ निष्फलत्वेपि न व्यभि॰

अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मंगलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्प

नाया अन्याय्यत्वात् ॥ २२ चारः शिष्टाचारविषयत्वं श्येनयागादावप्यस्त्यतोऽविगीतेति अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबंधित्वं तेन
श्येनयागादौ प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेपि न व्यभिचारः सिद्धे अनुमिते तत्र मंगले फलजिज्ञासा
यां विशेषतः फलजिज्ञासायां ननु कथं तर्हि गंगास्नानादीनामदृष्टार्थकतेत्यत आह संभवतीति तथा च तत्र दृष्टासंभवेनादृष्टकल्पनेति ॥
द्वायबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपसफलत्वमेवानुमेयं तच्च श्येनेनास्त्येवेति हेतावविगीतपदाभावे भवत्येव व्यभिचार इति भावः अनिष्टे
बलवत्त्वं च दृष्टोत्पत्तिनांतरीयकभिन्नत्वम् अनिष्टे बलवत्त्वविशेषणात् बहुवित्तव्ययासेसाध्ययागादौ न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः यद्यपि जलताडनादेरपि न
कुर्यान्निष्फलं कर्मेत्यादिना निषिद्धतया तदनुकूलकृतेरपि नरकरूपबलवदनिष्टजनकतयाऽविगीताचारविषयत्वं सफलकर्मण्येवेति शिष्टप
दमनर्थकं तथापि पश्चादिकृतचेष्टायां व्यभिचारवारकतया शिष्टपदसार्थक्यमेव विधिनिषेधयोर्नराधिकारित्वेन तदीयचेष्टाया निषे
धाविषयत्वेन बलवदनिष्टाजनकत्वादिति भावः नन्वत्रैति अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वे हेत्वर्थः ॥

विश्वजिन्न्यायेनेति काम्यप्रकरणे विश्वजिता यजेतेति विधिः श्रूयते काम्यप्रकरण पठितत्वेन तस्य नित्यत्वाभावात् प्रत्यवायपरिहारफलस्याप्यभावा
त्प्रवृत्त्यर्थं किंचित्फलं कल्पनीयं श्रुतौ फलाश्रवणादिति स स्वर्गः स्यात् सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति जैमिनिना सूत्रं प्रणीतं सः विश्वजिता साध्यः स्वर्गो भवितुमर्हे
ति स्वर्गस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् सर्वेषामिच्छाविषयत्वादिति यावत् तथा च विश्वजिद्यागस्य पुत्रादिफलकत्वे ऽपुत्रार्थिनां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वर्गफल
कत्वे तु तस्य सर्वेषामिच्छाविषयत्वात् सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिः संभवतीति स्वर्ग एव फलत्वेन कल्पयितुमुचितो नान्य इति तु न्यायपर्यवसितार्थः तन्न्यायात्त्रापि
स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामित्यर्थः उपस्थितत्वादित्यनेन कस्योपस्थितत्वमुक्तमित्याकांक्षायामाह परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्येति समाप्तेरन्यापलकत्वे स
तिसफलत्वहेतुकानुमान इति तदर्थः ननु समाप्तित्वेन समाप्तेरुपस्थितिरकिंचित्करी व्याप्तिघटकाभावादीनाम प्युपस्थितत्वाऽविशेषादित्यत आह
ननु तथापि विश्वजिन्न्यायात्स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामत आह उपस्थितत्वादिति आरब्धं कर्म मे निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति ग्रंथादौ प्रवृत्त
पुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थः कल्प्यते अनुमीयते अनेन च मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वे ऽनुमा
नमेव प्रमाणम् न तु शिष्टाचारानुमिता श्रुतिरिदानीमानुपूर्वीविशेषनिर्णयाभावेन तस्या अवोधकत्वादिति सूचितं व्यापकत्वघटितकार

उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते इत्थं च यत्र मंगलं न दृश्यते तत्रापि जन्मांतरीयं तत्कल्प्यते ॥

णताग्रहप्रतिवंधकज्ञानविषयव्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति इत्थं चेति मंगलस्यासमाप्तिफलकत्वे चेत्यर्थः तत्रापि नास्तिकादिग्रंथेपि
तत्मंगलं कल्प्यते अनुमीयते कार्यरूपसमाप्तेर्विशेषः॥ २२ ग्रंथादौ प्रवृत्तकामनाविषयत्वेनेति तथा च तादृशकामनाविषयत्वप्रकारकोपस्थि
तिविषयत्वं नान्येषामिति भावः ग्रंथादौ प्रवृत्तिसमये ग्रंथसमाप्तावेवेच्छाया औत्सर्गिकत्वात्तथात्वं वोध्यम् व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरतीति यद्यपि व्यति
रेकव्यभिचारनिश्चये सति कारणताया वाधितत्वेन समाप्तेर्मंगलकार्यत्वासिद्ध्या समाप्तिरूपकार्येण मंगलानुमितिरेव न संभवति यदि तु जन्मांतरीयमं
गलसंदेहान्न व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चयो ऽपि तु संदेह एव स च न कारणतानुमितौ प्रतिवंधक इति समाप्त्या मंगलानुमानं संभवत्येवेत्युच्यते तदा ग्रा
ह्यसंदेहपर्यवसन्नतादृशव्यभिचारसंदेहस्याकिंचित्करत्वेन तादृशव्यभिचारोद्धारो विफल एव तथापि कारणत्वानुमितावपि नास्तिकस्य जन्मां
तरीयमंगलसंदेहे न वाधितविषयकत्वसंदेहाद्द्वत्यप्रमाण्यसंदेहास्कंदितकारणतानिश्चयो न तु स्वस्वकार्यायुक्तम इति तदुद्धार आवश्यक इति भावः

व्यतिरेकव्यभिचारेण समाप्तेः कार्यत्वासिद्ध्या कथं समाप्तिकार्येण मंगलानुमानमित्याशंकां निरस्यति ग्राह्यसंदेहेत्यादिना ननु प्रचुरस्थले यत्किंचिन्मंगलेन यत्किंचिद्विघ्नध्वंसस्यावश्यकतया स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंगलस्य सत्त्वात्कथमेतत्स्थले समाप्त्यभाव इत्याशंकां। निरस्यति तथा चेत्यादिना विघ्नसमसंख्याकेति तत्तत्स्थलीयविघ्नेतरावृत्तिसकलविघ्नवृत्तिर्या संख्या तत्समानजातीया तत्तत्स्थलीयमंगलेतरावृ ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्य कारणतानुमितावप्रतिबंधकत्वाद्व्यभिचारनिर्णयस्य चाभावादिति भाव॰ वः ननु एवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानं कारणताग्रहविरोधि भविष्यत्येवेत्याशंक्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति यत्र चेति तत्र कादम्ब र्य्यादौ बलवत्तरत्वं वैजात्यम् नन्वेवमपि कादम्बर्य्यादौ कुतो न विघ्नध्वंस इत्यत आह प्रचुरस्येति प्रचुरस्यैव मंगलस्येत्यर्थः बलव त्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादिविघ्ननिवारणे तेन प्रचुरविघ्नस्यापि संग्रहः तथा च मंगलस्य विघ्नसमसंख्याकमंगलत्वेन ना

यत्र च सत्यपि मंगले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम् प्रचुरस्यैव बलवत्तर विघ्ननिवारणे कारणत्वम् विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः॥ २२ शकनयानतत्रविघ्ननाश इति भावः अ

त्र च विघ्नसमसंख्याकमंगलत्वेन हेतुत्वे ऽधिकसंख्याकमंगलात्तन्न्यूनसंख्याकविघ्ननाशो न स्यादतः प्राचुर्य्यं वेत्यत्र वाकारो ऽना स्थायां बोध्यः बलवत्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादिविघ्ननिवारणे तेन प्रचुरस्यापि विघ्नस्य संग्रहः ननु तथापि कादम्बर्य्यादौ विघ्न ध्वंसो मा जायतां समाप्तिः परं जायतां मंगलरूपहेतोः सत्त्वादित्याशंक्याह विघ्नध्वंसस्त्विति तथा च स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंग लाभावान्न समाप्तिरिति भावः आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु विघ्नध्वंसद्वारा मंगलस्य हेतुत्वं न संभवति नास्तिकग्रंथसमाप्तौ व्य तिनादृशसकलमङ्गलवृत्तिर्या संख्या तादृशसंख्यावन्मंगलत्वेनेत्यर्थः अन्यथा विघ्नप्राचुर्येऽपि यत्किंचिद्विघ्नवृत्तिसंख्यामादाय व्यभिचारात्॥ दा यान्यस्थलीयमंगलस्य तामादाय वा मंगलान्यवृत्तिसंख्यामादाय वा समसंख्यत्वापादनसंभवात् अधिकसंख्याकं मंगलादिति एतच्चापात तो निरुक्तविघ्ननिष्ठसंख्यासजातीयतत्तत्स्थलीयमंगलेतरावृत्तिसंख्यावन्मंगलत्वेन कारणत्वे अधिकसंख्याकमंगलादपि स्वल्पविघ्ननाशसं

वस्तुनस्तुप्रतिवंधकसंसर्गाभावविधयासकलविघ्नाभावस्यापिसमाप्तिहेतुत्वेनविघ्नध्वंससंवंधेनमंगलसत्वेपिमंगलेतरयावत्कारणांतरा
तयावत्प्रतिवंधकाभावस्याऽसत्वादेवनान्वयव्यभिचारइत्यत्रैवमूलतात्पर्यात्समसंख्याकमंगलत्वेनकारणतावर्णनमयुक्तमेवपरंतुवल
वत्तरत्वरूपवैजात्यकल्पनंगौरवग्रस्तमित्यभिप्रायेणैवमूलेद्वितीयपक्षावलंवनमितिध्येयम्नचस्वजन्यविघ्नेतिअत्रस्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छे
दकतासंवंधेनसमाप्तिंप्रतिमंगलस्यहेतुत्वात्समाप्तिंप्रतिस्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंवंधेनमंगलस्यहेतुत्वात्स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकू
लकृतिमत्वसंवंधेनसमाप्तिंप्रतिआश्रयतासंवंधेनमंगलस्यहेतुत्वाद्धेत्वन्वयेनकार्यकारणभावत्रयलाभःतत्राद्यद्वयंशरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्याद्वि
तीयस्त्वात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याप्रथमकल्पेकारणतावच्छेदकसंवंधःद्वितीयकल्पेकार्यतावच्छेदकसंवंधश्चकेवलावच्छेदकतैवसत्वमनुगमत्वा

नचस्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंवंधेनसमाप्तिंप्रतिस्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंवंधेनमंगलस्यहेतुत्वात्स्व
प्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्वसंवंधेनसमाप्तिंप्रतिआश्रयतासंवंधेनमंगलस्यहेतुत्वाद्वाजन्मांतरीयमंगलकल्प
नयानव्यभिचारइतिवाच्यंतथासतिजन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्यजन्मांतरीयमंगलकरणापत्तेरतःस्वप्रतियोगिचरमवर्णा
वच्छेदकतासंवंधेनसमाप्तिंप्रतिस्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासंवंधेनमंगलहेतुत्वस्यवाच्यतयानास्तिकशरीरेव्यभिचार
ऽस्यदुर्वारत्वात्॥

ग्रंथकृतानोक्तइतिवोध्यम्‌एतेनकार्यतावच्छेदकसंवंधस्यकारणतावच्छेदकसंवंधस्यचातिगुरुभूतस्याचरणंप्रयो
जनाभावाद्ग्रंथकृतामनुचितमितिकेषांचिदाक्षेपोनिरवकाशः अतएवोत्पत्तिपदमपिसार्थकम्‌अन्यथास्वजनकविघ्नध्वंसावच्छेदक
तासंवंधेननास्तिकशरीरेपिसमाप्त्युत्पत्त्यातत्रावच्छेदकतासंवंधेनमंगलविरहेपिस्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंवंधेनमंगलसत्त्वेनव्य
भिचाराप्रसक्त्यातदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरितिध्येयम्‌जन्मांतरीयसमाप्तिमितिनचेष्टापत्तिःतथाशिष्टानामाचारानुभवादितिभावःअत्रेदमव
धेयंमंगलाचरणस्यवहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वविरहेणग्रंथारंभसमयेपिकर्तुंशक्यतयाजन्मांतरेग्रंथकर्तृत्वसामर्थ्यविरहदशायामेतदुपे
क्षणसंभवेनसमाप्त्यापत्तिःसम्भवतिनहिकश्चिद्भाविराज्यसम्भावनयास्वल्पवित्तसाध्यंस्वेनच्छत्रमावश्यकमर्जयतिग्रन्थकरणसामर्थ्यस
त्वेग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्यमंगलमाचरतोग्रन्थप्रवृत्तिरावश्यकीचनतत्समाप्तिरितिपरिचक्ष्व॥

दाविहिघ्नभूयस्त्वादिनानसमाप्तिस्तथापिनतत्रजन्मांतरीयसमाप्तेरुद्देश्यताभ्रांत्याऐहिकसमाप्तेरेवोद्देश्यतासंभवादिति अतःस्व
प्रतियोगीतिनचावच्छेदकतासंवंधेनसमाप्तिंप्रतीत्येववक्तव्यंकिंस्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतापर्यंतानुधावनेनेतिवाच्य
म् यत्रवर्णोत्पत्तिद्वितीयक्षणेशरीरक्रियपाशरीरस्यैतद्देशाद्विभागः तेनचपूर्वसंयोगनाशः तत्रतच्छरीरावच्छेदेननवर्ण
नाशः किंतुशरीराधिकरणवृत्तिप्रभाद्यवच्छेदेनैवेतिनावच्छेदकतायाः कार्यतावच्छेदकसंवंधत्वमंगीकृतं स्वोत्पत्त्यवच्छे
दकजातीयतेति मंगलावच्छेदकशरीरएवसमाप्तिरितिननियमः अवयवोपचयादिनासमाप्तिसमयेमंगलावच्छेदकश
रीरनाशात् अतोजातीयतापर्यंतानुधावनंजातिश्चएकक्षणवृत्तिपदार्थवृत्त्यावृत्तित्वेनविशेषणीयातेनजन्मांतरीयशरीर
स्यापिपृथिवीत्वादिनामंगलावच्छेदकशरीरसजातीयत्वेपिनक्षतिः तादृशीचजातिः तत्तत्पुरुषीयतत्तज्जन्मीययावच्छरी
रवृत्तिचैत्रत्वादिजातिरेवेतिनोक्तक्षतिः यद्वास्तुतिरूपमंगलस्यमीमांसकमतेनित्यतयातदवच्छेदकत्वंशरीरस्यनसंभ
वतिकिंतुप्राकट्यरूपतदुत्पत्तेरेवेतिमीमांसकमतसंग्रहायैवोत्पत्तिपर्यंतनिवेशनम् यद्यपिस्वावच्छेदकजातीयतेत्युक्तौ
वपिनदोषइत्युत्पत्तिप्रवेशवैयर्थ्यंतथापिविघ्नध्वंसस्याप्यनेनैवसंवंधेनहेतुत्वमितिलाभायैवात्रोत्पत्तिप्रवेशः मंगलस्या
नेनसंवंधेनहेतुत्वेविघ्नध्वंसस्याप्यनेनसंवंधेनहेतुत्वमितिलाभसंभवात् विघ्नध्वंसस्यतुकारणतावच्छेदकसंवंधेनोत्प
त्तिप्रवेशआवश्यकः अन्यथाजन्मांतरीयसमाप्तेरपिविघ्नध्वंसफलत्वापत्तेरितिमंतव्यम्॥ ॥ ॥ छ

मु॰दि॰
रा॰
७

पुत्रकामाधिकरणेति पुत्रकामः पुत्रेष्ट्यायजेतेतिविधौ पुत्रकामपदमधिकृत्य योविचारस्तद्विरोध इत्यर्थः स्वावच्छेदकावच्छिन्नेति आ
स्तिकनास्तिकाभ्यां युगपद्यत्र ग्रंथसमाप्तिः कृता तत्र नास्तिकीयसमाप्तेरपि आस्तिकीयमंगलजन्यविघ्नध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिक
त्वेन तत्पूर्वमुक्तसंबंधेन कार्याधिकरणे मंगलविरहाद्व्यभिचार इत्यतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वनिवेशः नास्तिकसमाप्तौ
व्यभिचारवारणाय द्वितीयसंबंधप्रवेशः स्वोत्तरस्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वमेव ताहृशक्षणोत्पत्तिकत्वं च नास्तिकसमाप्तिसाधा
रणमेवेत्यव्यवधाननिवेशे नैव नास्तिकसमाप्तिर्व्यावर्तनीया तत्त्वाव्यवधानं यदि स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरण
त्वं तदा आस्तिकीयसमाप्तेरप्यसंग्रहः स्वाधिकरणीभूतविघ्नध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतद्द्वितीयक्षणध्वंसानधिकरणत्वस्य

नच पुत्रकामाधिकरणविरोधः सहकार्यंतरासमवधाने नैहिकपुत्राभावेप्यामुष्मिकपुत्ररूपफलस्य तत्र सिद्धांतितत्वादिति वा।
च्यं तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणादिह तु विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मंगलफलत्वात् न च स्वावच्छेदकाव
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसंबंधेन मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य मंगलकार्यता
वच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमात्॥ १२ समाप्त्युत्पत्तिक्षणे क्वाप्यसंभवात् यदि च स्वध्वं

साधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वं तदित्युच्यते तदापि ध्वंसस्य ध्वंसाप्रसिद्ध्या तादृशोभयसंबंधेन ध्वंसविशिष्टाप्रसिद्धिरेव यत्तु स्वाधिकरणतत्क्ष
णध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमेवाव्यवहितत्वं न च सर्वत्र तत्क्षणपदेन समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणव्यक्तिमादाय समाप्तिक्षणे स्वरूपा
दमेव नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणं तु स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वदलेनैवेति कैश्चित् प्रलपितं तदत्यंतमसत् आत्मन्युत्पन्नस्य विघ्न
ध्वंसस्य ध्वंसाभावेन तदीयभोगायतनजन्मांतरशरीरावच्छेदेनापि तदात्मनि सत्त्वस्यावश्यकत्वात् प्रथमदलेन नास्तिकसमाप्तिवारणासंभवात्
अन्यथा जन्मांतरार्जितपुण्यपापादेरपि जन्मांतरीयशरीरावच्छेदेनाऽसत्त्वापत्त्या तदवच्छेदेन भोगजनकतानस्यात् न च स्वावच्छेदके त्वस्य।
स्वोत्पत्त्यवच्छेदकार्थकत्वात् नोक्तदोष इति वाच्यम् तथासति आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वोत्पत्त्यवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावेना
संग्रहप्रसंगात् न च स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य तात्पर्यमिति न कोपि दोष इति वाच्यम ॥

राम:
७

एवमपिनिरुक्ताव्यवधाननिवेशेप्रयोजनविरहेणतद्वैयर्थ्यस्यदुरुद्धरत्वादितिचेत्सत्यंस्वोत्तरजन्मानुत्तरत्वमेवप्रकृते अव्यवहितत्वंजन्मच
आद्यशरीरप्राणसंयोगःशरीरे आद्यत्वंचस्वसजातीयशरीरध्वंसानधिकरणत्वंजातिश्चपूर्वोक्तैवग्राह्याऽतोनाप्रसिद्धिःएवंचनास्तिकीयस
माप्तेर्विघ्नध्वंसोत्तरजन्मोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेनाव्यवधाननिवेशात्तद्वारणमव्याहतमेवनच आस्तिकीयसमाप्तेरपिस्वोत्तरपुरुषांतरीयजन्मो
त्तरक्षणोत्पत्तिकतयाऽसंग्रहोदुर्वारएवेतिवाच्यम्स्वाश्रयशरीरावच्छिन्नभोगाश्रयत्वदैशिकविशेषणत्वोभयघटितसामानाधिकरण्यसं
बंधेनविघ्नध्वंसविशिष्टत्वेनजन्मनोविशेषणीयत्वात्नचैवमपियादृशग्रंथसमाप्त्यनंतरंग्रंथकर्तुर्मुक्तिस्तादृशसमाप्तेरसंग्रहएवस्वोत्तरस्व

अतएवकाशीमरणान्मुक्तिरितिश्रुत्यन्तर्गतपंचम्याःप्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनंग्रंथकृतांसंगच्छतेअन्यथातत्रापिकाशीमरण
विशिष्टमुक्तिंप्रतिकाशीमरणहेतुत्वस्यनिर्दुष्टतयातद्योपवर्णनमसंगतंस्यात् अथतमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्य
तेयनायेतिश्रुत्यातत्वज्ञानस्यमुक्तिसामान्यंप्रतिहेतुत्वंप्रतिपादितं तच्चकाशीमरणस्यमुक्तिहेतुत्वेनसंभवतिकाशीमरणजन्य
मुक्तौतत्वज्ञानस्यव्यभिचारप्रसंगाद्तःकाशीमरणस्यनमुक्तिजनकत्वमपितुतत्वज्ञानद्वारामुक्तिप्रयोजकत्वमेवेतिग्रंथकृतां
तत्रत्यपंचम्याःप्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनंननुकारणस्यकार्य्यतानवच्छेदकत्वात्तथोपवर्णनमितिचेदस्तुकारणस्यकार्य्यता
वच्छेदकत्वमस्तुचपूर्वोक्तरीत्यामंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्यकार्य्यतावच्छेदकत्वेननास्तिकशरीरेव्यभिचारवारणम्‌।

समानाधिकरणजन्माप्रसिद्धेरितिवाच्यम् स्वोत्तरचरमशरीरानुत्तरत्वस्यैवाव्यवधानपदार्थत्वेनांगीकरणीयत्वात् चरमत्वंचस्वसजातीयश
रीरप्रागभावानधिकरणत्वंइत्थंचसमाप्त्युत्तरंमुक्तिस्थलेपिस्वोत्तरचरमशरीरप्रसिद्ध्यानासंग्रहः॥ उत्तरत्वनिवेशनंचयत्रनास्तिकेनमंग
लाचरणंविनैवग्रंथांतरसमाप्तिःकृतातदनंतरंतच्छरीरेणैवास्तिकोभूत्वातदनन्तरजातविघ्नंमङ्गलाचरणेननाशयित्वाग्रन्थान्तरसमाप्तिःकृ
तातत्रत्यपूर्वसमाप्तौव्यभिचारवारणायेवेति कारणस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेप्राचांसंमतिमाह अतएवेतिकारणस्यकार्यतावच्छेदक
कोटिप्रवेशांगीकारेपिकाशीमरणान्मुक्तिरित्यत्रपंचम्याःप्रयोजकत्वार्थकत्वोपवर्णनमावश्यकंतथाचकारणस्यकार्यतानवच्छेदकत्वे।
नप्राचांसंमतिरित्याशयेनशंकतेअथेति ॥

कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशसंभवेपि समाप्तिं प्रति मंगलस्य न हेतुतासंभवः अन्यथासिद्धत्वादित्याशयेन समाधत्ते एवमपीति विघ्न ध्वंसस्य कार्यतावश्यकतयेति न याच प्राचीनमते समाप्तौ विघ्नध्वंसे च मंगलकार्यत्वं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः विघ्नो मे निवर्ततामिति काम नयेति सावधारणो यं निर्देशः अन्यथा विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तेर्मंगलफलतया समाप्तिकामनाधीनविघ्नध्वंसकामनया अपि मंगलाचरणप्रयोज कतया विघ्नध्वंसकामनया मंगलाचरणस्य प्रकृतानुपयोगप्रसंगात् अथवा ननूभयोर्मंगलकार्यत्वे गौरवेपि विघ्नध्वंसस्यैव मंगलफलत्वं विघ्नध्वं

एवमपि भोगादिनाश्यविघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तौ स्कृप्त निपत पूर्वं वृत्तितत्ताकेन ध्वंसेनैव मंगलस्य लीयसमाप्त्युपपत्तेर्मंगलस्यान्यथा सिद्धत्वं दुर्वारमेव न च व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यम् यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधितकारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य का रणत्वं कल्प्यते यथा यागस्य स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्थमपूर्वं न तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः अत एव काशीमरण स्य नतत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्धित्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसमर्थनं संगच्छते प्रकृते च प्रतिबंधकाभावस्य कार्यमात्रहे तुतायां मंगलकारणतां विनापि स्कृप्ततया मंगलस्य अन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वमिच्छतां प्राचां मतेपि विघ्नध्वंसस्य कार्यतावश्यकतया विघ्नो मे निवर्ततामिति कामनया मंगलाचरणेन च विघ्नध्वंस एव फलमिति वदतां चिंतामणि कृतां मतमाह नव्यास्त्विति विघ्नध्वंस एवेत्येवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः फलं प्रवृत्त्युद्देश्यं ननु समाप्तिस्तर्ह्याकस्मिकी स्यादत आह समाप्तिस्त्विति बुद्धिज्ञानं प्रतिभा तद्विशेषः स्फूर्त्यादयः प्रतिभादीत्यादिना विघ्नसंसर्गाभावपरिग्रहः अनयैव रीत्या कारी रीष्टिस्थलेप्यवग्रहनिवृत्तिरेव फलम् वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यम्॥ १२ सकामनया मंगलानुष्ठानान्न संभवति यस्य यत्फ लत्वं तत्कामनया तदनुष्ठाननियमादित्याशंकां निराकुरुते विघ्नो मे निवर्ततामित्यादिना ननु विघ्नध्वंस एव मंगलफलमिति मूलोक्तिरयुक्ता फलपदस्य जन्यार्थकतया मंगलध्वंसस्यापि मंगलजन्यतया एवकारासंगतिरित्याशंकां निराकुर्वन्फलपदं व्याचष्टे फलमिति आकस्मिकी ति यत्किंचित्कारणानियम्येत्यर्थः नन्वेवं कारीरी यागस्यापि वृष्टिः फलं न स्यात् यागेनावग्रहनिवृत्तौ स्वकारणादेव वृष्टिसंभवादित्याशंका मिष्टापत्त्या परिहरति अनयैवेति अवग्रहो वृष्टिप्रतिबंधको दुरितविशेषः॥

श्रुतेः कारणताबोधकत्वमिति केषांचिन्मते शाब्दीभावना केषांचित्पूर्वन्यायमते त्विष्टसाधनत्वं तथा च मंगले विघ्नध्वंसकारणताया बाधित
त्वेन शिष्टाचारानुमितायाः विघ्नध्वंसकामो मंगलमाचरेदिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः न्यायमते तत्र विधिना मंगले विघ्नध्वंसकारणतायाए
व प्रत्येतव्यत्वादिति भावः ननु सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वादिति मूलमसंगतं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवद्विघ्नध्वंस इत्यादावपि वि
एवं मंगलस्य विघ्नध्वंसं प्रति जनकत्वे स्वतः सिद्धविघ्नविरहवतेति विघ्नात्यंताभाववतेत्यर्थः ननु निष्फले प्रवृत्तिरेव कथमत
आह विघ्नशंकयेति संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भावः तदाचरणात् मंगलाचरणात् ननु विघ्नसंशये
मंगलाचरणमेवासिद्धमित्यत्राह तथैवेति शिष्टाचारादिति विषयतासंबंधेन मंगल इति शेषः ननु निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमं
गलस्य ले: न्वयव्यभिचारेण विघ्नध्वंसं प्रति मंगलस्य कारणताबाधिता तथा च बाधितार्थबोधकत्वाद्वेदस्याप्रामाण्यमिति श्रुतेः
नव्यास्तु मंगलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् न चैवं स्वतः सिद्धविघ्नविरह
वता कृतस्य मंगलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः विघ्नशंकयातदाचरणात् तथैव शिष्टाचारात् न च त
स्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् अत एव पापभ्रमे
ण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् ॥ ११ कारणताबोधकत्वमंगीकर्तुर्मते शंकां निरस्यति
न चेति तस्य निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगलस्य तद्बोधकेति मंगलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभावबोधकेत्यर्थः सति विघ्न इति त
था चोपदर्शितस्थले प्रतियोगिरूपकारणाभावेन विघ्नध्वंसरूपकार्यानुदयोपपत्तौ कारणतायाः अबाधितत्वेन न कारणताबोध
कवेदाप्रामाण्यमिति भावः अत एवेनाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वादेव न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्वबो
धकवेदाप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ११ घ्नध्वंसकारणत्वमेव विध्यर्थो वाच्यः ननु सति विघ्न इत्यपि तद्बोधकपदाभावात् अतस्तन्मूलतात्प
र्यमाह तथा चेति सति विघ्ने इति मूले मंगलादिति शेषः तथा च केवलदंडाद्घटानुत्पत्तावपि दंडो घटकारणमिति वाक्यस्य नाप्रामाण्यं सर्वे
दा दंडे घटाव्यवहितपूर्वत्वस्य तात्पर्याविषयत्वात् किंतु दंडे तदयावद्घटकारणसत्वे दंडे घटाव्यवहितपूर्वत्वमेव तात्पर्यविषयस्तद्वत्प्र
कृतेपीति मूलाशयः ॥ ११ ॥

शमंयांतीत्यादिनेति आदिनागणेशस्तवपाठनइत्यस्यसंग्रहः स्तवपाठस्यविघ्नध्वंसकारणतायास्तादृशवाक्यबोधितत्वेपिपाठजन्यविघ्नध्वं
सेमंगलस्यव्यभिचारोदुर्घट एवस्तुतिरूपमंगलस्यैपाठकर्तासंबंधेनकार्याधिकरणेष्टतेरित्यर्थः स्थलांतरेव्यभिचारंदर्शयति प्रायश्चि
त्तजन्येतिविशेषपदार्थमेवप्रकटयन्नाह तथाचेतिलाघवादाह विजातीयेतिप्रवृत्तिर्नस्यादितियद्वियस्यफलंभवतितत्कामस्यैवतत्रप्रवृ

ननुमंगलंनविघ्नध्वंसेकारणंविनायकस्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसेव्यभिचारात् विनायकस्तवस्यमंगलत्वेपितदनुकूलकंठता
ल्वभिघातरूपस्यतत्पाठस्यमंगलत्वाभावात् नचपाठकर्तासंबंधेनविनायकस्तवपाठएवविघ्ननाशकः सचमंगलमेवेतिनव्य
भिचारइतिवाच्यम् सर्वैर्विघ्नाः शमंयांतीत्यादिनातत्पाठस्यापिविघ्ननाशकत्वबोधनात् प्रायश्चित्तजन्येविघ्नध्वंसेव्यभिचाराच्चे
त्यतआह मंगलंचेतिस्तवपाठादिरित्यादिनाप्रायश्चित्तपरिग्रहः तथाचमंगलस्यस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन
मंगलविशिष्टविघ्नध्वंसत्वंविजातीयविघ्नध्वंसत्वंवाकार्यतावच्छेदकम् एवंविनायकस्तवपाठादेरुपदर्शितसंबंधेनविनाय

मंगलंचविघ्नध्वंसविशेषेकारणम् विघ्नध्वंसविशेषेचविनायकस्तवपाठादिः क्वचिच्चविघ्नात्यंताभावएवसमा
प्तिसाधनम् प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्यैवकार्यजनकत्वात्॥ ११

कस्तवपाठादिविशिष्टविघ्नध्वंसत्वंविजातीयविघ्न
ध्वंसत्वंवाकार्यतावच्छेदकमितिनव्यभिचारइतिभावः ननुविघ्नध्वंसएवयदिमंगलस्यफलंतदासमाप्तिकामस्यमंगलेप्रवृ
त्तिर्नस्यादतःसमाप्तिसाधनविघ्नध्वंससाधनत्वान्मंगलेप्रवृत्तिर्वाच्यातच्चसंभवतिस्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थलेव्यभिचारे
णविघ्नध्वंसस्यसमाप्तिसाधनत्वाभावादितिशंकांनिरस्यतिक्वचिदितिनन्वेवमननुगमोऽनुगतेनरूपेणकारणत्वेबीजमाह
प्रतिबंधकेतिसंसर्गाभावस्यसंसर्गाभावत्वेनसंसर्गाभावस्यतथाचविघ्नसंसर्गाभावत्वेनहेतुत्वान्नपूर्वोक्तव्यभिचारइतिभा
तिनियमादितिभावः प्रवृत्तिर्वाच्येतितत्समाप्तिकामस्यतत्समाप्तिसाधनेपाकेप्रवृत्तिरिवेतिशेषः व्यभिचारेणेतिव्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः संसर्गा
भावत्वेनसंसर्गाभावस्येतिसंसर्गाभावत्वेनसंसर्गाभावत्वावच्छिन्नस्येतिपर्यवसितार्थः इदंचविवरणंसंसर्गाभावस्यध्वंसत्वादिनाकार
णत्वेपिनव्यभिचारनिरासइतियथाश्रुतमूलवाक्यस्योक्तशंकाअनिरासकत्वादितिबोध्यम्॥

ननु तत्तद्विघ्नाभावानां यदि विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा यत्किंचिद्विघ्नसत्त्वे विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्यासत्त्वेन समाप्त्यापत्तिः यदि वि
घ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा ध्वंसप्रागभावयोर्न हेतुता तयोस्सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानंगीकारात्
यदि च विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावकूटत्वेन हेतुता तदा क्वापि समाप्तिर्न स्यात् ध्वंसप्रागभावादीनामेकदा एकत्रासत्त्वेन कूटाधिकरणत्वस्य कदाप्य
संभवादित्याशंकां परिहर्तुमाह अत्र चेति तत्तद्विघ्नाभावत्वेनेति तत्तद्विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः तेन भेदमादाय न विघ्नसत्त्वेपि समा
प्त्यापत्तिः न चैवमपि विघ्नसत्त्वे समाप्त्यापत्तिर्दुर्वारा तत्तद्विघ्नव्यक्तेरपि हित्वादिनाऽत्यंताभावरूपसंसर्गाभावसत्त्वादिति वाच्यं तत्तद्विघ्नत्वेनरधर्मानव
च्छिन्नतत्तद्विघ्ननिष्ठप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थविवक्षयोक्तदोषप्रतीकारसंभवात् ध्वंसप्रागभावयोरपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि

अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुतान्तु विघ्नाभावकूटत्वेन विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिर्न स्यादिति बोध्यम् यत्र च मंग।
लं विनापि समाप्तिस्तत्र विघ्नध्वंसाभाववति समाप्तेर्दर्शनाद्व्यतिरेकव्यभिचारमाशंक्य निषेधति॥ इत्थं चेति दुरितध्वंसकल्पनेन

इत्थं च नास्तिकादीनां ग्रंथेषु जन्मांतरीयमंगलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यंताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः॥

ज्ञनकीभूतमंगलकल्पने च गौरवादाह स्वतःसिद्धेति यत्र च मंगले सत्यपि न समाप्तिस्तत्र मंगलाद्विघ्नध्वंसो भवत्येव ११
समाप्त्यभावस्तु विघ्नभूयस्त्वात्तन्मंगलानंतरोत्पन्नाद्विघ्नाद्वेत्यवधेयम्॥ ११ ताकत्वांगीकारे तु तत्तद्विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थकरणेपि न क्षतिरिति मंतव्यं विघ्नध्वंसाभाववतीति विघ्नसंसर्गाभावसामान्याभाववतीत्यर्थः अन्यथा यथाश्रुते विघ्न।
ध्वंसाभाववत्यपि विघ्नात्यंताभावसंभवेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे व्यतिरेकव्यभिचारासंभवेनाऽसंलग्नकतापत्तेः तथा च यत्र मंगलं वि
नैव समाप्तिस्तत्र विघ्ननाशकमंगलासत्त्वेन विघ्नस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वार एवेति भावः ननु यत्र सत्यपि मंगले न समाप्तिर्दृश्यते तत्र मंगलाद्विघ्न
ध्वंस एव न जात इत्यवश्यमंगीकरणीयं अन्यथा तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावानां सत्त्वेन समाप्तिविरहस्योपपादयितुमशक्यत्वात् तथा चान्वयव्यभिचारेण मंग
लस्य विघ्नध्वंसफलकत्वं न शक्यते वक्तुमित्याशंकां निराकुरुते यत्र चेति विघ्नभूयस्त्वादिति ननु मंगलादनंतरोत्पन्नविघ्नादपि तत्र समाप्त्यभावसंभ
वेन नानाविघ्नव्यक्तीनां तत्कारणीभूतप्रागभावादीनां च कल्पने गौरवमतस्तस्यैवोक्तं मंगलानंतरेति॥

स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वेति स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबंधेनेत्यर्थः नच स्वप्रयोजकत्वसंबंधेनेत्येवकुतो नोक्तं जीवात्मनिस्वानुकूलकृतिमत्त्वासंभवेपि स्वजनकचरमवर्णजनककृतिजनकत्वरूपस्यस्वप्रयोजकत्वस्य जीवात्मनि संभवादिति वाच्यं निरुक्तप्रयोजकत्वस्यनानाजनकताघटितत्वेन गौरवादिति भावः क्वचिच्चेत्यादिप्रकरणांतरेण व्याचष्टे वस्तुतस्त्वित्यादिना समाप्तिसाधनमित्यस्य समाप्तिकारणमित्यर्थकत्वेकृदित्यस्यासंगतिः तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुतायाव्यवस्थापिततया सर्वत्रैवाभावत्रयस्यापि कारणत्वात् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वादत स्तत्पर्यं व्याचष्टे समाप्त्यव्यवहितेति ननु मंगलाद्विघ्नध्वंसस्य ले ध्वंसप्रागभावाभ्यामत्यंताभावस्याविरोधात् विघ्नात्यंताभावस्यैवासत्त्वेन कथं तेन विघ्नध्वंसस्यान्यथासिद्धिरित्यत आह ध्वंसप्रागभावेत्यादि अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वे

अथ समाप्तिविघ्नध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः कथं कार्यकारणभाव इति चेदुच्यते स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वसंबंधेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रतिविशेषणतासंबंधेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वमिति वस्तुतस्तु आहुरित्यनेन सूचितामन्यथासिद्धिं प्रकटयति क्वचिच्चेति विघ्नात्यंताभावएवेत्येवकारेण विघ्नध्वंसस्य तद्द्वारकमंगलस्य च व्यवच्छेदः समाप्तिसाधनं समाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया निश्चितः तथा च तेनैव मंगलस्य लीयसमाप्तिनिर्वाहे मंगलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चान्यथासिद्धिः ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावेन विरोधे मानाभावात् ॥

९९ नेति सर्वत्र विघ्नात्यंताभावसत्त्वेपि न विघ्नात्यंताभावत्वेन हेतुतासंभवति विघ्नसंसर्गाभावत्वापेक्षया नित्यत्वघटितस्य तस्य गुरुत्वात् सति च लघुधर्मे गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वानंगीकारात् तथा चायातमेव त्रयाणामपि कारणत्वमिति भावः तत्तत्संसर्गेति प्रतिबंधकतावच्छेदकसंसर्गेत्यर्थः वाच्यत्वेनेति तथा च प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्येति मूलस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थ इति भावः मानाभावादिति समवायेन घटाधिकरणे संयोगेन घटो नास्ति संयोगेन घटाधिकरणे समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्युपपत्तये हि संयोगसमवायसंबंधावच्छिन्नघटाभावयोर्भेदोपपत्तये अत्यंताभावप्रतियोगितायां संबंधावच्छिन्नत्वमंगीक्रियते ध्वंसे च तादृशयुक्त्यसंभवेन संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रामाणिकमेवेति भावः ॥ ५ ॥

नन्वेवं विघ्नध्वंसस्याकारणत्वे दुरितध्वंसः स्वतः सिद्धविघ्नात्यंताभावो वेत्याद्यग्रिमग्रंथासंगतिरित्यतो दुरितध्वंसपदं व्याचष्टे दुरितध्वं
ससामग्रीति अत्यंताभावस्य नित्यत्वेपि प्रतियोगिसत्वदशायामत्यंताभावसंबंधासत्वेनाधिकरणसंबंधात्यंताभावे दुरितध्वंससामग्री
प्रयुक्तत्वमिति भावः द्वितीयव्याख्यानादरणे स्वयमेव बीजं प्रकटयति एतेनेति ननु मंगलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वे समाप्तिकामनयात
त्र प्रवृत्तिः समाप्तिजनकविघ्नध्वंसजनकत्वेनैवोपपादनीया॥ विघ्नध्वंसस्य समाप्तिहेतुत्वं च व्यभिचारेणासंभवदुक्तिकमित्याशंका॥

ध्वंसस्यलेपि अत्यंताभावसत्वादितिभावः नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैव लाघवाद्धेतुतास्त्वत आह
प्रतिबंधकसंसर्गेति प्रतिबंधकसत्वेपि संबंधांतरावच्छिन्नाभावस्य सत्वात्कार्योत्पत्तिवारणाय तत्तत्संसर्गा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वेन न ध्वंसस्य हेतुता तस्य संसर्गावच्छिन्नत्वेमानाभावा
दितिभावः दुरितध्वंसः दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः स्वतः सिद्धो दुरितकारणाभावप्रयुक्तः एतेन विघ्नध्वंसस्यत
दत्यंताभावस्य वा समाप्तिहेतुताविचारस्याप्रकृततया तद्व्यवस्थापने प्रकृतानुपयोगः एवं प्रतिबंधकाभाव
कूटस्य हेतुत्वेऽतीतानागतप्रागभावध्वंसयोर्युगपदवस्थानासंभवेनैकदाकूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्या तत्त
त्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतिबंधकाभावविशेषणत्वे ध्वंसप्रागभावयोरसंग्रहश्चेति दूषणानि
निरस्तानि उक्तरीत्या प्रतिबंधकात्यंताभावस्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वादिति॥ ९ ॥ ५ ॥ ७ ॥ ९ ॥

यां क्वचिच्चेत्यादिग्रंथस्यावतारितत्वेन न प्रकृतानुपयोग इत्यतो दूषणांतरमाह एवमिति ननु प्रतिबंधकसंसर्गाभावकूटत्वेन न हेतुता
मंगीकुर्मो येनाप्रसिद्धिः स्यात् अपितु तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशंक्य दूषणांतरमाह पूर्वोक्तेति द्वितीयव्याख्यानेपि तत्तद्दोष
निवारणे हेतुमाह उक्तरीत्येति प्रतिबंधकाभावस्येति प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तत्प्रतिबंधकाभावत्वेनेत्यर्थः

यत्तदोर्नित्यसंबंधात्प्रकृतश्लोके यत्पदाभावात्कथंसंगतिरितिहृद्याशंक्य प्रकृते तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकतया न यत्पदार्थापेक्षेतिसमा धत्ते यच्छब्द इति॰ नमस्कारप्रकारीभूतेतिस्वापकर्षबोधानुकूलव्यापारो नमःशब्दार्थः अपकर्षान्वय्यवधित्वंतत्स्पपदोत्तरचतुर्थ्यर्थ इति भावः यद्यप्यवधित्वस्यापादानतारूपतया तदर्थिका पंचम्येव न तु चतुर्थी तथापि क्रियान्वय्यवधित्वस्यैवा॰पादानरूपतया नात्र पंचमीप्र सक्तिः परं तु निरुक्तापकर्षावधित्वविवक्षायां नमःस्वस्तीत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भावः एवं च श्रीकृष्णावधिकस्वापकर्षबोधानु कूलो मदीयो व्यापार इत्युक्तबोधः उच्चारयितृव्यापारस्यैव नमश्शब्दार्थत्वात् यद्यप्येवं सति नारायणं नमस्कृत्येत्यादावपि नारायणपदोत्तर

मूलेनूतनेत्यादि नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य तस्मै एतेन यथा नूतनजलधरः शीघ्रं वृष्टिप्रदस्तथायम पिस्वाभिलषितफलप्रद इति सूचितम् नमस्कार्यस्य भगवतः संतुष्टतां सूचयितुमाह मूले गोपेति गोपानां वधूत्यः युवत्यः । स्त्रियस्तासां दुकूलानि वस्त्राणि तेषां चौरायेत्यर्थः तस्मा इति तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनाय श्रीकृष्णा

संसारमहीरुहस्य बीजाय इति संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय निमित्तकारणायेत्यर्थः ॥ ५ ॥

यन्नम इत्यनेन भगवतो नमस्कारप्रकारीभूतापकर्षावधित्वमुक्तं तद्युक्तं भगवति मानाभावादित्याशंक्य नैयायिकाभिमतेनेश्व रसाधकानुमानसूचनायाह संसारेति संसारस्य महीरुह इति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह मुक्तावल्यां संसार ए

१९ वेति॰॥

चतुर्थ्येवापेक्षितानद्वितीया करोति कर्मत्वस्य नारायणेऽसंभवेन नमः पदार्थस्यैव तत्कर्मतया नमःपदार्थघटकापकर्षाव धित्वस्यैव द्वितीययाबोधनीयत्वात् तथापि न त्र लक्षणया नमस्कारानुकूलकृतिपर्यंतं करोत्यर्थः नमःपदं तात्पर्यग्राहकमतो नमःपदयो गाभावाच्च चतुर्थी अपकर्षावधिनिरूपितापकर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितावधित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारितारूपाविषयतैव द्वितीया र्थः अत एव नमःपदस्य सार्थकत्वविवक्षया स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे इत्यादौ चतुर्थ्येव न द्वितीयेति मंतव्यं षष्ठीतत्पुरुषभ्रम इति सकलप्रपंचहेतोरीश्वरस्य महीरुहबीजत्वमात्रकथनस्यानुचितत्वेन षष्ठीतत्पुरुषस्य भ्रममूलकत्वमिति भावः ॥ ५ ॥ ॥

समवायिकारणमिति वृक्षादिसमवायिकारणएवन्वृक्षादेर्वीजव्यवहारादितिभावः यद्यपिवीजंवृक्षादेर्नसमवायिकारणंवीजनाशानंत
रमेवतदवयवैरंकुरारंभात् तथापिसमवायिकारणत्वमपिसमवायिकारणावयवकत्वमेवविवक्षितमतोनासंगतिः ईश्वरेपूर्वोक्तप्र
माणाभावमेवव्युत्पादयन्नाह नहीति लिंगाभावादिति ईश्वरसाधकलिंगाभावादित्यर्थः उपमानस्यशक्तिमात्रसाधकत्वेनतन्निरा
करणंनकृतमित्यवधेयम् तथाक्षित्यंकुरादिकमपीतिमूलेक्षित्यंकुरादीनांपक्षत्वंसूचितंक्षित्यंकुरादावनुगतंपक्षतावच्छेदकंकिमि

वीजत्वंसमवायिकारणत्वंनत्वेश्वरेवाधितमत आह निमित्तेति नन्वीश्वरेनमस्काररूपंमंगलाचरणमयुक्तंईश्वरेमाना
भावात्नहितत्रप्रत्यक्षंप्रमाणमरूपिद्रव्यत्वेनवाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वात् नापिमानसंपरात्मनःपरेणमनसाप्रत्यक्षवार
णायात्मप्रत्यक्षंप्रतिपरात्मव्यावृत्तविजातीयात्ममनःसंयोगत्वेनहेतुत्वस्यावश्यकत्वयाईश्वरेतस्याभावात् नचद्यावाभू

एतेनईश्वरेप्रमाणंदर्शितंभवतितत्थाहि यथाघटादिकार्यंकर्तृजन्यंतथाक्षित्यंकुरादिकम
पिनचतत्कर्तृत्वमस्मदादीनांसंभवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः॥

मीजनयन्नित्यादिश्रुतिरेवप्रमाणंश्रुतीनामीश्वरोच्चरितत्वेनप्रामाण्यादीश्वरसंदेहेश्रुतिप्रामाण्यस्यापिसंदिग्धत्वात् अत
आह एतेनेतिप्रमाणमनुमानरूपंप्रमाणम् तथाक्षित्यंकुरादिकमपीति नन्वत्रकिंपक्षतावच्छेदकंनतावत्क्षितित्वं
अंकुरादेरपिक्षितित्वेनपृथक्तदुपादानवैयर्थ्यात् किंचक्षितित्वसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेदृष्टांतेघटादौ
अंशतःसिद्धसाधनम्॥ ११ त्याशंकतेनन्वत्रेति· अंकुरादेरपीति तथाचक्षितित्वस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वेअंकुरस्यापिक्षितित्वेनां
कुरादेःपृथगुपादानमनर्थकमितिभावः नन्वत्रक्षितिपदंनपृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नपरंयेनांकुरादेरुपादानंव्यर्थंस्यात् अपितुभूमंड
लपरमेवतथाचभूमंडलांकुरादीनांसर्वेषांपक्षत्वलाभेसर्वानुगतंपक्षतावच्छेदकंकिमित्याशंकायांपृथिवीत्वमेवतथेत्युक्तेनांकुरा
देःपृथगुपादानवैयर्थ्यमत आहकिंचेति॥

अवच्छेदकावच्छेदेनेति तथात्वे साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेइत्यर्थः तथाचावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रति बंधकतया नसिद्धसाधनमिति भावः परमते चार्वाकमतइत्यर्थः जन्यपदेति नैरप्रत्यसत्वेन नित्यपृथिव्यनंगीकारादिति भावः ननु पक्षतावच्छेद ककोटिप्रविष्टविशेषणानां सर्वमतेन प्रयोजनमपेक्षितमिति नियमस्तथा च नित्यपृथिव्यां बाधवारकतयैव जन्यपदं सार्थकमित्यत आह ज न्यत्वस्यैवेति नन्वस्तु जन्यत्वमेव पक्षतावच्छेदकं किं नः छिन्नमत आह तदपीति ऐक्यप्रसंगात् ननु पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये को दोषः न च व्या प्तिग्रहदशायामेव पक्षतावच्छेदकीभूतहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसिद्धेर्न सिद्धसाधनमेव दोषइतिवाच्यम् हेतुः साध्यसमानाधिकरणइति व्या प्तिग्रहस्य हेतुमान् साध्यवानित्यनुमितितो भिन्नाकारत्वात् समानाकारकसिद्धेरेवानुमितिप्रतिबंधकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे सामाना धिकरण्यमात्रावगाहि सिद्धेरप्रतिबंधकत्वात् यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ सामानाधिकरण्याव-धिकं पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेव

अवच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे परमाणौ बाधः जन्यक्षितित्वपक्षतावच्छेदकत्वे परमते जन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिस्तन्म ते: जन्यक्षितेरभावात् जन्यत्वस्यैव तथात्वसंभवेन पक्षतावच्छेदककोटौ क्षितित्वस्य व्यर्थत्वाच्च न च तदपि संभ वति पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसंगादिति चेन्न स्वरूपसंबंधविशेषरूपकार्यत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् ॥ ॥ वर्त्मी

साध्ये भासते व्याप्तिज्ञानेपि साध्ये हेतुव्यापकत्वं भासत एवेति तुल्यं तथापि व्याप्तिग्रहे व्यापकत्वं प्रकारतयैवानुमितौ तु साध्योपसंसर्गघट कतया भासत इति भेदाच्चेति चेन्न उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये नोपनयवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तेरेव दोषत्वात् न च नवीनमतेवि धेयांशेऽधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्योपगमेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येपि साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इत्याकारकस्योपनयजन्यशाब्दबोध स्य नाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् प्राचीनैरुदाहरणवाक्यादेव व्याप्तिलाभादुपनयेनार्पितत्प्रतिपादनेपौनरुक्त्यमिति पक्षेहेतुमत्तामात्रमेवोपनयेन बोधनीयम् तथाचायमित्युपनयवाक्यस्य हेतुमान्पक्ष इत्येवार्थ इत्यंगीकारात्तन्मतानुसारेणैव पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यादिति दूषणाभिधा नादिति ध्येयम् स्वरूपसंबंधरूपेति यद्यपि स्वरूपसंबंधरूपवाक्यताव्यक्तीनां ततद्व्यक्तिमात्रपर्यवसन्नत्वेननानुगतत्पक्षतावच्छेदकलाभस्त याप्यन्यतमत्वेनानुगतीकृतानां पक्षतावच्छेदकत्वमिति भावः ॥

प्रागभावप्रतियोगित्वेति· नचप्रतियोगित्वस्यापिस्वरूपसंवंधस्वरूपतयाततद्धर्मव्यक्तीनामैक्येनपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यापरिहारइतिवाच्य
म्॥ अभावविरहात्मत्वंवस्तुनः प्रतियोगितेत्याचार्यमताभिप्रायानुसारेणसंयोगेनघटाभावात्समवायेनघटाभावस्यभेदः प्रतियोगिताभेदादेव
समर्थनीयः प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यात् स्वरूपसंवंधरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिघटव्यक्तेश्चैक्येनभेदोदुरुपपादएवेति
तयोर्भेदोनस्यादतोविषयत्वस्येवप्रतियोगित्वस्यापिपदार्थांतरत्वमेवांगीकरणीयंसप्तपदार्थविभागस्तुतत्त्वज्ञानोपयोगिज्ञानविषयाणामे
वेतिनतद्विरोधोपीतिनवीनमताभिप्रायेणैतदभिधानम् वस्तुतस्तुप्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यहेतुत्वादिग्रंथस्यप्रतियोगिता
स्वरूपसंवंधेनप्रागभावस्यहेतुत्वादित्यर्थेतात्पर्यान्नकोपिदोषइतिध्येयंवस्तुतस्तुक्षित्यंकुरादिकमितिमूलस्यक्षितित्वस्यांकुरत्वस्यतद्वयि
नपक्षतावच्छेदकत्वेतात्पर्यं तत्रक्षितिस्सकर्तृकेतिप्रथमप्रयोगेक्षितित्वसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेघटादावंशतः सिद्धसाध
प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यैवहेतुत्वेनतयोरैक्याभावात् साध्यंचनस्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृ

नचशरीराजन्यत्वेनकर्तृजन्यत्वसाधकेनसत्प्रतिपक्षइतिवाच्यम्॥

तिजन्यत्वंकार्यमात्रंप्रतिकृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांहेतुत्वेनतज्जनकज्ञानचिकीर्षयोस्तत्रान्यथासिद्धत्वेनततत्रितयज
न्यत्वरूपसाध्यस्य·॥ ११ नंपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनतथात्वेतुपरमाणौवाधइत्यतोंऽकुरत्वस्यपक्षतावच्छेदकत्वानुधावनंतत्रचस
मानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेक्वाप्यंकुरेजीवीयकृतिसाध्यत्वाभावेननांशतः सिद्धसाधनंनवावाधोनित्यांकुरस्याभावादितिभावः नचक्षि
तित्वावच्छेदेनांकुरत्वावच्छेदेनवाकार्यत्वहेतुनासकर्तृकत्वानुमितिर्नसंभवतिकार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वात् नचकार्यत्वंयदिकृतिजन्यत्वव्य
भिचारिस्यात्तदाकृतिजन्यतावच्छेदकंनस्यादित्यनुकूलतर्कसत्वान्नाप्रयोजकत्वमितिवाच्यम् कृतित्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणभावेमानाभावेनो
क्ततर्कानवतारात् नचान्वयव्यतिरेकावेवमानमितिवाच्यम् कुलालकृतिसत्वेघटसत्वदभावेघटाभावइतिविशिष्यैवान्वयव्यतिरेकग्रहात् तंतुवाय
कृतिकालेघटापत्तिवारणायकुलालकृतित्वेनघटत्वेनविशिष्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेनसामान्यतः कृतित्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणभावेमाना
भावात् नचयद्विशेषयोरितिनियमस्यवमानमितिवाच्यम् प्रयोजकत्वात् नचकार्यसामान्याभावेकुलाला·॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

दिकृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वे गौरवं कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य तथात्वे लाघवम् तच्च कृतित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमन्तरा न सम्भव
ति कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वात् तथा च लाघवमूलक एव यद्विशेषयो
रित्यादिन्याय इति वाच्यम् कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाव एव कार्याभावे प्रयोजक इति न नियमः किंतु स्वरूपसंबंधरूपप्रयोज
कत्वप्रतीत्यनुरोधेन लघुनातिप्रसक्तधर्मावच्छेदेन कल्प्यत इति नियमः तथा च लाघवादेव कारणतानवच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वं कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमंतरापि सूपपादनमेवेति तत्र प्रमाणाभाव एवेत्यभिप्रेत्यादि
पदमुपात्तं तेन सर्गाद्यकालीनघटनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्योपसंग्रहात् तद्व्यक्तौ कुलालकृतिजन्यत्वस्य साधनीयत्वात् कुलालकृतित्वेन घटत्वेन का
र्यकारणभावसत्वे न तत्राप्रयोजकत्वशंकाविरहादिति भावः न चैवमीश्वरस्य कुलालत्वापत्तिरिति वाच्यम् घटकरणसमर्थस्यैव कुलाल
त्वेनेश्वरे तस्येष्टत्वात् अत एव नमः कुलालेभ्यः कुम्भकारेभ्यश्चेत्यादि श्रुतिरपि संगच्छते यदि च सर्गाद्यस्य विवादग्रस्तत्वेन सर्गाद्यकाली
नस्य घटस्य पक्षत्वे पक्षासिद्धिरिति मन्यते तदा तु खंडघट एवादिपदार्थः तत्पूर्वमपि कुलालकृतासत्वे न तत्पक्षकानुमानेनेश्वरसिद्धेराव
श्यकत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ननु सकर्तृकत्वं कर्तृजन्यत्वमेव वाच्यम् तच्च न संभवति कर्तृजनकत्वेऽनंतकृ
तिव्यक्तीनां कारणतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवात् लाघवेन स्वरूपतः कृतित्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वादित्याशंकां निराकुर्वन्प्राचीन
मतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वक्तुमारभते साध्यं चेति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेवेश्वरः सकर्तृकत्वानुमानेन साधनी
यः अन्यथा ईश्वरे नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसंगात् अतः सकर्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वमेव साधनीयं तं
था चैतदनुमानेन नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धौ तत्पक्षकगुणत्वहेतुकानुमानेन लाघवादेकद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ तदेव द्रव्यमीश्वर इति
नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेक ईश्वरः सिद्ध्यतीति प्राचामभिप्रायः॥

तत्र बाधादिति कार्यरूपपक्षे बाधादित्यर्थः ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुतासिद्धौ व्यापारत्वेनैव कृतेः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमि
ति व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायविरोधेन कृत्या तयोर्नान्यथासिद्धिरित्यत आह दृष्टांतेति असंभवादिति दृष्टांतपक्षवृत्तिसाध्यस्य अनुग
तानुगतसाध्यतावच्छेदकाभावादिति भावः ननु तर्हि सेति परित्याज्यमेव यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव प्रथमतः कार्यमात्रे हेतुत्वमवधार्यते
तज्जनकत्वेनैव ज्ञानचिकीर्षयोरनुमानमित्याग्रहस्तदास्तु तयोरप्यन्यथासिद्धत्वं तथाप्युपादानगोचरकृतिजन्यत्व स्यैव सकर्तृकत्वस्य साध्यत्वान्ना
स्माकं क्वापि क्षतिरित्याशंकायामाह कृतित्वापेक्षयेति स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वक्ति किंत्विति विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनं तेनेत्यादिना
स्वयमेव वक्ष्यति कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु सविषयकत्वेन कृतेः कारणत्वे ज्ञानेच्छयोर्नान्यथासिद्धिः संभवति तयोरपि सविषयकत्वेन कारण
त्वात् स्वेन तयोरन्यथासिद्धत्वस्यैवांगीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण कार्यत्वे समवायसंबंधावच्छिन्नत्वप्रवेशस्तु यदुपादानिका प्रवृत्तिस्तत्रैव सम

तत्र बाधात् दृष्टांतपक्षसाधारणस्य सत्त्वस्यैकस्याभावेन तद्घटितस्योपादानगोचरेत्यादिसाध्यस्यासंभवात् कृतित्वापेक्षयो
पादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण कार्यजनकतानवच्छेदकत्वाच्च किंतु विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरू
पितसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यत्वं तेनादृष्टद्वारास्मदीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्त्वेपि न सिद्धसाधनम् यदि च कार्यमात्रे कृतित्वेने
वान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च हेतुत्वं स्वीक्रियते तदा तादृश ज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा साध्यमस्तु ॥

वायेन कार्यमिति नियमस्य तत्त्वादौ घटापत्तिवारकस्य निर्वाहायैवेति बोध्यं न सिद्धसाधनमिति तादृशजनकतायाः स्वजन्यादृष्टसंबंधावच्छि
न्नतया विशेष्यतासंबंधानवच्छिन्नत्वादिति भावः नन्वेवमुक्तानुमानेन नित्यकृतिसिद्धौ तत्र इच्छाश्रितत्वानुमानेन नित्यकृतिमदीश्वरसिद्धाव
पि तस्मिन्नित्यज्ञानं नित्येच्छा च न सिद्ध्येत् न च कृतिं प्रति ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वेन कृत्या तयोरीश्वरे अनुमानमिति वाच्यं कार्येणैव कारणानुमानसंभ
वेन नित्यकृतेः कार्यत्वाभावादनुमानेन तत्सिद्ध्यसंभवादित्याशयेन ज्ञानेच्छयोः सिद्ध्यर्थं प्रकारांतरमनुसरति यदि चेति स्वमतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
कृतेरेव कार्यमात्रे हेतुता यः करोति स जानाति स इच्छतीति व्याप्त्या जन्यकृत्या तत्कारणत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कल्पनं नित्यकृतेरजन्यतया ज्ञान
चिकीर्षयोरनुमानं न संभवत्येव परं तु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्यैव ज्ञानेच्छयोः सिद्धिर्वाच्येति समतमभिप्रेत्य यदि चेत्युक्तं कृतिजन्यत्वं चेति विनिग
मनाविरहादिति भावः तथा च सकर्तृकत्वानुमानेनैव ज्ञानेच्छाकृतीनां त्रयाणामेवेश्वरे सिद्धिरिति भावः ॥

पत्तिति मानाभावादिति ननु स्वनिष्ठकृतिविशेष्यतासंबंधेन यत्र कर्तात्तत्र समवायेन कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकावेव मानमित्यत आह लाघ
वादिति ननु जन्यत्वावच्छेदेन समवायसंबंधावच्छिन्नकृतिजन्यत्वसाधने ध्वंसादौ साध्यविरहेण बाधो व्यभिचारश्चेत्याशंकितुं पर्यवसि
तपक्षसाध्यहेतून् अनुवदति नन्वित्यादिना सर्वसिद्धप्रवादस्याश्रद्धेयत्वमसहमानः कल्पांतरमाह यद्वेति अथात्र कृतिनिष्ठजनकतानि
रूपितादृष्टाद्वारकजन्यत्वस्य साधने कारणतावच्छेदकसंबंधः कार्यतावच्छेदकसंबंधश्च पूर्वोक्त एव तथा च ध्वंसे न कृतिजन्यत्वरू

यत्तु कर्तृजन्यत्वमेव साध्यमिति तन्न कार्यमात्रे कर्तृत्वेन जनकत्वे मानाभावाल्लाघवात्कृतित्वेनैव तत्र हेतुत्वात् ननु कार्ये वि।
शेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नजन्यताशालि प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यनुमा
नेफलितं तत्र च ध्वंसे पक्षतावच्छेदकजन्यत्वाक्रांते विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबंधा
वच्छिन्नजन्यत्वरूपसाध्यस्याभावाद्बाध इति चेन्न सत्वविशिष्टजन्यत्वस्यैव ध्वंसव्यावृत्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वोपगमात् न च हे
त्वधिकरणे ध्वंसे उक्तसाध्याभावेन व्यभिचार इति वाच्यम् सत्ववैशिष्ट्यस्य हेतौ विशेषणात् अथैवं रीत्या व्यभिचारवारणेपि
ध्वंसस्य कृतिजन्यत्वे मानाभावेन कार्यमात्रस्य कृतिजन्यत्वप्रवादो व्याहन्येतेति चेन्न तादृशप्रवादस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्र
द्धेयत्वात् यद्वा जन्यत्वमात्रं ध्वंससाधारणमेव पक्षतावच्छेदकं कृतिजन्यत्वमात्रं साध्यं एवं च हेतावपि सत्ववैशिष्ट्यं नोपा
देयं प्रयोजनाभावात् एवं च ध्वंसेपि ईश्वरीयकृतिजन्यत्वस्य निराबाधतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वप्रवादोप्युपपद्यत इति
न च कृतिजन्यत्वमात्रस्य साध्यत्वेऽदृष्टद्वारा गहविरादिगोचरास्मदीयकृतिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम् अदृष्टा
द्वारकत्वेन कृतिजन्यताया विशेषणीयत्वादिति दिक् ॥

१९ पसाध्यसिद्धिः संभवति न च विशेष्यतासमवायाभ्यां कस्मिंश्चित्कार्यकार
णभावोऽस्तु विशेष्यताविशेषणताभ्यामिति ध्वंसेपि कृतिजन्यत्वसिद्धिः संभवत्येवेति वाच्यम् उपादानत्वाख्यविशेष्यतासंबंधेनैव कृतेः का
रणत्वस्यांगीकरणीयतया ध्वंसस्योपादानविरहेण तं प्रत्युक्तविशेष्यतासंबंधेन कारणत्वासंभवादिति चेन्न कालनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यमा
त्रं प्रति कृतेः कारणत्वस्योपगंतव्यत्वादिति तात्पर्यात् ॥

लाघवज्ञानेति वन्हिव्याप्यधूमवानितिपरामर्शाद्वन्हेर्महानसीयत्वेलाघवमितिलाघवज्ञानसहकृतात्तद्यथाहिपर्वतोमहानसीयवन्हिमानित्यनु
मितिस्तथाकृतेरेकत्वेनित्यत्वेचलाघवमितिलाघवज्ञानसहकृतकृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानितिपरामर्शात्तथैवक्षित्यंकुरकृतिजन्यमित्या
द्यनुमितिरितिभावः ज्ञानेच्छाकृतिषुकीदृशमेकत्वमनुमित्याविषयीक्रियतेइत्याशंकते अथेत्यादिना नचनित्यवन्हिष्ठेति एतादृशैकत्वज्ञान
स्यफलंनित्यज्ञानवदीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरितिभावः अत्रकेचिदिति नन्वाश्रयगतैकत्वस्यसामानाधिकरण्यसंबंधेन ज्ञानेच्छादिषुभानोप
गमेऽपिनेश्वरैकत्वसिद्धिरीश्वरनानात्वेपितत्तदीश्वरगतज्ञानादिषुतत्तदीश्वरगतैकत्वस्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनभानेवाधकाभावादित्य

एतादृशानुमितौलाघवज्ञानसहकारेणज्ञानेच्छाकृतिषुनित्यत्वमेकत्वंचभासतेइतिनित्यैकत्वसिद्धिः अथेश्वरज्ञानादौ
कीदृशमेकत्वमनुमित्याविषयीक्रियते नतावत्संख्यारूपंगुणेगुणानंगीकारात् नचनित्यज्ञानवृत्तिभेदप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वरूपमेकत्वंतद्विषयइतिवाच्यम् ईदृशैकत्वस्यनित्यज्ञानानुमितेःप्रागनुपस्थितत्वेनतादृशानुमितौभा
नासंभवादितिचेदत्रकेचित् सामानाधिकरण्यसंबंधेनैवज्ञानादावाश्रयगतमेकत्वमनुमितौभासतेयद्वाद्वित्वासमानाधिक
रणत्वरूपमेकत्वंतद्विषयः नचजीवेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौसत्वाद्बाधइतिवाच्यम् दुःखवदवृत्तित्वेनद्वि
त्वस्यविशेषणीयत्वात् नचैवमपिघटेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्य अत्रसत्वाद्बाधइतिवाच्यम् आत्मानात्मवृत्तिभि
न्नत्वेनापिद्वित्वस्यविशेषणीयत्वादित्याहुः तत्रईश्वरेज्ञानद्वयांगीकारेप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्यासिद्धेः ॥ ॥

स्वरसात्कल्पांतरमाह यद्वेति वाधइतीति ईश्वरीयज्ञानेएकत्वबाधइत्यर्थः आत्मानात्मेति अनात्मवृत्तिभिन्नत्वमात्रोपादानेदुःखवदवृ
त्यनात्मवृत्तिभिन्नद्वित्वाप्रसिद्धिः ईश्वरगतद्वित्वस्यैवतथात्वसंभवेनतस्यानंगीकारात् अतआत्मवृत्तित्वेसत्यनात्मवृत्तियत्तद्भिन्नत्वमेव
विशेषणमुपात्तम् तथाचतादृशंद्वित्वंघटपटादिगतद्वित्वमेवेतिनाप्रसिद्धिरितिभावः उद्देश्यासिद्धेरिति ईश्वरेसर्वविषयकमेकमेवज्ञा
नमिति सिद्ध्यर्थंहिज्ञानादावेकत्वभानंस्वीक्रियते ईश्वरस्यैकत्वसिद्धावपितदीयज्ञानादीनामेकत्वासिद्धेरितिभावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वाधिकरणेति यत्रैकत्वं भासते तेन देवस्य पदार्थः अत्र च स्वभिन्नज्ञानत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं विवक्षणीयम् अन्यथा ईश्वरीयज्ञा
ननानात्वेपि स्वभिन्नजीवज्ञानादौ स्वाधिकरणावृत्तित्वसत्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वासिद्धिप्रसंगात् स्वभिन्नज्ञानत्वव्यापकस्वाधिकरणावृत्तित्वकत्व
मेव ज्ञानगतमेकत्वमिति भावः तच्च नित्यज्ञानैकत्वएव संभवति न तु तद्भेदेपीति द्रष्टव्यम् अथाऽत्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेवस्य पदार्थः तद्घटितं च निरू
कैकत्वं नित्यज्ञानानुमितेः प्राक् दुर्ग्रहमिति कथं नित्यज्ञानानुमितौ तादृशैकत्वभानसंभवः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् न च नित्यज्ञाना
नुमितेः पूर्वमपि ज्ञानत्वसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या निखिलज्ञानव्यक्तीनां ज्ञानं संभवत्येव कथमन्यथानुपस्थितज्ञानव्यक्तेस्तादृशानुमितौ वि
धेयतया भानसंभवः उक्तकार्यकारणभावस्य जागरूकत्वादिति वाच्यं एवमपि स्वभिन्नेत्यत्र स्वत्वं न ज्ञानत्वस्वरूपं ज्ञाने ज्ञानत्वावच्छिन्नभेदासत्वेन स्व
भिन्नज्ञानाप्रसिद्धिप्रसंगात् अपि तु नित्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव तदिति वाच्यम् तथा च तस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणयानुग्रहत्वेपि स्वरूपत
स्तद्व्यक्तित्वेन वा तस्य प्रकारत्वमसंभवि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञाने स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्य तद्व्यक्तित्वविशिष्टप्रकारकज्ञाने च तद्व्यक्तित्वविशि

वस्तुतस्तु स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वमीश्वरेच्छाकृत्योरपि द्रष्टव्यम् एवं च तादृशज्ञानादिसिद्धौ नत्र गुणत्वेन हे
तुना द्रव्याश्रितत्वे साधनीये द्रव्यान्तरस्य बाधादीश्वरसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ष्टज्ञानस्य हेतुतया सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्य च प्रमेयत्वादि

सामान्यप्रकारकत्वनियमेन नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वं तथाविधतद्व्यक्तित्वज्ञानसंभवेन नित्यज्ञानानुमितौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तित्वज्ञाना
संभवस्य दुष्परिहारत्वादिति मैवं एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्म एव प्रकृते स्वत्वं एकमात्रवृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन भेद
विशिष्टान्यत्वं अनेन च रूपेण नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि तन्निष्ठतद्व्यक्तित्वस्य सामान्यलक्षणयानुग्रहत्वात् न चैवमपि तद्व्यक्तिभेदस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकं लाघवात् तद्व्यक्तित्वमेव न तस्य स्वरूपतो भानांगीकारे तु तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वविशिष्टमेव तथा न तूक्तोभयसंबंधेन भेदविशिष्टभेदावच्छिन्नो
गौरवात् तथा च तादृशभेदाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् तादृशे भेदस्योपलक्षणतया प्रतियोगितावच्छेदकव्यावर्तकत्वोपगमात् न चाभावप्रतियोगितावच्छे
दककोटावुपलक्षणतया भानानंगीकारात् न तथोपगमसंभव इति वाच्यम् प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धावेव तथा भानानंगीकारात् प्रकृते च तथाविध
भेदविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव नित्यज्ञानभेदस्य निवेशनीयत्वादिति सर्वमनाकुलम् ॥

केचित्तूक्तवाक्यस्य स्वसमानाधिकरणस्वभिन्नज्ञान-जनकं यद्यत्तदन्यत्वमेवार्थ इति नोक्तानुपपत्तिः नच समासांतर्गतनञ उत्तरपदा
र्थमात्रान्वयित्वं ननु पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थान्वयित्वं तथा सति नीलाप्रमेय इति वाक्यान्नीलप्रमेयभेदबोधापत्तिः तथा च स्वा-
धिकरणावृत्तीत्यादिवाक्यादुक्तार्थलाभासंभव इति वाच्यम् घटानधिकरणमित्यादौ घटाधिकरणाभिन्नप्रतीत्यर्थं समासां तर्गत
नञोपि यत्रोत्तरसंबंधिकपदघटितं तत्र पूर्वपदार्थान्वितोत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्याप्यंगीकरणीयत्वात् अन्यथाऽधि
करणसामान्यभिन्नस्याप्रसिद्ध्या घटानधिकरणमित्यतः शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तिरित्यपि वदंति एवमिति स्वाधिकरणावृत्तिस्व
भिन्नेच्छाकत्वं स्वाधिकरणावृत्ति स्वभिन्नकृतिकत्वमिच्छाकृत्योरेकत्वमिति भावः नन्वेवमनुमानेन नित्यैकज्ञानेच्छाकृतिव्यक्ती
नां सिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्याशंकायामाह एवं चेति द्रव्यांतरस्य बाधादिति ज्ञानादिकं न पृथिव्यादिवृत्ति चेतनगुणत्वात् नापि
जीवात्मवृत्ति नित्यज्ञानादित्वात् जीवात्मनि तु नित्यज्ञानाद्यभावादित्येवंरीत्या द्रव्यांतरस्य बाधादिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

का० कु० टि० रा० १६

अनुकूलतर्केति शरीराजन्यत्वकृत्यजन्यत्वयोरत्यंताभावरूपत्वेननित्ययोर्व्याप्तिग्राहककार्य्यकारणभावरूपानुकूलतर्काभावादित्यर्थः तद्विशेषणावच्छेदेनेति व्यभिचारवारकविशेषणावच्छेदेनैव हेतौ व्याप्तिरंगीक्रियते न तु नद्वारकविशेषणावच्छेदेनेतिभावः ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वादिकमेव व्याप्तिः तेषां च धूमे धूमत्वावच्छेदेनेव नीलधूमत्वावच्छेदेनापि सत्त्वेन किंचिद्बाधकं वस्तु तस्तु भेदस्य सामानाधिकरण्यस्य वा किंचिदवच्छेदेन सत्वं किंचिदवच्छेदेन तदभाव इत्यत्र न किंचिदपि साधकं अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूल इत्यादिवत्तत्साधकप्रतीतेरभावात् न च धूमो धूमत्वेन वह्नेर्व्याप्यो न नीलधूमत्वेनेति प्रतीतिरेव तत्साधिकेति वाच्यम् तत्रैव विवादात् तन्न च व्यर्थविशेषणज्ञानमेव तदवच्छेदेन व्याप्तिज्ञाने प्रतिबंधकमिति व्यर्थविशे

अप्रयोजकत्वादिति अनुकूलतर्काभावादितिभावः इदमुपलक्षणं शरीराजन्यत्वहेतौ शरीररूपविशेषणस्यासिद्धिवारकस्यापि व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थतया तद्विशेषणावच्छेदेन व्याप्तिग्रहासंभवेन व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् न च व्यर्थविशेषणत्वस्याधिकोक्त्या निग्रहस्थानत्वेपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् तथापि गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया साध्यसंबं

अप्रयोजकत्वात् ममतु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कारणभाव एवानुकूलस्तर्कः ॥ ९ ॥

धितानवच्छेदकरूपव्याप्तेस्तत्राभावेन व्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्वारत्वादिति तदुक्तमाचार्यैरेकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापतेरितिकर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवेति न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कुलालादिकृतित्वेनैव हेतुत्वादेतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् घट—त्वपटत्वादिभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रतिकृतित्वेन हेतुत्वकल्पनस्ये
षणत्वज्ञानदशायां व्याप्तेरज्ञानरूपासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यम् तादृशप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे मानाभावात् न चैवं नीलधूमादिष्व [illegible] वोचितत्वात्॥
पोक्तेर्निग्रहो न स्यादिति वाच्यम् अधिकस्यापि निग्रहस्थानत्वेन तत्संभवादित्याशंकते न चेति मानाभाव इतीति निग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वादितिभावः व्याप्तेस्तत्राभावेनेति जन्यत्वाभावत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य गुरुत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वात् स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मस्य प्रतीतेरनंगीकारादितिभावः तदुक्तमिति कुसुमांजलावितिशेषः एकामसिद्धिमिति॰ स्वरूपासिद्धिपरिहारायहेतौ शरीरपदप्रवेशे तस्य व्यभिचारावारकत्वेन शरीराजन्यत्वस्य साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसंगादितिभावः कुलालादिकृतित्वेनैवेति यद्रूपावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्तद्रूपावच्छिन्न

कृतित्वावच्छिन्नकारणात्वकार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वस्वरूपेमानाभावइतिनचकृतिसत्वेकार्यसत्वंकृत्यभावेकार्याभावइत्यन्वयव्यतिरेकावेवतत्रापिमानमि
तिवाच्यम्सृष्टिकालेकृतिसामान्याभावस्यकार्यसामान्याभावस्यचक्वाप्यनिश्चयेनप्रलयेचास्मदादीनामभावेनचताहशान्वयव्यतिरेकग्रहस्यैवासिद्धेःउचि
तत्वादितितद्धर्मावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नयोरेवकार्यकारणभावग्रहइत्यौत्सर्गिकोनियमःप्रकृतेघटत्वपटत्वकुलालकृति
त्वतंतुवायकृतित्वाद्यवच्छिन्नानांतकार्यकारणभावेगौरवनिश्चयरूपबाधकसत्वात्कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेकएवकार्यकारणभावःकल्प्यतइतिभावः ॐ
ननुतंतुवायकृतिसत्वेघटोत्पत्तिवारणायविशेषतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांघटत्वकुलालकृतित्वादिनाविशेषकार्य्यकारणभावानामावश्यकत्वेनताहशा
न्वयव्यतिरेकग्रहेहेःकार्यत्वकृतित्वाभ्यांसामान्यकार्यकारणभावांतरकल्पनंनिर्युक्तिकंसामान्यकार्यकारणभावकल्पनेपिताहशगौरवस्यांगीकरणीयत्वादि
त्यतस्तत्साधकंहेत्वंतरमाहयद्विशेषयोरितियद्विशेषयोःकार्यकारणभावोऽसतिबाधकेतत्सामान्ययोरपीतिन्यायःमीमांसकमतेचास्तुषंप्रतिरूपंस्पार्शनं

यद्विशेषयोरितिन्यायेनकार्यत्वकृतित्वाभ्यांसामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्चनचताहशन्यायोनिष्प्रमाणकइति
वाच्यम् कार्यत्वावच्छिन्नाभावेतत्कृत्यभावकूटस्यप्रयोजकत्वकल्पनेगौरवात्कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्यप्रयोजकत्वेलाघ
वादिति केचित्तुमास्तुकार्यत्वंकृतेःकार्यतावच्छेदकंतयापिघटत्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिकृतेःकारणतयासर्गाद्यकालीनघटादिकं
पक्षीकृत्यघटत्वादिहेतुनासकर्तृक——त्वसाधनेजीवानांबाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः॥ ११प्रतिस्पर्शःकारणंवहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षसा
मान्येनरूपंनवास्पर्शःकारणंप्रभावाय्वोःप्रत्यक्षेव्यभिचारात्नापिगुणःकारणमतिप्रसंगात्नापिरूपस्पर्शान्यतरत्कारणमन्यतरत्वस्यापिगुरुत्वात्विनि
गमनाविरहेणगुरुतरकारणताद्वयप्रसंगाच्चेत्यतोन्यायेअसतिबाधकइत्युक्तंआवश्यकत्वाच्चेतिव्याप्येनव्यापकनिश्चयादितिभावःलाघवादितिनया
चोक्तन्यायोलाघवमूलकत्वान्ननिष्प्रमाणकइतिभावःनचकृतित्वस्यकार्यतावच्छिन्नंप्रतिकारणतानवच्छेदकत्वेपिलाघवादेवकृतित्वावच्छिन्नाभा
वस्यैकस्यकार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वंकल्पनीयमितिवाच्यम्कारणतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैवकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकता
नियमादितिभावःअतएवताहशनियमेमानाभावइत्यभिप्रायेणकेषांचिन्मतमुत्थापयंतिकेचित्त्विति मास्त्वितिउक्तनियमाभावेनताहशकार्यकारणभावा
नंगीकारेलाघवादेवकृत्यभावस्यकार्यभावप्रयोजकत्वासंभवादितिभावःआहुरित्यस्वरसोद्भावनंतद्बीजंतुपरैःसर्गादेरेवानंगीकारेणतत्कालीनघट

का
मु·दि
रा·
१७

वस्तुतस्तु खंडघटं पक्षीकृत्य कुलालकृतिजन्यत्वसाधने जीवरूपकुलालकृतेर्बाधादीश्वरसिद्धिः घटकरणसमर्थस्यैव कुलालत्वेन ता
दृशकुलालत्वस्येश्वरेपि स्वीकारसंभवात् नमः कुलालेभ्य इति श्रुतिरपि संगच्छते इति तु युक्तमुत्पश्यामः वर्णयंति चैवमेव दीधिति
कृतोपि तदेवाह दीधितिकृतस्त्विति· चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावादिति नन्वग्रहीतव्यभिचारकव्याप्यधर्मांतरसत्वे व्यापकरूपेण न कारण
त्वमन्यथासिद्धेः अन्यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रति दंडत्वेनेव द्रव्यत्वादिनापि कारणतापत्तेरित्यवश्यं चेष्टात्वेनैव कारणतांगीकरणीयेत्यस्वर

दीधितिकृतस्तु कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वाभावेन घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया खंडघटोत्पत्तेः पूर्वं कृतेरा
वश्यकतया तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः नन्वेवं रीत्या घटादिकुलालादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति
चेष्टात्वादिना हेतुत्वात् द्व्यणुकाद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्यानित्यशरीरमपि सिद्ध्येदिति चेन्न तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यां का
र्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनैव हेतुत्वात् तत्र चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात् आचार्यमतानुयायिनस्तु अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतु
त्वं अस्तु च तदनुरोधेनेश्वरस्यानित्यं शरीरं तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात् एवं चे
श्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः परमाणुक्रियायां चेष्टात्वरूपवैजात्यांगीकाराच्छ
रीरलक्षणेन्त्यावयवित्वस्यानिवेशाच्च ॥

११ सादाचार्यानुयायिनां मतमुत्थापयति आचार्येति· वैजात्यांगीकारादिति तथा च परमाणु।
क्रियारूपचेष्टाबलादेव द्व्यणुकादिरूपतत्तत्कार्योत्पत्तिसंभवेन तदनुरोधेन नेश्वरस्य परमाण्वतिरिक्तशरीरसिद्धिरिति भावः ननु शरीर।
क्रियायाश्च चेष्टात्वेन परमाणौ च चेष्टावदंत्यावयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं परमाणुक्रियायां चेष्टात्वांगीकारसंभवः द्रव्यांतरानारंभ।
कत्वे सत्यवयवित्वमेव हि अंत्यावयवित्वं तच्च परमाणौ न संभवति परमाणोर्द्व्यणुकारंभकत्वादवयवित्वाभावाच्च चेष्टावत्त्वमात्रस्य शरीर
लक्षणत्वे तु हस्तादावपि शरीरमिति व्यवहारापत्तिरित्याशंकायामाह शरीरलक्षण इति· ॥

रामः
१७

शरीरत्वानुपपत्तिरिति तथा च हस्तादौ शरीरव्यवहारे दृष्टापत्तिरेवेति भावः यद्वा शरीरलक्षणे ऽन्त्यावयवित्वस्यानेकद्रव्यारंभकावयविभिन्नत्व
मेवोपादेयं तथा च हस्तादौ न शरीरव्यवहारापत्तिस्तस्य शरीररूपद्रव्यारंभकत्वात् न वा परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिस्तेषामवयवित्वाभावा
दिति तु परमार्थः अतिरिक्तत्वसिद्धिरितीति नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् यथाधिकरणातिरिक्ताभावसिद्धिर्लाघवात् तद्वत्प्रकृते
पीति भावः दूरस्य कार्येति ईश्वरस्याणुत्वे एकशरीरांगीकारे तच्चेष्टयायुगपन्नानादूरदेशस्य कार्योत्पत्तेरसंभवाद्देशांतरस्थावयवेषु क्रियो।
त्पत्तेरसंभवादिति भावः स्थापनानुमान इति जन्यं कृतिजन्यं कार्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः जन्यं कृत्यजन्यं शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्ष।
स्य पूर्वमुद्भावितत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं स्थापनापदं साधनाव्यापकत्वाच्चेति इदं च स्वमतानुसारेण आचार्यानुयायिनां मते त्वंकुरादेरपि परमा

नपरमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः न च नाना परमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन तस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिरिति वाच्य
म् तच्छरीरस्य महत्वे ऽभग्नस्य तस्य पाषाणादौ प्रवेशासंभवेन पाषाणांतर्वर्तिभेकशरीरोत्पादकतानुपपत्तेः अणुत्वे च दूर
स्य कार्योत्पादकत्वानुपपत्तेरित्याहुरित्यलं पल्लवैरिति यत्तु पूर्वोक्तस्थापनानुमाने शरीरजन्यत्वमुपाधिः तस्य घटादौ साध्य।
व्यापकत्वात् अंकुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च न चांकुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसंदेहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयान्नोपा
धित्वनिश्चय इति वाच्यम् तथापि संदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् न चोपाधिसंदेहाद्धि नो व्यभिचारसंदेहः पक्षीयव्यभिचारसं
देह एव स च न प्रतिबंधक इति वाच्यम् ॥ ११ णुरूपेश्वरशरीरजन्यत्वादिति मं नव्यं संदिग्धोपाधित्वस्येति उपाधिनिश्चये हि हेतौ सोपा
धिकत्वहेतुनाव्यभिचारनिश्चय एव संभवति उपाधिसंदेहे च व्यभिचारसंदेह आवश्यकः व्याप्यसंदेहेन व्यापकसंदेहस्यानुभवसिद्धत्वात् व्य
भिचारस्य हि ज्ञानसामान्यं व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकमिति संदिग्धोपाधित्वस्यापि दूषकत्वादिति भावः ननूपाधिसंदेहाज्ज्ञायमानो व्यभिचारसं
देहो न घटांतर्भावेन संभवति तत्र हेतुसत्वेपि साध्योपाध्योर्द्वयोरेव निश्चितत्वे न साध्यसंदेहासंभवादपि तु स्मिन्नंकुरांतर्भावेनैव व्यभिचार
संदेहो वाच्यः स च न व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकः पक्षांतर्भावेन व्यभिचारसंदेहस्य तदप्रतिबंधकत्वात् अन्यथा ऽनुमितेः पूर्वं सर्वत्रैव पक्षे साध्य
संदेहसंभवेन तत्र च हेतोर्निश्चयादनुमानमात्रोच्छेदापत्तिप्रसंगस्स्यादित्यभिप्रेत्याशंकते नचेति ॥

इदं पुनरिहावधेयं संभवत्यवच्छेदकताकलघुधर्मसत्त्व एव गुरुधर्मे स्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकत्वं न स्वीक्रियते संभवति लघोर्गुरौ तदभावादिति दीधित्युक्तेः प्रकृते च जन्यत्वसामान्याभावादतिरिक्त एकशरीरजन्यत्वाभावः तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्ये च लघोरपि जन्यत्वाभावत्वस्य नावच्छेदकत्वसंभवः तत्र तस्यासत्त्वात् अन्यथा विशिष्टसत्तात्वस्यापि द्रव्यत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वापातात् न च जन्यत्वसामान्याभावत्वस्य जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सत्यभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च न तात्पर्यप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं किंतु तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं तथा च शरीरजन्यत्वाभावेऽपि तदस्तमेवेति वाच्यम् तथा सति घटकृतिजन्यत्वाभावस्य पटादौ सत्त्वेन व्यभिचारितापातात् तादृशजन्यत्वाभावस्य कर्तृजन्यत्वानुपपत्तेः अत एव न व्यर्थविशेषणतापि स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वेन तत्प्रसरात् जन्यत्वाभावत्वस्य शरीरजन्यत्वाभावत्वयोर्व्यधिकरणत्वात्॥ शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य जन्यत्वाभावत्वेनाघटितत्वात्सर्वमिदमसंगतमिति प्रतिभाति तथापि परमते शरीरजन्यत्वं नास्तीति यत्र प्रतीतिस्तत्र सर्वत्रैव कृतिजन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिरभ्युपगम्यते शरीराजन्यस्य कृतिजन्यपदार्थस्यैतैरनंगीकारात् समनियताभावयोश्च भेदे मानाभावेन भवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठं कृतिजन्यत्वाभावत्वं किंच कृतिजन्यत्वत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुतावाच्या तथा च तदपेक्षया लघुभूतेन कृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव तस्य हेतुतायुक्ता तन्मते शरीराजन्यकृतिजन्यपदार्थस्यानभ्युपगमेन तादृशाभावे जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैवैतैरभ्युपगमसंभवादिति दूषणं सारम्॥

रा॰ पक्षतन्नमयोरिति पक्षउद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नः तत्समस्तुतद्भिन्नत्वे सति साध्यसंदेहाक्रांतस्तयोरित्यर्थः प्रतिबंधकत्वादिति नचैव
मुक्तरीत्यानुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् धूमो यदि वन्हिव्यभिचारी स्यात्तर्हि वन्हिजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्केण व्यभिचारसंदेहस्याप्यसं
भवादिति भावः प्रकृतार्थे ग्रंथकृतां संमतिमाह अतएवेति अनुकूलतर्कस्य सत्वेनेति अनुकूलतर्काभावाहितव्यभिचारसंदेहस्यैव व्याप्तिनि

दि॰ पक्षतन्नमयोर्व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वादतएवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं संदिग्धोपाधिरित्यभिधा।
नं ग्रंथकृतां संगच्छत इति तन्न कार्यत्वेन कृतित्वेन कार्यकारणभावरूपस्यानुकूलतर्कस्य सत्वेन कार्यत्वरूपहेतोः साध्यव्या
प्यत्वनिश्चयत्वेन साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति एवं चोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ तदुच्चरितत्वेन
वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयाद्वेदोपि ईश्वरे प्रमाणमित्याह द्यावाभूमीजनयन्निति इत्यादयइत्यादिना ईश्वरमुपासीत यः सर्वज्ञः स
सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः सोकामयत इत्यादीनां परिग्रहः कार्यानुमानं चोपलक्षणं सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप्रयोजकं कर्म प्रय
त्नजन्यं कर्मत्वात् गुरुत्ववतांपतनाभावः पतनप्रतिबंधकप्रयत्नप्रयुक्तः धृतित्वात् पक्षिपतनाभाववत् ब्रह्मांडनाशः
प्रयत्नजन्यः नाशत्वात् घटनाशवत् घटादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिककल्पितलिप्यादि
वत् वेदजन्यप्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्या शाब्दप्रमात्वात् चैत्रवाक्यजन्यप्रमावत् वेदः असंसारिपुरुषप्रणी
तः वेदत्वात् वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाकाव्यमिति व्यतिरेकदृष्टांतः भारतवत् द्व्यणुकपरिमाणजनि
कासंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या एकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानांतराण्यपि साक्षात्परंपरयावा ईश्वरसाधकानि बोध्यानीति॥

श्चय प्रतिबंधकत्वादिति भावः निश्चयादिति उपाधित्वसंदेहासंभवादिति शेषः नन्वनुमानस्यैवेश्वरसाधकत्वे तत्प्रतिपादकवेदोपनि
षदागमस्याध्ययनवैफल्यमित्याशंकामपनेतुं वेदस्यापि प्रमाणतामूलकं मूले द्यावाभूमी इत्यादि श्रुतिप्रदर्शनमवतारयति एवमिति यः
सर्वज्ञेति सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवत्वं जीवानामपीत्यतः सर्वविदिति विशेषरूपे
णापि सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः कार्यानुमानमिति कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९॥

का॰मु॰ रा॰ कार्यायोजनेत्यादिकारिकायामपि कार्यादिपदं तत्पक्षकानुमानपरम् अत्र च ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्य इत्यनुमानस्यकृत्यनुमान
दि॰रा॰ द्वाराईश्वरसाधकत्व घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य इत्याद्यनुमानं तु साक्षादीश्वरसाधकमिति विभागो बोध्यः ॥१॥ प्रतिजानीत इति
१० स्वकर्तव्यत्वेन निर्देशः प्रतिज्ञा द्रव्यं गुण इत्यादिकारिकायां द्रव्यादिनिरूपणे स्वकर्तव्यत्वाप्रतिपादनात्प्रतिजानीत इत्यसंगतमतः शेषं पू
रयति निरूप्यन्त इतीति न्यूनाधिकसंख्येति तद्व्यवच्छेदार्थमेव विभागकरणादिति भावः कुतो न निरूपितमिति पदार्थो द्विविधः भावोऽभा

दि॰ नन्दुक्तं कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्यय इति आयोजनं कर्म पद्यन्ते ग
म्यन्ते अनेनेति पदं व्यवहार इति संक्षेपः १ मूले शिष्यावधानाय प्रतिजानीते द्रव्यं गुणा इति निरूप्यन्ते इति शेषः संयोगापेक्षया क
र्मणोऽतिरिक्तत्वं नास्ति इति भूषणमतं निराकर्तुं तथेत्युक्तं यथा गुणः पृथक्पदार्थः तथा कर्मापीत्यर्थः अभावोऽधिकरणात्म

मु॰ पदार्थान्विभजते द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥२
सप्तमस्याभावत्वकथनादेव षण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन पृथग्गुपन्यासो न कृतः एते च पदार्था वैशेषिकप्रसि
द्धाः नैयायिकानामप्यविरुद्धाः ॥ ((कस्यैवेति प्राभाकरमतं दूषयितुं पुनस्तथेत्युक्तं युक्तिश्चाग्रे वक्ष्यते यद्यपि विभा
गवाक्यस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकतयैव सप्तत्वसंख्या लब्धा तथापि सप्तग्रहणं स्पष्टार्थं नन्वन्ये पदार्थाः कुतो नोक्ता इत्य
त आह कीर्तिता इति तथा चैतेभ्योऽन्ये पदार्थाः न सन्त्येव कणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादिति भावः नन्वितरेषु ग्रन्थेषु षड्भावपदार्थाः
सप्तमस्त्वभाव इति निरूपितं तथैवात्र कुतो न निरूपितमित्याशंक्याह मुक्तावल्यां सप्तमस्येति ॥ ((वस्तु द्रव्यादयः षड्भावाः शेषस्त्व
भाव इति रीत्या कुतो न निरूपितमित्यर्थः मूले सप्तमस्येति यद्यपि सप्तमस्याऽभावत्वकथनेऽपि तदितरेषां भावत्वं दुर्लभमेव न ह्येकस्य ब्राह्मणत्वे
प्रतिपादिते तदितरेषां सर्वेषामब्राह्मणत्वं प्रतिपादितं भवति तथाप्येतस्य विभागवाक्यतया परस्परासंकीर्णव्याप्यधर्मकथनस्यैव विभागरूपत्वात् ।
तया द्रव्यादीनामभावत्वेऽभावत्वं विभाजकमेव न स्यादिति द्रव्यादीनामभावत्वाभावात्परिशेषाद्भावत्वं प्राप्तमिति भावः ॥ ॥ ॥ १२

ए॰ समवायेति यद्यपि समवायस्य समवायघटितसामानाधिकरण्येन सत्तावत्वं स्वरूपसंबंधेनैव तस्य वृत्तेस्तथापि समवायत्वस्य संस-
र्गेनानवच्छेदकत्वेपि स्वरूपत्वेन समवायस्यैव स्वसंबंधत्वेन न तस्य समवायेन वृत्तित्वसनिर्वृत्ति मंतव्यं अर्थात्प्राप्तमिति अनुमानात्प्राप्त-
मित्यर्थः अनुमानं च द्रव्यादयो भावा अभावत्वव्यधिकरणधर्मवत्वादित्येवंरूपम् न च द्रव्यत्वादौ विभाजकधर्मेऽभावत्ववैयधिकरण्यमे-

दि॰ अत्र समवायैकार्थसमवायान्यतरसंबंधेन सत्तावत्वं भावत्वं तदभावोऽभावत्वं प्राप्तं अर्थात्प्राप्तं तेन प्राप्तत्वेन पृथगुपन्यासइ-
ति भावत्वेनोपन्यासइत्यर्थः तेषामिति शेषः नन्वन्ये पदार्थाः कथं न संतीत्याशयं ग्रंथे षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशंक्यानै-
यायिकानामपि मते सप्त पदार्था इत्यविरुद्धं षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेषु अंतर्भूतत्वादित्याह एते चेति उक्तार्थे भाष्यसंमतिमा-
ह प्रतिपादितं चेति एवमेवेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः षोडशानामत्रैवांतर्भावादिति प्रति-

मु॥ प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये अत एवोपमानचिंतामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थ-
त्वमाशंकितं॥ १९ पादितमित्यर्थः कथमंतर्भाव इति चेदित्थं प्रमाणस्येंद्रियस्य द्रव्ये व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे प्रमेयस्यात्मशरीरेंद्रि-
यस्वरूपस्य द्रव्ये अर्थस्य गंधरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे बुद्धेर्गुणे मनसो द्रव्ये प्रवृत्तेर्गुणे दोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानस-
रूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानां गुणे प्रेत्यमृत्वाभावो जननमिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वं प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं च-
रमप्राणशरीरसंयोगध्वंसो मरणं आद्यः शरीरप्राणसंयोगो जन्म तया च मरणोत्तरतादृशसंयोगरूपस्य गुणे सुखदुःखसंवेदन-
रूपस्य मुख्यफलस्य गुणे गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापि द्रव्यादिषु॥ १९ वाप्रसिद्धमिति वाच्यम् परस्परासमानाधि-
करणव्याप्यधर्मरूपेण यावतां सामान्यवतां प्रतिपादनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यत्वादीनामभावत्वसामानाधिकरण्ये तेषां विभाजकत्वस्यैवा-
नुपपत्तेरिति भावः चरमेति प्राणशरीरसंयोगे चरमत्वञ्च स्वसजातीयशरीरवृत्तिप्राणसंयोगप्रागभावानधिकरणत्वमेवमाद्यत्वमपि तथावि-
धप्राणसंयोगध्वंसानधिकरणत्वमिति बोध्यम् गौणमिति लाक्षणिकमित्यर्थः॥

रा॰ दुःखत्वं दुःखपदप्रतिपाद्यत्वं दुःखसंबंधस्तु जनकत्वादिरूप इतिभावः ननु दुःखसंबंधित्वाद्दुःखत्वं सुखेन संभवति तस्य दुःखासंबंधित्वात् न च सुखस्यापि दुःखसमानाधिकरणत्वात्तत्त्वमस्त्विति वाच्यं न यासत्यात्यंतिकदुःखनिवृत्तेरपि पूर्वतनदुःखसमानाधिकरणत्वेन दुःखत्वापत्तेः न च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वादिरूपो दुःखसंबंधो नोक्तनिवृत्तावस्मदादिसुखे च तादृशदुःखसमानकालीनत्वात्तद्दस्ततमेवेति वाच्यम् तथापि स्वर्गोपसुखे पन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादिश्रुतिविरोधेन तथात्वस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वात् दुःखत्वं न सं

दि॰ पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे अंतर्भावः अपवर्गस्तु आत्यंतिकी दुःखनिवृत्तिः दुःखानि शरीरं षडिंद्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः तत्र दुःखत्वजातिशून्यशरीरादौ दुःखसंबंधितया गौणं दुःखत्वं स्वर्गादिसुखस्यापि तन्नाशज्ञानेन दुःखसंबंधित्वमव्याहतमेव न चैकविंशतिदुःखांतर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्नित्यत्वात् कथं तन्नाश इति वाच्यम् यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वं तद्रूपस्य कर्णशष्कुल्या नाशेन तद्विशिष्टश्रवणेंद्रियरूपदुःखनाशात् एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखरूपतया व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसंभवादिति दुःखनिवृत्तावात्यं-
तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम् ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

भवत्येवेत्याशंकामपनेतुमाह स्वर्गादिसुखस्येति तथा च यन्न दुःखेनेत्यादिश्रुतौ दुःखपदं स्वर्गनाशज्ञानजन्यदुःखातिरिक्तदुःखपरमिति न विरोध इतिभावः व्यापारनाशेनेति मनःक्रियया मनःसंयोगरूपव्यापारनाशेनेत्यर्थः यद्यपि भाव्यमुक्तिदशायामपि मनःसंयोगांतरं वर्तत एव तथापि तस्य न व्यापारत्वं पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयोगस्यैव ज्ञानसाधनत्वेन तथात्वान्मुक्तौ च शरीराभावादिति भावः॥ स्वसमानाधिकरणेति शुकादिमुक्तावव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरणनिवेशः इदानींतनास्मदादिदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायास-
मानकालीनत्वांतनिवेशः ॥ ९ ॥

रा॰ नन्वेतावता चरमदुःखध्वंसो मुक्तिरित्यायातं चरमदुःखस्यापि योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वानंतरोत्पन्नविशेषगुणेन नाशसंभवान्मुक्त्यर्थं न
तत्त्वज्ञानापेक्षा न स्यादित्याशंकते नन्वित्यादिना सूत्रार्थमाह अस्यार्थ इति नन्वनंतरपदस्योत्तरार्थकतया दुःखाभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्वं स्यात् दुः
खजन्मेत्यादिसूत्रपठिते जन्माभावे प्रवृत्त्यभावस्याप्रयोजकतया सूत्रार्थानुपपत्तिश्चेत्याशंकानिरासायानंतरपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकतामाह अ
व्यवहितपूर्वाभावादिति वदन्तोऽत्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु विशेष्याप्रयोजकस्यापि विशेषणांशप्रयोजकतामादाय विशिष्टप्रयोजकत्वोपगमे वन्हिर्धूम
प्रयोजक इति वद्वन्हिर्धूमवत्पर्वतप्रयोजक इति व्यवहारापत्तिरेव स्वोत्तरवर्तिगुणानामिति उत्पत्तिसंबंधेन स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणानामित्यर्थः तेन

दि॰ नन्वेतादृशदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्त्वज्ञानसाध्यता तस्येति चेत् इत्थं तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः वासनानाशे च
दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणाभावे विशिष्टस्याभावात् तादृशरागरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपाया अभा
वोऽनुत्पत्तिः तदनुत्पादे प्रारब्धकर्माधीनदेहान्यदेहसंबंधरूपजन्माभावः भोगतत्त्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतद्भिन्नकर्मनिवृत्तिरिति जन्माभा
वे दुःखानुत्पादः तथा च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वरूपविशेषणांशे तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्त्वज्ञान
साध्यत्वं तथा च सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्ग इति अस्यार्थः पठितेषु जन्मादि
षु मध्ये उत्तरोत्तराणामपाये तदनंतराभावादव्यवहितपूर्वभावात् तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाणां नाशः
तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः तेन जन्मानुत्पादस्तेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः एकविंशतिदुःखनाशस्तु स्वकारणसा।
ध्यो न तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकतेति वदंति॥ ११ स्वस्यापि स्वोत्तरवर्तित्वेपि न ज्ञानादीनां क्षणिकत्वापत्तिः न वा द्वितीयक्षणोत्पन्नघटा।
दिसंयोगे नैवापेक्षाबुद्धेर्नाशापत्तौ द्वित्वादीनां क्षणत्रयावस्थायित्वासंभवेन स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन स्वतृतीयक्षण एव द्वि।
त्वप्रत्यक्षस्य वक्तव्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात्तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः न च प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्त्वात् तृतीयक्षणे तत्प्र
त्यक्षोत्पत्तौ किं बाधकमिति वाच्यम् प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यकालवृत्तितया कारणत्वात् नाशोत्पत्तिक्षणे घटप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धत्वात् द्वित्वा
दीनां क्षणत्रयावस्थायित्वे तु तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षे न काप्यनुपपत्तिः॥

का॰मु॰
दि॰रा॰
२१

रा॰ न च विशेषगुणत्वेन कारणत्वेपि द्वित्वोत्पत्तिक्षणोत्पन्नज्ञानादिनाऽपेक्षाबुद्धिनाशे तृतीयक्षणे द्वित्वनाशापत्त्या द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिः स्या
द्वस्य्यमिति वाच्यम् द्वित्वाद्युत्पत्तिक्षणे विशेषगुणोत्पत्त्यनंगीकारात् विशेषगुणं प्रत्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नद्वित्वादिप्रतिबंधकतामंगीकृत्यैव द्वि
तीयक्षणे तदनंगीकारसंभवादिति ध्येयम् न चैवमपि सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नविशेषगुणानां नाशानुपपत्तिरिति वाच्यम् तत्रागत्या स्वोत्तरवर्तित्व
विशिष्टस्य स्वस्यैव नाशकत्वाभ्युपगमात् सर्वत्र स्वोत्तरवृत्तित्वेन नाशकत्वे अपेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणे स्थायित्वानुपपत्तिरिति बोध्यं दुरितं परत
येति तथा च पापध्वंसरूपमुक्तिर्न दुःखध्वंस इति नोक्तानुपपत्तिः ननु पापस्याप्यात्मविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव तन्नाशसंभवात्कथं पाप
ध्वंसस्यापि तत्त्वज्ञानसाध्यतेत्याशंकामपनेतुं नाश्यतावच्छेदककोटौ योग्यतां निवेश्य स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यतां वारयति दुरितस्य चेति न च
पापस्य स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वे इष्टापत्तिसंभवेन नाश्यतावच्छेदककोटौ योग्यतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् तथा सति पापस्य प्रायश्चित्तना

दि॰ नव्यास्तु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिगुणानां कारणत्वात् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव दुःखध्वंसरूपमुक्तिसंभवे
न तत्र तत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयं दुरितस्य च योग्यगुणत्वाभावान्न स्वोत्तरवर्तिगु
णनाश्यतेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः ॥ ११ श्यताबोधकश्रुतिविरोधापत्तेरिति भावः न चैवं पापस्य प्रायश्चि
त्तेनापि नाश्यतया कथं मुक्तिं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन कारणता प्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसे व्यभिचारादिति वाच्यम् तादृशव्यभिचारवारणायैव स्वसमा
नाधिकरणदुरितासमानकालीनत्वरूपात्यंतिकत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशितत्वात् न चैवं पापध्वंसे न तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकता किंतु
तद्विशेषणीभूतस्वसमानाधिकरणदुरितासमानकालीनत्वस्यैवेति प्राचीनमतादविशेष इति वाच्यम् ध्वंसव्यक्तीनां परस्परभिन्नत्वेन प्रायश्चि
त्तजन्यपापध्वंसव्यक्तौ तत्त्वज्ञानजन्यत्वासंभवेपि तत्त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरपापध्वंसव्यक्तौ तत्त्वज्ञानजन्यत्वे बाधकाभावादिति भावः यद्यप्येवं स
ति तत्त्वज्ञानानुत्तरदुःखव्यक्तिनाशे तत्त्वज्ञानाजन्यत्वासंभवेपि तत्त्वज्ञानोत्तरतद्व्यक्तौ तज्जन्यत्वसंभवेन प्राचीनमतेपि न दोषस्तथाप्येतदस्वरसे
नैवाहुरित्युक्तत्वात् तथा च दुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे युक्तरीत्यानुपपत्त्यभावान्न दुःखपदस्य दुरितलक्षणाकल्पनं नव्यानां कुकल्पनमेवेत्यस्वर
स आहुरित्यनेन सूचितः ॥ ९ ॥

रामः
२१

अथ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञाननाश्यत्वबोधनात् पापनाशरूपमुक्तौ तत्वज्ञानसाध्यत्वांगीकारः संभव
त्येव दुःखध्वंसस्य तत्वज्ञानजन्यताबोधकमानाभावेन न तथात्वसंभव इति चेदिहापि तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति
श्रुतेरेव प्रमाणत्वसंभवादात्यंतिकदुःखनिवृत्तेरेवातिमृत्युशब्दार्थत्वात् तत्वज्ञानोत्तरदुःखव्यक्तेः स्वसाक्षात्कारेणनाश्यत्वस्येव तत्वज्ञानोत्तरं प्रा

दि॰ तथा चैतादृशापवर्गस्याभावे संशयस्य गुणे साध्यतयाइच्छाविषयरूपस्य प्रयोजनस्य यथा यथं द्रव्यादिषु साध्यसाधनोभयव
त्तानिश्चयविषयरूपस्य दृष्टांतस्य यथा यथं द्रव्यादिषु तत्तच्छास्त्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धांतस्य द्रव्यादिषु शब्दस्वरूपप्रति
ज्ञाद्यन्यतमरूपाणामवयवानां गुणे व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे निर्णयस्य गुणे तत्वबुभुत्सोः कथारूपवादस्य
गुणे विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितंडायाः गुणे अनुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रति
बंधकज्ञानविषयरूपाणां हेत्वाभासानां यथा यथं द्रव्यादिषु अभिप्रायांतरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थांतरं परिकल्प्य दूषणा
भिधानरूपस्य छलस्य गुणे असदुत्तररूपजातेर्गुणे पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथा यथं द्रव्यादिष्वंतर्भावः निग्र
हस्थानानि प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वंतरमर्थांतरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्त
कालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोपसि
द्धांतो हेत्वाभासाश्च अत्र च कारेणानुक्तसमुच्चयार्थस्तेन दृष्टांते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः तत्र विशिष्य प्रतिज्ञातस्य पक्षादेः
परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्य प्रतिज्ञांतर
स्य गुणे स्वोक्तसाध्यादिविरुद्धहेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे ॥ ११ स्थदुरितव्यक्तीनां भोगनाश्यताया एव स्वीकरणीयत्वेन वि

शेषाभावात् श्रुतिबलादेव विशिष्टदुःखध्वंसे तत्वज्ञानसाध्यताया व्यवस्थापनसंभवात् किंच कर्ममात्रनाशस्यैव तत्वज्ञानजन्यताया बोधिततया
स्वसमानाधिकरणपुण्यासमानकालीनपुण्यध्वंसस्यापि मुक्तित्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः सुखदुःखाभावयोस्तज्जनकाभावानात्मकत्वेन पुरुषा
र्थत्वादित्यलं पल्लवितेन परित्यागरूपेति पक्षादेः परित्यागः पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभाव इति तस्याभावरूपतेति भावः प्रतिज्ञातार्थेति स्म

का॰ उ॰ रा॰ साध्यापलापेति॰ साध्यस्यापलापः साध्यत्वेनानुक्तिरेवेति भावः अवाचकेति हुं फडादीत्यर्थः वाचकवाक्येति अत्र वाचकत्वं शक्त्या वो
दि॰ रा॰ धजनकत्वमेव न तु शक्तिः वाक्ये तदभावात् तादृशं वाक्यं भूस्तनं हिमभेषजवदित्यादिकमप्रसिद्धार्थकपदघटितं अपार्थकस्येति पर्वतो व
२२

दि॰ स्वोक्तसाध्यादेः परेणादूषणे कृते तत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पू
र्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टकथनरूपस्य हेत्वंतरस्य गुणे प्रकृतानाकांक्षिताभिधा
नरूपार्थांतरस्य गुणे अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणे परिषत्प्रतिवादिवोधानुकूलोपस्थित्यजनकवा
चकवाक्यप्रयोगरूपाविज्ञातार्थस्य गुणे अभिमतवाक्यार्थवोधानुकूलाकांक्षाशून्यपदप्रयोगरूपस्यापार्थक
स्य गुणे समयप्रबंधनविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्य गुणे यत्किंचिदवय
वशून्यावयवाभिधानरूपस्य न्यूनस्य गुणे अधिकहेत्वाद्यभिधानरूपस्याधिकस्य गुणे पुनरभिधानरूपस्य पुनरुक्तस्य
गुणे परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणरूपस्याननुभाषणस्याभावे परिषदाविज्ञातार्थस्य वादिना त्रिरभिहितस्या
प्यविज्ञानरूपस्याज्ञानस्याभावे उत्तरार्हं परोक्तं बुद्ध्वाप्युत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे असंभवत्कालां
तरकार्यव्यासंगमुद्भाव्य कथाविच्छेदरूपस्य विक्षेपस्याभावे स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानरूपमतानुज्ञा
या गुणे निग्रहस्थानं प्राप्तवतो निग्रहानुद्भावनरूपस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणस्याभावे निग्रहस्थानानवसरे तन्निग्रहस्था
नाभिधानरूपस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य गुणे कथायां स्वीकृतसिद्धांतप्रच्यवरूपस्यापसिद्धांतस्याभावे हेत्वाभासानां
पूर्वोक्तलक्षणानां द्व्यादिष्वंतर्भाव इति॰ ॥

१९ न्हिरधिकरणमित्यादेरपार्थकस्येत्यर्थः॥ असंभवत्कालांतरेति सुतदारादिपरि
रक्षणरूपेत्यर्थः कथाविच्छेदः शब्दोच्चारणाभावः सिद्धांतस्य तार्किकाद्यभिमतसिद्धार्थस्य स्वीकृतस्य स्वेन साधनीयत्वयांगीकृतस्य प्रच्य
वः अनुपपादनमेवं च तस्याभावरूपतेति भावः॥ ५॥ ५॥

रामः
२२

रा॰ आर्षत्वमाशंक्येतिन तथाच भाष्यकारस्य महर्षित्वेन तेजस्विनां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथेति वचनाद्नुपपन्नार्थप्रतिपादनं न दोषायेत्यभिप्रायेण
मणिकारस्येदानींतननरस्यापि तादृशार्थप्रतिपादकता मुक्तावलीकारेणाभिहितेतिभावः षड्भावेष्विति शक्तेः स्पर्शशून्यत्वात् पृथिव्यादिचतुष्टयेऽन्तर्भावो
न भावः उत्पादविनाशशालित्वादाकाशादिपंचकेष्वप्यनंतर्भावात् नापि गुणकर्मणोः कपालादिरूपादिषु घटरूपाद्युत्पादकशक्तिसत्वान्नापि सामान्य
विशेषसमवायेषु उत्पादविनाशशालित्वादित्यर्थः अतिरिक्तत्वमिति सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमित्यर्थः न च तस्या अभावेंतर्भावसंभवात्कथं सप्तपदार्थातिरिक्तत्व
मिति वाच्यम् न जानामीति प्रत्ययाविषयत्वेन प्रतियोगिकत्वाननुभवेन च तस्या अभावेऽप्यनंतर्भावादितिभावः वस्तुतस्तु षड्भावेष्विति पाठः प्रामादिकस्तावन्मात्रे
दि॰ भाष्यस्यार्षत्वमाशंक्य मणिकृतां संमतिमाह अत एवेति मण्यादिसमवधाने सति वह्निना दाहोत्पत्तिवारणाय मण्यादेः कारणविघटकत्व
रूपा प्रतिबंधकता वाच्या सा च वह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरूपकारणविघटकत्व एव निर्वहतीति मण्यादिप्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्त्यासि
द्धायाः शक्तेः षड्भावेष्वनंतर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमिति पदार्थाः सप्तकीर्तिता इति मूलमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शंकते नन्विति अति
सु॰ अत एवोपमानचिंतामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितं ननु कथमेतत् एवप
दार्थयोः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् तथाहि मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु ज
रिक्तेति क्लृप्तपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः अनतिरिक्तपदार्थतामेव व्यवस्थापयति तथाहीत्यादिना मण्यादीत्यादिना मंत्रौषध्या ॥ न्यते ॥
दिपरिग्रहः समवहितेन समीपवर्तिना न तु वह्निरूपकारणाभावादेव न दाह इति न मण्यादेः प्रतिबंधकत्वमतः समवहितेन वह्निनेति
दाहो रूपांतरोत्पत्तिः पूर्वरूपपरावृत्तिर्वा मण्याद्यतिरिक्तस्य प्रतिबंधकत्वं खंडयति तच्छून्येनेति मणिसमवधानशून्येनेत्यर्थः ॥
णां सप्तपदार्थातिरिक्तत्वसिद्धेः हेत्वंतरपूरणे च गौरवापत्त्या क्लृप्तपदार्थेष्वित्येव वक्तुमुचितत्वात् यथोत्पत्तिविनाशशालित्वेन नित्यद्रव्यादिषु शक्ते
र्नांतर्भावस्तथैव नित्यात्यंतान्योन्याभावयोरपि विनाशित्वेन ध्वंसे उत्पन्नत्वेन प्रागभावेऽप्यनंतर्भावसंभवाच्चेति ध्येयम् रूपपरावृत्तिर्वेति रूपना
शो वेत्यर्थः लाघवमेवोत्तरकल्पानुसरणे बीजं न तु मूले तच्छून्ये न तु जन्यत इत्युक्तिर्व्यर्था तस्याः प्रतिबंधकत्वासाधकत्वात् अतस्तस्यामण्यतिरि
क्तप्रतिबंधकताखंडकत्वेन सार्थकतां व्यवस्थापयति मण्याद्यतिरिक्तेति गगनादीनां प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः तथा च गगनादीनां प्रतिबंधकत्वे मणि
शून्यदशायामपि वह्निना दाहो न स्यात्प्रतिबंधकसत्वादतो मण्यादेरेव प्रतिबंधकता वाच्येति मूलाभिप्राय इति भावः ॥ ९ ॥

रा॰ पूर्वोक्तयुक्त्येति मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना स्वेन पूर्वमुक्तयुक्त्येत्यर्थः कारणतावच्छेदकत्वेपीति वन्हित्वेन वन्हेः शक्तित्वेन वह्निनिष्ठशक्तित्वेन वा शक्तेर्वा दाहं प्रति कारणत्वे गौरवाच्छक्तिविशिष्टवन्हित्वेनैव कारणतौचित्यात् शक्तेः कारणत्वाभावादिति भावः वस्तुतो मीमांसकैर्घटादिकं प्रति तत्तत्कारणेषु घटाद्यनुकूलामपि तामेव शक्तिं कल्पयित्वा तादृशविलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वस्यांगीकाराद्दंडचक्रादिभेदेनापि न कारणतावाहुल्यमित्यपि लाघवमेतन्मतइति मंतव्यमवाकारार्थ इति उत्तेजकमण्यपसारणयोरेकसत्त्वेपि दाहापत्त्या समुच्चितयोस्तयोर्दाहकारणत्वासंभवादिति भावः न मणिसमवधानकाल इति मण्यभावस्य हेतुतयैव मणिसमवधानकाले दाहवारणसंभवान्नानेन शक्त्यादिपदार्थकल्पनं युक्तमिति भावः अभिमानादिति वस्तुतस्त्वनंतशक्तितत्प्रागभाव

दि॰ ननु वह्नौ यदि दाहानुकूला शक्तिस्तदा मण्यादिसत्त्वे कुतो न दाह इति चेत्तत्राह तत्रेति पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः दाहानुकूलेति अत्र चानुकूलत्वं कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन शक्तेः कारणतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः नाश्यत इत्यस्य इति कल्प्यत इत्यनेनान्वयः तथा च वह्निनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाशकत्वस्वीकारेण मण्यादिकसत्त्वदशायां शक्तेरभावादेव न दाह इति भावः ननु मण्यादेर्यदि शक्तिनाशकत्वं तदा सत्युत्तेजकविशिष्टमण्याद्यवपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यत आह उत्तेजकेनेति मण्याद्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वा

मु॰ तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च तत्र जन्यत इति कल्प्यते ॥ ५ ॥

कारार्थे न च दाहं प्रति मण्यभावत्वेन हेतुकल्पनान्न मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति वाच्यं मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतंत्रहेतुताकल्पनेगौरवात् विलक्षणशक्तिमत्त्वेन वह्नेः कारणत्वकल्पनस्यैवोचितत्वादित्यभिमानात् नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्या अतिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न उक्तपदार्थेष्वनंतर्भूतत्वात् तथाहि न तावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः गुणादिवृत्तित्वात् अत एव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा न च सामान्याद्यन्यतमरूपा उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वादिति ॥ १९ ध्वंसानां कल्पनामपेक्ष्य मण्यभावत्वेन कारणत्वांतरकल्पनमेवोचितं कल्प्यसैकत्वेन लाघवादिति सूचयितुमुक्तमभिमानादिति क्लृप्तपदार्थानंतर्भूतत्वे मूलोक्तस्य षड्भावानंतर्भूतत्वस्य न हेतुता संभवति अभावे व्यभिचारात् अत्र च भावांतर्भूतत्वाभावो तर्भूतत्वयोरभावद्वयस्य मिलितस्यैव हेतुत्वं प्रत्येकयोर्भावाभावयोर्व्यभिचारित्वादिति मंतव्यं इदं चापाततो मूलोक्तस्य मिलिताभावद्वयस्यैवातिरिक्तपदार्थत्वे हेतुत्वसंभवेन हेत्वंतरं पूरयित्वा तत्र विशेषणविशेष्यभागप्रसिद्धिनिरासपरत्वेन तद्दीत्यादिग्रंथव्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ध्येयम् ॥

रा॰ नाप्यभावइत्यनेनोक्तस्याभावानंतर्भूतत्वस्य भावपदार्थेव्यभिचारादतोहेत्वंतरं पूरयति षड्भावेति तत्रेति उक्तहेताविल्यर्थः घटकत्वंसप्तम्यर्थः त
स्य चसत्यंतेऽन्वयः हेताविति हिशब्दोहेतुवाचकइत्यर्थः सप्तम्यावाचकत्वार्थकत्वात् तथाचहेतोरभेदेनचषड्भावानंतर्भावविशेषणत्वमितिभावः नचै
वंहेतुरित्युक्तेकुत्रेत्याकांक्षोदयाद्धेतुनिरूपकानुक्त्यान्यूनत्वमितिवाच्यं हेत्वन्वयिनउक्तहेतुत्वस्याध्याहारेणोक्तहेतुहेतुत्वभिन्नषड्भावांतर्भूत
त्वाभावाश्रयस्यादृश्यामितिवाक्येतात्पर्यात् सामान्येतरवृत्तित्वेसतीति॰सामान्येपीत्यपिनासामान्येतरस्यसमुच्चितत्वादयमर्थोलभ्यतइतिभा
वः तेनेति॰ सामान्येतरवृत्तित्वोपपादनेनेत्यर्थः अथसामान्यत्वमनेकसमवेतत्वेसतिनित्यत्वंतच्चध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपंतथाचाभावस्व
रूपएवेतिकथंव्यभिचारः नचविनिगमनाविरहेणनित्यत्वेसत्यनेकसमवेतत्वस्यापिसामान्यत्वरूपतासंभवेनतस्यचानेकानुयोगिकसमवाय

दि॰ एवमतिरिक्तांशक्तिं प्रसाध्यसादृश्यस्याप्यतिरिक्तपदार्थतामेवस्थापयतिएवमित्यादिना अतिरिक्तइतिलक्षसप्तपदार्थातिरिक्त
इत्यर्थः षड्भावानंतर्भूतत्वेसति अभावानंतर्भूतत्वादितिहेतुः पूरणीयः तत्रसत्यंतासिद्धिं निरस्यतितद्धीतितन्नादृश्यंहिहेतौसामान्येपी
ति॥ सामान्येतरवृत्तित्वेसति सामान्यवृत्तित्वादित्यर्थः तेनसामान्यत्वेनव्यभिचारव्यतिरेकित्वेसतीतिविशेषणान्नप्रमेयत्वादौव्यभि
मु॰ एवंसादृश्यमप्यतिरिक्तःपदार्थः तद्धिनषट्सुभावेष्वंतर्भवतिसामान्येपिसत्वात् यथागोत्वंनित्यंतथाश्वत्वमपिनित्यमि
चारः भावत्वेचद्रव्यादिषड्कान्यतमत्वरूपेहेतुमतिसाध्यस्यसत्वान्नव्यभिचारइति यथेति यदिसादृश्यंद्र १ तिसादृश्यप्रतीतेः॥
व्यादावंतर्भूतंतदाद्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेनयथागोत्वंनित्यंतथाश्वत्वमित्यबाधितप्रतीतिर्नस्यादित्यर्थः॥ १ प्रतियोगित्वस्वस्व

रूपसंबंधविशेषरूपस्यसामान्यात्मकतयाभवतिव्यभिचारइतिवाच्यम् एवमप्यभेदेआधाराधेयभावानुपगमेनसामान्येवृत्तित्वासत्वेनव्य
भिचाराप्रसक्तेः नचसामान्यत्वंसामान्यत्वप्रकारकज्ञानरूपमेवविवक्षितमितिवाच्यम् तथासतिसामान्यविषयकज्ञानस्यविषयतयासामा
न्यसंबंधित्वात् सामान्येतरात्मवृत्तित्वाच्चसत्यंतोपादानेपिव्यभिचारतादवस्थ्यात् व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनाभावेनसत्यंतसार्थक्यमा
त्रायवृत्तित्वस्थानेसंबंधित्वविवक्षाया अनुचितत्वाच्चतस्मात्सामान्यनिरूपितायाः संबंधांतरावच्छिन्नवृत्तितायाअप्रसिद्ध्यास्वरूपसंबं
न्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेवहेतुर्वाच्यः सामान्येनचतादृशंसामान्यवृत्तित्वमितिव्यभिचारोदुर्घटएवयुक्तंचैतत्॥

रा॰ सादृश्यस्यातिरिक्तत्ववादिनापि स्वरूपसंबंधेनैव तस्य प्रकारत्वोपगमे न तस्य भूयोधर्मवत्त्वरूपतावादिनाऽपि स्वरूपेणैव तस्य प्रकारतांगीक
रणीया अनुभवे विवादासंभवात् एकाकारप्रतीतेर्नानासंबंधेन तत्प्रकारकत्वानौचित्याच्च अत एव ग्रंथकृतापि तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मेत्य
नुक्त्वा तद्गतभूयोधर्मवत्त्वपर्यंतमनुसृतं तथा च सादृश्यस्य स्वरूपासिद्धिवारणायोभयमतसिद्धं सामान्यनिरूपितस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वमेव
हेतुरित्यवश्यमंगीकरणीयमिति न व्यभिचार इति चेन्न सामान्यत्ववदिति प्रतीत्या सामान्ये सामान्यत्वाधारत्वावगाहनेन सामान्यत्वस्य सामान्याति
रिक्तस्य दुर्वचत्वेन च स्वस्यापि स्वरूपसंबंधेन स्ववृत्तित्वमवश्यमंगीकरणीयं अभावाधिकरणकाभावस्थले सर्वैरपि तथा स्वीकारात् अनयैव रीत्या प्रमेयत्वा
दावपि वक्ष्यमाणव्यभिचारो बोध्यः सर्वं प्रमेयत्ववदिति प्रतीत्या प्रमेयत्वस्य प्रमास्वरूपस्य स्वरूपसंबंधेन वृत्तेरावश्यकत्वात् विषयतायाविषय स्वरूपत्वेन भ
वेत्र प्रमेयत्वमेकमिति प्रतीतिविरोधात् ज्ञानस्वरूपे च प्रमेयत्वे स्वरूपसंबंधेन सामान्यतदितरवृत्तित्वसत्त्वाद्व्यभिचारस्यावश्यकत्वादिति भावः
न चान्यतरसंबंधेन सत्तावत्त्वरूपभाववत्त्वे हेतुसत्त्वाद्व्यभिचार इत्याशंकां निराकुरुते भाववत्त्वे चेति न चैवमपि घटघटत्वगतद्वित्वे व्यभिचारो हि द्वित्वस्य
संख्यारूपत्वासंभवेपि द्वित्ववत्ताबुद्ध्युपपत्तयेऽपेक्षाबुद्धिरूपस्य स्वरूपसंबंधेन वृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यं व्यासज्यवृत्त्यन्यत्वस्यापि हेतौ विशे
षणत्वोपगमात् व्यासज्यवृत्तित्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमत्त्वमिति न किंचिदनुपपन्नं वस्तुतस्तु स्वरूपसंबंधावच्छिन्नसामान्यवृ
त्तित्वमेव हेतुरिति मूलकृतां तात्पर्यं दीधितिकारस्तु सादृश्यस्य सामान्यमात्रवृत्तित्वे मुखादौ चंद्रसादृश्यप्रतीतिर्न स्यादित्याशंकानिरासाय स्वरू
पसत्सामान्येतरवृत्तित्वस्यानुवादक एव न तु हेतुतावच्छेदकत्वेपि मूलकृतां तात्पर्यं न चैवं सामान्यस्वरूपे सामान्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्
आधाराधेयभावप्रतीत्यनुरोधेनानेकसमवेतत्वे सति नित्यस्वरूपताया एव सामान्यत्वे स्वीकरणीयत्वात् एवं प्रमेयत्वमपि न प्रमैव विषयायथैक
प्रत्ययादिविरोधादपि तु प्रमाविषयत्वं तथा च प्रमेयत्वस्य विषयतारूपस्य प्रतिविषयभिन्नत्वेन कस्यापि विषयतायां सामान्यतदितरोभयवृत्ति
त्वासंभवेन प्रमेयत्वेपि व्यभिचारासंभवात् हेतौ व्यतिरेकित्वविशेषणमप्यनर्थकमेव परं तु विषयस्वरूपाया विषयतायाः स्वरूपसंबंधेन सामा
न्यवृत्तित्वसत्त्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय सामान्यवृत्तित्वे विषयतात्वाद्यनवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयं एवं च द्वित्वादिकमपि अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव
न त्वपेक्षाबुद्धिरूपं ज्ञाने विषयवृत्तित्वस्य क्वाप्यक्लृप्तत्वादिति तत्रापि न व्यभिचार इत्युक्तमुत्पश्यामः॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

ग॰ भावत्वेनेतिननुभावत्वेन प्रतीयमानत्वं भ्रांतपुरुषस्याप्यभावेः सत्तुं तत्रभावानंतर्भूतत्वाभावादयंहेतुर्व्यभिचारीत्याशंकानिरासायतदर्थमा
हप्रमीयमाणत्वादितियदाकदाचिदिति मणिसत्वदशायामपि पूर्वकालावच्छेदेनमण्यभावसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवतोवह्नेर्दाहापत्तिरि
तिभावः ननुकारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्वमेवकार्योत्पत्तिप्रयोजकंतदधिकरणेमण्यभावासत्वदशायांसामानाधिकरण्यसंबंधेनमण्य
भावविशिष्टवह्न्यधिकरणत्वाभावान्नदाहापत्तिरित्यत आहकारणतावच्छेदकावलीढेतिकारणतावच्छेदकोपलक्षितेनेत्यर्थः अन्यथाविशेषण
दि॰ अभावेंतर्भावमाशंक्यनिराचष्टेनापीति यद्यप्यतिरिक्ताभावमनंगीकुर्वतः प्राभाकरस्यमतेः भावेंतर्भावचिंतानसंभवतितथा
पिपरमतमभ्युपेत्येदंनिराकृतमितिभावः सत्वेनभावत्वेनप्रतीयमानत्वात् प्रमीयमाणत्वान्मणिसमवधानकालीनवन्हिनादाहो
त्पत्तिवारणायप्राभाकरेणसाधितांशक्तिंदूषयतिमण्याद्यभावेति अतिरिक्तशक्तिकल्पनांपूर्वोक्तनाश्यनाशकभावकल्पनांचापेक्ष्य
लाघवाद्दाहत्वावच्छिन्नंप्रतिमण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैवहेतुताकल्पनमुचितमितिभावः दाहादिकमित्यादिपदेनवह्निसंग्रहः

मु॰ नाप्यभावेसत्वेनप्रतीयमानत्वादितिचेन्नमण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकंप्रतिस्वातंत्र्येणमण्याद्यभावादेरेव
वाहेतुत्वंकल्प्यते॥ १९ मणिसत्वेवह्नेरप्यनुत्पत्तेः नयाचमणिरूपप्रतिबंधकसद्भावान्नदाहवह्नीइतिभावः ननुयदाकदाचिन्मण्य
भावविशिष्टवह्नेर्दाहापत्तिः कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्वस्यैवकार्योत्पत्तिनियामकत्वात् मण्यभावविशिष्टवह्नित्वंवह्निवि
शिष्टमण्यभावत्वंवाकारणतावच्छेदकमित्यत्रविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणगुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिश्चे
त्यत आहमण्यभावादेरिति नयाचप्रतिबंधकत्वंनकार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं॥ १९ ज्ञानस्यविषयविषयितासंबंधेनविशेषणविशिष्ट
ज्ञानरूपस्यगतानागतविशेषणज्ञानस्यविशिष्टबुद्धिहेतुत्वेव्यभिचारापत्तेरितिभावः ननुविषयितासंबंधेनविशेषणस्यनकारणतावच्छेद
कत्वमपितुविशेषणनिरूपितविषयतायास्ववविषयताचज्ञानसमानकालीनैवेतिकारणतावच्छेदकविशिष्टस्यकार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेपि
नक्षतिरित्यस्वरसादाहमण्याद्यभावेतिगुरुभूतेतिवन्हित्वेनमण्यभावत्वेनकारणत्वांगीकारेपिकारणताद्वयमेवकिंतुलघुधर्मावच्छिन्नं
मण्यभावविशिष्टवन्हित्वादिनाकारणत्वेतुगुरुधर्मावच्छिन्नकारणताद्वयमापद्येतेतिभावः॥ ५ ॥ ५ ॥

रा॰ नन्वेवं मणेः प्रतिबंधकत्वानुपपत्तिः कारणविघटकस्यैव प्रतिबंधकत्वान्मणेर्मण्यभावानाशादित्यत आह तथा चेति बाधज्ञानस्येति यत्र प
रामर्शनाशानंतरं लौकिकप्रत्यक्षरूपो बाधनिश्चयस्तत्र बाधनिश्चयोत्पत्तिद्वितीयक्षणे परामर्शनिष्ठशक्तिनाशो वक्तव्यः न या च बाधोत्पत्तितृती
यक्षणे बाधेनानुमितिप्रतिबंधो वाच्यः स च न संभवति तत्पूर्वं परामर्शाभावादेवानुमित्यनुत्पादसंभवात् बाधद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेश्च तत्पू
र्वं शक्तिविशिष्टपरामर्शसत्वादिति भावः नन्वतिरिक्तेति॰ अतिरिक्तशक्त्यंगीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियोगि

दि॰ बाधज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावापत्तेः किंतु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च मण्यभावस्य हेतुत्व एवोपपद्यते नत्व
तिरिक्तशक्तिसत्वे इति भावः ननु प्रतिबंधकत्वस्येदृशत्वे कारणीभूतवह्निरूपाभावप्रतियोगिनि वन्ह्याभावेऽतिव्याप्तिः स्वप्रागभा
वप्रतियोगिनि घटादौ चेति चेन्न तादात्म्यातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नाया कारणतानतदाश्रयीभूतो योऽभावभिन्नोऽत्यंताभावस्तत्प्रतियोगि
त्वस्य विवक्षितत्वात्कारणताविशेषोपादानाच्च स्वात्यंताभावप्रत्यक्षे स्वस्य प्रतिबंधकत्वापत्तिः परास्ता विषयस्य तादात्म्यसंबंधेनैव

मु॰ अनेनैव सामंजस्येऽनंतशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचित्यात् न चोत्तेजके सति प्रतिबंधकसद्भावेपि कथं दाह
((इति वाच्यम्॥

प्रत्यक्षे हेतुत्वात् ननु वह्निमण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्षयातिरिक्तशक्तेरेकस्या एव हेतुता युक्ता लाघवादित्यत
आह अनेनैवेति दाहादिकं प्रति मण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः सामंजस्ये मणिसमवधानदशायां दाहवारणे प्रागभावे
मानाभावाद्दाह ध्वंसेति इदमुपलक्षणं प्रतियोगिध्वंसयोः शक्तिनाशमण्योः शक्तिमण्यपसारणयोश्च कार्यकारणभावकल्प
नापि स्यादित्यपि बोध्यम्॥ ((त्वरूपप्रतिबंधकत्वस्य मणावसंभवादिति भावः वन्ह्यभावेतिव्याप्तिरिति॰ कारणाभावे प्रतिबंधकताव्यवहा
राभावात् कारणसत्वे कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबंधकत्वेन व्यवह्रियमाणत्वान्नेष्टापत्तिसंभव इति भावः घटादौ चेति तथा च स्वस्य स्वोत्पत्तौ
प्रतिबंधकत्वापत्तिरिति भावः प्रतिबंधकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया नात्रापीष्टापत्तिः भावभिन्नोऽत्यंताभाव इति वन्ह्यभावाभाववह्नि
स्वरूपमादाय वन्ह्यभावे प्रतिबंधकत्वापत्तिवारणाय भावभिन्न इति प्रागभावमादाय स्वस्मिन् स्वप्रतिबंधकत्वापत्तिवारणाय अत्यंताभाव इति॥

रा॰ यद्यप्यत्यंताभावत्वं नित्यत्वे सति संसर्गाभावत्वं तच्च नवत्वाद्यादौ भावभिन्नत्वरूपाभावत्वस्यैव तत्रासत्वात् तथापि प्रकृते अत्यंताभावत्वं नाभा
वत्वघटितं किंतु अन्योन्याभावभिन्नत्वे सति ध्वंसप्रागभावभिन्नत्वे सति सप्रतियोगिकत्वमतो न भावभिन्न इत्यस्य वैयर्थ्यमत एव यत्र अनुयोगिवा
चकपदोत्तरं सप्तमी तत्र नञा अत्यंताभावो वोध्यत इति नियमोप्युपपद्यते अन्यथा भूतले घटो नास्तीत्यादौ न स्यादेव नञा अत्यंताभावस्य वोधत्व
मिति ध्येयम् न च उक्तापत्तिवारणाय दैशिकविशेषणतासंवन्धावच्छिन्नत्वमेव कारणताविशेषणमस्तु तथा च भावानां दैशिकविशेषणतासंवन्धे
न अकारणत्वाद्भावभिन्न इत्यपि नोपादेयमिति लाघवमिति वाच्यम् चक्षुसंयुक्तविशेषणतादिना भावानामपि दैशिकविशेषणतया कारणत्वे

दि॰ उत्तेजकाभावेति॰ तथा च केवलं मणिर्न प्रतिवंधकः किंतु उत्तेजकाभावविशिष्टस्तदभावश्च उत्तेजकसमवधानकालेपि तिष्ठती

मु॰ उत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य कारणत्वात्॰ ॥ ९ ॥

तिन व्यभिचार इति भावः अथ मण्यादिस्थलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्यैव हेतुतास्त्विति चेन्न तस्याननुगतत्वात्तदभावकूटविशिष्टमण्य
भावस्य चाननुगतत्वात् अत्रेदं वोध्यं॥

९ न तदावश्यकत्वात् इदमिहेति प्रतीतिनियामकविशेषणतात्वरूपस्य लघुत्वाच्चेति ध्येयम् तस्याननुगतत्वा
दिति मणिमंत्रमहौषध्यादिषु उत्तेजकत्वस्यैकस्य दुर्वचत्वात् पृथिवीत्वादिना सांकर्येण तस्या जातित्वासंभवादिति भावः नन्वेवमुत्तेजकाभावविशिष्टम
ण्यभावत्वेनापि हेतुता न संभवति उत्तेजकस्याननुगतस्याभावादित्यत आह तदभावकूटेति उत्तेजकाभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वे मंत्ररू
पोत्तेजकदशायामपि मंत्रस्य गगनविशिष्टत्वेन वन्ह्यधिकरणे देशे तदभावसत्वात्सामानाधिकरण्यसंवन्धेन तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणिमंत्रादे
रोहानुत्पादप्रसंगः किंच संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते मणिसत्वेपि किंचिदवच्छेदेन संयोगेन मण्यभावसत्वान्दाहापत्तेश्चेत्याशंकां निराकुरुते अ

रा॰ अभावीयविशेषणतेति दाहस्य रूपध्वंसरूपतयाविशेषणतयैव तद्गुत्पत्तेरिति भावः उद्देश्यतादैशिकविशेषणतान्यतरेति मंत्रस्यउद्देश्यतासंबंधेनैववृत्त्यधिकरणदेशे सत्वात् उद्देश्यतानिवेशः मण्यादिरूपोत्तेजकस्यसत्वेपिकिंचिदवच्छेदेनसंयोगेनतदभावसत्वाद्दाहानुत्पत्तिरिति दैशिकविशेषणतानिवेशः दैशिकविशेषणतयातु नद्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति नदाहानुपपत्तिरिति भावः इदंचभावाभावसाधारणदैशिकविशेषणतामभ्युपेत्योक्तं मण्यादेरिति आदिना मंत्रादेः परिग्रहः अतएवसंबंधकोटौउद्देश्यताप्रवेशः संयोगस्यानैदैशिकविशेषणताप्रवेशइत्युक्तैवयुक्तिः वह्निद्व्यणुकैकत्वमिति वह्निद्व्यणुकवृत्तिपरिमाणव्यक्तिमित्यर्थः तेनवन्हिद्व्यणुकत्वस्य नानाद्व्यणुकेषुसत्वेपिनक्षतिः नन्नुम

दि॰ अभावीयविशेषणतासंबंधेनदाहत्वावच्छिन्नंप्रति उद्देश्यतादैशिकविशेषणतान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकानांनतदुत्तेजकाभावानांसामानाधिकरण्यरूपंपद्वैशिष्ट्यंतदवच्छिन्नस्यमण्यादेर्दैशिकविशेषणतोद्देश्यतान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभावीयविशेषणतासंबंधेनहेतुत्वमिति एतेनसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावस्यतत्संयुक्तेपिसत्वाद्दाहापत्तिरितिपरास्तम् नन्वनुमानमेवशक्तौप्रमाणम् तथाहि वह्निर्दाहानुकूलातींद्रियधर्मसमवायीदाहजनकत्वाददृष्टवदात्मवदितिवन्हिद्व्यणुकैकत्वमादायभर्जनकपालस्थवन्हिनिष्ठानुद्भूतरूपमादायवासिद्धसाधनवारणायसाध्येदाहानुकूलेति ॥ ११ हत्वविशिष्टवन्हेरेवपक्षत्वात्नसिद्धसाधनमित्यत आह भर्जनकपालस्येति वन्हिद्व्यणुकेंधनसंयोगमादायापिमहद्वन्हेः पक्षत्वेनसिद्धसाधनमतउक्तमदृष्टवदात्मसंयोगमितिस्वाश्रयसंयोगसंबन्धेनकार्यमात्रेअदृष्टस्यहेतुतयातत्संबन्धेनसंयोगस्यापिहेतुत्वादितिभावः यद्यप्यत्रात्मनोदृष्टान्तत्वमसंगतं तस्यदाहजनकत्वेमानाभावात् तथापिकार्यमात्रेकर्तुरेवकारणत्वमताभिप्रायेणेवमुक्तंयद्वादाहजनकत्वमत्रनदाहकारणत्वं अपितुदाहप्रयोजकत्वंतच्चकारणतत्कारणसाधारणंस्वरूपसम्बन्धरूपमितिकार्यमात्रकारणकृतिकारणात्मन्यप्यक्षतमेवेतिध्येयम् दोषविशेषेणेति अदृष्टादिरूपेणेत्यर्थः अन्यथात्वन्तेपिवन्हिगतवैजात्यप्रत्यक्षापत्तेरितिभावः तस्यादोषत्वादितिस्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेनजातिविशि

॥ २ ॥ श्त्वस्यसमा ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

रा॰ नाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिजातित्वाभावव्याप्यत्वेमानाभावेन सांकर्यस्य जातित्वबाधकत्वेमानाभावादितिभावः स्वरूपतोऽवच्छेदक
त्वासंभवेनेति जात्यंतरस्यस्वरूपतोभानानंगीकारात् यस्यस्वरूपतोभानंतस्यैवस्वरूपतोऽवच्छेदकत्वनियमादितिभावः स्वरूपसंबन्धरू
पायाइति तत्कारणव्यक्तिरूपायाः कारणतायाः कारणतावच्छेदकभेदेनभेदासंभवादितिभावः अतिरिक्तायाइतिसप्तपदार्थातिरिक्तायाइत्य

दि॰ वन्हिद्व्यणुकेंधनसंयोगमादायादृष्टवदात्मसंयोगमादायवातद्वारणायाद्विष्ठेति वन्हिनिष्ठोष्णस्पर्शमादायतद्वारणा
यातींद्रियेतीति चेन्नविपक्षबाधकतर्कविरहेणास्यानुमानस्याप्रयोजकत्वात् केचित्तु वह्निंप्रति तृणफूत्कारसंयोगादीनां
तृणफूत्कारसंयोगत्वादिरूपेणकारणतायाव्यभिचारेणासंभवादतिरिक्तशक्तिसिद्धिः नचतृणफूत्कारयोररणिनिर्मथनयोर्म
णितरणिकिरणयोश्चसंबंधस्यजन्यतावच्छेदकंवन्हिवृत्तिवैजात्यत्रयंकल्प्यमितिनव्यभिचारइतिवाच्यम् तज्जन्यतावच्छे
दकवैजात्यत्रयकल्पनामपेक्ष्य ततत्संबंधानामेकशक्तिमत्वेनकारणत्वकल्पनायाएवलघुत्वेनन्याय्यत्वादित्याहुस्तन्न ततसं
बंधसाधारणैकजातेरेवाभ्युपगमात् नचयोग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वापत्तिरितिवाच्यम् दोषविशेषेणशक्तेरिवायोग्यत्वकल्पनात्
नचनोदनत्वादिनासंकरस्तस्यादोषत्वादन्यतमत्वेनकारणतासंभवाच्चनचान्यतमत्वघटकभेदानांमिथोविशेषणविशेष्यभावेविनि
गनाविरहेणकारणतावच्छेदकभेदात्कारणतावाहुल्यमितिवाच्यम् कारणतावच्छेदकानांसमनियतानामैक्येनकारणता
वच्छेदकैक्यसंभवात् नचभेदानांस्वरूपतोवच्छेदकत्वासंभवेनतृणफूत्कारसंयोगभेदविशिष्टारणिनिर्मथनसंबंधभेदवि
शिष्टमणिकिरणसंबंधभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिनावच्छेदकत्वंवक्तव्यम् तथाचावच्छेदकतावच्छेदकभेदाद
वच्छेदकताभेदस्तद्भेदेनचकारणताभेदइतिवाच्यम् स्वरूपसंबंधरूपायाअतिरिक्तायावाकारणतायाअवच्छेदकताभेदे
प्यभेदादित्यन्यत्रविस्तरः॥ ९९ र्यः तादृशकारणतायाअवच्छेदकताभेदाद्भेदेनानाकारणताव्यक्तिकल्पनागौरवापत्यानानावच्छेद
कतानिरूपितैककारणतायाएवकल्पयितुमुचितत्वादितिभावः व्यापकतारूपकारणतायाएवव्यापकतायाःव्यापकतावच्छेदकतापर्याप्त्य
वच्छेदकधर्मघटितत्वेनअवच्छेदकत्वादिभेदेनभिन्नत्वादितिध्येयम्॥ २॥

रा॰ यद्यपि घटादिकार्यं प्रतितत्तत्कार्यानुकूलैकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वे लाघवं दंडत्वादिना नानाकारणत्वकल्पने गौरवं प्रतिबंधकसम
वधानकालीनकारणेषु शक्त्यभावादेव कार्यानुत्पाद्संभवे प्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वाकल्पनेन च महालाघवादिति शक्तिकल्पनमेवज्याय:
न च दंडचक्रादिषु सर्वत्रैकशक्तिमंगीकृत्य तद्वत्त्वेन कारणत्वे केवलदंडादपि घटोत्पत्तिः स्यात् अशेषकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य
सत्वादिति वाच्यम् शक्तेः कारणसमुदायपर्याप्तत्वोपगमेन पर्याप्तिसम्बन्धेन शक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमेन च केवलदंडसत्वदशा
यां कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावात् एतन्मते सामग्रीत्वमिति यद्धर्मावच्छिन्नसमुदाये कारणतावच्छेदकपर्याप्तिः तत्तद्धर्मावच्छि
न्नसमुदायत्वमेव तथापि दंडत्वादिना घटकारणत्वाभावे दण्डत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिके इष्टसाधनताज्ञानासंभवेन घटार्थिनो नियमतो दण्ड

दि॰ परे तु तृणादिसंबंधकालीनवायुसंयोगादीनामेकशक्तिमत्त्वेन हेतुतामादाय विनिगमनाविरहान्न शक्तिसि
द्धिरित्याहुः यदाशंकितं सादृश्यमप्यतिरिक्तपदार्थ इति तदपि निराकरोति सादृश्यमपीति:तद्भिन्नत्वे सतीतीदं
च सादृश्यनिरूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनुयोगिनासंबंधविवक्षणेतु न देयमेव तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमिति॰ ॥ ॥

त्वाद्यवच्छिन्नोपादाने न प्रवृत्तिः स्यादिति दण्डत्वादिना घटकारणत्वमावश्यकमिति भावः सर्वमिदं मनसि निधायैवान्यत्र विस्तर इत्युक्तमि
ति यद्यप्येवमपि तत्तद्धर्मावच्छिन्नसमुदायधर्मिककारणताऽवच्छेदकशक्तिपर्याप्तिज्ञानं तत्तद्धर्मावच्छिन्नोपादानगोचरप्रवृत्तिकारणमि
त्युक्तौ घटार्थिनो नियमतो दंडत्वाद्यवच्छिन्नोपादाने प्रवृत्तिसंभवत्येव तथाप्येतदस्वरसेनैव परे त्वित्यादिना शक्तिखंडनयुक्तं तदाभिधायि
नो मतस्य अभिधास्यमानत्वान्नासंगतिरिति ध्येयम् अनुयोगितासंबन्धविवक्षणे इति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं तत्सादृश्यमित्यत्र तद्गतधर्मवत्ताया
अनुयोगितासंबन्धेन विवक्षणे इत्यर्थः न देयमेवेति तद्गतधर्मरूपसंबंधे तदनुयोगिकत्वानभ्युपगमे नैव सादृश्यप्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवा
॥ ९॥ रणसंभवादिति भावः ॥ ९ ॥ ९ ॥

रा॰ ननु पदार्थमात्रस्यैव पदार्थमात्रेणापि सादृश्यं स्यात् तद्गतप्रमेयत्ववाच्यत्वादिधर्मत्वसत्वादित्याशंकां निराकुरुते तन्त्रासाधारण्येनेति सकलप
दार्थावृत्तित्वेनेत्यर्थः वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः घटभिन्नत्वेन सिंहाकारकयोरपि सादृश्यापत्तिवारणाय भूयांस इति नच चंद्रगत भूयोधर्मस्य चंद्रसंबंधत्वे किं
मानमिति वाच्यम् नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्ति नीलत्वसंबंधेन घटे नीलस्येव मुखं चंद्र इति रूपकस्य लेस्ववृत्तिभूयोधर्मसंबन्धेन मुखे चंद्रस्य प्रकार
तावादिमते तत्र तत्संबन्धत्वस्य क्लृप्तत्वादिति ध्येयम् यद्यपि घटभेदपटभेदादयो भूयांसो धर्मास्तत्रापि संभवंत्येव गोत्वाश्वत्वयोर्नित्यत्वरूपैकधर्ममा
दाय सादृश्यमंगीकृत्यैवोक्तमिति भूयस्त्वोपादानमसंगतमेव तथापि प्रायेण भूयोधर्मैरेव सादृश्यप्रतीतेः तात्पर्यविषयार्थमेव प्रकृते भूयः पद
मिति ध्येयम् नन्विदमिति तद्भिन्नत्वघटितसादृश्यमित्यर्थः विवक्षितत्वादित्यस्य श्लोके इवाद्यर्थत्वेनेति शेषः युगभेदविवक्षयेति युगभेद प्रयुक्त

दि॰ तन्त्रासाधारण्येन विद्यमाना ये भूयांसो धर्मास्तद्वत्वमित्यर्थः नन्विदं गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रा
मरावणयोरिवेत्यादाव व्याप्तमिति चेन्न तद्वृत्तिधर्ममात्रस्य तत्र विवक्षितत्वाद्युगभेदविवक्षया भेदसत्वाच्च अतएव युगभेदवि

मु॰ सादृश्यमपि न पदार्थांतरं किंतु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्वम्॰ ॥ ५ ॥

वक्षायामिहोपमालंकारोऽन्यथानन्वयालंकार इत्युक्तमालंकारिकैः सादृश्यघटकधर्मश्च क्वचिज्जातिरूपो यथा घटसदृशः पट
इत्यादौ क्वचिदुपाधिरूपो यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीत्यादौ यथा वा चंद्रसदृशं मुखमित्यादावाह्लादकत्वादिरतिरिक्तकल्पने
गौरवादिति ॥ ९९ ननु तद्युगविशिष्टगगनभेदविवक्षयेत्यर्थः भेदसत्वाच्चेति गगने गगनभेदसत्वाच्चेत्यर्थः उक्तार्थे आलंकारिकाणां संमतिमा
ह अतएवेति युगभेदविवक्षायामित्यस्य पूर्वोक्त एवार्थः इहेति गगनं गगनाकारमिति श्लोके इत्यर्थः उपमालंकार इति सादृश्यस्याबाधितत्वादि
ति भावः अन्यथा विशेषयोर्भेदानंगीकारे अनन्वयालंकार इति प्रतिपाद्यमानार्थस्यान्वयाभावादिति भावः ननु उक्तसादृश्यलक्षणे धर्मपदं यदि
जातिपरं तदा गोत्वाश्वत्वयोः सादृश्यानुपपत्तिः यदि च जातिभिन्नोपाधिपरं तदा घटपटयोः कंबुग्रीवादिमत्वादिरूपैकोपाधिविरहेण तयोः सादृश्यं
न स्यादित्याशंकां निराकरोति सादृश्यघटकधर्म इति॥ चंद्रसदृशं मुखमित्यादौ लक्षणसत्वं सूचयितुमाह यथेति ॥ ५ ॥

रा॰ आह्लादकरत्वादिति आल्हादः सुखविशेषः यद्यपि चंद्रमुखदर्शनजन्ययोस्सुखयोर्भिन्नत्वेन चंद्रमुखयोर्नैकमाह्लादकरत्वं कारणतावच्छेदक
भेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् तथापि स्वाश्रयोपधायकत्वसंबन्धेन स्वकवैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मः सुखं चंद्रदर्शनजन्यं च एक
जातीयमेव सुखमिति भावः आदिना वर्तुलत्वतेजस्वित्वादिपरिग्रहः सादृश्यमिति शेषः अत एवातिरिक्तपदेनोत्तरत्र तस्योपस्थितिः सप्तपदार्थाति
रिक्तेति तदर्थः सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमंगीकुर्वतां नव्यानां मतमुपदर्शयति नव्यास्त्विति अतिरिक्तमेवेति अन्यथा सदृश इत्याकारकप्र
तीतेः सर्वत्र समानाकारतानुभवापलापापत्तेरिति शेषः प्रतीतेः समानत्वमेकप्रकारकत्वं तथा च चंद्रसदृशं मुखमित्यादौ आल्हादकरत्वादेः प्रकारता

दि॰ नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव न चातिरिक्तत्वे पदार्थविभागव्याघात इति वाच्यम् तस्य साक्षात्परंपरया वा तत्त्वज्ञानोपयोगिपदा
र्थमात्रनिरूपणपरत्वात् एवमधिकरणत्वमपि तस्य संयोगादिस्वरूपत्वे वदरकुण्डसंयोगस्य द्विष्ठत्वेन कुण्डे वदरमिति वद्वदरे
कुण्डमित्यपि प्रयोगः स्यात् एवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः सादृश्यलक्षणं लक्ष्ये योजयति यथेति इति शब्दः श्लोकव्याख्यासमाप्ति

मु॰ यथा चंद्रभिन्नत्वे सति चंद्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति। २। द्रव्याणि विभजते क्षित्यप्तेजोमरु
द्व्योमकालदिग्देहिनो मनः क्षितिः पृथिवी आपो जलानि तेजो वह्निः॥ १९ द्योतकः। २। स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रविहितक्ति
न्प्रत्ययान्तक्षितिशब्दस्य क्षयवाचकत्वात् क्षितिपदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह क्षितिः पृथिवीति अप्शब्दस्य अप्तृन्तृजित्या
दिपाणिनीयसूत्रे शब्दपरत्वादाह आपो जलानीति प्रतापस्यापि तेजः शब्दवाच्यत्वात्प्रकृते तेजः पदार्थं दर्शयति तेजो वह्नि
रिति वन्ह्यादिरित्यर्थः॥ १९ घटसदृशः पट इत्यादौ तु द्रव्यत्व पृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्योः सादृश्यांशे अनुभवसिद्धायाः समानाकार
तायाः अपलापः उक्तधर्मस्य सादृश्यतावादिमते तु स्फुट एव सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मते तु न तदनुपपत्तिः यद्यपि मुखे चंद्रे च नैकं साद
श्यं अन्यथा पटे चंद्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिः सादृश्यांशे तादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्तिः तथापि उभयसादृश्यसाधारणस्य सादृश्यत्व
रूपाखंडोपाधेरनुगततया घटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्योरिव सादृश्यांशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम्॥ ॥

रा॰ विभागव्याघात इति पदार्थानां सप्ताधिकत्वादिति भावः तत्त्वज्ञानोपयोगीति आत्मधर्मिकात्मेतरद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञानं तत्त्वज्ञानं तन्मज्ञान
जनकज्ञानविषयत्वं तदुपयोगित्वं तादृशज्ञाने च ज्ञानविधया आत्मज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिज्ञानविधया द्रव्यादि पदार्थज्ञानस्य
जनकत्वात् आत्मादीनां तत्त्वज्ञानोपयोगिता न त्वत्र च नादृशानुमितिजनकपरामर्शात्मकज्ञानस्य पक्षरूपात्मविषयकत्वात्तासादात्मनउपयोगित्वंप

रि॰ देवविशेषस्यापि मरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह मरुद्वायुरिति व्योमशब्दस्य वेदे ब्रह्मणि प्रयोगादाह व्योम आकाश इ
• ति कालशब्दस्यांतकादिबोधकत्वादाह कालः समय इति दिक्शब्दस्य दिश अतिसर्जने इति धातुना निष्पन्नस्य दानार्थकत्वात्प्रकृतो
पयोगिनमर्थमाह दिगाशेति देहविशिष्टार्थवाचकादेहिशब्दाद्देहावयवानामुपस्थितेराह देही आत्मा इति अथेश्वरस्य देहिनां मध्ये
ऽनंतर्भावात्कथं द्रव्यत्वमिति चेन्न वृद्धाभूतावेशन्यायेनेश्वरस्य शरीरमिच्छंति संसार्यदृष्टवशाच्छरीरमित्यन्ये अत एव वास्वरसादाहात्मे
ति॰ पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मान इति पंचैव द्रव्याणि व्योमादेरीश्वरात्मन्येवांतर्भूतत्वात् मनसश्चासमवेतभूतें तर्भावादित्याहुर्नवीनास्तन्म

मु॰ मरुद्वायुः व्योम आकाशः कालः समयः दिगाशा देही आत्मा मनः एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानं॰ ॥ ॥

तं निराकर्तुं संख्याबोधकपदपूरणेनार्थमाह एतानि नवेति व्योम्नस्तावच्छब्दाश्रयतयासिद्धिः न च भगवत एव शब्दाश्रयत्वं प्रत्येकं
जीवमादाय विनिगमनाविरहान्न च जीवानामाश्रयत्वे शब्दवानहमिति प्रत्ययापत्तिः अदृष्टवदयोग्यत्वस्यैव कल्पनात् कालदिशो
रपि तस्मिन्काले घटः पूर्वस्यां दिशि पट इत्याद्यनुगताकारप्रत्ययात् मनसश्चासमवेतभूतत्वे पार्थिवादित्रसरेणूनादाय विनिगमनावि
रह इत्याशयः अधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यति मूले द्रव्याणीति द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं न तु गुणाश्रयत्वविशिष्टार्थकं
गौरवान्मुक्तावल्यां किं मानमिति किंशब्दः प्रश्ने॥ ११ रामर्शजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानां परंपरोपयोगित्वं सामान्यव्याप्यत
याधर्मकथनस्यैव विभागतया द्रव्यविभागवाक्ये ईश्वरवृत्तिधर्मान्तरानुपदेशाद सद्द्रव्यत्वाभावनिश्चयादिति भावः॥ २१ भूतावेशन्यायेनेति पयाभू
ताभिभवस्य लेमतुष्यादिशरीरावच्छेदेन भूतस्य न सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगाश्रयता किंतु तदीयशरीरावच्छेदे नैव एवमपि भूत॰ ॥

ए ॥ प्रयत्नजन्यव्यापारवन्मनुष्यादिशरीरं तथा त्वापि रामादिशरीरं नेश्वरस्य भोगावच्छेदकं अपितु नरं नर्गनजी वस्यैव एवमपि ईश्वरप्रयत्नजन्यरावणवधादिरूपविलक्षणव्यापारवदिति समुदायार्थः यद्यपि एवमपि उक्तसंबन्धे नेश्वरस्य देहविशिष्टत्वाभावात् देहिशब्दान्नेश्वरलाभः संभवति तथापि स्ववृत्तिचेष्टाजनककृतिमत्त्वसंबन्धेन देहविशिष्ट एव देहिशब्दार्थ इति नानुपपत्तिरिति भावः नन्वेवं ईश्वरस्य प्रभुतावपाणिपादत्वाद्युक्तिविरुध्येदित्यतः कल्पान्तरमाह अतएवेति अयंभावः देहिशब्दस्य उक्तसंबंधेन देहविशिष्टार्थकत्वे ईश्वरस्य शरीरानंगीकारे ईश्वरस्य द्रव्यमध्ये अविभजना तद्द्रव्यत्वं न स्यादित्यस्वरसात् देहिशब्दार्थो न देहविशिष्टः अपितु आत्मत्वजात्यवच्छिन्न इतीश्वरस्य। द्रव्यत्वसिद्धिरिति विवरणतात्पर्यम् न चेश्वरस्य अशरीरत्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरशरीराणामपि ईश्वरीयत्वं न स्यात् जीवादृष्टवशेन सृष्ट्यादिकार्यार्थमीश्वरस्य ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यंगीकारेण इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् इष्टत्वात् ब्रह्मादिशरीराणां ईश्वरीयत्वं हि तदीयभोगावच्छेदकत्वं तददृष्टजन्यत्वं वा तत्कृतिजन्यचेष्टावत्त्वं वा नाद्यद्वितीयौ तस्य भोगादृष्टयोरभावात् नापि तृतीयः समवायेन चेष्टां प्रति अवच्छेदकतासंबन्धेनैव कृतेः कारणतया व्याप्यवृत्तित्वेनेश्वरकृतेः सावच्छेदकतया काप्यसत्वात् कार्यत्वावच्छिन्नकारणतायाः एवन्त्वंगीकारात् ब्रह्मादीनां जीवन्मुक्तयोगित्वस्याभ्युपेयत्वादिति ध्येयम् अयोग्यत्वस्यैवेति मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैवेत्यर्थः तेन शब्दस्य श्रावणत्वेपि न क्षतिरिति भावः त्रसरेणूनिति नवीनमते अवयवधारायास्त्र्यणुके एव विश्रान्ते तेषामेवासमवेतत्वादिति भावः विनिगमनाविरह इति तथा चानेकव्यक्तिषु मनस्त्वस्वीकारापेक्षया एकैकातिरिक्तव्यक्तिषु तत्तन्मनस्त्वं स्वीकर्तुमुचितमिति भावः ननु नवद्रव्याणीति मूलवाक्यस्यातिरिक्तद्रव्यत्वजात्यभावेपि नानुपपत्तिः गुणवदाद्यर्थकत्वेनापि तद्विवरणसंभवात् अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाधनायासो विफल इत्याशंकामपनेतुं मूले द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविशिष्टार्थकतां व्यवस्थापयति द्रव्यपदमिति प्रश्ने इति जिज्ञासाबोधकशब्दः प्रश्नः घटकत्वं सप्तम्यर्थः तथा च मूलस्य किंशब्दः जिज्ञासार्थक इति पर्यवसितोऽर्थः उत्तरवाक्येन प्रमाणसामान्यस्य निरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्थकत्वासंभवादिति भावः ॥

रा०॥ घृतादिष्विति न च घटादाविवैवकुतो नोक्तमिति वाच्यम् अनुगतप्रतीत्यभावे बीजाभावसूचनाय घृताद्युपादानात् तथाहि अनुगताकृतिर्व्यं
स्याहि मनुष्यत्वादिजातिः नहि नवद्रव्येष्वनुगताकृतिः काचित्संभवति घृतादिष्वेकैकपदार्थेष्वपि सर्वदा नैकाकृतिः काठिनत्वद्रवत्वयोरनियत
त्वादिति भावः पामराणामिति पंडितानां शास्त्रकारीयवाक्यजन्यद्रव्यत्वज्ञानं संभवति पामराणां शास्त्रजन्यज्ञानाभावेन पामराणामित्युक्तं द्रव्यत्वस्य प्र
त्यक्षवेद्यत्वे घटादिवत्तस्यापि पामराणां प्रत्यक्षं स्यात् तदभावेन न द्रव्यत्वे प्रत्यक्षं ननु किमिदं द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं न जातिस्
प्रध्वंससाधारण्यात् नाप्युपाधिरूपं अनुगतावति प्रसक्तस्य न स्याद्दुर्वचत्वादित्याशंकायां तन्निर्वक्ति कार्यत्वमिति न चेति द्रव्यकार्यत्वाभाववति ध्वंसेपि प्रा

दि० ननु द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका भविष्यतीत्यत आह नहीति तत्र द्रव्यत्वजातौ घृतेतितथाच घृतादिषु पामरा
णां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधारणद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भविष्यतीति भावः कार्य्येति कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं न च ध्वं
ससाधारण्यं सत्वेन विशेषणीयत्वात् अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः कारणस्य तादात्म्यं यत्र समवायेन कार्यम् तत्र तादात्म्ये

मु० नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया ॥

तद्द्रव्यमिति नियमात् ननु जन्यसत्वरूपकार्य्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे मानाभावः न च नीले नीलोत्पत्ति
वारणाय तथा हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसंबंधेन नीलस्य हेतुतयैव तद्वारणा
त् कार्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्॥ ((गभावप्रतियोगित्वस्य सत्वे नातिप्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः
नन्विति जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे नंतस्वरूपाणां कार्यतावच्छेदकतया घटकसंसर्गतास्वीकरणीया सत्वस्य तथात्वे तु एकस्य समवाय
स्यैव तथाविधसंसर्गताकल्पनीयेति लाघवमभिप्रेत्याह जन्यसत्वरूपेति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वेति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन स्वस्मिन्नपि नीलस्य
सत्वेन तत्र नीलोत्पत्तिवारणाय संबंधकोटौ द्रव्यत्वप्रवेशः नन्वेवमुक्तकार्यकारणभावविरहेप्युक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गघटकतयैव द्रव्यत्वजा
तिसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति सिद्धं नः समीहितमित्यत आह कार्यत्वस्येति ॥

का० मु० दि० रा० २९

रा० ननु तर्हि लाघवात्कालिकसंबंधेन घटत्ववत्त्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्वत आह कालिकसंबंधेनेति द्रव्यकार्यतयापरित्यागः द्रव्यकार्यत्वेना
नुक्तिः द्रद्रव्यसंख्यादित्रयस्यचेत्यत्राप्यनुषज्यते सत्तासामान्यमिति सत्त्वं समयः संबंधः समयश्चात्रस्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणीभूतो ग्राह्यः
तेन तादृशसमयसंबन्धस्योत्पत्तिरूपत्वेन उत्पत्तिमत्वलाभात् नित्यगुणादिव्यावृत्तिः वस्तुतस्तु उक्तकार्यकारणभावस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नतया घटादौ
नित्यगुणाभावेन तदभिप्रायेण जातिमात्रव्यावर्तनायलाघवेन सत्पदं यथाश्रुतमेवेति सम्यक् प्रतिभाति गगनादिस्थल एवागत्या जन्यत्वं प्रवे
श्यकार्यकारणभाव इतिभावः यद्यप्य भावस्सन्निति प्रतीत्या समवायसंबन्धमात्रमेवसत्पदार्थः तथापि सामान्यशब्दस्यात्र विशेषपरताभ्युप

दि० कालिकसंबंधेन घटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाच्चेत्यत आह संयोगस्येति अत्र च रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधा
रण्याभावेन द्रव्यकार्यतायाः परित्यागः सकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य च गगनादिवृत्तेर्नित्यत्वात् नचसंयोगत्वावच्छिन्नंप्र
तिद्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वे मानाभावस्तत्तद्व्यक्तिसमवेतसत्तासामान्यं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया

मु०॥ संयोगस्यविभागस्य वासमवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धेरिति॥ ९ ॥

गुणादौ तदुत्पादासंभवादितिवाच्यम् कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात् नित्य
संयोगानङ्गीकर्तुर्मतसाधारण्येनाह विभागस्येति द्रव्यत्वसिद्धेः जातिरूपद्रव्यत्वसिद्धेः क्वचित्तथैवपाठः अत्र यद्यपि गुणत्वेनान्य
थासिद्धिः संभवति तथापि साक्षात्संबद्धधर्म्मबाधे सत्येवानुमितेः परंपरासंबद्धधर्मविषयत्वमिति भावः॥ ९ ॥ ९॥ ९॥

गमात् कार्यलाभः सत्पदस्य सत्तावदर्थकत्वे नित्यगुणव्यावर्तनाय जन्यत्वप्रवेशस्यावश्यकतया तत एव जातिवारणे तद्वारकसत्पदवैयर्थ्यापत्तेः
प्रागभावस्य सर्वमतासिद्धतया प्रागभावप्रतियोगित्वं नोपात्तमिति ध्येयम् आवश्यकतयेति अन्यथा एकत्र समवेतस्यापरत्र समवायो नोत्पा
दप्रसंगादिति भावः कार्यमात्रवृत्तिजातेरिति अन्यथा तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेरिति भावः गुणत्वेनान्यथासिद्धिरिति स्वाश्रयाश्रयत्वरू
पपरंपरासंबंधेन गुणत्वस्यापि द्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः॥ ९ ॥

राम० ३०

रा॰॥ नित्यव्यावृत्तत्वादिति यद्यपि भूतत्वं पृथिव्यादिपरमाणुवृत्तित्वेन न नित्यव्यावृत्तं न चेदं प्रतिवध्यतावच्छेदकं भूतत्वं परमाणुव्यावृत्तमेव स्वीकार्य
मिति वाच्यम् तथा सति पृथिवीत्वादिना सांकर्यापत्त्या तस्य जातित्वानुपपत्तिः तथापि सांकर्यस्य दोषत्वानुपगमेनैवैतदभिहितः ननु द्रव्यत्वस्यापि प्र
तिबंधकतावच्छेदकत्वेपि भूतत्वमूर्तत्वाभ्यां विनिगमनाविरहतादवस्थ्यमत आह द्रव्यत्वस्येति धर्मिग्राहकमानेति द्रव्यत्वसाधकानुमानेत्यर्थः तथा
चतस्य प्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वे द्रव्यत्वमेव न सिद्ध्येदिति क्लृप्तयोरेव परस्परं विनिगमनाविरहः ननु क्लृप्तस्याक्लृप्तेनेति भावः सांकर्यवारणायेति य

दि॰ इदमुपलक्षणं द्रव्यवृत्ति द्रव्यांतरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबंधकत्वकल्पनोपमिति प्रतिबंधकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसि
द्धिः प्रतिवध्यतावच्छेदकं तु पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेव नित्यव्यावृत्तत्वात् भूतत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वे तु मूर्तत्व
स्य तथात्वमादाय विनिगमनाविरहापत्तिः द्रव्यत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तु धर्मिग्राहकमानसिद्धम् न च तस्य गगनादिवृत्तित्वे
मानाभाव इति वाच्यम् भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गगनादिपंचवृत्तित्वाभ्युपगमात् न च भूतत्वेन तुल्यव्य

मु॰॥ ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तम् तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते॰ ॥ ९ ॥

क्तिवृत्तित्ववारणाय मनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यतां गगनादिवृत्तित्वकल्पने गौरवात् गगनादिवृत्तित्वकल्पनेपि मूर्तत्वेन सांकर्यवार
णाय मनोवृत्तित्वस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् तथा सति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वापत्तेरिति ननु दशमद्रव्यस्य तम
सस्सत्वान्नव द्रव्याणीत्युक्तमित्यभिप्रायेण मीमांसकः शंकते नन्विति ननु तमसि मानाभावादेव तमो नोक्तमित्याशंक्य तमःसाधकं
प्रत्यक्षप्रमाणमाह तद्धीति तमो हीत्यर्थः प्रत्यक्षेण चक्षुरिंद्रियेण॥

९९ द्यपि स्वमते सांकर्यं न दोषः तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन तस्य
दोषत्वमभ्युपेत्यापि दोषांतरमाह तथा सतीति चलतिछायेति प्रतीत्येति यद्यपि नीलं तम इति प्रतीतेरिव तत्सा अपि प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पन॥
संभवात्पूर्वोक्तावतरणासंगतिः तथापि वन्ह्यादितेजस्यौपाधिकरक्तादिरूपभ्रमस्य सर्वसिद्धतया रूपवत्ताप्रतीतौ भ्रमत्वकल्पनासंभवः क्रियाव
त्ताप्रतीतौ तु न तथात्वसंभवः क्वापि क्रियावत्ताप्रतीतौ तन्नयात्वादर्शनादिति भावः॥

रा॰॥ यद्यपि वेगवतः पुंसः स्थिरे वृक्षादौ भ्रमरूपा क्रिया वत्ताप्रतीतिरनुभूयते तथापि तत्र भ्रांतपुरुषनिष्ठदोषस्यैव क्रियावत्ताभ्रमजनकत्वे नक्लृप्तत्वया भ्रमविशेष्यसमीपवृत्त्युदासीनपदार्थनिष्ठक्रियारूपदोषस्य क्रियाभ्रमजनकत्वेन कुत्राप्यकल्पनात् नात्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसंभव इति भावः नन्वगंधाभावादित्युक्ते गंधप्रतियोगिकाभावहेतुता लभ्यते तथा च ततद्गंधाभावस्यापि तथात्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभाव व्यभिचारित्वा

दि॰॥ ननु तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशंक्यानुमानप्रमाणमाह तस्येतिति तमस इत्यर्थः चकारो द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति तथा च तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणं सूचितम् इदमुपलक्षणं परत्वाद्याश्रयत्वादित्यपि बोध्यम् इदं तमः परमिदमपरमिति प्रतीतेः ननु तमसि रूपे मानाभावः न च नीलं तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम् प्रतीतेर्भ्रांतित्वादतो हेत्वंतरमाह कर्मत्वादिति कर्मवत्त्वं च समवायसंबंधेन विवक्षितं तेन जन्यमात्रस्य कालिकसंबंधेन कर्म्मवत्त्वेपि न व्यभिचारः न च स्वरूपासिद्धिः चलति च्छायेति प्रतीत्या कर्मवत्त्वसिद्धेः तमसः क्लृप्तद्रव्येष्वंतर्भावं निराकुरुते तद्धीत्यादिना गंधेति गंधाभावस्य हेतुत्वो

मु॰॥ तस्य च रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तद्धि गंधशून्यत्वान्न पृथिवी नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकम्॥

क्तौ पटगतगंधप्रतियोगिकाभावमादाय घटे व्यभिचारोऽतः शून्यत्वमुक्तं हेतुश्च प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको पि बोध्यः तेन नोत्पत्तिकालीने संयोगसंबंधावच्छिन्नगंधाभाववति च घटे व्यभिचारः नीलरूपेति अनुगतेनैकेनैव नीलरूपेण हेतुना जलाद्यष्टकभेदसिद्धेः स्नेहाभावादीनामननुगतानां न हेतुतयोपन्यासः कृतः जलादिकमित्यादिना तेजः प्रभृतिद्रव्यसंग्रहः तथा च नवसु द्रव्येष्वंतर्भावासंभवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः नदुक्तम् तमः खलु चलं नीलपरापरविभागवत् प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हतीति॥ १९ तद्गंधसामान्याभावस्य हेतुतालाभाय गंधशून्यत्वादित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह गंधाभावस्येति संयोगसंबंधावच्छिन्नगंधाभाववति चेति न च संयोगेन गंधाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादृशाभावमादाय व्यभिचारप्रदर्शनमसंगतं संयोगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्॥ यादृशसंबंधसामान्ये यदभावप्रतियोगिकत्वं यदभावाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वा

रा॰॥ तदधिकरणे तदभावस्य ताहृशसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्युक्तौ ताहृशाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवादितिभा
वः वस्तुतस्तु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धघटे व्यभिचारो दुर्वारः तत्र परस्परविरोधेन कस्यापि गंधस्यानुत्पत्त्या प्रतियोगिव्यधिकरणसमवाय
संबंधावच्छिन्नगंधसामान्याभावसत्त्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं स्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेन गंधानधिकरणे निरवच्छिन्नदैशिक
विशेषणतया वृत्तित्वं तद्विशिष्टगंधाभावस्य हेतुत्वे तात्पर्यमुपगंतव्यं उक्तघटे च उक्तसंबंधेन कपालनिष्ठगंधसत्त्वेन तत्र गंधाभावस्य प्रति
योगिव्यधिकरणत्वासंभवान्न व्यभिचारः पार्थिवपरमाणौ गंधनाशदशायां गंधाभावसत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणतायां नि
रवच्छिन्नत्वप्रवेशः इदं च संयोगेन गंधाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तद्वारणाय समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेश
सार्थक्यं एतेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा ताहृशगंधाभावाप्रसिद्धिः अधिकरणभेदेनाभावभेदे ना
भावात् यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा गंधाभावप्रतियोगित्वेन गंधोपादाने शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यता यदि गंधानधिक
रणवृत्तित्वं तदापि गंधानधिकरणजलादिवृत्तिगंधाभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यम् यदि च गंधानधिकरणवृत्तित्व
विशिष्टगंधाभावस्य हेतुत्वान्न व्यभिचार इति भाव्यते तत्रापि तद्घटकगंधानधिकरणत्वमात्रस्य हेतुतासंभवेन शेषवैयर्थ्यमिति
दूषणानि प्रत्युक्तानि स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन गंधानधिकरणत्वस्य पार्थिवपरमाणौ व्यभिचारित्वेन शेषसार्थक्यादिति विभावनीय
म् नहेतुनयेति एतेन प्राचीनग्रंथेषु जलादिभेदसाधनेन नाना हेतूपन्यासो व्यर्थप्रयास इति सूचितं परिशेषेणेति पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति
द्रव्यत्वरूपहेतुनेत्यर्थः न च विशेष्यासिद्धिः रूपादिना तत्साधनादिति भावः उक्तार्थे मीमांसकानां सम्मतिमाह तदुक्तमिति परापरयोर्विभा
गौ विशेषधर्मौ परत्वापरत्वस्वरूपौ तद्वदिति परापरविभागवदित्यस्यार्थः प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यादिति प्रसिद्धानि यानि पृथिव्यादिद्रव्याणि
तेषां वैधर्म्यात् तद्वृत्तिगंधशून्यत्वादित्यर्थः॥

रा॰॥ ननु तमःप्रत्यक्षे चेत्यादि मूलं प्रकृतानुपयुक्तमित्याशंकां निराकुर्वन् तद्दूषयमवतारयति नन्विति ननु तेजोभावस्तमः इति वादी प्रष्टव्यः किं तेजः सामान्याभावस्तमःशब्दार्थः उत तद्विशेषाभावः नाद्यः गाढान्धतमसेऽपि तमःप्रतीत्यनुपपत्तेः सदैव सर्वत्र तेजःपरमाणूनां सत्त्वात् न द्वितीयः सौरालोकसत्त्वेऽपि यत्किंचित्तेजोभावसत्त्वेन तमःप्रतीत्यापत्तेरित्यतो यादृशतेजोभावस्य तमःशब्दार्थता तादृशं तेजोभावं दर्शयति प्रकृष्टेति तेजस्त्वगुणकसत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् महत्त्वे प्रकृष्टत्वविशेषणं चक्षुरादितेजःसत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेः उद्भूतत्वनिवेशः हिरण्यादितेजःसत्त्वे॥

दि॰॥ ननु तमसो द्रव्यत्वे आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिंद्रियेण ग्रहो न स्यात् द्रव्यग्रहे ह्यालोकसापेक्षचक्षुरिंद्रियस्य हेतुत्वादित्यत आह तत्प्रत्यक्षे चेति तमःप्रत्यक्षे चेत्यर्थः तमसो भिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव संयोगसंबंधेनालोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भावः आवश्यकतेजोभावेनेति प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वावच्छिन्नाभावेनेत्यर्थः अंधकाराभाव एव तेजः किंच स्या

मु॰॥ तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न आवश्यकतेजोभावत्वेनैवोपपत्तौ द्रव्यांतरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कर्म्मवत्ताप्रतीतिरप्यालोकापसारणोपाधिकी भ्रांतिरेव॥ ११ दितितु न सम्यग्गुरुस्पर्शभास्वररूपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सूचनायावश्यकपदं उपपत्तौ तमो व्यवहारोपपत्तौ ननु तमसस्तेजोभावत्वे रूपवत्ताप्रतीतिः कथं अभावे रूपाभावादित्यत आह रूपवत्तेति ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रांतित्वेऽपि चलतीति प्रत्यक्षसिद्धकर्म्मवत्त्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह कर्म्मवत्ताप्रतीतिरपीति न हि द्रव्ये ऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरिति भावः॥ ११ पि तमःप्रतीतेः रूपे अनभिभूतत्वस्यापि निवेशः तथा चैतादृशविशेषणविशिष्टतेजःसामान्याभावस्य तमःशब्दार्थतया नोक्तापत्तिरिति भावः ननु तेजोभावे आवश्यकत्वं अवश्यक्लृप्तत्वं तच्च घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्या यथा घटाभावादिरवश्यं क्लृप्तः तथा तेजो नास्तीति प्रतीत्या तेजोऽभावोपीत्युपपादनीयं तच्च न संभवति तेजोरूपद्रव्ये मानाभावात् तमोरूपद्रव्याभावरूपतेजस्त्वप्रतीतेरुपगमसम्भवादित्याशङ्कामपनेतुं तेजोरूपद्रव्यस्यावश्यकतां प्रदर्शयति अंधकाराभावरूपवेति आवश्यकपदमिति तथा च तमोभावस्य वतेजः किं न स्यादित्याशंकानिरासाय मूले तेजस्यावश्यकत्वं प्रदर्शितमिति भावः॥ ९ ॥ ९ ॥

२॥ पश्चोत्तरकाल इतीदं रजतमिति भ्रमानंतरं नेदं रजतमिति बाधनिश्चयादेव पूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते न तूत्तरकाले बाधनिश्चयाभावे अन्यथा घटा दिविषयकप्रतीतीनामपि भ्रमत्वकल्पनापत्त्या शून्यवादापत्तेरिति भावः दूषणांतरमाहेति तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्या दिति तर्केण व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकवत्तमोप दिद्रव्यं न स्यात्तर्हि क्लृप्तानंतावयवसमवेतं स्यादिति तर्केण द्रव्यत्वज्ञानप्रतिबंधसंभवात् क्रियादिहे

दि॥ ननु प्रतीतेर्भ्रांतित्वं तत्रैव स्वीक्रियते यत्रोत्तरकाले बाधज्ञानं प्रकृते च तमो न चलतीति उत्तरकाले बाधज्ञानाभावात्कथं प्रतीतेर्भ्रांति त्वमित्यतो दूषणांतरमाह तमस इति अवयवादीत्यादिना उत्पत्तिध्वंसपरिग्रहः यत्रारोपितं नीलरूपं तमइति कदलीकारमतमुक्तं इह अंधकार इति प्रतीतेरपि भ्रमत्वापत्तेः तमो नीलं ननु नीलिमेति प्रत्ययाच्च ननु तमसोऽनतिरिक्तत्वेपि सुवर्णस्यातिरिक्तस्य द्रव्यस्य सत्त्वाच्च नवत्वव्याघातस्तदवस्थ एवेत्यत आह सुवर्णस्येति वक्ष्यत इति तेजोनिरूपणावसर इति शेषः ।३। कंठत इति रूपरसगंधस्पर्शाः संख्याः प

मु॥ तमसोतिरिक्तद्रव्यत्वे अनंतावयवादिकल्पनागौरवं स्यात् सुवर्णस्य यथा तेजस्यंतर्भावस्तथाग्रे वक्ष्यते। ३। गुणान्विभजते द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गंधस्ततः परम्।३। स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परं संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वक म्।४। बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च।५। एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतश्च शब्देन च दर्शिताः॥

दि॥ रिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गु णा इति विभागसूत्रे सप्तदश कंठेनोक्ताः चशब्देन सूत्रस्य चशब्देन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः समुच्चिताः ते च सर्वे एकत्र चतु र्विंशतिगुणा इह व्यवहृताः ननु चतुर्विंशतौ किं नाम गुणत्वं न च जातिविशेषस्तत्र प्रमाणाभावादित्यत आह तत्रेति गुणोपि त्वित्यर्थः अग्रे गुण निरूपणावसरे वक्ष्यत इति द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवति याकारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानं गुणत्वजातौ प्रमाणमि तिभावः एतत्तत्त्वं तत्रैव स्फुटीभविष्यति।४।५॥

तु नापि तमसो न द्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः न चैवं धूमेन वह्न्यनुमितिरपि न स्यात् वह्निर्यदि पर्वतवृत्तिः स्यात्तर्ह्यक्लृप्तानंतावयवसमवेतः स्यादिति तर्केण व ह्न्यनुमितिप्रतिबंधसंभवादिति वाच्यं प्रत्यक्षसिद्धमहानसीयवह्न्यारंभकपरमाणूनां क्लृप्तत्वात् न च वह्न्यारंभकपरमाणूनां क्लृप्तत्वेपि पर्वतीयवह्न्या रंभकाणां तेषामक्लृप्तत्वात् तदुक्ततर्कावतारः संभवतीति वाच्यम्॥

रा॰॥ महानसीयवन्ह्यारंभकपरमाणुभिरेवपर्वतीयवन्ह्यारंभसंभवात्तमःपरमाणूनांक्वाप्यक्लृप्तत्वात्नचतमोऽसमवेतत्वमेवसीकार्य्यमितिवा
च्यंतयासतिनिरवयवत्वेनतमसोनाशासंभवादितिभावः इहेति जलादाविन्यर्थः भ्रमत्वापत्तेरितिजलादौभ्रमप्रकारीभूतनीलरूपविरहादिति
भावः॥३॥एकत्वयेति एकसंख्यावत्तयेत्यर्थः तेनगंधरूपादीनामेक्यासंभवेपिनक्षतिः संख्यावात्रविषयतया अपेक्षाबुद्धिरूपैवगुणेगुणानंगी
कारादिति इत्यनुमानमितिनन्ववच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेवाधः गंधादिनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितस्वसमवा
यिसमवेतद्रव्यत्वसंबंधावच्छिन्नगंधादिनिष्ठकारणतायामतिप्रसक्तत्वेनगुणत्वाव च्छिन्नत्वात् सामानाधिकरण्येनतयान्वेचतुर्विंशतिगुणनिष्ठ

दि॰॥ प्रत्यक्षसिद्धेति चलनाकारानुगतप्रत्ययवेद्येत्यर्थः॥६॥ अधिकतयेति कर्मविभाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः॥मूलेगम
नादेवेति अथैवमुत्क्षेपणादीनामपिगमनेंतर्भावात् गमनादेवलाभेउत्क्षेपणत्वादिभिरपिविभागोनुचितः नहिउत्क्षेपणा

मु॰॥ तत्रगुणत्वजातिसिद्धिरग्रेवक्ष्यते।४।५। कर्माणिविभजते उत्क्षेपणंततोऽपक्षेपणमाकुंचनंतथाप्रसारणंचग
मनंकर्माण्येतानिपंचच।६। कर्मत्वजातिस्तुप्रत्यक्षसिद्धाएवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि।६। ननुभ्रमणादिकमपिपृथ
क्कर्मअधिकतयाकुतोनोक्तमतआह भ्रमणमिति भ्रमणंरेचनंस्यंदनोर्द्ध्वज्वलनमेवच तिर्य्यग्गमनमप्यत्रगमना
देवलभ्यते७।

दौगमनत्वंनानुभाविकमूर्द्धमधश्चप्रक्षिप्तलोष्ठादावूर्द्ध्वंगच्छत्यधोगच्छतीतिप्रत्ययादितिचेन्नस्वतंत्रेच्छस्य
मुनेर्निर्पोगपर्य्यनुयोगानर्हत्वादिति।७॥ ९कारणत्वैवपक्षीकर्तव्यातस्याएवानतिप्रसक्तगुणत्वावच्छिन्नत्वसम्भवात्साचाप्रसिद्धैवगुणत्वे
नकिंचित्कार्यंप्रत्यपिसकलगुणानामकारणत्वात् तयाचपक्षाप्रसिद्धिः नचगुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रत्येवगुणत्वेनकारणत्वात्नाप्रसिद्धिरितिवाच्य
म्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिविषयत्वेनसामान्यतःतत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षत्वेनतत्तद्व्यक्तित्वेनविशेषतश्चकार्यकारणभावैरेवोपपत्याघटप्रत्यक्षस्वर्णघटप्रत्य
क्षत्वैवत्रावलोकितमैत्रनिर्मितघटप्रत्यक्षत्वाद्यनंतमध्यवर्त्तिधर्मावच्छिन्नकारणताकल्पनेप्रयोजनविरहादितिचेन्नज्ञायमानलिंगकरणतावादि
मताभिप्रायेणैवतदभिधानात् इदंद्रव्यंगुणादित्यनुमितौवन्ह्यनुमितौधूमत्वेनेवगुणत्वेनसकलगुणानांकारणतायाआवश्यकत्वात् कथमन्यथागुण

रा॰॥गमनपदाद्देवेति कारि कार्यः लोष्टादाविति प्रामादिकोयं ग्रंथः उत्क्षिपतीति व्यवहारो हि चेतने ष्वेवानुभूयते न त्वचेतने लोष्टादौ तस्मात् लोष्टादि निष्ठगत्यनुकूलचेतनव्यापार एव उत्पूर्वकक्षिपधातोरर्थः आश्रयत्वं चाख्यातार्थ इत्यवश्यमंगीकरणीयं तथा चाचेतने घटः प्रक्षिपतीति व्यवहाराभावेन लोष्टाद्यचेतनक्रियायां गतित्वोपपादनस्य प्रकृतानुपयोगात् परं तु लोष्टादिकं प्रक्षिपति चैत्रो गच्छतीति प्रत्ययात् उत्तरदेशसंयोगानुकूल क्रियामात्रस्यैव गतित्वादित्येव लेखनीयमिति मंतव्यं नियोगपर्यनुयोगेति अयमाशयः गतित्वं प्रकृते उत्क्षेपणादिभिन्नत्वे सत्युत्तरदेशसंयोगानुकूल

दि॰॥ नन्वलक्षणं त्विति लक्षणप्रयोजनं त्वितरभेदस्य व्यवहारस्य वा सिद्धिः सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो भिद्यते सामान्यमिति व्यवहारविषयो वा नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा द्रव्यमिति एवं लक्षणांतरेप्यूह्यम् अनेकत्वमेकभिन्नत्वं जलपरमाणुरूपादावतिव्याप्तिवारणाय उक्तो विशेष्यभागः समवेतत्वघटकसमवायफलमाह नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति न चैवं नित्यसंयोगे ऽतिव्याप्ति

मु॰॥ सामान्यं निरूपयति सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति नित्यत्वे सति समवेतत्वम् गगनपरिमाणादीनामप्यस्तीत्यत उक्तम् अनेकेति नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यंताभावस्याप्यस्ति अतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतेत्युक्तम्॥

१९रिति वाच्यम् तस्य निरस्तत्वात् कुतो निरास इति चेन्न द्रव्यनिष्ठकारणतानिरूपितसंयोगनिष्ठकार्यतावच्छेदककोटौ जन्यत्वनिवेशे गौरवात् नित्यसंयोगांगीकर्तृनये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् तुल्ययुक्त्या नित्यविभागसिद्ध्यापत्तेश्च नन्वाकाशत्वरूपजातावव्याप्तिस्तस्या अनेकसमवेतत्वाभावादित्याशंक्याल स्यत्वेनोत्तरमाह॥

१९क्रियात्वमेव विभाजकतावच्छेदकत्वेनाभिमतं तेन द्रव्यत्वपृथिवीत्वाभ्यामिव गतित्वोत्क्षेपणत्वाभ्यामपि विभागस्यानर्हत्वेपि न क्षतिः नन्वेवं पृथिव्यन्यद्रव्यस्य द्रव्यत्वादिना विभागापत्तिरिति चेत् एतदभिप्रायेणैव नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादित्यस्योक्तत्वात् नियोगपर्यनुयोगौ प्रश्ननिंदे॥ ७॥ ॥अन्वपदृष्टांताभावादाह यन्नैवमिति एकभिन्नत्वमिति न च यत्किंचिदेकत्वावच्छिन्नभेदवति समवेतरूपादौ जातिलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् एकभिन्नत्वप ॥

का॰ मु॰ रा॰ ॥ देनएकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकस्यैवोक्तत्वात् नचैवमप्रसिद्धिः ग्रंथकारेणतूभयंनैकमितिप्रतीत्यं[illegible]त्वावच्छिन्नएव
दि॰ रा॰ तत्प्रसिद्धेः नचैवमपिजलपरमाणावपिउभयत्वावच्छेदेनताहशभेदसत्वात् नत्समवेतनरूपेअतिव्याप्तिताद्वस्थ्यमि[illegible]भेदोपद्वच्छेदेन
३४ वर्ततेतद्वच्छेदेनवृत्तित्वस्यैवसमवेतत्वपदेनविवक्षणीयत्वान्नातिव्याप्तिः वस्तुतस्तुस्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाधिकरणसमवेतत्वोभयसंबंधेन

दि॰ ॥ एकव्यक्तिमात्रेतिव्यक्त्यभेदेरूपबाधकसत्वादितिशेषः अनुगतधियोजातिकल्पिकायाअभावादितिभावः ननुव्यक्त्यभेदस्य
जातिबाधकत्वमेवासिद्धंनिःसामान्यत्वेसतिविशेषान्यत्वेचसतिसमवेतत्वस्यजातिलक्षणत्वादित्यतः संमतिमाहतथाचोक्तमिति
द्रव्याकिरणावल्यामुदयनाचार्य्यैरितिशेषः वहुवृत्त्येकधर्मस्यसामान्यतयासर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौजातिरनभ्युपेयेतिभावः व्यक्तेरभे
दइएकव्यक्तिकत्वमाकाशत्वादेर्जातित्वेबाधकंतुल्यत्वंतुल्यव्यक्तिवृत्तित्वंघटत्वकलशत्वादीनांजातीनांभेदेवस्तुतस्तुतुल्यत्वंस्वभिन्न

मु॰ ॥ एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तुनजातिः तथाचोक्तंव्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वंसंकरोथानवस्थितिः रूपहानिरसंबंधोजातिबाधक
संग्रहः द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तुसत्तापरतयोच्यते। ८। परभिन्नातुयाजातिःसैवापरतयोच्यते द्रव्यत्वादिकजातिस्तुपरा
परतयोच्यते। ९। परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वंसकलजात्यपेक्षयासत्तायाअधिकदेशवृत्तित्वात्स

जातिसमनियतत्वमितियावत् नत्वजातित्वबाधकमेवेतिध्येयमितिभावः संकरश्चपरस्परात्यंताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयो
रेकत्रसमावेशः भूतत्वादेर्जातित्वेबाधकः भूतत्वंविहायमनसिवर्तमानस्यमूर्तत्वंविहायगगनेवर्तमानस्यभूतत्वस्यचपृथिव्यादिचतुष्ट
येसत्वात् ननुसांकर्य्यस्यजातिबाधकत्वेकिंप्रमाणमितिचेत्स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनजातिविशिष्ट
जातित्वावच्छेदेनस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावइतिनियमस्यभंगप्रसंगएवेतिताहशनियमेमानाभावान्नसांकर्य्यंजा
तिबाधकमितिनव्याः ॥ ((भेदवैशिष्ट्यत्वस्यैवअनेकसमवेतत्वान्नकाप्यनुपपत्तिः एतेनताहशभेदानुयोगितावच्छेदकहित्वाद्यवच्छिन्नेजातिवृत्तित्वसरामः
प्रामाणिकंजातेर्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादितिदूषणमपास्तंनित्यविभागेतिकदापिपरस्परासंयुक्तपरमाण्वोःनित्यविभागसंभवात् नचसंयोगानंतर ३४
मेवविभागप्रतीतेःताहशपरमाण्वोःकदापिविभागाप्रतीतेः ॥

कयंनित्यविभागाभ्युपगमसंभवइतिवाच्यम् तथासतिक्रियानंतरमेवसंयोगप्रतीतेः नित्येषुसंयोगप्रतीत्यसंभवात्नित्यसंयोगाभ्युपगमोपिन
संभवतीतितुल्यमितिभावः नचनित्यविभागानंगीकारेसंयोगनाशकोगुणइतिविभागलक्षणस्यतत्राव्याप्तिरितिवाच्यम् नित्यविभागानंगीकारे
णैवतल्लक्षणप्रणयनात् इदानींतुविभागत्वजातेरेवतल्लक्षणत्वसंभवादितिध्येयं व्यक्तेरभेदइतिव्यक्तेराश्रयस्यनिष्ठत्वंषष्ठ्यर्थः आश्रयनिष्ठ
भेदप्रतियोगिकाभावइतिसमुदायार्थः नचैवंघटत्वादेरपिजातित्वन्नस्यात्तदाश्रयेयत्किंचिद्भेदप्रतियोगिकाभावसत्वादितिवाच्यम् भेदपदे
नस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदस्यविवक्षितत्वात्स्वाश्रयनिष्ठस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसामान्याभावः स्वनिष्ठजातित्वेवाधकइत्यस्यसमुदायार्थत्वा
त् नचगगनत्वाश्रयेपिस्वस्यैवद्वित्वादिनाभेदसत्वाद्गगनत्वादावपिजातित्ववाधोनस्यादितिवाच्यम् स्वाश्रयनिष्ठप्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्तिध
र्मानवच्छिन्नत्वेनविशेषणीयत्वादितिभावः ननुस्वाश्रयनिष्ठस्वाश्रयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्यस्वस्मिन्जातित्व
वाधकत्वेकिंमानमित्याशंकायामाह अनुगतधिपइतिनानाधर्मिषुएकप्रकारकधिपइत्यर्थः नानाघटादिव्यक्तिषुएकधर्मप्रकारकबुद्ध्युपप
त्त्यर्थंहिघटत्वादिजातिकल्पनेएकव्यक्तौतुनतथाप्रत्ययः नह्याकाशत्वमादायापिउपपद्यतइतितदतिरिक्तजातिकल्पनेप्रमाणाभावइत्यर्थः अस्ति
हिमितिघटत्वंजातिरितिप्रतीतिवत् गगनत्वंजातिरितिप्रतीतिरेवतस्यजातित्वसाधिकाभविष्यतीतिभावः ननुगगनत्वादेर्जातित्वेतत्राव्याप्त्यापत्त्यापू
र्वोक्तलक्षणस्यजातिलक्षणत्वासंभवइत्यतोलक्षणांतरमाह नित्यमेकमनेकानुगतंसामान्यमिति रूपादावतिव्याप्तिवारणायप्रथमसत्यंतंविशेषेऽतिव्याप्तिवारणायद्वि
तीयसत्यंतं रूपध्वंसादावतिव्याप्तिवारणायविशेष्यदलमितिवोध्यम् असंमतिमाहेतिव्यक्तेरभेदस्यजातिवाधकत्वेप्राचामित्यादिः तथाचगगनत्वंनजाति
रितिप्रतीतेरेवप्राचांसंमतेतिभावः एकव्यक्तिकत्वमितिएकाश्रयकत्वमित्यर्थः आश्रयेएकत्वंचस्वसजातीयद्वितीयराहित्यंसाजात्यंचतत्तदाश्रय
त्वेनननचैवंसिद्ध्यसिद्ध्याव्याघातः स्वाश्रयनिष्ठभेदाप्रतियोग्याश्रयकत्वंभेदश्चपूर्ववदेवव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनविशे
षणीयइतिध्येयं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वमिति अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमित्यर्थः तथाचस्वनिष्ठजातितुल्याश्रयकत्वंस्वस्मिन्जातित्वेवाधक
मित्यायातं तच्चनसंभवतिकलशत्वजातौस्वात्मकघटत्वतुल्याश्रयकत्वसत्वादित्यतोजातिवाधकशब्दस्ययज्जातौयज्जातितुल्याश्रयकत्वंतज्जा
तौतज्जातिभेदवाधकमित्यर्थपरतां सूचयतिजातीनांभेदइतिवाधकमितिपूर्वेणान्वयः नन्वेवंएकस्यैवजातिवाधकपदस्यक्वचिज्जातित्ववा
धकार्थकत्वस्यक्वचिज्जातिभेद ॥

का॰मु॰
दि॰रा॰
३५

रा॰॥ वाधकत्वार्थकत्वस्य च न संभवः सकृदुच्चरितः शब्द इति न्यायादित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति परस्परेति स्वसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगिजातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वस्य जातित्ववाधकमित्यर्थः उभयसंवंधेनेति सामानाधिकरण्यसंवंधेन द्रव्यत्वविशिष्टे पृथि-
वीत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वाद्व्यभिचारवारणाय स्वाभावसामानाधिकरण्यप्रवेशः जलत्वाद्यभावसमा-
नाधिकरणे तत्रैव जलत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः स्वसमानाधिकरणप्रवेशः नियमस्य भं-
गप्रसंग एवेति उक्तोभयसंवंधेन यज्जातिविशिष्टजातित्वं यत्र तत्र तज्जातिव्यापकत्वमिति नियमः दृष्टश्चासौ पृथिवीत्वव्यापके द्रव्य-
त्वादौ एतादृशनियमभंगापत्तिरेव सांकर्यस्य जातित्ववाधकत्वे मानं सांकर्यस्थले जातित्वस्वीकारे एतादृशनियमभंगापत्तिरिति भावः

दि॰॥ अनवस्थानुजातेर्जातिमत्वे यद्यपि निखिलजातिष्वेकं वैजात्यांगीकारेपि
तद्वैजात्ये न वैजात्यांतरमेकव्यक्तित्वात्तथापि निखिलजातिष्वेकं वैजात्यं
तद्वैजात्यतदाश्रयजातिषु पुनर्वैजात्यमेवमग्रेपीत्यनवस्था वोध्या रूप-
हानिः निःसामान्यघटितलक्षणव्याघातरूपा विशेषस्य जातिमत्वे॰॥ ॥

सांकर्यस्थले एकमात्रस्य जातित्वेपि नैतादृशनियमस्य भंग इति मूर्तत्वं क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरिति केच-
न वदंति तादृशनियमे मानाभावादिति व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः एकव्यक्तिवृत्तित्वादिति तथा च जात्यंगीकारेपि नानव-
स्थेति भावः निस्सामान्यत्वघटितेति निस्सामान्यत्वे सति समवेतत्वं विशेषलक्षणं विशेषे जात्यंगीकारे तस्य व्याघातः विशेषावृत्तित्वं एतत्स्व-
त्व विशेषत्वे जातित्ववाधकत्वांगीकारे विशेषे जात्यंतरनिरासादित्यभिप्रायेण जातिवाधकशब्दस्य विशेषे जातिमत्ववाधकता सूचयति
विशेषस्य जातिमत्व इति वाधकमिति पूर्वेणान्वयः एतच्चायानतः एकशब्दस्य एकदानानार्थकत्वासंभवेन विशेषवृत्तीनां जातित्वे इ-
त्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् ॥

रा०॥ ननूक्तं विशेषलक्षणं ग्रंथकृता नोक्तमिति तद्व्याघातस्य विशेषजातिमत्त्वबाधकत्वं न ग्रंथकृदभिप्रेतं अन्यथा तादृशलक्षणाभिधान
स्य ग्रंथकर्तुरावश्यकत्वापत्तिः किंतु परमाणूनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमेव विशेषांगीकार इति वदतो मूलकारस्य भेदसाधकत्वमेव तल्लक्षणमि
त्यभिप्रायो लभ्यते स च न संभवति घटभेदसाधकपटत्वादावतिव्याप्तेः अतः स्वतो भेदसाधकत्वं तल्लक्षणमित्यर्थं मूलतात्पर्यमंगीकरणीयं तथा
च रूपहानिशब्दस्य तादृशव्याघातपरत्वे नैव युक्तेत्यभिप्रायेणाह यद्वेति स्वतः स्वेन रूपेण व्यावर्त्तकत्वं भेदानुमापकत्वं विशेषस्य परमाणौ परमाण्वं
तरभेदसाधने तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुता वाच्या विशेषत्वेन हेतुत्वे परमाण्वंतरेऽपि विशेषांतरसत्त्वेन व्यभिचारित्वापत्तेः विशेषनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं च तादात्म्य
संबंधेन स्वैव व्यक्तिः अन्यस्य दुर्वचत्वात् तन्मात्रविषयकज्ञानव्यक्तेः तत्त्वे तादृशजन्यज्ञानव्यक्त्यभाववद्दशायां तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तित्वं नास्तीति प्रत्य
यापत्तेः तस्याश्चानवस्थाभयेन तन्मात्रविशेष्यकज्ञाने स्वरूपत एव प्रकारत्वमभ्युपगम्यते तथा च विशेषस्य स्वेन रूपेणैव भेदानुमापकतानिय

दि०॥ रूपस्य स्वतो व्यावर्त्तकत्वस्य हानिः तत्र जातिस्वीकारे तयैव व्यावर्त्तकत्वं वाच्यं सामान्याश्रयस्य सामान्यरूपेणैव भेद
साधकत्वनियमात् न च सामान्यरूपेण विशेषाणां भेदसाधकत्वं संभवति व्यभिचारात् तादृशनियमानंगीकारे परमा
णुगतैकत्वानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव परमाण्वंतरभेदसाधकत्वसंभवेन विशेषस्य वैयर्थ्यप्रसंगादिति तु ज्यायः ॥ ९ ॥

बाधैव इदं च विशेषत्वस्य जातित्वेन संभवतीति विशेषस्य जातिमत्त्वे भवति तादृशलक्षणव्याघात इत्याह तत्र जातिस्वीकार इत्यादिना सामान्यरू
पेणैवेति सामान्यावच्छिन्नमेवेत्यर्थः व्यावर्त्तकत्वं भेदसाधने हेतुत्वं न चैवं नियमे सति घटवानितरेभ्यो भिद्यते कंबुग्रीवादिमत्त्वादित्यनुमितिर्न
स्यादिति वाच्यम् तादृशनियमवादिमते इष्टत्वात् न चैवमपि महानसीयवह्निमत्त्वावच्छेदेन तदितरभेदसाधने महानसीयवह्निरेव हेतुर्वाच्यः म
हानसीयत्वं च न सामान्यमिति कथमुक्तनियम इति वाच्यम् तस्य सामान्यत्वाभावेऽपि वह्नित्वस्य तथात्वेन व्यावर्त्तकतायाः सामान्यावच्छिन्नत्वनिय
माक्षतेः अथैवं रीत्या तत्ताविशिष्टविशेषत्वेन विशेषस्य हेतुत्वे विशेषस्य जातिमत्त्वेऽपि नोक्तनियमक्षतिरिति तथैव स्वीक्रियतां इति चेन्न तस्य सत्ता
रूपसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मांतरघटितत्वेन व्याप्यत्वावच्छेदकत्वासंभवादिति हृदयं न नूक्तनियमे मानाभावः तथा च विशेषस्य जा
तिमत्त्वं स्वतो व्यावर्त्तकत्वेन बाधकमित्याशंकां निराकरोति तादृशनियमेति ज्याय इति ज्यायस्त्वं च मूलकृदभिप्रायानुसारित्वमेव बोध्यम् ॥

रा॥ प्रतियोगितेतिनिनवाभावत्वादेः जातित्वांगीकारे समवायेनैव नहूत्वमंगीकार्यमुक्तलक्षणानुसारात् तथाचोक्तान्यतरसंबंधेन समवायाभावः अभावादौनोभयवादिसंमतः कथं तेनहेतुनाभावादौ जातिमत्वाभावः सिध्यतीतिवाच्यम् समवायपदेन जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य विवक्षितत्वात् इत्थं च अनुयोगितासंबंधेन तादृशसमवायाभाववतिरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रतियोगित्वनिवेशः गगनादौ व्यभिचारवारणायानुयोगितानिवेशः केचित्तु समवायपदं जातिप्रतियोगिकसमवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहुः तदसत् ग्रंथकृता समवायैकत्वस्यव्यवस्थापनीयतया जातिप्रतियोगिकसमवायेनतरसमवायाप्रसिद्धेः जातिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्तु प्रतियोगितया जातावेवनिष्ठति नान्यत्र भूतलवृत्तित्वविशिष्टघटस्य भूतलमात्रे सत्ववदितिनास्मन्मते समवायैक्यविरोध इतिमंतव्यं अथैवमपि जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम

दि॰॥ असंबंधः प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसंबंधेन समवायाभावः समवायाभावयोर्जातिमत्व इतितदपेक्षया चेति सत्तापेक्षया चेत्यर्थः सत्ताजातिश्च द्रव्यसत्गुणसत्कर्मसदित्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिध्यति अत्रनव्याः सन्निति प्रतीतिविषयोभाववत्वमेव॰ अ

मु॰॥ तदपेक्षयाचान्यासां जातीनामपरत्वम्॥ ८॥ ९॥ व्यापकत्वात्पराऽपिस्याद्व्याप्यत्वादपराऽपिच॥

तस्य च सामान्यादिष्वपि सदितिव्यवहारः नत्वतिरिक्ताद्द्रव्यादित्रिकवर्तिनी सत्ताख्याजातिरितिनेनपरमपरंद्विविधं सामान्यमपरं मत्तेतिवैशेषिकविभागोनिर्युक्तिकत्वादनादेय इत्याहुः॥ ११ वायस्य प्रतियोगितया अनुयोगितया च सत्वेन जातेर्जातिमत्वेपि निरुक्तसंबंधस्यैव बाधकत्वसनवादनवस्थायाः जातिबाधकत्वेनोक्तिविरुद्धेति चेत्सत्यं जात्यतिरिक्तेत्यत्र जातिपदस्यासमवेनवृत्तिजातिपरत्वेनसत्तादौ तस्य जातिमत्वबाधकत्वे संभवेपि रूपत्वादौ तद्बाधकतया अनवस्थायामेवाभ्युपेतत्वात् न चासमवेतवृत्तीति व्यर्थं अखंडाभावघटकतया तत्सार्थक्यात् वस्तुतस्तु अनुयोगितापदं सत्तावन्निष्ठोभयवादिसिद्धपत्स्वमवायानुयोगित्वं तत्परमतस्समवायपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वेपिन क्षतिरितिध्येयं भावत्वमेवेति नचैवमिह भूतले घटाभावोस्तीतिप्रतीत्यनुपपत्तिः घटाभावे भावत्वविरहात् असधातोस्तु सत्तामःत्वबोधकत्वादितिवाच्यम् तदनुरोधेनापिकालसंबंधस्यैव सत्वरूपत्वौचित्यात् तावतापि सत्ताजातेरसिद्धेरितिभावः सत्ताजातिसिद्धेरिति

रा०॥ ननु प्रतियोगितया ध्वंसं प्रति समवायेन स्वतः कारणत्वे गगनादीनां तदापत्तिरित्याशंकामपनेतुं तादात्म्येन स्वतः कारणतां ग्राहयति यत्रेति न चैतादृशकार्यकारणभावानंगीकारे सामान्यादौ ध्वंसापत्तिरेव दूषणं एतादृशकार्यकारणभावस्वीकारेपि गगनादौ तदापत्तिरशक्यपरिहारैवेति वाच्यम् कालिकसमवायोभयसंबंधस्यैव कारणतावच्छेदकताघटकत्वादिति भावः न चैवमपि महाकाले प्रतियोगितया ध्वंसापत्तिः समवायकालिकविशेष

दि०॥ तन्न सत् ध्वंसकारणतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धेः यत्र प्रतियोगिना सम्बन्धेन ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैव तादात्म्यसंबन्धेन सदिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावात् न च प्रागभावे व्यभिचारः प्रागभावे सत्ताविरहादिति वाच्यम् प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगितायाः कार्यतावच्छेदकसम्बंधत्वादिति वस्तुतस्तु समवायेन सत्तावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यता

मु०॥ पृथिवीत्वाद्यपेक्षया द्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वाद्व्यापकत्वात्परत्वम् सत्तापेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वाद्व्याप्यत्वादपरत्वम् विशेषं निरूपयति अंत्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः। १०। अन्ते ऽवसाने वर्तत इति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्ती त्यर्थः घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परम्भेदः परमाणूनाम्परस्परं भेदको विशेष एव स्वतः॥ ((वच्छेदकत यासत्ताजातिसिद्धिः तादृशकार्यकारणभावे मानाभावइति तु न स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्नीलादावपि सत्त्वात्तत्र नीलोत्पत्तिवारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् न च स्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुत्वे नैवं न तदापत्तिरिति वाच्यम् तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तेः कालिकसमवायोभयसंबंधस्य कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्सत्ताया नित्यसाधारण्येपि न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः। ८। ९॥ ((णताभ्यां तस्यापि सत्तावत्त्वादिति वाच्यम् महाकालिकविशेषणतात्वेन कालिकविशेषणतायाः विशेषणीयत्वादेवमुत्तरत्राप्यनुसंधेयम् व्यभिचार इति प्रतियोगितया प्रागभावे ध्वंसोत्पत्तेर्निरोष कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वादिति प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबंधेन ध्वंसं प्रति तु प्रागभावत्वेन हेतुत्वांतरमेवेति भावः न चैतत्कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबंधेन प्रागभावभिन्ने ध्वंसापत्तिवारणमेव तथा च तुल्ययुक्त्या घटादिरूपइति ˜˜˜ प्रतियोगितासंबंधेन ध्वंसं प्रति घट

त्वादिनादिकारणत्वमावश्यकएवं चक्रभ्रमततत्कारण ॥

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ ३७

त्स्वरसात्कार्यतावच्छेदकतयासत्तांसाधयतिवस्तुतस्त्वि
रा॰॥ विरहादेवसामान्यादौध्वंसापत्तिवारणात् उक्तकार्यकारणभावोनिष्प्रामाणिकएवेत्य
त्यादिनाविनिगमनाविरहेणेनिस्वाश्रयसमवेतत्वद्रव्यत्वोभयसंबंधेनैवनीलादेः कारणतांगीकरणीयानातोविनिगमनाविरहापत्तिरितिवाच्यम्
द्रव्यत्वस्यनीलादिप्रतियोगिकत्वेमानाभावेनतत्संसर्गकत्वासंभवात् विशिष्टस्यसंसर्गत्वेतुविशेषणविधयाप्रविष्टसाश्रयत्वस्यनीलादिप्रतियो

साजात्यञ्चपदार्थविभाज
दि॰॥ स्वतएवेतिस्वतोव्यावृत्तत्वञ्चस्वभिन्नलिङ्गजन्यस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमित्यविषयत्वम्
कोपाधिरूपेणतेनघटादेस्तादात्म्येनव्यावृत्तत्वेपि विशेषस्यगुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानुमितिविषयत्वेपि द्रव्यादेरपिप्रमेयत्वादि
नाविशेषसजातीयत्वेपिनक्षतिः नित्यद्रव्यवृत्तिरितिविशेषाणांस्थानकथनन्नतल्लक्षणेप्रविष्टस्प्रयोजनाभावात् तत्रविशेषव्या
वृत्तौनन्वेतत्परमाणुत्वाद्यो व्यावर्त्तकाभविष्यंतिकिंविशेषेणेति चेन्न अव्यावृत्तधर्मस्यव्यावर्तकत्वासंभवात् तत्रव्यावर्तका

मु॰॥ स्वतस्एवव्यावृत्तस्तेनतत्र विशेषान्तरापेक्षानास्तीत्यर्थः। १। १०। समवायन्दर्शयति घटादीनाङ्कपालादौद्रव्येषुगुण
कर्मणोः तेषुजातेश्चसम्बन्धस्समवायः प्रकीर्तितः॥ ११॥

११ न्तरापेक्षायामनवस्थानात् ननुविशेषेष्वेषप्रसंगइतिचे
न्नतस्यधर्मिग्राहकमानेनस्वतोव्यावृत्ततयैवसिद्धेः एवञ्चनित्यद्रव्येषुविशेषाः सिद्धाः नद्गुणास्तुनविशेषवंत आश्रयरूपेण
विशेषेणैवतेषाम्व्यावृत्तत्वात् आश्रयस्यचविशेषवत्तयाव्यावृत्तत्वेनविशेषत्वसम्भवादितिभावः ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानश
व्दाभ्याम्व्यावृत्तेः सम्भवान्नतत्रविशेष इत्यप्याहुः नवीनास्तुविशेषेऽतिरिक्तेमानाभावः यथैवविशेषाणांस्ववृत्तिधर्मंविनाव्या
वृत्तत्वन्तथैवनित्यद्रव्याणामपीत्याहुः। १। १०॥

११ गिकतयातत्संसर्गत्वसंभवादितिभावः ननुसत्तायाः नित्यसाधारणत्वेनकथंकार्यता
वच्छेदकत्वसंभवइत्याशंकांनिराकुरुतेकालिकेतिननुकालिकसमवाययोरुभयोः कार्यतावच्छेदकताघटकसंबंधत्वेगौरवादुक्तकारणस
कार्यतावच्छेदकतयाजन्यमात्रसमवेतैवसत्तासिध्येत् ननुजन्यनित्यसाधारणीभवदभिमतसत्तेत्याशंकायामाह अन्यत्रविस्तर इति अयंभा
वः गगनादौसत्तानंगीकारेद्रव्यत्वादिनासांकर्यापत्त्यासत्तायाजातित्वमेवनस्यात्सांकर्यस्यापिजातिवाधकतायाः प्राचीनैरंगीकारादिति। ८। १

रा॥स्वतोव्यावृत्तत्वं चेतिविशेषस्यापिस्वलिंगकस्वसजातीयविशेषांतरभेदानुमितिविषयत्वादसंभववारणाय स्वभिन्नलिंगकेतिघटोविशेषाद्भि
द्यतेकपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपिविशेषभिन्नलिङ्गकत्वाद्विशेषसजातीयविशेषप्रतियोगिकभेदविधेयत्वाच्चतादृशानुमितिविषयत्वमा
दायपुनस्तद्दोषतादवस्थ्यमतःस्वविशेष्यकेतिभेदेस्वसजातियप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजनंग्रंथकृन्नैववक्ष्यतेननुतदनुपप्रवेशेगौरवात्स्व
लिंगकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमितिविषयत्वमेवस्वतोव्यावृत्तत्वंवक्तुमुचितंननुयथोक्तमित्याशंकांनिराकुरुतेतेनेतितादात्म्येनव्यावृत्त
त्वेपीत्यस्यघटादिनाइत्यादिःनक्षतिरितिपरेणान्वयःतथाचस्वतोव्यावृत्तत्वस्यस्वोक्तरूपत्वेघटादावपितादात्म्येनघटहेतुकस्वसजातीयघटांतर
प्रतियोगिकभेदानुमितिविषयत्वेनतत्रातिव्याप्तिरेवस्यादितिभावःभेदेस्वसजातीयप्रतियोगिकत्वनिवेशस्यप्रयोजनमाहविशेषस्येतिइतरभे
देतिविशेषेतरद्रव्यादिभेदइत्यर्थःपदार्थविभाजकोपाधिरूपेणसाजात्यप्रवेशस्यप्रयोजनमाहद्रव्यादेरपीतिअथात्रस्वविशेष्यकत्वंपरित्यज्या
नुमित्यविषयत्वमित्यत्रानुमित्यविशेष्यत्वमित्युक्तैवसामंजस्येगुरुतरारंभोविफलएवतावतैवघटोविशेषाद्भिद्यतेकपालसमवेतत्वादित्यनुमिति
मादायासंभववारणसंभवात् उक्तानुमितौविशेषस्यमुख्यविशेष्यत्वाभावादितिचेन्नस्वत्वंहिनानुगतंकिंतुतद्व्यक्तिपर्यवसन्नमेवतत्रचस्वपदेनवि
शेषोपादानेनसंभवतिविशेषेविशेषांतरभेदसाधनेविशेषेतरलिंगाभावादप्रसिद्ध्यापत्तिःकिंतुघटादिकमेवतत्तद्व्यक्तित्वेनोपादायलक्षणंसंग
मनीयंतथाचस्वविशेष्यकेत्यनुक्तौविशेषोघटाद्भिद्यतेगुणत्वावच्छिन्नत्वादित्यनुमितेरपिघटभिन्नलिंगकत्वेनघटसजातीयप्रतियोगिकभेदविधे
यकत्वेनचतादृशानुमितौविशेषस्यमुख्यविशेष्यत्वादसंभवएवस्यात्तदनुपादानेतूक्तानुमितेर्घटभिन्नलिंगत्वेपिघटमुख्यविशेष्यकत्वाभावेनता
मुपादायनासंभवइतिध्येयम् नचैवमपिविशेषकालीनोघटोघटांतराद्भिद्यतेएतत्कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपिघटविशेष्यकत्वात्घटभिन्न
लिंगकत्वात्स्वसजातीयघटांतरभेदविधेयकत्वाच्चतद्विषयत्वस्यैवविशेषसत्वादसंभवेतादवस्थ्यमितिवाच्यम् अविषयत्वमित्यस्यमुख्यविशेष्य
ताशून्यतार्थकत्वात् इत्थंचस्वविशेष्यकत्वानुपादानेघटोविशेषाद्भिद्यतेकपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासंभवासंभवेप्युक्तरीत्याघटादि
कमादायासंभववारणायैवस्वविशेष्यकत्वोपादानमितिमंतव्यं अनुमितिश्चमुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वेनापिविशेषणीयाअन्यथाविशेषोघटा
द्भिद्यतेघटश्चघटाद्भिद्यतेगुणशून्यत्वात्घटत्वाच्चेतिसमूहालंबनानुमितिमादायस्वपदेनघटव्यक्तिमादायासंभवप्रसंगात् यद्यपिसमवायस्यप
दार्थविभाजकोपाधिरूपेणस्वसजातीयांतराभावेनस्वसजा ॥

का॰मु॰ दि॰ख॰ २८

राणातीयभेदानुमितौमुख्यविशेष्यत्वाभावेनसमवायेविशेषलक्षणातिव्याप्तिः प्रसज्यतेनचसमवायेपिद्वित्वादिनासमवायभेदसत्वात्तादृशभेदा
नुमितिविशेष्यत्वस्यसमवायेसत्वान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यम् तथासतिविशिष्टेपिविशेषघटोभयभेदसत्वेनतादृशभेदानुमितिविशेष्यत्वमादाया
संभवापत्याभेदेव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात्तथापितादृशानुमितिविषयोयः तद्भिन्नत्वेसतिस्वभि
न्नस्वसजातीयकत्वस्यसमवायभिन्नत्वस्यवाविशेष्यदलस्यप्रवेश्यत्वान्नातिव्याप्तिरितिध्येयं अनुमितौसिषाधयिषानुत्तरत्वमपिविशेषणंदेयं अ
न्यथाविशेषेणपरमाणूनांभेदसिद्धौएतत्परमाणुसमवेतत्वादेःव्यावृत्तत्वेनसिषाधयिषयातेनलिंगेनविशेषेविशेषांतरभेदानुमितावपिनासंभवः
ननु अंत्योनित्यद्रव्यवृत्तिरिति कारिकायां अंत्यत्वेसतिनित्यद्रव्यवृत्तित्वंविशेषलक्षणमुक्तंतत्रांत्यत्वंस्वतोव्यावृत्तत्वमेव अंतेव्यावर्तकानामवसा
नेवर्ततइत्यंत्यः इतिव्युत्पत्यायस्यव्यावर्तकांतरंनास्तितत्त्वमित्यर्थलाभात्स्वतोव्यावृत्तत्वस्यैवलक्षणत्वसंभवेनित्यद्रव्यवृत्तित्वमनर्थकंसमवाय
स्यापिनित्यद्रव्यवृत्तितयासमवायातिव्याप्तिवारकत्वस्याप्यसंभवात् नचवृत्तित्वंसमवेतत्वमेवविवक्षितंतथाचसमवायातिव्याप्तिवारकमेवतदितिवा
च्यंतथापिसमवेतत्वमात्रेणैवतत्रातिव्याप्तिवारणसंभवेनित्यद्रव्यांशवैयर्थ्यस्यदुर्वारत्वादित्यभिप्रायेणाहविशेषाणांस्यानकथनमिति अव्यावृत्तध
र्मस्येतियस्माद्भेदसाधकत्वमभिमतंतदवृत्तित्वेनअज्ञातधर्मस्येत्यर्थः व्यावर्तकत्वासंभवात् तदितरभेदसाधकत्वाभावादित्यर्थः तत्रएतत्परमाणु
त्वादौव्यावर्तकांतरापेक्षायांएतत्परमाणुत्वपरमाण्वंतरावृत्तित्वसाधकहेत्वंतरापेक्षायांअनवस्थानात् अनवस्थानप्रसंगात् एषप्रसंगइति अन
वस्थाप्रसंगात्मकप्रसंगइत्यर्थः तस्यविशेषस्यधर्मिग्राहकमानेनपरमाणुभेदः किंचिल्लिंगज्ञाप्यःभेदत्वात्कपालभेदज्ञाप्यघटभेदवदितिविशेषसा
धकानुमानेनस्वतःप्रमाणांतरनिरपेक्षंव्यावृत्ततयैवपरमाण्वंतरावृत्तित्वरूपेणैवसिद्धेरिति अनुमितेरित्यर्थः परमाण्वंतरवृत्तिविशेषस्यपरमाण्वंत
रभेदसाधकत्वाभावादितिभावः उपसंहरतिएवंचेति आश्रयरूपेणरूपाद्याश्रयपरमाणुस्वरूपेणविशेषेणव्यावर्तकेननन्नु अव्यावृत्तस्यकथंव्याव
र्तकत्वमित्याशंकांपरिहरति आश्रयस्येतिनतत्रेतिनेश्वरगगनयोरित्यर्थः विशेषइतिनित्यज्ञानशब्दाभ्यामेवतयोरितरनित्यद्रव्यभेदसिध्यावि
शेषप्रयोजनाभावादितिभावः ईश्वरेत्याद्याहरित्यंतमेकदेशिनांमतंतत्रचदिक्कालाकाशादीनांपरस्परभेदसिद्धेःप्राकृतनित्यज्ञानशब्दयोःकालादि
व्यावृत्तत्वासिद्ध्यानकालादिभेदसाधनंसंभवतिविशेषस्यतुधर्मिग्राहकमानेनतत्सिद्धाविशेषेणैवतत्साधनंसंभवतीत्यस्वरससूचनायआह
रित्युक्तंयत्तुपार्थिवपरमाणुविशेषेजलपरमाणुविशेषभेदस्यपृथिवीसमवेतत्वेनानुमानसंभवात्स्वतोव्यावृत्तत्वस्यतत्रा ॥ ॥ ॥

रा॰म॰ २८

रा॥ व्याप्तिरितिस्वसजातीयभेदानुमितिरित्यस्यस्वेतरस्वसजातीययावत्तांभेदानुमितिरित्यर्थोवर्णनीयइत्याहुः तमदम् पृथिवीजलपरमा
ण्वोरेवविशेषंविनाभेदासिद्धेरिति यद्यपि पार्थिवजलपरमाण्वोरभेदेजलत्वपृथिवीत्वयोः सांकर्यापत्यातयोर्भेदसिद्धएवेतिशक्यतेवक्तुंतथा
पसंभववारणायानुमितौसिषाधयिषानुत्तरत्वविशेषणस्यावश्यकतयापार्थिवजलपरमाणुविशेषयोर्भेदमंतरापार्थिवपरमाणुविशेषस्यज
लपरमाणुव्यावृत्तत्वासिद्ध्यातत्सिद्ध्यधीनविशेषभेदानुमितेः।सिषाधयिषयैवांगीकरणीयतया अव्याप्तेरसंभवादितिध्येयं नवीनमतंदर्शयति
नवीनास्त्विति आहुरित्यस्वरसोद्भावनंतद्बीजंतु॥ त्र्यणुकावयवस्यावयवः महदारंभकादित्यनुमानेनपरमाणोरव्यावृत्तस्यापिसिद्धिसंभवेननि
त्यद्रव्याणांव्यावृत्तत्वस्यधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वमेवेतिध्येयम् अत्रेदमवधेयंपूर्वोक्तयुक्त्याभेदानुमितौसिषाधयिषानुत्तरत्वनिवेशस्यावश्यक
तयास्वभिन्नत्वलिंगकत्वनिवेशनमफलंस्वेनस्वेतरभेदसाधनस्यसिषाधयिषांविनाअसंभवात् विशेषांतरभिन्नत्वेनस्वेनविशेषांतरभेदसाधनासंभ
वेनसिद्धेरावश्यकत्वात् सिद्धिसत्वेसिषाधयिषयैवानुमितिसंभवादितिकिंचपरमाणूनांपरस्परभेदसिद्ध्यर्थमेवविशेषांगीकारइतिमूलाभि
प्रायवर्णनमप्यसंगतंपरमाणुभेदः किंचिल्लिंगज्ञाप्यइत्याद्युक्तानुमानेनविशेषसिद्धौसत्यांहिविशेषेणपरमाण्वोर्भेदस्साधनीयः परमाण्वोर्भे
दसिद्धौहितंपक्षीकृत्यविशेषानुमानंसंभवति अन्यथापक्षासिद्धिप्रसंगादित्यन्योन्याश्रयप्रसंगात् किंचमूलकृताघटादीनांद्व्यणुकप
र्यंतानामित्यादिनाघटादीनांपरस्परभेदस्यकपालभेदानुमेयत्वोक्तिरप्यसंगताघटादीनांपरस्परभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वस्तुतस्तुघ
टादीनांद्व्यणुकपर्यंतानामित्यादौतत्तदवयवभेदादित्यत्रपंचम्यर्थः प्रयुक्तत्वमेवनतुज्ञाप्यत्वंप्रयुक्तत्वंचस्वरूपसंबंधरूपं अवयवभे
दादवयविभेदइतिप्रतीतिसाक्षिकं तथाचद्व्यणुकोत्पादान्यथानुपपत्यापरमाणुद्वयसिद्धौतयोर्भेदः किंचित्प्रयोज्योभेदत्वात्॥ कालभेद
प्रयुक्तघटभेदवदित्याद्यनुमानेइतरवाधबलात् परमाणुगतविशेषभेदसिद्ध्याविशेषसिद्धिरितिमूलतात्पर्यम् ननुविशेषभेदेपिप्रयोजकां
तरानुमानसंभवेनानवस्थाप्रसंगइत्याशंकायामुक्तंसतुस्वतएवव्यावृत्तइतिविशेषस्तुस्वप्रयोज्यभेदवानेवनतुतद्भुतविशेषांतरभेदप्रयु
क्तभेदवानितितदर्थः तथाचस्वतोव्यावृत्तत्वंस्वप्रयोज्यस्वनिष्ठस्वसजातीयप्रतियोगिकभेदकत्वमेवेतिपूर्वस्माल्लाघवमपीतिसर्वंचतुरस्रम

॥१५॥

ग॰॥ घटकपालादिपदइतिघटादिकपालादिपरइत्यर्थः नित्यद्रव्यविशेष्ययोः संबंधस्यमूलेसमवायत्वानुक्त्यामूलस्यन्यूनत्वमित्याशंकांपरिहरति
जातेश्चेतीतिनतुनित्यसंबंधत्वस्यसमवायलक्षणत्वेद्रव्यत्वाभावादीनांस्वात्मकस्वरूपसंबंधेतिव्याप्तिरित्याशंकांपरिहरति संबंधश्चेतिसंबंधिभि

दि॥ घटादीनांकपालादौद्रव्येषुगुणकर्मणोः तेषुजातेश्चसम्बन्धइतिमूलन्तत्रघटकपालादिपदे अवयवावयवपरेइत्याह अवयवा
वयविनोरितिजातेश्चेतिचकारेणनित्यद्रव्येषुविशेषसंबंधः समुच्चीयतइत्याहनित्यद्रव्यविशेषयोरितिसमवायलक्षणमाह॥
नित्यसंबंधत्वमितिसंबंधश्चात्रसंबंधिभिन्नोग्राह्यस्तेननित्याभावादिस्वरूपसंबंधेनातिव्याप्तिः नतुसमवायस्यसंबंधत्वेकिंमान
मित्याशंक्याह तत्रप्रमाणंत्विति गुणक्रियादीत्यादिनाजातिपरिग्रहः संयोगादीतिद्रव्ययोरेवसंयोगइतिनियमादितिभावः॥अ
त्रसमवायसंबंधेनपटत्वावछिन्नंप्रतितादात्म्यसंबंधेनतंतुत्वेनहेतुत्वात्कार्यतावच्छेदकसंबंधविधयासमवायसिद्धिः नचस

मु॥ अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्चयः संबंधः ससमवायः सम
वायत्वंनित्यसंबंधत्वम् तत्रप्रमाणंतुगुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबंधविषयाविशिष्टबुद्धित्वाद्दंडी
पुरुषइतिविशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानंतेनसंयोगादिवाधात्समवायसिद्धिः नचस्वरूपसंबंधेनसिद्धसाधनमर्थांतरंवा॥

मवायस्यानेकस्वरूपसंबंधनिवेश्यकार्यकारणभावः कल्पनीयइतिवाच्यम् नयासतियत्समवेतंकार्यमुत्पद्यतेनतत्समवायिकार
णमितिसमवायिकारणव्यवस्थानस्यात् नचयत्संवद्धंकार्यमुत्पद्यतेनतत्समवायिकारणमित्येवास्त्विति वाच्यम् कपालसंवद्ध
घटध्वंसंप्रतिकपालस्यसमवायिकारणत्वप्रसंगादित्यपिद्रष्टव्यम्सिद्धसाधनमिति अयुतसिद्धयोः स्वरूपसंबंधइतिव
दतः परस्येतिशेषः अर्थांतरंवेतिसमवायसाधनेप्रवृत्तानांनैयायिकानामितिशेषः॥ १९न्वइतितयाचसंबंधप्रतियोग्यनुयोगिभि
न्नत्वेसतिसंबंधत्वंसमवायलक्षणमतः प्रतियोग्यनुयोगित्वात्मकस्वरूपसंबंधेनातिव्याप्तिः अत्रचद्रव्यत्वाभावादीनांलाघवात्द्रव्यत्वाभावा
दिरेकएवसंबंधः घटादीनांमहाकालेकालिकसंबंधोलाघवादेकएवमहाकालइतिस्वरूपसंबंधस्यक्वचिन्नियमो॥

रा०॥ गिरूपताकचिदनुयोगिरूपतेनैनिविभागोवोध्यः॥ संवंधत्वंचसांसर्गिकविषयतावत्त्वमेवद्रव्ययोरेवेतिसंयोगसामान्यंप्रतिद्रव्यस्यसम
वायिकारणत्वादितिभावः ननुसमवायनानात्ववादिनांनव्यानांमतेउक्तानुमानेननसमवायसिद्धिःसंभवति अतिरिक्तानंतसमवायानांसंवं
धत्वकल्पनामपेक्ष्यक्लृप्तानंतस्वरूपाणामेवसंवंधत्वौचित्यात् इतितन्मतेपिसमवायसिद्ध्यर्थंस्वयंप्रमाणांतरमाह अत्रेतियत्समवेतमितिसमवा
येनयद्वृत्तिकार्यमित्यर्थः समवायाभावेएतादृशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरितिभावः यत्संवद्धमितियदनुयोगिकसंवंधप्रतियोगीइ

दि०॥ ननुतथापिसमवायस्यैकत्वेकिंमानमत आह लाघवादिति तथाचयथाक्षित्यादिजनकतयेश्वरोलाघवादेकएवसिध्यतितथा
समवायोपीत्यर्थः रूपवत्तावुद्धेतिरूपवत्तावुद्धेः प्रमात्वप्रसंगइत्यर्थः स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादितिभावः तत्रवा
योरूपाभावादिति नचरूपसमवायसत्वेतेननसंवंधेनतत्रकथंरूपाभावः संवंधसत्वस्य तेनसंवंधेनसंवंधिसत्वव्याप्यत्वादि

मु०॥ अनंतस्वरूपाणांसंवंधत्वकल्पनेगौरवाल्लाघवादेकसमवायसिद्धिः नचसमवायस्यैकत्वेवायौरूपवत्तावु
द्धिप्रसंगः तत्ररूपसमवायसत्वेपिरूपाभावात्॥ ५ ॥

तिवाच्यम् रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैवरूपसंवंधतयावायौतदभावात् नचविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेनविशिष्टसम
वायोपिवायावस्तीतिवाच्यम् रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणतायाएवरूपसंवंधत्वात् तस्यवायावभा
वात् पृथिव्यांगंधस्यसमवायोनजलइत्यादिप्रतीतेः समवायस्यनानात्वमितितुनव्याः॥ ११ त्यर्थः तथाचसंवंधत्वेनैवसंवंधप्रवेशा

त् समवायाभावेपिनसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरितिभावः सिद्धसाधनमित्यत्रकस्यसिद्धमित्याकांक्षोदयादाह अयुतेतिययोरेकमपराश्रि
तमवतिष्ठतेतावयुतसिद्धौ अर्थांतरशब्दस्यस्वानभिमतार्थसिद्धिरर्थः तत्रापिकस्येत्याकांक्षोदयादाह समवायेति लाघवादिति लाघवज्ञानसह
कारादित्यर्थः कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानितिपरामर्शादपिकृतेरेकत्वेलाघवमितिलाघवज्ञानसहकृतात् क्षित्यंकुरादिकमेवकृतिजन्यमित्य
नुमितिवत्संवंधस्यैकत्वेलाघवमितिज्ञानसहकृतात् विशेषणविशेष्यसंवंधविषयकत्वव्याप्यविशिष्टवुद्धित्ववतीगुणक्रियादिविशिष्टवुद्धिरि

का॰मु॰ रा॰॥ मर्शादपि विशेषणविशेष्ययोरेकसंबंधविषयिणीत्यनुमितिरिति समुदायार्थः समवायस्यैकत्वेवायौ रूपवत्ताबुद्धिरापादिता मूलकारेणसा
टि॰रा॰ चनसंभवत्येतेवायावपिभ्रांतानांरूपवत्ताप्रतीतेरतः रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वापत्तिपरतयाव्याचष्टे रूपवत्तेति तत्र हेतुमाह स्पर्शेति संबंधसत्वस्येति न
५० प्रतियोगिकतत्संबंधसत्वस्य तेन संबंधेन तद्वत्वव्याप्यत्वात् प्रतियोगिमति च अभावसत्वादिति भावः इतितु नव्या इति तथा च तन्मते समवायस्य
रूपसंबंधत्वेनक्षतिः वायौ रूपसमवायानंगीकारादिति भावः ॥ अभावस्यापि वैशिष्ट्यं संबंधांतरं सिध्येदिति मूले संबंधांतरपदस्य संयोगसमवायाति

दि॰॥ संबंधांतरं अतिरिक्तपदार्थतयेतिशेषः सिध्येदित्यस्य भूतलादावित्यादिः यदि वैशिष्ट्यमतिरिक्तमुररीक्रियते तदा तन्नित्यमनि
त्यं वेति विकल्प्याद्येदूषणमाह तस्येति ननु वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्वेपि घटानयनदशायां तत्र घटाभावाभावादेवन घटाभावबुद्धिरत आ
हघटाभावस्येति तत्र घटवति भूतले तस्येति घटाभावस्येत्यर्थः अन्यथा घटाभावस्यानित्यत्वे देशांतरेपि घटशून्यदेशेपीत्यर्थः घटत्वावच्छि

मु॰॥ नचैवमभावस्यापि वैशिष्ट्यं संबंधांतरं सिद्ध्येदिति वाच्यम् तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानंतरमपि घटाभावबुद्धिप्रसं
गात् घटाभावस्य तत्र सत्वात् तस्य च नित्यत्वात् अन्यथा देशांतरेपि घटाभावप्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्वात् मम
तु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनंतवैशिष्ट्यकल्पनेनतवैवगौरवम्॥

न्नाभावस्यैकविधत्वादिति भावः वैशिष्ट्यस्येति वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्ष इत्यादिः तत्र घटानयनेन घटवति नच घटवति नघटा
भावबुद्धिर्घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकस्य सत्वादिति वाच्यम् घटवत्ताज्ञानविरहदशायां जायमानाया घटाभावबुद्धेरिति प्रमात्वप्रसंगादित्य
त्वतात्पर्यात् ननु सिद्धांतिनोपि मते पाकेन रक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य सत्वात् श्यामरूपवत्ताधीप्रसंग इत्यत आह ममत्विति द्वितीये दू
षणमाह वैशिष्ट्यस्येति ॥
रिक्तार्थकत्वे इष्टापत्तिरेव स्वरूपस्यैव तत्संबंधत्वोपगमात् तः पूरयति अतिरिक्तेति उररीक्रियते अंगीक्रियते इत्यर्थः ननु एकघ
टाभावस्य नाशेपि घटाभावांतरमादाय घटशून्यदेशेपि घटाभाववत्ताबुद्धिरुपपद्यत एवेत्याशंक्याह घटत्वावच्छिन्नेति एकविधत्वादिति एकत्वादित्यर्थः रामः
जायमानायाः घटाभावबुद्धेरिति घटवत्ताज्ञानदशायां घटवत्यपि भूतले भ्रमरूपा घटाभाववत्ताबुद्धिर्जायत एवेति न तदापत्तिः संभवतीत्यतस्तस्याः प्रमा ५०

रा॰॥ नन्वेषः प्रसंगः समवायैकत्ववादिनां मतेपि समानमित्याशंक्य ममत्वित्यादिग्रंथमवतारयति नन्विति वैशिष्ट्यानंगीकारे अभावाधिकरणयोरतिरिक्तसं
बंधानंगीकार इत्यर्थः स्वरूपस्य संबंधत्वे बाधकमाह तथासतीति तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकमित्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो वर्त्तते तत्कालीनमित्य
र्थो न संभवति घटवत्तादशायामपि घटाभावभूतलाद्वृत्तित्वप्रयोजकस्य दुर्वचत्वात् अतस्तज्ज्ञानकालीनमित्यत्र ज्ञानपदं प्रमात्वेनाभिमतज्ञानपरं तेन
घटवत्तादशायामपि भ्रमात्मकघटाभाववत्त्वबुद्धिसंभवेन तामादायनोक्तदोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम् तत्तत्कालीनमित्यस्यार्थमाह घटाभाववदिति
नन्वेवमभावाधिकरणयोः स्वरूपमेव संबंध इति सिद्धांतो व्याहन्येतेत्याशंकां निराकुरुते तथा चेति स्वरूपविशेष इति तथा च स्वरूपसंबंध इत्युक्त

दि॰॥ ननु वैशिष्ट्यानंगीकारे घटाभावभूतलयोः कः संबंधः स्वरूपमिति चेत्तथासति घटशून्यतादशायामिव घटवत्तादशायामपि भूतले
घटाभाववुद्धिस्तवमतेपि स्यात् घटाभावभूतलयोस्तत्स्वरूपसंबंधस्य च तत्र सत्त्वादत आह एवं चेति तत्तत्कालीनमिति घटाभाववद्भू
तलमिति ज्ञानकालीनमित्यर्थः तत्तद्भूतलादिकमिति यत्र यत्र भूतले घटाभाववुद्धिस्तत्तद्भूतलादिकमित्यर्थः तत्तदभावानामिति यस्य यस्य

मू॰॥ एवं च तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां संबन्धः॥ १॥ २॥

स्याभावस्य बुद्धिस्तस्य तस्येत्यर्थः तथा च न स्वरूपमात्रं संबंधः किंत्वीदृशः स्वरूपविशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसंग इति भावः नव्यास्तु वैशिष्ट्यं
पदार्थांतरमेव भूतलं घटाभाववदिति मत्यया तत्स्वरूपसंबंधाभ्युपगमे चाभावाधिकरणवृत्त्यखंडभेदता वन्मात्रविषयकज्ञानादिकमा

पि स्वरूपविशेषः संबंध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धांतव्याघात इति भावः नव्यास्त्विति ननु भूतलं घटाभाववदिति प्रतीतेः स्वरूपसंबंधेनैवोपपत्त्या वैशि
ष्ट्यस्य पदार्थांतरत्वे मानाभाव इत्यत आह स्वरूपसंबंधेति अभावाधिकरणं तत्तद्भूतलादि तद्वृत्त्यखण्डो भेदः तद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाव
च्छिन्नभेदः ननु तत्तदधिकरणमात्रवृत्त्युक्तभेदस्याधिकरणातिरिक्तत्वेन तदधिकरणव्यक्तावनंतभेदांगीकारप्रसंगेन तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेवो
चितमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसंग इत्यत आह तावन्मात्रेति॥ वस्तुतस्तु अखंडैकभेदेन साकमधिकरणानां न विनिगमनाविरहस्संभवति
अधिकरणानां नानात्वेन लाघवा — देकभेदस्यैव संबंधत्वौचित्यादतस्तद्विषयकज्ञानादिकमादायविनिगमनाविरहं॥ ११॥ ॥ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ प्रसंजयतितावद्व्याप्त्येत्यादि। एतेन अनवस्थाभयेन भेदस्यैव अधिकरणरूपत्वांगीकरणीयानतुभेदमात्रस्य तथासत्यन्योन्याभावस्यैव विलय
दि॰रा॰ प्रसंगादितिदूषणं परास्तं द्रव्यगुणादिविषयकज्ञानव्यक्तेर्द्रव्यत्वाभावसंबंधत्वे गुण इव द्रव्येपि द्रव्यत्वाभावबुद्धिप्रसंगः संबंधात्मकज्ञानसद्भावेपि वि
४१ शेष्यतयासत्वादतो मात्रपदं आदिना इच्छादिपरिग्रहः युक्तम् चैतत् समवाय नानावादिनां नव्यानां मते अन्यथातिरिक्तनानासमवायकल्पनामपेक्ष्य लघु
भूतस्वरूपाणामेव संबंधत्वौचित्येन नन्वनतिरिक्तसमवायस्यैवासिद्धिप्रसंगादिति मंतव्यं अत्रचाहुरित्यनेनास्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु तदधिकरणविषयक

दि॰॥ द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावेति इह च द्रव्यत्वादिन प्रतियोगितावच्छेदकमननुगमात् किंतु तद्भिन्नषट्त्वसंख्यैव हि प्रतियोगिताकभेदस्य
हित्वमिवेति ध्येयं वस्तुतो भावत्वमेव तथा बोध्यम् अत्र केचित् भावभिन्नत्वस्याभावत्वे भावत्वरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटो नास्तीति
प्रतीत्यनापत्तिः एवमन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भस्याग्रे वक्तव्यतयाऽभावत्वस्यान्योन्याभावत्वगर्भत्वे अन्योन्याश्रयत्वापत्तिः एवमभाव

मु॰॥ अभावं विभजते अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम् संसर्गाभावान्यो
न्याभावभेदादित्यर्थः अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्तद्विभागाभावात्॥ ऽत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वेऽभावो न भाव इति वाक्याच्छाब्द

बोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति तस्मादखंडोपाधिरनुयोगिताविशेषो वाभावत्वमिति वदंति अत्र नव्याः अभा
वत्वस्याखंडोपाधित्वे प्रमाणाभावः किंतु भावभिन्नत्वं समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरू
पं तच्च पूर्वोनुपस्थितमपि प्रकारः एवं च घटाभावपटाभावप्रतीतीनामभावांशेऽनुगतत्वमुपपद्यते॥ ऽनानाज्ञानव्यक्तीनां संबंधत्वकल्पना
मपेक्ष्यैकस्यास्तद्व्यक्तेस्तथात्वे लाघवात् न विनिगमनाविरहः यत्किंचिदेकज्ञानव्यक्तेरेव तथात्वे तद्ज्ञानव्यक्त्यभावदशायां संबंधाभावेनाभावविशिष्टबु
द्ध्यनुदयापत्तेः नित्यज्ञानव्यक्तेस्तथात्वे च तस्याः सर्वविषयकत्वेन प्रतियोगिमत्यभावबुद्धिप्रसंगइति बोध्यम्।११। षट्त्वसंख्यैवेति· यद्यपि घटपटोभ
यभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव षट्त्वावच्छिन्नभेदस्याभावत्वेन तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावपि सत्वेन तेषामप्यभावत्वापत्तिः तथापि पर्याप्तिसंबंधेन ष एम:
ट्त्वावच्छिन्नभेदस्य द्रव्यादौ सत्वेप्यपेक्षाबुद्धिरूपषट्त्वस्य विषयतयाऽवच्छेदकत्वान्न भावेष्वतिप्रसंग इति मन्तव्यम्॥ ॥ ॥ ॥ ४१

रा॰॥ ननु व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसंबंधेनैव प्रकारकत्वनियमः अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्त्वे नैको द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः नचैको द्वावि
ति प्रतीतीति विरहेऽपि एको द्वित्ववानिति प्रतीतेरिष्टत्वया समवायेनापि व्यासज्यवृत्तिधर्माणां प्रकारत्वमावश्यकमिति वाच्यम् द्वित्ववानिति प्रतीतौ मनुवर्थस
मवायस्यैव प्रकारत्वात्तथा च षड्भिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसंबंधेनैव षट्त्वस्य प्रकारत्वानुभवात् षट्त्वावच्छिन्नभेदो निष्प्रामाणिक एवेत्यभिप्रायेणाह च
तुत इति तथा बोध्यमिति भावत्वं बोध्यमित्यर्थः यद्यपि द्रव्यादिभेदषट्कस्याभावत्वेन कोपि दोषः तथापि गौरवात् द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानामज्ञानेपि अभाव
त्वप्रतीतेश्चानुपेक्षितमिति ध्येयम् अभावत्वस्याखंडोपाधित्वं वदतां मतमुपन्यस्यति अत्र केचिदिति अभावत्वगर्भे स्पेति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वमात्रस्यान्योन्याभावलक्षणत्वे घटत्वादौ घटत्वाभाववद्भेदरूपेति व्याप्तिवारणाया भावत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः अन्योन्याश्रयापत्तेरिति अ
भावत्वज्ञानेऽन्योन्याभावत्वज्ञानस्य अन्योन्याभावत्वज्ञाने चाभावत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः उद्देश्यतावच्छेदकेत्यादि अभेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्दे
श्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यस्यैव भेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यापि निराकांक्षताप्रयोजकत्वादिति भावः अभा

दि॰॥ नच विषयतानवस्या सत्तात्यंताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् अत एव सत्तारूपप्रति
योगिज्ञानं विनापि घटो नास्तीति बुद्धौ सप्रकारः अभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षमेव प्रतियोगिधियो हेतुत्वात् ॥

वत्वस्याखंडोपाधित्वं न विचारसहं तत्साधकमानाभावादित्यभिप्रेत्याह अनुयोगिताविशेषो वेति संसर्गानुयोगिताव्यावर्तनाय विशेषपदं प्रमाणाभाव
इति ननु घटाभावादौ अभाव इत्यनुगततत्प्रतीतिरेव तत्साधिका भविष्यतीत्याशंकायां अनुगतप्रतीतिं प्रकारांतरेणोपपादयति किंचेति नन्वेवमभावत्वस्या
न्योन्याभावगर्भतयोक्तान्योन्याश्रयापत्तिरित्यत आह समवायेति सत्ताभावरूपमित्यस्याभावत्वमिति शेषः नन्वेवमपि सत्तानुपस्थितिदशायां घटो नास्ती
त्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह नच्चेति ननु अनुयोगिताविशेषस्याभावत्वोपगमे लाघवात्तदेव कुतो नांगीकृतमित्यत आह एवं चेति अभावांशेऽनुगतत्वमि
ति एकधर्मप्रकारकत्वमित्यर्थः तथा चाभावत्वस्यानुयोगितारूपत्वे तस्याः घटाभावादौ भिन्नतया अभावप्रतीतेरनुगतत्वं न स्यादिति भावः ननु जातीतरस्य
सत्ताभावस्य स्वरूपतो भानासंभवेन अभावत्वेनैव तस्य प्रकारता वाच्या तच्च सत्ताभावरूपं तदपि पुनः सत्ताभावरूपाभावत्वेन प्रकार इत्यंगीकरणीयं तथा चा
भावप्रतीतौ विषयतानंत्यमिति शंकां निराकुरुते नचेति विशेष्यपदस्य सत्ताभावस्य एकस्यैव तत्र तत्र प्रकारत्वात् विषयानवस्था नोक्ता अपितु विषयतानवस्थे

का॰मु॰ दि॰रा॰ ४२

रा॰॥ बोध्यं ननु सत्ताभावस्य स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमेपि सत्तोपस्थितिशून्यकाले परोनास्तीत्यादिप्रतीतिरनुपपन्नैव अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात्तज्ज्ञानं विना सत्ताभावभानासंभवादित्यत आह अत एवेति प्रत्यक्षएवेति अभावविषयकशाब्दबोधादौ प्रतियोगिज्ञानामपेक्षणात्प्रत्यक्षइत्युक्तं इष्टमिति प्रत्यक्षविषयत्वं तमस्त्वं तु न तेजोऽभावत्वरूपं अपि तु तेजोऽभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव नातस्तेजोज्ञानं विना नादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः ननु सत्ताभावस्य पूर्वानुपस्थितस्य प्रकारत्वोपगमे विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानहेतुतायां व्यभिचार इत्याशंकायामाह न चेति तादात्म्यत्वेन तादात्म्या

दि॰॥ अन्यथा इदं तम इति प्रतीत्यनापत्तेः न च सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे विशेषणधियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्। विशेषणाभेदेन हेतुतायामिन्नत्वेन तत्र तद्धेतुत्वानुपगमात्फलानुरोधित्वात्कल्पनाया इति प्राहुः संसर्गान्योन्याभावभेदत इति मूलादेकः संसर्गाख्योऽपरोन्योन्याभाव इति प्रतीयते तच्चायुक्तं संसर्गस्याभावत्वानंगीकारादित्यत आह संसर्गाभावेति नन्वेवं द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणस्याभावपदस्य प्रत्येकं संबंधात्संसर्गाभावोन्योन्याभावश्चेति मूलार्थ इति भावः क्रमेण द्वयोरभावयोर्लक्षणमाह संसर्गाभावत्वमिति अन्योन्याभावेति

मु॰॥ संसर्गाभावं विभजते प्रागभावस्तथा ध्वंसोप्यत्यंताभाव एव च। १२। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम्॥ व्याप्तिवारणाय

न्योन्याभावभिन्नेति घटादावतिव्याप्तिवारणायाभावपदमेवमग्रेपि तादात्म्येति तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितं तेन संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोगव्यत्यंताभावे नातिव्याप्तिः प्रागभावस्य लक्षणमाह विनाश्यभावत्वमिति अत्र ध्वंसेतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति ननु प्रागभावसत्वे किं मानमिति चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरुत्पादभियातत्सिद्धिरिति प्रांचः केचित्तु जातो घट इत्यादि वदुत्पन्नो घटध्वंस इति प्रत्यक्षबलेनाशेति रिच्यते न तु प्रागभावः॥ वच्छिन्नत्वविवक्षायाः फलमाह तेनेति संयोगव्यत्यंताभाव इति संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वात्तस्यासंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावे यथा श्रुतेऽतिव्याप्तिः इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठायाः संसर्गविधयावच्छेदकतातन्निरूपकप्रतियोगिताकत्वलाभेन अत्यंताभावीयसंयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगत्वेनैवावच्छिन्नत्वात् नातिव्याप्तिरिति भावः यद्यपि संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तत्तादात्म्यत्वमपि संयोगत्वमेवेत्यतिव्याप्तिनिरासो दुर्घट एव तथापि संसर्गतावच्छेदकं तादात्म्यत्वं। न संयोगत्वादिरूपं किं तु संयोग्यादिवृत्त्यसाधारणधर्मत्वमेव॥ ॥

रा॰म॰ ४२

रा॰॥ अतोऽत्यन्ताभावीयप्रतियोगितायां संयोगस्य संयोगत्वेनैवावच्छेदकत्वात् असाधारणधर्मत्वेन अवच्छेदकत्वविरहान्न तत्राव्याप्तिः अत्र भेदप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गस्यैव असाधारणधर्मत्वेनभानाभ्युपगमात् अन्यथात्यंताऽभावान्योन्याभावयोर्भेदासंभवादिति भावः तत्सिद्धिरिति प्रागभावानुमितिरित्यर्थः तदनुमानप्रकारश्च अयं घटः स्वोत्पत्तिक्षणावृत्तिकार्यजन्यः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणानुत्पन्नत्वात् तद्भिन्नेवंरूपः इत्यनुमानबलाच्चेतरेषां बाधात्प्रागभावसिद्धिः तस्य सामग्रीनाश्यत्वेन प्रतियोग्युत्पत्तिक्षणवृत्तित्वादिति भावः दीधितिकृतां मतमुपन्यस्यति केचिदिति लोकानामिति पंडितपामरसाधारणानामित्यर्थः प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वे पामराणामपि तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः न चात्र घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेव प्रागभावे मानं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्त्वादिति

रि॰॥ इहेदानीं घटप्रागभाव इति लोकानां प्रत्ययाभावात् न च तद्घटोपधायकतत्कपालतत्संयोगादीनां तद्घटोत्पत्तिकालेपि सत्त्वात्पुनरपि तद्घटोत्पत्त्यापत्तिः प्रागभावांगीकारे च तदभावादेव न पुनस्तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया क्लृप्तस्य समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्य विरहेणैव तदापत्त्यसंभवात् न च जन्यद्रव्याभावस्य जन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण तादृशद्रव्याभावस्य तादृशध्वंसाभावानां च कारणतामपेक्ष्य लाघवादेक एव प्रागभावो हेतुः कल्प्यत इति वाच्यम् प्रागभावकल्पनेपि तत्कालोत्पत्तिकानंतपदार्थप्रतियोगिकानामनंतानां प्रागभावानां विनिगमनाविरहेण हेतुतापादुर्वारत्वात् तथा च प्रागभावरूपधर्मिकल्पनागौरवं परमतिरिच्यत इत्याहुः॥

११ तद्रूपत्वादिति वाच्यम् वर्तमानत्वं ध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकत्वस्यैव भविष्यत्त्वरूपत्वाभ्युपगमात् उत्पत्तिश्च आद्यक्षणसंबंधः क्षणे आद्यत्वं च तदधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमिति भावः। जनकतया क्लृप्तस्येति। प्रागभावकारणत्ववादिभिर्जन्यद्रव्यं प्रति द्रव्याभावस्य किमिति कारणत्वं कल्पनीयमिति तु नाशंकनीयं यत्र एतद्घटनाशानंतरं तदारंभककपालाभ्यां घटांतरमुत्पद्यते तत्र पूर्वघटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनर्घटोत्पत्तेः अन्यथा वारयितुमशक्यत्वात् घटकारणीभूततत्तत्प्रागभावकपालसंयोगादीनां सत्त्वात् न च द्वितीयघटारंभककपालद्वयसंयोगव्यक्तेस्तदानीमसत्त्वान्न तदापत्तिरिति वाच्यम् यतो हि न द्वितीयघटाद्युत्पत्तिरापाद्यते येन तत्कपालसंयोगव्यक्त्यभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते वक्तुं नवा पूर्वघटव्यक्तेरुत्पत्तिरापाद्यते येन तत्प्रागभावाभावात्॥

रा॰॥ नतदापत्तिरिति शंक्यते वक्तुं अपितु घटत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरेव आपाद्यते तत्कारणीभूतानां घटप्रागभावादीनां सर्वेषां सत्वादिति भावः यत्तु यत्र याव

दि॰॥ अत्र वदंति स्वानधिकरणेषु तंतुषु पटोत्पत्तिवारणाय सहस्रतंतुकपटस्थले वहूनां तंतूनां तत्संयोगानां च न तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वक ल्पनापेक्षयैकप्रागभावस्य हेतुता लघीयसी अथैवमपि द्वित्रिचतुर्षु सहस्रतंतुकपटोत्पत्त्यापत्तिः न च चरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन हेतु त्वान्नापत्तिरिति वाच्यम् तथासति स्वानधिकरणेषु तंतुष्वपि चरमसंयोगाभावादेव पटोत्पत्तिवारणसंभवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चे न्न चरमसंयोगस्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे तंतंत्वंतरेपि समवायेन पटोत्पत्त्या तत्र समवायेन चरमसंयोगाभावेन व्यभि चारापत्त्या कालिकसंवंधेन तत्तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रति चरमसंयोगव्यक्तेः कालिकसंवंधेन हेतुतावाच्या तथा च स्वानधिकरणतंतुष्वपि कालिक

मु॰॥ जन्याभाववत्वं ध्वंसत्वं नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यंताभावत्वं यत्र तु भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटका लस्य संवंधाघटकत्वादत्यंताभावस्य नित्यत्वेपि घटकाले न घटात्यंताभाववुद्धिः तत्रोत्पादविनाशशाली चतुर्थोयमभाव इति केचित् अत्र ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यंताभाव इति प्राचां मतं श्यामघटे रक्तो नास्ति रक्तघटे श्यामो नास्तीति धीः प्रागभावं ध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यंताभावं तयोर्विरोधात्॥ ९९ विशेषणतया चरमसंयोगस्य सत्वात्पटोत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वस्याव श्यकत्वादिति एवमप्यस्तु कश्चिदतिरिक्तः पदार्थस्तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे प्रमाणाभाव इति तु नत्वम् ध्वंसस्य लक्षणमाह जन्याभावत्वमि ति प्रागभावे तिव्याप्तिवारणाय जन्येति अत्यंताभावस्य लक्षणमाह नित्येति ध्वंसादिवारणाय नित्यपदं नन्वत्यंताभावस्य नित्यत्वे घटानयना नंतरमपि भूतले घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यत आह यत्र त्विति तथा च संवंधाभावादेव घटानयनानंतरं घटात्यंताभाववुद्धिर्नेति भावः कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गत्वोपगमादेव घटवति घटो नास्तीति प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थसंसर्गाभावे मानाभाव इत्यस्वरसः के चिदित्यनेन सूचितः ननु मास्तु घटकाले घटात्यंताभाववुद्धिः घटोत्पत्तेः प्राक्काले तु स्यादित्याशंक्याह अत्रेत्यादिना॥ ९९ एड घटोत्पत्तिर्भविष्यतीति रामः त्र महाघटसत्वदशायामेव तत्प्रागभावादिति वलात् तदुत्पत्त्यापत्तिवारणाय द्रव्याभावस्य कारणत्वमावश्यकमिति न तु च्छुं खंड घटं प्रति महाघ॥ ५ ॥

रा०॥ तन्नाशस्य कारणत्वेन तदापत्त्यसंभवादिति ध्येयं ताद्दृशद्रव्याभावस्येति समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्येत्यर्थः ताद्दृशध्वंसाभावा
नामिति जन्यद्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसाभावानामित्यर्थः अत्र च बहुवचनेन द्रव्यत्वाभावत्वापेक्षया ताद्दृशध्वंसाभावत्वस्य गुरुतया तेन रूपेण
कारणतामादायविनिगमनाविरहप्रसज्यते अपि तु न तद्द्रव्यं प्रति तदुत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवाभावानां कारणतावाच्यात्तया चानंत
कार्यकारणभावापत्त्या न विनिगमनाविरह इति सूचितं न च तर्हि ध्वंसाभावानां कारणत्वे वनियुक्तिकेति वाच्यम् ध्वंसप्रागभावाधिकरणे अत्यंताभावा
नभ्युपगंतृमते जन्यद्रव्यानुत्पादप्रसंगेन अगत्या द्रव्याभावमुपेक्ष्य ध्वंसाभावानां कारणतापाःस्वीकरणीयत्वात् तथा चोत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय प्र

दि०॥ ननु तर्हि रक्तरूपप्रागभावाधिकरणे श्यामघटे श्यामरूपध्वंसाधिकरणे च रक्तघटे कथं रक्तो नास्ति श्यामो नास्तीति प्रतीतिः ध्वंसप्राग
भावयोरधिकरणेऽत्यंताभावस्यासत्वादित्यत आह श्यामघट इति तत्रेति ध्वंसप्रागभावयोरित्यर्थः अत्यंताभावेन सह हेति शेषः तथा च न
व्यमते पूर्वपक्षिकल्पितशंकायामिष्टापत्तिरेवेति भावः युक्तं चैतत् कथमन्यथा पूर्वमग्रेपि रक्ते मध्ये श्यामे च घटे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारक

मु०॥ नव्यास्तु तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यंताभावो वर्तत इत्याहुः॥

प्रत्ययस्य तस्य सामान्याभावावगाहित्वात् न चेद्दृशप्रत्ययोः रक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववतिरक्तेपि ताद्दृशाकारप्र
त्ययप्रसंगादिति न च रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्तित्वे तेनांतराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययस्तदा ध्वंस
प्रागभावयोः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् ननु पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववतिरक्ते तत्र तदा तदनभ्युपगमादिति॥

गभावानंगीकारे नवीनैर्द्रव्याभावस्य प्राचीनैः ध्वंसाभावानां हेतुता कल्पनीया प्रागभाववादिना तु तत्सर्वमुपेक्ष्य प्रागभावस्यैव हेतुत्वं कल्प्यत इति तद्ध्वंस्या
भिप्रायः एवं जन्यद्रव्यं प्रति द्रव्योत्पत्तिकालिकोत्पत्तिध्वंसाभावस्य हेतुत्वेन द्घटनाशानंतरं तदारंभककपालाभ्यां घटांतरोत्पत्तिरपि न स्यात् ताद्दृशध्वंसा
भावरूपकारणाभावादिति॥ अत्र वदंतीति प्राचीनानुयायिन इति शेषः तत्संयोगानां तंतुसंयोगानामित्यर्थः अथैवमपीति प्रागभावस्य हेतुत्वेपीत्यर्थः उ
त्पत्त्यापत्तिरिति न तत्संयोगव्यक्तीनां त्वयाहेतुतानभ्युपगमात्प्रागभावस्य तदानीमपि सत्वादिति शेषः तत्संयोगव्यक्तीनां हेतुत्वोपगमे च व्यर्थं प्रागभावकल्प

॥ प्रागभावस्य कारणतया कल्पनम् ॥

रा॰॥ ह्रस्वतंतु कपटान धिकरणोपीत्यर्थः तंतं तरेपीतिचरमसंयोगाधिकरणतंतुभिन्नसहस्रतंतुकपटाधिकरणतंतावपीत्यर्थः दीधितिकृतामभिप्रेत
माह एवमप्यस्तित्विति सप्रतियोगिकत्वइति तथाच तस्याभावत्वे मानाभावेनन प्रागभावसिद्धिरिति भावः कथंरक्तोनास्तीतिनास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यंताभावविषयकत्वादित्याशंकितुरभिप्रायः सिद्धांतिनस्तु तथात्वे मानाभावइत्याशयइतिध्येयम् पूर्वपक्षिकथितांशंकायामितिमहाघटकालस्यघटाभावसंबंधाघटकत्वेपिघटप्रागभावादिकालेघटात्यंताभावबुद्ध्यापत्तिरिति शंकायामित्यर्थः रक्तंरूपंनास्तीत्याकारकप्रत्ययइतिनतुतादृशप्रतीतेर्नात्यंताभावोविषयः किंतु प्रागभावध्वंसावेवतथेत्युक्तमेवेत्याशंकायामाह तस्येति नास्तीतिप्रत्ययस्येत्यर्थः सामान्याभावावगाहित्वात्सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वादित्यर्थः ध्वंसप्रागभावयोश्च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानंगीकारादितिशेषः ननु नास्तीति प्रत्ययस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रविषयकत्वे मानाभावइत्याशंक्यनिराचष्टेनचेतिपूर्वापरेतिपूर्वं रक्तः ततः श्यामः ततोरक्तस्ततः श्यामस्ततोरक्तोयोप

दि॰॥ वाच्यम् विनिगमनाविरहेण पदार्थांतरध्वंसप्रागभावयोरपितत्स्वीकारप्रसंगेनगौरवात् तदपेक्षयात्यंताभावस्यांतराश्यामा
दौसंबंधकल्पनेनैव लाघवादित्यन्यत्रविस्तरः नन्वभावस्तुद्विधेत्यादिविभागोनुपपन्नोऽभावएवमानाभावादित्यभिप्रायेण
प्राभाकरः शंकतेनन्विति अभावस्याधिकरणात्मकत्वेगौरवंप्रदर्शयितुमनंतेत्युक्तम् अतिरिक्तेति भावातिरिक्तेत्यर्थः ॥ १॥

रः तस्मिन् मध्यरक्ततादशायामित्यर्थः क्रमिकरक्तरूपस्यत्वेतुनेयमापत्तिः संभवति तादृशरक्तध्वंसप्रागभावयोर्नास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामक
त्वानंगीकारसंभवात् उक्तस्यत्वेतु श्यामतादशायांतादृशप्रतीत्यातयोरपितादृशप्रतीतिनियामकत्वस्य आवश्यकत्वादितिध्येयं अव्याप्यवृत्तित्वेने
ति कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेनेत्यर्थः पदार्थांतरध्वंसेतिरक्तरूपध्वंसोत्पत्तिकालोत्पत्तिकस्समानाधिकरणवायुसंयोगादिध्वंसेत्यर्थः गौरवादिति विनि
गमनाविरहेणानंतध्वंसादौरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनापत्त्यागौरवादित्यर्थः अभावस्य अधिकरणरूपतामूलेशंकितातत्रपूर्वग्रंथसं
गतिमाह नन्वभावइति अतिरिक्तत्वस्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्तार्थकत्वंनसंभवति अभावस्यापिनैयायिकैः क्लृप्तत्वात् अतस्तदर्थमाह भावातिरिक्तइति
अभावस्याधिकरणात्मकत्वइति गंधाभावस्यजलादिरूपत्वे जलत्वादिनैवतेषांनघ्राणेंद्रियग्राह्यतागंधाभावत्वेनतुतेषामपितथात्वमिष्टमेवेतिप्रा
भाकराणामभिप्रायइतिमंतव्यम् ॥

रा॰॥ मूलेसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणयोः प्रयोजनस्यानुक्तत्वात् तत्प्रदर्शयितुमाह परस्परेति ज्ञानविषयतात्वेनेतिवृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं न केवलान्व
यित्वं केवलान्वयिनोपिद्वित्वादिना अभावसत्वात् किंतु वृत्तिमदभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वमेव तथा एवं च घटादिनिष्ठविषयताव्यक्तेर

दि॰॥ अभावस्याधिकरणात्मकत्वे ऽभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपो दोषः सोप्यस्मिन्मते नेत्याह एवं चेति अधिकरणापेक्षयातिरिक्त
त्वे चेत्यर्थः नन्वभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकत्वे यथाधाराधेयभावोपपत्तिस्तथा सर्वत्राप्यस्त्वित्यतो दूषणांतरमाह एवं
चेति अन्यथा अभावस्याधिकरणात्मकत्वे एतेन वक्ष्यमाणदूषणेन परस्परधर्मतापन्नानां सप्तपदार्थानामेव परस्परभेदकत्वं ज्ञाप

मु॰॥ नन्वस्त्वभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न अनंताधिकरणात्मत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव लघीय
स्त्वात् एवं चाधाराधेयभावोप्युपपद्यते एवं च तत्तच्छब्दरसगंधाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते अन्यथा तत्तदधिकरणानां
तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात् एतेन ज्ञानविशेषाद्यात्मकत्वमभावस्येत्यपि प्रत्युक्तम् अप्रत्यक्षत्वापत्तेः इदानीं प
दार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यं वक्तुं प्रक्रमते सप्तानामिति सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥१३॥ समानो धर्मो येषां ते
सधर्माणस्तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोर्थः एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म
इति फलितोर्थः ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् ॥ ९ ॥ ॥

यितुमाह इदानीमिति पदार्थनिरूपणानंतरमित्यर्थः तदनिरूपणे तत्तत्पदार्थघटितस्य तत्तत्पदार्थस्य साधर्म्यस्य तथा निरूपणासं
भवादिति भावः समानो धर्म्मस्स धर्म्मस्तस्य भावः साधर्म्यमेवं वैधर्म्यमित्यत्रापि इति भ्रमवारणाय बहुव्रीहिमाह समानो धर्म्मो ये
षामिति केवलान्वयित्वादिति विषयभेदेन विषयताया भेदेपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्त्येवेति भावः ॥ ९ ॥ ९ ॥

पि ज्ञानविषयतात्वमादाय केवलान्वयित्वमक्षतमेवेति भावः कालसंबंधित्वमिति इदं च गगनादीनामपि कालवृत्तित्वमभ्युपेत्य अवृत्तिगगनादीनां काला
वृत्तित्वे अस्तित्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः युक्तं चैतत् कथमन्यथा गगनादीनां नियतपूर्ववृत्तितद्घटितशब्दादिकारणत्वमिति मंतव्यम् ॥१२॥१३॥

रा॰॥ षड्भावपदार्थानां मूले साधर्म्योक्त्या तत्र न्यूनतां परिजिहीर्षुराह द्रव्यादीनामिति ननु द्रव्यादयः पंचभावा इति कारिकाया अनेकत्वमात्रं साधर्म्य मुक्तं न तु कथमनेकत्वे सति भावत्वं मुक्तावल्यां साधर्म्यमुक्तं मूलतस्तदलाभादित्याशंकां परिहरति एवं चेति उक्तार्थे भाष्यकृतां संमतिमाह अत एवेति पंचभावानामितीति तथा च भावत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्य भाष्यकृदनुमतत्वे पंचानामित्यपहाय पंचभावानामनेकत्वमित्येव ब्रूयादिति भावः॥ नन्वनेकभाववृत्तीत्यत्र अनेकत्वं यदि बहुत्वसंख्या तदा गुणादौ संख्याविरहात्तेष्वव्याप्तिः यदि च यत्किंचिदेवभिन्नत्वं तदा सम

दि॰॥ एवमग्रेपि ज्ञेयत्वादीत्यत्रादिपदार्थं दर्शयति एवमभिधेयत्वेति अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधा च संकेतग्राह्योधिकः पदार्थ इति मीमांसकाः संकेतभिन्नायामभिधायां मानाभावात्संकेत एवाभिधेति नैयायिकाः प्रमेयत्वादिकमित्यादिनाऽस्तित्वपरिग्रहः तच्च कालसंबंधित्वं॥१२॥१३॥ द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यं भावत्वं स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पंचानां साधर्म्यं मूले प्रपंचितम् द्र

मु॰॥ एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम्॥१२॥१३॥ द्रव्यादयः पञ्चभावा अनेके समवायिनः द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यं भावत्वमनेकत्वं समवायित्वञ्च यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साध॥ र्म्यम्॥

व्यादय इत्यादिना अनेकत्वे सति भावत्वमिति एवञ्च मूले द्रव्यादयः पञ्चेत्युद्देश्यपदम् भावा अनेक इति विधेयपदमिति बोध्यम् अत एव भाष्ये पञ्चानामित्युक्तन्न तु पञ्चभावानामिति अनेकभाववृत्तीत्यादि अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाववृत्तित्वम्॥ ॥ वायेतिव्याप्तिः यदि तु एकत्वावच्छिन्नसामान्यभेदः तत्र चैकत्वं यदि संख्यारूपं न दोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यम् यदि तन्मात्रविषयकबुद्धिविषयत्वं तदाप्रसिद्धिः स्वमात्रविषयकबुद्धिविषयत्वरूपैकत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नसामान्यभेदाप्रसिद्धिरित्याशंकानिरासाय अनेकभाववृत्तित्वं निर्वक्ति अत्र चेति अभावत्ववारणाय भाववृत्तित्वनिवेशः समवायत्ववारणाय सत्यंतनिवेशः सत्यंते उभयसंबंधनिवेशोपि तद्वारणायैवेति बोध्यम्॥ उपाधिमत्तायां संबंधविवक्षायाः फलमाह तेनेति अत एवमोक्तमिति स्वरूपेणोपाधिमत्त्वोक्तौ द्रव्यत्वादीनां दैशिकस्वरूपसंबंधे मानाभावेन द्रव्यादिष्वव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्॥ ९॥

रा०॥ पदार्थचतुष्टयस्य साधर्म्यानुक्त्या मूलस्य न्यूनतां परिहरन्नाह अत्र चेति सत्तावंतस्त्रयस्त्वाद्या इत्यत्र आद्यत्रयमुद्दिश्य सत्तावत्त्वं साधर्म्यं विधी
यते न त्वायुक्तं उद्देश्यतावच्छेदकपदस्य पूर्वमभिधेयत्वात् अत एव पर्वतो वन्हिमानित्येव प्रतिज्ञावाक्यं न तु वन्हिमान् पर्वत इत्याशंकानिरास
प्रयोजनया लभ्यमर्थं मुक्तावल्यां प्रकटयतीत्याह उद्देश्यवाचकेति अन्यथा तादृशवाक्यस्यातिस्पष्टार्थतया द्रव्यगुणेत्यादिवाक्यमनर्थकमेव स्या॥

दि०॥ तेन गुणादौ संख्यारूपस्यानेकत्वस्याभावेपि नाव्याप्तिः भावत्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेति व्याप्तिवारणाय पदार्थविभा
जकोपाधीति उपाधिमता च समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन तेन कालिकसम्बन्धेन ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्त्वेपि न क्षतिः समवा
येनोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तन्नोक्तम् अन्यतरत्वघटकस्वरूपन्तु कालिकसम्बन्धभिन्नं ग्राह्यम् तेन
ध्वंसे नातिव्याप्तिः अत्र च समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् उद्देश्यवाचकपद

मु०॥ तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोर्थः तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः सम
वायित्वञ्च समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वन्न तु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्याः द्रव्यगुणक
र्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः गुणादिर्निर्गुणक्रियः यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं किंचित्शून्यत्वञ्च
गगनादावतिव्याप्तम्॥ ११स्य चरममुपादानमयुक्तम् अतो योजनया तदर्थम्प्रदर्शयति द्रव्यगुणकर्मणामिति निर्गुणक्रिय इ
ति मूलं तदर्थश्च गुणक्रियात्यन्ताभाववत्त्वम् तेन गुणक्रिययोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः यद्यपि गुणे नि॰ न च गुणगु
णिनोर्वामदक्षिणगोविषाणवत्समानकालिकत्वात्कथं गुणशून्यत्वमिति वाच्यम् निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्सम्भवात् न
चैवं घटादेराद्यक्षणावच्छिन्नस्य चाक्षुषत्वं न स्यादिति वाच्यम्॥ ११इति भावः अत्र च नित्यानित्यसमवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
द्रव्यगुणयोः साधर्म्यं बोध्यं द्रव्यमात्रस्य तु साधर्म्यं मूलकृतैव वक्ष्यते न तु निर्गुणत्वादिकं यदि गुणक्रियाभाववत्त्वं तदा द्रव्येऽतिव्याप्तिः तत्रापि तयो
र्भेदसत्त्वादित्यत आह तदर्थश्चेति चाक्षुषत्वं न स्यादिति चाक्षुषं प्रति रूपस्य कारणत्वादुत्पत्तिक्षणे च घटादौ तदभावादिति भावः॥ ९॥ ९॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ ४६

रा॰॥ नन्वाद्यक्षणे घटादौ रूपांगीकारेपि तन्मूर्ध्वक्षणे घटाद्यभावेन कारणीभूतस्य तद्वृत्तिचक्षुःसंयोगस्याभावादाद्यक्षणे घटादिचाक्षुषमेव न संभवती
ति कथं नियमापत्तिरिति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि घटादौ तदानीमसंभवात् उत्पत्तिप्राक्क्षणे घटादेरेवाभावात् वस्तुतस्तु परमाणौ द्रव्यत्वादिप्रत्य
क्षवारणाय चक्षुःसंयुक्ते योग्यत्वविशेषणस्यावश्यकतया द्व्यणुकचाक्षुषे व्यभिचारापत्त्या द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव संयुक्तसमवायकार्यता
वच्छेदकत्वेनोपगंतव्यतया चक्षुःसंयुक्तसमवायेन घटादेः प्रत्यक्षमेव न संभवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते इष्टापत्तेरिति तथा च तृतीयक्षण एव घटादि

दि॰॥ इष्टापत्तेः तथापीति गुणवत्ता च समवायेन तेन कालिकसम्बन्धे गुणवद्गुणावृत्तेर्गुणत्वादेरसङ्ग्रहेपि न क्षतिः गुणवद्वृत्तित्वं ता
दृशधर्मवत्त्वञ्च समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन ते न समवायेन गुणवद्वृत्तित्वाभिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशे
ष्यत्वस्य द्रव्ये सत्त्वादतिव्याप्तिः अतस्तेनैव तद्वत्त्वम्वाच्यम् तदा सामान्यादावव्याप्तिरिति परास्तम् पदार्थविभाजकपदस्य कृत्य

मु॰॥ तथापि गुणवद्वृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वञ्च तदर्थः नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा
गुणवद्वृत्ति कर्मवद्वृत्ति वा किन्तु गुणत्वादिकन्तथा आकाशत्वादिकन्तु न पदार्थविभाजकोपाधिः॥ १४॥ सा
मान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः॥ ॥माह आकाशत्वादिकन्त्वि
ति कर्मवद्वृत्त्याकाश[illegible]त्वरूपोपाधिमत्त्याकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः॥ १४॥ जात्यादीनामप्येकार्थसमवायस॥
म्बन्धेन सामान्यवत्त्वात्सामान्यपरिहीनाइति मूलमयुक्तमतो व्याचष्टे सामान्यानधिकरणत्वमिति तथा च सामान्यनिरूपिता
धिकरणतानसामान्यादौ एकार्थसमवायस्याधिकरणतानियामकत्वाभावादिति भावः॥ ॥चाक्षुषमिति भावः॥ १४॥ अधिकरण
तानियामकत्वाभावादिति यद्यप्येवं सति सामान्यादौ भाववत्त्व[illegible]मपि न स्यात् सामानाधिकरण्यसंबंधेन सत्ताधिकरणत्वमादायैव तत्र भावत्वा॥
धिकरणतायाउपपादनीयत्वात् तथापि सत्तासमवायसामानाधिकरण्यान्यतरस्यैव भावत्वरूपत्वादिति भावः वस्तुतस्तु समवायसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकसामान्याभावस्य साधर्म्यत्वेन कोपि दोष इति ध्येयम् तच्च न संभवतीत्यत्र चकारो न समुच्चयार्थकः परमाणुपरिमाणस्य नित्य॥

रामः ४६

रा-॥ तथा कालिकविषयतोतींद्रियतया प्रत्यक्षे विषयविधया च कारणत्वासंभवे न कार्यांतरं प्रति कारणत्वांतरस्य समुच्चयासंभवादतस्तस्य तु का
रार्थकत्वमाहत्वर्थं इति ननु द्व्यणुकपरिमाणमपि परमाणुत्वेन अणुपरमाणुसजातीयं अणुपरिमाणादुत्कृष्टं चेति द्व्यणुकपरिमाणस्यापि का

रि-॥ अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डल्यपदार्थं निर्वक्ति पारिमाण्डल्यमिति तद्भिन्नानामिति पारिमाण्डल्यभिन्नानाम् ननु द्व्यणुकपरि
माणस्य कारणत्वाभावात्तत्राति व्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदम् द्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षणम् तेन तस्याप्यलक्ष्यत्वमित्य
भिप्रेत्याह अणुपरिमाणन्त्विति परमाणुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणं त्वित्यर्थः पारिमाण्डल्यस्य कारणत्वे बाधकमाह तद्धीति
अणुपरिमाणं हीत्यर्थः तच्चेति चस्त्वर्थे तत्र हेतुमाह परिमाणस्येति स्वसमानजातीयेति· साजात्यमत्र परिमाणविभाजकरूपे

मु-॥ पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥ पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं कारणत्वं तद्भिन्नानामि
त्यर्थः अणुपरिमाणन्तु न कस्यापि कारणम् तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकम्भवेत्तच्च न सम्भवति परि
माणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतर
त्वप्रसङ्गात् एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः ॥ ९ ॥ ॐ ॥ ७ ॥॥

णबोध्यम् अणुजन्यस्येति उत्कृष्टत्वाणोरणुतरमेवेति भावः नचाणुजन्यस्याणुतरत्वमस्तु किम्बाधकमिति वाच्यम् तथा
सति त्रुटेरचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् ननु तर्हि द्व्यणुकादिपरिमाणस्य किञ्जनकमिति चेत्संख्यैवेत्यवेहि व्यक्तीभविष्यति चेदमु
परिष्टान्मूलस्य न्यूनतां परिहरति एवमिति बोध्या इत्यनेनान्वयः नकारणानीति बोध्या इत्यर्थः ऐन्द्रियिकयोर्महत्वसामा
न्ययोः स्वविषयकलौकिकप्रत्यक्षे हेतुत्वात्परमत्वातीन्द्रियत्वे इह विशेषणे·॥ ९ ॥

रणत्वेन उक्तनियमस्तु निरित्याशंक्याह साजात्यमत्रेति परिमाणविभाजकोपाधयः अणुत्वत्वमहत्वत्वादयः अचाक्षुषत्वप्रसंगादिति महत्त्वाभावा
दितिभावः इदमिति द्व्यणुकादिपरिमाणे संख्यादिकारणत्वमित्यर्थः उपरिष्टात् गुणनिरूपणे इत्यर्थः इहेति महत्वसामान्ययोरित्यर्थः॥ ९ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ ननु योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वाभावे का युक्तिरित्यत आह यथेति तथा च योगिप्रत्यक्षेपि विषयस्य कारणत्वे तेषामतीतानागतविषयकप्रत्यक्षं
दि॰रा॰ न स्यादिति लौकिकप्रत्यक्ष एव विषयस्य कारणत्वमंगीकार्यं योगजधर्मस्त्वलौकिकसन्निकर्ष एवेति भावः स्वप्रत्यक्ष इति आत्मगतमहत्वप्रत्यक्षे स्वस्य

४७ दि॰॥ ननु योगिप्रत्यक्षे पारिमाण्डल्यस्यापि विषयविधया कारणत्वात्पारिमाण्डल्यभिन्नानामित्ययुक्तमत आह इदमपीति यथाः योगज
धर्मेणातीतानागतविषयकं प्रत्यक्षं तथाविद्यमानविषयकमपीत्यर्थः ननु ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे न ज्ञायमानहेतोश्चानुमि
तिकरणत्वेन पारिमाण्डल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौ च कारणत्वात्पारिमाण्डल्यभिन्नानामिति मूलमसङ्गतमत आह ज्ञा
यमानेति आत्ममानसेति विषयतया द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन महत्वस्य हेतुत्वादिति भावः यद्यपि स्वप्रत्यक्ष इत्येव वक्तुमुचि
तम् तथापि टीकाकृन्मते आत्मैकत्वमहत्वयोरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षं न सम्भवतीत्यात्ममानसेत्युक्तम् केचित्तु कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्ड

मु॰॥ इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वम् ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकरणमि
त्यभिप्रायेणोक्तम् आत्ममानसप्रत्यक्षे आत्मपरममहत्वस्य कारणत्वात्परममहत्परिमाणमाकाशादेर्वो ध्यम् तस्यापि
न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये तन्न ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात्॥ १५॥ ((त्यादिभ्य इत्यत्र भा

ष्ये आदिग्रहणात्परममहत्वं गृह्यते इति वदतामाचार्याणामात्मपरिमाणमपि नाकस्यचित्कारणमित्याशयो लभ्यते न च तत्र परममह
त्पदमात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्परिमाणपरमिति वाच्यम्मानाभावादिति वदन्ति तन्न तन्दूषयितुमुपन्यस्यति तस्यापीति आ
त्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः आचार्य्याणाम् उदयनाचार्य्याणाम् ज्ञानातिरिक्तम्प्रत्येवेति कारणत्वञ्च ज्ञातृधर्मेतरभावकार्यापेक्षया
इत्याचार्यग्रन्थः ज्ञातृधर्मा ज्ञानादयः तदतिरिक्तभावकार्यम्प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिन्नानां साधर्म्यमिति तदर्थः॥ ((विषयविधया॥

कारणत्वादिति भावः अयोग्यत्वेनेति अन्यथात्मन अणुत्वे इंद्रियादिस्वरूपत्वे च विवादासंभवादिति भावः तदतिरिक्तभावकार्यमिति ज्ञानाद्यतिरिक्त रा॰म॰
भावकार्यमित्यर्थः॥ ॥ यद्यपि ज्ञातृधर्मेतरकार्यापेक्षमित्याचार्यग्रंथे भावत्वं नोपात्तं तथापि द्व्यणुकपरिमाणस्य ध्वंसं प्रति कारणत्वेन पारिमाण्ड॥ ४७

रा०॥ त्वपदस्याणुपरिमाणसामान्यपरत्वेनद्व्यणुकेभवत्यतिव्याप्तिरितिभावत्वमुपात्तंभावत्वंतुस्वमतेपिदेयमेवअन्यथानत्रैवातिव्याप्तिःअजनि
तावयविरूपादेरितिपाकनष्टपरमाणुरूपादेर्विशेषणंतेनपाकनष्टपरमाणुरूपस्यापिनाशात्पूर्वंद्व्यणुकरूपाद्युपधायकत्वेपिनक्षतिःफलोपधा
यकत्वरूपस्येतिसमवायेनपरिमाणंप्रतिस्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेनपरिमाणत्वेनसामान्यतःकारणत्वेनपारिमांडल्यादिकारणत्वेनस्वरूपयोग्यतास्व
पकारणतावत्वात्फलोपधायकत्वविवक्षानचनअव्यवहितपूर्वत्वसंबंधेनकार्यविशिष्टत्वेसतिस्वरूपयोग्यत्वंतस्यपारिमांडल्येपिसत्वान्नकिंतु
कार्योत्पादप्रयोजकत्वमेवप्रयोजकत्वंचस्वरूपसंबंधरूपंदंडाद्घटोत्पादइतिप्रतीतिसाक्षिकमितिध्येयम् यद्यपिस्वमतेपिस्वप्रत्यक्षंप्रतिसुख

दि०॥एवञ्चपारिमाण्डल्यादीनिआदिपदेनपरममहत्वंगृह्णतामाचार्याणामाशयोयत्पारिमाण्डल्यस्यपरममहत्वादीनाञ्चज्ञानाति
रिक्तम्प्रतिनकारणत्वन्नतुकारणत्वसामान्याभावस्तदनुमतइतिभावःयत्राचार्यैःपारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थैषुसुखदुःखादे

मु०॥ननुकारणत्वंकिमत आह अन्यथासिद्धिशून्यस्यनियतापूर्ववर्तिताकारणत्वम्भवेत्तस्त्रैविध्यम्परिकीर्तितम्॥१६॥
समवायिकारणत्वंज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् एवन्न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तंनिमित्तहेतुत्वम्।१७। यत्समवेतंकार्यं
भवतिज्ञेयंतुसमवायिजनकन्तत् तत्रासन्नंजनकन्द्वितीयमाभ्याम्परन्तृतीयंस्यात्॥१८॥ तस्यकारणत्वस्य।१६।१७।तत्रेतिस
मवायिकारणेप्रत्यासन्नंकारणान्द्वितीयसमवायिकारणमित्यर्थः॥ ११रजनितावयविरूपादेःपाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चागणनाते
षांतस्यत्वमनुमतम् एवञ्चतेषुज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यफलोपधायकत्वरूपस्याचार्यलक्षणस्याव्याप्तिम्परिविन्यसपक्षस्यकोग्र
न्थकृतेतिध्येयम्॥१५॥ ११दुःखयोःकारणत्वेपिपरमाणुरूपस्यातीन्द्रियतयाभावकार्यंप्रत्यकारणत्वेनतत्राव्याप्तिस्तदवस्थैवनचजन्यमात्रस्यका
लोपाधितयाकालत्वेनतस्यापिभावकार्यंप्रतिकारणत्वमस्त्यमेवेतिवाच्यंतथासतिद्व्यणुकपरिमाणस्यापिकालविधयाभावकार्यकारणत्वेनअ
णुपरिमाणंतुनकस्यापिकारणमितिमूलविरोधापत्याकारणत्वपदस्यकार्यतावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वपरतापाःक्रियैवकालइतिमता
वलंबनेवाआवश्यकत्वेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिदमसंगतंतथापिस्वमतेविशेषाश्चेतिचकारेणतादृशरूपस्यापिसमुच्चितत्वादितिभावः॥ १५॥

रा॰॥ दंडत्वादावितिघटाधिकरणदेशावच्छेदेननियतपूर्ववर्तिताया इत्यर्थः स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेन दंडत्वादेरपि घटाधिकरणासंबंधत्वादिति भावः
घटत्वावच्छिन्न इति पद्यग्रे लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिन्नैरेव कार्योत्पादसंभवेन सहभूतमन्यथासिद्धमित्येव पंचमान्यथासिद्धिनिरुक्तिग्रंथकृ
तावस्यतेनयाचतद्रासभवत्वस्य घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि नियतपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वात् घटत्वावच्छिन्नेपि तद्रासभस्यान्यथासिद्धत्वं संभवति तथापि ला
घवस्य शरीरकृतसंबंधकृतादिभेदेन नानारूपतया अन्यथासिद्धत्वमेकमनुगतं न शक्यते वक्तुं तद्धिशेषिगौरवस्य तत्तत्पदार्थघटितत्वरूपस्यापि तत्तद्व्य

दि॰॥ मूलेऽन्यथासिद्धेति दण्डत्वादौ नियतपूर्ववृत्तितायाः सत्वादतिव्याप्तिरत उक्तमन्यथासिद्धिशून्यस्येति तद्घटत्वावच्छिन्नेऽन्यत्र।
रूपत्वनियतपूर्वत्वाद्यन्यथासिद्धिमत्यपि घटत्वावच्छिन्नेऽनन्यथासिद्धे तद्रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय नियतेति नियतपूर्ववृत्तिजातीयते
त्यर्थः तेनारण्यस्थदण्डादावपि स्वरूपयोग्यतासम्पत्तिः तज्जातीयत्वञ्च नियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकदण्डत्वादिमत्वमेवेति किं पुनस्ता
निकारणत्वानीत्याकांक्षायामाहतत्सेति॥१६।१७॥ यत्समवेतमिति यदवच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्ने समवायसम्बन्धे
नोत्पद्यते तद्धर्मावच्छिन्नम्प्रति तद्धर्मावच्छिन्नमित्यर्थः घटत्वाद्यवच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदककपालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसम्ब
न्धेनोत्पद्यते इति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नम्प्रति कपालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायिकारणम् स्वकारणतावच्छेदकेत्युक्त्या च तद्व्यत्वादेर्घटा
दिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमिति तत्रासत्वमिति द्रव्यत्वसमवायिकारणादावतिव्याप्तिवारणाय पटसमवायिकारणतन्तुसमवेततन्तु
त्वादावतिव्याप्तिवारणायजनकमिति तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिताया अभावेननातिप्रसङ्गः॥ ९ ॥ ९॥

किभेदेनाभिन्नतया अन्यदित्यस्यगुरुभूतार्थकतया गौरवस्यैव आन्यथासिद्धत्वपर्यवसानात् अतस्तत्तद्भिन्नत्वमेव अन्यथासिद्धत्वं वाच्यं तत्र च नियत
पूर्ववर्तिभिन्नानां नियतपूर्ववर्तित्वदशायां नैव वारणासंभवेनादृशानंतपदार्थशरीरे प्रवेशगौरवमिति तत्कार्यनियतपूर्ववर्तित्वे सति तत्कार्यकारणकत्वेन
व्यवह्रियमाणाः ये तद्भिन्नभेदानामन्यथासिद्धिशून्यत्वमेवान्यथासिद्धिशून्यत्वं तथा च तद्रासभवत्वस्य घटत्वावच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वविर
हात् तद्रासभो न घटत्वावच्छिन्नेऽन्यथासिद्ध इति भावः न च दंडत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटस्यानुगतस्यैव अन्यथासिद्धत्वमस्त्विति वाच्यम् तथा सति
तदभावस्य दंडत्वादेरेव कारणतात्वसंभवेन शेषवैयर्थ्यात्॥

रा॰॥ न्यूनवृत्तिदण्डत्वादेः कारणतानवच्छेदकत्वापत्तेश्चातद्भेदकूटाभावोनातिरिक्त इतिध्येयम् अरण्यस्थदंडादौ कारणतासंपत्तयेनियतपूर्वव
र्त्तिजातीयत्वं कारणत्वमित्युक्तं तत्र चद्रव्यत्वादिनाघटपटादीनामपिनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वात्तेषामपिघटकारणतापत्तिरतआहतज्जाती
यत्वंचेति दंडत्वादीति नचदंडत्ववद्द्रव्यत्वादिकमपिनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकमेवेतिनदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यम् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदका
परेनलघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकस्योक्तत्वात् द्रव्यत्वस्यघटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेन तस्यैवघटकारणतारूपत्वे अनंतद्रव्येषुघटकारण

दि॰॥ मुक्तावल्यामत्रयद्यपीति तुरीतन्तुसंयोगस्यपटम्प्रतिकुतोनासमवायिकारणत्वमितितु नाशङ्कनीयम् तुरीतन्तुसंयोगनाशेपट
नाशापत्तेः असमवायिकारणनाशस्यद्रव्यनाशजनकत्वात् नचासमवायिकारणनाशस्यद्रव्यनाशकत्वेप्रमाणाभाव इतिवाच्यम् द्व्यण
कनाशान्यथानुपपत्तेरेवमानत्वादितिनचतन्तुषुविनष्टेषु विनैवसमवायिकारणंद्रव्यस्य क्षणद्वयंस्थितिः स्यादितिवाच्यम् इष्टापत्तेः
कारणान्तरकल्पनेगौरवात् अथद्रव्यनाशासमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथंहेतुहेतुमद्भाव इति चेदत्राहुः प्रति

मु॰॥ अत्रयद्यपितुरीतन्तुसंयोगेपटासमवायिकारणत्वंस्यात्॰॥ १ ॥ १॥

असमवायिकारणनाशः
योगितयाद्रव्यनाशत्वावच्छिन्नम्प्रतिस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्व कालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेननाशत्वेनहेतुतेति इहका
लिकसम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वे घटादेः क्षणिकत्वापत्तिरतः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेशः स्वप्रतियोगिज
न्यत्वसम्बन्धश्च दण्डनाशात् घटनाशापत्तेरुपेक्षितः भाविनाशमादायातिप्रसङ्गवारणायकालिकसम्बन्धनिवेशः॥ १ ॥

त्वापत्त्याकल्पनागौरवात् दंडत्वादिकमेवलघ्वितिभावः तथाचदंडत्वत्वद्रव्यत्वादिभिन्नत्वेसतिघटनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्वंघटका
रणत्वमितिपर्यवसितं॥ १६॥ १७॥ यत्रसमवायसंबंधेनयत्कार्यमुत्पद्यतेतत्तंप्रति समवायिकारणमित्युक्तौकपालादेर्द्रव्यत्वादिनापिघटस
मवायिकारणतापत्तिः कपालत्वावच्छिन्नस्यतद्घटत्वाद्यवच्छिन्नंप्रत्यपितथात्वापत्तिरित्यतोव्याचष्टे यदवच्छिन्नेति मानाभाव इतीति
सर्वत्रसमवायिकारणनाशादेवद्रव्य॰॥

का॰मु॰ रा॰॥ नाशसंभवादितिभावः द्व्यणुकेति अत्र द्व्यणुकपदं यादृशघटादेरारंभककपालनाशमंतरा तत्संयोगनाशादेव नाशः तादृशघटादेरुपलक्षकं ना
दिना॰ शोन्यूनताप्रसंगः क्षणद्वयमिति समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वेपि कपालादिनाशक्षणे कपालादिकं विनैव घटादेरवस्थित्यावश्यकत्वेन द्व्य
४९ परं इष्टापत्तेरिति ननु द्रव्यनाशे समवायिकारणनाशस्यापि पृथक्कारणत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ समवायिकारणमंतरा क्षणद्वयं द्रव्यस्थित्यभ्युपगमो॥
नोचितः न च परस्परजन्यद्रव्यनाशे परस्परव्यभिचार इति वाच्यं अव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ निवेश्य तद्वारणसंभवादित्यत आह कारणां
तरेति ननु दैशिकविशेषणतासंबंधेन द्रव्यप्रतियोगिकनाशं प्रति दैशिकविशेषणतया द्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेन कारणत्वे पत्रयन्
किंचित्तंतुसंयोगनाशात्सहस्रतंतुकपटनाशः तत्र तंतुसंयोगनाशानधिकरणतंतुष्वपि पटनाशोत्पत्त्या व्यभिचारापत्तिः ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियो

दि॰॥ यदि तु कपालपवनसंयोगनाशात् घटनाशापत्तिरेवमपि दुर्वारेति विभाव्यते तदा स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायिस
मवेतत्वकालिकविशेषणतैतत्त्रितयसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुताबोध्या न चैवमपि तुरीतंतुसंयोगनाशात्पटनाशापत्तिरिति वाच्य
म् तुरीतंतुसंयोगस्य पटं प्रति कारणत्वेनैव न सम्भवति किन्तु तुर्य्येव संयोगसम्बन्धेन तंतुनिष्ठा सती पटजनिकेति न चातिप्रसङ्गाभा
वात् एवञ्च विशेषलक्षणेषु तुरीतंतुसंयोगादिभेदानामनिवेशेन लाघवमपीति केचित् वस्तुतस्तु स्वप्रति- योगिनिष्ठासमवायि
कारणतानिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्वसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुता तुरीतंतुसंयोगस्तु निमित्तं न तत्समवायीति न तन्नाशेन प
टनाश इत्यन्यत्र विस्तरः॥

१९ गिसमवायिदेशमात्रवृत्तित्वादित्यभिप्रायेणाशंकते अथेति हेतुनेतीति तथा च कारणतावच्छेदकलाघवम
पीति भावः क्षणिकत्वापत्तिरिति उत्पत्तिक्षणमारभ्यैव घटादौ यत्किंचिन्नाशसत्त्वादिति भावः ननु क्षणिकत्ववारणाय स्वप्रतियोगिसमवायिसम
वेतत्वस्याने स्वप्रतियोगिजन्यत्वमेव कुतो न निवेश्यत इत्याशंकायामाह स्वप्रतियोगीति अतिप्रसंगवारणायेति द्वितीयक्षण एव घटादौ नाशा॰
तिप्रसंगवारणायेत्यर्थः॥ इति विभाव्यत इति॥ स्वप्रतियोगिसमवायियावत्समवेतत्वोक्तौ नेयमापत्तिः संभवतीति सूचनाय यदि त्वित्युक्तं तथो रामः
क्तावपि कपालरूपनाशादपि घटनाशापत्तितादवस्थ्यमतः तथात्वविवक्षितमेवेति ध्येयं अतिप्रसंगाभावादिति तुरीतंतुसंयोगस्य पटज ॥ ॥ ॥ ४९

रा॰॥ नकत्वाभावादितिभावः नन्वेवं तुरीतंतुसंयोगस्य पटं प्रत्यकारणत्वेन तत्र पटासमवायिकारणलक्षणातिव्याप्तिविरहेण तल्लक्षणे तुरीतंतुसंयोगभि न्नत्वविशेषणस्य ग्रंथकृदुपात्तस्य वैयर्थ्यप्रसंग इत्याशंकायामेवमप्यस्माकं लाघवमेवेति नोपादेयमेव तदित्याह एवं चेति अत्राहुरित्यादिके चिद्

दि॰॥ वेगादीनामित्यादिना स्पर्शसङ्ग्रहः अभिघातादीति आदिना नोदनपरिग्रहः ज्ञानादीत्यादिना इच्छापरिग्रहः इच्छादीत्यत्र प्रवृत्तेः परिग्रहः तन्तुसमवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वे सति पटकारणत्वं पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं कर्तव्य मित्याह तथापीति वस्तुतस्तु तुरीतन्तुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटकतया ग्रंथकर्तुर्ना

मु॰॥ वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवा यिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम् तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणम्भवत्येव एवं वे गादिकमपि वेगं स्पन्दाद्यसमवायिकारणम्भवत्येवेति न तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम् आत्मविशेषगु णानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वन्नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैका र्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च आद्यं यथा घटादिकम्प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणन्तत्र कार्येण घटे न सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपसमवायिकारणं स्व गतरूपादिकं प्रति समवायिकारणम् घटस्तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति॥ १ ॥ १ ॥

भिप्रेतः किन्तु तन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव अन्यथाहस्ततन्तुसंयोगादिभेदानामप्यथङ्गिवेशापत्त्या भेद कूटनिवेशेन गौरवादिति ध्येयम्॥ १ त्यंतं ग्रंथकारानुयायिनो मतमिति बोध्यम् स्वयमाह वस्तुतस्त्विति जन्यत्वसंबंधेनेति अत्रापि भा॥
विनाशमादाय घटादेः क्षणिकत्वापत्तिवारणाय कालिकसंबंधोपि प्रवेशनीयः एतल्लाभायैवान्यत्र विस्तर इत्युक्तमिति ध्येयं नोदनेति शब्दजन॥ कसंयोगोभिघातस्तद्भिन्नसंयोगो नोदनं अभिघाने विलक्षणयो॰॥

रा॰॥ गस्यतद्भिन्नसंयोगे चक्रियापा असमवायिकारणत्वापत्तिरितिभावः अत्र यद्यपि तयोरसमवायिकारणत्वेपि ननन्नाशादभिघातादिनाशापत्तिः द्रव्यनाशं प्रत्येव असमवायिकारणनाशस्य हेतुत्वादितीष्टापत्तिः संभवतितथाप्यसमवायिकारणमंतरा क्षणत्रयं कार्यस्थितेरनिष्टतया तदापत्तिरेवात्रेष्टापत्तिवाधिकेति मंतव्यं ज्ञानादेरित्याद्यसमवायिकारणत्वेतु आत्मविशेषगुणानां क्वाप्यसमवायिकारणत्वं नास्तीतिसिद्धांतभंगप्रसंग एव दूषणं वोध्यम् ग्रंथकर्तुर्नाभिप्रेत इति तुरीतंतुसंयोगभिन्नत्वे सतीत्यस्य तत्संयोगप्रतियोगिकभेदार्थकत्वादितिभावः ननु एवं तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकं किमित्याशंकायां तंतुभिन्नसमवेतत्वमेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकमित्याह किंत्विति तुरीतंतुसंयोगत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमे वाधकमाह अन्यथेतिमात्रपदस्येति तंतुभिन्नासमवेतत्वे सति तंतुसमवेतत्वमेव हि तंतुमात्रसमवेतत्वमितिभावः इच्छाद्यसमवायीति अत्र आदिपदं कार्यमात्रपरं तथा चासमवायि

दि॰॥ एतेन तंतुमात्रसमवेतत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तुरीतंतुसंयोगान्यत्वनिवेशनमनुचितमित्यपास्तम् मात्रपदस्यास्मदुक्तार्थकत्वात् एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणे आत्ममात्रसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यो न तु ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नभे

मु॰॥ तथा च क्वचित्समवायसम्बन्धेन क्वचित्स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितोर्थः इत्यञ्च कार्यैकार्थ कारणैकार्थ

दइति वोध्यम् तथा चेति द्विविधप्रत्यासत्तिविवक्षणे चेत्यर्थः फलितोर्थ इति द्विविधप्रत्यासन्योरिति शेषः ॥ ५ ॥ \\ न्यतर ॥

कारणसामान्यलक्षणे ज्ञानभेदनिवेशे इच्छाभेदस्यापि निवेशनीयतया गौरवमित्येकभेदनिवेश एवोचित इति भावः विशेषलक्षणपरत्वे तत्र ज्ञानातिरिक्तेः तिव्याप्तप्रसक्त्या ज्ञानभेदमात्रनिवेशेनैव सामंजस्यादितिकेचिदाहुः तन्न मनोरमं उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वेन विशेषलक्षणेपि इच्छाभेदनिवेशस्यावश्यकत्वादिति विभावनीयं इत्थं चेतीति ॥ ॥ ननु तथा चेत्यादिना घटादिकं प्रति कपालादिसंयोगस्य समवायेन घटरूपादिकं प्रति कपालरूपादेः स्वसमवायिसमवेतत्वसंवंधेन कारणत्वमभिधाय इत्थं चेत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां कार्यैकार्थप्रत्यासत्ति कारणैकार्थप्रत्यासत्त्यन्यतरावच्छिन्नत्वकथनं संदर्भविरुद्धं कार्यैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकार्यसमवायानुयोगिकसमवायरूपत्वात् लाघवेन केवलसमवायस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् कारणैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकारणसमवाय्यनुयोगिकसमवायरूपायास्तु कारणतावच्छेद

रा०॥ कत्वस्यैव असंभवात् तेन संबंधेन कपालरूपादेः घटादिरूपाधिकरणे असत्वादित्याशंकां निरसितुं तदर्थमाह कार्यैकार्थेति तथा च समवायेप्र
कृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकत्वप्रदर्शनं कार्यकारणयोरैक्याधिकरण्यलाभायैव प्रदर्शितम् न तु समवायस्य तेन रूपेण कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वलाभा
येति भावः एवं द्वितीयेपि कारणपदस्य प्रकृतकार्यकारणघटितार्थकतया प्रकृतकार्यैकारणस्य हैकस्मिन्नर्थे कारणघटितास्वसमवायिसमवेतत्वरूपा
प्रत्यासत्तिरित्येवार्थः तत्रापि कारणघटितप्रत्यासत्तौ प्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयोगिकत्वं कार्यकारणयोरैक्याधिकरण्यलाभायैव प्रदर्शितमिति
भावः न च स्वसमवायिसमवेतत्वं स्वसमवाय्यनुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वमेव तच्च न कारणेन घटितमिति वाच्यम् स्वरूपसंबंधात्मिकाया प्रतियोगि

दि०॥ पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह इत्यन्वेति कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिः समवायसम्बन्धः कारणेकार्थप्रत्यासत्तिः स्वसमवायि
समवेतत्वसम्बन्धः तथा च समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसम्बन्धेन कारणत्वे सत्यात्मविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवा
यिकारणत्वमित्यर्थः अत्र पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य पटरूपासमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य च सङ्ग्रहाय समवायस्वसमवा

मु०॥ प्रत्यासन्त्यासमवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणम्पर्यवसितम्॥

यिसमवेतत्वयोः प्रवेशः घटरूपं प्रति घटस्यासमवायिकारणतावारणाय समवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वम्परित्यज्य
तादृशान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणत्वपर्यन्तानुधावनम् आत्मविशेषणगुणान्वारयितुं विशेष्यभागः॥ ११तायाघटाद्यतिरिक्तत्वादितिध्येय

मसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वस्यैव असमवायिकारणलक्षणघटकतायुक्तानतु निरूक्तान्यतरप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नकारणताया मूलतस्
त्वलाभादित्याशंकामपनेतुं यथाश्रुतार्थपरित्यागेबीजमाह घटरूपमितिघट स्येति रूपसमवायिकार०घटे स्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेन घटस्य
प्रत्यासन्नत्वात् रूपं प्रति समवायिकारणताऽऽत्तेति भावः अपेक्षाबुद्ध्यावतिव्याप्तेरिति अथात्र कार्यनाशनिष्ठजन्यतायांनाशनिष्ठजनकतायांवादैशि
कविशेषणतासंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशनैषदोषः अपेक्षाबुद्धिनाशस्य दैशिकविशेषणतया तेन संबंधेन द्वित्वनाशाधिकरणे घटादावसत्वेन दैशि
कविशेषणतयातयोः कार्यकारणभावासंभवात् कालिकविशेषणतयैव तयोः कार्यकारणभा०॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

रा॰॥ वस्यांगीकरणीयत्वात् दैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नत्वनिवेश आवश्यक एव अन्यथा घटादिनाशं प्रति कालत्वेन जनकस्य घटादिनाशस्य प्रतियोगिनि घटादावेव अतिव्याप्तिरिति चेन्न दैशिकविशेषणतया घटादिनाशं प्रति तंतुसंयोगादिनाशस्य तेन संबंधेन कारणत्वे सहस्रतंतुकपटस्थले पूर्वं व्यभिचारस्य प्रदर्शितत्वेन प्रतियोगितया द्रव्यनाशं प्रति पूर्वोक्तनयानादृशसंबंधेन नाशत्वेनैव कारणतायाः वाच्यतया कार्यत्वकारणत्वयोर्दैशिकविशेषणतानवच्छिन्नत्वात् इदमुपलक्षणं रूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनि घटादावप्यतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति विभावनीयं इत्यादिविशिष्येत्यादिनिरूपकनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालिरूपत्वं रूपासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनां परिग्रहः पाकजरूपे चाग्निसंयोगो निमित्तं न त्वसमवायिकारणं नात स्तत्राव्याप्तिरिति भावः घटानारंभकतंतुद्वयसंयोगे अतिव्याप्तिं परिचिंत्य कारणत्वं पदार्थान्तरमिति मताभिप्रायेणाहअ

दि॰॥ यत्तु कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वं तत्त्वमिति तन्न द्वित्वनाशप्रयोजकनाश प्रतियोगिन्यामपेक्षाबुद्धौ वृतिव्याप्तेरिति अवयवमात्रसंयोगत्वं द्रव्यासमवायिकारणत्वमित्यादिविशिष्यैव लक्षणन्निर्वाच्यम् अखण्डोपाधिरेववातदित्यन्ये भिन्नंकारणमिति अत्रे

मु॰॥ आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यामपरं भिन्नङ्कारणन्तृतीयन्निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥

दन्वोध्यम् समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं तेन तुरीपटसंयोगं प्रति तुरीतन्तुसंयोगस्यासमवायिकारणत्वेपि न तस्य पटम्प्रति निमित्तकारणत्वक्षतिरिति ॥ १८ ॥ ११ खंडोपाधिरिति भिन्नंकारणमितीति ननु समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वस्य निमित्तकारणलक्षणत्वे पटनिमित्तकारणे तुरीतंतुसंयोगे ऽव्याप्तिः तस्य तुरीपटसंयोगासमवायिकारणत्वेन सत्यंतविरहात् न च तत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति तत्कार्यकारणत्वं तत्कार्यं प्रति निमित्तकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं वक्तव्यम् तथा च तुरीतंतुसंयोगस्य पटसमवायिकारणासमवायिकारणयोर्भिन्नत्वेन न तत्र पटनिमित्तकारणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तथा सति ध्वंसं प्रति निमित्तकारणे प्रतियोग्यादावव्याप्तेः तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरप्रसिद्धेरित्याशंकां निराकुरुते अत्रेद रामः

मित्यादिना समवायिकारणत्व समवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधा॰ ॥ ९ ॥

रा०॥ वच्छिन्नकारणात्वं असमवायिकारणत्वं तादृशकार्यतानिरूपितनिरूकान्यतरसंबंधावच्छिन्नकारणात्वमिति बोध्यम्॥ १८॥ यत्कार्यं प्रतीत्यादेः य
याश्रुतार्थकत्वे तद्व्यक्तित्वे नघटादिवि- षयकप्रत्यक्षव्यक्तिं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यापि तद्व्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नतद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपिताविषयविधयाकारणतातद्धत्वेन स्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि तद्व्यक्तित्वमन्यथासिद्धं स्यादित्याशंका
निरासाय तदर्थमाह यद्धर्मावच्छिन्नमितितथा च तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वेपि न तद्व्य
क्तित्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकमिति तद्व्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्षेत्यनेनान्यथासिद्धत्वप्रसंगइतिभावः स्वतं

दि०॥ यत्कार्यम्प्रतीति यद्धर्मावच्छिन्नम्प्रतीत्यर्थः येन रूपेणेति यद्रूपावच्छेदेनेत्यर्थः इत्यञ्च तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितनियत
पूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नम्प्रति स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वं तद्धर्मावच्छिन्नम्प्रति अन्यथासि

मु०॥ इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियत्तां तदाह येन सह पूर्वभावः यत्कार्यम्प्रति कारणस्य पूर्ववृत्ति
ता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यम्प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः यथा घटम्प्रति दण्डत्वमिति द्वितीय
मन्यथासिद्धमाह कारणमादाय वा यस्य यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ नस्तः॥ १९॥ १९॥

द्धत्वम्प्रथममित्यर्थः द्वितीयान्यथासिद्धदण्डरूपादिवारणाय सत्यन्तम् कपालसंयोगो घटपूर्ववर्त्तीत्यादिग्रहे कपालत्वस्यापि ता
दृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्॥ १९ त्रेति अन्वयः स्वाधिकरणे कार्यसत्वं व्यतिरेकः स्वाभावाधिकरणे कार्यास
त्वम् अन्वयव्यतिरेकयोः स्वातंत्र्यं स्वभिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रयुक्तत्वं दंडत्वदंडरूपयोरन्वयव्यतिरेकौ स्वभिन्नदंडरूपकारणान्वय
व्यतिरेकप्रयुक्तौ स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेन दंडत्वादिसत्वस्य दंडसत्वाधीनत्वात् तयोरन्यथासिद्धत्वमिति भावः तत्रातिव्याप्तिवारणायेति कपालेप्र
यमान्यथासिद्धत्वस्यातिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः मूले कारणमादायेति स्वभिन्नकारणं गृहीत्वैवेत्यर्थः॥ ॐ ॥ ननु अनन्यथासिद्धत्वशरीरे स्वभिन्नकार
णस्य कारणत्वेन प्रवेशे कारणत्वस्यानन्यथासिद्धत्वघटितत्वेन भवत्यात्माश्रयइत्यत आह कारणत्वं चात्रेति एथगितिस्याघटितसंबंधे॥ १९॥

अन्यथासिद्धत्वशरीरे स्वभिन्नकारणस्य कारणत्वेन प्रवेशे कारणत्वस्यानन्यथासिद्धत्वघटितत्वेन भवत्यात्माश्रयः॥ आत्माश्रयत्वं च स्वापेक्षप्रसंगत्वम्॥१॥
अवच्छिन्नेति विशेष्यताविशेषणं स्वनिष्ठेति दंडरूपादिनिष्ठेत्यर्थः ग्रहेति दंडरूपं घटपूर्ववर्तीत्याकारकग्रहेत्यर्थः॥ टि॰॥ टि॰॥ २॥

का॰मु॰ रा॰॥ नेत्यर्थः इदं च दंडादेरन्यथासिद्धत्ववारणाय कारणमाद्यमित्यस्य तत्कार्यकारणावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यत्वार्थकतया अग्रे वक्ष्यमाणतया त
दि॰रा॰ त्र च कारणपदस्य निपतनान्वयव्यतिरेकशाल्यर्थकतया दंडत्वस्यापि स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेन तथाविधयावदंडस्य दण्डत्वावच्छिन्नघटपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्य
५२ त्वादिति पृथगित्युक्तं पृथगित्युक्तौ च दण्डत्वस्य दंडघटितपरंपरासंबंधेनैवान्वयव्यतिरेकशालित्वान्न दंडादेरन्यथासिद्धत्वमिति ध्येयं तत्कार्यकार

दि॰॥ किंतु कारणमिति कारणत्वज्ञात्र पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वं तेन नात्माश्रयः स्वातंत्र्येण तत्कार्यनिरूपितान्वयव्यतिरेकशू
न्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नैस्वनिष्ठं तत्कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यताकं यत्तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धमित्य
र्थः कपालसंयोगो घटपूर्ववर्तीत्यादिपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायाः कपालावच्छिन्नत्वात्कपालसंयोगे तिव्याप्तिवा

मु॰॥ किंतु कारणमाद्यमेवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तं प्रति तदन्यथासिद्धम् यथा दण्डरूपं। तृतीयमाह अन्यम्प्रति पूर्वभावे ज्ञा
ते पमूर्वभावविज्ञानम्।१९। अन्यम्प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यम्प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यम्प्रत्य
न्यथासिद्धत्वम् यथा घटादिकम्प्रत्याकाशस्य तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात् तद्धि शब्दसमवायिकारणत्व
म् एवञ्च तस्य शब्दम्प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकम्प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम्॥ ९९ रणायसत्यन्तम् दण्डत्वादि

वारणाय विशेष्यमिति अत्रेतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथमद्वितीयान्यथासिद्धयोः सङ्ग्रहेपि भेदेनान्यथा।
सिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमिति बोध्यम् अन्यम्प्रतीति फलानुगुणमन्यम्प्रतीत्यर्थः तेन न कुलालजनके चतुर्थान्यथासि
द्ध्याश्रयेतिव्याप्तिः शङ्क्यते शब्दाश्रयत्वेनेति अन्यम्प्रतीत्यादित्तृतीयान्यथासिद्धभावादिति भावः॥
९९ णेति यथाश्रुतमूलानुरोधात्तदवच्छिन्ना
न्वयव्यतिरेकशालिग्रहाधीनपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यत्वस्य विशेष्यदलत्वे दंडत्वस्यापि द्वितीयान्यथासिद्धत्वापत्तिः दण्डत्वे पूर्ववर्तित्वग्रहस्यापि दं
डग्रहाधीनत्वादिति तत्परित्यागः ननु प्रथमान्यथासिद्धिलक्षणे विशेषणं द्वितीयान्यथासिद्धिलक्षणे च विशेष्यदलं परित्यज्य उभयसाधारणमेक
मेवान्यथासिद्धिलक्षणं कुतो न———कृतमित्याशंक्य समाधत्ते अत्रेतरेति॥

रा०॥ इत्यनुमित्यात्मकेति इत्यादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमित्यात्मकेत्यर्थः कार्यकारणभावग्रहरूपेति कार्यकारणभावग्रहेण रूप्यं स्वरूपं यस्येत्यर्थः तेन शब्दो यदि द्रव्याश्रितो न स्यात् द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्कस्य कार्यकारणभावानात्मकत्वेपि न क्षतिः सहकृतेनैवेति अन्यथा गुणत्वमस्तु द्रव्याश्रितत्वं मास्त्विति अप्रयोजकत्वाशंकया गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वसिद्ध्यसंभवादिति भावः स्वर्गं प्रतीति स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिनेत्यादि ग्रंथकारानुरोधिनां केषांचिन्मतमनुसृत्याय यतिशब्दाश्रयत्वेति अष्टद्रव्येति पृथिव्यादिचतुष्टयं कालादिचतुष्टयं चेत्यष्टौ द्रव्याणि॥ ॥ अन्यं प्रतीति अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैवे

दि०॥ यज्जमीति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन इत्यादिकेत्यर्थः यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्मककार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनैव शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घटपूर्ववृत्तित्वं ग्राह्यम् तथा च शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य घटपूर्ववृत्तित्वग्रहात्तृतीयैवान्यथासिद्धिः सम्भवति तथाप्यन्यम्प्रतीत्यस्य याज्ञ्ञतार्थकत्वे पूर्वम्प्रति यागस्यान्यथासिद्धिः स्यात्स्वर्गम्प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या यागव्यापारत्वे

मु०॥ ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे कान्यथासिद्धिरिति चेत्पञ्चमीति गृहाण ॥ ९ ॥

नापूर्वकल्पनादतोन्यम्प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितरूपेण यस्य यज्जनकत्वं तस्य तेन रूपेण तम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्पर्यन्तं विवक्षणमावश्यकम् यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्वम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वेपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात् एवञ्च शब्दपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेपि तद्घटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वेऽतो यान्यथासिद्ध्यसम्भव इत्य भिप्रायः शब्दाश्रयत्वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य घटम्प्रति हेतुत्वेपि तृतीयैवान्यथासिद्धिः॥ ((त्यादिः गृह्यत इत्यनन्तरं तेनान्य न्यथासिद्धमिति पूरणीयं पूर्ववृत्तित्वानुपपादकमित्यत्र पूर्ववृत्तित्वं स्वनिष्ठत्वेन विशेषणीयं अन्यथा शब्दजनककवादिव्यापारं प्रति शब्दत्वकारणत्वे न गगनस्य अन्यथासिद्धत्वं न स्यात् तस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वघटकत्वात् स्वनिष्ठत्वोक्तौ च उक्तव्यापारस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वोपपादकत्वेपि आकाशनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वानुपपादकत्वात् तं प्रत्यपि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति ध्येयं वहूनां वर्णाना० ॥

का॰मु॰ रा॰॥ मिति ननु विशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वेऽपि प्रत्येकं कत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहो दुर्वार एवेत्यस्वरसादाह वर्णानामिति कारणतावच्छेदकवि
दि॰रा॰ शिष्टकारणत्वस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेन गगनेऽककारसत्त्वदशायां शब्दान्तरस्याप्युत्पत्तिर्न स्यादिति भावः कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणस्य
५३ तायाः कार्योत्पादप्रयोजकत्वे तु नेन दूषणमिति मन्तव्यं यद्यपि शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य कारणत्वेऽपि नान्यथासिद्धिः शब्दस्य श
ब्दभिन्नत्वाभावात् तथापि स्वस्य स्वावच्छेदकत्वे आत्माश्रयापत्तिः कारणतावच्छेदकज्ञानस्य कारणताग्रहहेतुत्वादिति कत्वादेः कारणतावच्छे

दि॰॥ अन्यम्प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यम्प्रति यस्य पूर्ववृत्तित्वं गृह्यत इत्यर्थोन्त्यापूर्वम्प्रति यागस्यान्यथासिद्धिरि
त्यपि केचित् कत्वादिकमिति विनिगमनाभावेन बहूनां वर्णानां कारणत्वावच्छेदकत्वे गौरवाद्वर्णानामसार्वकालिकत्वाच्चाह विशेष

मु॰॥ नन्वाकाशस्य शब्दम्प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्कत्वादिकं विशेषपदार्थो वेति।१९। चतुर्थमन्यथासिद्धमा
ह जनकम्प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाप्य न यस्य गृह्यते यत्कार्यजनकम्प्रति पूर्ववृत्तितां गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यम्प्रति पूर्ववृ
त्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् यथा कुलालपितुर्घटम्प्रति तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटम्प्रति जनकत्वे
न्यथासिद्धित्वं कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे विशिष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य घटम्प्रति जनकत्वात् पञ्चममन्यथासिद्धमाह

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्ववर्त्तिनः॥ २० ॥

पदार्थो वेतीति।१९। यत्कार्यजनकम्प्रतीति अत्रापि अन्यम्प्रतीत्याद्यभिधाने तृतीयचतुर्थान्यथासिद्ध्योः सङ्ग्रहेऽपि फलाननुगुणत्वतद
नुगुणत्वयोर्विशेषणयोरुपादानेन तयोर्भेदेनाभिधाने प्रयोजनाभावस्तथापि शिष्यबुद्धिवैशद्याय तथोक्तमिति ॥ ॥दकत्वानुधावनं
अथ गगनतस्य अव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि रूपनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमेव न सं
भवति गगनस्यावृत्तित्वेन घटाधिकरणे संयोगादिना तदभावसत्त्वादिति गगनस्य कारणतावारणायान्यथासिद्ध्युपपादनमनर्थकमिति चेन्न अवृत्ते रामः
रपि कालिकसंबंधेन वृत्तिता मते कालिकसंबंधेनैव गगनस्य नियतपूर्ववृत्तित्वसंभवादिति ध्येयं ॥ १९॥ ५३

रा॰॥ अवश्यक्लृप्तेनेति यद्यपि गंधरूपयोः समानकालोत्पत्तिकत्वेन गंधरूपप्रागभावयोः तुल्यमवश्यक्लृप्तत्वं तथापि अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञान
स्य कारणत्वेन गंधरूपकार्योपस्थित्यनंतरं गंधप्रागभावस्यैव शीघ्रमुपस्थितिः संभवति न तु रूपप्रागभावस्य तदुपस्थितेः रूपज्ञानसापेक्षत्वा
दित्युपस्थितिलाघवेन गंधं प्रति गंधप्रागभाव एव नियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यक्लृप्तः पाकजगंधरूपकार्योपस्थित्यनंतरं तु गंधरूपप्रागभावयोर्युगप
देवोपस्थितिः संभवति रूपपरावर्तकतेजःसंयोगस्यैव पाकपदार्थतया रूपावस्थितेरत्यावश्यकत्वात् तथा चापाकजस्थले गंधं प्रति अवश्यक्लृप्त

दि॰॥ अवश्यक्लृप्तेति॰ गन्धत्वावच्छिन्नम्प्रत्यवश्यक्लृप्तेन गन्धप्रागभावेनैव गन्धोत्पत्तिसम्भवे तत्सहभूतरूपप्रागभावादिपाकजग
न्धम्प्रत्यन्यथासिद्धम् एवं घटजातीयम्प्रत्यवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटोत्पत्तिसम्भवे रासभोन्यथासिद्ध इत्य
र्थः नन्ववश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना पाकजरूपप्रागभावेन गन्धोत्पत्तिसम्भवे रूपप्रागभावेन गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्धिः स्यात्

मु॰॥ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः॥

त्कारणत्वमवश्यक्लृप्तमित्युक्तौ चात्माश्रयः स्यादिति चेत् अत्राहुः लघुत्वरूपमवश्यक्लृप्तत्वमिह वोध्यम् लघुत्वञ्च शरीरकृतमुपस्थिति
कृतं सम्बन्धकृतञ्च तत्र प्रथममनेकद्रव्यत्वापेक्षया महत्त्वे लघुत्वं द्वितीयम् गन्धम्प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे गन्धा॰
त्मकप्रतियोगिज्ञानसत्त्वेन शीघ्रन्तदुपस्थितेस्तृतीयम् दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डे स्वाश्रयदण्डसंयोगादिघटितपरम्परया

॥ गुरुत्वादिति ॥

नियतपूर्ववर्तिना गंधप्रागभावेनैव पाकजगंधोत्पत्तिसंभवे तं प्रति रूपप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः घटजाती
यमिति घटत्वेन तद्रूपघटसजातीयं प्रतीत्यर्थः घटोत्पत्तिसंभवे तद्घटोत्पत्तिसंभव इत्यर्थः नन्वित्यादि गंधरूपयोः युगपदुत्पन्नत्वेन गंधप्रागभा
ववद्रूपप्रागभावोपि गंधनियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यक्लृप्त इति रूपप्रागभावेनैव गंधप्रागभावो मतो नान्यथासिद्ध इति भावः यत्कारणत्वमिति अपा
कजगंधस्थले गंधं प्रति गंधप्रागभावस्यैव हेतुताक्लृप्ता न तु रूपप्रागभावस्य अतो रूपप्रागभावेन न पाकजगंधे गंधप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति
भावः गुरुत्वादित्येतीति इदमुपलक्षणं घटत्वावच्छिन्नं प्रति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकं दंडत्वादिकं कारणत्वं कल्पनालाघवात्॰॥ ॥ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ ननु तथापि धद्रव्यत्वादिकं कल्पनागौरवात् तथाहि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य घटकारणतारूपत्वे घटनिरूपितत्वविशिष्टकारणता
दि॰रा॰ संबंधो नेतरादिद्रव्येषु कल्पनीयः दण्डत्वस्य तथात्वे दण्डमात्र एवेति द्रव्यत्वापेक्षया दण्डत्वे कल्पनालाघवमित्यपि द्रष्टव्यम्॥२०॥ अनियतरास
५४
दि॰॥ ननु निरवच्छिन्नेषु यत्र क्लृप्तेति दृश्यते तत्कथमत्रावश्यक्लृप्तेति कृतमत आस्य फलमाह अत एवेति अन्यथा महत्त्वस्यानेकद्रव्य
त्वादन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्यादिति भावः अत्रानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वं तस्य द्व्य
णुकेपि सत्त्वेन द्व्यणुकप्रत्यक्षापत्तेः समवेतसमवेतद्रव्यत्वं तदित्यपि नात्मनि तस्याभावेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः किन्त्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बो

मु॰॥ अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् तत्र हि महत्त्वमवश्यक्लृप्तं तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् नच
वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्।२०। एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादि
कमादिमं घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितं।२१। तृतीयन्तु भवेद्व्योम कुलालजनकोपरः पञ्चमो रासभादिः स्यात् यद्यपि
यत्किञ्चिद्घटव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्ते
रपि सम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भावः एतेषावश्यकस्त्वसौ॥२२॥ एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोन्यथासिद्ध आ
वश्यकः तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् तथाहि दण्डादिभिरावश्यकक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिभिरेव कार्यसम्भवे दण्डत्वादिकमन्यथा
सिद्धम् न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितायाः परम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात्
एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं सम्भवति॥२१॥२२॥

॥ध्यम्॥२०॥ अन्येषां दंडत्वदण्डरूपाकाशकुलालपितॄणाम् अने
न पञ्चमान्यथासिद्धेन चरितार्थत्वं सङ्ग्रहः अनियतरासभादेर्वारणाय नियतेत्यादि न चानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात्तेनै
व वारणे नियतपदस्य व्यर्थमिति वाच्यम्॥ ॥

॥ भादेरिति यद्यपीदं पुनरुक्तं घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यनन्यथासिद्धेरासभेऽतिव्याप्तिवारणा रामः
य नियतेतीत्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् तथापि पूर्वमन्यं प्रति क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसं॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५४

रा॥ भवेनत्सहभूतमन्यथासिद्धमितिप्राचीनैर्निरूक्तायंचमाऽन्यथासिद्धिः घटत्वावच्छिन्नंप्रतिरासभस्यनसंभवतिघटत्वावच्छिन्नाद्न्यत्रक्लृप्तनि
यतपूर्ववर्तिभिः घटोत्पादासंभवादेवंरूपेणरासभस्यघटंप्रति अन्यथासिद्धत्वमुपपाद्यनियतेतिपदस्यसार्थक्यमुक्तंइदानींतुग्रंथकारैरतिरिक्तमप्यापि
पद्यवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनइत्येवपंचमान्यथासिद्धेर्निर्वचनात्तदनुसारेणरासभोपिघटत्वावच्छिन्नंप्रत्यन्यथासिद्धएवेतितद्वैयर्थ्यमित्याशंकांस
माधातुंपूर्वमुक्तस्यापिपुनरनुवादइतिमंतव्यम्रासभादेरित्यादिनाघटादेः परिग्रहः नियतेत्यादीत्यादिनापूर्ववर्तित्वपरिग्रहः तथाचघटंप्रतिघटत्वावच्छिन्नस्या

दि॥ अवश्यक्लृप्तत्वस्यैकस्याभावेनयत्रयत्रप्रामाणिकानांनकारणत्वव्यवहारस्तत्रैतद्दलस्यनिवेशनीयतयागौरवमतोनियतपदेनै
वरासभादेर्वारणेतद्दलस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात् पूर्ववर्तित्वञ्चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तेनव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्युदासः अतएव
चयागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याऽपूर्वकल्पनयाऽपूर्वसम्बन्धेनाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोपपादनंग्रन्थकृतांसङ्गच्छते अन्यथा
यागस्यापिनियतपूर्ववृत्तित्वावाधेनापूर्वकल्पनन्नस्यादिति नचैतादृशस्यकारणत्वेव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्यनियमांशग्र
हेग्राह्याभावावगाहितयाविरोधित्वेपि अन्वयव्यभिचारग्रहस्यकथंकारण तागृहविरोधित्वमितिवाच्यम् अवश्यक्लृप्तेत्याद्यन्य
थासिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वात् नदितरनिखिलतत्कार्यकारणसत्वेतत्कार्येव्यतिरेकोयद्व्यतिरेकात्तेनावश्यक्लृप्तेननियतपूर्वव
र्तिनान्यथासिद्धत्वज्ञानात् नव्यास्तुकारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्वेप्रतिवन्धकाभावस्यत
त्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वापत्तिः यत्रनकारणत्वव्यवहारस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्वन्तुसर्वज्ञेनैवज्ञेयम्॥ ११ पिव्यापकतयातत्रातिव्याप्ति
वारणायपूर्ववृत्तित्वप्रवेशइतिभावः मिलितदलद्वयस्यतुघटाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेनघटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छे
दकधर्मवत्वमर्थइतिवोद्धव्यंएकस्याभावेनेतिनिरूपितंत्वेतत् ग्राह्याभावेतिकारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मेकार्यसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैवव्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादितिभावः अन्वयव्यभिचारेतिव्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वेव्यापकत्वानपाया
दितिभावः अन्यथासिद्धत्वज्ञानादिति तथाचकारणताघटक अनन्यथासिद्धत्वांशज्ञानएव अन्वयव्यभिचारज्ञानस्यप्रतिवंधकत्वमितिभा

का॰मु॰ दि॰ ५५

रा॰॥ तत्तद्व्यक्तित्वेनेति दैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य मण्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षया गुरुत्वेना न्यथासिद्धिनिरूपकत्वात्तल्लाघवस्यैवान्यथासिद्धिनिरूपकत्वस्य त्वपर्यवसानेनाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यैवान्यथासिद्धिनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्तिताव च्छेदकत्वादिति भावः न चास्तु तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वं किन्नश्छिन्नमिति वाच्यम् दाहादिकं प्रति मण्यभावत्वादिना कारणतायाः सर्ववा दिसंमतायाः विलोपप्रसंगादिति भावः ग्रंथकारमते त्वत्रेष्टापत्तिरेव शरणमिति द्रष्टव्यम् ननु कारणत्वं नोक्तरूपमंगीकरणीयं किंतु यद्यद्धर्मावच्छिन्नेन कारणत्वव्यवहारः तत्तद्धर्मभिन्नधर्मस्यैव तथात्वमंगीकरणीयमतो नोक्तदोष इत्यत आह यत्रेति यद्धर्मावच्छिन्न इत्यर्थः भेदकूटवत्त्वमित्यस्यापि भेदकू टवद्धर्मवत्त्वमेवार्थः तेन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतिबंधकाभावत्वावच्छिन्नेऽसत्वेऽपि न क्षतिः सर्वज्ञेनैवेति कारणतावच्छेदकभिन्नसकलधर्माणां तत्तद्व्यक्तित्वेन अस्मदादीनां ज्ञानासंभवादिति भावः ननु यद्यद्धर्मावच्छिन्नेन कारणत्वव्यवहारः तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसंबंधेन प्रकृतकार्यविशि

दि॰॥ तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसम्बन्धेन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तदित्यपि न युक्तन्तस्य सम्बन्धत्वसन्देहात् तस्मात्कारणत्वं पदा र्थान्तरमेवेत्याहुः तदसत् कारणत्वस्यातिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तत्प्रत्यक्षापत्तेः न चानन्यथासिद्धत्वे सतीत्यादिधर्मस्तद्व्यञ्जक इति वाच्यम् तादृशधर्मज्ञानस्यावश्यकत्वेन तस्यैव कारणताग्रहरूपत्वौचित्यात् अस्तु वा दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं घटादि कार्यसम्बन्धितया तद्ग्रहे उक्तधर्मस्य व्यञ्जकत्वादिति॥

११ ष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वमेव कारणत्वमित्युक्तौ नैष दोषः विशिष्टबुद्धौ संसर्गज्ञानस्य अहेतुत्वेन पूर्वमनुपस्थितानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन संसर्गघटकतया भाने बाधकाभावादित्याशंकां निराचष्टे तत्तद्व्यक्तीति तस्येति तादृशभेदकूट सं न्यर्थः सर्वदेति कदाचिद्दंडादौ घटकारणताप्रत्यक्षानुरोधेन कारणतायां योग्यत्वस्यांगीकरणीयतया यदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तद्गत घटकारणताया अपि प्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः स्वमते तु कारणताया व्यापकताज्ञाने च सहचारज्ञानव्यभिचारज्ञानाभावयोः कारणत्वेन तद्विलंबान्नैतदापत्तिरिति भावः तद्व्यंजक इति कारणताप्रत्यक्षजनकविषय इत्यर्थः तादृशधर्मज्ञानस्यैतस्य कारणताग्रहात्पूर्वमित्यादिः ननु तादृशधर्मज्ञानस्य कार्यकार णताज्ञानार्थमपेक्षितत्वेऽपि न तस्य कारणतारूपत्वसंभवः उक्तदोषस्य तादवस्थ्यादाह अस्तु वेति पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः ननु दंड तस्य कारणतारूपत्वे यदा यदा दंडप्रत्यक्षं तदा तदैव घटकारणताप्रत्यक्षापत्तिः॥ ५ ॥

रामः ५५

रा०॥ दंडसन्निकर्षे दंडत्वेपि तस्यावश्यकत्वादित्याशंकां निराकुरुते घटादिकार्यसंबंधितयेति घटादिनिरूपितत्वेनेत्यर्थः कार्येति कार्यान्वय
व्यतिरेकौ कार्यप्रतियोगिकसंसर्गकार्यप्रागभावौ तदधिकरणकालपूर्ववर्तित्वं तन्निष्ठध्वंसप्रतियोगित्वं तादृशपूर्वकालवृत्त्यन्वयव्यतिरेकशा
लित्वं तद्व्यक्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति तद्व्यक्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं घटसंसर्गकालपूर्वकालवृत्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति घटप्रागभावकालपूर्व
कालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वात् दण्डादेर्घटकारणत्वं अत्र च कार्यान्वयकालपूर्वत्वं तादृशकालकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगित्वं तेन न स्वस्य कारणता

दि०॥ परे तु कार्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्यूचुस्तदयुक्तम् आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागभावरूपव्य
तिरेकासम्भवेनाव्याप्तेः ॥२१॥२२॥ मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तच्चायुक्तम् आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेरतो वै
धर्म्यपरतया मूलमव्याचष्टे असमवायिकारणत्वमिति साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमित्याशयादाह अथ वेति सत्ताभिन्नद्रव्य

मु०॥ समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयं स्पष्टम् गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥२३॥ असम
वायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् अथ वाऽसमवायिकारणवृत्ति
सत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थस्तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेपि नाव्याप्तिः ॥२३॥ ॥स्वरूपजातिमति द्रव्येऽति
व्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तं तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादायातिव्या
प्तिवारणाय जातीति वृत्तित्वं जातिमत्त्वञ्च समवा ॥
॥पत्तिः कार्यव्यतिरेककालपूर्वत्वं तु न तथाविधघटप्रागभावकालत्वव्यापकध्वं
सप्रतियोगिकालाप्रसिद्धेः किं तु तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव व्यतिरेकघटितदलप्रवेशस्तु दंडत्वगगनत्वादीनां कारणतावारणायेति
द्रष्टव्यं आत्मादाविति व्यतिरेकपदस्य दंडत्वादिवारणानुरोधेन प्रागभावपरतां ध्रौव्यादिति भावः इदमुपलक्षणं कार्यान्वयपूर्वकाले कार्यप्रागभावा
धिकरणकालस्य प्रागभावानधिकरणत्वं विशेषणमुपादायाव्यवहितपूर्ववर्तिनां वारणसंभवेपि दंडरूपरासभादीनां कारणत्वापत्तिरशक्यपरिहारैवस
वं प्रागभावे कार्यप्रागभावपूर्वकालीनत्वस्य कस्यापि प्रागभावस्याव्यावर्तकतया तद्वैयर्थ्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ ६ ॥ ९ ॥

रा॰॥ द्रव्ये नातिव्याप्तिरिति तथा च जातिपदं वृत्तित्वद्वृत्तिमत्त्वयोः समवायेन लाभायैव अतोऽन्यतरत्वस्य तथात्वेपि न तद्वैयर्थ्यमिति भावः।२३। समवाया दिसंबंधेनेत्यस्य विवरणं सर्वाधारतेत्यादि कं आदिपदेन कालिकस्यापि ग्रहणसंभवात् कालिकसंबंधातिरिक्तेत्यत्र कालिकपदं दिग्विशेषणताया अप्युप लक्षणं तस्यापि सर्वाधारताप्रयोजकत्वादिति बोध्यं दैशिकविशेषणताव्यावर्तनाय आह कालिकेति तन्मूले आश्रितत्वमिहोच्यत इत्यत्र इहेत्यस्य पूर्वप राम्रष्टद्रव्यार्थकत्वेपि नित्यद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्यत्वं लक्षणतावच्छेदकमिति लभ्यते तेन यथा च गुणादाव्याश्रितत्वसत्त्वात् भवत्यतिव्याप्तिरित्याशंकां निराकुरुते अत्रेति तथा च इहेत्यस्यन्यायसिद्धांत इत्येवार्थः वेदांतिनां मते तु नित्यज्ञानस्याप्यनाश्रितत्वांगीकारात्तत्रातिव्याप्तिवारणशंकानिरासाय तदुपात्तमिति

दि॰॥ येन विवक्षितं तेन न गुणादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात् द्रव्यस्य च कालिकेन गुणत्वादिमत्त्वाद्द्रव्ये नातिव्याप्तिः॥२३॥ नु गगनादिकं सर्वदैवास्तीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्वपि कालिकसम्बन्धेनाश्रितत्वसत्त्वादन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति मूलमयुक्तमत आ

मु॰॥ अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते। नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः आश्रितत्वन्तु समवायादिसम्बन्धेन वृत्तित्वम् विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः॥ ९॥

ह आश्रितत्वमिति समवायादिसम्बन्धेन सर्वाधारतानियामककालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन विशेषणतयेति कालिकविशेषणत येत्यर्थः अत्र नित्यद्रव्यातिरिक्तत्वं लक्षणतावच्छेदकम् न च संयोगेन परमाणोरपि वृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिः तत्संयोगस्य वृत्त्यनियाम कत्वादिति॥ ध्येयम् परमाणोरपीति पतनप्रतिबंधकसंयोगस्यैव वृत्तिनियामकत्वेन गगनादौ गुरुत्वाभावेनैव पतनानुपपत्त्या तत्संयोगस्य पतन प्रतिबंधकत्वाकल्पनेपि पार्थिवजलपरमाण्वोर्गुरुत्ववत्तया तस्य भूतलादिदेशसंयोगे पतनप्रतिबंधकत्वमावश्यकमिति स्थित्यादि परमाणोरपि सं योगो वृत्तिनियामक एवेति भावः वृत्त्यनियामकत्वादितीति जन्यगुरुत्वस्यैव पतनकारणतया तदभावादेव परमाणोः पतनासंभवेन तत्संयोगस्य प तनप्रतिबंधकत्वे मानाभावात् अन्यथा वाय्वादिप्रतिबंधकाभावदशायां सर्वेषामेव परमाणूनामधः पतनापत्तेरिति भावः इदानीमिति तथा च द्रव्या तिरिक्तसाधारणसाधर्म्यप्रकरणव्यवच्छेदकसूचनाय तु शब्द इति भावः॥ २४॥

रा०॥ धात्वर्थः क्रियेति धात्वर्थो हि क्रिया ज्ञेयाभाव इत्यभिधीयते इति हरिकारिकोक्तेरिति शेषः कर्मवत्त्वमितीति तथाच प्रकृते क्रियापदार्थो न धात्वर्थः अपितु कर्मैवेति भावः वेगइव वेगवत् तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या वेगसदृशत्वं वेगत्वमिति भ्रमं निरसितुमाह वेगसंबंधित्वमिति ननु न चेत्यादिना मूले परत्वापरत्वयोर्नोत्पादस्तत्राव्याप्त्याशंकनमनुचितं गुणांतरस्येव तयोरपि उत्पत्तिद्वितीयक्षण एव सर्वत्रोत्पत्तिसम्भवात् क्षणिकपदार्थत्वस्य च ग्रंथकारैरनंगीकारादित्याशंकां निराकुरुते दिक्कृतयोरिति इत्यपेक्षाबुद्धिरित्यत्र इति पदस्याप्यर्थकतया इदमस्माद्विप्रकृष्टमिति बुद्धिसंग्रहः तेन परत्वं प्रति सन्निकृष्टत्वज्ञानस्याहेतुत्वेपि न क्षतिः एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् यद्यपि वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विभ्

दि०॥ क्षित्यादीनां नववानान्त्विति मूलस्य तु शब्देन सूचितमर्थं प्रकटयति इदानीमिति॥ २४॥ ननु धात्वर्थः क्रिया तत्रातिप्रसङ्गः इत्यत आह कर्मवत्त्वमिति वेगवत्त्वं वेगसम्बन्धित्वं दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्सन्निकृष्टमित्यपेक्षाबुद्धिः कालकृतयोः परत्वा

मु०॥ इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते, "क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता॥ २४॥ "स्पष्टम्॥ २४॥
क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ति॥ २५॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं वेगवत्त्वं कर्मवत्त्वञ्च साधर्म्यम् न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्॥ ५

दिन०

परत्वयोर्हेतुरयमस्मादल्पतरकालसम्बद्ध इत्यपेक्षाबुद्धिश्च यत्र नोत्पन्ना तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पादादव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति न चेत्या

दित्व्यय इत्याचार्यकारिकानुरोधेन परमाणुषु द्वित्वं ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यमित्यवश्यमंगीकरणीयं तथा च नित्यापेक्षाबुद्ध्या सर्वत्र परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः संभवत्येव तथापि द्व्यणुकपरिमाणान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वित्वस्यावश्यकत्वेपि यादृशघटादौ परत्वापरत्वबुद्धिर्नानुभवसिद्धा तादृशघटादौ परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावाज्जन्यापेक्षाबुद्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणमित्याशयः अथवा दिक्पिंडसंयोगस्यापि परत्वापरत्वयोः कारणतया यादृशघटादेस्तृतीयक्षणे नाशस्तादृशघटेऽव्याप्तौ तात्पर्यम् तत्र परत्वापरत्वोत्पादक्षण एव आश्रयनाशेन तदुत्पादासंभवादिति भावः॥ ५॥

रा॰॥ द्रव्यत्वान्यत्वेनापीति वस्तुतस्तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वमेव लाघवात् न च द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदक
त्वरूपं न द्रव्यत्वइति तदादायनातिव्याप्तिसंभवः न च गुणत्वादेरपि तथात्वात्तदादायैवातिव्याप्तिरितिशंकनीयं तेषां परत्वापरत्वसामानाधिकरण्यविरहा
दितियुक्तमुत्पश्यामः अपकृष्टेतीति परमाणुपरिमाणस्यकुतोप्यपकृष्टत्वाभावात्तत्राव्याप्तिमाशंक्याह अविभुवृत्तीति अविभुवृत्तिसंयोगेतु वैजात्यमं
गीकृत्य तादृशविजातीयसंयोगस्य वेगाद्यजन्यक्रियायांकारणत्वमंगीकृत्यापि विभौक्रियावारणसंभवेनक्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतयामूर्त
त्वजातिसिद्धेर्विनिगमकत्वस्वरसस्सूचनायाह केचिदिति तच्चेतीति चकारसमुच्चयस्यार्थान्तरस्याभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशंकानिरासायाह चस्त्वर्थइति त्व

दि॰॥ आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायसमानाधिकरणान्तम् तत्रैव सत्तामादायातिव्याप्तिवारणायद्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वान्यत्वेनापि जातिर्वि
शेषणीया तेन न द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिः अपकृष्टेति अविभुवृत्तिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थः तेन परमाणोनाव्याप्तिः क्रियाज

मु॰॥ परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यंविवक्षितत्वात् मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम् तच्चैषामेवगग
नादिपरिमाणस्यकुतोप्यपकृष्टत्वाभावात् पूर्ववत्कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगवत्त्वंवेगव
द्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वञ्चवोध्यम्॥२५॥ कालखात्मदिशां सर्वगतत्वम्परमंमहत् कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वमस
र्वमूर्तसंयोगित्वम्परममहत्त्वे च परममहत्त्वं जातिविशेषः॥ ११नकतावच्छेदकतयामूर्तत्वंजातिरित्यपिकेचित् तच्चेतिनिरुक्तमू
र्तत्वञ्चेत्यर्थः चस्त्वर्थे पूर्ववदिति परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविवक्षितार्थवदित्यर्थः कालादौ स्पन्दाभावेनासम्भवमाशं
क्याह सर्वमूर्तेति॥ ११र्थेन चेत्यनेन न विभुपरिमाणे पृथिव्यादिसमवेतत्वस्यव्यवच्छेदान्न तद्वैयर्थ्यमितिभावः कालादाविति सर्वगतत्वं सर्वमूर्तकर्मतेनस
र्वगतिमत्त्वरूपस्य सर्वगतत्वस्यक्रियारहितकालादावसंभवादितिभावः ॰॰॰ ननु परममहत्त्वस्यजातित्वमभिधायतस्यकारणताद्यनवच्छेदकत्वेनतत्रजा
तित्वसाधकप्रमाणविरहेणापकर्षानाश्रयपरिमाणत्वंवातदितिकल्पान्तरमनुसृतं मूलेतच्चायुक्तं आत्मगतपरिमाणेतादृशजातेः प्रत्यक्षसंभवेनप्रत्य
क्षप्रमाणस्यैवतत्साधकस्यसत्त्वादित्याशंकांनिरस्यति अहमित्यादिमहानित्यस्य परमेत्यादिः तेन महानितिप्रतीतौ परममहत्त्वस्याविषयत्वेपिन क्षतिः॥

रा०॥ यद्यपीत्यादि नच परमाणुपरिमाणे अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षाभावेपि घटादिपरिमाणापेक्षया अपकर्षो वर्त्तत एव प्रत्यक्षसाधनत्व
तदसाधनत्वाभ्यां तयोरप्युत्कर्षापकर्षसंभवादिति वाच्यम् परिमाणनिष्ठोत्कर्षापकर्षयोः परिमाणविभाजकजात्या स्वसजातीयपरिमाणाव
धिकत्वस्यैव निपमात् कथमन्यथा विभुपरिमाणे परमाणुपरिमाणापेक्षया नापकर्षः क्रियोपयोगित्वतदनुपयोगित्वाभ्यां तयोरप्युत्कर्षापक
र्षयोः संभवादिति भावः उत्कर्षापकर्षौ गुणनिष्ठजातिविशेषौ अयमस्मादुत्कृष्ट इत्यादिप्रतीतिवलात्तयोरपि सावधिकत्वस्वीकार इति वोध्यं
महत्परिमाणवत्वमिति तथाच परमाणुपरिमाणे अपकर्षानाश्रयत्वेपि महत्त्वाभावादेव न परममहत्त्वत्वमिति भावः॥ २५॥ वहिः पदमिति

दि०॥ अहम्महानिति प्रतीतिविषय परममहत्वस्य गगनपरिणादिसाधारणस्य जातित्वसम्भवेप्यात्मपरिमाणमयोग्यमिति टीका
कृन्मतमनुसृत्याह अपकर्षेति यद्यप्यणुपरिमाणेषु द्व्यणुकपरिमाणमेवापकर्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमिति परमाणाव॰

मु०॥ अपकर्षानाश्रयपरिमाणवत्वं वा क्षित्यादिपञ्चभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् तच्च वहिरिन्द्रिय
ग्राह्यविशेषगुणवत्वम् अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्वरूपयोग्यत्वम्वोध्यम्॥ ॥

तिव्याप्तिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणवत्वम्वोध्यम्॥ २५॥ वहिरिन्द्रियेति आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय वहिः पदं॥ ॥

मनोभिन्नत्वमेव वहिष्ट्वं ग्राह्यमग्राह्य जातीयेति वहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयजातिमदिति तदर्थः संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कार
णत्वेन तदभावात् कालसंयोगो न प्रत्यक्षविषय इति जातीयपर्यन्तानुधावनमावश्यकमिति आवश्यकं च ग्राह्यसजातीयत्वविवक्षणमन्यथा
परमाणुरूपादेरप्रत्यक्षतया तत्राव्याप्तिप्रसंगादिति भावः ॐ वक्ष्यत इति वुद्ध्यादिषट्कमित्यादिकारिकयेति शेषः द्रव्यत्वमादायेति यद्यपि वि
शेषगुणत्वं रूपाद्यन्यतमत्वमेवाग्रे वक्ष्यमाणं तत्र च विशेषत्वगुणत्वयोर्न घटकता तथाप्यत्र विशेषत्वं सामान्यगुणभिन्नत्वं तत्सहितगुणत्वमे
व विशेषगुणत्वमित्यभिप्रायेण द्रव्यत्वस्यापि सामान्यगुणभिन्नतया तदादाया तिव्याप्तिरभिहिता॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ ५९

रा॰॥ नन्वेवमपि द्रव्यत्वे बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिविरहादेव तद्वारणायनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् द्रव्यत्वपदस्य द्रव्ये तदासमवेतार्थकतया क्रियाया अपित
त्वेन तत्तामादाय मनस्यतिव्याप्तेरेव तात्पर्यविषयत्वात् अन्यतमत्वस्य भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्य गुरुत्वेन सामान्यगुणभेदकूटवत्त्वे
सति गुणत्वस्यैव लक्षणघटकतौचित्येनेति भावः चक्षुरादेरिति यद्यपि चक्षुःसंयुक्तात्मसमवायस्य ज्ञाने सत्त्वात् लौकिकसन्निकर्षाभावादित्यसंगतं तथा
पि चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवायस्यैव सन्निकर्षत्वमावश्यकं अन्यथा परमाणौ चक्षुःसंयोगदशायां तत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रत्यक्षापत्तेरिति आत्मनोऽयोग्य

दि॰॥ बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमति कालादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति विशेषगुणत्वञ्च गुणनिरूपणे वक्ष्यते द्रव्यत्वमा
दायातिव्याप्तिवारणाय गुणेति लौकिकत्वनिवेशस्य फलमाह तेनेति ज्ञातो घट इति ज्ञाने च प्रकारीभूतज्ञानांशेन लौकिकविषयताच
क्षुरादेस्तत्र लौकिकसन्निकर्षाभावादिति भावः स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्य फलमाह नवेति ननु परमाणुरूपादेर्योग्यत्वे कुतो न तस्य

मु॰॥ तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात्तद्वृत्त्यात्मनि नातिव्याप्तिः नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति प
रमाण्वादावव्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्च न प्रत्यक्षत्वम् अथवात्मावृत्तिवि
शेषगुणवत्त्वम्॥ ((प्रत्यक्षमत आह महत्त्वेति लौकिकविषयतया द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कारणस्य।
महत्त्वस्य परमाणुरूपादावभावान्न तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः ननु चक्षुरिन्द्रियादिगतरूपादिविशेषगुणानामनुद्भूतत्वेन बहिरि
न्द्रियग्रहणायोग्यत्वाच्चक्षुरादावव्याप्तिमाशंक्य लाघवाच्चाह अथवेति॥ ((त्वात् ज्ञानेन न लौकिकसंनिकर्ष इति भावः महत्त्वेति ननु घटरूपा
दौ महत्त्वाभावेपि तत्प्रत्यक्षदर्शनात् परमाणुरूपे तदभावेपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्याशंकां निरस्यति लौकिकेति ग्रहणायोग्यत्वादिति बहिरिंद्रियजन्यलौ
किकप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपत्वेनैव कारणतया कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव योग्यतारूपत्वादिति भावः ननु बहिरिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूप
योग्यत्वं न लक्षणे निवेश्यते किंतु बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वमेव लक्षणघटकं तथा च तथाविधरूपत्वादिजा
तेः चक्षुरादिरूपेपि सत्त्वेन न चक्षुरादावव्याप्तिरित्यस्वरसादाह लाघवाच्चेति अथवेतीति॥

रामः ५९

रा॰॥ नन्वत्र कल्पे आत्मावृत्तित्वं समवायेन आत्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव वक्तुमुचितं अन्यथा तस्यात्मवृत्तिभिन्नत्वरूपत्वे सामान्यगु
णभेदकूटरूपविशेषत्वनिवेशेन गौरवप्रसंगात् इत्थं च विशेषत्वनिवेशनं विनापि कालादावतिव्याप्तिवारणं संभवति कालादिनिष्ठसंयोगे तादृ
शधर्मवत्त्वाभावादिति विशेषत्वनिवेशनं अनर्थकमित्याशंकामपनेतुं तन्निवेशप्रयोजनांतरमाह अत्रेति समवायेनेति बोध्यमिति शेषः अन्य
था कालिकदिक्कृतविशेषणताभ्यां स्पर्शवतोः कालदिशोरतिव्याप्तिप्रसंगादिति भावः॥ २६॥ द्रव्यत्वव्याप्येतीति यद्यपि द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वव्या

दि॰॥ अत्र कल्पे दैशिकपरत्वापरत्वमादाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति स्पर्शवत्त्वम् समवायेन स्पर्शवत्त्वं॥ २६॥ द्रव्यसमवायि
कारणेत्यादि सत्तादिकमादाय गगनेतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति आकाशशरीरिणामिति मूले शरीरिपदमात्मपरमित्यभिप्रा

मु॰॥ चत्वारि स्पर्शवन्ति होति॥ २६॥ पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम्॥ २६॥ द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादिति पृथिव्यप्तेजोवा
युषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् न च द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व
स्य विवक्षितत्वात् अथाकाशशरीरिणां अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते॥ २७॥ आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्ष
णिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्दउ
त्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्॥ ६॥ ६॥

येणाह आकाशात्मनामिति लक्ष्ये लक्षणं योजयितुं शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वञ्चोपपादयति आकाशस्येत्यादिना
क्षणिकस्य विशेषगुणस्यानभ्युपगमादाह क्षणिकत्वञ्चेति घटादिव्यावृत्तये तृतीयक्षणवृत्तीति॥ ६ प्यमित्युक्तदोषतादवस्थ्यं तथा

प्यत्रापि पूर्वोक्तरीतिरनुसंधेया अतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयं घटादिव्यावृत्तय इति क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्य लक्षणांतरतया अंते वक्ष्यमाणत
या ध्वंसप्रतियोगिविशेषगुणवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः तन्निरासायेत्यर्थः॥ ःः॥ न चेदानीमपि यद् घटरूपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं तत्रातिव्या
प्तिनादवस्थ्यमिति वाच्यम् अग्रे नश्यमानत्वात्॥ ६॥

का०मु०
दि०रा०
५१

रा०॥ द्वितीयक्षणवृत्तिरिति स्वद्वितीयक्षणवृत्तिरित्यर्थः इदं च अपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तस्थले तत्र तृतीयक्षणवृत्तिरित्येव वक्तव्यमिति बोध्यं तत्र तन्मूले स्वोत्तरवर्तित्वस्य स्वाव्यवहितोत्तरवर्तित्वरूपत्वं अव्यवहितोत्तरत्वं च स्वोत्तरविशेषगुणानुत्तरत्वे सति स्वोत्तरत्वं स्वोत्तरत्वं च स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वमित्येकोक्त्यैवोभयसंग्रहः संभवतीति ध्येयम् अत्र च स्वरूपत्वेन स्वत्वस्याननुगतत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्त एव कार्यकारणभाव इति तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कारणतायुक्ता स्वद्वितीयक्षणवृत्तित्वादेरव्यावर्तकत्वात् अनंतकार्यकारणभावापत्त्या गौरवं चेत्याशयेनाह अत्र चेति स्वाव्यवहितेति स्वप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणत्वं अव्यवहितपूर्वत्वं अत्र चापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्ष

दि०॥ स्वोत्तरवृत्तीति स्वपदं नाश्यत्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तिः तन्नद्वितीयक्षणवृत्तिर्यो योग्यविशेषगुणस्तन्नाश्यत्वादित्यर्थः अत्र च यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वोभयसम्बन्धेन योग्यविशेषगुण इति

मु०॥ योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः॥ ५॥ ५॥

सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् कार्यतावच्छेदके योग्यत्वानुपादाने प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारः योग्यत्वं च लौकिकसाक्षात्कारविषयनिर्विकल्पकान्यतरत्वमतीन्द्रियजातिशून्यत्वं वा रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विभ्विति संयोगादिनाशे व्यभिचारवार

णायोत्पन्नपुरुषान्तरीयज्ञानादितृतीयक्षणे तन्नाशवारणाय स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे च तत्पुरुषस्य न योग्यविशेषगुणोत्पाद इति सिद्धान्तः ज्ञानादेः क्षणिकत्ववारणाय द्वितीयसंबंधप्रवेशः व्यभिचार इति अन्वयव्यभिचार इत्यर्थः ननु योग्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयरूपत्वे न निर्विकल्पकस्य स्वोत्तरोत्पन्नज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याशंकामपनेतुं योग्यतां निर्वक्ति योग्यत्वं चेति लाघवादाह अतीन्द्रियेति निर्विकल्पकत्वं तु न जातिः निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निर्विकल्पकत्वात् ज्ञानत्वं तु नातीन्द्रियमिति भावः रूपादिनाश इति अत्र व्यभिचारपदं व्यतिरेकव्यभिचारपरं रूपस्य नीरूपे तदनुत्पत्त्या अन्वयव्यभिचारासंभवात् एवमुत्तरत्रापि पाकजन्यरूपादिना घटवृत्तिगगनादिसंयोगस्य नाशानुत्पादाद् व्यभिचारो बोध्यः॥

राम
५१

॥ मुद्रितदिनकरीपुस्तके॥ "अदृष्टत्वस्य जातित्वे मानाभावेन तथाप्यदृष्टे व्यभिचारात्" इति पाठः स्यात् तदा तु तत्पूर्वपंक्तौ लौकिकसाक्षात्कारविषयनिर्विकल्पान्यतरत्वं न त्वतीन्द्रियजातिशून्यत्वम् इति पाठो ज्ञेयः॥ दि०टि०

रा॰॥ व्यधिकरणानामिति एतच्च समानाधिकरणगुणानामेव नाशकत्वमिति वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं व्यधिकरणेच्छया शब्दनाशेपि तस्य द्विक्षणावस्था
यित्वनिर्वाहे चेष्टापत्तिसंभवात् परं तु अस्मदुक्तैव व्याप्तिरिति ध्येयं उत्पत्तिकालिकेच्छादिनेति पूर्वक्षणोत्पन्नेच्छादिनेत्यर्थः यद्यपि स्वस्यैव स्वनाशकत्वा
पत्तिरेव वक्तुमुचिता तथापि स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य गुरुत्वेन तत्स्थाने स्वभिन्नत्वमेव निवेश्यं स्वस्य स्वनाशकत्ववारणसंभवादेतावत्पर्यन्तानुधावनमितिम
न्तव्यं अपेक्षाबुद्धिनाशं प्रत्यपि तृतीयक्षणोत्पन्नद्वित्वनिर्विकल्पकव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वेन अनंतकार्यकारणभावापत्त्या गौरवात्तत्रैककारण
तायाः अपि वक्तुं शक्यत्वेन गौरवस्वीकारानौचित्यादित्याशयेनाह अपेक्षाबुद्धेस्त्विति एकस्मिन् क्षणे नानाविशेषगुणव्यक्तीनां नाशेन तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति

दि॰॥ कारणतावच्छेदके योग्यत्वविशेषत्वयोरुपादानान्न द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना तृतीयक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः सामानाधिकर
ण्यसम्बन्धनिवेशान्न शब्दादिना व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनान्नाशः स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वनिवेशाच्च न ज्ञानादिना उत्पत्तिकालि

मु॰॥ एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं यदात्मनि विभौ शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्य
वच्छेदेन तदभावोस्त्येव एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि॥

केच्छादीनान्नाशः केचित्तु स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिपर्यवसायितया तत्तद्गुणस्य तत्तद्गुणो नाशकः अपेक्षाबुद्धेस्तु द्वित्वप्रत्यक्षमित्याहुः॥

तन्न तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनं बहुतरादिकार्य्यकारणभावाधिक्यसंपादकं अतो लाघवेन तत्तत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति तत्क्षणोत्तर
क्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणत्वेनैव कारणता वक्तुमुचितेत्याशयेनाह एतत्क्षणोत्पन्नेति नन्वेवमपेक्षाबुद्धेरपि स्वद्वितीयक्षणवृत्तिगुणेन नाशापत्तिस्तथा च
द्वित्वनिर्विकल्पकक्षण एवापेक्षाबुद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशाद्विषयाभावेन तत्क्षणे द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह अपेक्षाबुद्धी
त्यादि॥ ॐ॥ विशेषसामग्रीति तथा च विशेषसामग्रीसहिता या एव सामान्यसामग्र्याः कार्ये पिधायकतया सामान्यसामग्रीसत्त्वेपि द्वित्वप्रत्यक्षरूप
विशेषकारणाभावान् तृतीयक्षणे नापेक्षाबुद्धिविनाश इति भावः नन्वेवं प्रथमकल्पेपि ज्ञानानंतरं मुक्तिस्तादृशज्ञानानंतरं तदात्मनि ज्ञानाद्य
नुत्पत्त्या तन्नाशानुपपत्तिः तद्व्यक्तित्वेन स्वस्यैव नाशकत्वे तस्य क्षणिकत्वापत्तिः यदि च तदनंतरमपि॥

रा. ॥ अत्र घटादिसंयोगोत्पत्त्यानन्तरं एव नाशकमित्युच्यते तथापि महाप्रलयपूर्वद्वितीयक्षणोत्पन्नचरमात्मसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे गुणोत्पादस्वीका
रे क्षणिकगुणानङ्गीकारेण तृतीयक्षणे महाप्रलयानुपपत्तेस्तन्नाशकं दुर्लभमेव न च चरमात्मसाक्षात्कारेण दृष्टमात्रनाशे कारणाभावेन महाप्रल
यानुपपत्तिरिति वाच्यम् महाप्रलयानुरोधेन तत्क्षणस्यैव तज्जनकादृष्टनाशे प्रतिबन्धकत्वोपगमात् इत्यत आह चरमज्ञानादिकं त्विति अत्र कार्य

दि. ॥ एतत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाश्यता एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता अपे
क्षाबुद्धिनाशे तु द्वित्वप्रत्यक्षविशेषसामग्री तेनापेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणे सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि न क्षतिः चरमज्ञानादिकन्तूत्तरक्षणवृत्ति
त्वविशिष्टस्वयमेव नाशकं एतत्क्षणोत्पन्नसकलविशेषगुणासाधारणत्वेदमित्यप्याहुः शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे उपपाद्य
ज्ञानादीनामपि ते उपपादयति एवमिति क्षणिकपदस्यैव पर्य्याप्तलक्षणद्वयाभिप्रायेणार्थमाह इत्यञ्चेति अव्याप्यवृत्तीत्युक्तमि

मु. ॥ इत्यञ्चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चार्थः पृथिव्यादौ रूपादिर्विशेषगुणोऽस्तीत्य
तोऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम् ॥ ९ ॥

ति न च रूपादीनामपि कालिकाव्याप्यवृत्तित्वात् कथं न हारणमिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तिपदेन दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् वि
शेषगुणेत्युक्तमिति विशेषगुणाश्च बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणा इति
वक्षमाणात्तल्लक्षणन्तु गुणनिरूपणे वक्ष्यते यत्तु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वमीश्वरेऽव्याप्तं तद्गुणानां व्याप्यवृत्तित्वादिति त
न्न अव्याप्यवृत्तिपदेनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ९ ॥ १ कारणभावानन्त्यप्रयुक्तगौरवं आहुरि
त्यनेन सूचितम् व्याप्यवृत्तित्वादितीति ईश्वरस्य शरीरविरहेण तदवच्छिन्नत्वासंभवादिति भावः ॥ ※ ॥ न क्षतिरिति नासंभव इत्यर्थः चतुःक्षण
वृत्तीत्यस्य फलमाह वृत्त्यन्तं चेति ज्ञानत्वस्य संग्रहो न स्यादित्यनेन ज्ञानत्वमादाय आत्मनि लक्षणसमन्वयायैव तृतीयक्षणावृत्तित्वमुपेक्षितम् ॥

रा॰॥ इच्छात्वमादायैव लक्षणसमन्वयसंभवेन त्रिक्षणवृत्तीत्यपि शक्यते वक्तुमिति सूचितं यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेणेति स्वावच्छिन्नज्ञानादिमत्व
संबंधेन शरीरविशिष्टार्थकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः॥ २१॥ मूलस्य न्यूनतामपनेतुमाह पतनवत्वमितीति बोध्यमित्यस्य क्षितिजलयोः साधर्म्यमित्यादिः प

दि॰॥ चतुःक्षणवृत्तीति चतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि घटादीनि तद्वृत्तिर्या जातिर्ज्ञानत्वादिस्तद्वान्विशेषगुणो ज्ञानादिस्तद्वत्वस्यात्मादौ स
त्वाल्लक्षणसमन्वयः अत्र चावृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम् तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य वृत्तित्वेपि न क्षतिः वृत्यन्तं ज्ञानत्वादे
र्जन्यवृत्तित्वात् असम्भववारणाय तदर्थत्वादिति क्षणिकविशेषगुणवत्वार्थत्वादित्यर्थः ननु त्रिक्षणवृत्तित्वमुपेक्ष्य चतुःक्षणवृत्तित्व
पर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभावः न च त्रित्वचतुष्ट्वयोर्लाघवगौरवविरहेण चतुष्टोपादाने इच्छैव नियामिकेति वाच्यम् प्रथमोपस्थित

मु॰॥ न च रूपादीनामपि कदाचित् द्वितीयक्षणे नाशसम्भवात् क्षणिकविशेषगुणवत्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्य
म् चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्वस्य तदर्थत्वात् अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयन्तु
न किमपि जन्यज्ञानादिकं तिष्ठति रूपत्वादिकन्तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्त्तते इति तद्व्युदासः ईश्वरज्ञान
स्य चतुःक्षणवृत्तित्वात् ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम् यथाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदाजन्येति न देयम्॰॥

त्वरूपलाघवस्य त्रित्वे सम्भवादत आह अपेक्षाबुद्धिरिति तथा च त्रिक्षणवृत्तिक्षणवृत्तित्वस्य प्रवेशे ज्ञानत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः
चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तीत्यस्य फलमाह रूपत्वादिकन्त्विति तद्व्युदासः रूपत्वजातिव्युदासः तथा च रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवति
घटादौ या तिव्याप्तिः सा निरस्तेति भावः जन्येत्यस्य फलमाह ईश्वरेति शरीरिणामित्यत्र मूले शरीरिपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्राये
णाह यथाकाशजीवात्मनोरिति॥ ११ ननन्वं निर्वक्तिगुरुत्वेति न च परमाणूनां सर्वदापतनापत्या प्रकृष्टगुरुत्वस्यैव पतनासमवायिकारणत्वेनां
गीकरणीयतया परमाणौ तदभावेन पतनासंभवादव्याप्तिरिति वाच्यम् पतनवृद्वत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षणीयत्वादिति भावः॥ २॥

का॰मु॰ रा॰॥ नन्वेवमप्युल्कापततीतिप्रयोगानुपपत्तिः तेजोरूपोल्कायां गुरुत्वाभावेन पतनासंभवादित्यत आह उल्केति लाक्षणिकइतिगमधात्वर्थ इ॰
दि॰रा॰ त्यादिः लाघवमभिप्रेत्याह वस्तुतस्त्विति जातिविशेषएवेति गुरुत्वजनकतावच्छेदकतयैवतत्सिद्धिरितिभावः॥२८॥ ननु मूलेयदुक्तंपरस्परसाधर्म्यं
६१

दि॰॥ ननुजन्यत्वाप्रवेशेज्ञानत्वेच्छात्वप्रयत्नत्वजातीनाञ्चतुःक्षणवृत्त्यवृत्तित्वाभावात्कथंलक्षणसमन्वयइत्यत आह द्वेषत्वादिकमि
ति आदिनाशब्दत्वपरिग्रहः विशेषपदस्यकृत्यमाह परममहत्वस्येतिनाशगुणत्वादितिचतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादि
त्यर्थः ननुपरममहत्वत्वन्नजातिः किन्त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्युक्तम् तथाचकथन्तदादायातिप्रसङ्गः इत्यत आह चतुर्थक्षणे
द्वित्वादीनामितियद्यपनुजन्यपदानुपादानेपरममहत्वत्वस्यचतुःक्षणवृत्तिवृत्तित्वान्नपरममहत्वमादायकालादावतिव्याप्तिरत आ

मु॰॥ द्वेषत्वादिकमादायलक्षणसमन्वयात् परममहत्वस्यनाशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणेद्वित्वादीनांनाशाभ्युपगमात् द्वित्वा
दीनामपितथात्वात्तद्वारणायविशेषेति त्रिक्षणवृत्तित्वंवावक्तव्यम् इच्छात्वादिकमादायात्मनिलक्षणसमन्वयः॥२९॥ रू
पद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्वं प्रत्यक्षविषयत्वञ्चेत्यर्थः नचचक्षुरादीनां भर्जनकपा
लस्थवन्हेरूष्मणश्चरूपवत्वेकिंमानमितिवाच्यम् तत्रापितेजस्त्वेनरूपानुमानात् एवंवाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभा
गानामपि पृथिवीत्वादिनारूपानुमानम्बोध्यम् नचघटादौद्रुतसुवर्णादिभिन्नेतेजसिचद्रवत्वमव्याप्तमिति॥ ॥ह चतुर्थक्षणेद्वित्वा
दीनामिति तथात्वादितिनाशजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवमभिसन्धायाह त्रिक्षणेति।२९। चक्षुरादीत्यादिना
घ्राणादिपरिग्रहः तत्रापिचक्षुरादिष्वपिपृथिवीत्वादौद्रवत्ववद्वृत्तित्वमुपपादयति घृतजतुत्यादिना योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह अतिव्या
प्तञ्चेति घटोवायुमानितिवाय्वंशे उपनीतभानात्मकघटविशेष्यक॥ ॥ वैधर्म्यमितरस्मात्तदितिसामान्यतोभिधानमप्युक्तंसप्तपदार्थानांसाध
र्म्यं ज्ञेयत्वादौतदितराप्रसिद्ध्यातदितरवैधर्म्यत्वाभावादित्याशंकामपनेतुंमुक्तावल्यांज्ञेयत्वादिकंविहायेतिपूरयतीत्याह नन्वित्यादि॥२७॥ प्राचीनस्त्रोरामः
कमितिकविन्कारिकावलीग्रंथेयः पंस्तोकोदृश्यतेसप्रक्षिप्तएवेतिमंतव्यंएतद्वाक्यस्वरसात्।३०।३१॥ ऐक्यादिति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
६१

रा॰॥ एकजातीयत्वादित्यर्थः तेन दिक्कालयोः परिमाणादिभेदेऽपि न क्षतिः॥ ३३॥ अप्रयोजकत्वादिति ईश्वरपरिमाणस्याजन्यत्वेन जन्यपरिमाणं प्र
ति द्रव्यत्वेन कारणत्वेऽपि नाहं शकार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेन नईश्वरे परिमाणसिद्ध्यसंभवादिति भावः ननु द्रव्यत्वं परि
रिमाणव्यभिचारि स्यान्निरुपाधिकं न स्यादित्यनुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेन ईश्वरेऽपि परिमाणसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव अन्यथा कालदिशोरपि परि

दि॰॥ चाक्षुषविषयवायुवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजाति मति वायावतिव्याप्तिवारणाय लौकिकेति गुरुत्ववत्त्वमिति गुरुत्वं रक्तिकामाष
कतोलकत्वादिव्यवहारासाधारणकारणम् पतनवत्त्वमित्यपि बोध्यम् पतनत्वं गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम्॥ ॰॥ उल्का पततीत्यादि
प्रयोगस्तु लाक्षणिकः वस्तुतस्तु गुरुत्वासमवायिकारणककर्मवृत्ति पतनत्वं जातिविशेष एव॥ २८॥ ननु सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेय

मु॰॥ वाच्यम् द्रवत्ववह्नि द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि
च द्रवत्वसत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादायसर्वत्र लक्षणसमन्वयः न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्त
ञ्च रूपादाविति वाच्यम् चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आत्मन्यतिव्याप्ति
वारणाय चाक्षुषेति गुरुणी द्वे रसवती गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वञ्च पृथिवीजलयोरित्यर्थः॥ ॥त्वं तत्कस्य वै धर्म्यमित्याशङ्कायामाह

ज्ञेयत्वादिकमिति॥ २९॥ वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्त
थैव चेति प्राचीनश्लोकमनुसृत्य वायोस्तावद्गुणानाह मूले स्पर्शादयोऽष्टाविति स्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाप
रत्वान्यष्टौ वेगाख्यः संस्कारश्चेति वायोर्गुणा इत्यर्थः तेजसो गुणानाह स्पर्शाद्यष्टाविति॥ ३०॥ ॥माणासिद्धिप्रसंगादित्यस्वरसादुक्तानुमाने

न स्वरूपासिद्धिमाह ईश्वर इति अत एव वेदान्तिनामीश्वरस्य स्वप्रकाशसुखात्मकत्वे विवादोऽपि संगच्छते इति भावः निरस्तमिति रूपं घटात्पृथगिति
व्यवहारानुरोधेन पृथग्पदस्याभिन्नार्थकताद्रव्यं घटः पटात्पृथगित्यत्रापि तद्विषयकतयैवोपपन्नौ ताद्दशप्रतीत्या पृथक्त्वरूपगुणान्तरासिद्धेरिति
भावः न याग्रे व्यक्तीभविष्यतीति नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरे नित्यसुखसिद्धेरिति भावः॥

॥ संख्येति एकोह वै नारायण इत्यादिश्रुत्या तत्सिद्धिरिति भावः ज्ञानेच्छाप्रयत्नास्तु क्षित्यादौ सकर्तृकत्वानुमानेनैव सिध्यन्तीति प्रतिपादितमधस्तात् नचैवमणोरणीयान् महतो महीयानिति श्रुत्या ईश्वरे परिमाणमयि कुतो न सिध्यतीति वाच्यम् महत्वाणुत्वयोर्विरुद्धत्वेन एकत्रोभयोरसंभवात् महदि॰ ॥

अपां गुणानाह स्पर्शादयोष्टाविति। ३१। पृथिव्या गुणानाह स्नेहहीना इति एते व्यवहितपूर्वोक्ताः आत्मनो गुणानाह बुद्ध्यादिषट्कमिति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपञ्चकं संख्या परिमाण पृथक्त्व संयोग विभागाः। ३२। कालदिशोर्गुणानामैक्यादेकोक्त्यैवाह संख्यादिपञ्चकमिति आकाशस्य गुणानाह शब्दश्चेति तथाचाकाशे शब्दः संख्यादयः पञ्चैव षड्गुणा इत्यर्थः॥ ३३॥ ईश्वरस्य गु॰ ॥

नच घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीत पृथिव्यादिभागानां च रसादिमत्वे किं मानमिति वाच्यम् तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः। २८। पृथिवीतेजसोरित्यर्थः नच नैमित्तिकं द्रवत्वं घटादौ वह्न्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यम् नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ २८॥ आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः पृथिव्यप्तेजो वाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्वमित्यर्थः यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत्। २९। ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् ततु न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात्॥ २९॥ स्पर्शादयोष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः। ३०। स्पर्शादयोष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम् रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश। ३१। स्नेहहीना गन्धयुक्ताः क्षितावेते चतुर्दश बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकम्भावना तथा। ३२। धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश संख्यादि पञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे॥ ३३॥

((गुणानाह संख्यादीति अत्र नव्याः ईश्वरस्य परिमाणवत्वे प्रमाणाभावः नच द्रव्यत्वेन तदनुमानमिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् ईश्वरे द्रव्यत्वसत्वे मानाभावाच्च अत एव तत्र संयोगविभागयोः सत्वेपि मानाभावः पृथक्त्वस्य च गुणत्वमेव निरस्तम् ॥

((त्वस्य देशकालापरिच्छिन्नत्वरूपतया अणुत्वस्य च सर्वान्तर्यामित्वरूपतया एव प्रकृतेवक्तव्यत्वादिति हृदयम्॥ ३४॥ इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्ताव॰ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

रा॰॥लीप्रकाशतरंगिण्यांप्रथमस्तरंगः॥१॥ कालादाविति गंधनिष्ठाकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नकालत्वावच्छिन्नका
रणतायाःकालेपिसत्वादितिभावः ननुगंधत्वावच्छिन्नकार्यत्वाविवक्षणेनैषदोषः आवश्यकंचतद्विवक्षणमन्यथाकार्यतायांसमवायसंबंधावच्छिन्
नविवक्षणमपिगंधनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतामादायजलादावतिव्याप्त्यापत्तिरित्या
शयेनादिपदमुपात्तम् तेनचगंधत्वावच्छिन्नकारणविजातीयादृष्टसंग्रहइतिध्येयम् गंधवद्वृत्तीत्यादिग्रंथस्यगंधवत्वस्येत्यादिः द्रव्यत्वव्याप्येतिद्रव्यत्वन्यून

दिः॥ यथाचेश्वरेसुखसम्भवस्तथाग्रेव्यक्तीभविष्यति एवञ्चसंख्याबुद्धीच्छाप्रयत्नसुखानीतिपञ्चैवेश्वरस्यगुणाइत्याहुः।३४। इति
श्रीभारद्वाजभट्टवालकृष्णात्मजमहादेवभट्टकृतौमुक्तावलीप्रकाशेप्रथमःपरिच्छेदः।१।गन्धहेतुत्वंकालादौगतमतोव्याचष्टेगन्धे
तिगन्धवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वमित्यर्थः तेनसुरभ्यसुरभिकपालारब्धनिर्गन्धघटेनाव्याप्तिः वृत्त्यन्तेनेनजलादावतिव्याप्तिः द्र

मु॰॥ संख्यादिपञ्चकंबुद्धिरिच्छायत्नोपि चेश्वरे परापरत्वे संख्यादिपञ्चवेगश्चमानसे॥३४॥ तेचखे आकाशे ३०।३१।३२।
३३।३४। साधर्म्यवैधर्म्येनिरूप्यसम्प्रतिप्रत्येकंपृथिव्यादिकंनिरूपयति तत्रक्षितिर्गन्धहेतुः गन्धहेतुरिति गन्धसमवायि
कारणमित्यर्थः यद्यपिगन्धवत्वमात्रंपृथिव्यालक्षणमुचितम् तथापिपृथिवीत्वजातौप्रमाणोपन्यासायकारणत्वमुपन्यस्तम्

व्यत्वव्याप्येत्यनेनतत्रैवसत्तामादायसाननवाजातिपदोपादानाज्जलपृथिव्यन्यतरत्वमादायसागन्धवत्वंवृत्तित्वञ्चसमवायेनतेन
कालिकसम्बन्धेनगन्धवतिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वदज्जलत्वादिमतिपृथिवीनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वव
ज्जलत्वादिमतिवाजलादौनातिव्याप्तिः॥ (वृत्तीत्यर्थः तेनद्रव्यत्वस्यापिद्रव्यत्वव्याप्यत्वेननतमादायजलादावतिव्याप्तिरेवमग्रेपिद्रष्टव्यंनाव्याप्ति
रिति अनेनचतादृशघटेऽव्याप्तिवारणायगंधवत्वस्योक्तरूपस्यैवविवक्षणीयतयातद्पेक्षयालाघवेनगंधसमवायिकारणत्वमेववक्तुमुचितंतथासति
पृथिवीत्वावच्छिन्नस्वरूपयोग्यतारूपकारणतामादायतादृशघटेपिलक्षणसमन्वयसंभवात् नचद्रव्यत्वव्याप्यत्वंद्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व
मेवकारणताशरीरेचगंधवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनियमांशस्यानन्यथासिद्धत्वस्यचप्रवेशेनतत्रैवगौरवमितिवाच्यम्॥ ६॥

का॰मु॰ दि॰ रा॰ ६३

रा॰॥ अत्रापिनित्यत्वादिघटितगुरुशरीरजातित्वस्य प्रवेशात् विनिगमनाविरहेणापि नस्यलक्षणतादुर्वारैवेति सूचितं नातिव्याप्तिरिति एवं चान्यतरत्वमादाय पाऽतिव्याप्तप्रसक्त्या जलपृथिवीद्वित्वमादाय न जलेऽतिव्याप्तिवारणायैव जातिपदमिति विभावनीयं अयोग्यसाधारण्येनेति अयोग्यविशेष्यत्वेनेत्यर्थः वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः तत्साधारण्येन अयोग्यपरमाण्वादिवृत्तित्वेनेत्यर्थः तथा च परमाणौ प्रत्यक्षेण न पृथिवीत्वजातिसिद्धिरपि तु तत्रापि गंधोत्पत्त्या गंधरूपकार्यहेतुकानुमानेनैव तत्कारणतावच्छेदकपृथिवीत्वसिद्धिरिति भावः नियत कारणेति कारणे नियतत्वं जलादिव्यावृत्तत्वमेव नियम्यत्वं कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तथा च गंधं प्रति पृथिवीत्वेनाकारणत्वे कदाचिज्जलादावपि तदुत्पादः स्यादिति भावः ननु नेयमापत्तिः संभवति

दि॰॥ प्रमाणोपन्यासायेति यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया न प्रमाणान्तरापेक्षा तथापि अयोग्यसाधारण्येन प्रत्यक्षासम्भवात् तत्साधारण्येन पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यास इति भावः अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नं प्रति पृथिव्या हेतुत्वानङ्गीकारे आकस्मिकत्वापत्तेः नियतकारणानियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः तथा च कार्यमात्रवृत्तेर्गन्धत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुरोधेन तदवच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति भावः इद

मु॰॥ तथाहि पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्ने गन्धस्याकस्मिकत्वापत्तेः

मुपलक्षणं रूपादिनाशकतावच्छेदकतयापि पृथिवीत्वजातिसिद्धिर्द्रष्टव्या प्रतियोगितासम्बंधेनाश्रयनाशजन्यरूपनाशं प्रति स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वस्ववृत्तिरूपत्वोभयसम्बन्धेन विलक्षणतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात्॥ ऽऽपाकजगंधे विजातीयतेजःसंयोगत्वेन तेजःसंयोगस्यापाकजेऽवयवगंधस्येव कारणतया तदभावादेव जलादौ गंधोत्पादासंभवात् वैजात्यस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकरणीयत्वात् अन्यथा एकवैजात्यस्य रूपादिजनकतावच्छेदकतया जलादौ रूपोत्पादापत्तेः न च रूपात्मकप्रतिबंधकसत्वादेव न तत्र तदापत्तिरिति वाच्यम् रूपांतरोत्पादकतावच्छेदकस्यैव पूर्वरूपनाशकतावच्छेदकतया नाशस्यैवापादनीयत्वादित्यस्वरसाद्भावमाह तथा चेति कार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यस्य समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यर्थः तेन गंधत्वस्य विजातीयादृष्टजन्यतावच्छेदकत्वेपि न पृथिवीत्वासिद्धिप्रसंगः व्याप्तिसिद्धिस्तु घटत्वादिकपालत्वादिभ्यां कार्य्यकारणभावदर्शनादेवेति भावः ननूक्तव्याप्तौ मानाभावस्तद्ग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यस्वरसात्प्रमाणांतरं दर्शयति। इदमित्यादिविलक्षणेति

प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानां... रामः

६३

रा॰॥स्ववृत्तिरूपत्वस्येतिरूपत्वस्यतेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वेमानाभावात्स्ववृत्तित्वप्रवेशः परंपरासंबंधेप्रविशिष्टविशेषणभागस्यसप्रतियो
गिकत्वादेवविशिष्टपरंपरासंबंधस्यसप्रतियोगिकत्वनियमात्तद्वृत्तिराधेयतायाः तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वेनस्ववृत्तिरूपत्वस्यतत्प्रतियो
गिकत्वसंभवादितिभावः स्वसमवायिसमवेतत्वेति विलक्षणतेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगिसमवेतत्वेत्यर्थः नष्टपृथि
वीत्वाप्रवेशेपि न क्षतिः तेजस्संयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वस्यतेजस्यनंगीकारादितिभावः तेजसइति विजातीयसंयो

दि॰॥पृथिवीत्वस्यतादृशनाशकतावच्छेदकसम्बन्धघटकत्वात् आम्रयनाशजन्यरूपनाशेव्यभिचारवारणायाजन्यान्तना
शविशेषणम् घटाग्निसंयोगेनपटरूपनाशापत्तिवारणायसमवेतत्वान्तस्यनाशकतावच्छेदकसम्बन्धेप्रवेशः तेजो
वृत्तिरूपेप्रतियोगितासम्बन्धेनतादृशरूपनाशापत्तिवारणायतद्घटकतयापृथिवीत्वप्रवेशः स्वसमानाधिकरणरसग
न्धादौप्रतियोगितासम्बन्धेनतादृशरूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणायस्ववृत्तिरूपत्वस्यनाशकतावच्छेदकसम्बन्धेप्रवेशः
स्ववृत्तित्वञ्चकालिकविशेषणतयाबोध्यम् स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्यसम्बन्धत्वेरूपत्वविशिष्ट
स्वसमवायिसमवेतत्वमादायविनिगमनाविरहेणनाश्यनाशकभावद्वयापत्तेरितितत्परित्यागः एतेनपाकजगन्धेतेजः
संयोगस्यकारणत्वेनापाकजेचसुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुरभ्यादेर्नियामकत्वेनगन्धेत्वेनपृथिवीत्वेनकार्यका
रणभावेमानाभावात्पृथिवीत्वन्नजातिरितिप्रत्युक्तम्॰॥

गेनेतिशेषः तेनजलादौनगंधापत्तिः वैजात्यस्यपृथिव्यनुयोगिकसंयोगएवस्वीकारादितिहृदयं प्रत्युक्तमितितादृशकार्यकारणभावाभावेपि
रूपनाशकतावच्छेदकसंबंधघटकतयैवतत्सिद्धेरितिभावः पृथिवीत्वेनेतीति पाषाणादौगंधसत्वादितिमूलमसंगतं तत्रतत्साधकप्रमा
णाभावादित्याशंकानिरासायगंधसत्वादित्यस्यगंधानुमानादित्यर्थकतयाआवश्यकत्वेनतत्रहेत्वनुपन्यासेमूलस्यन्यूनतापत्तेरितिभावः॥

का॰मु॰ रा॰॥ ब्रूयं यदिति पाषाणस्य पृथिवीत्व एव लक्षणस्याव्याप्तिः तस्य पृथिवीत्वे तु तत्र गंधसत्वस्यातिव्याप्तिवारकतया अनुकूलत्वादिति भावः व

दि॰रा॰ स्तुस्थितिमनुरुध्येति पाषाणस्य पृथिव्यन्यद्रव्यतया अपसिद्धांततया लक्ष्यत्वे न तत्राव्याप्तिपरिहारस्यैवोचितत्वादिति भावः पाषाणारंभकेति

ई॰श॰ ति न च पाकजगंधनाशोपि कारणमन्यथा गंधनाशात्पूर्वमेव पाकेन गंधोत्पादप्रसंगादिति कथं निर्गंधपरमाणौ गंधोत्पादः संभवतीति वाच्यं गंधं

दि॰॥ ननु गन्धवत्वस्य पृथिवीलक्षणत्वे पाषाणादौ गन्धशून्येऽव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति न चेत्यादिना॰ तत्रापि पाषाणा दावपि पृथिवीत्वेनेति शेषः गन्धसत्वात् गन्धानुमानात् ननु पाषाणादौ गंन्धसत्वेऽनुपलम्भो न स्यादित्यत आह अनुपलब्धि स्त्विति॥ अनुत्कटत्वेन अनुद्भूतत्वेन ननु पाषाणस्य पृथिवीत्व एव मानाभावेनितरां तदधीनगन्धवत्वे इत्यत स्तत्र पृथिवीत्व

मु॰॥ न च पाषाणादौ गन्धाभावात् गन्धवत्वमव्याप्तमिति वाच्यम् तत्रापि गन्धसत्वात् अनुपल ब्धिस्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते ॥ ॥

साधनाय भूमिकामारचयति कथमन्यथेत्यादिना अन्यथा पाषाणादौ पृथिवीत्वानङ्गीकारे तद्भस्मनि पाषाणभस्मनि यद्यपि पाषाणे पृथिवीत्वाभावेनालक्ष्यत्वादेव तत्र गन्धवत्वलक्षणस्याव्याप्तिर्व्यर्थस्तत्र गन्धसाधनाय परिश्रमस्तथापि वस्तुस्थितिमनु रुध्य तथोक्तमिति ध्येयम्॥ पाषाणभस्मनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धस्तेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् तत्स्वभस्मा॥ १ ॥ ॥

प्रतिगंधस्य प्रतिबंधकत्वेन प्रतिबंधकसंसर्गाभावविरहादेव गंधसत्वे तदुत्पादासंभवात् नैवमपि जलादौ पाकेन पाकजगंधापत्यातद्वारणा येव पृथिवीत्वेन गंधहेतुता आवश्यकेति वाच्यम् विजातीयतेजःसंयोगस्यैव पाकत्वात् जलादिवृत्तिसंयोगे वैजात्यानंगीकारादिति भावः द्रव्य पदमिति ननु अग्रे ध्वंसत्वेन ध्वंसजन्यत्वं विवक्षणीयं तथा चात्र न व्यभिचारः प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद् व्यक्तित्वेन हेतुतयैवोपपत्तौ मध्यविधानं तत्कार्यकारणभावे मानाभावादित्यत आह॥

रा०॥ अथवेति कायव्यूह इति कटितिप्रारब्धस्य यार्थे सौभरिप्रभृतीनां युगपदनेकशरीरपरिग्रहः पुराणेषु श्रूयते तादृशकार्यसमूहे मिथ्याज्ञान
जन्यानादिवासनाध्वंसोपि हेतुत्वेनांगीकरणीयस्तत्वज्ञानरहितानां युगपदनेकशरीरपरिग्रहस्य काय्य — ननुभवादिति यद्द्धं स जन्यमित्युक्तौ वास
नोपादानानुपादेये कायसमूहे भवति व्यभिचार इति भावः नवीनमत इति दंड प्रागभावध्वंसस्य नवीनमते दंडरूपत्वानंगीकारेण दंडजन्य
घटादौ वक्ष्यमाणव्यभिचारासंभवेन उक्तमेव प्रयोजनं तन्मत इति सूचनाय इदमुक्तं प्राचीनमते घटेपि व्यभिचारस्तदनुपादानइत्याह दंडेतिप्र

दि०॥ रम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वसिद्धिस्तत श्च पाषाणारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् भस्मारम्भकावयवपाषाणाव
यवयोरैक्यादेवञ्च पाषाणस्यापि पृथिवीत्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्तदेन द्विशदयति भस्मनो हीति एतेन पाषाणइव तद्भस्मन्यप्यनुद्भूत
गन्धापत्तिवारणाय पाषाणावयवेषु पाकाङ्गीकार आवश्यकः एवञ्च पाकोत्पादितगन्धवद्भिः पाषाणावयवैरेव तद्भस्मारम्भः॥
निर्गन्धैश्चैतैरेव पाषाणारम्भ इत्यन्यथा तद्भस्मनीत्याद्यसङ्गतिरिति परास्तम् तथासत्यप्युक्तप्रणाल्या पाषाणे पृथिवीत्वसिद्ध्यातेन

मु०॥ भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यम् तत्तदुपादानो॰
पादेयमिति व्याप्तेः॥ ११ गन्धानुमानसम्भवादिति यद्द्रव्यमिति अत्र च घटध्वंसप्रत्यक्षे घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय
प्रथमं द्रव्यपदम् अथवा घटध्वंसजन्यरूपध्वंसे व्यभिचारवारणाय तन्मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकायव्यूहे नवीनमते दण्डस्वरूप
दण्ड — प्रागभावध्वंसजन्ये घटे वा व्यभिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदम् प्रतिवन्धकात्य — न्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंस
पदम्॥ १९ तिवंधकात्यंताभावजन्ये इति मण्यभावजन्यवह्न्यादावित्यर्थः प्राचांमत इति नवीनमते तु प्रतिवंधकात्यंताभावस्यैव कार्यहेतु
न यानायं व्यभिचारः संभवतीति भावः नारकीयशरीर इति नच निषिद्धाचरणमेव पापद्वारा नरके तदुपयोगिशरीरे च हेतुरिति न व्यभिचार इति वा
च्यम् स्वानुकूलकृतिमत्वसंवंधेन निषिद्धकर्मणोपि हेतुत्वसंभवादिति भावः दध्नीति स्थूलदध्नीत्यर्थः दुग्धावयवेत्यस्यापि स्थूलदुग्धावयवेत्यर्थः
सिद्धांतेपि दधिद्व्यणुकस्य दुग्धद्व्यणुकावयवजन्यत्वस्वीकारादिति॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ ९५

रा॰॥ व्यभिचारइतीति दधित्र्यणुकस्य दुग्धत्र्यणुकध्वंसजन्यत्वेतत्र दुग्धत्र्यणुकावयववृदुग्धद्व्यणुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेतिभावः द्व्यणुकाति रिक्तेतिदंचउपादानपदस्य साक्षादवयवपरताभिप्रायेणोक्तं तदुपादानोपादेयमित्यस्य तदारंभकपरमाण्वारभ्यमित्यर्थकत्वेतु स्थूलदध्नोपिस्थूल दुग्धध्वंसजन्यत्वेपिनक्षतिस्तदारंभकपरमाण्वारभ्यत्वस्य तत्रसत्वात् परमाणौतदारंभकत्वंचतत्सत्ताप्रयोजकसत्तावत्वमेवशक्यतेनिर्वक्तुम् अ न्यथास्थूलपाषाणारंभकावयवोपादेयत्वेभस्मनोपिपाषाणत्वापत्त्यविशेषाद्दधिपर्यंतानुधावनेप्रयोजनाभावश्चेतिचिंतनीयमितितस्येतिनियम

दि॰॥ ध्वंसत्वेनचेहजनकत्वंविवक्षितम् तेनप्राचाम्मतेप्रतिबन्धकसंसर्गाभाववत्वेनतस्यहेतुत्वेपिनक्षतिः ध्वंसजन्यत्वञ्चादृशद्वारा विवक्षितम् तेनशालग्रामध्वंसजन्येनारकीयशरीरेनव्यभिचारः नचदुग्धध्वंसजन्येदध्निदुग्धावयवजन्यत्वस्वीकारेदध्नोपिदुग्धत्वाप त्यादुग्धावयवैर्दधिनजन्यतेइत्यङ्गीकरणीयम् तथाचदध्निव्यभिचारइतिवाच्यम् दध्नोद्व्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारात् द्व्य

मु॰॥ दृष्टञ्चैतत्खण्डपटेमहापटध्वंसजन्येइत्यञ्चपाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्य
पाषाणस्यापिपृथिवीत्वंतथाचतस्यापिगन्धवृत्वेबाधकाभावः „नानारूपवतीमता„॥

णुकरूपदुग्धध्वंसजन्यत्वेपिनस्यनतत्रव्यभिचारः तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्यदध्निसत्वात् नचदुग्धपरमाणुजन्यत्वेनदध्नोपि दुग्धत्वापत्तिरितिवाच्यम् दुग्धपरमाणौदुग्धत्वाभावात् द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः परमाणुवर्तित्वेमानाभावात् अन्यथापरमाणुस्वरू पदुग्धजन्यत्वेनदुग्धत्वापत्तिवारणासम्भवात् दधित्वदुग्धत्वयोः परमाणौजातिसङ्करप्रसङ्गादितिव्याप्तिबोधार्थन्दृष्टान्तमाहदृष्टञ्चै तदितिं॥

स्येत्यर्थः तत्रदधिद्व्यणुके॥ मानाभावादितिदुग्धारम्भकपरमाणूनामन्यत्रगमनंदध्यारम्भकतद्भिन्नपरमाणूनामत्रागमनमित्यस्यक ल्पनंतत्प्रयोजकविरहेणायुक्तमितिभावः॥ अन्यथेतिदधिद्व्यणुकस्यदुग्धपरमाणुजन्यत्वेइत्यर्थः नतुद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेःपरमाणुवृत्तित्वे बाधकाभावस्सत्वमानंभविष्यतीत्यतआह दधित्वेत्यादिजातीति अत्रापिवृत्तित्वंजातिमत्वंचसमवायेनैवविवक्षणीयम् अन्यथाजलत्वंपृथि वीत्वंचादायजलेऽतिव्याप्तिनादवस्थ्यात् एवंचजातिपदेनग्राहृतिर्जलपृथिव्युभयत्वादीनांद्रष्टव्या॥ ॥ ॥ ॥ ९ ॥ ९ ॥

रामः
९५

रा०॥ अपेक्षेति रूपनिष्ठद्वित्वं न संख्यारूपं गुणे गुणानङ्गीकारात् अपितु रूपद्वयविषयकापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं तन्निवेशनीयमिति गौरवमतस्त

दि०॥ मूले नानारूपवत्त्वं लक्षणान्तरमुक्तं तल्लक्ष्ये प्रतिपादयति शुक्लेत्यादिना अलक्ष्ये लक्षणगमनासत्त्वं प्रतिपादयति नत्विति रूप
द्वयेति रूपद्वयवद्वृत्तिसत्तारूपजातिमति गुणादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वादिमति जलादावति
व्याप्तिवारणाय रूपद्वयवद्वृत्तीति द्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति अपेक्षाबुद्धि
विशेषविषयत्वरूपद्वित्वघटितत्वेन गौरवादाह रूपनाशेति अत्रापि प्रतिपद्व्यावृत्तिः पूर्ववद्बोध्या षड्विधस्तु रसस्तत्रेति मू

मु०॥ शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते न तु जलादौ तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात् पृथिव्यान्त्वेकस्मि
न्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसम्भवात् न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्य
त्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात् वैशेषिकनये पृथिवी
परमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्यायनये घटादावपि न तत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः षड्विधस्तु रसस्तत्र मधु
रादिभेदेन यः षड्विधरसः स पृथिव्यामेव जले मधुर एव रसः अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
लक्षणार्थोऽवसेयः गन्धस्तु द्विविधो मतः॥ ३५॥ द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं द्विविधत्व
स्याव्यर्थत्वात्॥ ११ लोक्तं रसस्य षड्विधत्वम्प्रकाशयति मधुरेत्यादिना ननु यत्र नानारसा नोत्पन्नास्तत्राव्याप्तिरत आह अत्रापी
ति ननु मूले गन्धस्तु द्विविधो मत इत्यनेन द्विविधगन्धवत्त्वम्पृथिव्या लक्षणम्प्रदर्शितं तन्न च्चायुक्तं द्वैविध्यांशस्य वैयर्थ्यादित्यत
आह वस्तुस्थितिमात्रमिति वस्तुगत्या गन्धो द्विविधस्तिष्ठतीति सूचयितुमुक्तम् न तु लक्षणे द्वैविध्यस्यापि प्रवेश इत्यर्थः॥ ६ ॥

रघटितं रूपनाशघटितलक्षणं प्रणिनाय नाशत्वं च अखंडोपाधिरूपमेवेति न गौरवमिति भावः द्वित्वादिघटितत्वेनेत्यादिपदं संपाता यातं न तदि
तरभागस्योभयत्र तुल्यत्वादिति ध्येयम्॥ ३५ ॥

का॰मु॰ रा॰॥ जातौ नीति अत्रापि पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् ननु पृथिवीत्वमपि पृथिवीलक्षणं संभवतीति तत्कथन्नोक्तमित्याशंकां निरस्यति अत्रेति ॥ ९ ॥

दि॰ ॥ गन्धस्य द्वैविध्यम्प्रकाशयति द्वैविध्यञ्चेति ॥ ३५ ॥ अनुष्णाशीतत्वस्य वैयर्थ्यादाह इत्यञ्चेति पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रोक्तौ त्विन्यर्थः न्यायमते पाकजस्पर्शाभाववति पटे वैशेषिकमते पाकजस्पर्शस्य परमाणुष्वेव विद्यमानत्वाद्द्व्यणुकादिनि पाकासिद्धिमाशंक्यनिषेधति यद्यपीति पाकजस्पर्श इति पटादावित्यादिपदेन वैशेषिकमतेऽवयविमात्रपरिग्रहः सत्तारूपजातिमादाय गगनादावतिव्याप्तिवार॰

मु॰ ॥ द्वैविध्यञ्च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायावपि वर्त्तत इत्युक्तम्पाकजेति इत्थञ्च पृथिव्याः स्पर्शोनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थमुक्तं पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणं अधिकस्य वैयर्थ्यात् यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥ अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी सा पृथिवी द्विविधा नित्याऽनित्या चेत्यर्थः अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या ॥ ३६ ॥ तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिरूपा सर्वाप्यनित्येत्यर्थः सैवानित्या पृथिव्येवावयववतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ९ ॥

णाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वसमानाधिकरणसत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय व्याप्यभागः स्पर्शसमानाधिकरणजलत्वादिकमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय पाकजेति पाकजद्रव्यत्वसमानाधिकरणतेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शेति जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति अत्र च पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वाल्लक्षणत्वन्न सम्भवतीति तत्परित्यागः ॥

आचार्यमत इति व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानमेव॰ ॥

रा॰॥ सर्वत्रानुमितौ कारणं न चैवमन्वयसहचारज्ञानेन पृथिवी नरेभ्यो भिद्यते गंधवत्वादित्यादावन्वयव्याप्तिज्ञानासम्भवात्कथमनुमितिरिति वाच्यम्
॥ तत्र व्यतिरेकसहचारग्रहेणैवान्वयव्याप्तिग्रहस्वीकारात् तथा चान्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेव केवलान्वयित्वं हेतौ व्यतिरेकसहचार
मात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वमुभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वमित्याचार्यमतमुभयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणतावादि
मणिकारमते एवं गृहीत्वान्वयमात्रव्याप्तिमत्वादिकं केवलान्वयित्वादिकमिति बोध्यं पक्षतावच्छेदकस्येति व्याप्तिग्रहदशायामेवानुमितिग्राह्यस्य पक्षता
वच्छेदके साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य गृहीततया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः अविरोधादिति समानाकारिकाया अधिकविषयिण्यामपि तथा

दि॰॥ वस्तुतस्तु पृथिवीत्वजातिरपि पृथिव्या लक्षणम् न च व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इत्याचार्यमते पक्षतावच्छेदकस्य
न हेतुत्वमिति वाच्यम् हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ज्ञानेपि हेतुमान् साध्यवानिति बोधस्यानिष्पन्नत्वेन पक्षतावच्छेदकस्यापि हेतुत्वावि

मु॰॥ नन्ववयविनि किं मानम् परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षत्वं न स्या
दिति वाच्यम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात् ॥ ९ ॥ ९ ॥

रोधात् व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायान्तु सुतराम् अणुत्वस्य द्व्यणुकेपि सत्वादाह परमाणुरूपेति॥ ३६॥ बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घटइ
त्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणम्भविष्यत्यत आह परमाणुपुञ्जैरेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपपत्तेरिति अयं घ
टइत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य तत्र दृष्टान्तमाह॥ ११विधाया एव सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः यद्यपि
तथा चायमित्युपनयवाक्यात्पक्षो हेतुमानिति बोधस्यैव प्राचीनैः स्वीकारात्पक्षतावच्छेदकहेतोरैक्ये उपनयवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति तथापि परा
र्थानुमितावेव न्यायप्रयोगस्यापेक्षणीयतया स्वार्थानुमितिमादायैव लक्षणप्रयोजनसम्भवात् उपनयवाक्याच्छाब्दबोधसम्भवेपि क्षतिविरहात् नवी
नमते साध्यव्याप्यहेतुमत्ताबोधस्यैवोपनयजन्यत्वोपगमेन विधेयांशेऽधिकावगाहितया न तत्सम्भवाच्चेति भावः सुतरामिति इदमुपलक्षणम् अवच्छेद
कावच्छेदेनानुमितिसंभवोपि बोध्यः सामानाधिकरण्यमात्रविषयकसिद्धेस्तत्राप्रतिबंधकत्वादिति दिक्॥ ३६॥ नन्वयं घट इति प्रतीतेः॥

का॰ मु॰ रा॰॥ परमाणुपुंजविषयकत्वेमत्पिंडेपितथाप्रतीत्यापत्तिस्तत्रापितत्सत्वादित्यतस्तद्व्यावष्टेविलक्षणेतिसंस्थानंसंयोगः समूहस्यैकत्वादितिसमूहशब्दा
दि॰ रा॰ र्थोत्रतावद्धान्यनिष्ठसंस्थाविशेषएवनतुतद्विशिष्टधान्यानितत्रैकत्वाभावात् प्रत्येकमेकत्वसत्वेपिराशिपदप्रयोगानुपपत्तेरितिध्येयम् संयोगविशेषस्ये
दृश्यैकधान्यसंयुक्तापरधा॰न्यसंयुक्तान्यधान्यप्रतियोगिकसंयोगस्यैवेत्यर्थः नसंभवतीति अन्ययापिशाचादीनामपिपरस्परसंयुक्तानांप्रत्यक्षत्वापत्तेरि

दि॰॥ यथेति तत्समूहस्यकेशसमूहस्य अनुपपत्तिरितिपरमाणूनामनेकत्वादणुत्वाच्चेतिभावः इतिवदुपपत्तेरिति तत्र यथाधान्यसमूह
स्यैकत्वादेकइतिप्रतीतिरेवंसंयोगविशेषस्यैवमहत्वात्मकनयामहानितिप्रतीतिस्तथापरमाणुपुञ्जेप्यपीतिभावः प्रत्यक्षत्वायोगादि
तितथाचस्वभावतोऽयोग्यानाम्परमाणूनाम्परस्परसंयोगमात्रेणयोग्यत्वन्नसम्भवतीतिभावः दूरस्थकेशस्तुस्वभावतोनातीन्द्रियइतित्व

मु॰॥ यथैकस्यकेशस्यदूरेऽप्रत्यक्षत्वेपिनतत्समूहस्यप्रत्यक्षत्वम् नचैकोघटः स्थूलइतिवुद्धेरनुपपत्तिरितिवाच्यम् एको
महान्धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः मैवंपरमाणोरतीन्द्रियत्वेनतत्समूहस्यापिप्रत्यक्षत्वायोगात् दूरस्थकेशस्तुनातीं
न्द्रियः सन्निधानेतस्यैवप्रत्यक्षत्वात् नचतदानींदृश्यपरमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नत्वान्नप्रत्यक्षत्वेपिविरोधइतिवाच्यम्
अदृश्यस्यदृश्यानुपादानत्वात्॰॥ ऽऽदुक्तदृष्टान्तस्यवैषम्यमित्याहदूरस्थकेशस्त्विति॰ तस्यैवेति तस्यदूरस्थकेशस्यएवकारश्चन
च्छद्ग्राकनसन्निधानपदेनान्वेति तथाचसन्निधानतस्यवतस्यप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाचदूरत्वस्यप्रतिवन्धकत्वात्तद्दशायामप्रत्यक्षत्व
मात्रंतस्यनतुस्वाभाविकमप्रत्यक्षत्वमितिभावः उत्पन्नत्वादितिक्षणभङ्गवादिनाम्मतेपरमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादितिभावः॥ ६ ॥

तिभावः ननुतस्यैवेत्यस्यदूरस्थकेशस्यैवेत्यर्थ कत्वएवकारासंगतिः सन्निधानेघटादेरपिप्रत्यक्षत्वादत आहएवकारश्चेति ननुअदृश्यपरमाणुपुञ्जा
दृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तिर्मूलोक्तानसंगच्छतेपरमाणूनांनित्यत्वादित्याशंकांनिराकुरुतेक्षणभंगेति नयाहितेषांप्रयोगः यत्सत्तत्क्षणिकंदीप
संततिवदितिभावः अदृश्यस्यदृश्यानुपादानत्वादितिमूलंतत्रयद्यप्युपादानपदंनकारणार्थकंसम्भवति स्वमतेप्यदृश्याद्दृष्टस्यदृश्यघटादिका
रणत्वान्नापितथापिकारणार्थकंसम्भवति॰॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰॥ अदृश्यपरमाणौ दृश्यपरमाणुसमवायिकारणतया अन्यैरप्यनङ्गीकारात् समवायेन परमाणौ परमाणोर्वृत्तित्वांगीकारे परमाणोरेवसावयव
त्वापत्त्याऽवयविनिराकरणानुपपत्तेः नापि प्रकृतस्यर्थकं प्रकृतित्वं हि दग्धो दुग्धादौ स्वजनकनाशप्रतियोगित्वं न च न तेषां मते परमाणुषु संभवति क्षणभं
गवादिनां तेषां पूर्वपूर्वव्यक्तित एवोत्तरोत्तरव्यक्तेरुत्पादस्यानुमततया न्ते नाशात् क्षणव्यवधानस्यैरनंगीकारादिति महदसमञ्जसं तथापि तन्मतेऽत्या
दि पूरणस्यानुपपत्तिः तन्मते पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवोत्तरव्यक्तिहेतुतयाऽदृष्टादेः कारणतानभ्युपगमे नोपादानपदस्य कारणमात्रार्थकत्वे क्षतिविरहादि

दि॰॥ अन्यथा अदृश्यस्य दृशोत्पादकत्वे तत्र ताहृशदहनोत्पत्तिस्थले तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः स्वभावात् कारण
नैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिना लोकादिपरिग्रहः तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावेन तदभावात् महत्त्वाभावादित्यर्थः अत्रनास्ति

मु॰॥ अन्यथा च सुरूपादिसन्ततेः कदाचिद् दृश्यत्वप्रसङ्गात् न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरि
ति वाच्यम् तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् न चादृश्येन द्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरु
त्पत्तिरिति वाच्यम् यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित्स्वभावादायस्महे किन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशाद्दृ
श्यत्वम् तदभावे चादृश्यत्वं तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वम् न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात् न हि त्वन्मतेऽपि सम्भवतीदं परमा
णौ महत्त्वाभावात् इत्यञ्चावयवविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वं तेषां चावयवावयवधाराया अन
न्तत्वे ॥ १ ॥ ११ कमतानुयायिनः परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावात् प्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुंजात्मनां तेषां प्रत्यक्षे बाधका
भावः न च महत्त्वाभाव एव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैव महत्त्वस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् न च परमाणूनां नित्यत्वाद् घटादावुत्प
तिनाशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात्॥ ३३ तिथ्येपम कारणनैरपे
स्यादिति तथा च तन्मते नीन्द्रियत्वस्य प्रत्यक्षत्वस्य स्वाभाविकमित्यतीन्द्रियकपदार्थोत्पादकत्वे च स्वरूपादौ कदाचिद् दृश्यत्वमापादितम्भन्मते तु कारणव
शात् त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि न तदभावात् द्व्यणुकस्यातींद्रियत्वसंभवाददृश्यस्य दृश्यकारणत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः विलक्षणसंयोगेनिविजातीयसंयोगेत्यर्थः

का॰मु॰
दि॰रा॰
६

रा॰॥ तच्चवैजात्यं चक्षुः पिशाचादिसंयोगव्यावृत्तमेवांगीकरणीयमतो न तेषां परस्परसंयोगे न प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः एवकारेण तदतिरिक्तमहत्वा
स्वीकारः सूचितः अवयविमात्रस्यैवानंगीकारादाकाशकालाद्यप्रत्यक्षपदार्थानामप्यनंगीकाराच्च तन्महत्वेऽव्याप्त्यसंभवादिति ध्येयम् उत्पत्तिनाशयोः स्वी
कारादिति न चैवं प्रतिक्षणं घटादावुत्पत्तिविनाशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् घटधारायां दीपकधारावच्छिन्नत्वेन तत्प्रत्यक्षासंभवात् प्रत्यक्षपुंजसजातीयपुं
जांतरपूर्वत्वाभावेनाशस्य तादृशपुंजान्तरानुत्तरत्वे चोत्पत्तेः प्रत्यक्षत्वसंभवादिति भावः सिद्धांतादिति कपालरूपपुंजद्वयाद्घटरूपैकपुंजोत्पत्तिरिति सिद्धांत

दि॰॥ न च परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यम् तन्मते कपालस्या
पि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपरमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपरमाणुपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादि
त्याहुः तन्न घट इत्यादिप्रतीतिविषयतया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादित्यवयवातिरिक्तावयविसिद्धिरिति दिक् मेरुसर्षपयोरिति
अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्व्यणुकस्य सावयवारब्धत्वे महत्वापत्तिः समुच्चीयते साम्यम्परिमाणतारतम्याभावः परि

मु॰॥ मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः॥ ६॥

माणकारणीभूताया अवयवसंख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः न च मेर्ववयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वन्तु सर्षपावयवानां स
र्षपतुल्यपरिमाणवत्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम् मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारत
म्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् न च मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्तद्विशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेषस्यापि संख्यावि
शेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति॥ ११ दित्यर्थः दिगिति त्र्यणुकस्यावयवधाराया विश्रांतिरिति दीधितिकारमते पुंजकस्य
केशसमूहवत् प्रत्यक्षत्वसंभवेऽपि नानात्र्यणुकानां तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पने गौरवादेवातिरिक्तावयवसिद्धिरिति सूचितम् महत्वापत्तिरिति अपकृष्टम
हत्वं प्रति स्वाश्रयसमवेतसमं तत्वसंबन्धेन संख्यायाः कारणत्वादिति भावः कारणीभूताया इति परमाणूत्कर्षापकर्षप्रयोजिकाया इत्यर्थः साम्यादिति सा
म्यमत्र उभयावयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव न त्वेकजातीयत्वमवयवधाराया अविश्रांतत्वेन द्रुतसंख्याया एवासिद्धेरिति ध्येयम्॥ ६॥ ६॥

स॰भ॰
६

रा॰॥संयोगविशेषादिति मुष्टिपरिमिततूलस्य यथा प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्धं तथा मेरोरवयवेषु अत्यन्तशिथिलसंयोगान्मेरुपरिमाणस्योत्कर्षः सर्षपावयवेषु च किञ्चिच्छिथिलसंयोगात्तत्परिमाणस्यापकर्ष इति भावः संख्याविशेषनियम्यत्वेनेति यद्यप्यवयवानां संख्यासाम्येपि प्र

दि॰॥ ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह यत्रत्विति असमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावप्यणुत्वे किम्मानमित्यत आह महत्परिमाणेति चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रात्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः तदसिद्धेरिति अवयवधारा या असिद्धेरित्यर्थः अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्यादि अनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः न च चाक्षुषम्प्रति महत्त्वं कारणं तथा च त्रुटौ महत्त्वमावश्यकन्तच्चावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यत इत्यनुकूलतर्कसत्त्वा

मु॰॥ यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् तस्तस्य नित्यत्वम् महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्रसरेणावेव विश्रामोस्त्विति वाच्यम् त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात्कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चेदमप्रयोजकम् अपकृष्टमहत्त्वम्प्रत्यनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वा

त्वाप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् न चाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यम् तस्यापकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्यपि महत्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्रसरेणुपुञ्ज एवास्त्ववयवीति वाच्यम् विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात् न च तत्संयोगवृत्त्येव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यम्॥

११ चयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभूयते न तथाप्यसंख्यावयवेषु दृढतरसंयोगेनापि परिमाणापकर्षसंभव इत्यत्र तात्पर्यम् एवस्तुतो मेरोरवयवेषु सर्षपावयवापेक्षयोत्कृष्टप्रचयांगीकारे सर्षपापेक्षया मेरोर्मार्दवापत्तिरेव वाधिकेति विभाव

रा॰॥ ननु ध्वंसस्यासमवेतत्वात् कार्यस्य सिद्धान्तिभिरभ्युपगमात् तद्दृष्टान्ते अनैकान्तिकत्वस्य प्रसङ्ग इत्यत आह असमवेतभावेति मूलेऽनैकद्रव्यवत्त्वस्येति स्वसमवेतस
मवेतत्वसंबंधेन नानाद्रव्य वत्त्वस्येत्यर्थः ननु समवेतत्वसंबंधेन तथात्वं तदर्थस्य तथासति परमाणुसाधनानुमानस्याप्रयोजकत्वशंकाया अनिवृत्तिरिति ध्ये
यम् परंपरयेति घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन घटत्वभानमित्यर्थः आहुरित्यनेन विलक्षणसंयोगविशिष्टत्र्यणुकपुञ्ज एव घट
त्वाङ्गीकारे नैष दोष इत्यस्वरसः सूचितः प्रमाणाभावेनेति तादृशद्रव्य इति शेषः त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्त्या द्व्यणुकसिद्धिसंभवे

दि॰॥ सम्भवति साक्षात्सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पने गौरवादित्याहुः ननु परमाणुत्रयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः प
रमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत् एवं द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासि
द्धौ परमाणुत्रये द्व्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगाकल्पनात् अत्रेदञ्चिन्त्यम् त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामना

मु॰॥ न चैवं क्रमेणानवयवधारापि सिद्ध्येदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति साच त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रि
यं विषयस्तथा॥ ३७॥ सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिधेत्यर्थः शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः॥ ३७ ॥ ॥

रम्भस्तु सिद्धान्तिनां द्व्यणुकाभ्यामनारम्भवद् वमानाभावात् फलवलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात्॥ वस्तुतो
गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्व्यणुकत्वमेव युक्तमणुद्व्यारब्धत्वे लाघवादिति मूलस्य स्वदेहइन्द्रियं विषयस्तथेत्यस्य त्रैविध्ये
हेतुपरत्वं सूचयितुमर्थमाह साकार्यरूपेति॰॥ ३७॥ ९९ पि परमाणुत्रयारब्धद्रव्यादेः सिद्ध्यसम्भवादिति भावः लाघवादितीति न चैवं त
स्य त्र्यणुकपदवाच्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् अप्रत्यक्षद्व्यणुकवासनावासितैरेव तथाव्यवस्थीयमानत्वात् जालसूर्यमरीचिस्थं यत्सूक्ष्मं दृश्यते र
जः प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुरिति स्मृतत्वात् इति स्मृतौ त्रसरेणुपदस्यैव प्रयोगात् तत्पदञ्च मण्डपादिपदवत्केवलरूढमेव यद्वा त्रिभिस्त्सहितो रेणुस्त्रसरे
णुः सहितलोप आर्ष इत्येव तत्रास्तु व्युत्पत्तिरिति भावः एतदपेक्षयापि त्र्यणुकनित्यतापामेव लाघवम्परमाण्वादिकल्पने गौरवादिति ध्येयम् हेतुपरत्वं का
र्यपरत्वम्परमाणोर्विषयत्वेपि विषयस्तथेत्यस्य जन्यविषयार्थकतया॰॥

रा०॥ परमाणोस्तथात्वन्नास्त्येव अतएव कारिकायामग्रेऽपि विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त इत्येव वक्ष्यतीति भावः॥ ३७॥ योनिजमित्यस्य योनिद्वारानिर्ग
तमित्यर्थकत्वे कदाचित्स्वेदजस्यापि योनिद्वारानिर्गमसम्भवादतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहाराय व्याचष्टे शुक्रेति पशुमृगादीनामिति यद्यपि पशुपदस्य लोमव
ल्लाङ्गूलवद्वाचकतया तेनैव मृगसंग्रहेऽपि पृथग्मृगोपादानमप्यर्थन्तथापि गोवलीवर्दन्यायेन लाङ्गूलरहितस्यापि मृगविशेषस्यापि सम्भवाभिप्रायेण वा तदु

दि०॥ योनिजं शुक्रशोणितयोः परस्परमेलनजन्यम् तद्भिन्नमयोनिजम् जरायुजमिति गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः मानुषादीनामित्यादिना प
शुमृगादीनां परिग्रहः सर्पादीनामित्यादिना विहङ्गमादीनां परिग्रहः स्वेदजमुदाहरति कृमिदंशाद्या इति तच्छरीराणामुत्पत्तेर धर्मविशेष

मु०॥ तत्र देहमुदाहरति योनिजादीति योनिजादिभवेद्देहं योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजञ्चेति
जरायुजं मानुषादीनाम् अण्डजं सर्पादीनाम् अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः उद्भिज्जास्तरुगुल्मा
द्याः नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् न च मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किम्मानमिति वाच्यम्॥ गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाण
त्वात् न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम् तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् न च
तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यम् क्लेदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धे
श्च पृथिवीत्वसिद्धेः॥ ९९ सहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः उद्भिज्जादिकमित्यादिना देवादिशरीरपरिग्रहः तच्छरीराणामुत्प

त्तेर्धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः तेषामयोनिजत्वे त्वागम एव ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः पुत्रा इत्यादिः प्रमाणं योनिं वि
नान शरीरमित्येवं विधागमे च योनिपदं कारणमात्रपरम् शरीरपदम्मनुष्यदेहपरं वा॥ ९९ पादानमिति बोध्यम् विहङ्गमादीत्यादिना वल्लीप्रभ
तीनाम्परिग्रहः ननु क्रिम्यादीनामपि शरीरं शुक्रशोणितमेलनजमेव शरीरमात्रस्य तथात्वादित्याशंकायामाह तच्छरीराणामिति तेषामिति देवादिशरीराणामि
त्यर्थः ननु क्रिम्यादिशरीराणामित्यर्थः उत्तरत्र वक्ष्यमाणप्रमाणस्य तेषामयोनिजत्वे सत्त्वादिति ध्येयम् योनिं विनेति शुक्रशोणितमेलनं विनेत्यर्थः कारणमा
त्रपरमिति ननु एवं कार्य्यमात्रस्यैव कारणं विनाऽसम्भवाच्छरीरमात्रस्य कारणं विनानुपपत्तिकथनं न युज्यते इत्याशंकायामाह शरीरपदमिति अत्र मनुष्यप

रा॰॥ ननु मानुषादिशरीरे पृथिवीत्वसाधनाय मूले गंधादिमत्वादिति हेतुरुपन्यस्तस्तत्र हेतावादिपदमभ्यर्थम् केवलगंधस्यैव पृथिवीत्वाव्यभिचारित्वात् नचादिपदं हेतुत्वं तरसूचनायेति वाच्यम् गुणान्तरस्यैव पृथिवीत्वव्यभिचारित्वेन तदभावादित्यत आह गन्धादीत्यादिनेति तथा च नीलादिहेतुत्वन्तरसूचनायैवादिपदमिति भावः शरीरस्याद्रवत्वेन क्षरणासम्भवादाह स्वेद इतीति ननु पाकोरूपपरावर्त्तकतेजस्संयोगः स च पृथिवीत्वस्यैव साधकोनतु तेजस्त्वस्यैव पृथिवीभिन्ने पाकानंगीकारादत आह औष्म्यमितीति उष्णस्पर्श इत्यर्थः व्यूहः क्रियेति यद्यपि क्रियावत्वं न वायुत्वसाधकं तस्य पञ्चद्रव्य।

दि॰॥ गन्धादीत्यादिना शुक्लेतररूपपरिग्रहः क्लेदोष्मादेरित्यादिना व्यूहावकाशपरिग्रहः क्लेदः क्षरणम् स्वेद इतियावत् ऊष्मापाकः औष्म्यमितियावत् नच शरीरसम्बन्धेन पुष्पादौ रूपादि परावृत्यानुमीयते अनुष्णातदनुत्पत्तेः व्यूहः क्रिया अवकाशो मुखादावन्नादिगत्यप्रतिबन्धः ननु कथन्तर्हि शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहार इत्यत आह तेनेति शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः ए

मु॰॥ तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनान्निमित्तत्वमात्रम्बोध्यम् शरीरत्वन्न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्य्यात्॥

वञ्च शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारो न पञ्चभूतोपादानकत्वनिबन्धनः किन्तु तज्जन्यत्वनिबन्धनस्तत्राप्येकैकस्योपादानत्वञ्चतुर्णां निमित्तत्वमितिविवेकः ॐ किन्तु चेष्टेति चेष्टात्वं जातिविशेषश्चेष्टत इतिप्रत्ययसिद्धः नच शरीरत्वमे॥ ऽसाधारणत्वात् तथापि वायोरेवसदागतिमत्वेन नक्रियापदस्यात्र सर्वदाक्रियाव""त्वार्थकतया न वायुत्वसाधनानुपपत्तिः नच सुषुप्तिदशायां शरीरेपि क्रियाविरहात्स्वरूपासिद्धिरितिवाच्यम् तदानीमपि श्वासादिप्रयुक्तक्रियासत्वादिति भावः चतुर्णामिति यद्यपि जलपरमाण्वादिसंयुक्तपार्थिवपरमाणुष्वेव घटइव शरीरमुत्पद्यत इति वाय्वंतत्रयाणां तत्र कारणत्वं जलसम्बंधाभावे संश्लेषाभावेनावयवनुत्यादाद् उष्णस्पर्शसर्वदागत्यभावापत्त्या च जलादीनां कारणता संभवदाकाशसंयोगस्याव्यावर्त्तकतया कथं तस्य कारणत्वं तथापि त्रिविधपाषाणादौ भेदादीनामनुत्पत्त्याऽवकाशविधयाकाशस्य शरीरकारणत्वमिति मन्तव्यम् विवेक इति भेद इत्यर्थः॥

रा०॥ न चेति विनिगमनाविरहेणेति शेषः तत्क्रियात्वं शरीरसमवेतक्रियात्वम् संकरेणेति पृथिवीत्वं विहाय शरीरत्वं जलशरीरादौ शरीरत्वं विहाय पृ-
थिवीत्वस्य घटादौ उभयोश्च मानुषादिशरीरे सत्त्वेनेत्यर्थः उपचय आधिक्यं तत्रेति तादृशवायोः प्रमाणत्व इत्यर्थः मानत्वादिति धर्मविशेषेणोत्तमगति
प्राप्तेर्वृक्षस्य जीवशरीरत्वमावश्यकं तच्छरीरे जीवस्यैवोत्तमगतिप्राप्तिसम्भवात् जीवात्मनो भोगायतनस्य च प्राणवत्त्वनियमादिति भावः ॥ मन्त

दि॰॥ वपृथिवीत्वादिव्याप्यजातिः चेष्टात्वं च तत्क्रियात्वमिति वाच्यम् पृथिवीत्वादिना सङ्करेण पृथिवीत्वादिव्याप्यानेकशरीरत्वक-
ल्पने गौरवात् आध्यात्मिकेति आध्यात्मिकवायुः प्राणाख्यः शंकते तत्रैवेति भग्नक्षतेति भग्नक्षतयोर्विभागविशेषविश्लिष्टावयव-
योः संरोहणादिकम् आदिना वृद्धिसङ्ग्रहः वृद्धिश्चावयवोपचयः तदुन्नयनादिति आध्यात्मिकवायुसम्बन्धानुमितेः ननु भग्नक्षत

मु॰॥ किन्तु चेष्टाश्रयत्वं वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वान्नाव्याप्तिः न च वृक्षादेः शरीरत्वे किम्मानमिति
वाच्यम् आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात् तत्रैव किम्मानमिति चेत् भग्नक्षतसंरोह-
णादिना तदुन्नयनात् यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदान्त्यावयवित्वेन विशेषणी-
यम् न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशे प्रमाणाभावात् ॥ ५ ॥

संरोहणादिहेतुभूतवायोः प्राणत्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न नर्मदातीरसंजाताः सरलार्जुनपादपाः नर्मदातोयसंस्पर्शात्ते यान्ति प-
रमां गतिम् गुरुं हुंकृत्य तुंकृत्य विप्रान्निर्जित्य वादतः श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवित इत्यागमस्यैव तत्र मानत्वात् ।
अन्त्यावयवित्वेनेति द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ५ ॥

शरीर इति न च मृतशरीरेऽपि पूर्वं चेष्टासत्त्वात्कथमव्याप्तिर्न हि यदा यस्य चेष्टावत्त्वं तदा तस्य शरीरत्वमिति कालघटितं लक्षणमिति वाच्यम् यत्र मरणा-
नन्तरं खण्डशरीरान्तरमुत्पन्नं तत्राव्याप्तौ तात्पर्यात् न चेति यद्यपि हस्तत्वस्य जातित्वाभावेऽपि पृथिवीत्वादिकमादायैवातिव्याप्तिः प्रसज्यत सवत
थापि पृथिवीत्वादिकमादाय तल्लक्षणे घटादावतिव्याप्तेर्वक्ष्यमाण ॥

का०मु० दि०रा० ७१

रा०॥ तथा न दादायव्यावृत्तिप्रदर्शनमनुचितमिति हस्तत्वस्य साधनाय परिश्रमः नन्वत्र शरीरलक्षणप्रविष्टं चेष्टात्वं यदि शरीरक्रियानिष्ठजातिविशेषस्तदा मन्त्रादिमहिम्ना नोदनं विनापि यत्राचेतने घटादौ क्रियोत्पत्तिस्तत्रापि मन्त्रमहिम्ना घटश्चेष्टत इति प्रयोगात्तत्रापि तादृशजातेरङ्गीकरणीयतया घटत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिः यदि च शरीरक्रियात्वं चेष्टात्वं तदात्माश्रय इत्यतश्चेष्टात्वं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति चेष्टा चेति परिहारार्थेति अत्रेष्टत्वंसा

दि०॥ मृतशरीरे चेष्टाया अभावेनाव्याप्तेराह अथ वेति घटत्वमादाय घटेतिव्याप्तिवारणाय चेष्टावदिति हस्तादावतिव्याप्तिवारणायान्त्यावयवीति न च हस्तत्वादिकं न जातिः पृथिवीत्वादिना संकरादिति वाच्यम् पृथिवीत्वादिव्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात् पृथिवीत्वरूपतादृशजातिमति घटादावतिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह अन्त्यावयवीति अन्त्यावयविमात्रवृत्तीत्यनेन द्रव्यत्वजातिव्युदासः चेष्टा

मु०॥ अथवा चेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् अन्त्यावयविमात्रवृत्ति चेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा तत् मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यम् कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्थम् घ्राणेन्द्रियम्पार्थिवम्॥

९९ वद्वृत्तीत्यनेन घटत्वादिव्युदासः चेष्टा च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया ग्राह्या न तु स्पन्दनमात्रं ग्राह्यम् घटादावपि सत्त्वात् ननु देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत आह जलीयेति देवत्वस्यापीति अपिना नृसिंहत्वपरिग्रहः जातित्वाभावादिति जातिसाङ्कर्यादिति भावः जातिसाङ्कर्यस्यादोषत्वे देवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातित्वाङ्गीकारे वा देवत्वशरीरत्वजातिमादायैव लक्षणसमन्वय इति ध्येयं ॥

९९ वच्छिन्नेच्छाविषयत्वमनिष्टत्वं सावच्छिन्नद्वेषविषयत्वं तेन घटादिक्रियाया अपि कस्यचिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूलत्वसम्भवेपि न घटत्वादिकमादायातिव्याप्तिः तदर्थत्वञ्च तत्प्रयोजनकत्वं तदनुकूलत्वमिति यावत् न रामः च शरीरे कीदृशजातिमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेरतथात्वादिति वाच्यम्॥ ९॥

रा॰॥ नत्र मनुष्यत्वाद्यनङ्गीकारादिति भावः अपि नेति चत्सिंहत्वस्य जाति ‾ त्वे बाधकमेकव्यक्तिकत्वत्वनुसंधाकमिति बोध्यम् ॥ः नवशरावेति नन्
रूपाद्यव्यञ्जकत्वं न तत्र त्यस्यानुपधायकत्वम् नच परकीयरूपाद्यव्यञ्जकगंधव्यंजककजलत्वव्यक्तावसत्वमेवेत्येवकारेण न तत्र व्यभिचारवारणसम्भव
इत्याशयेनान्यत्र व्यभिचारवारकतां नस्य प्रदर्शयति मनसि चेति मध्यांतमिति एवकारेण गन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वं लभ्यते नच न गन्धत्वव्यञ्जकघ्रा

दि॰॥ रूपादिषु मध्ये इति रसगन्धस्पर्शा आदिपदार्थाः नवशरावगन्धव्यञ्जककजले मनसि च व्यभिचारवारणायैवकारः न ह्यानेच सक्तु
रसस्याप्यभिव्यञ्जकत्वान्न दोषः घ्राणेन्द्रियेगन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्धेत्वप्रसिद्धिवारणाय हेतौ मध्यान्तम् नचासिद्धिवारकं विशे
षणान्निरर्थकमिति वाच्यम् व्यभिचारज्ञानद्वहेत्वप्रसिद्धावपि व्याप्तिज्ञानाभावेन व्याप्तिग्रहोपयिकाप्रसिद्धिवारकविशेषणो
पादानस्य सर्वसिद्धत्वात् तदर्थत्वात् हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात् तथा च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्ज

मु॰॥ रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् न च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकता
द्सिद्धिरिति वाच्यम् परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजले नैकान्तिक इति वाच्य
मतस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देयम् वायूपनीतसुरभिभागानां दृष्टान्तत्वसम्भवात्॥ ॥ कघृतादावसिद्धिवा

रणाय परकीयत्वं रूपादौ विशेषणं देयमिति भावः तस्येति नवशरावगन्धव्यञ्जककजलस्येत्यर्थः न च येन चन वशरावगन्धव्यञ्जककजले
न सक्तुरसो नाभिव्यज्यते तत्र जलविशेषे नैकान्तिक इति वाच्यम् परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारजनकस्वरूपयोग्यत्वस्य विवक्षि
तत्वान्नवशरावगन्धव्यञ्जककजले पि रसव्यंजकत्वावच्छेदकजलत्वस्य सत्वादिति परकीयेति विशेषणाप्रवेशे लाघवादाह यद्वेति तद्दाने
दृष्टान्तमाह वायूपनीतेति इदमत्र बोध्यम्॥ ॥ घ्राणेन्द्रिये पीति स्वरूपासिद्धिवारणाय मध्यान्तं तत्सहितैवकारेण च गन्धभिन्नरूपाद्यन्यतमाव्यञ्जकत्वं
लभ्यते अतो न गंधत्वव्यंजकघ्राणेन्द्रिये पि स्वरूपासिद्धिरिति भावः निरर्थकमिति व्यभिचारावारकत्वादिति भावः व्याप्तिग्रहौपयिकेति॥ व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यर्थः
व्यभिचारवारकविशेषणस्य हि हेतौ सार्थक्यं व्याप्तिग्रहानुकूलत्वप्रयुक्तमेवं तथा च मध्यान्तानुपादाने हेतोरेवाप्रसिद्ध्या व्याप्तिज्ञानासंभवेन तस्याप्ये

…मितिभावः॥

का॰मु॰ टी॰ ॥ नन्वत्र हेतौ शब्दाव्यञ्जकत्वप्रवेशो निरर्थक एव आदिपदेन रसगंधस्पर्शानां ग्रहणे परिसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमात्रस्य हेतुना सम्भ
दि॰ ॥ वेन रूपस्पर्शयोरव्यञ्जकत्वस्य हेतुघटकत्वे प्रयोजनाभाव इत्यस्वरसात्प्रकारान्तरेण तद्ग्रन्थतात्पर्यं वक्तुमुपक्रमते इदमत्रेति हेतुत्रयइति ॥ ननु
७२ रूपरसस्पर्शशब्दघटितत्वेन हेतोस्त्रातुर्विध्यात्त्रयइत्यसंगतमत आह शब्देति कल्पान्तरेति परकीयत्वादिघटितकल्पेत्यर्थः तथा च नादृशजल

दि॥ रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रये तात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वस्य नवशरावगन्धव्यञ्जकोदके व्यभिचारेणा
त्रग्रन्थकर्तुस्तात्पर्याभावात् नत्रहेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विशेषणम् न च प्रथमहेतौ नवशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचा
रः लुप्तासरमसीनीलरूपव्यञ्जकत्वात् न च तृतीयहेतौ तत्र व्यभिचारः एतदस्वरसेनापि यद्वेति कल्पान्तरप्रणयनात् तत्रापि परकीय
त्वविशेषणाघटितं हेतुत्रयमिति तत्र घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे इन्द्रियत्वन्न जातिस्तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् किन्तु शब्देतरेत्यादिना वक्ष्यमा

मु॰ ॥ न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्राभिव्यंजकत्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् विषयो
द्व्यणुकादिर्ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ३८ उपभोगसाधनं विषयः ॥ ॥ णत्वोध्यम् ननु विषयत्वन्न जातिः सामान्यादौ सत्वाद्
तस्तल्लक्षणमाह उपभोगेति यद्यपि साक्षादुपभोगसाधनत्वन्द्व्यणुकादावव्याप्तं साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वम्परमाणा
वपीति द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तमिति ग्रन्थविरोधस्तथापि साक्षात्परम्परासाधनत्वं विवक्षितम्परमाणुरपि विषय एव कार्यरूपपृथि
व्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात्कार्यपृथिव्या विषयस्य द्व्यणुकेत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्ग्रन्थविरोधः ॥ ॥ स्यापि स्वीयस्पर्शव्यञ्ज
कत्वात् न तत्र तृतीयहेतौ व्यभिचार इति भावः अपिशब्देन पूर्वोक्तलाघवसमुच्चयः यद्वेत्यादिकल्पेप्येकत्र हेतौ रूपरसस्पर्शानां त्रयाणामुपादानं
व्यर्थमित्यभिप्रायेणाह तत्रापीति ननु मूले देहविषययोरेव निर्वचनादिन्द्रियत्वं जातिरेवेत्याशंकनं लभ्यते तच्च न संभवतीत्याशंक्य समाधत्ते इन्द्रि
यत्वमिति उपभोगेतीति सुखदुःखसाक्षात्कार उपभोगस्तत्साधनत्वं तत्प्रयोजक इत्यर्थः तत्र घटादेरकारणत्वादिति ध्येयम् कार्यरूपपृथिव्या इतिस रामः
कार्यरूपेति विवरणादिति भावः प्रदर्शित इति तत्र विषय इत्यस्य —जन्यविषय इत्यर्थकत्वादिति भावः ॥

रा॥ यद्यपि सेत्यस्य पृथिवीत्वावच्छिन्नपरत्वेपि न क्षतिः परमाणोरर्थहेत्वाद्यसंभवेपि विषयतया त्रिविधांतर्गतत्वसम्भवात्तथापि साचेत्यत्र चकारस्य जलादीनान्त्रैविध्यस्याग्रे वक्ष्यमाणतयाऽर्थान्तरसमुच्चायकत्वासम्भवेनैवकारार्थकतायास्वस्वीकरणीयतया तस्य च जलादीनामपि त्रिविधत्वे न पृथिव्यतिरिक्तत्रैविध्यव्यवच्छेदकत्वासम्भवेन साचेत्यस्य कार्यरूपायाएवेत्यर्थकतया आवश्यकत्वादिति भावः सम्पातादायातमिति सर्वमित्यने

दि॥ अतएवोक्तन्तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वाजनयत्येवेति कार्यजातमित्यत्र जातपदं सम्पातादायातम् अदृष्टाधीनमिति अत्र च कार्यमात्रम्प्रत्यदृष्टस्य हेतुतानसमवायसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणे कपालादौ समवायेन तदभावाद्व्यभिचारात् यत्तु स्वसमवायिसंयोगेनादृष्टं कार्यमात्रे हेतुरिति तन्न शब्दरूपकार्याधिकरणे गगने ऽदृष्टसमवाय्यात्मसंयोगाभावेन व्यभिचारात् परन्तु स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन तस्य हेतुता वोध्या इदन्तु वोध्यम् अदृष्टस्य कार्यमात्रम्प्रति हेतुता न साक्षात्किन्तु सामग्रीसमवधानेऽदृष्टविलम्बेन कार्यविलंबोद

मु॥ सर्वमेव कार्यजातमदृष्टाधीनम् यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परंपरया वाजनयत्येवेति नहि वीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेपि प्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यवुद्धिवैशद्यार्थः॥ ३८॥ ११ष्टः येन तत्साक्षाद्धेतुः स्यात् परन्तु सामग्रीसम्पादकतया प्रायःपरम्परयैव तदुपयोगः क्वचिन्मेघसञ्चारादौ साक्षादेव तद्धेतुः अन्यथा सामग्रीसम्पादकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति एतदर्थमेव साक्षात्परम्परासाधारणजन्यत्ववोधकमधीनपदमुपात्तम् यददृष्टाधीनम् यत्पुरुषीयादृष्टाधीनम् तत्कार्यमित्यर्थः तदुपभोगं तत्पुरुषस्योपभोगं तेन द्व्यणुकादिकार्यस्य तत्तत्पुरुषस्योपभोगसाधनत्वेन नन्वेवं सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रियविषयभेदेन पृथिव्यास्त्रैविध्यन्न सिध्येदित्यत आह शरीरेन्द्रिययोरितिइतिपृथिवीग्रन्थः॥ ३८॥ ११नैवाशेषत्वलाभादिति भावः नन्वदृष्टाधीनत्वमदृष्टजन्यत्वमेव तच्च न घटादिरूपकार्यस्य सम्भवतीत्याशङ्कते अत्रेति व्यभिचारादिति इदमुपलक्षणम् कालिकदिक्कृतविशेषणताभ्यान्तथात्वेपि तत्रैव व्यभिचारो वोध्यः वोध्येति गगने पवनसंयुक्तपवनादिसंयोगसत्त्वेन विभुद्वयसंयोगानंगीकारेपि क्षतिविरहादिति भावः॥ ९ ॥ ९॥

का॰मु॰ रा॰॥ अदृष्टजन्यमित्युपेत्याहदृष्टाधीनमित्युक्तौ फलं वक्तुमुपक्रमते इदन्त्विति स्यादिति तदितरयावत्कारणसत्वे तदभावे कार्याभावरूपव्यतिरेकसहचा
दि॰रा॰ राभावादिति भावः तदुपयोगः अदृष्टोपयोगः तज्जनकादृष्टाभावेन तत्करणानामेवानुपपत्तेरिति भावः नन्वेवं कार्यमात्रेऽदृष्टस्याप्रयोजकत्वमेवेत्या
७३ शंकामपाकरोति क्वचिदिति आदिनोत्पातिकभूकम्पादिपरिग्रहः अन्यथा कार्यमात्रमप्रत्येव तस्य कारणत्वे सामग्रीसंपत्तिरेकत्र सकलकारणताव
च्छेदकावच्छिन्नसंबंधः अनुपपत्तेरिति सामग्रीसंपत्तिरूपकार्यजनकत्वस्यैव सामग्रीसंपादकतारूपत्वादिति भावः त्रैविध्यं विभाजकधर्मत्रयवत्त्व॥

दि॰॥ जलत्वजातौ प्रमाणमाह स्नेहेति कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाधकाभावात्तस्य जातित्वमिति भावः नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यता
वच्छेदकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति शङ्कते यद्यपीति तथा कार्यतावच्छेदकम् वस्तुतस्तु नित्यसाधा
रणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदन्न देयमेव ननु पयारेण्यस्य दण्डादौ फलानुपाधायके कारणतावच्छेदकतया द

मु॰॥ जलत्वं निरूपयति वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ स्नेहस्समवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः
यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं न तथा बोध्यम् अथ परमाणौ जलत्व
स्य न तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियमादिति चेन्न॥ ९९घटत्वादिजातिस्तथात्रापि
भविष्यतीत्यत आह तस्येति दण्डादेः स्वरूपयोग्यतायां न कापि क्षतिः तस्यानित्यत्वेन फलोपधायकत्वाभावादिति भावः जन्यजलत्वजा
तेः जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः तदवच्छिन्नेति जन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः न चैवं जलान्यावयविनि जलत्वं न स्यादिति वाच्यम् ज
लस्यान्यावयवित्वानुपगमात्॥ ९९म परस्परासंकीर्णव्याप्यधर्माणामेव विभाजकत्वादिति भावः मूले प्रकारान्तरेणोत्यस्य विषयत्वभिन्नदेहत्वादिने
त्यर्थः उपन्यासः कथनम् शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः देहत्वाद्यवांतरधर्मविषयकत्वन्तत्प्रयोजकः यद्यप्येतावता विभागव्याघातो न परिहृतस्तथापि प्रकृते विष
यत्वस्य देहेन्द्रियातिरिक्तोपभोगसाधनत्वरूपस्य विभाजकतावच्छेदकत्वोपगमे न न विभागानुपपत्तिरिति मंतव्यम् इति ध्येयम्॥ ३९ ननु स्नेहज
नकतावच्छेदकतया जलत्वसिद्धावपि न तस्य जातित्वसिद्धिः शब्दादिकारणतायां कारणतात्वस्य जात्यवच्छिन्नत्वव्यभिचारित्वेन हेतुना जलत्वावच्छिन्नत्वस
वस्तुतस्तु अन्यावयविस्वीकाराभावेऽनवस्थावशात्तत्सरित्समुद्रादेस्तन्नमभिनिर्वक्तव्यमेव किन्तु तदन्यावयविनि तावदरण्यस्थदण्डादौ दण्डत्वव
त्जलत्वसाधारण्ये तु न दोषः नित्यस्यस्वरूपयोग्यत्वेऽदृष्टस्यन्यायसा [illegible] दि॰॥ ४॥

यमः

ए॰॥ जातित्वइति शेषः व्यक्त्यभेदादिरूपजातिबाधकविरहादित्यर्थः जातित्वमित्यस्याग्रे लाघवादिति शेषः एतेन कारणतावच्छेदकीभूतं जलत्वं शीतस्प
र्शवत्त्वमेव न जातिः पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति प्रयुक्तम् शीतत्वरूपजातिविशेषाणामनेकेषां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवेन शुद्धजलत्व

दि॰॥ ननु जलत्वावच्छिन्नम्प्रति समवायसम्बन्धेन स्नेहस्यैव कारणत्वमस्तु अतिरिक्तजातिकल्पनापेक्षया लाघवादिति चेन्न जलत्वावच्छि
न्नम्प्रति स्नेहत्वेन कारणत्वं शीतस्पर्शत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेणातिरिक्तजातिसिद्धेः रूपमादाय कल्पनीये न विनिगमनाविर
हाभावादिति केचित्तु धूमादिकं प्रत्यार्द्रेन्धनादेः कारणत्वन्निर्विवादम् आर्द्रत्वञ्च जलसंयुक्तत्वं तथा च जलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेन वा
कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहाज्जलत्वेन्धनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिरित्याहुः परे तु स्थूलवृत्तिप्र

मु॰॥ जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलत्व
जातिसिद्धेः शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति ननु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम् अथवा नै
मित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् ॥ ९ ॥

त्यक्षसि द्धजलत्वरूपजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया परमाणुसाधारणजलत्वजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेदककारण
तावच्छेदकयोरैक्यसत्त्वभावान्नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषभावाच्चेत्याहुः नन्वितिपृथिव्यादावतिव्याप्तेरिति शेषः शुक्लरूपव
त्त्वस्य लक्षणत्वेपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह अथवेति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यवायुत्वजातिमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्वृत्तीति य
था च वायुत्वञ्जातिस्तथाग्रे वक्ष्यते पृथिवीत्वादिजातिमादाय पृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति साक्षादिति
घटत्वादिवारणाय॥ ९९ जातेरेव कारणतावच्छेदकत्वौचित्यादिति ध्येयं दोषाभावादिति कालविशेषावच्छेदेन स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकजलत्वधर्मवत्त्वरूपकार्यतायाः स्नेहत्वेऽनतिप्रसक्तत्वसम्भवादिति भावः अत्रापीति स्नेहानुपधायकपरमाणावपीत्यर्थः
भविष्यतीति कारणतावच्छेदकजलत्ववत्तानिराबाधा भविष्यतीत्यर्थः॥

का॰मु॰ रा॰ दि॰ १४

णा॥ ननु जन्यजलत्वं जन्यत्वविशिष्टजलत्वं विशिष्टञ्च न जातिरित्यत आह अन्यजलमात्रेति जलान्यावयविनि जलांतरजननायोग्यजलावयविनि
नस्यादिति तादृशजलेजनकतावच्छेदकजातिस्वीकारे तस्यायोग्यत्वैवनस्यादितिभावः अनुपगमादिति जलमात्रस्यैव जलांतरसंयोगेन बृहज्जलजन
नयोग्यतासत्वादितिभावः ननु जलत्वस्यापि ताभ्यां विनिगमनाविरह इत्यत आह क्लृप्तमिति विनिगमनाविरहाभावादिति कल्पनीयस्यहि कारणता

दि॰॥ द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वञ्च द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रन्न नु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रान्तर्भावः रूपवद्वृत्तित्वविशेषणेनैव रूपत्वा
दीनां वारणात्तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् यद्यप्येवं श्योपस्थितिकद्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्तस्तेनापि वायुत्वादेर्वारणात् एव
ञ्च द्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेव घटत्वादीनां वारणसम्भवे द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यपि न देयमिति लाघवम् तथापि मूले वर्णः शुक्ल इत्यनेन
रूपघटितलक्षणस्योक्तत्वात् तदघटितलक्षणपरिष्कारे मूलविरोधः स्यादिति तथानुक्तमिति ध्येयम् मूर्तत्वजात्यनभ्युपगमेन चेदन्ते

मु॰॥ अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वं वा तदर्थः तेन स्फटिकादौ नातिव्याप्तिः॥

न जलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यमूर्तत्वव्याप्यत्वेपि न क्षतिः जलघटान्यतरत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति क्वचिच्छुक्लरूप
वद्वृत्तीति पाठः तत्र शुक्लपदं रूपपदं वा सम्पातादायातम् एवमेव च व्याख्यातृतिरभास्वरशुक्लेतररूपे त्यत्र रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य
पदयोर्वैध्यात् पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायाभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणेति जलत्वस्य शुक्लरूपसामाना
धिकरण्यादसम्भव इति शुक्लेतरेति तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायाभास्वरेति॥ ११ वच्छेदकत्वन्धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं

क्लृप्तस्य तु न तथात्वमिति विनिगमकस्यैव सत्वादिति भावः निर्विवादमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिः पार्थक्येनेति इदञ्च वस्तुगतिमनुरुध्योक्त।
म् आर्द्रेन्धनत्वेन धूमकारणत्वेपि कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव जलत्वसिद्धिसंभवादित्यवधेयम् आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु परमाणुमात्रमः
णुरूप जलसंयोगस्य प्रयोजकत्वे मानाभावेन उक्तयुक्त्या परमाणौ जलत्वासिद्धेरिति॥ ९॥

त्वपीति यद्यपि शीतं गुण इति कोशाच्छीतशब्दस्य नित्यनपुंसकतया पुंलिंगस्पर्शशब्दसामानाधिकरण्येऽपि इदं शैत्यं कारणमिति वत् शीतं स्पर्श इत्येव प्रयोग उचितः एवं गुणे शुक्लादयः पुंसीति कोशाच्छुक्लो रू
रूपमित्येव प्रयोग उचितः अन्यथा विशेषविधानवैयर्थ्यापत्तेः घटकारणोऽदृष्ट इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च अतएव कोशः स्वविशेषवाचकपदासमभिव्याहारस्थल एव प्रवृत्तिरिति प्रत्युक्तं तथापि प्रामाणिकप्रयोगानुसारेण मुख्यवि
शेष्यकान्वयबोधतात्पर्यकत्वेऽत्र जहत्स्वलिंगतायाः कोशतात्पर्यविषयत्वेन प्रकृते शीतः स्पर्शः शुक्लं रूपमित्यादिप्रयोगः साधुरेव शीतस्पर्शशब्दार्थयोः शुक्लरूपशब्दार्थयोश्चाभेदान्वयेन मुख्यविशेष्यताभावात् उक्तानि
रा॥ परेत्वित्यादि कं तु स्वानुमतमेव स्नेहत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकसंभवेन जन्यत्वाप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्यस्यस्नैव पूर्वमुक्तत्वादिति मन्तव्यम् ॥ तत्रानर्भाव
इति ननु द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यतारूपत्वेन यावद्धर्मरूपत्वमादाय रूपादावतिव्याप्तिरित्यत आह रूपवदित्यादि अवश्योप
स्थितिकेति नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तित्वस्य पृथिवीत्वस पृथिवीत्वादिवारणायावश्यमुपात्ततया द्रवत्वस्यावश्योपस्थितिकत्वेन तत्परित्यज्यानुपस्थितरू

दि॥ शीतस्पर्शवेति यद्यपि शीतं गुण इति कोशात् क्लीवतैवोचिता तथापि विशेष्यस्य स्पर्शशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गतया निर्देशः शुक्लं रूप
मित्यादौ शुक्लपदस्य क्लीवतयैवेति द्रव्यत्वव्याप्याया पृथिवीत्वरूपजातिस्तामादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय तिक्तवद्वृत्तीति तेज
स्त्वादिजातिमादाय तेज आदावतिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति शेषं दर्शितदिशावसेयम् शीतेतरेति द्रव्यरूपजातिमादायातिव्याप्ति

मु॥ रसस्पर्शाविति जलस्य मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः तिक्तवद्वृत्ति मधुरवद्वृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तेन श
र्करादौ नातिव्याप्तिः शीतेतरस्पर्शवद्वृत्ति शीतस्पर्शवद्वृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं च तदर्थः ननु शुक्लरूपमेवेति
कुतः कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपास
म्भवात् कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी भ्रान्तिरेव॥ ॥ वारणायशीतेतरस्पर्शवद्वृत्तीति आत्मत्वादिकमादायात्मादा
वतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवद्वृत्तीति शेषं पूर्ववत् ननु जले नीलरूपाभावे कथं नीलरूपप्रतीतिरत आह कालिन्दीति स्वसमवायिसंयोगसम्ब
न्धेनोपष्टम्भकपार्थिवभागगतनीलरूपप्रतीतिः कालिन्दीजलादाविति भावः अतएवेति उपदर्शितसम्बन्धस्य जलं नीलमिति प्रतीतिनिया

पप्रवेश्यानुचितत्वादिति भावः रूपघटितेति तत्र वर्णपदस्य रूपार्थकत्वादिति भावः यद्यप्येवमपि मूले शुक्लपदस्योपात्तत्वेन तस्य चोक्तलक्षणघटकत
या मूलविरोधो दुर्वार एव तथापि शुक्लवद्वृत्तित्वं रूपवद्वृत्तित्वं वा प्रवेशनीयमित्यत्र विनिगमनाविरहेण लक्षणद्वये मूलतात्पर्यस्य विवक्षणीयतया न
मूलविरोध इति भावः एवमेवेत्यादि एकस्मिन् लक्षणे शुक्लरूपपदयोरघटकत्वेन परितोषान्मूले कारिकानुसारि लक्षणान्तरमित्यवधेयम् वो ध्येति॥
प्रमाणिकत्वेन वारणीयइति अतएव छान्दोग्योपनिषद्वृत्तीयाध्यायपष्ठखण्डे आनन्दज्ञानटीकायामादित्यमण्डलात्मनो यद्रूपं शुक्लं दृश्यत इत्यादिप्रयोगः संगच्छते वस्तुतस्तु अयं प्रयोगोऽसाधुरेव अन्यथा प्रमाणा
यास्तेतोहानिः शावरभाष्यवाक्येन पूर्वोक्तनादृशबोधाजननादेव नित्यनपुंसकलिंगस्यापि प्रमाणशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वोपपत्तौ पुनः प्रमां नयतिगच्छतीति व्युत्पत्त्या ऽऽवंतत्वसंपादनप्रयासस्य वार्त्तिककृतो वैयर्थ्यापातात् शीतं गुण
इति कोशाच्छीतपदस्य गुणपरत्वे नियतक्लीवलिंगतायाः सर्वप्रतीतेः शीतः स्पर्श इति जलेऽवक्तव्यता स्यादेव तु उचितमिति सूक्ष्मदृष्ट्या विभावयन्ति दि॰ दि॰ १॥ ॥ शेषं पूर्ववदितितिक्तरसवद्वृत्ति मधुररसवद्वृत्ति द्रव्यविभाजको
पाधिभेदविशिष्टद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टध्वंसाप्रतियोगिधर्मवत्त्वमित्यर्थः जलतेजःसंयोगमादायातिव्याप्तिवारणाय ध्वंसाप्रतियोगीति तच्च जलतेजःसंयोगस्यापि द्रव्यविभाजकोपाधि

का॰मु॰ रा॰॥ वायुत्वमाद्राय तिव्याप्तिवारणाय पटत्वादिकमादाय तद्वारणाय च रूपवद्वृत्तित्वसाक्षाद्व्याप्यत्वयोः प्रवेश इत्यर्थः न च पटे नीलादिरूपस्या
दि॰रा॰ प्यनुभवसिद्धतया समानाधिकरण्यात्तेनैव पटत्वादिवारणसम्भवात् ॐ शंखाद्यावतिव्याप्तिवारणमेव साक्षात्पदप्रयोजनं तथा चैव मेवेति कीर्तनम
७५ दि॰॥ विपतीतीति तन्त्रोपदर्शित सम्बन्धघटकसंयोगनाशादिति भावः तत्र जले तस्य माधुर्यस्य अन्यथा आश्रयोपाधिकत्वाभावे॥ व्य
ञ्जकत्वादित्युत्तरं हरीतकीभक्षणोत्तरं तत्र प्रत्यक्षेण माधुर्योपलम्भादिति पूरणीयम् कल्पनागौरवादिति अवयवरसाजन्यस्य पृ
थिवीरसस्याग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनादेतदनुरोधमात्रेण जलसंयोगस्यापि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारे तिरिक्तकार्यकारणभाव
स्य हरीतक्याम्मधुररसस्य च कल्पने गौरवादिति भावः नन्वस्तु जले मधुरो रसस्तथापि जंबीरजलादौ प्रत्यक्षसिद्धस्याम्लरसस्यापि

मु॰॥ अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः अथ जले माधुर्ये किम्मानन्नहि प्रत्यक्षेण कोपि रसस्तत्रानुभू
यते न च नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यम् तस्याश्रयोपाधिकत्वात् अन्यथा जंबीरकर
वीरजलादावम्लादिरसोपलब्धेरम्लादिमत्वमपि स्यादिति चेन्न हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यञ्ज
कत्वात् न च हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम् कल्पनागौरवात् पृथिवीत्वस्या॰
म्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम्॥ ११ स्वीकारे वाधकाभावइत्यत आह पृथिवीत्वस्येति अम्ला
दिजनकतावच्छेदकत्वादिति यद्यपि पृथिवीत्वस्याम्लादेर्जनकतावच्छेदकतावन्मधुरजनकतावच्छेदकत्वमप्यस्तीति तुल्यं त॰
थापि हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेपि मधुरोपलब्धेस्तत्र मधुरस्वीकारस्यावश्यकत्वाज्जलत्वेनापि मधुरम्प्रति हेतुत्वं कल्प्यत
इति भावः॥ ११ संगतमिति वाच्यम् नीलपटादिस्थले नीलादिरूपन्न पटस्यापि तु नीलयुक्तद्रव्यान्तरस्यैवेति सिद्धान्तात् ॐ क्लीवत्वेनेवेति गुणे
शुक्लादयः पुंसीति कोशसत्वेति शुक्लं रूपमित्यादिप्रयोगो यथा चिन्तामण्यादौ दृश्यते तथात्रापीत्यर्थः कोशस्य विशेष्यवाचकपदासमभिव्याहारस्थलम॰
लेएव प्रवृत्तिरिति भावः द्रव्यत्वेत्यादि मूले शीतस्पर्शवत्वस्य जललक्षणत्वेक्कापि दोषाभावान्निरुक्तिर्नेकृतेति मन्तव्यम्॥ ९ ॥ ९ ॥ ९॥ ७५

रा॰॥ शेषमिति वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति शर्करात्वमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्येति जलशर्करोभयत्वमादाय तद्वारणा
य जातीति पदमिति भावः उपष्टम्भकेति कालिन्दीजलसंयुक्तेत्यर्थः इदंतु बोध्यम् कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतावाश्रयोपाधित्वं आश्रयविशेषसंयोगरू
पदोषजन्यत्वमेव मूलग्रंथकर्तुरभिप्रेतं न तूक्तपरं परासंसर्गकत्वं तथा सति जले नीलत्वस्येव पृथिवीत्वस्यापि प्रतीतिप्रसंगात् न च त्वन्मतेपि तादृशदो
षबलात्कुतो न पृथिवीत्वप्रत्यय इति वाच्यम् स्फटिकादिस्वच्छद्रव्ये रक्तपटादिसंयोगबलाद्रक्तत्वप्रतीतिरेव न तु पटत्वप्रतीतिरिति सर्वानुभवसि

द्धि॰॥ ननु जंबीरसलिलादावम्लप्रत्यक्षाज्जलत्वेनाम्लादिरसेपि तुल्यवद्धेतुत्वं स्यादत आह जंबीररसादाविति स्वसमवायिसंयोगेन
जंबीरगताम्लरसप्रतीतिस्तद्गतजल इत्यर्थः शुष्केपि जंबीरेऽम्लप्रतीतेस्तत्राम्लरसस्यावश्यकत्वे तस्यैव तद्गतजले परम्परया
प्रतीतिः हरीतक्यां तु मधुररसाभावान्न हरीतकीगतमाधुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः कर्कटीभक्षणोत्तरं जलपाने तिक्तरस
स्यानुभवात्तिक्तरसोपि जले स्यादिति तु न जलपानात्पूर्वमपि कर्कट्यां तिक्तरसोपलब्धेः कर्कटीभक्षणोत्तर रसनाग्रवर्त्तिः पित्त

मु॰॥ जंबीररसादौ त्वाश्रयोपाधिकी तथा प्रतीतिः॥ ६ ॥

क्षोभेन दोषपतिक्तोपलब्धेर्वैद्यकसिद्धत्वाच्च वस्तुतो निदाघपीतनिर्मलगङ्गाजलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धस्यापलापासंभवान्मधु
रएवेति युक्तम् एतेन हरीतक्यादौ न जलसंयोगेन माधुर्यमुत्पद्यते येन कल्पनागौरवम् परन्तु हरीतक्यां कषायवन्मधुररसो
पि स्वीक्रियते तद्व्यञ्जकश्च जलसंयोगो न तु तद्गतरसान्तरस्य फलबलात् ॥ ११ दुष्टमिति पित्तादिदोषस्य पीतत्वमात्रभ्रांतिजनकता

मात्रकल्पनावदत्राप्यनुभवानुरोधेन नीलत्वभ्रांतिजनकतामात्रस्यैव तादृशदोषे कल्पनीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेवविशेषदर्शिनामपि सम
वायेनैव नीलत्वभ्रांतिः नहि नीलो घटो नीलं जलमिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमनुभवसिद्धमिति कश्चिदुपैतीति हरीतकीभक्षणस्येत्यादिना हरीतकीभक्ष
णस्य जलरसव्यञ्जकत्वमुक्तं मूले तत्र च हेतोरभिधानान्मूलस्य न्यूनतामाशङ्क्य हेतुम्पूरयति व्यञ्जकत्वादित्यादिना हरीतक्यामिति यद्यपि हरी
तक्यां मधुररसकल्पनं सिद्धान्ते जले मधुररसकल्पनस्यानीयमिति गौरवात्तत्प्रदर्शनमनुचितं ॥
फलबलादिति मधुरस्यैवोपलभ्यमानत्वात् ॥ ५ ॥ टि॰ दि॰ स॰॥

गुणविरोधेनेतिसमवायसंबंधेनकषायरसप्रतिस्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेनमधुररसःप्रतिबंधकःसम
वायेनमधुररसप्रतिस्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेनकषायरसःप्रतिबंधकःइतिगुणविरोधेनेत्यर्थः॥ स्व॰टी॰। दि॰१

रा॰॥ तथापिप्रतिवादिनोमन्मतेकार्यकारणभावस्यैकस्याधिक्यंत्वन्मतेजलेमधुररसकल्पनस्थानीयमितियदुच्यतेतदाजलेऽस्माकंतत्कल्पनंभवतोह
रीतक्यांमधुररसकल्पनस्थानीयंकार्यकारणभावकल्पनंत्वन्मतेऽधिकमेवेतिसूचयितुमतत्कीर्तनमितिध्येयम् अम्लजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्यजलेभा

दि॰॥ यदिचचित्ररूपवच्चित्ररसेमानाभावात् गुणोविरोधेननीरसैवहरीतकीरसप्रतीतिस्तु अवयवेषुरससत्त्वात्परम्परयेत्युच्यतेतदा
स्तुजलसंयोगोहरीतक्यवयवगतमाधुर्यस्यैवव्यञ्जकइत्यपास्तम् जलत्वजातावनुमानान्तरंप्रमाणमाहएवमितिननुजलत्वाभावेपि
घृष्टचंदनादौशैत्योत्पत्तेर्व्यभिचारेणकथंजन्यजलत्वेनतत्रहेतुत्वमतआहघृष्टेतिपूर्वंशीतस्पर्शइत्युक्तन्तत्साधयति॰ तेजःसंयो
गादितितत्रजलेविवेचयिष्यतिचपाकासम्भवमुपरिष्टात् घृतादावित्यादिपदेनतैलादिपरिग्रहः॥ जलस्यैवस्नेहइत्युक्त्यनन्तरंसाश्रय

मु॰॥ एवंजन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकंजलत्वंजन्यजलत्वंवावोध्यम् घृष्टचन्दनादौतुशैत्योपलब्धिश्चन्दनान्त।
र्वर्तिशीततरसलिलस्यैवतेजःसंयोगाज्जलेऔष्ण्यप्रतीतिरौपाधिकीस्फुटैवतत्रपाकासम्भवात् स्नेहस्तत्रद्रवत्व
नुसांसिद्धिकमुदाहृतम्॥ ३९॥ घृतादावपितदन्तर्वर्त्तिजलस्यैवस्नेहः जलस्यस्नेहेसमवायिकारणत्वात् तेनजल
एवस्नेहइतिमन्तव्यम् द्रवत्वंत्रिविधंसांसिद्धिकद्रवत्वत्वंजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छिन्नजनकतावच्छेद।
कमपितदेवेतिभावः॥ ९९ संयोगेनप्रतीयतइतिशेषः तेनघृतादौसमवायेनस्नेहनिरासेन जलएवेतिस्नेहस्यावान्तरवि
शेषाभावात्सनोत्कीर्तितः तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकंसांसिद्धिकद्रवत्वत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकम् तदेवजन्यजलत्व
मेवतदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकंजलत्वमितिभावः॥ ९९ वाऽन्याम्लादिमत्त्वंजलस्येतिमूलोक्तंनसंगच्छतेशर्करादौमधुरजनकतावच्छेद
कत्वेनापिपृथिवीत्वस्यक्लृप्ततयातदभावाज्जलेमधुरस्पर्शाद्यभावप्रसंगादित्याशंकते यद्यपीति तत्रहरीतक्यांअशक्यतयेत्यस्यानुभवानुरोधेनेत्यादिः
जलत्वेनेत्यस्यपृथिवीत्वेनेत्यादिः ननुजंबीरगतरसस्यजलेभानंजलगतरसस्यजंबीरेभानंवेत्यत्रविनिगमकन्तुर्लभमित्याशंकायामाह शुष्केपीतिन
चैवंहरीतकीगतमधुररसस्येवजलेपिपरंपरयाभानस्वीकारेणैवोपपत्तौजलेमधुरोरसोपिनस्यादित्यतआह॥

रा०॥ हरीतक्यामिति तद्यंजकमेतिहरीतकीमधुररसव्यञ्जकस्त्वित्यर्थः रसांतरस्यकषायरसस्य फलबलात् तत्प्रत्यक्षरूपकार्यबलादित्यर्थः मानाभावादि
ति चित्ररसस्याप्रामाणिकत्वे तत्रचित्ररूपद्रवावयवगतनानारसानांहेतुत्वसंभवेपिनीरसद्रव्यप्रत्यक्षेवाधकाभावेनचित्ररूपवच्चित्ररसानंगीकारेऽस्य

दि०॥ अयैवंरीत्यापरमाणुव्यावृत्तमाद्यणुकंजलत्वमेकम्परमाणुसाधारणन्द्वितीयमितिजलत्वयोर्भेदाग्रहः कुतइतिचेत्समनियत
योग्यव्यक्तिवृत्तित्वादितिएवमग्रेपितैलादावित्यादिपदेनक्षीरपरिग्रहोनतुघृतस्यतत्रनैमित्तिकद्रवत्वस्यसमवायेनैवसत्त्वात्द्रवत्वमि
त्यनन्तरंस्वाश्रयसंयोगेनप्रतीयतइतिशेषः ननुतैलेजलसत्त्वेतैलस्यदहनानुकूल्यनस्याज्जलस्यदहनप्रतिकूलत्वादित्यतआहस्ने
हप्रकर्षेणेतिप्रकृष्टस्नेहस्यदहनानुकूल्यमेव अपकृष्टस्यैवतस्यदहनप्रतिकूलत्वादितिभावः इतिवक्ष्यतीति स्नेहनिरूपणावसरे

मु०॥ तैलादावपिजलस्यैवद्रवत्वम् स्नेहप्रकर्षेणचदहनानुकूल्यमितिवक्ष्यति। ३९। नित्यतादिः प्रथमवत्किन्तुदेहम
योनिजम् पृथिव्याइवेत्यर्थः तथाहिजलंद्विविधंनित्यमनित्यञ्चपरमाणुरूपंनित्यंद्व्यणुकादिसर्वमनित्यमवयवव
समवेतञ्चानित्यमपित्रिविधंशरीरेन्द्रियविषयभेदात् पृथिवीतोयोविशेषस्तमाहकिन्त्विति देहमयोनिजम् अयोनिज
मेवेत्यर्थः जलीयंशरीरमयोनिजंवरुणलोकेप्रसिद्धम् इन्द्रियंरसनंसिन्धुर्हिमादिर्विषयोमतः॥४०॥ इन्द्रियमि
तिजलीयमित्यर्थः तथाहिरसनंजलीयम् गन्धाद्यव्यञ्जकत्वेसतिरसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्
रसनेन्द्रियसन्निकर्षव्यभिचारवारणायद्रव्यत्वंदेयम्०॥ ११ इतिशेषः॥३९॥ प्रथमवदितिषष्ठीसमर्थाद्वतिरित्यभिप्रायेणा
ह पृथिव्याइवेत्यर्थइति एवमग्रेपिजलीयंशरीरमितितच्चपार्थिवावयवैरुपष्टब्धंबोध्यम् तेनजलमात्रेहस्तपादादिव्यवस्थाया
असंभवेपिनक्षतिः ननुतादृशशरीरेमानाभावोऽनुपलम्भादित्यतआहवरुणलोकइति तत्रचश्रुतिरेवप्रमाणमितिभावः गन्धे
तिरसव्यञ्जकेमनसिव्यभिचारवारणायगन्धाद्यव्यञ्जकत्वइति॥ ११ तिविरहान्नानारसावयवकद्रव्येपरस्परविरोधेनकस्यापिरसस्यानु
त्पत्त्यानीरसैवहरीतकीतिसमुदायार्थः ॐ नचैवंहरीतकीभक्षणेनस्यापिरसस्यप्रत्यक्षंनस्याद्नुभूयतेचकषायरसप्रत्यक्षमतआह०॥

रा॰॥ रसप्रतीतिस्त्विति परंपरयास्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन अपास्तमिति गंगाजले माधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः ननु घृतादावपि तदंतर्गतजल

स्यैव स्नेह इति मूलमसंगतं घृतादेः पार्थिवत्वेन तत्र जलीयस्नेहासंभवादतः पूरयति जलस्यैवेत्यादि जन्यजलत्वमेवेति जन्यजलमात्रवृत्ति जातिरेवे

त्यर्थः परमाणौ जलत्वसिद्ध्यर्थमाह तदवच्छिन्नेति जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः समनियतेति अयमेव दोषो जात्योर्भेदाग्रहप्रतिबंधक इति भावः॥

दि॰॥ कासारः सरः करिकादिरित्यत्रादिपदात्कूपादिपरिग्रहः कठिनत्वादिति कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः विलीनस्य तस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी क्वचिद्विलीनयोरिति पाठः स तु ऋजुरेव विलीनतायाद्रवत्वरूपाया जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः ननु विलीनता नैमित्तिकद्रवत्व मेव तदुक्तमूष्मणेति तच्च न जलत्वव्यञ्जकम् यदि च विलीने तस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नष्टे सतीत्यर्थ स्तथापि करिकादिनाशोत्तरं द्रव्या

मु॰॥ विषयन्दर्शयति सिन्धुरिति सिन्धुः समुद्रः हिमं तुषारम् आदिपदात्सरित्कासारकरिकादिः सर्वोपि ग्राह्यः न च हिम करिकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यम् ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंस जन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात्करिकायां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रांतित्वा त्॥४०॥ तेजो निरूपयति उष्ण इति स्पर्शस्तेजस स्तु उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः इत्थं च॥ ११ तदुत्पादात्तत्रैव द्र वत्व जलत्वयोः प्रत्यक्षं न करिकाया नष्टत्वादत आह यद्द्रव्यमिति तथा च करिकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरे जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा दुक्तव्याप्त्या करिकादिषु जलत्वसिद्धिरिति भावः ननु हिमकरिकयोः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिन्यप्रत्यय इत्यत आह अदृष्टविशेषे णेति इति जलग्रन्थः॥४०॥ इत्थञ्चेति उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः ननु कथं तर्हि जन्योष्णस्पर्श॥ १२१॥ षष्ठीसमर्थादिति प्रथमायाइवेति षष्ठ्य न्ता इति प्रत्यय इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः अग्रेपि तेजोनिरूपणेपि जलमात्रे केवले जले सत्विति तादृशपाठस्त्वित्यर्थः ऋजुः स्पष्टार्थकः तदुक्तं नैमित्तिकत्वद्रवत्व मुक्तम् ऊष्मण एव निमित्तत्वप्रतिपादनादिति भावः तच्च नैमित्तिकद्रवत्वञ्च सांसिद्धिकस्यैव तस्य जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः नष्टत्वादित्यस्य करिकाया इत्यादिः मूले दृष्टविशेषेणेत्यस्य दुरदृष्टबलेनेत्यर्थः प्रतिरोधोऽप्रत्यक्षं तथा च प्रतिबंधकबलात् द्रवत्वाग्रहे भ्रांतिरूपैव काठिन्यप्रतीतिरिति भावः इति ज

तेजस्त्वजातिसिद्धिरिति तेजःसंयोगनिष्ठजनकतावच्छेदकं तेजस्त्वं तदवच्छेदकं तेजस्त्वमतो
वच्छेदकतावच्छेदकतया तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यर्थः ३॥ दि॰॥ दि॰॥ स्व॰॥

रा॰॥ विलक्षणेति अवयवनीलाजन्येत्यर्थः नीलेत्युपलक्षणं पाके नरक्तादेरुत्पत्तेः अतिप्रसंगाभावमुपपादयति भास्वरत्वमिति ननु तेजोगतरूपाणाम
नेकविधत्वात् पीतत्वशुक्लत्वादिना सांकर्य्याद्भास्वरत्वस्य जातित्वं न संभवतीत्याशंकां निराकरोति शुक्लत्वव्याप्यश्चेति नच विद्युदादौ भास्वरपीतस्या

दि॰॥ समवायिकारणभिन्नेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत आह तस्येति तेजस्त्वस्येत्यर्थः जलत्वस्येवेति यथा च जन्यजलत्वा
वच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजातिसिद्धिस्तथा जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजः परमाण
वपि तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः इदमुपलक्षणम् समवायेन विलक्षणनीलोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तेजःसंयोगत्वेन
हेतुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् चन्द्रकिरणादावित्यादिना रत्नकिरणादेः परिग्रहः तत्रापि चन्द्रकिरणादावपि ननु त

मु॰॥ जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः तस्य परमाणुवृत्तित्वन्तु जलत्वस्येवानुस
न्धेयम् न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यम् तत्राप्युष्णस्पर्शस्य सत्त्वात् किन्तु तदन्तःपातिजलस्प
र्शेनाभिभवात्तदग्रहः स्वर्णरत्नकिरणादौ च पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः स्याद्रूपं शु
क्लभास्वरम् वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपाग्रहः॥ ९ ॥ ९ ॥ ९॥

ष्णस्य प्रतीतिः कुतो नेत्यत आह॰ किन्त्विति तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागशीतस्पर्शेनेत्यर्थः ननु चक्षु
रादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिभूतत्वात्प्रत्यक्षापत्तिरत आह चक्षुरादौ चेति मरकतकिरणादावित्यादिना सुवर्णपरिग्रहः
स्याद्रूपं शुक्लभास्वरमिति मूलम् तत्र शुक्लेति स्वरूपकथनम् भास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गाभावात् भास्वरत्वं जातिविशे
षः स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः शुक्लत्वव्याप्यश्चेति ॥ ९ प्यनुभवात्कथं शुक्लत्वं तस्येति वाच्यम् तत्रापि शुक्ल एव पीतत्वभ्रान्तेरेवोपगमादितिभा

व॰॥ ※ ॥ रूपविषयकेति न च निर्विकल्पके प्राथमिके घट इति प्रत्यक्षे च रूपविषयकत्वानुभवात्कथमेतदिति वाच्यम् घटत्वे सन्निकर्ष
दशायां रूपादावपि सन्निकर्षस्यावश्यकतया घटघटत्वयोरि॰॥ ९॥

तद्रूपाग्रहइतीति पदद्वयचाक्षुषं प्रत्यक्षं न तद्रूपपुरस्कारेणैवेति
व्याप्तेरव्यापकाभावाद्व्याप्याभावापत्तिरितिभावः। टि॰ टि॰ स्व॰

का॰मु॰ रा॰॥ वरूपरूपत्वयोरपि समूहालंबननिर्विकल्पस्य प्राथमिकविशिष्टप्रत्यक्षस्यापि रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिनो रूपविषयकत्वस्यैव
टि॰ रा॰ स्वीकरणीयत्वादितिभावः सूचितमित्यस्य वैश्वानरादेरित्यादिपदेनेतिशेषः पार्थिवेतिपाकजपार्थिवरूपेणेत्यर्थः तस्यैव पाकजत्वात् वैश्वा
७८ नरेयादृशरूपप्रतीतिस्तादृशं रूपं न काष्ठादिरूपपृथिव्यां पूर्वमनुभूतमतः पाकजत्वम् प्रदर्शितमिति ध्येयम् ननु सुवर्णरूपतेजसि नैमित्तिकद्रवत्व

टि॰॥ ननु रूपविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्याभावाद्वैश्वानरादेश्चाक्षुषत्वानापत्तिरितिशंकते तद्रूपाग्रह इति वैश्वानरादेरचाक्षुषत्वे तद्ग
तसंख्यादिगुणानामपि चाक्षुषत्वन्नस्यात् योग्यव्यक्तिमात्रवृत्तित्वाभावादित्यपि नासूचितम् अन्यदीयरूपेणैवेति पार्थिव

मु॰॥ अथ तद्रूपाग्रहे धर्मिणोपि चाक्षुषत्वन्नस्यादितिचेन्न अन्यदीयरूपेणैव धर्मिणो ग्रहसं।
भवात् शङ्खस्यैव पित्तपीतिम्ना वन्हेस्तु शुक्लरूपत्वाभिभूतम् किन्तु तदीयशुक्ल।
त्वमभिभूतमित्यन्ये नैमित्तिकद्रवत्वन्तु सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्वात्॰ नचन नैमित्तिक
द्रवत्ववत्वं लक्षणं दहनादावव्याप्तेः घृतादावतिव्याप्तेश्चेति वाच्यम्॥ ॥

रूपेणैवेत्यर्थः मतान्तरमाह वन्हेस्त्विति सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्वादिति तेनतत्रासम्भव इति भावः॥ ६॥ ६॥ ६॥

सत्वं मूले प्रदर्शितमतश्चानर्थकमेवतावता प्यव्याप्तेरपरिहारादित्याशंकायामाह तेनेति तत्कथनेनेत्यर्थः तथा च तद्दूषणस्यासंभवपरिहारकत्वमेव अ
व्याप्तिपरिहारस्तु उत्तरग्रंथेनैव करणीय इति भावः॥ ॐ॥ पृथिव्यवृत्तीति अत्र जातिपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपरत्वेपि न निस्तार इति सूत्र
नायैव द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्युक्तं जलत्वेतु पलक्षणं वायुत्वादिकमादाय वाय्वादावप्यतिव्याप्तिसंभवादितिद्रष्टव्यम्॥ ४१॥ स्पर्शपदमिति परकी रामः
यपदमपिस्वीयस्पर्शव्यञ्जकदीपेदृष्टांतासिद्धिवारणाय उक्तरीत्या परकीयरूपव्यंज॰॥ . ॥ ७८

रा०॥ रूजलेव्यभिचारवारणायहेतौसत्वंतंगगनादौतद्वारणायविशेष्यदलंघटादौस्वीयरूपव्यंजकेतद्वारणायतत्रापिपरकीयेतिचक्षुस्सन्निकर्षे
व्यभिचारवारणायद्रव्यत्वेसतीत्यपिपूरणीयं एतत्सर्वंमूलोक्तत्वादुपेक्षितमितिबोध्यम् गोलकमेवचक्षुर्नतेजसमितिस्वच्छंखलमतंदर्शयति
अत्रकेचिदित्यादिना विषयासंबद्धंविषयसन्निकर्षरहितं एवकारेणसन्निकृष्टग्राहकत्वंव्यवच्छिद्यते गोलकसंयुक्तस्यचक्षुषा अग्रहणात् अ

दि०॥ पृथिव्यवृत्तीति नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिपृथिवीत्वरूपजातिमादायपृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायपृथिव्यवृत्तीतिपृथिव्यवृत्तिज
लत्वजातिमादायजलेपृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादायवायावतिव्याप्तिवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति वायुतेजोऽन्यतरत्व
मादायवायावतिव्याप्तिवारणायजातीति॥४१॥ परकीयस्पर्शादीति गन्धाव्यञ्जकत्वादिघटितहेत्वन्तरसूचनायादिपदेनगन्धा

मु०॥ पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात् नित्यतादिचपूर्ववत्॥ ४१॥
जलस्यैवेत्यर्थः तथाहितद्द्विविधन्नित्यमनित्यञ्चनित्यम्परमाणुरूपम् तदन्यदनित्यमवयविच तच्चत्रिधा शरी
रेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमेव तच्चसूर्यलोकादौप्रसिद्धम्॥४१॥ अत्रयोविशेषस्तमाह इन्द्रियन्नयनं।
वन्हिस्वर्णादिर्विषयोमतः ननुचक्षुषस्तैजसत्वेकिम्मानमिति चेदुच्यते चक्षुस्तैजसम्परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे
सतिपरकीयरूपव्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् प्रदीपस्यस्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादत्रदृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणायप्रथमम्पर
·कीयेतिघटादेःस्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणायद्वितीयम्परकीयेति·॥ ५॥ ५॥

दिपरिग्रहः चक्षुषः परकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणायस्पर्शपदम् अत्रकेचिदाहुः चक्षुर्विषयासम्बद्धमेवग्राहकम्
यदिप्राप्यकारिस्यात् तदारसनादिवदधिष्ठानसम्बद्धङ्गृह्णीयात् नचैवम् गोलकासम्बद्धग्रहणात्॥ ६॥

त्रचक्षुष्पदंचक्षुरिंद्रियत्वेनाभिमतपरं तेनतेजोरूपचक्षुषःस्वमते असत्वेपिनपक्षाप्रसिद्धिर्नवापार्थिवगोलकस्यचसन्निकृष्टग्राहकतायाःकेना
प्यंगीकारेणपदीन्याद्युत्तरग्रंथानुद्धृतिरितिध्येयम्॥ ६॥ ६॥

का॰ मु॰ रा॰॥ अत्र चोत्तरग्रन्थानुसारादधिष्ठानासंबद्धग्राहकत्वादिति हेतुरूहनीयः परं त्वाभिमुख्यमव्यवधानं च ग्रहणे प्रयोजकमित्येतन्मतेवश्यमंगी
टि॰ र॰ करणीयमन्यथा दूरदेशस्थितानां व्यवहितानां च चाक्षुषापत्तेः वारणं सिद्धान्तिभिस्तु चक्षुःसंयोगाभावेनैव तद्वारणसंभवान्न तेषामेतत्कल्पनीयं
७० दूरस्थत्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पनं तूभयमतेपि समानमिति बोध्यम् ननूक्तहेतुरप्रयोजक इत्याशंकानिरासाय साध्याभावे हेतुरेव न स्यादि
ति हेतूच्छित्त्यापत्तिरूपमनुकूलतर्कं प्रदर्शयति यदीत्यादिना प्राप्यकारित्वं सन्निकृष्टग्राहि न चैवमिति छेदः गोलकसंबद्धमात्रग्राहकं न चेति
तदर्थः ग्रहणादीत्यंतं तस्य चक्षुष इत्यादिः प्रदीपप्रभायां वक्ष्यमाणव्यभिचाररूपारुचिं परिचिन्त्य स्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्यग्राहकत्वेनापि च

टि॰॥ किञ्च यदि चक्षुः प्राप्यं गृह्णीयात्तर्हि स्वतोधिकपरिमाणवन्न गृह्णीयात् न ख
लु नखरञ्जनिका परशुच्छेद्यं छिनत्तीति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानाप
त्तिश्च गतिक्रमेण प्राप्यग्रहणे हि सन्निहितक्रमेणाग्रहणं स्यात् न तु तुल्यकालमुपल
म्भः अनुभवति तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखं च एवं च न प्राप्यकारित्वानुरो
धेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परैरङ्गीक्रियते गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्यसम्भवात्॥ ॥

क्षुषुक्तसाध्यसिद्धिः संभवतीत्याह किंचेति यद्यत्संयुक्तमेव यत्संबन्धिफलजनकं तत्तदपेक्षयानान्यं तन्न्यूनपरिमाणवदिति सामान्यमुखव्या
प्त्यभिप्रायेण दृष्टांतमाह नखल्विति नखरंजनिका नखकृंतनी तथा चैतद्व्याप्त्यनंगीकारे नखरंजनिकापि परशुभेद्यं महद्दार्वपि परशुभेद्यत्वद
र्शनादात्यंतिकन्यूनतया निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेत्यस्वरसाद्दृष्टांतरमाह शाखेति तथा च शाखाचंद्रमसोरेककालीनचाक्षुषजनकत्वेनापि चक्षुषि अ रामः
सन्निकृष्टग्राहकत्वमापादयितुं शक्यमिति भावः उपसंहरति एवं चेति चक्षुषः असन्निकृष्टग्राहकत्वे चेत्यर्थः नन्विष्टापत्तिरित्याशंकायामाह॥ ७१

दिनकरीपुस्तके अचिन्त्योहिइत्यस्य स्थाने अशक्योहिइति पाठान्तरम्॥८ दि॰॥

रो॰॥ तच्चेति तथा चेन्द्रियं नयनमिति कारिकाविरोधापत्तेर्नैष्टापत्तेस्संभवइति भावः अधिष्ठानासंबद्धेति तथा चोक्तनियमोदीपरूपाधिष्ठानासं
बद्धघटादिग्राहिण्यां दीपप्रभायांव्यभिचरितइति भावः तदभिमानस्य एककालीनत्वभ्रमस्य कालसन्निकर्षेण अतिसन्निहितकालवृत्तित्वेनन
तु शाखाचंद्रमसोऽतिदूरत्वेन झटिति चंद्रचक्षुःसंयोगासंभवात् शाखाचंद्रमसोश्चाक्षुषयोरत्यंतसान्निध्यमेव न संभवतीयेनतुल्यकालताभ्रांति
स्यादित्याह अशक्योहीति निर्वक्तुमशक्यइत्यर्थः लाघवातिशयेन वेगजनकक्रियातिशयेनेत्यर्थः गुरुत्वाभावरूपलाघवस्य वाय्वाद्युपेक्षया

दि॰॥ अप्राप्यकारित्वे चगोलकमेव चक्षुस्तच्च न तैजसमिति तदसत् अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहिण्याः प्रदीपप्रभायाइव चक्षुषो
पि प्राप्यकारित्वसम्भवात् पृथुतरग्रहणस्य च गोलकनिर्गतस्य महतश्चक्षुषः पृथ्वग्रत्वेन प्रदीपप्रभायाइवोपपत्तेः स्वाधिक
परिमाणवद्द्रव्यग्राहिणात्वगिन्द्रियेण व्यभिचारात् तादृशनियमे मानाभावाच्च तुल्यकालग्रहणञ्चासिद्धमेव तदभिमा
नस्य कालसन्निकर्षेणैवोपपत्तेः अचिन्त्योहि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः यत्प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव
भगवति मयूखमालिनि भवनोदरे प्वालोकइत्यभिमानो लोकानाम् यत्त्वाहुः शालिकाचार्याः चक्षुर्वाह्यालोकाभ्यामा
रब्धेन चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत्तावदर्थग्रहणमिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यतएवेति॥ ६॥

नितरां अनुपपन्नमित्यर्थः, यस्मात् प्राचीनाचलः उदयगिरिः चूडा अग्रं शिखरमिति यावत् मयूखमालिनि सूर्ये अभिमानो भ्रमः उदयाच
लशिखरारोहणग्रहणकिरणप्रसारयोर्वस्तुगत्यैककालीनत्वाभावादिति भावः वस्तुतस्तु चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वसाधकानुमानस्य पूर्वमुक्तत्वात्तत्तए
वगोलकस्य चक्षुरिन्द्रियत्वं न शंकास्पदमपि नहि सिद्धान्तिभिः प्राप्यकारित्वानुरोधेन चक्षुषस्तथात्वमङ्गीक्रियते। अन्यथा रसनेन्द्रियादीनाम
धिष्ठानातिरिक्तत्वं कथं सिध्येत् यद्यपि घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वादधिष्ठानातिरिक्तत्वे न किंचिदपि मानं तथापि नासिकासत्वेपि केषांचिद्गन्धानुपल
ब्धिदर्शनाद्घ्राणादीन्द्रियमतीन्द्रियमिन्द्रियत्वान्मनोवदित्यनुमानाच्च तत्सिद्धिरिति ध्येयम्॥ ६॥ ६॥

रा॰॥ बाह्यालोकेऽश्वनसौरालोकादिः परमाण्वादिस्तदारब्धस्य प्रत्यक्षत्वापातात् किन्त्वनुद्भूतरूपवत्तेज एवेति मन्तव्यं लाघवादित्यस्य परकीयवाम वैशेनेत्यादि पीतरूपवदिति उपष्टंभकपार्थिवभागवदित्यर्थः धर्मशास्त्रे तोलकपरिमितं सुवर्णं दद्यादित्यादि रूपद्रव्यर्थः नादवस्यादिति अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया सामानाधिकरण्येन बाधप्रसंगादितिभावः सामानाधिकरण्येन सिद्धावपि सुवर्णे तैजसत्वविषयत्वसंभवेन सामाना

दि॰॥ तन्न चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागेपि सत्वात्पृष्ठभागस्थितेन पदार्थग्रहणापत्तेः पृष्ठदेशस्य बाह्यालोकैस्सह सुरुत्पादे मानाभाव इति चेदग्रदेशस्य बाह्यालोकैरपि तदुत्पादे मानाभावः तदनभ्युपगमेपि चाक्षुषोपपादनस्यानुपदमुक्तत्वादिति लाघवादाह अथवेति तैजसत्वे किम्मानमिति सुवर्णस्यापार्थिवत्वे नैमित्तिकद्रवत्ववत्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्वसाधकस्यैव सत्वादित्याशयः समाधत्ते नेति सुवर्णमितिनचात्र पीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्य सुवर्णस्य पक्षत्वे बाधः तैजससुवर्णस्य पूर्वमसिद्धापक्षा

मु॰॥ अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवाद्दाद्युम्परकीयेति न देयम् चक्षुस्सन्निकर्षव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वन्देयम् विषयन्दर्शयति वह्निरिति ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किम्मानमिति चेन्न ॥

प्रसिद्धिर्धर्मशास्त्रे पीतद्रव्येपि सुवर्णपदप्रयोगे न तस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेवाधनादवस्यादिति वाच्यम् अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया पक्षतावच्छेदकहेत्वभेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् ॥ ६ ॥

धिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधस्यादोषतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः शोभनो वर्णो यस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णपदबोध्योदीपादिरपीति न सुवर्णस्य तेजोदिषयत्वसिद्धिरिति नाशंकनीयं तथा व्युत्पत्तौ तस्य वाच्यत्वेन शक्यतारूपवाच्यत्वाप्रसिद्धेरिति तु विभावनीयम् सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्येति यद्यप्युक्तहेत्वधिकरणे अनुमानात्पूर्वं क्वापि साध्याभिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिस्यात्तथापि व्यतिरेकव्याप्तौ न साध्यसाधनयोः॥

रा॰॥ सामानाधिकरण्यं घटकमिति न सिद्धसाधनशंकावसरस्तथापि रजता —दौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत्तरमन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापि संभवात्तदुत्तरम् तेनैव रूपेण सुवर्णस्थले अनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनापि संभवतीत्यभिप्रायेणैतदभिहितमिति ध्येयम् अग्निसंयोगनाश्येत्यस्य अग्निसमवधानाभावेनेत्यादिः तेन घृतद्रवत्वसामान्यस्यैव अग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकाक्रांततया तादृशघृतस्याप्रसिद्धावपि अग्नेरसमवधानेन अग्निसंयोगजन्यनाशप्रतियोगिद्रवत्ववतो घृतस्य प्रसिद्ध्या न क्षतिः स्वसमानाधिकरणेति गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ — सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्या

दि॰॥ असति प्रतिबन्धक इति जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणाय सति प्रतिबन्धक इति अग्निसंयोगानाश्यद्रवत्ववति घृतादौ व्य-
भिचारवारणाय संयोगेऽत्यन्तम् तादृशद्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताग्निसंयोगासमानकालीनत्वान्न व्यभिचारः अनुच्छि

मु॰॥ सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् य
न्नैवन्तन्नैवं यथा पृथिवीति न चाप्रयोजकम् पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चा
त्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात् ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदानीन्द्रुतत्वा
नेन व्यभिचार इति चेन्न जलमध्यस्थमसीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात् ॥ ९ ॥ ६ ॥

द्यमानद्रवत्वादित्यस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थो न तूच्छिद्यमानद्रवत्वानधि —करणत्वादिति गगनादौ व्यभिचारात् ॥

र्थकतायाः गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ तस्याः समानकालीनत्वार्थकतायाश्च क्लृप्तत्वादिति भावः अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्य स्वसमवायिसंयोगरू
प परं परया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापत्त्या समवायेन तस्य हेतुतालाभाय अधिकरणत्वांशं पूरयित्वा व्याचष्टे अनुच्छिद्यमानेत्या
दि द्रवपदस्य गुणपरतया अपि संभवेन उच्छिद्यमानो द्रवो यस्य स उच्छिद्यमानद्रवः नोच्छिद्यमानद्रवोऽनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्तत्त्वमिति
व्युत्पत्तिलभ्यार्थकतां तत्पदस्य निराकरोति नन्विति अनधिकरणत्वादित्यस्य पूर्ववर्तिनेनेत्यर्थ इत्यनेनान्वयः ॐ अनुकूलतर्कत्वात् सुवर्णं यदि
तैजसं न स्यात्तर्हि तदागमप्रतिपाद्याग्न्यपत्यत्ववन्न स्यादिति तर्कस्य सत्त्वात् ॥

का॰सु॰ टि॰ प॰ ८१

रा॰॥ स्वसमवायिकारणसमवायिकारणकमपत्यशब्दार्थः जन्यमात्रं न तदर्थः तथा सति तस्य कालाकाशादृष्टादेरपत्यत्वप्रसंगादिति भावः ज्ञाति
विशेषमिति अन्यथाश्रयनाशजन्यत्वस्य गुरुशरीरस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन गौरवापत्तेरिति हृदयं इत्यपि परास्तमित्यपिना तादृशागमस्य
शब्दविधयापि सुवर्णस्य तैजसत्वे प्रमाणतास॰ चिन्तास्तोऽद इति यद्यपि पार्थिवभागस्य तदानीं द्रवत्वांगीकारेऽपि तेजोरूपद्रवद्रव्यांतरस्य प्रतिबंधकस्य

दि॰॥ अत्यंताग्निसंयोगनाश्यत्वादिति एतच्चोपलक्षणम् अग्नेरपत्यम्प्रथमं हिरण्यमित्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्क
त्वादिति एतेनाश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे आश्रयनाशनाश्यद्रवत्वव्यावृत्तज्जातिविशेषं कल्प्यपि
त्वा विजातीयद्रवत्वनाशम्प्रत्यग्निसंयोगत्वेन हेतुतास्वीकार्या तच्च वैजात्यं सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीति दर्शितानुकूलतर्कोऽसङ्गतः

गु॰॥ अपरे तु पीतिमाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात्त
त्प्रतिबंधकविजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते तथाहि अत्यन्ताग्निसंयोगी पीतिमगु॰
रुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगेस
त्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात् नष्टजलमध्यस्थपीतपटवत्॥

सुवर्णस्य पृथिवीत्वेऽपि तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया अत्यन्ताग्निसंयोगसत्त्वेऽपि नाशापत्तेर
सम्भवादित्यपास्तम् क्षोदक्षूर्णम् तस्य पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य ॥ ६ ॥

सत्त्वान्न व्यभिचार इति शक्यते वक्तुं तथापि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबंधकत्वेन जलस्येव क्लृप्ततया नैमित्तिकद्रवत्ववतस्तेजसोऽनुमानात्पूर्वमसि
द्धतया न तत्प्रतिबंधकसत्तामादाय व्यभिचारवारणसंभवः पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबंधकत्वेन द्रव्यान्तरकल्पनं तु परे त्वित्यादिना वक्ष्यमाणं म॰
तांतरमेवानुसरतीति भावः तैजससुवर्णपीतितत्त्वस्य मा॰ ॥ ९ ॥

रा॰ म॰ ८१

रा॰॥ पृथिवीत्वघटितहेतोरभावेन अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया भागासिद्धिप्रसंगादिति भावः अतएव अग्निसंयोगशून्यपीतपार्थिवे साध्यस्य विजातीयद्रवद्रव्यसंयोगस्य हेतोश्च स्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगकालीनपूर्वरूपविजातीयरूपानाधारत्वस्य नवा धासिध्योर्वारणाय अग्निसंयोगीतिसार्थकं अत्र च यत्किंचित्पीतपटादौ साध्यस्योभयवादिसिद्धतया सामानाधिकरण्येन साध्यतायां सिद्धसाधनापत्याऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरुद्देश्येति बोध्यं तेन जलपरमाणाविति यद्यपि पूर्वहेतावपि जलपरमाणौ व्यभिचारस्तदवस्थ एव तत्रापि पृथिवीत्वस्य हेतु

दि॰॥ प्रकारान्तरेण सुवर्णस्य तैजसत्वं साधयतां मतमुपन्यस्यति अपरे त्वित्यादिना तत्प्रतिबन्धकम् रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् अत्यन्ताग्निसंयोगस्य तैजसस्य सुवर्णेपि सत्वादुक्तम्मीतिमेति साध्ये विजातीयपदमुद्देश्यसिध्यर्थम् हेतौ सत्यन्तमग्निसंयोगरहिते पूर्वरूपविजातीयरूपानाधारे घटे व्यभिचारवारणायात्र हेतौ पृथिवीत्वन्देयं तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः यथाकथञ्चिदग्निसंयुक्ते घटे तद्वारणायात्यन्तेति न चाप्रयोजकत्वम् विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धं विना पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादिति

मू॰॥ तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात्॥ ६ ॥

भावः न च द्रवद्रव्यादन्यदेव प्रतिबन्धकम्वाच्यम् अदृष्टकल्पनापत्तेरिति तस्य चेति द्रवद्रव्यस्येत्यर्थः पृथिवीजलभिन्नस्येति पृथिव्याः पक्षीकृतपीतिमाश्रयविजातीयत्वाभावाज्जलस्य तत्रासम्भवादिति भावः तेजस्त्वनियमादिति वाय्वादौ रूपाभावादिति भावः न चान्धकारे पीतिमरूपाश्रयद्रव्यग्रहापत्तिः सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्वादिति वाच्यम् उद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैव द्रव्यप्र॥ ॥विशेषणत्वहेत्वप्रसिद्धेरेव पृथिव्यामग्निसंयोगानाश्यद्रवत्वाभावात्तथापि तत्र द्रवत्वपदस्य नैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपगमान्न व्यभिचार इति विभावनीयम् विरोधीति विजातीयरूपप्रतिबंधकेत्यर्थः द्रवद्रव्यादन्यत् अदृष्टादिकमित्यर्थः तत्रासंभवादिति सांसिद्धिकद्रवत्वस्य तत्रानुभवादिति भावः वाय्वादाविति यद्यपि तेजसोपि न तत्र रूपं प्रत्यक्षमिति रूपाभावो नैके प्रतिबंधकत्वकल्पने बीजं तथापि पार्थिवरूपनाशेनीरूपद्रव्यसंयोगस्य प्रतिबंधकत्वे क्वापि पार्थिवरूपनाशः पाकेन न स्यात्तस्य सर्वदैवसंभवादिति रूपवतो द्रव्यांतरस्यैव तथात्वमंगीकरणीयमित्यभिप्रायेणैतदभिहितमित्यवधेयं॥
नद्रव्यांतरप्रतिबंधकत्वाकल्पनबीजम् इति पाठान्तरम् र॰दि॰॥=

हेतुत्वादितीति वस्तुतस्तु चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येवालोकसंयोगः कारणं न चालोकचाक्षुषे व्यभिचारः आलोकसंयोगस्य हि निष्ठतया अनुयोगिताप्रतियोगितोभयसंबंधेनालोकसंयोगस्यालो
केपि सत्वात् नचैवमप्यन्धकारे सुवर्णस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम् उद्भूतरूपालोकसंयोगे नांधकारे घटादिप्रत्यक्षवारणायोद्भूतानभिभूतरूपवदालोकसंयोगस्य द्रव्यचाक्षुषं प्रतिहे
तुत्वस्यावश्यकत्वेन प्रकृते च तदभावात् इत्थं चालोकभिन्नत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशनं विफलमिव भाति इति बोध्यम्॰ टि॰। स॰॥

रा॰॥ तदानीमिति अंधकारस्थितिदशायामित्यर्थः सजातीयग्रहणाकृतमिति रूपत्वेन स्वसजातीयं यत्पीतरूपं तत्प्रत्यक्षप्रयोज्यं अग्रहणं प्रत्यक्षविषयता
भाव इत्यर्थः तेजोभिन्नेति स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानंगीकारे या तेजोंतरासंयुक्ततेजः प्रत्यक्षानुपपत्यातथैव कार्यकारणभावस्य स्वीकरणीयत्वादि
ति भावः यद्यपि तेजःसंयुक्तसंयोगत्वेन हेतुत्वेनेयमनुपपत्तिस्तेजस्यपि तत्सत्वात् तथापि लाघवात्संयोगसंबंधेन तेजस एव द्रव्यप्रत्यक्षहेतुतायाः स्वीकरणीयत
या स्वस्मिन्संयोगेन स्वस्यासत्वात्तेजोभिन्नत्वं द्रव्यविशेषणमावश्यकमिति भावः द्रुतमिति इदं च जलमध्यस्थमसीक्षोदन्यायेन पीतद्रव्यस्य अद्रवत्वांगीकार

दि॰॥ त्यक्षेहेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वभिभूतत्वात् नच तदानीम्पीतरूपस्याप्यग्रहात् सजातीयग्रहणाकृतमग्रहणन्नतु सुवर्णरूपस्येति त
तस्याभिभूतत्वमिति वाच्यम् लघुतया सजातीयसम्बन्धस्यैवाभिभवपदार्थत्वात् नच तथाप्यन्धकारे सुवर्णस्य साक्षात्कारापत्तिः तेजोभि
न्नद्रव्यप्रत्यक्षम्प्रत्येवालोकसंयोगस्य हेतुत्वादिति वाच्यम् सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षम्प्रत्येव तस्य हेतुत्वात्

मु॰॥ वायुन्निरूपयति अपाकजोनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः॥४२॥ तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः पूर्ववन्नि
त्यतायुक्तन्देहव्यापित्वगिन्द्रियम्॥४३॥ अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्वादुक्तमपाकज इति अपाकजस्य
र्शस्य जलादावपि सत्वादुक्तमनुष्णाशीतेति॥ ११ नवीनास्तु सुवर्णम्पार्थिवमेव पीतं सुवर्णन्द्रुतमिति साक्षात्सम्बन्धेन द्रवत्व
प्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् द्रुतन्द्रुततरमिति प्रतीतेर्द्रवत्वस्याप्यं नतत उच्छेदात् पृथिवीत्वस्य पीतरूपसमवायिकारणतावच्छेदकत्वा
द्रूपनाशेतादात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच्च न पीतरूपनाश इति वदन्ति इति तेजोग्रन्थः वायोः प्रमाणन्दर्शयितुम्मूले ऽपाकजोह्यनु
ष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मत इत्युक्तं॥ ११ स्वग्रंथकृत्सम्मतत्वात्तदभिप्रायेणोक्तं द्रवत्वस्यापीत्यपिकार उच्छेदादित्यनंतरं योजनीयस्तथापि
जले द्रवत्वस्य पार्थिवद्रवत्वापेक्षयातिविलक्षणत्वात्सांसिद्धिकत्वाच्च न जलमित्यर्थः पीतरूपवत्वाच्च न पृथिव्यन्यदित्याह पृथिवीत्वस्येति ननु त
र्ह्यग्निसंयोगे कुतो न रूपनाश इत्यत आह रूपनाश इत्यादि वदंतीत्यस्वरसस्सूचनाय सैचै पार्थिवस्यापि तदानीं द्रवत्वांगीकारसंभवेन प्रतीतेः प्र
मात्वसंभवात् द्रव्यांतरसंयोगस्यैव अन्यत्र पार्थिवरूप द्रवत्वनाशप्रति॰॥ अस्वरसइत्यर्थः २ टि॰॥

यदश्वमेधस्यकीर्त्तनङ्कृतन्तदश्वमेधजन्यस्वर्गाप्रसिद्ध्यातादृशप्रतिवध्यप्रतिवन्धकभावस्यकल्पयितुमशक्यत्वात् तच्चापूर्वन्दर्शपूर्णमास
योर्हि विधंपरमापूर्वङ्कलिकापूर्वत्रेति तथाहि यदाग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्यायाम्पौर्णमास्यांचाच्युतोभवति उपांशुयागमन्तरायजति ताभ्या
मेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालम्पूर्णमासेप्रायच्छत् ऐन्द्रन्दध्यमावास्यायामैन्द्रम्पयोऽमावास्यायामितिपञ्चभिर्वाक्यैर्विहितेभ्यःषड्भ्यआ
ग्नेयादिभ्यःषडुत्पत्त्यपूर्वाणितान्येवकलिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्चपरमापूर्वमिति ननुषडपूर्वाण्यावश्यकानिसाक्षात्स्वर्गहेतवःसन्तुकिं
म्परमापूर्वेणेतिचेन्न दर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्यस्वर्गसाधनत्वावगमादुभयत्वावच्छिन्नस्यैकव्यापारकल्पनादुत्पत्त्य
पूर्वाणाञ्चोभयत्वावच्छिन्नाजन्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामितिविधिप्रवृत्तिसमयेचिरविनष्टस्यदर्शपूर्णमासस्यव्यापारत्वयैकस्यैवापूर्वस्यकल्प
नाच्च नचैवमनन्तरंषण्णांयागानाङ्कमिकत्वात्तानेषडपूर्वकल्पनागौरवन्तस्यफलमुखत्वात् नचपञ्चभिःपञ्चापूर्वद्वाराषष्ठेनचसाक्षादेवपर

प्रायश्चित्तेति यदिह्यधर्मोनस्यात्तदाप्रायश्चित्तादिनानाश्यत्वन्नस्यात् नहितेनब्रह्महननादीनान्नाशःप्रतिवन्धोवाविधा

प्रायश्चित्तादिनाश्योसौजीवद्वृत्तीन्विमौगुणौ॥१६३॥

तुंशक्यतेतस्यपूर्वमेवदृत्तत्वादितिभावः॥ जीवेति ईश्वरस्यधर्माधर्माभावादितिभावः॥१६३॥ ६॥ छ॥ ६॥ ६॥ ६॥॥

मापूर्वजन्यतामितिकिंषष्ठेकलिकापूर्वेणेतिवाच्यम् षष्ठेनापुनरङ्गदक्षिणासहकारेणैवपरमापूर्वजननात्तात्कालपृष्ठस्ययागस्यानवस्थित्यात्तज्ज
न्यापूर्वस्यावश्यकत्वात् अत्रपरमापूर्वम्प्रतिस्वर्गम्प्रतिचदर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेनदर्शपूर्णमासोभयसाधारणवैजात्येनकारणत्वमित्येकेदर्श
त्वेनपूर्णमासत्वेनचकारणत्वन्दण्डचक्रवन्मिलितानाम्फलोपधानमित्यपरे अत्रत्रयात्मकदर्शजन्यमपूर्वमेकंकलिकापूर्वत्रयव्यापारकम्
एवन्त्रयात्मकपूर्णमासजन्यमेकमपूर्वङ्कलिकापूर्वत्रयव्यापारकन्ताभ्यांस्वर्गजनकापूर्वोत्पत्तिस्तच्चपरमापूर्वम्फलशिरस्कापूर्वमि
त्युच्यतइतिनवापूर्वोपसद्रत्येके तत्रैवफलशिरस्कापूर्वमानाभावादृष्टापूर्वोत्पन्नेकलिकापूर्वषट्केनैवपरमापूर्वसम्भवाद्व्यापारीभूतापू
र्वद्वयेमानाभावात्पूर्वोक्तासप्तापूर्वैव युक्तेतिनव्याः॥ इदञ्चापूर्वज्ञानेशिपितृयत्तादौकर्तृनिष्ठम्॥ ६॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ ८॥ ६॥ ६॥

न्यथानरन्येके भोक्तृनिष्ठमितितुसम्प्रदायः॥प्राभाकरास्तुयागक्रियासर्वात्मनानैवनश्यति किन्तुसूक्ष्मरूपेणस्वर्गदेहारम्भकेषुयागसम्बन्धि
द्व्यारम्भकेषुयागकर्त्तैर्यात्मनिवावस्थाय फलमारभन्त इत्याहु॥तन्नज्ञानेच्छादिरूपस्ययागस्यात्मनोयोग्यविशेषगुणतयाक्षणचतुष्टया
नवस्थायित्वनियमात् ज्ञानेच्छादीनांसदानुभवेनसमानाधिकरणस्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वस्वीकारात् अन्यथैवंरीत्याजगत्तएवसूक्ष्मरूपत
यासर्वदावस्थानप्रसङ्गादित्यलंविस्तरेण१६०।१६१।१६२॥ छी॥ ६॥ ननुगङ्गादिदर्शनादिनाईश्वरेकृतोनधर्मादेरुत्पत्तिरतआह मूलेइमौतु॥

इमो धर्माधर्मौ॥अतोज्ञानिनाकृते अपिसुकृत दुष्कृतकर्मणीनफलायालमितिभावः ज्ञानादपीति अपिनाभोगपरि
ग्रहः ननुतत्वज्ञानस्यकथन्धर्माधर्मनाशकत्वन्नाभुक्तं क्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपीतिवचनविरोधात् इत्यस्त्वतत्व
ज्ञानिनांसदृष्टितिकायव्यूहेनसकलकर्मणाम्भोगेनक्षयइतिचेन्न तत्रभोगस्यवेदबोधितनाशकोपलक्षकत्वात् कथमन्य

इमौतुवासनाजन्यौज्ञानादपिविनश्यतः शब्दोध्वनिश्चवर्णश्चमृदङ्गादिभवोध्वनिः॥१६४॥कण्ठ
संयोगादिजन्यावर्णास्तेकादयोमताः सर्वःशब्दोनभोद्वृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तुगृह्यते॥१६५॥ छी॥ ६॥

था प्रायश्चित्तादिनाकर्मणान्नाशः तदुक्तंज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेऽर्जुन क्षीयन्तेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेप
रावरेइति ननुतत्वज्ञानिस्तर्हि शरीरावस्थानंसुखदुःखादिकंचनस्यात् ज्ञानेनसर्वेषांकर्मणान्नाशादितिचेन्नप्रारब्धे
तरकर्मणामेवनाशात् तत्तच्छरीरभोगजनकंहियत्कर्मतत्प्रारब्धन्तदभिप्रायमेवनाभुक्तमितिवचनमितिशब्दन्निरू
पयति शब्दइति॥

वासनाजन्याविति ईश्वरेमिथ्याज्ञानजन्यवासनाविरहान्नधर्मादेरुत्पत्तिरितिभावः ननुधर्माधर्मौप्रतिवासनाया
हेतुत्वेमानाभावइत्यतआह मुक्तावल्यामतइति ज्ञानिनातत्वज्ञानवतावचनविरोधादिति तेनादृष्टनाशमात्रेभोगस्यहेतुत्वप्रतिपादनादिति
भावः इत्यस्त्वेति कर्मणाम्भोगैकनाश्यत्वेनेत्यर्थः॥अन्यथाउपलक्षकत्वाभावेसर्वकर्माणीति सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः॥भस्मसात्कुरुतेना
शयति स्मृतिन्दर्शयित्वाश्रुतिन्दर्शयति क्षीयन्तेचेति तदभिप्रायमेवप्रारब्धकर्माभिप्रायमेव॥ ६॥ छी॥ ५॥ ॥ ६॥ ५॥ ९॥ ६॥ छी॥ छा॥०॥

गौरवादिति दशशब्दानामनन्तप्रागभावानामनन्तध्वंसानां च कल्पने गौरवादित्यर्थः १६४।१६५।१६६॥ उक्तप्रतीतिविरोधादिति उत्पादविना
शशालिप्रत्ययविरोधादित्यर्थः इत्यञ्चेति प्रत्यभिज्ञानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्यर्थः॥ द्वयोरपीति उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः॥ ॥ ॥

नभोवृत्तिः अकाशसमवेतः॥ दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह श्रोत्रेति ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आ
हवीचीति १६४।१६५ आद्यशब्देन बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यशब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापकः एवङ्क्रमेण।
श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति कदम्बेति आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः अस्मिन्मते।
कल्पनागौरवादुक्तम् कस्यचिन्मत इति १६६ ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमत आह उत्पन्न इति शब्दानामुत्पाद
विनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् इत्यत्राह उत्पादविना

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते १६६ उत्पन्नः को विनष्टः
क इति बुद्धेरनित्यता सोयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते १६७ तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेपि दर्शनात् त
स्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मता हि नः १६८॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता॥ ॥

शबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह सोयमिति साजात्यमिति तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः उक्त
प्रतीतिविरोधात् इत्यञ्च द्वयोरपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति १६७ ननु सजातीये सोयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह तदेवेति
यदौषधमन्येन कृतं तेन दौषधम्मयापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः १६८॥ इति श्रीमहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्य
पुत्रश्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता॥ ॥ ॥ ९ अत्र मीमांसकाः स एवायङ्क का
र इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेस्तावत्कालावस्थानस्य विषयीकृतत्वेनान्तराभूतशब्दादिनाऽनाशेन नाशकाभावाद्वर्णनित्यत्वसिद्धिः नच प्र ॥ ॥

त्यभिज्ञानज्ञातीयत्वविषयिणीबाधकाभावात् अन्यथा सर्वत्रापि तथाभावेऽभेदोच्छेदापत्तिः नचतारत्वमन्दत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासो बाधकः प्रत्यभिज्ञानबलेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्व्यञ्जकवायुधर्मत्वस्य कल्पनात् श्रोत्रेण वायुधर्मस्य तारत्वादेरप्यग्रहणसम्भवात् यएव तारः सएवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयोरविरोधाच्चेत्याहुः तन्न तथा सति कत्वादेरपि व्यञ्जकवायुधर्मत्वापत्त्या ककारगकारयोरपि भेदो नसिद्ध्येदिति वर्णैक्यापत्तेः॥ वस्तुतस्तु वर्णानित्यत्वपक्षे कण्ठताल्वाद्यभिघातानाङ्कत्वादिकङ्कार्यतावच्छेदकम्वर्णनित्यतापक्षे तु कसाक्षात्कारत्वमिति गौरवात् नचनित्यत्वमतेपि लौकिकविषयितया कत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति गौरवाबकाश इति वाच्यम् कोलाहलप्रत्यक्षस्यासङ्कीर्णप्रसङ्गात् नहि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकम् अन्यथा तुल्ययुक्त्या घटाद्युत्पादकस्यापि घटप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तदपि नित्यमेव स्यादिति नचानित्यत्वमते प्रत्यभिज्ञाया तज्जातीयत्वविषयत्वेन तज्जातीयोयमिति स्यात्न तु सोयमिति इति वाच्यम् यत्र प्रत्यभिज्ञाया ज्ञातित्वेन गत्वादेर्भानन्तत्रैव तज्जातीयोयमित्याकारः यत्र तु स्वरूपतोभानन्तत्र सोयमित्याकार इत्यभ्युपगमादिति अत्रेदम्बोध्यम् शब्दो हि द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च॥ तत्र ध्वन्यात्मकसंयोगजन्याद्यशब्दम्प्रति गगनं समवायिकारणम् भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् भेरीदण्डसंयोगादिर्निमित्तकारणम् विभागजन्यध्वन्यात्मकाद्यशब्दम्प्रति तु वंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणम् वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणम् वर्णात्मकाद्यशब्दम्प्रति तु कण्ठताल्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् कण्ठताल्वादिना वाय्वादिसंयोगो निमित्तकारणम् द्वितीयादिशब्दम्प्रति तु आद्यशब्दोऽसमवायिकारणम्। नच भेर्याकाशसंयोगकण्ठाद्याकाशसंयोगादीनां शब्दम्प्रति कारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम् भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन तत्कारणत्वस्वीकारात् तादृशनियमे मानाभावे तु मास्तु तेषाङ्कारणत्वम्भेरीदंडसंयोगादिनिमित्तकारणसहकृतेनाकाशेनैव शब्दोत्पत्तिसम्भवादिति प्रथमादिशब्दानाञ्च स्वकार्यशब्देनैव नाशः चरमस्य तूपान्त्यशब्देनोपान्त्यशब्देनाश इत्येवं नाश इति॥ ॥ १६७॥ मूलेन तद्वैधर्म्यमित्यादिना सैवेयन्दीपकलिकेत्यादेः परिग्रहः नतु तत्रापि व्यक्त्यभेदएव विषयोस्त्वतो भावार्थम्प्रकाशयति यद्दोषधर्म्यपाकृतमित्यादिना अत्र च स्वकर्तृकत्वस्वभिन्नकर्तृकत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाहितभेदप्रत्ययस्य प्रतिबन्धकस्य सत्वात्तव्यक्त्यभेदो विषयः किन्तु तत्सजातीयाभेदो विषय इति भावः॥ १६८॥ भानुम्प्रणम्य परिभाव्य च शास्त्रसारम्मुक्तावलीकिरणएष पितृ॥

प्रदिष्टः ॥ सद्युक्तिभिर्दिनकरेण करेणसौ यन्नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदे स्तु ॥ १ ॥ मुक्तावलीप्रकाशोयः स्वाज्ञान तिमिरापहः जेन
सन्तोषमायातु नीलकण्ठः सतां प्रियः ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ इति श्रीमद्दिनकरभट्टविरचितान्यायसिद्धान्तमुक्तावलीदीपिका समाप्ता
॥ ॥ १ ॥ अथ निरूपणक्रमः ॥ ७ ॥ १ ॥ ६ ॥ अत्र प्रमेयसन्दर्भः क्रमेणैव विलिख्यते प्रागुद्देशः पदार्थानां साधर्म्यविनिरूपणम् ॥
॥ १ ॥ प्रसङ्गात्तत्र निर्दिष्टं कारणत्वं सविस्तरम् अन्यथा सिद्धयः पञ्च उक्ताः क्षित्यादिका गुणाः ॥ २ ॥ पुनः क्षित्यादिषु प्रोक्ता गुणभे
दा अशेषतः क्षित्यादिभेदसहितास्तत्रात्म विनिरूपणे ३ बुद्धेः प्रपञ्चो निर्दिष्टस्सन्निकर्षोपि षड्विधः लौकिकोऽलौकिकस्तत्र त्रिवि
धानुमितिः स्मृताः ॥ ४ ॥ सविस्तारं विनिर्दिष्टा हेत्वाभासाश्च तत्र हि उपमानं शाब्दबोधप्रकारोऽथ तदुत्तरः ॥ ५ ॥ मनो निरूपितं मध्ये
श्चाद्गुणानाम्मूर्तिश्चितिना अमूर्त्तमूर्त्तिनेत्यादि पाकान्तविनिरूपणम् ६ गुणप्रकारविस्तारः शब्दान्त इति सङ्ग्रहः ॥ ॥ श्री सम्वत् १९४३
मिती श्रावणशुक्ल १३ गुरुवासरे ॥ शुभमस्तु यात् ॥

का॰मु॰
दि॰टी॰
२३७

॥श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेंमहल्लाछोटकीपिअरीपरबाबूकौलेश्वरसिंहकेमकानमें बी
बूकिशुनदयालसिंहके गनेसप्रभाकरछापाखानेमें कारकावलीमुक्तावलीदिनकरीरामरु
द्रीटिप्पणीसहित छापीगयी जिसकोलेनाहोयसोनईसडकपरबाबूकौलेश्वरसिंहकेदुका
नपरमिलैगी सोधाबालशास्त्रीप्रभुणेन बहुतशुद्धतापूर्वक लीःहारनिवारी छापारामद
त सम्वत् १९४२॥ श्रावणशुक्ल १३ गुरुवासरे श्रीशुभम्भूयात् राम राम राम

राम॰
२३७